CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ISSN 2795-1804 (Print)

विज्ञसमीक्षित जर्नल

वाल्मीकिप्रज्ञा

Valmeekipragya: A Peer-Reviewed Journal

वर्षः १ अङ्कः १ वि.सं.२०७८

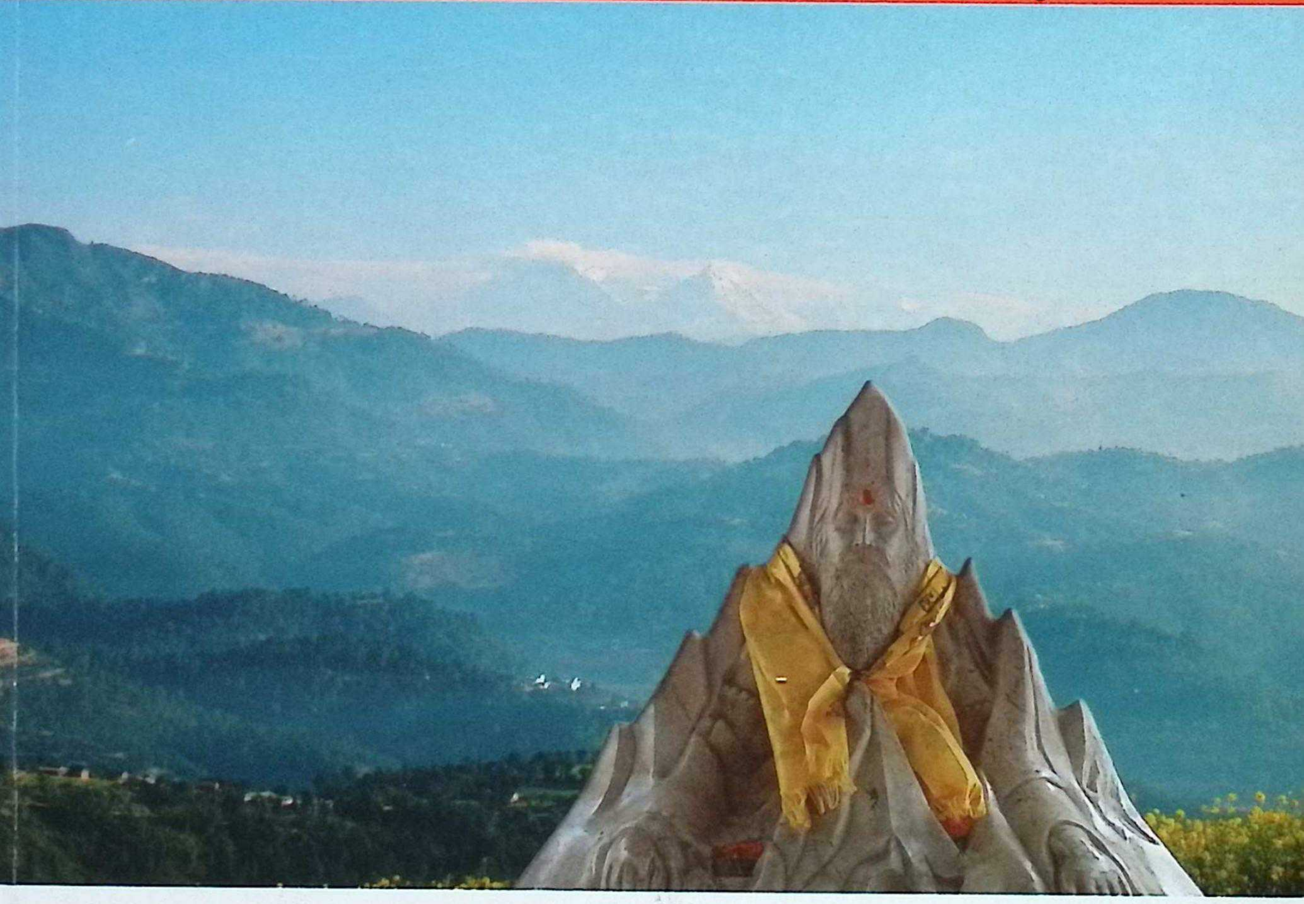

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ
वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समिति, काठमाडौँ, नेपाल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समितिका पदाधिकारी तथा सदस्यहरू

१.	सभापति	-	डा. देवमणि भट्टराई
२.	उपसभापति	-	डा. लेखप्रसाद निरौला
३.	सचिव	-	श्री चन्द्रप्रसाद पौडेल
४.	सहसचिव	-	श्री रामप्रसाद लामिछाने
५.	कोषाध्यक्ष	-	श्री टेकनाथ दहाल
६.	सदस्य	-	डा. सुरेन्द्रप्रसाद भट्ट
७.	सदस्य	-	डा. विदुरप्रसाद वस्ती
८.	सदस्य	-	श्री सीताराम खतिवडा
९.	सदस्य	-	श्री युवराज नेपाल
१०.	सदस्य	-	डा. राजनारायण ठाकुर
११.	सदस्य	-	सुश्री रोदना घिमिरे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विज्ञसमीक्षित जर्नल

वाल्मीकिप्रज्ञा

Valmeekipragya: A Peer-Reviewed Journal

वर्षः १ अङ्कः १ वि.सं. २०७८

प्रधान सम्पादक

प्रा. डा. देवमणि भट्टराई

सम्पादकमण्डल

प्रा. डा. सुधनकुमार पौडेल

डा. सुरेन्द्रप्रसाद भट्ट

डा. विदुरप्रसाद वस्ती

डा. रामप्रसाद पौडेल

सुश्री रोदना घिमिरे

प्रकाशक

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ

वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समिति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विज्ञसमीक्षित जर्नल

वाल्मीकिप्रज्ञा

Valmeekipragya: A Peer-Reviewed Journal

वर्ष: १ अङ्क: १ वि.स. २०७८

प्रस्तुत लेखमा अभिव्यक्त विषय एवं विचारहरू लेखकका स्वशास्त्रीय अध्ययनका धारणाहरू हुन् । तिनका प्रकटित विषयहरूको जवाफदेहिता लेखकमा नै रहने छ ।

प्रकाशक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ
वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समिति
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

प्रकाशन मिति : २०७८, गुरुपूर्णिमा
ISSN : 2795-1804 (Print)
सर्वाधिकार © : प्रकाशकमा
मूल्य : रु.३९९ ($ 4)
प्रकाशित प्रति : ५००
डिजाइन : वासु कलौनी (९८६१०७६३६६)
मुद्रक : किशोर अफसेट प्रेस, गल्कोपाखा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पादकीय

'नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ' संस्कृत विश्वविद्यालयमा कार्यरत प्राध्यापकहरूको हकहित, दक्षतावृद्धि र प्राज्ञिक उन्नयनका लागि समर्पित पेसागत सङ्गठन हो। यसले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै निरन्तर रूपमा बौद्धिक एवम् प्राज्ञिक गतिविधिहरू अगाडि बढाइरहेको छ। यसैको कडीका रूपमा विगतदेखि नै प्रकाशित हुँदै आएको **वाल्मीकिप्रज्ञा**लाई यसपटक पुनः प्रकाशन गरेका छौँ। समयको मागअनुसार **वाल्मीकिप्रज्ञा**को प्रस्तुत अङ्क पूर्णतः अनुसन्धानमूलक कलेवरमा विज्ञसमीक्षित जर्नलको स्तर र साजसज्जाका साथ प्रकाशित भएको छ। यो नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा कार्यरत सम्पूर्ण प्राध्यापकहरूका लागि खुसी र गौरवको विषय हो।

संस्कृत विद्या प्राच्य ज्ञानविज्ञानको मूलस्रोत मानिन्छ। यसमा पौरस्त्य मनीषीहरूको ऋतम्भरा प्रज्ञाद्वारा उन्मेषित सञ्जीवनी ज्ञानको अखण्ड प्रवाह अनादि कालदेखि गतिशील छ। यसै ज्ञानका जीवनोपयोगी पक्षहरूको खोजी गरी अन्तरकुन्तरमा लुकेका रहस्यलाई उद्घाटित गर्नु नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको मुख्य उद्देश्य हो र यस विश्वविद्यालयका समस्त अङ्ग उपाङ्गको मूल लक्ष्य पनि त्यही नै हो। 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' (ज्ञानविना मुक्ति सम्भव छैन) भन्ने दार्शनिक दृष्टिकोण नै संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घको बौद्धिक मार्गदर्शन हो। **वाल्मीकिप्रज्ञा**को प्रकाशनका पछाडि पनि यही दृष्टिकोणको भूमिका रहेको छ। हामी सर्वतोभावेन ज्ञानको विकास, विस्तार र गतिशीलताका लागि समर्पित छौँ र **वाल्मीकिप्रज्ञा**ले त्यसैलाई आत्मसात् गरेको छ।

वाल्मीकिप्रज्ञाको प्रस्तुत अङ्क पनि त्रैभाषिक र बहुविषययुक्त बन्न पुगेको छ। यसमा संस्कृत भाषामा लेखिएका १९ वटा, नेपाली भाषाका १३ वटा र अङ्ग्रेजी भाषाका ५ वटा गरी जम्मा ३७ वटा प्राज्ञिक लेखहरू समाविष्ट छन्। यहाँ समावेश गरिएका लेखहरूले पौरस्त्य एवम् पाश्चात्य ज्ञानमीमांसाका अनेकौँ आयामहरूलाई प्रकाशित गर्छन्। यी लेखहरू हाम्रा पाठकको बौद्धिक बुभुक्षा शान्त पार्न समर्थ छन् भन्ने हाम्रो विश्वास छ। यी सबै लेख अनुसन्धानमूलक एवम् नितान्त मौलिक छन् र यिनलाई विशिष्ट विद्वान्हरूबाट समकक्षी समीक्षा गराई प्रकाशन गरिएको छ। तसर्थ वाल्मीकिप्रज्ञाको प्रस्तुत अङ्क निकै महत्त्वपूर्ण छ भन्ने हामी ठान्दछौँ। यसले हाम्रो ज्ञानपरम्परामा सानो भए पनि योगदान दिन सक्यो भने हामी आफ्नो प्रयास सार्थक भएको ठान्ने छौँ। यो अङ्क कस्तो भयो, विद्वज्जनहरूको प्रतिक्रिया र सुझावको अपेक्षा गरेका छौँ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची

संस्कृतखण्डः

शीर्षकम्	लेखकनाम	पृष्ठाङ्काः
सोहापोहं ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनपरीक्षणम्	कृष्णप्रसादपौडेलः	१
न्यायदर्शनसम्मतप्रमेयपदार्थानां तत्त्वविवेचनम्	ख्यामराजघिमिरे	१०
परिभाषाप्रकरणस्थानां परिभाषासूत्राणां परिभाषाणाञ्च विवेचनम्	गोविन्दपौडेलः	२०
न्यायवैशेषिकाभिमतसृष्टिवादः	घनश्यामभण्डारी	२९
पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानम्	नारायणप्रसादपौडेलः	३८
शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे संस्कारनिरूपणम्	नारायणप्रसादबरालः	५०
ज्योतिषोक्तं सृष्टिकारणम्	नेत्रप्रसाद-अधिकारी	५७
हल्सन्धिविमर्शः	डा. प्रकाशतिवारी	६३
न्यायवेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानां परिशीलनम्	प्रकाशमणिलम्सालः	७५
कातन्त्रव्याकरणस्य ऐतिहासिकमनुशीलनम्	भीमप्रसादकण्डेलः	८१
होरेत्यस्य विमर्शः	डा. माधवप्रसादपाण्डेयः	९६
आशौच-विवेचनग्रन्थे विषयोपस्थापनम्	माधवप्रसादलामिछाने	१०१
पृथ्वी कीदृशी ? गोलाकारा वा दर्पणाकारा ?	वसन्त-आचार्यः	१०८
माध्यमिकदर्शनानुशीलनम्	डा. राजनारायणठाकुरः	११४
रससम्प्रदायस्योपादेयता	डा. विदुरप्रसादवस्तीः	१२०
सकरुणमुत्तररामचरितम्	शिवराजलामिछाने	१३०
न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादित-ईश्वरतत्त्वविचारः	श्याममणिनेपालः	१४०
वैशेषिकमीमांसयोः पदार्थविचारः	सीतारामखतिवडा	१५१
कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयमिति कवितायां श्लेषालङ्कारमीमांसा	हरिनारायणपाण्डेयः	१५८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली खण्ड

हेत्वाभासनिरूपण	अर्जुनबाबु दाहाल	१६९
जीवात्माको उत्तमगति विमर्श	डा.चेतमणि न्यौपाने	१७६
व्याकरणिक कोटिका आधारमा प्राचीन फारसी र नेपाली नामको तुलना	टेकनाथ दहाल	१८४
नारीका शुभाशुभयोगको विश्लेषण	तनुजा दाहाल	१९०
विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्य र राजनीतिमा समन्वयवादी चिन्तन	डा. नारायण चालिसे	१९८
उडुदायप्रदीप : फलादेशसिद्धान्त र वैशिष्ट्य	डा. पुरुषोत्तम भट्टराई	२०६
सनातन परम्परामा योग	यतिराज भट्टराई,	२१६
धर्मशास्त्रमा वर्णित प्रायश्चित्तका प्रमुख साधनहरू	डा.वासुदेव खनाल	२२४
सिड्नी सपनामा डायस्पोरिकता	डा. लेखप्रसाद निरौला	२३६
वाल्मीकि रामायणमा गणितको प्रयोग	डा. जयन्त आचार्य	२४३
पिटक पर्यालोचन	शालिग्राम ढकाल	२४६
जल तथा मौसम पूर्वानुमान सम्बन्धी ज्योतिषीय विवेचना	हरिप्रसाद पौडेल	२५६
वैदिक संस्कारहरूमा उपनयन	लोकनाथ लम्साल	२६४

अंग्रेजी खण्ड

Axiomatic Systems and their Properties	- Anilchandra Jha	273
COVID- 19 and Global Fear	- Bhawani Shankar Adhikari	281
Teaching Vocabulary: Aspects, Strategies and Challenges	- Surendra Prasad Bhatta, Ph.D	292
Situation of Sanskrit Language in Republic Nepal	- Dr. Rishiram Adhikari	300
Quest for Harmonious Co-existence between Humanity And Nature in Andrew Marvell's "The Garden"	- Uttam Poudel	308

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृतखण्डः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सोहापोहं ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनपरीक्षणम्

कृष्णप्रसादपौडेलः
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसार :

आलेखोऽयं वेदस्य चक्षुःस्थानीयमङ्गं ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्य गुम्फितोऽस्ति । स्कन्धत्रयाधिष्ठितज्योतिषशास्त्रं किन्निमित्तम्, किं स्वरूपम्, किं फलकञ्चेत्यत्र प्रतिपादयितुं विशेषतो नूत्नो यत्नो विहितोऽस्ति । जगति निष्प्रयोजनं न किमपि प्रवर्ततेऽतः प्रयोजनदृशा ज्योतिषशास्त्रं समालोडितं समालोचितं चात्र । सिद्धान्त-संहिता-होराख्येषु त्रिषु स्कन्धेषु विभक्तस्य ज्योतिषस्य पृथक् पृथक् प्रयोजनान्यपि प्रदर्शयितुं समीहितानि । तत्र सिद्धान्तस्कन्धे सूर्यादिग्रहाणां स्थितिमितिगतिसम्बद्धानां गणितविषयाणां विशेषतया विवेचनं विहितं चेत् संहितास्कन्धे स्थलजलनभोगतप्राकृतिकप्रभावमाध्यमेन अथवा तत्र दृश्यमानविलक्षणलक्षणानुगमाद् फलादेशपद्धतिसम्बद्धा विषया विवेचिताः सन्ति । एवमेव होरास्कन्धे जातकसम्बद्धा विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । तस्माद् होराशास्त्रं जातकशास्त्रमित्यपरनाम्नापि परिचीयते । होराशब्दश्च अहोरात्रशब्दाद् निष्पन्नोऽस्ति । "आद्यन्तवर्णलोपाद् होराशास्त्रं भवत्यहोरात्रात्" इति सारावलीग्रन्थस्य द्वितीयाध्यायान्तर्गतः पद्यांशस्तदेव तथ्यं पोषयति । एकस्मिन्नहोरात्रे द्वादशराशयो द्वादशलग्नरूपेण परिवर्तिताः सन्त उदयं प्राप्नुवन्ति । तेषामेवाधारे जातकशास्त्रं प्राणिनां शुभाशुभफलं समुदीरयति । जातकशास्त्रान्तर्गता अथवा होराशास्त्रान्तर्गता विषयाः प्रायो जातककेन्द्रिता भवन्ति । बृहज्जातकादयो ग्रन्थाश्च स्कन्धस्यास्य महत्त्वपूर्णविषयावबोधिकाः कृतयः सन्ति । जातकस्यावयवादिलक्षणावलोकेन फलादेशपरकं सामुद्रिकशास्त्रमपि होराशास्त्रान्तर्गतमेव विद्यते । अतो होरास्कन्धः स्कन्धान्तरापेक्षया समृद्धो व्यवहारिकः सर्वजनप्रसिद्धश्च दरीदृश्यते । मूलतः सर्वेषां स्कन्धानां प्रयोजनं येन केनापि माध्यमेन जनानां विविधविषयककुतूहलशमनमेव ।

प्रमुखशब्दा : खेचरः, होरा, विकलः, वरेण्यम्, खगोलः ।

विषयपरिचयः

मानवजीवनं खलु धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थसाधनेनैव सार्थकम् । तत्साधनं च पुरुषाधीनम् । अत एव पुरुषैरर्थ्यत इति व्युत्पत्त्या पुरुषार्थशब्दो निष्पद्यते । पुरुषार्थेषु मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं शास्त्रैः साधितम् 'इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ।' (धर्मराजाध्वरीन्द्र, सन् १९५७, पृ.५) परमत्वं च निरतिशयत्वे सति खे शून्यत्वम् (गौरीशङ्करभिक्षु, सन् १९८५, पृ.५०) । तादृशस्य मोक्षरूपपरमपुरुषार्थस्यैव सहायकाः सन्ति धर्मादित्रयपुरुषार्थाः । प्रथमं धर्मसेवनम्, ततोऽर्थलाभस्तस्मात् कामप्राप्तिः । कामश्च भगवान् साक्षान्नारायणः 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' (वेदव्यास, २०६९, पृ.६२) । ततोऽन्ते मोक्षादिगमो निश्चित इति क्रमप्राप्ता शास्त्रसंरणिः । तत्र प्रथमपुरुषार्थो धर्मश्च यज्ञमूलः । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' (शङ्कराचार्य, सन् २०१३, पृ.१०) इति धर्मसम्बद्धा शास्त्रपरिभाषा च । धर्मस्याभ्युदयमूलकत्वं निःश्रेयसमूलकञ्च प्रतिपादयति । अभ्युदयो नाम लौकिकी समुन्नतिः । एतावता यज्ञाद्धर्मोत्पत्तिः। धर्माच्च समुन्नतिरिति क्रमो निर्धार्यते । धर्मोत्पत्तेः साधनभूतो यज्ञश्च कालज्ञानाधीन इति निश्चप्रचम् । कालज्ञानञ्च ज्योतिषशास्त्रमन्तरासम्भव एव । अतो रीत्यानया धर्ममाध्यमेन परम्परया ज्योतिषशास्त्रस्य मोक्षमूलकत्वं दुर्निवारम् । शास्त्रीययज्ञादीनि कर्माण्येव न कालज्ञानाधीनान्यपितु लौकिककर्माण्यपि कालज्ञानमपेक्षन्ते । अतस्तु नारदोऽपि ज्योतिषशास्त्रं स्तौति -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् । विनैतदखिलं कर्म श्रौत्रं स्मार्तं न सिद्ध्यति ॥ इति । (शर्मा, १९६३, पृ.१)

शास्त्रमिदं वेदस्य षडङ्गेषु चक्षुःस्थानीयमङ्गमस्ति । तत्र शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-ज्योतिष-शास्त्राणां वेदाङ्गत्वं प्रतिपादितम् (शास्त्री, २०२५, पृ.२) । जगति मानवनिवहोऽन्येषामङ्गानामभावे यथाकथञ्चिद् व्यवहरेत् परन्तु न तथा चक्षुषोरभावे । एवमेव वैदिकव्यवहारेऽपि शास्त्रान्तराणामभावे यथाकथञ्चित् कार्यं प्रवर्तेत परं ज्योतिषस्याभावे न कापि क्रिया प्रवर्तते । तस्माद् लोके वेदे च ज्योतिषशास्त्रस्य महन्महत्त्वं वरीवर्तीति नाविदितमिदं विदुषां व्यवहारकुशलानां जनानाम् । वस्तुतोऽस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गत्वस्वीकारे चायमेव हेतुर्यद् - इदमेव शास्त्रं कालमवबोधयति । ज्योतिषमृते न किमपि तादृशं शास्त्रं यत् कालं निर्धारयेत् । अत एव त्वाचार्यो भास्करो ब्रूते -

वेदास्तावद् यज्ञकर्मप्रवृत्ताः, यज्ञाः प्रोक्तास्तेषु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥ इति । (भास्कर, २०४५, पृ.३५)

पवित्रदेशे समुचितकाले च सम्पादितं वैदिककर्मैव साफल्यमुपयाति नो चेद् वैफल्यं भजते । अतः स्मृतिषु 'देशे काले च पात्रे च' (वेदव्यास, २०६९, पृ.९४) 'अदेशकाले यद्दानम्' (वेदव्यास, २०६९, पृ.९४), 'यथाकालमतन्द्रितः' (शास्त्री, २०७३, पृ.९) इति शतशो वचनानि स्मृतान्यधिगम्यन्ते । अतोऽनेनेदं सिद्धं यत् - वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रस्य सर्वातिशायि श्रेष्ठत्वं निश्चितम् । एवं 'दैवाधीनं जगत् सर्वम्' (वराहमिहिर, २०६९, पृ.ख) इति सूक्तिघटितं दैवपदं च ग्रहदेवतामेवोरीकरोति । यतो हि 'ग्रहास्ते देवतांशकाः' (वराहमिहिर, २०६९, पृ.ख) इति वचनं ग्रहाणामेव देवत्वं निश्चिनोति । एतावता निखिलमपि 'चराचरं जगद् ग्रहाधीनं वेविद्यते । वस्तुतो रविकिरणसंयोगवशादेव सकलं जगज्जातं चरमचरञ्च जीवनं स्थैर्यं च प्रत्यहं निर्वहति । अतस्तु लोकै रविरुपास्यते । वेदेऽपि 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (गिरि, २०७६, पृ.१९२) इति रविरुपासितः । 'ग्रहा राज्यं प्रयच्छन्ति ग्रहा राज्यं हरन्ति च' इति सूक्तिश्च जगतो ग्रहाधीनत्वं सूचयति । तस्माद् ग्रहानुकूलत्वप्रतिकूलत्वादौ ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनां प्राणिनां नियतिर्निश्चितेति निश्चित्य वक्तुं शक्यते । अन्तरिक्षे स्थितानां तादृशाणां ग्रहाणां गतिर्ज्योतिषशास्त्रादेव निर्धारितावगता च जायते । ज्योतिषशास्त्रमन्तरा खेचराणामादित्यादिग्रहाणां गतिज्ञानं न केवलं दुष्करमपित्वसम्भव एव । यथा नेत्राभ्यां विना कोऽपि जनो निरापदमपि स्वाभिलषितं पदं गन्तुं न पारयति तथैव ज्योतिषशास्त्रं विना लौकिक-वैदिकानां सर्वेषामेव श्रेयोमार्गः प्रेयोमार्गश्चावरुध्यते । एतादृशं ज्योतिषशास्त्रं च त्रिषु स्कन्धेषु विभक्तं विद्यते । सिद्धान्त-संहिता-होराभेदेन प्रसिद्धेषु त्रिषु स्कन्धेषु निखिलमपि ज्योतिर्वाङ्मयं निक्षिप्तं निभाल्यते । वस्तुतो ज्योतिषशास्त्रमेको विपुलो वृक्षो विद्यते चेत् तस्य तिस्रः शाखाः संवलिताः सन्ति । तिसृभिः शाखाभिः शोभितः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च ज्योतिषशास्त्राख्यो वृक्षः सर्वेभ्यस्तच्चिन्तकेभ्यः कालज्ञानरूपं ग्रहगतिज्ञानञ्च सुफलं प्रयच्छति । यस्य सप्रयोजनं चिन्तनमत्र प्रस्तूयते ।

अध्ययनस्य प्रमुखाः समस्याः

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनसम्बद्धानि बहून्यध्ययनानि सन्ति सम्पन्नानि । ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्य बहुभिरनुसन्धातृभिर्ज्योतिषशास्त्रस्वरूपम्, ज्योतिषशास्त्रप्रयोजनादिकञ्च लेखरचनादिमाध्यमेनाविष्कृतं विलोक्यते । ज्योतिषशास्त्रं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मसम्बद्धानां जनानां कृते महदुपकारकं विद्यते । एतदर्थं शास्त्रमिदं सर्वैरवगन्तव्यमित्यध्ययनेऽस्मिन् विशेषतः सूत्ररूपेण निम्नाङ्कितसमस्या दृक्पथमवतीर्णा जायन्ते -

क) ज्योतिषशास्त्रस्वरूपं कीदृशम् ?

ख) ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वं कथम् ?

ग) ज्योतिषस्य प्रयोजनं किम् ? इति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अध्ययनस्योद्देश्यम्

ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्यासंख्यसंख्यावद्भिः स्वलेखनी व्यापारिता । ताभिर्लेखनीभिः सार्थकत्वमधिगता च । इदमप्यध्ययनं तदेव विषयजातमूरीकरोति विश्लेषयति च । तत्त्वरूपे वस्तुनि विकल्पाभावेऽपि तद्बोधयितुं यथा नानाविधा सरणिरवलम्ब्यते तथैव ज्योतिषशास्त्रावबोधाय सत्यामपि नानाविधायां पद्धत्यामध्ययनमिदं तत्रैव प्रवर्तते । सङ्क्षेपेण विचारित आलेखस्यास्य निम्नाङ्कितान्युद्देश्यानि बुद्धिपथमारोहन्ति -

क) ज्योतिषशास्त्रस्वरूपप्रतिपादनम् ।

ख) ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वप्रतिपादनम् ।

ग) ज्योतिषस्य प्रयोजननिरूपणमिति ।

अध्ययनविधिः

आलेखस्यास्य निष्पादनाय मुख्यसामग्रीः सङ्कलयितुं विशेषरूपेण पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेवात्राङ्गीकृतो विद्यते । ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धानि ग्रन्थरत्नानि च लेखस्यास्य प्रमुखस्रोतांसि सन्ति । एवं ज्योतिषशास्त्रसम्मता व्याख्यानात्मकाः, टीकात्मकाः, समालोचनात्मकाः, विश्लेषणात्मकाश्चान्ये ग्रन्था आलेखाश्च द्वितीयसामग्रीत्वेनोररीकृता विद्यन्ते । सोहापोहं ज्योतिषशास्त्रावबोधाय तत्प्रयोजनविश्लेषणाय च यथावसरं ग्रन्थान्तरावलोकन-विश्लेषणादिविधयश्चोपयुज्यन्ते । एवमेव यथावश्यकं तुलना-चिन्तन-मननादिविधयश्च प्रयोगविषयतामापद्यन्ते । क्वचिद् यथाकामं गभीरविषयचिन्तनविधौ स्वोपज्ञविधिश्चावलम्ब्यते ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

जगति प्रसिद्धं ज्योतिषशास्त्रमेवाध्ययनस्यास्य प्रमुखं क्षेत्रमस्ति । तच्छास्त्रमधिकृत्य तत्स्वरूपं तत्प्रयोजनञ्च सप्रमाणं निर्धार्यते । ज्योतिषशास्त्रान्तर्गतानि सर्वाण्यपि ज्योतिषस्य अङ्गोपाङ्गभूतानि ग्रन्थरत्नानि तत्रोद्घाटितानि तथ्यानि चात्र क्षेत्रान्तर्गतानि सन्ति । एवं तदतिरिक्ता विषयाश्च सीमारूपेण वर्तन्ते । एतावताध्ययनमिदं ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धे क्षेत्रे पदं निदधातीति तस्य क्षेत्रत्वं तदतिरिक्तविषयेषु न प्रवर्तत इति तेषां सीमारूपत्वमध्ययनस्य सीमाङ्कनत्वं वा बोध्यम् ।

ज्योतिषशास्त्रम्

ज्योतिषशास्त्रं सर्वलोकप्रसिद्धं वैदिकं लौकिकं व्यवहारिकञ्च महन्महनीयं शास्त्ररत्नं विद्यते । शास्त्रमिदं ज्योतिःशास्त्रं ज्यौतिषशास्त्रमित्यादिनाम्नापि व्यवहारविषयतां प्राप्नोति । ज्योतिःशब्देनात्र ज्योतिष्मतः पदार्थस्य ग्रहणं जायते । आकाशस्थास्ताराग्रहनक्षत्रा ज्योतिष्मन्तो विद्यन्ते । ज्योतिष्मतामध्ययनं ज्योतिःशास्त्रं विदधाति । अतः खस्थानां ज्योतिष्मतां सूर्यादिग्रहनक्षत्रपिण्डानां बोधकं शास्त्रमेव ज्योतिषशास्त्रमिति समामनन्ति परिभाषन्ते च ज्योतिर्विदः (वराहमिहिर, २०६९, पृ. xiii) । अन्तरिक्षे विद्यमानं ज्योतिश्चक्रमधिकृत्य तदनुसारं फलमपि निर्दिशति ज्योतिषशास्त्रम् । वेदाङ्गेषु परिगणितमिदं शास्त्रं सर्वातिशायीति सर्वैः स्वीकृतं व्याख्यातञ्च प्राप्यते । यथोक्तं लगधेन -

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ (लगधः, आर्चज्योतिष) इति ।

'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' (शर्मा, सन् १९४०, पृ.३१) इति स्मृतिवचनात् सर्वेषां पूर्वीयाणां धर्मकर्मादिविषयाणां मूलं वेद एव । वस्तुतो जनिमतां सर्वेषां श्रेयोमार्गप्रदर्शकः षडङ्गसहितो वेद एवेति सुविदितमेव चिन्तनपरायणैः सर्वैः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुधीभिः । साङ्गवेदस्यैव धर्म-कर्म-संस्कारादीनां प्रतिपादकत्वं प्रेरकत्वञ्चाङ्गीकृतं शास्त्रविद्भिः । 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' (शास्त्री, २०२५, पृ.२०) इति महाभाष्यवचनात् साङ्गवेदस्यैवाध्ययनं विहितम् । तत्र कानि षडङ्गानि ? इति जिज्ञासायां शास्त्रान्तरेषूक्तं - छन्दःशास्त्रं वेदस्य पादस्थानीयमङ्गमस्ति तथैव कल्पशास्त्रं वेदस्य हस्तरूपम् । निरुक्तशास्त्रं कर्णस्थानीयं चेत् शिक्षाशास्त्रं घ्राणरूपं विद्यते । एवमेव व्याकरणस्य मुखरूपत्वं व्याख्यातं चेद् ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य चक्षुःस्थानीयं विद्यते (अधिकारी, २०७६, पृ.३०) । लोके हस्तपादादिसंयुक्तस्तथा कर्णनासादिभिर्युतोऽपि नरो यथा किमपि कार्यं सम्पादयितुं न पारयति तथैव चक्षुःस्थानीयाङ्गेन ज्योतिषशास्त्रेण रहितो वेदोऽपि लौकिकवैदिकादीनि कानिचन कर्माणि बोधयितुं नैव प्रभवति । प्रतिपादितमेव भास्करेण-

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यताचाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।

संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ (भास्करः, २०४५, पृ.१५)

सर्वसमर्थोऽपि वेदो ज्योतिःशास्त्ररूपेण चक्षुषानवलोकयन् कर्मबोधनेऽसमर्थः प्रतिभाति । वेदा यज्ञविधीन् दिशन्ति । अतस्ते यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः सन्ति । यज्ञाश्च कालानुसारमनुष्ठीयन्ते । ते च कालाः ज्योतिषशास्त्रादेव ज्ञायन्ते । तस्माद् यो ज्योतिषशास्त्रं विदन्ति त एव यज्ञविदो भवन्तीति शास्त्रीयं वचनम् (लगधः, आर्चज्योतिष, ३६ श्लो.) । सर्वैः सर्वाणि शास्त्राणि नाद्रीयन्ते परं शास्त्रमिदं ज्योतिषं प्रायः सर्वैराद्रीयत इति शास्त्रस्यास्य शास्त्रान्तरेभ्योऽसाधारणरूपत्वं निश्चीयते । लोककथनानुसारं ज्योतिषशास्त्रं प्रत्यक्षमस्ति चेत् शास्त्रान्तराण्यप्रत्यक्षाणि विद्यन्ते । अत एव ज्योतिषशास्त्रे जनानामभिरुचिर्दृश्यते । उक्तञ्च केनचित् -

अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम् । प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ ॥ (वराहमिहिर, २०६९, पृ.vi)

ज्योतिषशास्त्रञ्च चतुर्णां वेदानां पृथक्पृथगासीदिति प्रतिपादयन्ति तत्तद्विज्ञा विद्वांसः परन्त्विदानीं सामवेदस्य ज्योतिषं नोपलभ्यत इति तेषामभिमतं वेविद्यते । तदनुसारम् ऋग्वेदस्य ज्योतिषमस्ति आर्चज्योतिषम्, तच्च षट्त्रिंशत्पद्यात्मकमस्ति तथैव यजुर्वेदस्य याजुषज्योतिषमस्ति । तच्चोनचत्वारिंशत्पद्यात्मकं विद्यते । एवमथर्ववेदस्य आथर्वणज्योतिषमस्ति तच्च द्विषष्ठत्युत्तरशतपद्यात्मकं प्रसिद्धं विद्यते (मिश्र, २०३६, पृ.३०) । एतेषां त्रयाणामेव ज्योतिषशास्त्राणां प्रणेता लगधाचार्य आसीत् । तत्र याजुषज्योतिषस्य प्रामाणिकं भाष्यद्वयमपि प्राप्यते । एकं सोमाकरविरचितं प्राचीनभाष्यम् । अपरञ्च सुधाकरविरचितं नवीनभाष्यम् । अनया रीत्या ज्योतिषशास्त्रस्य त्रीणि वर्त्मानि निष्पन्नानि सन्ति । अत एव शास्त्रस्यास्य त्रिस्कन्धात्मकत्वं वर्णितं प्राप्यते । उक्तञ्च नारदसंहितायाम् -

सिद्धान्त-संहिता-होरारूपं स्कन्धत्रयात्मकमिति (शर्मा, १९६३, पृ.१) ।

कश्चित् फलितगणितसिद्धान्तस्कन्धभेदाद् ज्योतिषशास्त्रस्य स्कन्धत्रयत्वमपि व्याख्यातं प्राप्यते (वराहमिहिर, २०१३, पृ. १) । केचन ज्योतिर्विदः कैरलिः, शकुनश्चेति द्वौ भेदौ संयोज्य ज्योतिषशास्त्रस्य पञ्चस्कन्धत्वं सिसाधयन्ति । यथाह-

पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता इति । (दाहाल, सन् १९९०, पृ.६) । ज्योतिषशास्त्रं कुतः प्रारब्धमिति चिन्तनीयो मननीयश्च विषयो विद्यते । इतिहासानुसारं जगत्स्रष्टा ब्रह्मा कालावबोधकं ज्योतिषशास्त्रं निर्ममौ । ततश्च स्वपुत्रं नारदमध्यापयामास । ततो लोके शास्त्रमिदं ख्यातिमगात् । मतान्तरानुसारञ्च पूर्वं शास्त्रमिदं भगवान् भास्करः (सूर्यः) मयासुरायावोचत् । ततश्च जगति ज्योतिषशास्त्रं प्रवर्तितमिति । कश्यपसंहितानुसारं ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तका अष्टादशाचार्याः सन्ति । ते चेत्थं परिगणिताः-

. Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः । कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥

रोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः । शौनकोऽष्टादशश्चैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ (वराहमिहिर, २०६९, पृ. vi)

ज्योतिषशास्त्रे यद्यपि बहवो भेदाः सन्ति तथापि मूलतस्त्रयो भेदाः प्रसिद्धाः । संहिता-सिद्धान्त-होराभेदात् त्रिपथगामि ज्योतिषशास्त्रं स्वगुणगरिम्णा निखिलं जगदभिव्याप्नोति । तत्र संहिताभागे स्थलजलगगनादिगतविविधप्राकृतिकलक्षणात् फलादेशकारका ग्रन्थाः सन्ति सन्निविष्टाः । तेषु ग्रन्थेषु वराहमिहिरविरचितं बृहत्संहिताभिधं ग्रन्थरत्नमेव सम्प्रति समुपलभ्यते । तस्य ग्रन्थस्य प्रचारोऽपि दरीदृश्यते लोके । तदतिरिक्ता अन्ये ग्रन्था अप्यासन् । परन्तु ज्योतिषशास्त्रस्य संहितासम्बद्धा महत्त्वपूर्णा अन्ये ग्रन्था लुप्तप्राया बभूवुः । ज्योतिषस्यापरः स्कन्धः सिद्धान्तस्कन्धो विद्यते । तस्मिन् सिद्धान्तभागे सूर्यसिद्धान्त-सिद्धान्तशिरोमणि-सिद्धान्ततत्त्वविवेक-आर्यभटीयाख्या ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एतेषां ग्रन्थानां महान् प्रचारो दृश्यते । एवञ्च ज्योतिषस्य तृतीयः स्कन्धो विद्यते होरास्कन्धः । तस्मिन् स्कन्धे द्वित्रा एव मूलग्रन्थाः सन्ति प्रचलितास्तदितरास्तु साम्प्रतिकाः सङ्कलिता एव विविधनाम्ना प्रसिद्धिं प्राप्ता ग्रन्थाः दृष्टिमायान्ति । प्रायो ज्योतिषशास्त्रस्य प्राचीनार्षग्रन्था दुर्भाग्यवशाद् भारतवर्षे मुगलसाम्राज्ये स्थापिते मुगलैर्नियन्त्रिता बभूवुः । यवनानां दुराक्रमणात् छिन्नभिन्ना गुप्तलुप्ताश्च जाताः । दैववशाद् यवनानां कुटिलकटाक्षैर्वञ्चिता ये केचनैव ग्रन्था हतभाग्यानामस्माकं दृक्पथमवतरन्ति । ते च यवना अस्माकमार्षग्रन्थानां यथावसरं सारं सारमुद्धृत्य स्वभाषासम्बद्धान् ग्रन्थान् जग्रन्थुः। तथ्यमिदं वरामिहिरस्य बृहज्जातकाध्ययनाद् नीलकण्ठाचार्यस्य ताजिकनीलकण्ठीग्रन्थाध्ययनाच्च स्फुटीभवति । एतादृशाः शतशो ग्रन्थाः यवनकराक्रान्ता अभूवन् । भारतवर्षे मुगलसाम्राज्यानन्तरमङ्गालानां साम्राज्यं स्थितिमाप । तदास्माकमवशिष्टाः केचन ग्रन्थास्तेषां हस्तगता जाताः । तस्मिन् समये विरचिता अर्वाचीनाः प्राचीनाश्च महन्महनीया आर्षग्रन्थाः । अस्माभिः दुर्भाग्यादनादृताः सन्तः शनैः शनैर्यूरोपीयैः सह यूरोपदेशं प्रापुः । तदनन्तरं विरचिताः केचन पौरुषग्रन्था एव सम्प्रति दृक्पथमवतरन्ति (वराहमिहिर, २०६९, पृ. Vi) । एतादृश्यां स्थितावपि वेदस्य षडङ्गान्तर्गतं ज्योतिषं शास्त्रं सबलं स्वस्थञ्च विद्यते । शास्त्रमिदं न केवलमैहिकमपितु पारलौकिकमपि विषयजातं प्रकटयति । अतो ज्योतिषं न केवलं शास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं विज्ञानमपि अस्ति तथैकं दर्शनमपि विद्यते ।

ज्योतिषशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम्

शास्त्रेषु वेदोऽपि पुरुषरूपेण परिचीयते । अतो वेदपुरुष इत्याख्या प्रसिद्धास्ति । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरलौकिकमुपायं शिक्षयति वेदः । सोऽपि वेदः सावयवो विद्यते । सङ्गवेदस्यैव वेदत्वमङ्गीकृतं वेदविद्भिः । कानि च वेदाङ्गानीति विचिकित्सा जागृयाद् जिज्ञासूनां चेतसि । अतः स्पष्टयोट्टङ्कितमेव-

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दस्तं च यः ।

ज्योतिषमायनं चेति वेदाङ्गानि षडैव तु ॥ (वराहमिहिर, २०६९, पृ. I)

एभिरङ्गैः स्वस्थः सबलश्च वेदो धर्मकर्माणि दिशति । वस्तुतो वेदा मन्त्ररूपाः सन्ति । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् (तन्त्रवार्तिक १/३/१०) इति वाक्यं तदेव पोषयति । मन्त्रब्राह्मणयोः समष्टिरूपो वेदो यज्ञसम्भारान् वितनुते । यज्ञश्च समन्त्रको भवति । मन्त्राभावे यज्ञो न सम्पद्यते । एतावता वेद एव यज्ञमूलः । यज्ञो नाम देवतोद्देशेन हविस्त्यागः (गौरीशङ्करभिक्षु, १९८५, पृ. १०६) । मन्त्रोच्चारणपूर्वकं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्यैव यज्ञत्वं परिभाषितम् । तादृशस्य यज्ञस्य च कालाधीनत्वं निश्चितमिति यज्ञसम्पादनाय कालज्ञानं परमावश्यकम् । समग्रोऽपि वेदः पूर्वं चक्षुषा साक्षात्करोति, तत एव कर्माणि बोधयति । वेदस्य चक्षुश्च ज्योतिःशास्त्रमेव विद्यते । तच्च

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिपादितमेव भास्करेण (भास्कर, २०४५, पृ.३५) । वेदोऽपि स्वचक्षुर्भूतेन ज्योतिषशास्त्रेणैव यज्ञकालं दिशति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत (आचार्य, २०१३, पृ.५) इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि ज्योतिषानुसारमेव कालज्ञानं प्रतीक्षन्ते । अतो ज्योतिषमन्तरा वेदोऽप्यन्धवत् प्रतीयते । वस्तुतोऽस्माकं वैदिककर्मशीलानामयनं वेदोऽस्ति चेद् वेदस्यापि नयनं ज्योतिषशास्त्रं विद्यते । उक्तञ्च स्मृत्याम्- श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ (श्रीमद्भा. टीकायामुद्धृतः) । गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदात्पश्यन्ति ब्राह्मणाः । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ (शर्मा, १९८६, पृ.५) इत्यादिभिर्बहुभिः स्मृतिवचोभिः वेदादिशास्त्राण्येव वैदिकानां जनानां लोचनानि सन्ति । तानि च शास्त्राणि ज्योतिषलोचनानि विद्यन्ते । ज्योतिषं विना श्रुतिस्मृतिपुराणधर्मशास्त्रादीनि शास्त्राण्यप्यकिञ्चित्कराणि निष्पद्यन्ते । अतो ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वं दुर्निवारम् । सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानं सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् (मिश्र, १९८०, पृ.५) इति कथनाच्च देहे चक्षुरिन्द्रियस्य प्राधान्यमनुभूयते । तस्माद् वेदस्य लोचनस्थानीयं ज्योतिषशास्त्रमपि वेविद्यते वरेण्यम् । शरीरे शिरसः प्रधानाङ्गत्वं व्याख्यानम् । एवमेव ज्योतिषस्यापि वेदस्य प्रधानाङ्गत्वाद् 'ज्योतिषं मूर्धनि संस्थितम्' (लगध, आर्चज्योतिष) इति शास्त्रकारैः समुद्घोषितम् । विविधकर्मसु प्रेरको विधिप्रदर्शकश्च वेदो यावत् षड्भिरङ्गैर्न युज्यते तावन्न विधिनिषेधबोधने प्रभवति । फलित-गणित-सिद्धान्तादिभिर्बहुधापन्नं ज्योतिषशास्त्रमासृत्यैव वेदोऽपि पूर्णतामेति । तेन हीनो वैकल्यं भजते । अनेनैतत्सिद्धं यत्- ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य प्रधानमङ्गमस्ति । शास्त्रमेतल्लौकिक-वैदिक-व्यावहारिकदृष्ट्या च सर्वातिशायि श्रेष्ठत्वं भजते ।

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनम्

'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' (आप्टे, २०१०, पृ. ७१८) इति न्यायाद् निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः कुत्रापि कस्यापि न सम्भवति । यावत् प्रयोजनं नोच्यतेऽथवा न दृश्यते तावन्न प्रवर्तते लोकः । 'यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत् प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरो यथा स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः करटदन्ता वा' (मिश्र, २०३६, पृ. १) । यदा निष्प्रयोजने वस्तूनि मन्दानामपि प्रवृत्तिर्न दृश्यते चेद् विचारवतां विदुषां तत्र प्रवृत्तिरकल्पनीयैव । शास्त्राणि मानवानां हितोपदेशाय प्रवृत्तानि सन्तीति तानि सप्रयोजनानीति किं कथनीयं सर्वेऽवगच्छन्त्येव । यतो हि मानवानां हितशासनादेव शास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्ध्यति । 'शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः' (श्लोकवार्तिक,) इति शास्त्रीयं वचश्च मानवं परिभाषयति । शास्त्रसरणिमनुसरन्तो जना एव मानवत्वं भजन्ते तदन्ये मानवेतरा इति शास्त्रडिण्डिमः । तादृशं शास्त्रमपि सप्रयोजनं चेद् गृह्यते नो चेदुपेक्ष्यते सज्जनैरपि । अतस्तूक्तम्-

सर्वस्यैव तु शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यते ॥ (कुमारिल भट्ट) इति ।

अतः शास्त्रमपि सप्रयोजनं प्रवर्तते । ज्योतिषमपि लोकवेदप्रसिद्धं शास्त्रमस्ति । अनेन शास्त्रेणापि सप्रयोजनेनावश्यं भाव्यम् । अस्ति चास्य प्रयोजनम् । मूलतः शास्त्रमिदं कालं बोधयति । अतः कालावबोधकशास्त्ररूपेणापि ज्योतिषशास्त्रं गृह्यते । ज्योतिषशास्त्रे सिद्धान्त-संहिता-होरारूपास्त्रयः स्कन्धास्तु प्रसिद्धा एव । ते च स्कन्धाः पृथक् पृथग् वैशिष्ट्ययुक्ताः सन्ति । तत्र संहिता-होरास्कन्धौ फलादेशादिविधौ प्रायः समुपयुज्येते चेत् सिद्धान्तस्कन्धो ग्रहनक्षत्रादीनां साधने कालगणने विशेषतयोपयुज्यते । सम्प्रति सिद्धान्त-संहितास्कन्धापेक्षया होरास्कन्धः सर्वजनप्रसिद्धः सर्वसुलभश्च विद्यते । अस्य स्कन्धस्य परम्परापि सुदृढा समृद्धा च दृश्यते । अस्य स्कन्धस्य आर्षग्रन्थाः पौरुषग्रन्थाश्च कियन्तः कालकवलिताः कियन्तो नष्टा भ्रष्टाश्चेति परिमीता एव समुपलभ्यन्ते । परन्तु फलितस्कन्धे होरास्कन्धे वा सन्ति बहूनि ग्रन्थरत्नानि । तत्र स्कन्धत्रयज्ञस्य वराहमिहिरस्यैव सप्त

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । ते च बृहज्जातक-लघुजातक-बृहत्संहिता-समाससंहिता-योगयात्रा-पञ्चसिद्धान्तिका-विवाहपटलादयः प्रसिद्धा एव । एतेषु बृहज्जातकाख्यं ग्रन्थरत्नमपूर्वं विद्यते । एतानि ग्रन्थरत्नानि फलादेशसम्बद्धान्येव सन्ति । समग्रस्य ज्योतिषशास्त्रस्य बहूनि प्रयोजनानि सन्ति । तथापि लोकदृष्ट्या फलादेशकरणमेव मुख्यं प्रयोजनं सिद्ध्यति । शास्त्रस्यास्य साहाय्येन ज्योतिर्विदः पूर्वापरजन्मसम्बद्धानि फलान्यपि जनानां दिशन्तीति क्वचिद् दृश्यते श्रूयते च । शास्त्रमिदं प्रदीपवत् शुभाशुभं प्रकाशयति-

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पङ्क्तिम् ।

व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥ (वराहमिहिर, सन् १८८२, पृ.५०) ।

फलादेशसम्बद्धो होरास्कन्धो लोकप्रियो बहुजनसमादृतश्च दृश्यते । फलादेशसम्बन्धादेव शास्त्रमिदं ज्योतिषं सर्वप्रसिद्धम् । सामान्यानां जनानां मते फलादेश एव ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनम् । यथाह-

शुभाशुभफलादेशो ज्योतिःशास्त्रं प्रयोजनम् ।

स च लग्नबलाधीनः कथितः पूर्वसूरिभिः ।

भचक्रस्य समाभागा उक्ता द्वादशराशयः ।

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ (वराहमिहिर, २०६९, पृ.ह्छ) इति ।

वस्तुतः सूर्यादिग्रहनक्षत्राणां स्थितिमितिगतिप्रतिपादनेन तत्प्रभावावलोकनेन च शास्त्रमिदं ज्योतिषं जगतः तत्रस्थानां जनानां च त्रैकालिकं फलं निर्देष्टुं प्रभवति । सर्वेषां जनानां शुभाशुभं ज्योतिषचक्र एव निहितम् । यो ज्योतिषचक्षुषा ज्योतिश्चक्रं यथायथमवलोकयितुं क्षमते स परमां गतिं प्राप्नोति । यथाह गर्गः-

ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।

ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेदः स याति परमां गतिम् ॥ (गर्गसंहिता) इति ।

दिग्देशकालादीनां सूचकत्वाद् ज्योतिषशास्त्रं यज्ञ-दान-तपो-व्रत-उपवासादिकृत्यानामपि मूलमस्ति । अतः शास्त्रान्तरापेक्षयास्याध्ययन-चिन्तन-मननादिकमत्यावश्यकं बोभवीति । विविधकर्मोपासनाद्वारा आत्मदर्शनमेव मानवजीवनस्य परमं लक्ष्यम् । तस्यैव परमधर्मत्वञ्चाङ्गीकृत्य-

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ (महर्षि, १९०९, पृ. ४) इति ।

वेदोपनिषत्पुराणधर्मशास्त्रादयोऽपि यज्ञतपोदानव्रतादिभिरेव चित्तशुद्धिमाध्यमेन परमपुरुषार्थरूपस्य मोक्षस्य प्राप्तिरिति प्रतिपादयन्ति । आचार्यशङ्करश्च स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणाद् (आचार्य, २०४१, पृ.४) इति वर्णव्यवस्थानुरूपं नित्यनैमित्तिकादिकर्मानुष्ठानमेव चित्तशुद्धेः कारणमित्यूरीकरोति । एतत्सर्वं कालज्ञानाधीनम् । 'कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि' (ऋग्वेदज्योतिषभाष्यम्, श्लो. २) इति प्रतिज्ञानुसारं ज्योतिषशास्त्रमेव कालविधानशास्त्रम् । वस्तुतो ज्योतिषशास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषय एव कालो विद्यते । शास्त्रस्यास्य प्राचीनत्वे च न कापि शङ्का । यतो हि सर्वेषां जन्यभावपदार्थानामाशयो जनकश्च कालोऽस्ति । 'जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः' (आचार्य, २०५०, पृ.१०५) । स च कालो ज्योतिषशास्त्रान्निर्धार्यतेऽथवा बोधविषयतां प्राप्नोति । अतः सृष्टेरादिकालादेव ज्योतिषशास्त्रस्य महत्त्वमुपयोगित्वं वावधार्यते । व्यवहारिकदृशापि ज्योतिषस्य सप्रयोजनत्वं ज्ञायते यत् तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणादीनां ज्ञानमपि तदधीनमेव । सङ्क्रान्तिज्ञानं, ग्रहणज्ञानं, दर्शपौर्णमाससंवत्सरादीनां ज्ञानञ्च तत एव जायते । अस्माभिरनुष्ठीयमानाः षोडशसंस्काराश्च कालक्रममपेक्षन्ते । तत्समुचितकालज्ञानञ्च ज्योतिषशास्त्रादेव

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्भवति । विविधमुहूर्तज्ञानं, यात्राज्ञानं, सिद्धिज्ञानं, शुभाशुभबेलाज्ञानमप्येतस्मादेव शास्त्राद् जायते । ज्योतिषस्य संहितास्कन्धान्तर्गतमेकं सामुद्रिकमस्ति । तच्छास्त्रं सम्प्रति व्यावहारिकं समाजे प्रसिद्धञ्च विद्यते । शास्त्रमिदं शरीरलक्षणशास्त्रम्, अङ्गविद्या, हस्तरेखाविज्ञानम्, इत्यादिनाम्नापि व्यवह्रियते । प्राचीना महर्षयो महात्मानश्चैतच्छास्त्रज्ञा आसन् । ते कस्यचित् शरीरमवयवादिकं वा दृष्ट्वा भविष्यत्कालिकं वृत्तान्तमपि यथावद् वक्तुं प्रभवन्ति स्म । सम्प्रत्यपि तच्छास्त्रं विचार्य हस्तरेखादिकं दृष्ट्वा फलादेशाय समर्था जायन्ते सामुद्रिकशास्त्रज्ञाः । अतोऽयमपि पक्षो ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनपरिशीलनविधौ समापतितोऽस्तीत्यविस्मरणीयो विद्यते । एतावता शास्त्रमिदं ज्योतिषम् । वैदिक-लौकिक-व्यावहारिकादिदृशा सर्वतो भावेनोपादेयं वरीवर्ति ।

उपसंहारः

वेदस्य चक्षुःस्थानीयमङ्गं ज्योतिषशास्त्रं सर्वजनप्रसिद्धं सर्वशास्त्रप्रसिद्धञ्च विद्यते । नयनं विना यथा लोकोऽन्धकारमनुभवति न किञ्चन दृश्यजातं वेत्ति तथैव वेदादिशास्त्राण्यपि ज्योतिषाभावे 'अक्ष्णा काणः' इतिवद् विकलाङ्गानि प्रतीयन्ते । न्यायदर्शने चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वं साधितमस्ति- 'चक्षुस्तैजसम्' परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवद् (आचार्य, २०५०, पृ.७५) इति । अनेनानुमानेन चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वमङ्गीकृतम् । एतावता चक्षुस्तेजोरूपमेव निश्चीयते । ज्योतिषशास्त्रमपि तेजोरूपमेव वेविद्यते । यतो हि ज्योतिःशब्दस्यार्थः प्रकाश एव । तस्माद् ज्योतिषशास्त्रस्य तेजोरूपत्वाद् वेदस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं शास्त्रस्यास्य सिध्यतीति युक्तिप्रमाणमत्र न व्यभिचरति । शास्त्रमिदं यद्यपि बहुधा विभक्तं तथापि मूलरूपेण स्कन्धत्रयाधिष्ठितं दृश्यते-

ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् ।

तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ॥

स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानत्वसौ

होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ॥ (वराहमिहिर) इति ।

ग्रहसम्बद्धानां स्थितिमितिगतीनां विशेषाध्ययनपरकं शास्त्रं ज्योतिषमायुर्वेदसम्बद्धमपि दृश्यते । आयुर्वेदेऽष्टाङ्गचिकित्सापद्धतिः प्रसिद्धास्ति । तत्रैका ग्रहचिकित्सापद्धतिर्महत्त्वपूर्णा वर्तते । तस्यां पद्धतौ माणिक्यादिरत्नानां विविधधातुसम्बद्धानामश्मनां च प्रयोगविधानं निरूपितम् । रोगानुसारं प्रयोगविधिश्च प्रदर्शितः । ग्रहकृतदोषोपशमनार्थं रत्नधातुनिर्मितमङ्गुलीयकञ्च निर्दिष्टं प्राप्यते । तद्द्वारा बहवो रोगाः शान्तिं यान्ति । तद्धारणान्मनुष्यः प्रभावितो जायते । अतः कुशलो वैद्योऽपरो ज्योतिर्विदपि भवति । प्रयोजनदृष्ट्या ज्योतिषं नैकोन्मुखमपि तु सर्वतोमुखं विश्वतोमुखं वा दरीदृश्यते । शास्त्रमिदं खगोलशास्त्रनाम्नापि व्यवह्रियते । खेचराणां ग्रहाणां स्थितिमितिगतीनामाधारे शुभाशुभं निर्दिशति शास्त्रमिदम् । वस्तुतो मानवानां हितशासनमेव शास्त्राणां प्रयोजनम् । केषाञ्चनानां मनसि ज्योतिषशास्त्रं कथं हितं शास्तीति जिज्ञासा जागृयात् परन्तु नैतदनुपयुक्तम् । कानिचन शास्त्राणि साक्षाद् हितमार्गं प्रदर्शयन्ति चेत् कानिचन परम्परया हितं निर्दिशन्ति । वेदस्य ज्ञानकाण्डान्तर्गताः श्रुतयो गीतादिस्मृतयश्च साक्षाद् ज्ञानमार्गं ग्राहयन्ति । तथा तदतिरिक्तशास्त्राणि च पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं प्रदर्श्य क्रमशो निवृत्तिमार्गं विदधति । मार्गस्य द्वैविध्यं तु प्रसिद्धमेव-

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तिश्च विभावितः ॥ (आचार्य, २०५०, पृ. २) इति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदे द्विविधो धर्मः प्रतिपादितः । एकः प्रवृत्तिमूलोऽपरश्च निवृत्तिमूलः । सामान्यानां कृते प्रवृत्तिधर्मः, विरक्तानां कृते च निवृत्तिधर्मः । उपनिषत्सु प्रवृत्तिधर्मः प्रेयोमार्गरूपेण निवृत्तिधर्मश्च श्रेयोमार्गरूपेण प्रतिपादितोऽस्ति-

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । (गिरि, २०७३, पृ. ११८) इति ।

परमशान्तेर्मार्गस्तु निवृत्तिमार्ग एव । स एव मोक्षमार्गः । परमार्थतः सर्वेषां शास्त्राणां मोक्षमार्गप्रदर्शन एव पर्यवसायित्वं सिद्ध्यति । ज्योतिषशास्त्रञ्च धर्मादिमार्गेण परम्परया मोक्षं भावयति । यज्ञव्रतनियमादीनां समुचितकालनिर्णयाद् धर्ममुत्पाद्य मानवनिवहान् धर्माचरणपूर्वकमर्थार्जने प्रेरयति । ततो यथेच्छं कामादीनामुपभोगे सहायकं सद् मोक्षलाभायाध्यात्मिकचिन्तनपद्धतिं मोक्षसिद्धियोगादीनाञ्च शास्त्रमिदं शनैः शनैर्दिशति । अनया रीत्या धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थेष्वेव शास्त्रस्यास्य ज्योतिषस्यानितरसाधारणी भूमिका दरीदृश्यते ।

सन्दर्भग्रन्थाः

अधिकारी, विक्रम (२०७६), पाणिनीय शिक्षा एवम् लिङ्गानुशासन, देवघाट : विक्रम अधिकारी ।

आचार्य, भास्कर (२०४५), सिद्धान्तशिरोमणि, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

आचार्य, विश्वनाथपञ्चाननभट्ट (२०५०), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

आचार्य, शङ्कर (२०४१), अपरोक्षानुभूति, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

आचार्य, शङ्कर (२०५०), गीताभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

आचार्य, शङ्करः (सन् २०१३), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य (स्वामी सत्यानन्द सरस्वती अनु.), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

आप्टे, वामन शिवराम (२०१०), संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, दिल्ली : कमलप्रकाशन ।

गिरि, रामानन्द (२०७३), ईशादि दश उपनिषद्, देवघाट : महेशसंस्कृतगुरुकुलम् ।

गौरीशङ्करभिक्षु (सन् १९८५), सर्वलक्षणसङ्ग्रह, वाराणसी : भारत, भारती प्रकाशन ।

दाहाल, लोकमणि (१९९०), ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

धर्मराजाध्वरीन्द्र (सन् १९५७), वेदान्तपरिभाषा, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

मनुस्मृति, (१९४०), (प्राणनाथ शर्मा सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

महर्षि, याज्ञवल्क्य (१९०९), याज्ञवल्क्यस्मृति, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।

मिश्र, रामचन्द्र (२०३६), संस्कृतसाहित्येतिहास, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, रामप्रसाद (१९८०), चाणक्यनीतिदर्पण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, वाचस्पति (२०३६), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य भामतीटीका, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

वराहमिहिर (१८८२), लघुजातक, वाराणसी : ठाकुरप्रसाद पुस्तक मन्दिर ।

वराहमिहिर (२०१३), बृहज्जातक, (श्रीमद् अच्युतानन्द झा व्या.), बनारस : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वराहमिहिर (२०६९), बृहत्संहिता, (द्वि.सं.), (डा. सुरकान्त झा सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वेदव्यास (२०६९), श्रीमद्भगवद्गीता, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शर्मा, पं वसतिराम (१९६३), नारदसंहिता, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

शर्मा, विश्वनाथ (१९८६), हितोपदेश, वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।

शास्त्री, चारुदेव (२०२५), व्याकरणमहाभाष्य, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शास्त्री, श्रीरामकृष्णजी (२०७३), अन्त्यकर्मश्राद्धप्रकाश, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता, (२०७६), (स्वामी केशवानन्द गिरि सम्पा.), देवघाट : महेशसंन्यासआश्रम ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्भवति । विविधमुहूर्तज्ञानं, यात्राज्ञानं, सिद्धिज्ञानं, शुभाशुभबेलाज्ञानमप्येतस्मादेव शास्त्राद् जायते । ज्योतिषस्य संहितास्कन्धान्तर्गतमेकं सामुद्रिकमस्ति । तच्छास्त्रं सम्प्रति व्यावहारिकं समाजे प्रसिद्धञ्च विद्यते । शास्त्रमिदं शरीरलक्षणशास्त्रम्, अङ्गविद्या, हस्तरेखाविज्ञानम्, इत्यादिनाम्नापि व्यवह्रियते । प्राचीना महर्षयो महात्मानश्चैतच्छास्त्रज्ञा आसन् । ते कस्यचित् शरीरमवयवादिकं वा दृष्ट्वा भविष्यत्कालिकं वृत्तान्तमपि यथावद् वक्तुं प्रभवन्ति स्म । सम्प्रत्यपि तच्छास्त्रं विचार्य हस्तरेखादिकं दृष्ट्वा फलादेशाय समर्था जायन्ते सामुद्रिकशास्त्रज्ञाः । अतोऽयमपि पक्षो ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनपरिशीलनविधौ समापतितोऽस्तीत्यविस्मरणीयो विद्यते । एतावता शास्त्रमिदं ज्योतिषम् । वैदिक-लौकिक-व्यावहारिकादिदृशा सर्वतो भावेनोपादेयं वरीवर्ति ।

उपसंहारः

वेदस्य चक्षुःस्थानीयमङ्गं ज्योतिषशास्त्रं सर्वजनप्रसिद्धं सर्वशास्त्रप्रसिद्धञ्च विद्यते । नयनं विना यथा लोकोऽन्धकारमनुभवति न किञ्चन दृश्यजातं वेत्ति तथैव वेदादिशास्त्राण्यपि ज्योतिषाभावे 'अक्ष्णा काणः' इतिवद् विकलाङ्गानि प्रतीयन्ते । न्यायदर्शने चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वं साधितमस्ति- 'चक्षुस्तैजसम्' परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवद् (आचार्य, २०५०, पृ.७५) इति । अनेनानुमानेन चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वमङ्गीकृतम् । एतावता चक्षुस्तेजोरूपमेव निश्चीयते । ज्योतिषशास्त्रमपि तेजोरूपमेव वेविद्यते । यतो हि ज्योतिःशब्दस्यार्थः प्रकाश एव । तस्माद् ज्योतिषशास्त्रस्य तेजोरूपत्वाद् वेदस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं शास्त्रस्यास्य सिध्यतीति युक्तिप्रमाणमत्र न व्यभिचरति । शास्त्रमिदं यद्यपि बहुधा विभक्तं तथापि मूलरूपेण स्कन्धत्रयाधिष्ठितं दृश्यते-

ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् ।
तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ॥
स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानत्वसौ
होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ॥ (वराहमिहिर) इति ।

ग्रहसम्बद्धानां स्थितिमितिगतीनां विशेषाध्ययनपरकं शास्त्रं ज्योतिषमायुर्वेदसम्बद्धमपि दृश्यते । आयुर्वेदेऽष्टाङ्गचिकित्सापद्धतिः प्रसिद्धास्ति । तत्रैका ग्रहचिकित्सापद्धतिर्महत्त्वपूर्णा वर्तते । तस्यां पद्धतौ माणिक्यादिरत्नानां विविधधातुसम्बद्धानामशमनां च प्रयोगविधानं निरूपितम् । रोगानुसारं प्रयोगविधिश्च प्रदर्शितः । ग्रहकृतदोषोपशमनार्थं रत्नधातुनिर्मितमङ्गुलीयकञ्च निर्दिष्टं प्राप्यते । तद्द्वारा बहवो रोगाः शान्तिं यान्ति । तद्धारणान्मनुष्यः प्रभावितो जायते । अतः कुशलो वैद्योऽपरो ज्योतिर्विदपि भवति । प्रयोजनदृष्ट्या ज्योतिषं नैकोन्मुखमपि तु सर्वतोमुखं विश्वतोमुखं वा दरीदृश्यते । शास्त्रमिदं खगोलशास्त्रनाम्नापि व्यवह्रियते । खेचराणां ग्रहाणां स्थितिमितिगतीनामाधारे शुभाशुभं निर्दिशति शास्त्रमिदम् । वस्तुतो मानवानां हितशासनमेव शास्त्राणां प्रयोजनम् । केषाञ्चनानां मनसि ज्योतिषशास्त्रं कथं हितं शास्तीति जिज्ञासा जागृयात् परन्तु नैतदनुपयुक्तम् । कानिचन शास्त्राणि साक्षाद् हितमार्गं प्रदर्शयन्ति चेत् कानिचन परम्परया हितं निर्दिशन्ति । वेदस्य ज्ञानकाण्डान्तर्गताः श्रुतयो गीतादिस्मृतयश्च साक्षाद् ज्ञानमार्गं ग्राहयन्ति । तथा तदतिरिक्तशास्त्राणि च पूर्वं प्रवृत्तिमार्गं प्रदर्श्य क्रमशो निवृत्तिमार्गं विदधति । मार्गस्य द्वैविध्यं तु प्रसिद्धमेव-

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तिश्च विभावितः ॥ (आचार्य, २०५०, पृ. २) इति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदे द्विविधो धर्मः प्रतिपादितः । एकः प्रवृत्तिमूलोऽपरश्च निवृत्तिमूलः । सामान्यानां कृते प्रवृत्तिधर्मः, विरक्तानां कृते च निवृत्तिधर्मः । उपनिषत्सु प्रवृत्तिधर्मः प्रेयोमार्गरूपेण निवृत्तिधर्मश्च श्रेयोमार्गरूपेण प्रतिपादितोऽस्ति-

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । (गिरि, २०७३, पृ. ११८) इति ।

परमशान्तेर्मार्गस्तु निवृत्तिमार्ग एव । स एव मोक्षमार्गः । परमार्थतः सर्वेषां शास्त्राणां मोक्षमार्गप्रदर्शन एव पर्यवसायित्वं सिद्ध्यति । ज्योतिषशास्त्रञ्च धर्मादिमार्गेण परम्परया मोक्षं भावयति । यज्ञव्रतनियमादीनां समुचितकालनिर्णयाद् धर्ममुत्पाद्य मानवनिवहान् धर्माचरणपूर्वकमर्थार्जने प्रेरयति । ततो यथेच्छं कामादीनामुपभोगे सहायकं सद् मोक्षलाभायाध्यात्मिकचिन्तनपद्धतिं मोक्षसिद्धियोगादीनाञ्च शास्त्रमिदं शनैः शनैर्दिशति । अनया रीत्या धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थेष्वेव शास्त्रस्यास्य ज्योतिषस्यानितरसाधारणी भूमिका दरीदृश्यते ।

सन्दर्भग्रन्थाः

अधिकारी, विक्रम (२०७६), पाणिनीय शिक्षा एवम् लिङ्गानुशासन, देवघाट : विक्रम अधिकारी ।

आचार्य, भास्कर (२०४५), सिद्धान्तशिरोमणि, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

आचार्य, विश्वनाथपञ्चाननभट्ट (२०५०), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

आचार्य, शङ्कर (२०४१), अपरोषानुभूति, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

आचार्य, शङ्कर (२०५०), गीताभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

आचार्य, शङ्करः (सन् २०१३), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य (स्वामी सत्यानन्द सरस्वती अनु.), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

आप्टे, वामन शिवराम (२०१०), संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, दिल्ली : कमलप्रकाशन ।

गिरि, रामानन्द (२०७३), ईशादि दश उपनिषद्, देवघाट : महेशसंस्कृतगुरुकुलम् ।

गौरीशङ्करभिक्षु (सन् १९८५), सर्वलक्षणसङ्ग्रह, वाराणसी : भारत, भारती प्रकाशन ।

दाहाल, लोकमणि (१९९०), ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

धर्मराजाध्वरीन्द्र (सन् १९५७), वेदान्तपरिभाषा, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

मनुस्मृति, (१९४०), (प्राणनाथ शर्मा सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

महर्षि, याज्ञवल्क्य (१९०९), याज्ञवल्क्यस्मृति, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।

मिश्र, रामचन्द्र (२०३६), संस्कृतसाहित्येतिहास, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, रामप्रसाद (१९८०), चाणक्यनीतिदर्पण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, वाचस्पति (२०३६), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य भामतीटीका, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

वराहमिहिर (१८८२), लघुजातक, वाराणसी : ठाकुरप्रसाद पुस्तक मन्दिर ।

वराहमिहिर (२०१३), बृहज्जातक, (श्रीमद् अच्युतानन्द झा व्या.), बनारस : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वराहमिहिर (२०६९), बृहत्संहिता, (द्वि.सं.), (डा. सुरकान्त झा सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वेदव्यास (२०६९), श्रीमद्भगवद्गीता, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शर्मा, पं वसतिराम (१९६३), नारदसंहिता, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

शर्मा, विश्वनाथ (१९८६), हितोपदेश, वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।

शास्त्री, चारुदेव (२०२५), व्याकरणमहाभाष्य, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शास्त्री, श्रीरामकृष्णजी (२०७३), अन्त्यकर्मश्राद्धप्रकाश, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता, (२०७६), (स्वामी केशवानन्द गिरि सम्पा.), देवघाट : महेशसंन्यासआश्रम ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायदर्शनसम्मतप्रमेयपदार्थानां तत्त्वविवेचनम्

ख्यामराजघिमिरे
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

षडास्तिकदर्शनेषु परिगणितमन्यतमं न्यायदर्शनम् । अस्य दर्शनस्याध्ययनेन पदार्थानां सूक्ष्मचिन्तनसामर्थ्यं जायते। अन्येषां दर्शनानामवबोधनसामर्थ्यञ्च निष्पद्यते । अस्मिन् दर्शने षोडशपदार्थास्तत्त्वरूपेण वर्णिताः सन्ति । यतो हि प्रमाणादिषोडशपदार्थानां यथार्थरूपेण ज्ञाने सति मुक्तिर्न दुर्लभेति । अतस्तेषां नामानीत्थं सन्ति–

१. प्रमाणम्,२. प्रमेयम् , ३. संशयः, ४. प्रयोजनम् , ५. दृष्टान्तः, ६.सिद्धान्तः, ७. अवयवः, ८. तर्कः, ९. निर्णयः, १०. वादः, ११. जल्पः, १२. वितण्डा, १३. हेत्वाभासः, १४. छलम्, १५. जातिः, १६. निग्रहस्थानमिति ।

उपर्युल्लिखितेषु षोडशपदार्थेषु प्रथमः प्रमाणपदार्थः । प्रमेयमात्रस्य साधकं व्यवस्थापकञ्च प्रमाणमिति प्रथमतया प्रमाणतत्त्वमुपदिष्टं महर्षिणा गौतमेन । ततश्च प्रमेयसंशयादयो यथायथं समुपदिष्टाः । प्रमाणं विहाय अन्यसर्वे पदार्थाः प्रमेयरूपाः । असंख्येयप्रमेयपदार्थानां सत्त्वेऽपि अपवर्गस्य कृते अत्यावश्यकीयसाधनभूतमात्मादिद्वादशविधं प्रमेयं प्रदर्शितम् । तद्यथा १. आत्मा, २. शरीरम्, ३. इन्द्रियम्, ४.अर्थः, ५.बुद्धिः, ६. मनः, ७.प्रवृत्तिः, ८. दोषः, ९. प्रेत्यभावः, १०. फलम् , ११. दुःखम्, १२. अपवर्गः । एतेषां द्वादशविधप्रमेयाणां तत्त्वज्ञाने सति मुक्तिः सुनिश्चिता भवतीति न्यायसिद्धान्तः । तथा च एतदतिरिक्तानां संशयप्रयोजनतर्कादिप्रमेयाणां यथार्थज्ञानेन पदार्थविश्लेषणोपयोगिसूक्ष्मचिन्तनसामर्थ्यं सम्पद्यते । एतेन द्वात्मविरोधिनां मतनिरसने शरीरेन्द्रियादिभ्य आत्मनो वैलक्षण्यसंसाधने च सामर्थ्यं समुपलभ्यते । अतो दर्शनजगति विचारप्रधानत्वान्न्यायदर्शनस्य विशिष्टस्थानं महत्त्वञ्च वर्तते ।

शब्दकुञ्जिका अपवर्गः,प्रवृत्तिः, प्रेत्यभावः, निग्रहस्थानम्, हेत्वाभासः।

शोधविधिः

अत्र विशेषेणाधुनिकविधिपुस्तकालयीयविधिश्च यथायथमवलम्बितो वर्तते । क्वचिच्च विशिष्टविदुषां परामर्शविधिश्च समाश्रितो विद्यते । तथैव व्याख्यानविधिविश्लेषणविधी च प्रसङ्गानुसारेण प्रयुक्तौ स्तः । एवं विधान् विधीनवलम्ब्य लेखोऽयं सम्पादितः ।

समस्याकथनम्

न्यायदर्शनसम्मतप्रमेयपदार्थानां तत्त्वविवेचनम् इति शीर्षकोपरि लिखितेऽस्मिन् अनुसन्धानात्मके लेखे निम्नाङ्किताः समस्याः सन्ति -

क. न्यायदर्शनप्रतिपाद्यौ मुख्यविषयौ कौ ?

ख. मुक्तेः साधनभूतानि प्रमुखप्रमेयाणि कानि ?

ग. किञ्च तेषां तदतिरिक्तानाञ्च प्रमेयाणां स्वरूपम् ?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उद्देश्यम्

अस्यानुसन्धानात्मकलेखस्य निम्नाङ्कितानि उद्देश्यानि सन्ति-

क. न्यायदर्शनप्रतिपाद्यं प्रामुख्येनाभिमतं यत्प्रमेयद्वयं तद्विषयकं विवेचनम्।

ख. मोक्षसाधनभूतविशेषप्रमेयपदार्थानां लक्षणनिर्देशपूर्वकं निरूपणम्।

ग. तदतिरिक्तानां प्रमेयाणाञ्च संक्षिप्तस्वरूपनिर्धारणम्।

व्युत्पत्तिः

नितरामियतेऽविवक्षितार्थसिद्धिर्लभ्यते येन सोऽन्यायः। पाणिनीयव्याकरणानुसारेण 'नि' इति उपसर्गपूर्वकाद् 'इणू गतौ' इत्यस्मादिण्धातोः *परिन्योर्नीणोर्द्युताभ्रेषयोः*[1] इति सूत्रेण घञ्प्रत्यये अनुबन्धलोपे *अचोञ्णिति*[2] इति सूत्रेण इकारस्य वृद्धौ *एचोऽयवायावः*[3] इति सूत्रेण आय् आदेशे स्वादिकार्ये न्यायशब्दः सिद्ध्यति।

स्वरूपम्

को नाम न्यायः ? इत्यत्र *न्याय उचितमित्यर्थः*[4] इति व्याकरणविदो भट्टोजिदीक्षितस्य कथनमस्ति। वात्स्यायनमहाभागेन न्यायस्य स्वरूपमित्थमुक्तम्– *प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः*[5]/ वार्तिककारोऽपि भाष्यवचनमेव परिपुष्टं करोति *समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्यायः*[6]। अतः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरर्थानां परीक्षणं न्याय इत्यवगम्यते।

'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्माद् धातोः करणार्थे ल्युट्प्रत्यये कृते तत्स्थाने अनादेशे च कृते दर्शनशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। तत्त्वतो यज्ज्ञायतेऽबुद्ध्यते तद्दर्शनम्, दृष्टिसाधनमित्यर्थः। यदा न्यायशब्दस्य दर्शनशब्देन सह योगो जायते तदा न्यायदर्शनशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। अतः न्यायदर्शनं नाम न्यायशास्त्रमित्यर्थः।

विषयपरिचयः

प्राच्यदर्शनेषु न्यायवैशेषिकसांख्ययोगपूर्वोत्तरमीमांसादर्शनानि आस्तिकदर्शनत्वेन व्यवह्रियन्ते। तेष्वपि न्यायदर्शनं तारागणेषु पूर्णिमायाः शशाङ्क इव प्रतिभाति।

न्यायशास्त्रं समुद्रवदतीव महनीयशास्त्रं वर्तते। न्यायशास्त्रे प्रयुक्ता भाषा, पदार्थानां लक्षणं विभागश्चेत्यादयो विषयाः सामान्यचिन्तनेन अवधारयितुं नैव शक्यन्ते। अतो न्यायशास्त्राध्ययनमानसानां साधारणजनानाङ्कृते इदं शास्त्राध्ययनं गभीरसागरस्थितमाणिक्यचयनमिव कठिनमनुभूयते। किं नाम न्यायशास्त्रम् ? के च तस्य विषयाः ? स्वल्पाध्ययनेन लौकिकजनाः कथं न्यायशास्त्रस्य मुख्यविषयमवगन्तुं समर्था भवेयुः? एतादृशजिज्ञासानिवारणार्थं न्यायशस्त्रसम्मतानां प्रमाणपूर्वकाणां प्रमेयपदार्थानां संक्षिप्ततत्त्वविवेचनमत्र विहितमस्ति। लौकिकजनानाङ्कृते सामान्यसुबोधसंस्कृतभाषया स्वल्पकालेनाध्ययनेन एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यं प्रमेयतत्त्वमवगतं स्यादिति धिया तद्विषयकसंक्षिप्तपरिचयार्थं तत्सम्बद्धा विषयाः ह्यत्र प्रस्तुताः सन्ति।

अत्र न्यायो नाम न्यायदर्शनं न्यायशास्त्रं वेति। अस्य न्यायदर्शनस्य प्रणेता महामुनिगौतमः। अनेन स्वप्रतिपादिते न्यायसूत्रस्य

---

१. पाणिनीयसूत्रम् ३।३।३७
२. पूर्ववत्७।२।११५
३. पूर्ववत् ६।१।७८
४. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, सन् १९८९, ३४३ तमं पृष्ठम्।
५. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, अष्टमं पृष्ठम्।
६. उद्योतकरभारद्वाज, न्यायभाष्यवार्तिकम् , भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद्, दिल्ली, सन् १९९७, द्वादशं पृष्ठम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमे सूत्रे '*प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः*'[७] इत्युल्लिखितम् । सूत्रे निर्दिष्टेषु षोडशपदार्थेषु प्रथमः प्रमाणपदार्थः । अनेन प्रकारेण सर्वेऽपि पदार्थाः प्रमेयत्वेन स्वीक्रियन्ते । अस्मात् सूत्रात् प्रमाणादिषोडशपदार्थानां यथार्थरूपेण ज्ञाने सति मुक्तिर्न दुर्लभेति नैयायिकानां सिद्धान्तः। षोडशपदार्थेषु प्रमाणप्रमेये मुख्यपदार्थतत्त्वेन स्वीकृते स्तः । इमौ पदार्थौ न्यायसिद्धान्तानां बीजरूपौ ।

प्रमाणम्

प्रमाया यथार्थज्ञानस्य करणं साधनं प्रमाणम् । न्यायशास्त्रे चत्वारि प्रमाणनि स्वीकृतानि सन्ति । कानि च तानि प्रमाणानि इत्यत्रोच्यते*प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि*[८]इति । प्रत्यक्ष-अनुमानोपमानशब्दरूपाणि चतुर्विधप्रमाणानि न ततो न्यूनानि नाप्यधिकानि । अतः प्रमेयसाधकं प्रमाणचतुष्टयमेवेति नैयायिकाः कथयन्ति।

प्रमेयम्

महर्षिगौतममहाभागेन न्यायदर्शनस्य प्रथमे सूत्रे प्रमाणानन्तरं प्रमेयं समुपदिष्टम् । प्रमाणद्वारा यद् वस्तु सिद्ध्यति तत्प्रमेयम् । सम्यक्तया यद् वस्तु ज्ञेयं तदेव प्रमेयमिति । प्रमाणेन यद्वस्तु सिद्ध्यति तत् प्रमेयम् अर्थात् प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिः । 'न्यायदर्शनसम्मतप्रमेयपदार्थानां तत्त्वविवेचनम्' इति अत्रत्यप्रतिपाद्यविषयः । अत्रात्मशरीरसंशयादीनां प्रमेयाणां तत्त्वविवेचनं विहितमस्ति । अनेकप्रमेयपदार्थानां सत्त्वेऽपि अपवर्गस्य कृते अत्यावश्यकीयसाधनभूतत्वात् सूत्रे आत्मादिद्वादशविधप्रमेयं प्रथमन्तावत् तद्विषयकं विवेचनं विधीयते । तथा च प्रमेयतत्त्वमेव अत्र प्रस्तूयमानो विषयः । ज्ञायमानो विषयः प्रमेयम् । प्रमातुं योग्यं प्रमेयं वेति शक्यते वक्तुम् । तथा च ज्ञानविषयभूता ये पदार्थाः ते सर्वे प्रमेयपदेन व्यवर्ह्रियन्ते । न्यायदर्शने महर्षिगौतममहाभागेन प्रमेयनिर्देशकं सूत्रमित्थमुपदिष्टम् *अत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्*[९] अस्मिन् सूत्रे अत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गरूपाणि द्वादशविधविशेषप्रमेयाणि दर्शितानि सन्ति। तेषां द्वादशविधानां प्रमेयाणां लक्षणानि भेदाश्च अत्र दर्श्यन्ते ।

आत्मा

अत्र प्रयुक्तात्मपदेन अस्मदीयशरीरवर्तीजीवात्मैव गृह्यते न हि परमात्मा । केशवमिश्रमहाभागेन आत्मनो लक्षणमित्थं प्रतिपादितम्*तत्रात्मत्वसामान्यवानात्मा स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः, प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च । स च मानसप्रत्यक्षः*[१०] । आत्मसत्वे किं मानम् ? इत्यत्र*इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्*[११] इति आत्मसाधनन्यायसूत्रम् । न हि इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि प्रस्तरादौ जडवस्तुनि भवितुमर्हन्ति । तेषामाश्रयतया चेतन आत्मा सिद्ध्यति । तथापि स आत्मा नित्य इति कथं ज्ञातव्यम् ? अनित्ये वस्तुनि इच्छादयः स्थातुमेव न शक्नुवन्ति । कस्यापि वस्तुन इच्छायै इष्टसाधनताज्ञानमावश्यकम् । तच्च ज्ञानमनुमानरूपमेव भवति । तस्य वस्तुन इदानीं यावत्सेवितत्वात् सेवितेन तादृशेन अन्येन वस्तुना तस्मिन् वस्तुनि इष्टसाधनत्वस्यानुमेयत्वात्, पूर्वमपि इच्छया यद् गृहीतं सेवितञ्च तत्रापि इयमेव प्रक्रिया

७. न्यायसूत्रम् १।१।१
८. पूर्ववत् १।१।३
९. पूर्ववत् १।१।९
१०. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, १६६ तमं पृष्ठम् ।
११. न्यायसूत्रम् (१।१।१०)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आश्रीयते । अनेन प्रकारेण आत्मनोऽनादित्वस्य सिद्धत्वादनादिभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्वम् । अनयैव प्रक्रियया द्वेषादिभिरपि नित्य आत्मा सिद्ध्यति ।

शरीरम्

प्रमेयप्रदर्शके न्यायसूत्रे आत्मानन्तरं शरीरं पठितम् । *चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्* ।[१२]इति गौतमीयसूत्रे शरीरस्य लक्षणं स्पष्टमुक्तम् । कथं चेष्टाश्रयः?इत्यत्र वात्स्यायनभाष्ये *ईप्सितं जिहासितं वा ऽर्थमधिकृत्य ईप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्तते तच्छरीरम्*[१३]। शरीरं कथमर्थाश्रयः सम्भवति ?*यस्मिन् आयतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयः तच्छरीरम्*[१४]। कथमिन्द्रियाश्रयः ? इत्यस्मिन् प्रश्ने समुदिते *यस्याऽनुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्यसाधुषु वर्तन्ते स एषामाश्रयः तच्छशरीरम्* ।[१५]केशवमिश्रमहाभागः शरीरस्य लक्षणमित्थं करोति *तस्य भोगायतनं शरीरम्*[१६]। तस्य नाम आत्मनः । को नाम भोगः ? सुखदुःखान्यतरानुभवो भोगः । स च यदवच्छेदेनात्मनि जायते तत् भोगायतनम्, तदेव शरीरमिति ।

इन्द्रियम्

परिगणितेषु द्वादशविधप्रमेयेषु इन्द्रियमन्यतमं प्रमेयम् । वात्स्यायनमहाभाग इन्द्रियस्य लक्षणं करोति यत् *स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति*[१७]। कानि च तानि इन्द्रियाणि ? इत्यत्र गौतमीयसूत्रम्– *घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः*[१८]। एतानि भोगसाधनानि पञ्चेन्द्रियाणि अत्रोल्लिखितानि । मन इन्द्रियं न वा इति जिज्ञासायां समानतन्त्रे वैशेषिकदर्शने मनस इन्द्रियत्वेन गृहीतत्वात् तदेवात्रापि स्वीकृतत्वान्मनोऽत्र गौतमीयसूत्रे पृथङ् नैवोल्लिखितं न तु तस्य इन्द्रियत्वं नास्तीति धिया । अतो मन इन्द्रियमिति निराबाधम् । कस्य कस्य इन्द्रियस्य के के विषयाः ? अत्रोच्यते घ्राणेन्द्रियं गन्धं गृह्णाति, रसनेन्द्रियं रसं गृह्णाति, चक्षुरिन्द्रियं रूपं गृह्णाति, त्वगिन्द्रियं स्पार्शनप्रत्यक्षं करोति, श्रोत्रेन्द्रियं शब्दं गृह्णातीति ।

अर्थः

अर्थोऽपि द्वादशप्रकारेषु प्रमेयेषु पठितः । *गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः*[१९] इत्यनेन अर्थनिरूपणं कृतम् । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्याः पृथिवीजलतेजोवाय्वाकाशादीनां पञ्चमहाभूतानां गुणाः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणामर्थाः । अर्थो नाम विषयः । तेषु कस्य कस्य के के गुणाः ? इत्यस्मिन् प्रश्ने समुदिते जयन्तभट्टमहाभागस्य प्रसिद्धा निम्ना कारिका तस्योत्तरं दास्यति–

गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः । अप्तेजोमरुतामेकं पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥[२०]

---

१२. न्यायसूत्रम् (१ । १ । ११)
१३. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, ४७ तमं पृष्ठम् ।
१४. पूर्ववत् ४७ तमं पृष्ठम् ।
१५. पूर्ववत् ४८ तमं पृष्ठम् ।
१६. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, १६९ तमं पृष्ठम् ।
१७. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थ संस्करणम् सन् १९९०, ४९ तमं पृष्ठम् ।
१८. न्यायसूत्रम् १ । १ । १२
१९. पूर्ववत् १ । १ । १४
२०. जयन्तभट्टः , न्यायमञ्जरी(द्वितीयो भागः) चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी तृतीय संस्करणम् विक्रमसंवत् २०५५, ५६ तमं पृष्ठम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गन्धरसरूपस्पर्शाः पृथिव्या गुणाः । रसरूपस्पर्शाः अपां गुणाः । रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ । स्पर्शाख्यो वायोर्गुणः । आकाशस्य गुणः शब्द इति ।

बुद्धिः

बुद्धिनिरूपणप्रसङ्गे *बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्*[२१] इति न्यायसूत्रमागच्छति । अस्मात् सूत्राज्ज्ञायते बुद्धिः, उपलब्धिः, ज्ञानम् न पृथक् तत्त्वम् । तेषां सर्वेषां पदानामर्थस्तु एक एव । एते पर्यायशब्दाः । परन्तु भासर्वज्ञमहाभाग एतेषां बुद्धि-उपलब्धि-ज्ञानपदानां पृथक् स्वरूपं दर्शयति । तद्यथा–*प्रधानस्य आद्यपरिणामो बुद्धिः । पुंसः प्रतिबिम्बोदयलक्षणो भोगः उपलब्धिः, विषयाकारेण बुद्धेः परिणामो ज्ञानम्*[२२]। अर्थप्रकाशो वा बुद्धिः । सा च बुद्धिः संक्षेपतो स्मृत्यनुभवभेदेन द्विधा विभज्यते । तत्र अनुभवजन्यज्ञानं स्मृतिः । यथार्थायथार्थभेदेन अनुभवश्च द्विविधः । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं यथार्थः यथा रजते इदं रजतमिति । तदभाववति तत्प्रकारकोऽयथार्थः यथा शुक्तौ इदं रजतमिति । तत्र प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदेन यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । तत्करणमपि चतुर्विधम् । अयथार्थज्ञानमपि संशयविपर्ययतर्कभेदेन त्रिविधम् । संशयतर्कयोर्लक्षणमुदाहरणञ्च पश्चात् व्यक्ती करिष्यते । तर्कभाषाग्रन्थानुसारेण *अतस्मिँस्तद्ग्रहो विपर्ययः । यथा पुरोवर्तिनि अरजते शुक्त्यादौ रजतारोपः इदं रजतमिति*[२३]। स्मरणमपि यथार्थायथार्थभेदेन द्विविधम् ।

मनः

अथ मनो निरूप्यते । पूर्वोल्लिखितेषु द्वादशविधप्रमेयेषु मनः षष्ठं प्रमेयम् । तल्लक्षणप्रतिपादकं सूत्रम्-*सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः*[२४] इति । परन्तु भाष्यकारो वात्स्यायन इत्थं प्रतिपादयति *स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानीति*[२५]। तथा च न्यायसूत्रम् *युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्*[२६] । तच्च मनो नित्यमभौतिकं प्रत्यात्मनि भिन्नमणुपरिमाणात्मकञ्चेति ।

प्रवृत्तिः

अथ सप्तमप्रमेयत्वेनात्रप्रवृत्तिर्निरूप्यते । *प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः*[२७] इति न्यायसूत्रे प्रवृत्तिर्लक्षणमुल्लिखितम् । विहितयागादिक्रियाजन्या धर्मरूपा निषिद्धक्रियाजन्या अधर्मरूपा प्रवृत्तिः । सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः ।[२८]तेषु मनसा त्रिविधा प्रवृत्तिर्दया अस्पृहा श्रद्धा चेति । वाचा चतुर्विधा प्रवृत्तिः सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति । कायेन त्रिविधा प्रवृत्तिः परित्राणं परिचरणं दानमिति । परन्तु संक्षेपतः प्रवृत्तिर्द्विविधा विधिनिषेधभेदेन ।

---

२१. न्यायसूत्रम् १ । १ । १५

२२. भासर्वज्ञः, न्यायभूषणम्, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, सन् १९६८, ४३९ तमं पृष्ठम् ।

२३. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, १६९ तमं पृष्ठम् ।

२४. पूर्ववत् २२० तमं पृष्ठम् ।

२५. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, ५३ तमं पृष्ठम् ।

२६. न्यायसूत्रम् १ । १ । १६

२७. पूर्ववत् १ । १ । १७

२८. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, ५४३ तमं पृष्ठम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दोषः

दोषस्य लक्षणप्रदर्शकं न्यायसूत्रम् *प्रवर्तनालक्षणा दोषाः*[२९] । प्रवर्तनाऽप्रवृत्तिः, सा लक्षणमेषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । *दोषप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते*[३०]*।* के च ते दोषाः ? इत्यत्र दोषाणां रागद्वेषमोहरूपात्मकं त्रिविधराशित्वं कथनीयम् । तेषां मध्ये अनुकूलेषु अर्थेषु अभिलाषलक्षणो रागः प्रतिकूलेषु असल्लक्षणो दोषः । वस्तुपरमार्थापरिच्छेदलक्षणो मिथ्यावसायो मोहः । अस्मिन् विषये केशवमिश्रस्य अतिसंक्षेपकथनं दृश्यते । तद्यथा *दोषा रागद्वेषमोहाः । राग इच्छा, द्वेषो मन्युः, मोहो मिथ्याज्ञानम्*[३१] इति । न्यायमञ्जरीकारेण दोषस्वरूपमित्थं प्रोक्तम्ः–

संसारकाराभवनप्रवेश-
मार्गास्त एते त्रय एव दोषाः ।
एषां प्रहाणोद्यममादधानो
न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति ।।[३२]

एते दोषाः तत्त्वज्ञानान्मनसो निःस्सारयितुं शक्यन्ते । मिथ्याज्ञाननिमित्ताः खल्वेते दोषाः सम्यग्ज्ञानप्रभावेण ते हेतोरभावात् न पुनर्भवन्ति । ततो जन्म मृत्युञ्च नाभ्युपैति ।

प्रेत्यभावः

द्वादशविधप्रमेयेषु नवमप्रमेयं प्रेत्यभावः, तस्य लक्षणमलक्षि मुनिना गौतमेन *पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः* । [३३]कस्य पुनरुत्पत्तिरात्मनः शरीरस्य वा ? इत्यत्र आत्मनः । आत्मा हि पूर्वं शरीरमुत्सृज्य नवीनशरीरं गृह्णाति, सा एव पुनरुत्पत्तिः । आत्मनः पुनर्जन्मऽपुनः शरीरग्रहणमेव प्रेत्यभावः । स च आत्मनः पूर्वदेहनिवृत्तौ अपूर्वदेहसंघातलाभ इति ।

फलम्

दशमप्रमेयं फलम् । तस्य लक्षणसूत्रम् :- *प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्*। [३४]प्रवृत्तेः लक्षणं दोषस्य लक्षणञ्च पूर्वमेव वर्णितम् । तज्जनितोऽर्थः फलमिति । *सुखदुःखसंवेदनं फलम्*।[३५] इति भाष्यकारस्य कथनम् । फलं भोगः सुखदुःखानुभवः, तत्साधनन्तु शरीरेन्द्रियविषयादिकमेवेति ।

दुःखम्

इदानीं प्रसङ्गप्राप्तं दुःखस्य लक्षणसूत्रमत्रोल्लिख्यतेः- *बाधनालक्षणं दुःखम्* ।[३६] एतदेव शरीरादिबाधनानुसङ्गात् दुःखमित्युच्यते । अत्र बाधना नाम पीडा । अस्यैव दुःखस्य सन्ति पीडातापवेदनेत्यादीनि

२९. न्यायसूत्रम् १ । १ । १८
३०. जयन्तभट्टः , न्यायमञ्जरी, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी तृतीयसंस्करणम् विक्रमसंवत् २०५५, ५६ तमं पृष्ठम् ।
३१. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, २२० तमं पृष्ठम् ।
३२. जयन्तभट्टः , न्यायमञ्जरी, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी तृतीयसंस्करणम् विक्रमसंवत् २०५५, ७१ तमं पृष्ठम् ।
३३. न्यायसूत्रम् १ । १ । १९
३४. पूर्ववत् १ । १ । २०
३५. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, ५७ तमं पृष्ठम् ।
३६. न्यायसूत्रम् १ । १ । २१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नामानि । दुःखस्य एकविंशतिप्रभेद उद्योतकरमहाभागेन दर्शितः । *एकविंशतिदुःखानि च शरीरं, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखं दुःखञ्चेति।* [३७]अत्र एकविंशतिदुःखप्रभेदे सुखस्यापि पठितत्वात् सुखमपि दुःखवत् हेयम् ।

अपवर्गः

एकविंशतिप्रभेदभिन्नस्य दुःखस्य आत्यन्तिकनिवृत्तिरपवर्गः । यद्यपि नैयायिको भासर्वज्ञमहाभागो मोक्षे सुखाभिव्यक्तिर्भवतीति कथयति । तस्य कथनमीदृशम्–

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥[३८]

परन्तु भासर्वज्ञं विहाय अन्ये सर्वे नैयायिकाः मोक्षे सुखाभिव्यक्तिं नाङ्गीकुर्वन्ति । अतो न्यायमते दुःखस्य आत्यन्तिकविमुक्तिर्मोक्षः । अत्र सूत्रं *तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः* ।[३९]अत्र सूत्रे प्रयुक्तेन तत्पदेन दुःखं गृह्यते । तादृशदुःखानामत्यन्तविमुक्तिरेवापवर्ग इत्युपपादयन्ति नैयायिकाः ।

संशयः

तत्र आन्वीक्षिकी न्यायविद्या पृथक् प्रस्थानत्वेन स्वीक्रियते, तदर्थं प्रयोजनं पृथङ्निर्देशस्य औचित्यश्च विशदीकृतं भाष्यकारेण । *तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किं तर्हि ? संशयितेऽर्थे*[४०]। अर्थात् अनुपलब्धे, निर्णीते पदार्थे च न्यायस्य प्रवृत्तिर्न भवति परन्तु संशयिते पदार्थे प्रवृत्तिर्भवति । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः । यथा रात्रौ एकस्मिन् धर्मिणि स्थाणौ उच्चैस्तरत्वधर्मदर्शनात् सामान्यं तु प्रत्यक्षी भवति परन्तु परस्परव्यावर्तकस्य वक्रकोटरादिधर्मस्य हस्तपादादेश्चाप्रत्यक्षाद् विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य वक्रकोटरादिधर्मस्य हस्तपादादेश्च स्मरणात् संशयो जायते । एतत् स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति निश्चयार्थं पुरुषस्य न्यायप्रवृत्तिर्भवति । अतः सूत्रकारेण गौतममुनिना संशयः पृथक्प्रमेयत्वेन उपदिष्टः ।

प्रयोजनम्

प्रयोजनपरिपूर्तये जनानां विषयेषु प्रवृत्तिर्भवति । *प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते* इति प्रसिद्धकथनानुसारेण विना प्रयोजनं पामरपुरुषोऽपि यस्मिन् कस्मिन् कर्मणि न प्रवर्तते । एतमर्थम् आप्स्यामि, एतमर्थं हास्यामि इति मत्वा लोको विषयेषु अर्थेषु वा प्रवर्तते । सर्वे प्राणिन इदं सुखसाधनमिति बुद्ध्या सुखावाप्तये, दुःखसाधनमिति ज्ञात्वा दुःखहानाय प्रयतन्ते । अतः पूर्वोद्दिष्टप्रथमे सूत्रे पृथक्प्रमेयत्वेन प्रयोजनमुद्दिष्टम् ।

दृष्टान्तः

केशवमिश्रमहाभागो दृष्टान्तस्य लक्षणमित्थं प्रतिपादयति *वादिप्रतिवादिनोस्सम्प्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः*[४१] इति । तथैव सूत्रकारेण *लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः*[४२] इति तत्स्वरूपं निर्दिष्टम् ।

---

३७. उद्योतकरभारद्वाज, न्यायभाष्यवार्तिकम् , भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद्, दिल्ली, सन् १९९७, द्वितीयं पृष्ठम् ।
३८. भासर्वज्ञः, न्यायभूषणम्, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, सन् १९६८, ५९५ तमं पृष्ठम् ।
३९. न्यायसूत्रम् १ । १ । २३
४०. वात्स्यायनः न्यायभाष्यम् चौखम्वासंस्कृतसंस्थानम् वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् सन् १९९०, सप्तमं पृष्ठम् ।
४१. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, २२६ तमं पृष्ठम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शास्त्रानभिज्ञपुरुषस्य शास्त्रविज्ञपुरुषस्य च यस्मिन् अर्थेऽविषये समाना बुद्धिर्भवति स एव दृष्टान्तः । स च उदाहरणपदेनापि व्यवह्रियते । यो यो धूमवान् सः स वह्निमान्, यथा महानसम् इत्युदाहरणम् । महानसे विद्यमानं वह्निधूमयोः स्वाभाविकं सम्बन्धमुभौ शास्त्रानभिज्ञशास्त्रविज्ञपुरुषौ जानीतः ।

सिद्धान्तः

प्रामाणिकविषयस्वीकारः सिद्धान्तः । तत्प्रतिपादकञ्च सूत्रम्– *तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः* ।[४३] तन्त्रं नाम प्रमाणम् । तस्य अभ्युपगमः स्वीकारः सिद्धान्तः । अर्थात् प्रमाणस्वीकारव्यवस्था एव सिद्धान्तः । तथैव प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः ।

अवयवः

यैर्वाक्यैर्जिज्ञासोर्ज्ञानमुत्पद्यते, तेषामेव वाक्यानामवयवत्वम् । तथा *परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः* ।[४४] परं बोधयितुं यानि अनुमानवाक्यानि प्रयुज्यन्ते तानि अवयवपदेन व्यवह्रियन्ते । न्यायशास्त्रे प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनरूपः पञ्चविधोऽवयवः दर्शितः । तद्यथा *प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः* ।[४५]यथा पर्वतो वन्हिमान् धूमात्, यो यो धूमवान् स स वन्हिमान्, यथा महानसम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा । पर्वतो वन्हिमान् इति प्रतिज्ञा, धूमादिति हेतुः, यो यो धूमवान् सः स वन्हिमान्, यथा महानसम् इत्युदाहरणम् । तथा चायं पर्वत इति उपनयः । तस्मात्तथा इति अर्थात् तस्मात् धूमवत्वाद् अयं पर्वतो वन्हिमान् । अनया रीत्या परं प्रतिबोधयितुं यानि वाक्यानि प्रयुज्यन्ते तेषां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां परार्थानुमानवाक्यैकदेशत्वादवयवत्वमुच्यते । अतस्तेषां पृथक् प्रमेयत्वेन स्वीकरणमावश्यकमिति सप्रमाणं व्यवस्थितं वात्स्यायनाचार्येण ।

तर्कः

तर्को न प्रमाणं किन्तु प्रमाणानामनुग्राहकः पृथक्प्रमेयरूपस्तर्कः । तल्लक्षणबोधकं न्यायसूत्रञ्चेत्थम्– *अविज्ञाततत्त्वे र्थे कारणोपपत्तितस्तत्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः*[४६]यथा पर्वतो वन्हिमान् धूमाद् इत्यत्र धूमः स्याद् वन्हिर्मास्तु इति व्यभिचारशङ्का । यदि धूमो वह्निं विनापि स्यात् तदा वन्हिजन्यो न स्यात् । व्यवहारे तु तादृशं नैव दृष्टम् । अतो यत्र धूमस्तत्र वन्हिः । अनेन प्रकारेण तर्केण व्यभिचारशङ्कां निवारयति । अतस्तर्कः प्रमाणानामनुग्रहकतया पृथक्प्रमेयत्वेन स्वीकृतः ।

निर्णयः

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थविधारणं निर्णयः[४७]। पक्षप्रतिपक्षाभ्यां विमृश्यऽसंशयं कृत्वा पुरुषः यथार्थनिर्णयं करोति । इत्यनुसारेणनिर्णयोपगिनौ पक्षप्रतिपक्षौ, तादृशपक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव अर्थाःऽप्रतिपाद्या विषयाः सम्यक्तया निर्धारयितुं शक्यन्ते । स एव निर्णयपदार्थ इति निर्णयस्वरूपप्रतिपादकान्न्यायसूत्रादवगम्यते । अतः निर्णयो नाम प्रमाणफलमिति । एतदर्थं हि निर्णयस्य स्वतन्त्रप्रमेयत्वमावश्यकमिति भाष्यादौ विमृश्य निर्णितम् ।

---

४२. न्यायसूत्रम् १ । १ । २५
४३. पूर्ववत् १ । १ । २६
४४. माधवाचार्यः, सर्वदर्शनसंग्रहः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, तृतीयसंस्करणम् सन् १९८४, ३९९ तमं पृष्ठम् ।
४५. न्यायसूत्रम् १ । १ । ३२
४६. पूर्ववत् १ । १ । ४०
४७. पूर्ववत् १ । १ । ४१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वादः

न्यायदर्शनस्वीकृतासु तिसृषु कथारूपासु वादजल्पवितण्डासु आद्यपदार्थो वादः । वादस्तु तत्त्वज्ञानार्थमुपयोगी। अतस्तत्त्वजिज्ञासुकथा वादशब्देन व्यवह्रियते । *प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः*[४८] । शिष्य उत्तमप्राज्ञैः सह संशयोच्छेदनार्थं नम्रीभूय क्रियमाणो वीतरागात्मकसंवादो वादः ।

जल्पः

विजिगीषुकथा जल्पः । तल्लक्षणं तर्कभाषायामित्थं प्रतिपादितमस्ति–*उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । स च यथासम्भवं परपक्षे दूषिते स्व.पक्षस्थापनपर्यवसानश्च*[४९] । वादकथायाः लक्षणेन युक्तः छलजातिनिग्रहस्थानानां माध्यमेन स्वपक्षस्थापनापरपक्षखण्डनं जल्पः, अर्थात् स्वपक्षस्थापनायुक्ता विजिगीषुकथा जल्प इत्यपि वक्तुं शक्यते। जल्पो रागपक्षेऽपि वीतरागपक्षेऽपि प्रयुज्यते। अतो जल्पोऽपि प्रमेयत्वेन स्वीकृतः ।

वितण्डा

वादजल्पवितण्डाः कथाभेदाः सन्ति। कथा नाम शास्त्रार्थः । तत्र स्वपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डा। *स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा*[५०] । सूत्रे प्रयुक्तेन स इत्यनेन जल्पकथा बुद्ध्यते । अस्याः प्रयोगः यथाप्रसङ्गस्तत्त्वजिज्ञासुनापि क्रियते, विजिगीषुणापि क्रियते । तत्र विजिगीषुः छलजातिनिग्रहस्थानसहाय्येन वितण्डायाः प्रयोगं करोति, परन्तु वीतरागपुरुषः कथं तस्य प्रयोगं करोति ? इत्यत्र *तत्त्वाध्यावसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्*[५१] । यथा कृषकः कण्टकशाखावरणैः स्वधान्यादिकं रक्षति, तथैव वीतरागपुरुषः स्वमतसंरक्षणार्थं वितण्डायाः प्रयोगं करोति। अतः सा प्रमेयत्वेन स्वीकृता ।

हेत्वाभासः

हेतुवद् आभासते इति हेत्वाभासो दुष्टहेतुः, हेतोराभासः हेत्वाभासः हेतुदोषो वा । सूत्रकारेण हेत्वाभासस्य पञ्चविधत्वं दर्शितम् –*सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः*[५२]। यथा अग्निरनुष्णः कृतकत्वाज्जलवत् । अत्र हि कृतकत्वहेतुकसाध्यमनुष्णत्वम् । तदभाव उष्णत्वं प्रत्यक्षेणैवावधारितः । हेत्वाभासस्य प्रसङ्गोऽतिविस्तृतत्वात् मयात्र संक्षेपेण प्रस्तुतः ।

छलम्

एकशक्त्या उक्तस्य शक्त्यन्तरेण खण्डनं छलम् । अथवा प्रथमपक्षस्याभिमतार्थस्य विरुद्धमाकलय्य प्रयुक्तोऽर्थः छलम् । *अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानं छलम्*[५३]। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्यत्र नूतनार्थतात्पर्येण उक्तस्य नवशब्दस्य संख्यार्थकत्वकल्पनेन खण्डनं छलस्योदाहरणम् । तत् त्रिविधम् । उक्तञ्च– *तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति*[५४]। *अत्र वाक्छलम्, सामान्यच्छलममुपचारच्छलञ्चेति छलस्य त्रिविधत्वं दर्शितम् ।*

---

४८. पूर्ववत् १।२।१
४९. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, २३० तमं पृष्ठम् ।
५०. न्यायसूत्रम् १।२।३
५१. पूर्ववत् ४।२।५०
५२. पूर्ववत् १।२।४
५३. केशवमिश्रः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, अनुवादक एस् आर आयर, चौखम्बापब्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१, २४३ तमं पृष्ठम् ।
५४. न्यायसूत्रम् १।२।१२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जातिः

व्याप्त्यादिकमनपेक्ष्य साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण वा प्रत्यवस्थानं जातिः । तादृशं प्रत्यवस्थानं दूषणन्तु न वास्तविकं दूषणं भवति । अत एतद्वक्तुं शक्यते यद् दूषणाभासो जातिः । तथा चोक्तम् *साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः*[५५]। सा जातिः उत्कर्षापकर्षादिभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यका सन्ति ।

निग्रहस्थानम्

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्[५६]। विप्रतिपत्तिर्नाम मिथ्याज्ञानम्, अप्रतिपत्तिर्नाम अज्ञानम् । शास्त्रार्थे एताभ्यां द्वाभ्यामेव पराजयो भवति । एताभ्यां भिन्नं पराजयकारणं नास्ति । न्यायशास्त्रे द्वाविंशतिसंख्यकानि निग्रहस्थानानि वर्णितानि विवेचितानि परिशीलितानि च सन्ति ।

उपसंहारः

न्यायदर्शनस्य मुख्यविषयाणां ज्ञानलाभेच्छाकर्तृणां पाठकानाङ्कृते तथा च एतद्दर्शननिर्दिष्टमोक्षसाधनभूतप्रमुखतत्त्वानां सहजरूपेण संक्षेपरूपेण च ज्ञानप्राप्तये प्रयत्नकर्तृणां जनानां स्वान्तःसुखाय ते विषया ह्यत्र यथायथं प्रस्तुताः सन्ति । यदा प्रमाणद्वारा नितान्तमोक्षसाधनभूतानां आत्मादिद्वादशविधप्रमेयाणां यथार्थज्ञानं सम्यक्तया आत्मसात्क्रियतेतदा मुक्तिः हस्तामलकवत् सुलभा भवति । तदतिरिक्तानामन्येषां संशयप्रयोजनतर्कादीनां प्रमेयाणां यथार्थज्ञानेन च सूक्ष्मचिन्तनसामर्थ्यं जायते । तथा च शास्त्रार्थकर्तृणां जनानाङ्कृते छलकर्तृणां जल्पवितण्डादिसहाय्येन आत्मविरोधिनां शरीरादेरेवात्मत्वं स्वीकुर्वतां मतमपाकर्तुं सामर्थ्यवृद्धिर्भवति । तथैव निग्रहस्थानानां यथार्थज्ञानेन तर्कप्रमाणद्वारा आत्मविरोधिनां मतं निग्रहितुञ्च शक्यते । तदनन्तरम् आत्मतत्त्वनिर्धारितं भवति । अतो लौकिकजनानाङ्कृतेऽपि न्यायदर्शनप्रतिपादितप्रमेयपदार्थेषु केचन न्यायदर्शनप्रतिपाद्या अत्यन्तमुपयोगिनो विषया ह्यत्र संक्षेपेण प्रतिपादिताः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्याय बलदेवः, भारतीयदर्शन द्वि.सं., वाराणसी, शारदामन्दिर, ई.स.१९४५ ।

घिमिरे ख्यामराज शोधप्रबन्ध ने.सं.वि. आचार्यपरीक्षा 'न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादितो मुक्तिवादः' वि.सं. २०६४ ।

भट्ट अन्नम्, तर्कसंग्रह, (दीपिकाव्याख्योपेतः) मोतिलालवनारसीदासपब्लिसर्स,दिल्लीषष्ठसंस्करणम्,ई.स.१९९२ ।

भट्ट जयन्तः न्यायमञ्जरी, चौखम्वासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, तृतीयसंस्करणम्, विक्रमसंवत् २०५५ ।

भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, सन् १९८९ ।

भारद्वाज उद्योतकरःन्यायभाष्यवार्तिक, भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद्, दिल्ली, सन् १९९७।

भासर्वज्ञः न्यायभूषण, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, सन् १९६८ ।

माधवाचार्यःसर्वदर्शनसंग्रह, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, तृतीयसंस्करणम्, सन् १९८४ ।

मिश्रकेशवः, तर्कभाषा, आङ्ग्लानुवादसहिता, चौखम्बापव्लिसर्स, वाराणसी, सन् २००१ ।

वात्स्यायनः न्यायभाष्य चौखम्वासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम्, सन् १९९० ।

विश्वनाथपञ्चाननः न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, दिल्ली, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, द्वि.सं., ई.स.१९९१ ।

---

५५. पूर्ववत् १ । २ । २८

५६. पूर्ववत् १ । २ । १९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिभाषाप्रकरणस्थानां परिभाषासूत्राणां परिभाषाणाञ्च विवेचनम्

गोविन्दपौडेलः
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारसङ्क्षेपः

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यः विविच्य साधुत्वेन बोध्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्युत्पत्या वि-आङ्-उपसर्गपूर्वकात् डुकृञ् करणे धातोः ल्युट्प्रत्यययोगेन सिद्धयति व्याकरणशब्दः। साधुशब्दज्ञानमेव व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यप्रयोजनमस्ति। पाणिनिना व्याकरणग्रन्थस्य पूर्णतायाः कृते अष्टाध्याय्यां सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः (प्रातिपदिकपाठः), उणादिपाठः, लिङ्गानुशासनञ्चेति पञ्चावयवपूर्णस्य व्याकरणशास्त्रस्य रचनाविहिता। सम्पूर्णेऽपि संस्कृतवाङ्मयेष्वाचार्यपाणिनिकृताष्टाध्याय्येव पञ्चावयवयुक्तो शब्दानुशासन-ग्रन्थोऽस्ति। तत्राष्टाध्याय्यां सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकारविधायकानि षड्विधानि सूत्राणि समुपलभ्यन्ते। अष्टाध्याय्याः सूत्राणां व्याख्याने द्विविधा प्रणाली प्रचलिता वर्तते, सूत्रक्रमानुसारिणी प्रक्रियाक्रमानुसारिणी च। तत्र पूर्वमष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमानुसारिव्याख्यानस्यैव परम्परा प्रचलितासीत्। तानि व्याडिकृतो वृत्तिग्रन्थः, कात्यायनकृतानि वार्तिकानि, पतञ्जलिविरचितं महाभाष्यम्, वामनजयादित्यविरचितौ काशिकावृत्तिः इत्यादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। सूत्रक्रमानुसारिपठनपाठनक्रमे अध्येतृभिरध्यापकैश्च क्लेशोऽनुभूतः। अत शनैः शनैर्विदुषां प्रक्रियाक्रमानुसारिव्याख्याने मनः प्रवृत्तम्। प्रक्रियानुसारिव्याख्यानक्रमे धर्मकीर्तेः रूपावतारः, रामाचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यस्य मध्यसिद्धान्तलघुसिद्धान्तकौमुदी चेति ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। तेषु मध्ये भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थ- परिभाषाप्रकरणे स्थितानां पारिभाषिकसूत्राणां परिभाषाणाञ्च विवेचनमत्रानुसन्धाने विहितम्।

शब्दकुञ्जी सञ्ज्ञा, परिभाषा, विधिः, नियमः, अतिदेशः, अधिकारः, परिभाषासूत्रम्, अष्टाध्यायी, पाणिनिः।

शोधसीमाङ्कनम्

भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थपरिभाषाप्रकरणे स्थितानां परिभाषासूत्राणां परिभाषाणाञ्च विवेचनमेवास्य शोधकार्यस्य सीमा वर्तते।

शोधविधिः

शोधकार्येऽत्र प्रचलितानां विधीनां समुपयोगः कृतो वर्तते। तेषु प्रामुख्येन निगमनागमनव्याख्यानविश्लेषणविधेरेवात्रोपयोगः कृतोऽस्ति। तत्र लौकिकानामुदाहरणानां प्राचुर्येण प्रयोगः।

आमुखम्

सूत्रविदो जानन्ति यत् स्वल्पाक्षरयुक्तं सन्देहरहितं सारवद् विस्तृतविवरणसामर्थ्ययुक्तं निरर्थकपदविहीनं दोषरहितञ्च सूत्रं भवति। पाराशरोपपुराणे सूत्रस्य परिचयप्रदानक्रमे उक्तञ्च-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्

अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥[1]

---

१. पाराशरोपपुराणम्, १८।१३।, कपिलदेवत्रिपाठी (सम्पा.), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०४६, ९० पृ.।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकारभेदात् सूत्राणि षड्विधानि समुपलभ्यन्ते। तथा हि-

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्॥[२]

वृद्धि-गुण-संयोगादिसञ्ज्ञाविधायकानि सूत्राणि सञ्ज्ञासूत्राणि कथ्यन्ते। **अनियमे नियमकारिणी परिभाषा,**[३] सा च अव्यवस्थायां व्यवस्थामापादयति। **इको गुणवृद्धी, तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** इत्यादीनि परिभाषासूत्राणि कथ्यन्ते। आदेशादिविधायकानि **इको यणचि, एचोऽयवायावः** इत्यादीनि सूत्राणि विधिसूत्राणि कथ्यन्ते। प्राप्तस्य विधेः नियामकानि **कृत्तद्धितसमासाश्च, नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति:** इत्यादीनि नियमसूत्राणि कथ्यन्ते। अन्यतुल्यत्वविधानानि **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ, अन्तादिवच्च, गोतो णित्** इत्यादीनि अतिदेशसूत्राणि मन्यन्ते। एकत्र उपात्तस्य अन्यत्र व्यापार अधिकारः। **प्राग्रीश्वरान्निपाताः, पूर्वत्रासिद्धम्, कारके, प्रत्ययः, परश्च** इत्यादीनि सूत्राणि अधिकारसूत्राणि कथ्यन्ते।

तत्र विधिसूत्राणि तावन्मुख्यानि तदुपकारकाणि चेतराणीति। तत्र सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिसूत्रघटकपदशक्तिग्रहे उपयोगः। यथा **वृद्धिरेचि** इति विधिसूत्रघटकवृद्धिपदस्य आकार ऐकार औकारेषु शक्तिरिति **वृद्धिरादैच्** इति सञ्ज्ञासूत्रेणाऽवगम्यते। एवञ्च सञ्ज्ञासूत्रसाहाय्येन विधिसूत्रेण विधानं भवति। आचार्यपाणिनिकृताष्टाध्याय्यां ३९९६ सूत्राणि समुपलभ्यन्ते।

उक्तञ्च–

त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।

षण्णवतिञ्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम्॥[४] *इति।*

अत्रानुसन्धाने सङ्क्षेपतया भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थानां परिभाषाप्रकरणान्तर्गतानां पारिभाषिकसूत्राणां परिभाषाणाञ्च परिशीलनं विधीयते।

विषयपरिचयः

नियमस्याभावे नियमव्यवस्थापनमेव परिभाषासूत्रस्योद्देश्यं वर्तते। अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इति शास्त्रकारेण कथितम्। परिभाषायाः व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमपि तत्सदृशमेवास्ति। परितः सर्वतो भाष्यन्ते नियमा याभिः ताः परिभाषा इति। अर्थात् यैः सम्पूर्णनियमस्य स्थिरताक्रियते तानि परिभाषासूत्राणि कथ्यन्ते। परिभाषासूत्रं विधिसूत्रस्याङ्गमस्ति। अष्टयाध्यायाः प्रथमाध्याये निरूपितेषु सन्धिकार्येषु उपयोगिपरिभाषायाः सङ्कलनं भट्टोजिदीक्षितमहोदयेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः परिभाषाप्रकरणे विहितम्।

परिभाषासूत्राणि

भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थपरिभाषाप्रकरणे स्थितानां त्रयोदशपारिभाषिकसूत्राणां विवेचनमत्र विहितम्। तानि च यथा–

---

२. वररुचिः, कविकल्पद्रुमः, १।१।१।

३. नागेशभट्टः, परिभाषेन्दुशेखरः, वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९८७।

४. श्रीशचन्द्र सरस्वती, न्यास १, प्रस्तावनायाम्, पृ. क।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इको गुणवृद्धी १।१।३॥

गुणश्च वृद्धिश्च इति गुणवृद्धी। इतरेतरयोगद्वन्द्वः। इकः इति षष्ठ्यन्तानुकरणं प्रथमान्तं पदम्। गुणवृद्धी इत्यपि प्रथमान्तं पदम्। अत एव अस्यार्थः– गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। अर्थात् यत्र गुणवृद्धिपदाभ्यां गुणवृद्धी विधीयेते। तत्र इक् इत्यस्य स्थाने गुणवृद्धिविधानं बोद्धव्यम्। अत्र **अदेङ्गुणः** इत्यतो गुणस्यानुवृत्तिः, **वृद्धिरादैच्** इत्यतो वृद्धिपदस्यानुवृत्तिर्भवति। अत एव उपरिनिर्दिष्टोऽर्थो निष्पद्यते। कथं अस्मिन् सूत्रे पुनः गुणवृद्धीशब्दौ उपस्थापितौ ? इति शङ्कायामत्र सूत्रे गुणवृद्धी–शब्दग्रहणसामर्थ्याद् गुणवृद्धी शब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। यथा– **मिदेर्गुणः** ७।३।८२॥ इत्यादौ मिद् इति कथनेन मिद् धातोः इक् इत्यर्थो भवति। तथैव **मृजेर्वृद्धिः** ७।२।११४॥ इत्यत्र मृज् इति कथनेन मृज् धातोः इक् इत्यस्य वृद्धिः भवति इत्यर्थो जायते। अत्र सूत्रैः विधीयमानगुणवृद्धिपदे स्थानस्य निर्देशाभावे इक् इत्यस्य उपस्थितेः कारणात् मिद् धातोः इक् इत्यस्य गुणः (इ=ए) तथा च मृज् धातोः इक् (ऋकार) इत्यस्य वृद्धिः (ऋ=आर्) भवति। **अदेङ्गुणः** इत्यतः अनुवृत्तं गुणपदं तथा च **वृद्धिरादैच्** सूत्रतः अनुवृत्तं वृद्धिपदं स्वशब्दस्वरूपे एव स्थितं भवति। प्रकृतसूत्रे उच्चारितौ गुणवृद्धिशब्दौ अर्थबोधकत्वकारणात् क्रमशः गुणपदेन अ, ए, ओ एवं वृद्धिपदेन आ, ऐ, औ इत्यादीनां परिचायकौ भवतः।

अचश्च १।२।२८॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। सूत्रे केवलं द्विपदमस्ति अचः, च। **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः** १।२।२७॥ सूत्रतः अच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः इत्यनुवर्तते। ह्रस्वदीर्घप्लुतपदस्य प्रथमाविभक्तिः तृतीयाविभक्तौ परिणता भवति। तदनुसारं ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दद्वारा अच्कार्ये विहिते सति सः कार्यः अच् इत्यस्योपरि स्याद् इत्यर्थो भविष्यति। ह्रस्वस्य उदाहरणं **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** १।२।४७॥ सूत्रतः ह्रस्वस्य विधानम् अच् इत्यस्य स्थाने विहितत्वाद् अतिरिकुलम् (अतिक्रान्तं रायं यत् कुलम्)। अतिरै पदावयवस्य ऐ इत्यस्य अच् कारणात् **एच इग् ह्रस्वादेशे** १।१।४८॥ इत्यस्याधारोपरि ऐ इत्यस्य इ भविष्यति। दीर्घस्य उदाहरणम्– चीयते (चि+य+ते) अत्र **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः** इत्यनेन सार्वधातुकपरे दीर्घः ची इत्यस्य ह्रस्व इकारो भविष्यति। तथैव प्लुतस्य उदाहरणं यथा– देवदत्त३ अत्र वाक्यस्य टि इति प्लुतस्य विधानफलस्वरूपमन्तिमम् (अकारम्) अज् वर्ण एव प्लुतो भविष्यति।

आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य तौ क्रमादाद्यन्तावयवौ भवतः। अर्थात् टकार इत्संज्ञक एवं ककारइत्संज्ञकागमः यम् आगम विधीयमानः स्यात् तौ क्रमशः टित् इत्यस्य आद्यवयव कित् इत्यस्य अन्तावयवश्च भवतः। टश्च कश्च टकौ, टकौ इतौ ययोः तौ टकितौ। द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ। इतरेतरद्वन्द्वः। टित् इत्यस्योदाहरणम्– षट्त्सन्तः, षट् सन्तः अत्र **डः सि धुट्** ८।३।२९॥ इत्यनेन धुट् (ध्) भवति। सकारस्य आदि अवयवः, चर्त्व (ध् त) षड् त् सन्तः। ततः षट्त्सन्तः इति रूपं भवति। तथैव कित् इत्यस्योदाहरणम्– प्राङ्+षष्ठः इत्यत्र **ङणो कुक्टुक् शरि** ८।३।२८॥ इति सूत्रेण कुकागमेऽनुबन्धलोपे कित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण ङकारस्यान्तावयवे कुक् भवति। अतः प्राङ्क्षष्ठः इति रूपं सिद्ध्यति। तथैव सुगण्+षष्ठः इत्यत्रापि टुगागमे कृते णकारस्यान्तावयवः टुक् भवति। अत एव सुगण्ट्षष्ठः इति रूपं सिद्धं भवति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिदचोऽन्त्यात्परः ११।४७।।

मकारः इत् यस्य स मित्। अन्यादचः परो भवति। सेमुचादीनाम् इत्यादौ इदं न प्रवर्तते। तत्र अन्यस्याचोऽभावात्। अचः इति षष्ठ्यन्तम्। अचां मध्ये योऽनत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात्। सूत्रे मित्, अचः, अन्त्यात् परः एते चत्वारि पदानि सन्ति। सूत्रेऽस्मिन् अच इति निर्धारणे षष्ठी। अर्थात् सन्निविष्टानामन्त्यादयः परो मिद् भवति। स्थानेयोग प्रत्ययपरत्वस्य अयमपवादः। यथा– ज्ञानानि इत्यत्र ज्ञान+जस्, **जश्शसो शिः** इति सूत्रे शि आदेशे, ज्ञान+शि इति जातेऽनुबन्धलोपे ज्ञान+इ इत्यत्र सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् **नपुंसकस्य झलचः** इति सूत्रेण नुमागमे मकारस्य उकारस्य चानुवन्धलोपे ज्ञान+न्+इ इत्यवस्थायां न् इत्यस्य स्थाननिर्धारणक्रमे **मिदचोऽन्त्यात्परः** इति सूत्रेण अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् इत्यर्थकरणेन न इति अक्षरम् अन्त्यावयवस्य भवति। ततः ज्ञानन् इ इत्यत्र उपधासंज्ञायाम् **सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ** इति सूत्रेण दीर्घे ज्ञानानि इति रूपं सिद्ध्यति। तथैव मुञ्चति, पयांसि, विरुणद्धि इत्यादि रूपाण्यपि भवन्ति।

षष्ठी स्थानेयोगा ११।४९।।

अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या। स्थानं च प्रसङ्गः। सूत्रेऽस्मिन् षष्ठीप्रथमैकवचनान्तम्, स्थाने सप्तम्येकवचनान्तम्। इदं परिभाषासूत्रं योगनियमार्थम्। इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति। यथा **अस्तेर्भूः** इति अस्तेः स्थाने भूर्भवति। तेन भविता, भवितम्, भवितव्यम् इत्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्ति।

स्थानेऽन्तरतमः ११।५०।।

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः। अत्र स्थाने, अन्तरतमः द्वे पदे स्तः। कुतः शब्दस्यान्तर्यम् ? स्थानार्थगुणप्रमाणतः। यथा– दध्यत्र इत्यत्र इकारस्य स्थाने यकारः कथम् ? इति जिज्ञासायां सूत्रमिदं नियमनं करोति यत् तालुस्थानीयस्य इकारस्य स्थाने सादृश्यात् तालुस्थानीयो यकारो भवति नान्यः। एवमेव दण्डाग्रम् यूपाग्रम् इत्यत्राऽपि द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एवाकारो भवति। **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण। अर्थतः आन्तर्यम् पादशब्दस्य पदादेशः। गुणतः आन्तर्यं वाग्घरिः। प्रमाणतः **अदसोसेर्दादुदो मः** इति सूत्रेण ह्रस्व-उकारः स्थाने दीर्घ-ऊकारः। इति।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ११।६६।।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्। अर्थात् सप्तम्यर्थपदेन निर्दिष्टं विधीयमानं कार्यम् अव्यवहितपूर्वस्य स्थाने भवति। उदाहरणार्थं सुधी+उपास्यः इत्यत्र त्रय इक् सकारोत्तरवर्ती उकारः, धकारोत्तरवर्ती ईकारः, उपास्यः इत्यस्य आदि उकारे समुपस्थिते सति कस्य इकः इत्यस्य स्थाने यण् स्यात् ? अस्या समस्याया निर्णयार्थम् अस्य परिभाषासूत्रस्यावश्यकता वर्तते। परिभाषासूत्रं सूत्रार्थं व्यवस्थापयति तेन अव्यवहितपूर्वस्य सुधी इत्यस्य धकारोत्तरवर्तिनः ईकारस्य इकः स्थाने यण् भवति। सकारोत्तरवर्तिन उकारस्य तु यण् नभवति। तत्र धकारस्य व्यवधानात्।

तस्मादित्युत्तरस्य ११।६७।।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। सूत्रेऽस्मिन् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। इतीति अव्ययपदम्। उत्तरस्य षष्ठ्यैकवचनान्तम्। तदनुसारेण सूत्रस्यायमर्थः। यथा–

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उद्+स्थानम् इत्यत्र **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ८।४।६१॥ इति सूत्रेण प्राप्तः पूर्वसवर्णः कस्य स्थाने स्यादिति जिज्ञासायाम् अनेन परिभाषासूत्रबलेन उदः परस्य स्था इत्यस्य स्थाने प्राप्ते सति, **अलोऽन्त्यस्य** इति सूत्रेण स्था इत्यस्य आकारस्य स्थाने प्राप्ते, तं प्रबाध्य **आदेः परस्य** १।१।५४॥ इति परिभाषासूत्रबलात् विवारमहाप्राणप्रयत्नवत् सकारस्य स्थाने तादृशथकारो भवति। अतः उद्+थ्+थानम् इति भवति। **झरो झरि सवर्णे** ८।४।६५ इति सूत्रेण थकारलोपे **खरि च** ८।४।५५ इति सूत्रेण चर्त्वे उत्थानम् इति रूपं सिद्धम्। अत्र अनेन सूत्रेण नियमनं क्रियते। सप्तम्यन्तेन पञ्चम्यन्तेन च पदेन निर्दिश्यमानयोः एव अन्वयो भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। इति।

अलोऽन्त्यस्य १।१।५२॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशो भवति। अर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टे स्थाने जायमानः आदेशः अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति। उदाहरणाय संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन षष्ठ्यन्त- संयोगान्तस्य सुद्ध्य् इत्यस्य स्थाने लोपादेशो भवति, प्रकृतसूत्रेण अयं लोपादेशः तस्य अन्तिमवर्णयकारस्य भवति।

ङिच्च १।१।५३॥

अयमप्यन्तस्यैव स्यात्। सर्वस्य इत्यस्य अपवादः। ङकारः इत् यस्य स ङित्। ङकार इत् येषां ते आदेशाः अन्त्यस्य अल्वर्णस्य स्थाने भवन्ति। इदं सूत्रं अनेकाल् शित्सर्वस्य सूत्रस्यापवादकः। उदाहरणाय सखि+सु अत्र अनङादेशे प्राप्ते सति ङित्वात् प्रकृतसूत्रेण सखि इत्यस्य अन्तिमवर्णस्येकारस्य स्थाने एव अनङादेशो भवति। अतः सख्+अनङ्+सु इत्यवस्थायामनुबन्धलोपे वर्णमेलने दीर्घे सकारस्य नकारस्य च लोपे सखा इति रूपं सिद्धं भवति।

आदेः परस्य १।१।५४॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्। **अलोऽन्त्यस्य** इत्यस्यापवादः। परस्य क्व कार्यं शिष्यते ? अत्र पञ्चमीनिर्देशः। अर्थात् परस्य स्थाने विहितं कार्यं तस्यादेः अल्वर्णस्य स्थाने भवति। आदेः परस्य पष्ठ्येकवचनान्तम्। तद्यथा–उत्थानम् इत्यत्र उद्+स्थानम् इत्यवस्थायां **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** इति सूत्रेण परस्य पूर्वसवर्णे कृते आन्तरतम्यात् प्रमाणतः सकारस्य स्थाने थकारो भवति। अतः **आदेः परस्य** इति षरिभाषासूत्रबलेन पञ्चमीविभक्तिनिर्देशात् पर इत्यस्य स्थाने विधीयमानो थादेशः पर इत्यस्यादौ भवति। उद्+थ्थानम् इत्यवस्थायां **झरो झरि सवर्णे** इति सूत्रेण थकारलोपे, चर्त्वे वर्णमेलने च उत्थानम् इति सिद्धं भवति। एवञ्च ईदासः, आसीनः इत्यादीनि रूपाण्यपि सिद्ध्यन्ति।

अनेकाल्शित्सर्वस्य १।१।५५॥

न एकः अनेकः, अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्। शकारः इत् यस्य स शित्। अनेकाल् च शित् चेति समाहारद्वन्द्वः। अर्थात् षष्ठी इत्यस्य स्थाने विहितादेशो यदि अनेकवर्णयुक्तोऽथवा शकारेत्संज्ञको स्यात् तर्हि सः आदेशः सम्पूर्णषष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भविष्यति। यथा– राम+भिस् अत्र भिस् इत्यस्य स्थाने ऐस् सम्पूर्णषष्ठ्यन्तपदस्य स्थाने विहिते सति राम+ऐस् = रामैः इति रूपं सिद्धं भवति। तथैव ज्ञानानि इत्यत्रापि ज्ञान+जस् इत्यवस्थायां जस् इत्यस्य स्थाने शि (इ) आदेशो भवति। ज्ञान+इ इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण शित्वात् सम्पूर्णस्य जस् इत्यस्य स्थाने विहिते सति ज्ञानानि इति रूपं सिध्यति। तथैव अस्तेर्भूः इति सूत्रेण अनेकालत्वात् असधातोर्भू आदेशो भवति। **अष्टाभ्य औश्** इत्यत्राऽपि औश् आदेशः शित्वात् जस्शसोः सम्पूर्णयोः स्थाने भवति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वरितेनाधिकारः १।३।११॥

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्। अधिक्रियते इत्यधिकारः। अधिपूर्वकात् कृधातोः घञि कृते अधिकारः शब्दो निष्पद्यते। स्वरितत्वञ्च वर्णधर्मरूपम् अधिक्रियमाणपदघटक-अच्निष्ठं भवति। स च **समाहारः स्वरितः**[५] उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्। तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वउदात्त इत्यर्थः प्रतीयते।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्।

उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाक्षरं परम्।।[६]

इति स्वरितस्य पूर्वभागः उदात्तः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः। अस्मिन् परिभाषासूत्रे स्वरितेन इति तृतीयैकवचनान्तम्, अधिकारः इति प्रथमैकवचनान्तम्। स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः। तेन चिह्नेन लिङ्गेनाधिकारो वेदितव्यः। स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते। प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः तदेतदुक्तम्भवति यत्रैव ते आचार्याः स्वरितत्वं प्रतिजानते तत्रैवास्य सद्भावो भवति। स्वरिते सति पूर्वाधिकारूपार्थम् अग्राह्यो (न अधिकारः) भवति।

परिभाषा

भट्टोजिदीक्षितविरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थपरिभाषाप्रकरणे स्थितानां चतसृणां परिभाषाणां विवेचनमत्र विहितम्। ते च यथा–

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः (परिभाषा ३९)

परश्च, नित्यश्च अन्तरङ्गश्च, अपवादश्च परनित्यान्तरङ्गापवादाः, तेषां परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरं बलीयो भवति इति परिभाषाया अर्थः। अयमाशयः परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः नित्यापेक्षयापि अन्तराङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवाद इत्येवं क्रमेण पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः। परशास्त्रं तु विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत्। परन्नित्यं यथा तुदति अत्र नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम्। अन्तरङ्गत्वादपवादो यथा दैत्यारिः, श्रीशः परमपि **अकः सवर्णे दीर्घः** इति दीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् गुणे, यणि च प्राप्ते अपवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा सुल्वौ सुल्वः इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्ते अपवादत्वात् यण्। यद्यपि अपवादोऽन्यत्र चरितार्थः स तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यत एव।

उदाहरणानि यथा-

पूर्वात् परम् = राम+भ्यस् इत्यत्र **सुपि च** इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते। **बहुवचने झल्येत्** इति सूत्रेण एत्वे च प्राप्ते परत्वात् एत्वे रामेभ्यः। इति सिद्धम्।

परात् नित्यम् = तुदति इत्यत्र तुद्+ति इत्यवस्थायां **तुदादिभ्यः शः** इति सूत्रेण शादेशे प्राप्ते। **पुगन्तलघूपदस्य च** इति सूत्रेण गुणे च प्राप्ते। नित्यत्वात् तुदादिभ्यः शः इति सूत्रेण शादेशे तुदति इति।

५. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. १।२।३१॥

६. ऋग्प्रातिशाख्यम् ३।५॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परात् अन्तरङ्गः = उभयेदेवमनुष्याः इत्यत्र उभयशब्दात् जसि अनुबन्धलोपे उभय+अस् इत्यवस्थायां परमपि **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च** इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञाप्राप्ते सत्यऽपि विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्येन **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति।

पराद् अपवादः = दध्ना इत्यत्र दधि+टा इत्यवस्थायां **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७।१।७५॥** इति सूत्रेण अनङादेशे दध्+अनङ्+टा इत्यवस्थायां **अनेकालशित्सर्वस्य** इति सूत्रेण परादपि अपवादत्वात् **ङिच्च** इति सूत्रेण अन्त्यादेशे दध्ना इति रूपं भवति।

नित्याद् अन्तरङ्गः = ग्रामणिनि कुले इत्यत्र ग्रामणी शब्दात् ङि विभक्तौ ग्रामणी+ङि इत्यवस्थायां ग्रामणीशब्दस्य ईकारो ह्रस्वो भवति नुमागमोऽपि भवति। अत्र **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १।२।४७॥** इति सूत्रेण ह्रस्वे प्राप्ते **इकोऽचि विभक्तौ** इति सूत्रेण नित्यादपि अन्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे ततो नुम् भवति।

नित्याद् अपवादः = प्रश्+न इत्यवस्थायां **स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।३९॥** इति सूत्रेण नित्येन श्चुत्वे प्राप्ते **शात् ८।४।४३॥** इति सूत्रेण अपवादत्वात् श्चुत्वनिषेधे। **पूर्वत्रासिद्धम्** इति सूत्रस्यार्थे **सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वप्रति परं शास्त्रमसिद्धम्** इति नियमेन श्चुत्वदृष्ट्या **शात्** इति सूत्रमसिद्धं भवतीति वक्तुमपि न शक्यते। शात् इति अपवादसूत्रत्वात्। नित्यात् अपवादः बलीयो भवति।

अन्तरङ्गाद् अपवादः = श्रीशः इत्यत्र श्री+ईशः इत्यत्र **इको यणचि** इति सूत्रेण यणिप्राप्ते **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे च प्राप्ते। अन्तरङ्गं यणकार्यमस्ति। तथापि अपवादत्वात् सवर्णदीर्घे श्रीशः इति रूपं सिद्ध्यति।

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः (परिभाषा १४)

स्थान-अर्थ-गुण-प्रमाणेन यत्र आन्तरतम्यं परीक्षायां साम्यं भवति तदेव आदेशो बलवान् भवति। यथा-

स्थानतः - इति+आदि इत्यत्र इको यणचि इति सूत्रेण इकः स्थाने यण् य्व्र्ल् एतेषु मध्ये स्थानतः तालुस्थानकस्य इकारस्य स्थाने तालुस्थानको यकारो भवति। अतः इत्यादि इति रूपं सिद्ध्यति।

अर्थतः - तृज्वत्क्रोष्टु इति क्रोष्टुशब्दस्य उकारान्तस्य तृजन्त आदेशो भवन् अर्थ साम्यात् क्रोष्टृशब्द एव तृजन्त आदेशो भवति।

गुणतः - वाक्+हरि इत्यत्र घोष-नाद-संवार-महाप्राण-प्रयत्नवान् हकारस्य स्थाने कण्ठस्थानिक- वर्णानां मध्ये अत्यन्त निकटस्थ घोष-नाद-संवार-महाप्राण-प्रयत्नसाम्यात् घकारो भवति। जश्त्वे वाग्घरिः इति सिद्धं भवति। अतिशयितो हि अन्तरः अन्तरतम इति। अतिशयितञ्च प्रयत्नतः सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव।

प्रमाणतः - अदसोसेर्दादुदो मः इति सूत्रेण ह्रस्व-उकारः स्थाने दीर्घ-ऊकारः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (परिभाषा ५१)

अन्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये सति बहिरङ्गकार्यम् असिद्धं भवति। अथवा प्रथमतः लघुकार्यत्वात् अन्तरङ्गमेव कार्यं कर्तव्यम्। यथा– रामाः इत्यत्र राम राम राम+ जस् इत्यवस्थायां **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** १।२।६४॥ इति सूत्रेण एकशेषकार्यम् अन्तरङ्गम् अन्यजसादिविभक्तिनिमित्तकार्यं बहिरङ्गम्। अतः अन्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये सति बहिरङ्गकार्यं पूर्वम् न भवति। अत एव अन्तरङ्गत्वात् एकशेषकार्यं भवति तदनन्तरमेव विभक्त्यादिकार्याणि भवन्तीति ज्ञेयम्।

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (परिभाषा ५७)

निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः। न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं यैः ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्या इत्यक्षरार्थः। यथा– ऊषुषः इत्यत्र ऊष् धातोः क्वसुँ प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे द्वितीयाया बहुवचने शस् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे च कृते ऊष्+वस्+अस् इत्यवस्थायां वलादित्वात् **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** इति सूत्रेण इटागमे प्राप्ते वस् इत्यस्य भसंज्ञायाम् सम्प्रसारणे कृते वस् इत्यस्य स्थाने उस् भवति। अत एव **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** इति सूत्रेण वलादेरार्धधातुकत्वादेव इटागमे प्राप्ते **अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः** इति परिभाषाबलेन निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीति नियमानुसारेण पूर्वं इट् आगमं न भवति। अत एव वकारस्य सम्प्रसारणे ऊष्+उस्+अस् इति जाते ततः वर्णमेलने ऊषुसस् इत्यवस्थायां षत्वे रुत्वे विसर्गे च ऊषुषः इति रूपं सिद्धं भवति।

निष्कर्षः

पाणिनिनाष्टाध्याय्यां सूत्ररूपेण पठिताः, अन्यसूत्रादितो ज्ञापिताः न्यायसिद्धप्रभृतयः, लोकविदितत्वात्प्राप्ताः सूत्रवत् प्रमाणत्वेन स्वीकृताः परिभाषाः विधिसूत्रेषु यथास्थानं प्रयुज्यन्ते। पाणिनिना अष्टाध्याय्यां शब्दानुशासनं नियमयितुं प्रायेण पञ्चाशन्मितानि परिभाषासूत्राणि प्रणीतानि, तानि विविधेषु अध्यायेषु पादेषु च विकीर्णानि सन्ति। वार्तिककारेण कात्यायनेनाऽपि प्रायेण एकचत्वारिंशन्मितानि परिभाषावार्तिकानि प्रणीतानि सन्ति। एवमेव नागेशभट्टमहाभागेनाऽपि परिभाषेन्दुशेखरनामके ग्रन्थे शास्त्रत्वसम्पादनोद्देशप्रकरणे सप्तत्रिंशत्, बाधबीजप्रकरणे चतुस्त्रिंशत्, शास्त्रशेषप्रकरणे द्विषष्टीसङ्ख्यकाः परिभाषाः कृत्वा त्रयस्त्रिशताधिकशतसङ्ख्यकाः परिभाषाः विरचिताः सन्ति।

पाणिनिनाष्टाध्याय्यां विरचितेषु सूत्रेषु मध्ये भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्याः परिभाषाप्रकरणे त्रयोदशसूत्राणां व्याख्यानं विहितम्। तस्मिन्नेव क्रमे चतसृणां परिभाषाणामपि व्याख्या विहिता। छात्राणां सुखबोधायात्र तेषां त्रयोदशसूत्राणां चतसृणाञ्च परिभाषाणां सरलया संस्कृतभाषया सोदाहरणं सोपपत्तिकञ्च विश्लेषणं विहितम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भसामग्रीसूची

झा, उदयशङ्करः, अधिगमकौमुदी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, सन् २०१३ ।

नागेशभट्टः, परिभाषेन्दुशेखर, केशवशरणोपाध्यायः (टीकाकारः), दिल्ली : अभिषेक प्रकाशन, वि.सं. २०७६ ।

पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्य, नवाह्निकम्, सम्पादक, मधुसूदनप्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्वा विद्या भवन, पुनमुद्रित संस्करण २००३ ।

पाणिनिः, अष्टाध्यायी, सरलव्याख्याटीकालङ्कृता, गुरुप्रसादशास्त्री, वाराणसी : भार्गव पुस्तकालय, सन् २००२ ।

पाराशरोपपुराणम् कपिलदेवत्रिपाठी (सम्पा.), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०४६ ।

भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, *बालमनोरमा टीका,* (च.सं.), गोपालदत्तपाण्डेयः (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्वा-सुरभारती-प्रकाशनम्, १९९९ ।

--------- सिद्धान्तकौमुदी, *तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलिता* (व्याख्या.) वासुदेवशर्मा, नयाँ दिल्ली : लालबहादुरशास्त्रि–राष्ट्रिय–संस्कृत–विद्यापीठम्, २००९ ।

वरदराजः, लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्या, (अष्टम संस्करण) व्याख्याकारः भीमसेनशास्त्री, दिल्लीः भैमी प्रकाशन, सन् २०१४ ।

----------- लघुसिद्धान्तकौमुदी सुबोधिनी नेपालीटीका, टीकाकारः दुर्गादत्तशर्मा उपाध्यायः, दाङ : महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०५७ ।

वररुचिः, कविकल्पद्रुम १।१।१

सरस्वती, श्रीशचन्द्रः अष्टाध्यायीकाशिकान्यास १, प्रस्तावनायाम्, पृ. क ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायवैशेषिकाभिमतसृष्टिवादः

घनश्यामभण्डारी
सहप्राध्यापकः वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

जगत उत्पत्तिविषयको विचारः प्राचीनकालादेव प्रारभमाणः सन् सम्प्रत्यपि नावरुद्धो वर्तते । विश्वब्रह्माण्डस्य तथा जगत्प्रपञ्चस्य सृष्टिरहस्योद्घाटने प्राचीनानाम् ऋषिकवीनां प्रयासो भूयो दृश्यते। वेदेषु प्राचीनतम ऋग्वेद इति मतं सर्वे पौरस्त्यपाश्चात्त्या विपश्चित एकस्वरेण स्वीकुर्वन्ति । अत्र देवतास्तुतिमूलकसूक्तादतिरिच्य केचन मन्त्रा अपि प्राप्यन्ते यत्र जगत्प्रपञ्चस्य कारणमन्विष्टम् । यत्र परमसत्तायाः स्वरुपान्वेषणे ऋषयः समुत्सुका दृश्यन्ते । परवर्तिदार्शनिकभावनानां वीजस्वरूपाणीमानि सूक्तानि दार्शनिकसूक्तानीति महत्वप्रदर्शनपुरस्सरमभिधीयन्ते । परवर्तिषु स्मृतिपुराणादिशास्त्रेषु एतादृशीभावना बहुधा विकसिता दृश्यते । ऋग्वेदे तथा समग्रवैदिकसाहित्ये सृष्टिविषयकभावनायाः कानिचित् वैशिष्ट्यानि परिलक्ष्यन्ते। वेदा मानवमात्रकल्याणाय उपदिष्टाः। तेष्वेव सृष्टिसंरचना प्रलयश्च वर्तते । महर्षिकणादोक्तवैशेषिकसूत्रेषु तु सृष्टिप्रकारः प्रलयः - संहारप्रकारो वा सर्वमपि स्पष्टमुपलभ्यते परमाचार्यप्रशस्तपादेन काणादीयं सूक्ष्ममनोभावं केषाञ्चित् सूत्राणां माध्यमेन अनुनिशम्य पृथिव्यप्तेजोवायुपदार्थनिरूपणानन्तरमेतेषामेव हि परमाणूनां संघातेन सृष्टिर्विघातेन च प्रलयः, अतः सृष्टिप्रलयविचारोत्स्थापितः । अत्र च ईश्वरः किं सशरीरो जगत् सृजति अशरीरो वा इत्यादीनि विषयान्यपि समाधीतानि सन्ति । सृष्टिविषयकं वैदिकं मतं तथा वेदान्तमतस्योहापोहञ्च यथोचितमुद्भाव्य समाधानञ्चात्र समुपस्थाप्यते।

शब्दकुञ्जिका परमाणुत्वम्, अवयवयोगित्वम्, सृष्टिप्रकारः, रजः, कार्यद्रव्यम्।

विषयप्रवेशः

"नीयते= प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः ।" (भीमाचार्यः, १९७८ : ४४६) इति न्यायकोशकारः न्यायपदं परिभाषते। नीत्युपसर्गपूर्वकात् "*इण् गतौ* " (पा.धा.,१०४५) इत्यस्माद्धातोः घञि न्यायपदं निष्पद्यते । पाणिनिना स्थलद्वये न्यायशब्दो निष्पादितो वर्तते । तत्र "*परिन्योर्नीणोर्द्युताभ्रेषयोः*" (३-३-३७) इत्यनेन सूत्रेण उचितमित्यर्थे न्यायपदं निष्पादितं वर्तते। तथैव "*अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च* " (३-३-१२२) इत्यनेन सूत्रेण नीयते अनेनेत्यस्मिोर्थे तत्पदं निष्पादितं वर्तते । न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनो हि "*प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः*" (वात्स्यायनः, १९९८ : ६) इति कथयति । प्राचीनपरिभाषानुसारेण "*समस्तरूपोपपों लिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः*" (उपाध्यायः, १९९० : ६९१) । अर्थात् येन विवक्षितस्यार्थस्य सिद्धिः=निश्चयात्मकं ज्ञानं जायते स एव न्यायः तत्वचिन्तामणिकारस्य गंगेशोपाध्यायस्यानुसारेण "*अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजक शाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः*" (उपाध्यायः, १९९० : ६९१) । तादृशो न्यायश्च तद्दर्शनमिति विग्रहे "*विशेषणं विशेष्येण बहुलम्*" (अष्टाध्यायी, २-१-५७) इति सूत्रेण न्यायदर्शनमिति पदं निष्पद्यते।

विद्वद्भिरुच्यते च "**काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्**" इति। महर्षिकणादप्रोक्तं वैशेषिकदर्शनं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यथार्थस्वरूपप्रतिपादकमस्ति। अत एव दर्शनस्यास्य पदार्थशास्त्रमिति नाम्नापि व्यवहारो दृश्यते। पदार्थानामसङ्कीर्णतया विभागपुरस्सरं तद्यथार्थस्वरूपबोधनाय समागतस्यास्य महत्त्वमत्यधिकं वर्तते। परमाणूनां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्परभेदसाधनाय विशेषाख्यपदार्थस्य विशेषतो निरूपणादेव दर्शनस्यास्य "**वैशेषिकदर्शनम्**" इति नाम आगतम्। महर्षिणा कणादेन दशसु अध्यायेषु सूत्राणि प्रणीतानि। तत्र प्रथमं सूत्रमस्ति "**अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः**" इति।

"दृशिर् प्रेक्षणे" (पा.धा. : ९८८) इत्यस्माद्धातोर्दृश्यते=ज्ञायते वस्तुतत्त्वं=यथार्थतत्त्वं येन इत्यस्मिोंर्थे *करणाधिकरणयोश्च* (पा.सू. : ३-३-११७) इत्यनेन सूत्रेण करणे ल्युटा शास्त्रपरकं दर्शनपदं निष्पद्यते। अस्मिोंर्थे येन (शास्त्रेण) वस्तुतत्त्वं ज्ञायते तदेव (शास्त्रम्) दर्शनम्। एतावता शास्त्राणि दर्शनपदवाच्यानि। अतो न्यायादीनि शास्त्राणि दर्शनानि। दृष्टिः (ज्ञानम्) एव दर्शनम् इत्यस्मिोंर्थे भावे "*ल्युट् च*" (पा.सू. : ३-३-११५) इत्यनेन सूत्रेण ल्युटा ज्ञानपरकं दर्शनपदं निष्पद्यते।

सृष्टिप्रयोजनम्

अस्मिन् खलु संसारे प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामीति किञ्चिद् वा प्रयोजनं भवति न तावदीश्वरस्य किञ्चिद् हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं पूर्णकामात् पुनः खलु कथं विनिर्मितेयं सृष्टिः खलु ईश्वरेण। अत्रा खलु केचिद् विदन्ति क्रीडार्थमीश्वरः सृष्टिं करोतीति तदपलापमेव। क्रीडाकानां विना क्रीडया रतिमविन्दतां रत्यर्थं भवति। न च रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावाद् दुःखिनो हि सुखोपभोगार्थं क्रीडन्ति यद्येवं तर्हि विभूतिख्यापनार्थं सृजति सृष्ट्या हि विश्वरूपत्वं ख्यापितं भवतीति केचिदाहुः तदप्ययुक्तम्। न हि विभूतिख्यापनेन किञ्चिद् हीयते पुनः किमर्थं खलु ईश्वरः सृष्टिं सृजतीति चेच्छृणु यथा भूम्यादयः धारणादिक्रियां स्वभावतः कुर्वन्ति तथेश्वरोऽपि स्वभावतः प्रवर्तते प्रवृत्तिस्वभावकत्वादीश्वरस्येति न कोऽपि दोषः। तथा चोक्तम् -

"न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते।"

जयनतभट्टो जरन्नैयायिको न्यायमञ्जर्यां सृष्टिप्रकारनिरूपणमित्थञ्चक्रे- "पार्थिवमाप्यं तैजसं चतुर्विधकार्यं स्वावयवाश्रितमतमुपलभते तत्र यथा घटः सावयवः कपालेष्वाश्रितः एवं कपालानि सावयवत्वात् स्वावयवेष्वाश्रितानितदवयवा अपि तदवयवान्तरेषु इत्येवं द्व्यणुकपर्यन्ताः स्वावयवाश्रिताः।" (भट्ट, १९८६ : ४८) यत्र यावतः कार्यजातस्य स्वावयवाश्रितस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र तदेव प्रमाणम्। अन्यत्रानुमानम्- यस्य तु कार्यस्य स्वावयवाश्रितत्वं प्रत्यक्षेण न गृह्यते तस्य त्र्यणुकस्य च द्व्यणुकस्य च सावयवत्वमनुमानेन साधनीयं त्र्यणुकं स्वावयवाश्रितं सावयवत्वात् परिदृश्यमानकार्यवद् निरवयवे तु तस्य परमाणुत्वमेव परमाणुषु सावयवत्वस्य हेतोरसिद्धत्वाद् नावयवान्तरकल्पना एवमुत्पत्तिक्रमवद् विनाशक्रमेणापि परमाणवोऽनुमीयन्ते, लोष्ठस्य प्रविभज्यमानस्य भागाः तद्भागानां भागान्तराणीत्येवं तावद् यतः परमवयवविभागो न भवति ते परमाणव उच्यन्ते।

अत्र हि त्रयी गतिः अस्य घटादेः कार्यस्यानिरवयवत्वमवयवानन्त्यं वा अथवा परमाण्वन्तरत्वम्। तत्र निरवयवत्वमनुपपन्नम्। परे अवयवानां तन्तूनां घटे च कपालानां प्रत्यक्षमुपलम्भाद् अनन्तावयवयोगित्वमपि न युक्तम् मेरुसर्षपयोरनन्तावयवयोगित्वेन तुल्यपरिमाणप्रसङ्गात्। तस्मात् परमाण्वन्ततैव युक्तियुक्ता। अचेतनत्वादिमे परमाणवः चेतनेच्छादीनां प्रेरणं विना विशिष्टक्रमयुक्तमन्योन्यसंयोगमवलम्बमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्तम्। अतः एषामधिष्ठाता चेतनः सकलभुवननिर्माणनिपुणमितीश्वर अङ्गीकृतः। न च सर्वे परमाणवः सकृदेव निर्वर्त्यमानकार्यपरिमाणानुगुणसंख्याका एकत्र संयुज्य घटादिकार्यमारभन्ते, किन्तु द्व्यणुकादिक्रमेणासकृदारम्भे हि कुम्भे भज्यमाने कपालशर्कराकणचूर्णादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाण्वन्तो भवेत्। सर्वसंयोगस्य सर्वविभागेन सहसैव विनाशात्। अविनष्टेऽपि पटादौ तन्तवः अवयवाश्रितत्वमुपलभ्यमानं कथं वा समर्थ्यते ? परमाणूनां प्रत्यक्षत्वेन तदाश्रितत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् परमाणूनां पटस्य च मध्ये कार्येतराभावादिति तस्मादिदमेव सिद्धं यत् द्व्यणुकादिक्रमेणैव परमाणवः कार्यमारभन्ते। एष एव च क्रमः श्रेयान्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेवमनेकत्वसमवेतधर्माधर्मसंस्कारपरिपाकानुसारेण प्रसरन्त्या ईश्वरेच्छया प्रेर्यमाणानां परमाणूनां क्रियाभिः क्रमशो द्व्यणुकादिकार्यक्रमेण जगत्सृष्टिरिति।

अथ ईश्वरः किं सशरीरो जगत् सृजति अशरीरो वा न तावदशरीरो लोके अशरीरस्य कर्तृत्वादर्शनात् सशरीरश्चेत् चैत्रादिशरीरवद् उत्पत्तिमत् तच्छरीरं तदीश्वरकर्तृकं स्यादीश्वरान्तरकर्तृकं वा ?

प्रथमपक्षे यदि ईश्वरः सशरीरं जगत्सृजति तदा आत्माश्रयः, द्वितीये पूर्वोक्तदोष ईश्वरान्तरकर्तृकश्चेत् ईश्वरानन्त्यप्रसन्नाद् इति। अत्रोच्यते यदा अशरीरैव स्रष्टेति तदा लोके न दृष्टम् इति चोद्यं न युक्तम्। अत्र हि कर्तृत्वं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्त्वं तच्चाशरीरस्यापि भवति। सशरीरप्रेरणे च दृष्टमात्मन अशरीरस्य कर्तृत्वम्। ननु किमीश्वरः कुलालादिव सव्यापारो जगत् सृजति निर्व्यापारो वा आद्ये सृज्यनामानन्त्याद् युगशतैरपि जगत्सृष्टिर्नोपपद्यते द्वितीये अचेतनपरमाणवः ईश्वरेच्छामनुवर्तयन्तीति नात्रा दोषः। नन्वाप्तसमस्तकान् ईश्वरः किं प्रयोजनमभिसन्धय जगत्सृजति? स्वभाव एवैष भगवतः यत् कदाचित् सृजति कदाचित् संहरति विश्वमिति। अथवा अनुकम्पया सृष्टिसंहारौ करोति, नन्वनुकम्पया सृजनसुखस्वभावमेव सृजते न प्राणिकर्मणां सहकारित्वादिति अत्रेदं विवेच्यम् समस्तमपिकार्यं जातं घटपटगृहगोपुरादिकं स्वापेक्षया निष्कृष्टपरिमाणस्वगतरूपादिसजातीयरूपादिशीलिनानां द्रव्यारब्धदृष्टम् एवञ्च जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः स त्रसरेणुरपि तादृशद्रव्यारब्ध इत्यनुमीयते। न च तस्य कार्यत्वम् असिद्धम्। परिच्छिन्नमहत्त्ववत्तया कार्यत्वानुमानात्। महत्त्वञ्च चाक्षुषद्रव्यत्वात् सिद्धम्। त्रसेरणुः महत्त्वञ्च नावयवमहत्त्वजन्यं तेषामप्रत्यक्षत्वेनामहत्त्वात् किन्तु अवयवबहुत्वाधीनम् अतस्त्रीणि द्व्यणुकानि त्रसरेणोऽवयवाः समवायिकारणानि। द्वयोः कारणत्वे अवयवबहुत्वाभावेन महत्त्वासम्भवात् तन्निषेधे प्रमाणाभावाद् द्व्यणुके स्वीकर्तव्ये त्रसरेणौ महत्त्वोपपादनाय त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्रसरेणोरुत्पत्तिः कल्प्यते। इति न्यायदर्शने सृष्टिप्रकारः।

वैशेषिकदर्शने सृष्टिप्रलयप्रकारोपस्थापनम्

चित्रविचित्रेयं सृष्टिर्वस्तुतः अतीव रहस्यात्मिका अतो मननशीलोऽयं जिज्ञासुर्मानवः अस्मिन् विषये जिज्ञासोपजिज्ञासया समाधिनोपसमाधिना स्वीयां जिज्ञासां न कथमपि उपशमयितुमलमेतद्विचार्य ऋषि-महर्षिभिः स्वीयया प्रखरमेधया परमात्मसाहायेन सर्वाणि रहस्यानि विज्ञाय, मानवमात्रकल्याणाय उपदिदेश तेष्वेव सृष्टिसंरचना प्रलयश्च वर्तते। यद्यपीदं सत्यं यद् महर्षिकणादोक्तवैशेषिकसूत्रेषु तु सृष्टिप्रकारः प्रलयः - संहारप्रकारो वा न क्वचिदपि स्पष्टमुपलभ्यते परमाचार्यप्रशस्तपादेन काणादीयं सूक्ष्ममनोभावं केषाञ्चित् सूत्राणां माध्यमेन अनुनिशम्य पृथिव्यप्तेजोवायुपदार्थनिरूपणानन्तरमेतेषामेव हि परमाणूनां संघातेन सृष्टिर्विघातेन च प्रलयः, अतः सृष्टिप्रलयविचारोत्थापितः। अनन्तरं तमेव ग्रन्थमनुसरद्भिर्भाष्यकारैः श्रीध्राचार्योदयनाचार्यव्योमशिवाचार्यादिभिः स्व-स्वटीकायां भाष्ये वा प्रशस्तपादीयमभिमतमेव विवेचितं तदेवेहोपस्थाप्यते पञ्चदशनिमेषाः काष्ठाः त्रिविंशतिकाष्ठाः कलाः, पञ्चदशकलाः नाडिकाः, त्रिंशत्कला मुहूर्तः त्रिंशत्मुहूर्तकाहोरात्राः, पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः। द्वौ पक्षौ मासः, द्वौ मासर्तुः, षट् ऋतवो द्वादशमासाः वा संवत्सरः, ऋतुत्रयेणोत्तरायणम्, ऋतुत्रयेण दक्षिणायनमुत्तरायणञ्च देवानां दिनम्, दक्षिणायनं रात्रिः तथा भूताहोरात्रशतरात्रेण षष्ट्यधिकेन वर्षम्, द्वादशसहस्रैश्च वर्षैश्चतुर्युगम्। चतुर्युगं सहस्रपरिमितं ब्रह्मणो दिनम्। तथा च -

"मानुषेनैकवर्षेण देवानां दिनमुच्यते।
तेषां शतत्रयं षष्टियुक्तं वर्षस्तु दैवतः॥
देववर्षसहस्राणि द्वादशाहश्चतुर्युगम्।
चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते॥"

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यादि स्मृतिवचनानि ब्रह्मणो दिनपरिमाणे प्रमाणमित्यनेन मानेन वर्षशतस्यान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणो मुक्तिकाले संसारे नानास्थानेषु भूयोभूयः शरीरादिपरिग्रहेण खिन्नानां गर्भवासादीनां विविधदुःखेन दुःखितानां प्राणिनां कञ्चित्कालं-विश्रामार्थं दुःखोपशमार्थं सकलभुवनपतेः महेश्वरस्य संजिहीर्षा भवति । "यद्यपि भगवत इच्छास्तीत्येवमाकारा एकैव तथाप्युपाधिभेदात् सञ्जिहीर्षा चिकीर्षेत्युच्यते ।"(उदयनाचार्य, १९११ : ३१४) । तदनन्तरं शरीरेन्द्रियमहाभूतारम्भकाणां सर्वेष्वात्मसु समवेतानामदृष्टानां शक्तिप्रतिबन्धः स्यात् तस्मिन् सति अनागतानां शरीरेन्द्रियमहाभूतानामुत्पत्तिः । उत्पन्नानाञ्च विनाशार्थं महेश्वरेच्छया आत्मनां परमाणूनाञ्च संयोगेभ्यः परमाणुषु क्रियाः जायन्ते । ततः शरीराणामिन्द्रियाणां च ये परम्परया कारणभूताः परमाणवः तेषु विभागाः भवन्ति । संयोगनिवृत्तौ सत्यां तेषामापरमाण्वन्तो नाशः । एवमेव पृथिवीव्यप्तेजोवायूनामपि अनेनैव रीत्या महाभूतानामुत्तरोत्तरविनाशेन पूर्व पूर्व विनाशः समुत्पद्यते । तथाहि जलस्यावस्थितेः पृथिव्या विनाश एव तेजसः स्थितेरपि जलस्य विनाशः, वायोरवस्थितेः तेजसो विनाशः ततश्च प्रविभक्ताः परमाणवः अवतिष्ठन्ते । एतेषां धर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारश्चानुविद्धात्मनश्च ब्रह्मणोवर्षशतं यावदवतिष्ठन्ते । अयं संहारक्रमः ।

ततः पुन आत्मनां सुखदुःखानुभवोत्पत्तये महेश्वरस्य सिसृक्षा जायते ततः सर्वेष्वात्मसु विद्यमानानि अदृष्टानि वृत्तिं लभन्ते, तदपेक्षेभ्यः आत्मपरमाणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । पवनपरमाणवस्तत्र समवायिकारणम् । लब्धवृत्त्यदृष्टवदात्मपरमाणुसंयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टं निमित्तकारणमेवं कर्मोत्पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगेभ्यश्च द्व्यणुकानि जायन्ते । तदनुत्र्यणुकानीत्यनेन क्रमेण महान्वायुः समुत्पद्यमान आकाशे दोधूयमानो वेगातिशययुक्तस्तिष्ठति । "तदनन्तरं तस्मिन्नेव वायो अद्भ्यः परमाणुभ्यः द्व्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः सर्वत्र पोप्लूयमानस्तिष्ठति । ततस्तस्मिन्नेव जलधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी समुत्पन्न स्थिरस्वभावावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधै तेजोभ्य अणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्ने महांस्तेजोराशिः देदीप्यमानस्तिष्ठति ।" (आचार्य, १९२३ : २१) "यद्यपि पयःपावकयोः स्वाभाविको विरोधस्तथाप्यदृष्टवशेनाधाराधेयभावः।" (उदयनाचार्य, १९११ : ३१८)

एवमुत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्य संकल्पमात्रात् महदण्डमारभते । तस्मिन्ण्डे चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियङ्क्ते । स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा अतिशयितज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्न प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्माणुगुणज्ञानभोगायुषः सुतान् दक्षादीन् प्रजापतीन् मानसान् मनस्सङ्कल्पप्रभवान् मनून् देवानृषीन् पितृगणान् मुखबाहूसम्पादितश्चतुरो वर्णान् अन्यानि चोच्चावचानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि च भूतानि सृष्ट्वा कर्मानुरूपैः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यं योजयति इत्ययं सृष्टिक्रमः ।

अत्र युक्तिरेषा परमाणुसद्भावे ततो जगत्सृष्टौ चोक्ता किरणावल्याम् "अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवत् ।" (उदयनाचार्य, १९११ : २२४) यत्रेदं विश्रान्तं ततः परमाणुर्नास्ति सः परमाणुः स चैको जनकः । एकस्य नित्यस्य चारम्भकत्वे कार्यस्य सन्ततोत्पत्तिः स्यात् अपेक्षणीयाभावाद् अविनाशित्वात् प्रसज्यते । आश्रयविनाशावयविभागस्य विनाशहेतोरभावात्। त्रायाणां परमाणूनामारम्भकत्वञ्च न सम्भवति । अतो महत्कार्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिमाणापेक्षया अल्परिमाणस्य कार्यद्रव्यस्यैव सामर्थ्यदर्शनात् । त्र्यणुकं कार्यद्रव्येणैव जायते महत्परिमाणत्वाद् घटवत् । इत्थञ्च त्रयाणामेकस्य चारम्भकत्वे प्रतिक्षिप्ते द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारभ्यते यत् तद् द्व्यणुकमुच्यते । द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकोत्पत्तौ त्र्यणुकस्य महत्त्वं न स्यात् अवयवबहुत्वस्यापेक्षितत्वाद्, अतस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति । न चैवं सति द्व्यणुकानामेव घटारम्भकत्वापत्तिः घटस्य भङ्गेऽल्पतरभावदर्शनेन तथैवारम्भकत्वात् । अतः त्र्यणुकादिक्रमेण घटाद्युत्पत्तिः 'अत्रेदं चिन्तनीयं त्रिभिः परमाणुभिरेव

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्र्यणुकमस्तु, परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तीनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् । फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगसंकल्पनात् ।

न्यायवैशेषिकदर्शनसंमतेऽस्मिन् ईश्वराधिष्ठितेभ्यः परमाणुभ्यो जगत्सृष्टिरितिपक्षे वेदान्तिभिरुद्भाषितान् दोषानिदानीं पर्यालोच्यते । ब्रह्ममीमांसायां तर्कपादाख्ये द्वितीयपादे-

"महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ।" (ब्र. सू. २/२/११)

"उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ।" (ब्र. सू. २/२/१२)

"समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।" (ब्र. सू. २/२/१३)

"नित्यमेव च भावात् । " (ब्र. सू. २/२/१४)

"रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।" (ब्र. सू. २/२/१५)

"उभयथा च दोषात् ।" (ब्र. सू. २/२/१६)

"अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ।" (ब्र. सू. २/२/१७)

इति सप्तभिः सूत्रैः वैशेषिकमतं दूषितम् । तत्र शाङ्करभाष्ये महद्दीर्घवद्वेति प्रथमसूत्रम् अणुवादिना ब्रह्मवादिनि उत्प्रेक्ष्यमाणस्य दोषस्य प्रतिसमाधानपरतया व्याख्यातम् । 'उभयथापि न कर्मातस्तदभावः' इति द्वितीयं सूत्रं परमाणुकारणवादनिरासपरतया व्याख्यातम् । तथाहि प्रलयकाले विभागावस्थायां तावत् परमाणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगतां कर्मवतां तत्त्ववादीनां संयोगदर्शनात् कर्मणश्च निमित्तं तस्यामवस्थायां प्रयत्नाभिघातादेरसम्भवात् अदृष्टमेवेत्यभ्युपगतम् "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यपवनमणूनां मनश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ।" (ब्र.सू. ५/२/१३) इति तत्र जिज्ञासा किमात्मसमवेतमदृष्टं परमाणुषु कर्म विकल्पते । अदृष्टस्याचेतनत्वात् न ह्यचेतनं चेतनानधिष्ठतं स्वतन्त्रं प्रवर्तते । आत्मनश्च तस्यावस्थायामचेतनत्वाभ्युपगमात् । किं चात्मसमवेतमदृष्टमणुषु कथं कर्मोत्पादयेत् । अतः कार्यकारणयोः समानाधिकरणस्यावश्यकत्वात् । आत्मसमवेतमदृष्टं स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनाणुषु सम्बन्ध्यमानं कर्मोत्पादयतीति चेन्न संयोगस्य सातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गादिति ।

किञ्च परमाणुनां परस्परं संयोगो न घटते । एकस्य परमाणोरन्येन परमाणुना सह किं कार्त्स्येन संयोगः किं वा एकदेशेन, नाद्यः उपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गात्, दृष्टिविपर्याच्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्, द्वितीयः परमाणूनां सावयवत्वप्रसङ्गः , ततश्च संयोगसमवायिकारणाभावाद् द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्यते । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थम् इत्यतो निमित्ताभावान्न अणूनां विभागार्थं कर्मेति ।

अत्र समाधानमेवं प्रकारेण अदृष्टवशादेव परमाणुष्वाद्यं कर्म । अदृष्टं तु यद्यपि चैतन्यशून्यैर्जीवात्मभिः प्रलयकालेनाधिष्ठीयन्ते । तथापि ईश्वरेणाधिष्ठीयन्त इत्यभ्युपगमान्ननुपपत्तिः, अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसाधकयुक्तिषु अन्यतमतया न्यायवार्तिककुसुमाञ्जल्यादावुक्तत्वात् यदत्र भामत्यामुक्तम्- निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्य अधिष्ठातृत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते इति, तत्रोच्यते 'पत्युरसामञ्जस्यात्' । इत्यधिकरणोक्तानि दूषणानि न्यायवार्तिके समाहितानि पूर्वमस्माभिरनूदितानि चेति न पुनः प्रतनुते । संयोगविषये यद्दूषणमुक्तम्, तस्यापि विपक्वादृष्टावच्छिन्नात्मसंयोगस्य सततमविद्यमानत्वात् न सृष्टिसातत्यादिप्रसङ्ग इति परिहारः ।

"समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।" (ब्र. सू. २/२/१३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति सूत्रे द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमणुभ्यामत्यन्तभिन्नमण्वोः सम्भवतीति भवताङ्गीक्रियते । तथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायसम्बन्धेन ताभ्यां संबन्धयते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् अन्येनैव समवायेन समवायिभिः संबध्यते, अत्यन्तभेदसाम्यात् । तथा च तस्मादन्योऽन्यः सम्पद्यते, अत्यन्तभेदसाम्यात् । तथा च तस्मादन्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्यते । तस्मादनुपपन्नपरमाणुकारणवाद इति भगवत्पादैरुक्तम् । समवायमधिकृत्य पृथगेव वक्तव्यमिति ।

"नित्यमेव च भावात् ।" (ब्र. सू. २/२/१४) इति सूत्रो अणवः किं प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा ?, प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेः भावात् प्रलयाभावप्रङ्ग । निवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्ग । उभयस्वभाववत्त्वं च विरोधादसमञ्जसम् । अनुभूयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्योरङ्गीकार्यतया तङ्गीमित्तमदृष्टमेवेति अदृष्टस्य नित्यसंनिधनान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अदृष्टस्यानिनिमित्तत्वे नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्मादप्यनुपपन्नः । परमाणुकारणवाद इति भगवत्पादैर्भाषितम् । अत्र प्रशस्तपादाचार्यैरेवञ्ज समाहितम्

परमेश्वरेच्छावशात् प्रलयकालेऽदृष्टं प्रतिबद्धशक्तिं सृष्टिकाले लब्धवृत्तिकं भवतीति स्वीकारान्न सर्वदा प्रवृत्तेर्न वा सर्वदा निवृत्तेः प्रसङ्ग इति अथवा ब्रह्मकारणवादेऽप्येवं विकल्पे ब्रह्म स्वेच्छया कालविशेष प्रवर्तते निवर्तते च परमाणव तुल्यमुत्तरमिति ।

"रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।" (ब्र. सू. २/२/१५) इति रूपादिमतां घटादीनां स्वकाराणापेक्षया स्थूलत्वस्य अनित्यत्वस्य च दर्शनात् रूपादिमतां परमाणूनामपि स्वकारणापेक्षया स्थूलत्वस्य अनित्यत्वस्य च प्रसङ्गो भाषितमिति ।

अत्रैव समाधानम् - अनवस्थाभयात् अवयवपरम्परायाः परमाणौ विश्रान्तत्वे सति रूपादिमत्वं न स्थूलताया अनित्यत्वस्य च प्रयोजकम् । अपि तु अवयवबहुत्वादेः स्थूलतायां प्रयोजकत्वम् । अवयवनाश अवयवसंयोगविनाशयोश्च अनित्यत्वे प्रयोजकत्वमिति स्वीकारान्न दोष इति । रामानुजभाष्योक्तदूषणान्यालोचयन् । इदं समाधानप्रकरणम् अदृष्टकारितेन कर्मणा संयुज्य मानाभ्यां निरवयवाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण जगदुत्पत्तिकल्पनेयं न युज्यते ।

परमाणूनां निरवयवत्वे संयोगासम्भवाद् यथाङ्गुलिद्वयं दशदिक् सम्बन्धदिशा प्रदेशावच्छिन्नं परस्परं संयुज्यमानमेकया महादिशा संयुज्यत इत्येवं प्रत्येकं त्रिभिस्त्राभिः प्रदेशैः संयुज्यत इत्येवं षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः प्रत्येकमसंयुक्ताः सप्तपार्श्वयुक्ताः सन्तः स्वाधिकपरिमाणं पटमारभन्त इति दृष्टम् । एवं परमाणर्वोपि षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना एव पारिमाण्डल्याख्यस्वपरिमाणाधिकपरिमाणम् । अणुत्वह्रस्वत्वयुक्तद्व्यणुकमहत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकादिकार्य- मारभन्तेति वक्तव्यम् । परमाणूनां प्रदेशभेदोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । तथा त्र्यणुकोत्पादकद्व्यणुकत्रायसंयोगनिर्वाहार्थमपि सोंऽभ्युपेयः। सो हि हस्तपुस्तकसंयोगाद् इव द्व्यणुकावयवं परमाणुद्व्यणुकान्तरसंयोगात् द्व्यणुकद्वयसंयोग इति । कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोग इति त्वयाभ्युपगमाद् द्व्यणुकारम्भकपरमाणौ तदारम्भकपरमाण्वन्तरसंयागे स्थिते प्रदेशभेदं विना कथं त्र्यणुकोत्पत्तिसमये द्व्यणुकान्तरसंयोगः स्यात् मूर्तानां समानदेशता विरोधाात् । यदि तु मूर्तत्वेऽपि परमाणुषु समानदेशता नेष्यते । तदा षण्णां परमाणूनां पिण्डरूपं त्र्यणुकं परमाणुपरिमाणानां स्यात् तदाहुः-

"षट्केणद्व्यणुसंयोगात् परमाणोः षडंशता।
षण्णां समानदेशत्वे पिण्डं स्यादणुमात्रकः ॥"
(किरणावली, द्वितीयभागः, पृ ३१९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति प्रागादिचतुर्दिगूर्ध्वोऽधोदेशवर्तिभिः षड्भिः परमाणुभिः सम्बन्ध्यमानी मध्यस्थः परमाणुः षडंशः प्राप्नोति । भिन्नदेशवशात् सम्बन्धनाम् । अथ समानदेशाः सर्वे सम्बन्धः तदा सर्वेषामेषां पिण्डः परमाणुमात्राः आप्नोतीति तदर्थः । समानमिदं दूषणं द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकोत्पत्तावपि । तस्माद् द्व्यणुकत्र्यणुकादिजननतत्परिमाणातिशययोः सिद्धयर्थं परमाणुषु षडंशत्वमनिच्छतापि अङ्गीकार्यम् । अथ संशयत्वेऽनवस्थेति बिभेषि तर्हि परमाणुकारणवादं परित्यज्य ब्रह्मकारणवादं परिग्रहणमिति मुख्यं दूषणं रामानुजीयग्रन्थेषु प्रतिपादितमस्तीति । अत्र समाधानम्- सावयवाः पदार्थाः यथा संयुज्यते तदा षट्पार्श्वावश्यकता निरवयवास्तु प्रदेशभेदं विना अपि संयोगं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा निरवयवत्वे ब्रह्मणि कथमितरद्रव्यसंयोगा भवन्तीति चेद्येकः परिहारः, उक्तं हि न्यायसिद्धाञ्जने-

"एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोगविकल्पेन अधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसभागत्वादि चोद्यं कृतम् । तदेतन्माध्यमिकानामेवोपपद्यते न त्वन्येषां कथं तर्हि भाष्यम् ? दृश्यमानातिरिक्तं कल्पनानिराभिप्रायम् ।" (देशिक, (१९०९ : १३) इति । अपि च सिद्धान्ते परमाणुस्थानीयं त्र्यणुकं निरवयवम् । महत्त्वशून्यमपि तदुद्भूतवत्वादेव प्रत्यक्षमिति स्वीक्रियते ।

न्यायदर्शने सृष्टिप्रक्रियाविमर्शः

न्यायदर्शने चतुर्थेऽध्याये अभावात्भावोत्पत्तिर्नानुपगृह्या प्रादुर्भावाद् इत्यादि सूत्रैः शून्यमेव जगदुपादानमिति मतमनूद्य दूषयित्वा "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ।" "न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ।" "तत्कारितत्वादहेतुः" (वात्स्यायन, १९२० : ३७७) इति त्रिभिः सूत्रैः ईश्वरस्य जगत्कारणत्वं स्थापितं तथाहि पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमवाप्नोति तेनानुमीयते पराधीनाः पुरुषस्य कर्मपफलप्राप्तिः इति यदि परापेक्षां विना पुरुषः कर्मपफलभोगे समर्थः स्यात् न कदाचित् निष्पफला क्रिया भवेत् तस्मादधीनाः चेत् पफलनिष्पत्तिः स्यात् तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्यते ततश्च कर्मलोपः स्याद् इत्याक्षेपयुक्तं द्वितीयसूत्रार्थः । न ब्रूमः पुरुषकर्म अनपेक्षः ईश्वरः कारणमिति अपितु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति, फलाय यतमानस्य पुरुषस्येश्वरः फलं संपादयति तस्मादीश्वरकारितत्वात् पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरित्यहेतुरिति तृतीयसूत्रार्थः ।

अस्मिन् सृष्टिप्रकरणे वार्तिककारोद्योतकराचार्येण महता प्रपञ्चेन ईश्वरस्य जगत्कारणत्वमुपपादितं सर्वं संकलय्य संग्रहेणात्र लिख्यते, तत्कारितत्वाद् इति ब्रुवत सूत्रकारेण निमित्तकारणमीश्वर इत्युपगतम्भवति । यच्च बीजनिमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवायिकारणयोरनुग्राहकं यथा तुरीवेमादितन्तूनां तत्संयोगानाञ्च ईश्वरश्चेज्जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणमिति किञ्चेत् परमसूक्ष्मं परमाणुसंज्ञिप्तं पृथिव्यादिद्रव्यम् । परमाणुकर्माणि प्राक् प्रवृत्तेः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठतानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवदिति यथा वास्यादि अचेतनं बुद्धिमता तक्ष्णा अधिष्ठितं प्रवर्तते तथा अचेतनानि परमाणुकर्माणि जगत्सृष्टौ प्रवर्तमानानि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते इति ।

ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगत्कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् प्रति ब्रूमः परमाणवः प्रवर्तमानाः सदा प्रवर्तेरन् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते कालस्याप्यचेतनत्वाद् बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमन्तरेण प्रवृत्तिर्दुर्घटा अत एवाधिष्ठातेश्वरोऽपेक्षित एवं धर्माधर्मौ वृद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्योपभोगं कुरुतः कारणत्वाद् वास्यादिवत् न चात्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोरिति वाच्यम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न हि यस्य धर्माधर्मौ स एव तयोः अधिष्ठाता भविष्यतीति युक्तं शरीरोत्पत्तेः प्राक् तदसम्भवात् शरीरोत्पत्तेः प्राक् अज्ञोऽयमात्मा उपलम्भयोग्यान् रूपादीनपि तान्नोपलभते कुत उपलम्भो नह्यत्र धर्माधर्मावुपलप्स्यते । न च धर्माधर्माभ्यामेवाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति वाच्यम् धर्माधर्मयोरप्यचेतनत्वात् न हि किञ्चिदचेतनं स्वतन्त्रतया इतराधिष्ठापकं दृष्टं तस्मात् जगत् सृष्टिहेतुः धर्माधर्माधिष्ठातृतया ईश्वरः सिध्यति ।

ननु क्रियावतामेव कारणत्वं लोके दृश्यते ईश्वरस्य तु क्रियाशून्यत्वात् न कारणत्वमिति चेत् परिस्पन्दरूपक्रियाशून्यानामपि कारणत्वं लोके दृश्यते । यथा कदाचिद् द्रव्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यानारभन्त इति निष्क्रियाणामारम्भकत्वम् । उत्पन्नेषु क्रियोपरतौ द्रव्योत्पत्तेरिदमुदाहरणम् । क्वचिदनुत्पत्तिक्रियास्वपि द्रव्येषु पूर्वद्रव्यपरतो द्रव्यान्तरोत्पादो दृश्यते यथा एकावयवविभागे द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तराणि द्रव्यमारभन्ते । यथा अन्यतरकर्मजात् नोदनात् संयोगात् निवृत्तिकर्माणि इतरस्मिन् द्रव्ये द्रव्यमुत्पद्यते ।

ननु ईश्वरश्चेत् कर्ता स किं सापेक्षो निरपेक्षो वा यदि सापेक्षो यदपेक्षः प्रसङ्गं करोति तस्याकर्त्तेति कृत्वा अन्यत्रान्यकर्तृत्वं स्यात् तदा पुरुषकर्मणो वैफल्यं स्यादिति चेन्न नायं नियमो यो न करोति स तन्न करोति इति । यथानेके निपुणाः शिल्पाः पुरुषाः कारणान्तरसापेक्षवास्यादिकार्याणि कुर्वन्ति । वास्यादिसापेक्षदण्डादिः करोति सापेक्षो घटादिः। न च पर्यायेण कर्तृत्वे सति अकर्तृत्वम् तथा ईश्वरोऽपि धर्माधर्मौ उपादानशरीरे सुखदुःखादि आत्ममनः संयोगशुद्धाशुद्धौ अभिसन्धिसाधनश्च धर्माधर्मौ सुखदुःखस्मृत्यपेक्षः तत्साधनापेक्षश्च शुद्धमशुद्धाभिसन्धिमिति यदा करोति तदा साधनस्य अकर्ता इति चेत् न ब्रूमो वयं सर्वकार्याणि अयमेकस्मिन् काले करोतीति अपि तु पर्यायेण पर्यायकर्तृत्वे च नायं दोषः ।

न्यायवैशेषिकनये संहारक्रमः

ब्राह्ममानेन वर्षशतस्यान्ते वर्तमानस्य ब्रह्ममुक्ति? काले जगति नानास्थानेषु अनेकविधशरीरादिग्रहणेन खिन्नानां गर्भवासनाद्यनेकेषां दुःखसन्तप्तानां जीवानां रात्रौ विश्रामार्थमव्याहितगतिकस्य सकलभुवनपतेः परमेश्वरसंहरणेच्छा (प्रशस्तपाद, १९२३ : १९) जायते । अवस्थितस्य कार्यद्रव्यस्य सञ्जिहीर्षावसात् परमाणुषु विभागानुकूला क्रिया भवति ।

तदनन्तरं शरीरेन्द्रियमहाभूतानारम्भकानां समस्तान्यगतानामदृष्टानां शक्तेः प्रतिरोधे जायते । तत्प्रतिषेधेन च कारणोपरमा अनागतानां शरीरेन्द्रियादिमहाभूतानामुत्पद्यभाव उत्पन्नानाञ्च भूतानां विलयार्थं परमेश्वरेच्छा आत्ममनसंयोगेभ्यः कर्माणि समुपपद्यते ।

तेभ्यः कर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणीभूतेषु अणुषु विभागः समुत्पद्यन्ते । अणूनां परस्परविभागाच्च अणूनां संयोगनाशः । संयोगनिवृत्तौ च शरीरेन्द्रियादिभूतानां आपरमाणवन्तो विनाश अनयैव रीत्या पृथिव्युदकतेजपवनानामपि महाभूतानामुत्तरोत्तरविनाशेन पूर्वपूर्वविनाशः समुत्पद्यते । (आचार्य, खीष्टाब्दः १९११ :३१७)

तथाहि जलस्यावस्थितेः पृथिव्या विनाशः एवं तेजसः स्थितेऽपि जलस्य विनाशः वायुस्थितितेजसो विनाशः ततश्च धर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारैः युक्त आत्मनो ब्रह्मणः शतवर्षपर्यन्तमवतिष्ठते । दिक्कालादयोऽपि नित्यमेव तिष्ठन्ति । किन्तु आत्मन अदृष्टस्य अक्षयत्वात् परमाणवः स्वकार्यं संहारक्रमः उभयोर्दर्शनयोः प्रतिपादित इति दिक् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्षः

नासदीयसूक्ते सृष्टेः प्राग् जगद् अन्धकारात्मकमासीदिति वर्णितम् । सर्वस्मिन् तमोमये स्वसंकल्पवशात् कामनावशाद् वा तद् ब्रह्म जगद्रूपेण स्वं प्रकटितवान् । तदनन्तरं स सृष्टेः कारणीभूतः सन् अतिष्ठन् । उक्तञ्च तत्र- कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । अत्रैव तपस्संकल्पो वा उत्ताप इति वर्ण्यते । तस्य ब्रह्मणः सृष्टिकारणस्य वा संवर्धनं विकासश्च मनोकामनावशादासीत् । तैत्तिरीयोपनिषद्यपि परमात्मनः कामनावशाद् तपःप्रभावाद् सृष्टिप्रक्रिया प्रतिपादिता । अत्र ब्रह्मानन्दवल्ल्याः षष्ठे अनुवाके उच्यते 'सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । हिरण्यगर्भ, वाक्, वृहस्पत्यादिषु सूक्तेष्वपि इत्थम् एकस्या अविनाशिन्याः शक्त्याः सृष्टिकार्ये उपयोगिता दृश्यते । वाक्सूक्ते वाचः शक्तिः सर्वेषां जगतां आधाररूपा वर्णिता । आम्भृणी वाक् स्वां ब्रह्मे एकीभूत्य जगतः स्रष्ट्रीति घोषयति । तत्वमिदमाधारीकृत्य परवर्तिषु व्याकरणग्रन्थेषु अनादिनिधनं शव्दव्रह्म जगतः कारणमिति वर्णितम् । वाक् शव्दं वा अत्र जगत्प्रपञ्चस्य विवर्तकारणरूपेण आलोचितम् । आख्यानमाध्यमेन वेदे प्रायो सृष्टिवर्णनं दृश्यते । कालवशाद् एषु आख्यानेषु बहु विवर्तनमायाति । अस्य विवर्तनस्य धारा अन्वेषणे भाष्यादिव्याख्यानग्रन्थानां अध्ययनमपेक्षितम् । परवर्तिषु साहित्यपुराणेषु वैदिकसृष्टितत्वस्य प्रभावो बहुधा विस्तृतो दृश्यते । न केवला सृष्टिः अपि च तेषां सृष्टपदार्थानां स्थितिः, अनन्तरं जातवस्तूनां ध्वंसश्च वैदिकसृष्टिविषयकालोचनायां प्राप्यन्ते । चक्रकार्यवशाद् हि सृष्टिप्रक्रिया कालवशाद् प्रचलति । ध्वंसकार्यात् परं पुनः सृष्टिः अनन्तरं पुनर्ध्वंसः अनेन प्रकारेण सृष्टेः पुनरावर्तनं वेदादिशास्त्रे वर्णितमस्ति । वैदिकसृष्टिप्रकरणे वहवो विषयाः आलोचितास्सन्ति । एतन्मध्ये ब्रह्माण्डोत्पत्तिः, सृष्टिकर्तुः उत्पत्तिः, देवतानां उत्पत्तिः, पार्थिवपदार्थानां सृष्टिः इत्यादीनि वृत्तान्तानि नानाविधमाख्यानमाधारीकृत्य सम्यग् रूपेण आलोचिताः । अस्यैव प्रसङ्गे सृष्टिविषयकानि वैदिकचिन्तनानि तार्किकरूपेण स्थापनं परमावश्यकं जातम् । तत्र च प्रमाणप्रमेयादिपदार्थ स्थापनपुरस्सरं न्यायवैशेषिके दर्शने अग्रगण्यस्थानमादाय आपतितानि सृष्टिविषयकानि आलोचनानि निरशिते । ईश्वरेच्छावशात् परमाणुषु क्रिया उत्पद्यते, परमाणुद्वयसंयोगे सति व्द्यणुकमुत्पद्यते, त्रिभिर्व्द्यणुकैः त्र्यणुकम् एवं प्रकारेण चतुरादिक्रमेण महती ,पृथिवी, महत्यापः, तेजः, वायुः उत्पद्यते । कार्यरूप पञ्चभूतस्य आविष्करणात् संसारस्योत्पत्तिरिति । उत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य तस्यैवेश्वरस्येच्छावशादेव परमाणुषु क्रिया, परमाणुद्वयविभागे सति व्द्यणुकनाशादिक्रमेण महापृथिव्यादिनाशः प्रलयावस्था ।

सन्दर्भग्रन्थाः

उपनिषद् (१९७५), *श्वेताश्वरोपनिषद्,* वाराणसी : श्री दक्षिणामूर्ति मठ, मिश्रपोखरा ।

भट्ट, जयन्त (१९८६), *न्यायमञ्जरी प्रमेय प्रकरणम्,* वनारस : चौखम्बा सँस्कृत सिरिज ।

आचार्य, उदयन (१९११), *किरणावली,* कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल ।

आचार्य, प्रशस्तपाद (१९२३), *प्रशस्तपादभाष्यम्,* काशी : संस्कृत सिरिज पुस्तकालय बनारस ।

वेदव्यास, महर्षि (२००९) *ब्रह्मसूत्र,* गोरखपुर : गीताप्रेश, गोरखपुर ।

आचार्य, वात्स्यायन (१९२०) *न्यायदर्शनम्,* चौखम्बा सँस्कृत सीरीज, काशी ।

देशिक, वेंकटनाथ (१९०९) *न्यायसिद्धाञ्जनम्,* एम. एल. नामक मुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, काशी ।

आचार्यः, भीमः (१९७८), *न्यायकोशः,* पुणे :भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम् ।

उद्योतकरः, भारद्वाजः (१९९८), *न्यायभाष्यवार्तिकम्,* (अनन्तलालठक्कुरेण संस्कृतम्), दिल्ली : भारतीयदार्शनिकानुसंधानपरिषद् ।

उपाध्यायः,गङ्गेशः(१९९०),तत्वचिन्तामणिः(अनुमानखण्डम्,द्वितीयभागः),श्रीमथुरानाथकृत'रहस्य' नामकटीकासहितः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानम्

नारायणप्रसादपौडेलः
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारसङ्क्षेपः

रेफात् षकाराद् ऋवर्णाद्वा परस्य नस्य णत्वं भवति न वेति सर्वत्र सन्देहो वरीवर्ति । तद्दूरीकरणाय इदमवश्यं ज्ञेयं यत्- अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् इत्येतैः प्रत्येकं यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवाये सत्येकपदे रेफषकारादिनिमित्तात् परस्य नस्य णत्वं भवति । तथैव रेफादिनिमित्तात्परस्य वर्णान्तरैरव्यवधानेऽपि समानपदे नस्य णत्वं भवति । उदाहरणञ्च रामेण, शीर्णं इत्यादि सुप्रसिद्धमेव । एवञ्च संज्ञार्थे पूर्वपदस्थनिमित्तात्परस्योत्तरपदस्थस्यापि नस्य णत्वं भवति । तेन शूर्पणखा, द्रुणस इत्यादि सेत्स्यति । तथा चोपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नकारस्य णत्वं समासेऽसमासेऽपि भवति । तेन प्रणमति, प्रणदति, प्रणाम इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । पूर्वपदस्थनिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु विद्यमानस्य नस्य णत्वं विकल्पेन भवति, परन्त्वेतादृशस्थले कवर्गवत्युत्तरपदे च नित्यं णत्वं भवतीति । तथैव उपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य अच उत्तरस्य कृत्प्रत्ययस्थनकारस्यापि णत्वं भवति । उदाहरणञ्च प्रयाणीयं, प्रयाणमित्यादि । निर्विण्ण इत्यत्र तवर्गव्यवधानेऽपि वार्तिकविशेषेण णत्वं विहितं दृश्यते । परन्त्वन्यत्र चवर्गटवर्गतवर्गलशसैश्च व्यवाये रेफषकाराभ्यां परस्य ऋवर्णाद्वा परस्य नस्य णत्वं न भवति । तेन अर्चकेन, विद्यार्थिनः, शिष्टानाम्, आदर्शेन इत्यादीनि रूपाणि सेत्स्यन्ति । अट्कवर्गादिव्यवायेऽपि क्षुभ्नादिगणपठितस्थनकारस्य तु णत्वप्रतिषेधो बोद्धव्यः । तेन नरीनृत्यते, क्षुभ्नाति, तृप्नोतीत्यादिप्रयोगेषु नस्य णत्वं न दृश्यते । निमित्तात्परस्यापि पदान्तस्य नकारस्य णत्वं न भवति । तस्माद् रामान्, वृक्षान्, हरीन् इत्यादिप्रयोगा भवन्ति । सन्धिकार्ये चक्रिण्ढौकसे इत्यादौ ष्टुत्वेन पदान्तस्य नस्य णत्वं भवति चेद् भवतु तत्तु नास्य प्रतिषेधविषयः ।

मुख्यशब्दाः (शब्दकुञ्जी) णकारादेशः, णत्वनिधेषः, णत्वम्, णत्वविधानम्, णत्वविधायकसूत्रम् ।

विषयपरिचयः

अस्य लेखस्य शीर्षकं पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानमिति । अत्र जिज्ञासा समुदेति यत्- किं नाम पाणिनीयं, किं व्याकरणं, णत्वञ्च किं तस्य विधानं कथं भवतीति । पाणिनिना प्रोक्तमिति विग्रहे पाणिनिशब्दात् **तेन प्रोक्तम्** ४।३।१०१।। इति सूत्रेण छप्रत्ययेन पाणिनीयशब्दो निष्पद्यते । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति विग्रहे वि आङ् इत्युपसृष्टद्वयपूर्वकात् कृधातोः **करणाधिकरणयोश्च** ३।३।११७।। इति सूत्रेण करणेऽधिकरणे वार्थे ल्युट्प्रत्ययेन व्याकरणशब्दोऽपि निष्पन्नतामेति । तेन शब्दसाधुत्वबोधकं व्याकरणमिति निगद्यते । पाणिनिमुनिप्रोक्तञ्च व्याकरणं पाणिनीयं भवति । पाणिनीयं च तद् व्याकरणं चेति पाणिनीयव्याकरणं, तस्मिन् पाणिनीयव्याकरणे णत्वशब्देन णकारादेशो गृह्यते । तस्य विधानं णत्वविधानमित्युच्यते । पूर्वं नकारत्वेन स्थितो वर्णो रेफषकारनिमित्तकत्वेन ऋवर्णनिमित्तकत्वेन च णत्वतां समुपैति । तस्य विधानञ्च सूत्रवार्तिकादिभिः क्रियते । अत्रैतेषां विषयाणां समीक्षणं क्रियते । कतिपयस्थले पूर्वोक्तनिमित्तसत्त्वेऽपि प्रतिषेधो भवति, तादृशानां विषयाणामपि समीक्षास्मिन् शोधप्रबन्धे विधास्यते । तस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययनिष्पन्नपाणिनीयशब्देन पाणिनिसम्बन्धीत्यप्यर्थः समायाति । तेन पाणिनीयव्याकरणे पाणिनिमुनिप्रणीता अष्टाध्यायी, धातुपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनम् इत्यादयो ग्रन्थाः, तदनुयायिभिः कात्यायनपतञ्जल्यादिभिर्विरचिता भाष्यवार्तिकादिग्रन्था अपि पाणिनीया भवन्ति । तथैव काशिकावृत्तिः,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्यादयोऽपि पाणिनीया एव । अत एव एते ग्रन्था अस्य शोधस्य मुख्यस्रोतांसि सन्ति । तान् ग्रन्थानाधृत्य लेखोऽयं विनिर्मितः ।

शोधकार्यस्य समस्योद्देश्यञ्च

किं नाम णत्वम् ? पाणिनीयतन्त्रे णत्वविधेः प्रयोगः कथं क्रियते ? णत्वप्रक्रियायां के के नियमाः सन्ति ? इत्येतासां जिज्ञासानां शमनार्थं विहितस्यास्यानुसन्धानस्य एते प्रमुखा विषयाः समस्यारूपेण उपस्थापिताः सन्ति । लेखेऽस्मिन् पूर्वोक्तसमस्यासमाधानार्थमुद्देश्यानि निर्धारितानि सन्ति । तानि च- पाणिनीयमतमनुसृत्य णत्वनिर्वचनम्, तस्य स्वरूपप्रकाशनं णत्वविधायकसूत्रार्थप्रदर्शनपूर्वकं तेषां सोदाहरणं प्रयोगादीनां पर्यालोचनमत्र विहितमस्ति । तथैव भट्टोजिदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुद्यां यत्र तत्र विकीर्णतया स्थितानां णत्वविधायकसूत्राणां परिशीलनं तेषां सरलतया विवेचनञ्चात्र प्रदर्शितमस्ति ।

पूर्वकार्यसमीक्षा

यद्यप्यष्टाध्यायीं वार्तिकादिकञ्चानुसृत्य महाभाष्यवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थेषु णत्वविधानं प्रदर्शितमस्ति । तथापि महाभाष्यस्य सागरवदतिगभीरत्वाद् दुरूहत्वाच्च तथा च वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां नैकस्मिन् प्रकरणे णत्वविधानं वर्तते, तद्ग्रन्थे यत्र तत्र तस्य विकीर्णत्वाच्च तद्ग्रन्थाध्ययनेनापि णत्वस्य सम्यग्ज्ञानं सारल्येन नैवानुभूयते जनैः । काशिकावृत्त्यादिग्रन्थानामध्ययनेनापि तस्य ज्ञानं कठिनमेव । अन्यत्र नैकस्मिन् प्रकरणे लेखे वा एतादृशः प्रयासो न मया व्यलोकि । अतो रेफषकारादिपरस्य नकारस्य णत्वविधानं यद् वर्तते, तस्यानायासेन ज्ञानाय साधारणजनानामपि महोपकाराय भवेदिति मदीयो प्रयासः ।

शोधविधिः

शोधसामग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु निगमनागमनव्याख्यानात्मकविधयः प्रयुक्ताः सन्ति । प्रधानतयाऽत्र पाणिनीयाष्टाध्याøयां प्रयुक्तानां णत्वविधायकानां सूत्राणां सोदाहरणं प्रयोगपरिशीलनक्रमे निगमनविधिः प्रयुक्तोऽस्ति । तथैव प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः ।

शोधसीमाङ्कनम्

अष्टाध्याय्यामष्टमाध्याये चतुर्थपादे यानि नकारस्य णत्वविधायकानि तत्प्रतिषेधविधायकानि च सूत्राणि सन्ति, तानि सूत्राणि, तत्प्रसङ्गे यानि च वार्तिकानि भाष्यादिग्रन्थेषु सन्ति, तान्याधृत्य अष्टाध्यायी, व्याकरणमहाभाष्यम्, काशिकावृत्तिः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्याद्यनेकग्रन्थानामालोडनेन रेफषकाराभ्यां परस्य ऋवर्णाद्वा परस्य नकारस्य क्व णत्वं भवति, क्व च न भवतीति विषयविवेचनमस्य शोधस्य सीमा वर्तते । चक्रिण्ढौकसे इत्यत्र ष्टुत्वेन शिण्ढि इत्यत्र नस्यानुस्वारपरसवर्णेन णत्वं लवण इत्यत्र च नन्द्यादिगणे निपातनाद् नस्य णत्वं दृश्यते । तथा च बाण, वाणी, वीणा, पाणि, विपणि, वेणु, वेणी कङ्कण, शोणेत्यादिषु प्रातिपदिकेषु गण, पण, भणेत्यादिषु धातुषु च स्वाभाविकणत्वं विद्यते । एतादृशानामसङ्ख्यानां शब्दानां नात्र चर्चा विधीयते । किन्तु रेफादिनिमित्तवशाद् येषां नकाराणां णत्वं विधीयते, तादृशानां शब्दानां पदानां वा प्रदर्शनमत्र विधास्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयप्रवेशः

पाणिनीयाष्टाध्याय्यामष्टमाध्याये चतुर्थपादे **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ८।४।१॥इति सूत्रादारभ्य **क्षुभ्नादिषु च** ८।४।३९॥ इति सूत्रपर्यन्तं णत्वविधायकानि तत्प्रतिषेधकानि च सूत्राणि पाणिनिना प्रस्तुतानि सन्ति। तेषु ३३ सूत्राणि नकारस्य णत्वविधायकानि सन्ति । षट् सूत्राणि च णत्वप्रतिषेधकानि सन्ति । अस्मिन् लेखे णत्वविधायकानां सूत्राणामर्थास्तदुदाहरणानि कतिपयवार्तिकानां चोदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते । णत्वप्रतिषेधकसूत्रवार्तिकानां समीक्षणं तेषामुदाहरणानाञ्च प्रदर्शनमस्य लेखस्य प्रमुखोद्देश्यं वर्तते । कृतेऽपि श्रमे भ्रमात् प्रमादादज्ञानाद्वा निबन्धेऽस्मिन् यास्त्रुटयः स्युस्तासां कृते क्षन्तव्योऽयमल्पज्ञो गुणग्राहिभिः सुधीभिः ।

सिद्धान्तकौमुद्यां नैकत्रस्थले णत्वविषयिणी चर्चा विद्यते । तद्ग्रन्थाध्ययनेन णत्वविषये विचिकित्सा सदैव वरीवर्ति । अतस्तत्सन्देहापकरणायाऽहं प्रयते । अष्टाध्याय्यामष्टमाध्याये चतुर्थपादे एकत्रैव प्रकरणे पाणिनिना णत्वविषयिणी चर्चा विहिता। अतोऽहमपि लेखेऽस्मिन् तानि सूत्राण्याधृत्य णत्वविषयस्य चर्चां विदधे। अष्टाध्याय्यां येन क्रमेण सूत्राण्युपस्थापितानि सन्ति तेनैव क्रमेणाऽत्र प्रस्तौमि।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८।४।१॥

रेफषकाराभ्यां परस्य नकारस्य णकारादेशः स्यात् समानपदे इति सूत्रार्थो निष्पद्यते । एकस्मिन्नेव पदे रेफात्परस्य षकाराद्वा परस्य नकारस्य णत्वमनेन सूत्रेण विधीयते। निमित्तनिमित्तिनौ एकपदे स्यातां तर्हि णत्वं विधीयते । यथा- यूष्णः, पुष्णाति, शीर्णं इत्याद्युदाहरणानि । भट्टिश्च भट्टिकाव्येऽस्य सूत्रस्योदाहरणमित्थं प्रस्तौति-

मुष्णन्तमिवतेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः ।।[1]

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८।४।२॥

सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्रेति नियमो वैयाकरणतन्त्रे सुप्रसिद्ध एव । अतः सूत्रस्य वाक्यार्थसम्पादनाय यथावश्यकमेकस्मात् सूत्रादनेकेभ्योऽपि सूत्रेभ्यः पदं पदे पदानि वाध्याह्रियन्ते। अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रस्य सम्पूर्णानि पदान्यनुवर्तन्ते। तथा चायं सूत्रार्थः सम्पत्स्यते- अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् इत्येतैः प्रत्येकं व्यवाये यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपि रेफषकाराभ्यां परस्य नकारस्य णकारादेशः स्यात् समानपदे। अत्र सूत्रे **पदव्यवायेऽपि** ८।४।३८॥ इति निषेधकं बाधितुमाङ्ग्रहणं बोध्यम् । यथा- रामेण, हरिणा, मुषाण, दर्पेण, रयेण। अड्व्यवाये- करणम्, हरणम्, किरिणा, गिरिणा, कुरुणा, गुरुणा। कवर्गव्यवाये- अर्केण, मूर्खेण, गर्गेण, अर्घेण। अत्र अटः कवर्गस्य च व्यवायत्वमस्ति । पवर्गव्यवाये- दर्पेण, रेफेण, गर्भेण, चर्म्मणा, वर्म्मणा । अत्राऽपि पवर्गस्य अट्प्रत्यहारस्थवर्णस्य च व्यवायत्वम्। आङ्व्यवाये-निराणद्धम्, पर्याणद्धम्, पर्याणद्धमित्यत्र च इकारेण आङा च व्यवाये नस्य णत्वं जातम्। नुम्व्यवाये- बृंहणम्, बृंहणीयम् इत्यादि।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३॥

अत्र सूत्रे रषाभ्यां नो णः, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, संहितायामित्यनुवर्तते । तेनास्य सूत्रस्यायमर्थः संपत्स्यते- गकारवर्जितात् पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशः स्यात् संज्ञायाम् । द्रुणसः (द्रुरिव नासिका यस्य सः) । खरणसः, वार्ध्रीणसः, शूर्पणखा । भट्टिश्चार्धश्लोकेन अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि,

---

१. भट्टिः, भट्टिकाव्यम् २।९।९२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वपदात्संज्ञायामगः, इत्यस्य चोदाहरणं प्रस्तौति- **बहुधा भिन्नमर्माणो भीमाः खरणसादयः** ।[२] अत्र सूत्रे अग इति पदम् **अणृगयनादिभ्यः** ४।३।७३॥ इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यातमिति दीक्षितः ।[३]

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ८।४।४॥

पूर्वपदात् संज्ञायाम्, रषाभ्यां णो नः, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि संहितायामिति पदानि सूत्रेऽस्मिन्ननुवर्तन्ते । तथा च पुरगा मिश्रका सिध्रका, शारिका, कोटरा, अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वनशब्दस्य नकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायामित्यर्थः । यथा- पुरगावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, शारिकावणम्, कोटरावणम्, अग्रेवणम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् अत्र **राजदन्तादिषु परम्** इति वनस्य परनिपाते सति रूपम् । पुरगावणमित्यादौ षष्ठीसमासे **वनगिर्योः संज्ञायां कोटर** इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घे सति नस्य णत्वं बोध्यम् । दीक्षितस्तु- वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्य[४] इति अर्थापयति । अग्रे च कथयति इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । तेन असिपत्रवनमित्यादौ णत्वं न भवति ।[५]

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ८।४।५॥

वनम्, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः समानपदे, संहितायामिति सूत्रेऽस्मिन्ननुवर्तते । सूत्रार्थश्च- प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वनशब्दस्य नकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवतीति । यथा– अन्तर्- अन्तर्वणम् । शर- शरवणम् । इक्षु-इक्षुवणम् । प्लक्ष- प्लक्षवणम् । खदिर- खदिरवणम् । पीयूक्षा- पीयूक्षावणमित्यादि ।

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ८।४।६॥

वनम्, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः , संहितायामित्यनुवर्तते सूत्रेऽस्मिन् । ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तस्थान्निमित्तादुत्तरपदस्य वनशब्दस्य नकारस्य विकल्पेन णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । ओषधिवाचिभ्यः- दूर्वावणम्, दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः- शिरीषवणम्, शिरीषवनम् बदरीवणम्, बदरीवनमित्यादि ।

अह्नोऽदन्तात् ८।४।७॥

अत्र सूत्रे पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति पदान्यनुवर्तन्ते । अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्यणकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणञ्च-पूर्वाह्णः, अपराह्णः इत्यादि ।

वाहनमाहितात् ८।४।८॥

अत्रापि पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति पदान्यनुवर्तन्ते । तेनायमर्थः संपत्स्यते- आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहनशब्दस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति । यथा-

---

२. भट्टिः, भट्टिकाव्यम् २।९।९३॥
३. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, बहुव्रीहिसमासः, पृ. १६५ ।
४. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, समाश्रयविधिप्रकरणम्, पृ. १९४ ।
५. भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, समाश्रयविधिप्रकरणम्, पृ. १९५ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इक्षूणां वाहनम्- इक्षुवाहणम् । शरवाहणम्, दर्भवाहणमित्यादि । अत्र शकटादीनां वाहनत्वं कथ्यते तत्र यानि वस्तूनि सम्यक्तया स्थाप्यन्ते तेषां बोधक आहितशब्दः । दीक्षितस्तु सूत्रमिदमित्थमर्थापयति- आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यादिति ।[६] आहितात् किम् ? इन्द्रवाहनम् (इन्द्रस्वामिकं वाहनम्) इत्यत्र णत्वं न भवति ।

पानं देशे ८।४।९॥

पूर्वपदात् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदानि सूत्रेऽस्मिन्ननुवर्तन्ते । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पाननकारस्य देशाभिधाने गम्ये णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । क्षीरपाणा उशीनराः । क्षीरं पानं येषान्ते इति बहुव्रीहिसमासः । सुरापाणाः प्राच्याः इत्यादि । पीयत इति पानम्, **कृत्यल्युटो बहुलम्** ३।३।११३॥ इति पाधातोः कर्मणि ल्युटि रूपम् ।

वा भावकरणयोः ८।४।१०॥

पानम्, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । तथा च- पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावे करणे च यः पानशब्दस्तस्य नकारस्य णकारादेशो विकल्पेन भवतीति सूत्रार्थः । भावे- क्षीरपाणं वर्तते, क्षीरपानम् । कषायपाणम्, कषायपानम् । सुरापाणम्, सुरापानम् । करणे- क्षीरपाणः केशः । क्षीरपानः । **वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्**[७] इति भाष्यस्थं वार्तिकम् तेन गिरिणदी, गिरिनदी । चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा इत्यादि ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ८।४।११॥

वा, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति चानुवर्ततेऽत्र सूत्रे । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य प्रातिपदिकान्ते, नुमि, विभक्तौ च यो नकारस्तस्य विकल्पेन णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– माषवापिणौ, माषवापिनौ । नुमि- माषवापाणि, माषवापानि । व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि । विभक्तौ- माषवापेण, माषवापेन । व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेनेत्यादि ।

एकाजुत्तरपदे णः ८।४।१२॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्यनुवर्तन्ते । एकाजुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु यो नकारस्तस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणम्-वृत्रहणौ, वृत्रहणः । नुमि- क्षीरपाणि, सुरापाणि । विभक्तौ- क्षीरपेण, सुरापेणेत्यादि ।

कुमति च ८।४।१३॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु, पूर्वपदात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम् इत्यनुवर्तन्तेऽत्र सूत्रे । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु स्थितस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा- वस्त्रयुगिणौ, वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ, वृषगामिणौ । नुमि- हरिकामाणि, वस्त्रयुगाणि (वस्त्रस्य युगानि), खरयुगाणि । विभक्तौ- वस्त्रयुगेण, खरयुगेण, हरिकामेणेत्यादि ।

---

६. भट्टोजिदीक्षितः, **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, समासाश्रयविधिः पृ. १९५, ।

७. पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्**, ४।८।१०॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति सर्वमत्रानुवर्तते । तेनास्यमयमर्थः संपत्स्यते- उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णोपदेशस्य धातोर्यो नकारस्तस्य णकारादेशो भवत्यसमासेऽपि । असमासेऽपीत्युक्तत्वात्समासेऽपि भवतीति बोध्यम् । यथा- असमासे- प्रणमति, परिणमति, प्रणदति । समासे- प्रणामः, प्रणायकः, परिणायकः, इत्यादि । अणोपदेशत्वात् प्रनृत्यति इत्यादौ न णत्वम् ।

हिनुमीना ८।४।१५॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, इति सर्वमत्रानुवर्तते । तेन चायमर्थः– हिनुमीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति । यथा– प्रहिणोति, प्रहिणुतः । प्रमीणाति, प्रमीणीतः इत्यादि । हि गतौ इति सौवादिकधातोः प्रहिणोति प्रहिणुत इति । मीञ् हिंसायामिति क्रैयादिकधातोश्च प्रमीणाति प्रमीणीत इति । भट्टिश्चेत्थमुदाजहार– **प्रहिण्वतो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन् मतीः ।**[८]

आनि लोट् ८।४।१६॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यत्रानुवर्तन्ते । सूत्रार्थश्च– उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्य आनि इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । यथा– प्रभवाणि, प्रवाणि, परिवपाणि, प्रयाणीत्यादि । **दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः** (वा.) षत्वणत्वविषये दुर् इत्यस्य उपसर्गसंज्ञाया निषेधो भवतीति । तेन दुर्यानम्, दुर्यापनमित्यादौ णत्वं न भवतीति ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्तेऽस्मिन् सूत्रे । सूत्रार्थः– उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य **नि** इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, गद, नद, पत, पद, घुसंज्ञकः, मा, स्यति, हन्ति, याति, वाति, द्राति, प्साति, वपति, वहति, शाम्यति, चिनोति, देग्धि इत्येतेषु धातुषु परतः । भट्टिश्च सार्धैकेन श्लोकेनास्य सूत्रस्योदाहरणं प्रतुष्टाव–

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव ।

ततः प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं बिभीषणः ॥

प्रणिशाम्य दशग्रीव ! प्रणियातुमलं रुषम् ॥[९]

यथा– प्रणिगदति, परिणिगदति, प्रणिनदति, प्रणिपतति, प्रणिपद्यते, घुसंज्ञकस्य– प्रणिददाति, प्रणिदधाति । माङ्धातोः– प्रणिमिमीते, मेङ्धातोः– प्रणिमयते, परिणिमयते । मा इत्यनेन माङ्मेङोर्द्वयोरेव ग्रहणं भवति । स्यति (षोऽन्तकर्मणि) धातोः प्रणिष्यति, परिणिष्यतीति । प्रणियाति, प्रणिद्रातीत्यादीन्युदाहरणानि ।

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ८।४।१८॥

नेः,उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति पदान्यत्र सूत्रेऽनुवर्तन्ते । अककारादिरखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशो यो धातुः शेषस्तस्मिन् परत उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– प्रणिपचति, प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति, प्रनिभिनत्तीत्याद्युदाहरणम् ।

८. भट्टिः, भट्टिकाव्यम्, २१।१७॥
९. भट्टिः, भट्टिकाव्यम् २१।१९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनितेः ८।४।१९॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति सर्वमनुवर्तते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य अनितेर्नकारस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । प्राणितीत्युदाहरणम् ।

अन्तः ८।४।२०॥

अनितेः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, इत्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य अनितेर्नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– हे प्राण्, हे पराण्, इत्यादि । प्रोपसृष्टपूर्वकाद् अनप्राणने धातोः क्विपि सति सम्बुद्धौ रूपं हे प्राण् ।

उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१॥

अनितेः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य साभ्यासस्य अनितेरुभयोर्नकारयोर्णकारादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । यथा– प्राणिणिषति, प्राणिणत्, पराणिणिषतीत्यादि ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्तेऽत्र सूत्रे । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य हन्धातोर्नकारस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– प्रहण्यात्, प्रहण्यते, प्रहणनम्, इत्यादि । सिद्धान्तकौमुद्यां तु दीक्षितोऽस्य सूत्रस्य योगविभागं प्रदर्श्य **हन्तेः** इत्येकं सूत्रम् **अत्पूर्वस्य** इत्यपरम् । हन्धातोरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं भवति, तेन प्रहण्यात् इति । अत्पूर्वाभावाच्च प्रघ्नन्ति इत्यत्र णत्वं न भवतीति । तथा वदति च योगविभागसामर्थ्यात् **अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा** (प.६२) इति न्यायं बाधित्वा **एकाजुत्तरपदे** ८।४।१२॥ इति णत्वमपि निवार्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्नः इत्यादौ वैकल्पिकं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् इति च दीक्षितः कथयति ।[१०]

वमोर्वा ८।४।२३॥

इत्यत्र हन्तेरपूर्वस्य, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति सर्वमनुवर्तते । उपसर्गस्थनिमित्तादुत्तरस्य अत्पूर्वस्य हन्तेर्नकारस्य वकारमकारयोः परतो विकल्पेन णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– प्रहण्वः, परिहण्वः, पक्षे– प्रहन्वः, परिहन्वः । प्रहण्मः, परिहण्मः । पक्षे– प्रहन्मः, परिहन्मः इत्यादि ।

अन्तरदेशे ८।४।२४॥

हन्तेरत्पूर्वस्य, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । अन्तः शब्दात्परस्य अत्पूर्वस्य हन्तेर्नकारस्य णकारादेशो भवति, अदेशाभिधाने इति सूत्रार्थः । यथा– अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्तते । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्य इत्येव अन्तर्घ्नन्ति । तपर किम् ? अन्तरघानि । इति प्रत्युदाहरणमुदाजहार दीक्षितः ।

अयनं च ८।४।२५॥

अन्तरदेशे, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, इत्यनुवर्तते । अन्तः शब्दात्परस्य अयनशब्दस्य नकारस्य अदेशाभिधाने णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– अन्तरयणं शोभनमित्यादि । देशे तु णत्वं न भवति– अन्तरयनो देशः ।

---

१०. भट्टोजिदीक्षितः, **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, हलन्तपुंल्लिङ्गः, पृ. ३६, ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छन्दस्यृदवग्रहात् ८।४।२६॥

छन्दसि, ऋदवग्रहात् इति पदच्छेदः । अवगृह्यते = विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासावग्रहश्चेति ऋदवग्रहः । ऋकारात्, अवग्रहात्, पूर्वपदात् इत्येतास्तिस्रः समानाधिकरणाः पञ्चम्यः इति हरदत्तः ।[११] सूत्रेऽस्मिन् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, **पूर्वपदात्संज्ञा** ८।४।३॥ इत्यतः पूर्वपदात् इत्यप्यनुवर्तते । छन्दसि विषये ऋकारान्तादवग्रहात् परस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यथा– नृमणाः, पितृयाणम् इत्यादि ।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७॥

छन्दसि, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, इत्यनुवर्तन्ते । सूत्रार्थः– धातुस्थान्निमित्तात्परस्य ऊरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य छन्दसि विषये नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति । धातुस्थात् परस्य– अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । ऊरुशब्दात् परस्य–ऊरुणस्कृधि । षुशब्दात् परस्य– अभी षु णः सखीनामित्यादि बहुवचनस्य वस्नसौ इत्यस्मदादेशोऽयं नस्–शब्दः ।

उपसर्गादनोत्परः ८।४।२८॥

नः, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्यनुवर्तते सूत्रेऽस्मिन् । सिद्धान्तकौमुद्यां तु उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रम् । तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह– **उपसर्गाद्बहुलम्** ८।४।२८॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः, इति दीक्षितः प्राह ।[१२] काशिकायामपि तदेव सूत्रं वर्तते । **उपसर्गाद्बहुलम्** ८।४।२८॥ प्रणः शूद्रः, प्रणसः, प्रणो राजा । न च भवति– प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाद् भाषायामपि भवति । प्रणसं मुखम् । उपसर्गाच्च इति नासिकाया नसादेशः इति । हरदत्तस्तु– उपसर्गादनोत्परः इति पाठान्तरम्, उपसर्गापरस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति । ओतः परस्य ओकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसम्भवाद्व्याख्यात एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः इति प्राह ।[१३]

कृत्यचः ८।४।२९॥

उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अच उत्तरो यः कृत्प्रत्ययस्थो नकारस्तस्य णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– प्रयाणम्, परियाणम्, प्रमाणम्, परिमाणम्, प्रयाणीयम् इत्यादि । अत्र सूत्रे भाष्यकारः – **कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम्**[१४] इति वार्तिकं प्रदर्शितवान् । उदाहरणञ्च निर्विण्णोऽहमनेन वासेन इति प्रोक्तवान् ।[१५]

णेर्विभाषा ८।४।३०॥

कृत्यचः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य यण्ताद् विहितो यः कृत्प्रत्ययस्तत्स्थस्य अच उत्तरस्य नकारस्य विभाषया णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । यथा– प्रयापणम्, प्रयापनम्, परियापणम्, परियापनम्, प्रयाप्यमाणम्, प्रयाप्यमानम् इत्यादि ।

---

११. हरदत्तः, काशिकावृत्तिव्याख्या, पदमञ्जरी, भाग ६, पृ. ६३४ ।
१२. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बहुव्रीहिसमासः, पृ. १६५-१६६ ।
१३. हरदत्तः, काशिकावृत्तिव्याख्या, पदमञ्जरी, ८।४।२८॥
१४. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, (प्रदीपोद्योतसहितम्) ४।८।१०॥
१५. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, ८।४।२९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हलश्चेजुपधात् ८।४।३१॥

विभाषा, कृत्यचः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते। इजुपधाद् हलादिधातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य नकारस्याच उत्तरस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य विकल्पेन णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः। यथा– प्रकोपणम्, परिकोपणम्। प्रकोपनम्, परिकोपनम् इत्यादि।

इजादेः सनुमः ८।४।३२॥

हलः, कृत्यचः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामिति सर्वमनुवर्तन्ते। सूत्रार्थः– उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्प्रत्ययस्तत्स्थस्य अच उत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवतीति। यथा– प्रेङ्खणम्, प्रेङ्खणीयम्, प्रोम्भणम् इति।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः– इजादेरेव सनुमः, नान्यस्मादिति प्रमङ्गनम्, परिमङ्गनम् इति काशिकावृत्तिः।[१६]

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ८।४।३३॥

कृत्यचः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य निंस–निक्ष–निन्द–इत्येतेषां नकारस्य कृत्प्रत्यये परे विकल्पेन णकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः। यथा– प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम्। प्रणिंसितव्यम्, प्रनिंसितव्यम्। प्रणिंक्षणम्, प्रनिंक्षनम्। प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् इत्यादि।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८।४।१॥ इत्यारभ्य **वा निंस...** ८।४।३३॥ इति सूत्रपर्यन्तं त्रयस्त्रिंशत् ३३ सूत्राणि णत्वविधायकानि सूत्राणि सन्ति कानिचन वार्तिकान्यपि सन्ति। **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ८।४।१ इति सूत्रे भाष्ये **रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम्** इति वार्तिके रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात्– मातॄणाम्, पितॄणाम्[१७] इत्यादि चर्चां विधाय भाष्यकारेण क्षुभ्नादिषु इति सूत्रे णत्वनिषेधाय नृनमन तृप्नोति इत्यादिशब्दपाठाद् ज्ञापकाद् ऋवर्णस्य णत्वं भवतीत्युक्तम्। अथवा छन्दस्यृदवग्रहात् इति सूत्रस्थस्य ऋत इत्यस्य योगविभागेन वा ऋवर्णात्परस्य नस्य णत्वं साधितं भाष्यकारेण। सिद्धान्तकौमुद्यां तु **ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति** वार्तिकं प्रदर्श्य तदुदाहरणत्वेन धातॄणामिति रूपं सङ्गृहीतम्।[१८] तेन तिसृणाम्, चतसृणाम्, नृणामित्यादीन्युदाहरणानि संभवन्ति। णत्वप्रकरणस्य प्रासङ्गिकत्वेन भट्टिकाव्यस्थाः केचन श्लोका अत्रापि प्रदर्श्यन्ते–

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः। उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम्॥

बहुधा भिन्नमर्माणो भीमाः खरणसादयः। अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले॥

निर्वणं कृतमुद्यानमनेनाऽऽम्रवणाऽऽदिभिः। देवदारुवनामिश्रैरित्यूचुर्वनिनरद्विषः॥[१९]

अतः परं णत्वनिषेधकानि सूत्राणि तेषामुदाहरणानि च प्रदर्श्यन्ते। अट्कवर्गपवर्गाङ्नुम् इत्येतैर्व्यवाये नकारस्य णत्वं विधीयते। अन्यैर्वणैर्व्यवाये च नस्य णत्वं न भवति यद्यपि **निर्विण्णस्योपसंख्यानम्** (वा. ५००४)

---

१६. वामनजयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, ८।४।३२॥

१७. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, ४।८।१॥

१८. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्, पृ. २१७।

१९. भट्टिः, भट्टिकाव्यम्, २।९।९२–९४॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति वार्तिकेन निर्विण्णः इत्यत्र नकारव्यवाये णत्वं विहितमत्र परनस्यानेन णत्वं पूर्वस्य तु ष्टुत्वमिति विवेकः। तथापि **चुटुतुलर्शव्यवाये न**[२०] इति महाभाष्ये प्रयुक्तवार्तिकेन चटतवर्गैर्लशसवर्णैर्व्यवाये णत्वं प्रतिषिध्यते। अथवा भगवान् पतञ्जलिः **त्रिभिश्च मध्यमैवर्गैर्लशसैश्चव्यवाये न इति वक्ष्यामीति**[२१] प्राह। एवञ्च त्रिभिर्मध्यमैश्चटतवर्गैर्लशसैश्च वर्णैर्व्यवधाने सति नस्य णत्वं न भवतीति फलितम्। तेन अर्चकेन, शिष्टानाम्, विद्यार्थिनः, आदर्शेन इत्यादिषु नस्य णत्वं न भवति।

णत्वप्रतिषेधकानि सूत्राणि

णत्वविषयस्य चर्चां विधायातः परं णत्वप्रतिषेधकसूत्रवार्तिकादीनां सोदाहरणं समीक्षणं विधीयते।

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ८।४।३४॥

कृत्यचः, उपसर्गात्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्तेऽत्र। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य भा, भू, पू, कमि, गमि, प्यायी, वेप इत्येतेभ्यो विहितस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य अच उत्तरस्य नस्य णत्वं न भवतीति सूत्रार्थः। अत्र सूत्रे पू इत्यनेन **पूञ् पवने एवेह ग्रहणमिष्यते** (वा. ५०१२) इति वार्तिकेन पूञ एव ग्रहणम्। तेन पूङस्तु णत्वेन प्रवपणीयः सोमः इति भवति। अत्र सूत्रे **ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्** (वा.१५८४) इति वार्तिकवचनेन ण्यन्तानां भादीनामपि ग्रहणं भवति। उदाहरणानि यथा– प्रभानम्, परिभानम् प्रभापनीयम्, प्रभवनम्, परिभवनम्, प्रवपनम्, प्रकमनम्, प्रगमनम्, प्रप्यायनम्, प्रवेपनम् इत्यादीनि। प्रख्यानीयम् इत्यत्र **ख्शाञः शस्य यो वा** (वा.१५८४) इति वार्तिकेन विहितस्य यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वमिति दीक्षितः प्राह।[२२]

षात्पदान्तात् ८।४।३५॥

न, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते। सूत्रार्थः षकारान्तात्पदान्तात्परस्य नकारस्य णत्वं न भवतीति। यथा– निष्पानम्, दुष्पानम्, सर्पिष्पानम्, धनुष्पानम् इत्यादि। भाष्यकारश्च पदे अन्तः पदान्तः, पदान्ताद् इति व्युत्पाद्य सुसर्पिष्केण, सुयजुष्केण इत्यादौ णत्वनिषेधो न भवतीत्याह।[२३]

नशेः षान्तस्य ८।४।३६॥

न, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतानि पदान्यनुवर्तन्ते। षकारान्तस्य नशेर्णकारादेशो न भवतीति सूत्रार्थः। यथा– प्रनष्टः, परिनष्टः इत्यादि। प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यतीत्यादि। अत्र सूत्रे षः इत्यनेन सिद्धे अन्तग्रहणेन भूतपूर्वषकारान्तस्यापि णत्वं न भवतीति[२४] व्याख्यातं भाष्यकृता।

पदान्तस्य ८।४।३७॥

न, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्येतत् सर्वमनुवर्तते। सूत्रार्थः– पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवतीति। यथा– रामान्, वृक्षान्, अरीन्, हरीन् इत्यादि।

---

२०. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, १।१।९॥
२१. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, १।१।९॥
२२. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कृत्यप्रकरणम्, पृ. २९३।
२३. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, ४।८।३५॥
२४. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, ८।४।३६॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदव्यवायेऽपि ८।४।३८॥

न, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायाम्, इत्येतत् सर्वमनुवर्तन्ते । पदव्यवायेऽपिनकारस्य णत्वं न भवतीति सूत्रार्थः । माषकुम्भवापेन, चतुरङ्गयोगेन इत्यादि । **अतद्धित इति वाच्यम्** (वा.) पदव्यवाये तद्धितभिन्नस्य नस्य णत्वनिषेधो वक्तव्यः । तेन तद्धिते णत्वं भवति । यथा–आर्द्रगोमयेण, शुष्कगोमयेण इत्यादि ।

क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९॥

न, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि, रषाभ्यां नो णः, संहितायामित्यनुवर्तते । क्षुभ्नादिषु गणपठितेषु शब्देषु निमित्तात्परस्य नस्य णत्वं न भवतीति सूत्रार्थः । यथा– क्षुभ्नाति, तृप्नोति, गिरिनगरम्, नरीनृत्यते, दीर्घाह्नी प्रावृट्, आचार्यानी **आचार्यादणत्वं च** (वार्तिकम् २४७७) इति स्त्रीप्रत्यये सिद्धान्तकौमुद्याम्, गृहगमनम् इत्यादि ।

विभाषौषधि ८।४।६॥ इति सूत्रे द्व्यज्त्र्यज्भ्यामेव (वा.) इति वार्तिकं पठितं तेन देवदारुवनम् इत्यत्र णत्वं न भवति । इरिकादिभ्यो प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा.) इरिकादिभ्यः परस्य नस्य णत्वं न भवति । तेन इरिकावनम्, गिरिकावनमित्यादौ न णत्वम् । **अह्नोऽदन्तात्** ८।४।७॥ इति सूत्रे अदन्तात् इति तपरकरणात् परागतमहः = पराह्नः इत्यत्र णत्वं न भवति । **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च** ८।४।११॥ इति सूत्रे गर्गाणां भगिनी = गर्गभगिनी इत्यत्र उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति व्याख्यानेन दीक्षितेन णत्वाभावः साधितः । भाष्यकारश्च प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् इति वार्तिकमुल्लिख्य प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? असमान्त प्रतिषेधार्थम् । असमान्तस्य मा भूत्– गर्गभगिनी, दक्षभगिनीति । न वा भवति गर्गभगिणीति । भवति यदैतद्वाक्यम्– गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्यास्तीति । यदा तु गर्गाणां भगिनी = गर्गभगिनीति तदा न भवितव्यं तदा माभूदिति प्राह । तत्र युवादिप्रतिषेधः (भाष्यवार्तिकम्) आर्ययूना, क्षत्रिययूना, प्रपक्वानि, परिपक्वानि । दीर्घाह्नी, शरदिति ।

निष्कर्षः

इदमवश्यमवध्येयं यत्- रेफषकाराभ्यां निमित्ताभ्यां परस्य अट्प्रत्याहारकवर्ग-पवर्गाङ्नुम्भिर्व्यवायेऽव्यवायेऽपि नस्यैकपदे णत्वम् । ऋवर्णात्परस्यापि नस्य णत्वम् । चवर्गटवर्गतवर्गलशसैश्च व्यवधाने तु निमित्तात्परस्यापि नस्य णत्वम् । क्वचिन्निमित्तनिमित्तिनौ एकपदे स्यातां तर्हि णत्वम् । क्वचित्पूर्वपदे निमित्तं स्यादुत्तरपदे नकारः स्यात्तत्रापि संज्ञायां नस्य णत्वं ज्ञातव्यम् । एवञ्च पूर्वपदस्थनिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनकारस्य नुमो विभक्तेश्च नकारस्य वैकल्पिकं णत्वं, कवर्गवत्युत्तरपदे चैतादृशस्य नस्य नित्यं णत्वं बोध्यम् । गदनदादिधातुविशेषेषु परेषु उपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य नीत्यस्य नकारण णत्वम् । तथा चोपसर्गस्थनिमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्प्रत्ययस्थनकारस्य णत्वमित्यादयो विषया लेखेऽस्मिन् प्रदर्शिताः । निमित्तात्परसत्त्वेऽपि पदान्तनकारस्य न णत्वम् । अन्येऽपि णत्वस्य प्रतिषेधविषया बोध्याः । एवमेव क्षुभ्नादिगणपठितानामपि नकाराणां णत्वाभावो ज्ञेय इति । रषाभ्याम् ८।४।१॥ इति सूत्रादारम्भ क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९॥ इति सूत्रपर्यन्ता ये ये णत्वस्य नियमास्तत्प्रतिषेधनियमा विषया उदाहरणप्रत्युदाहरणादीनि वा यथासम्भवं प्रदर्शितानि । पृष्ठाङ्कानां वर्द्धनभिया लेखोऽयमत्रैव विरम्यते ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

॥ अस्तु ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भग्रन्थसूची

जयादित्य वामन, **काशिकावृत्ति**, जिनेन्द्रबुद्धिविरचितेन न्यासेन हरदत्तमिश्रविरचितया पदमञ्जर्या सहिता, भागः ६, सम्पा. द्वारिकादासशास्त्री, कालिकाप्रसादशुक्ल, वाराणसी : तारा-पब्लिकेशन, प्रथमसंस्करणम् ई.सं. १९६७ ।

दीक्षित, भट्टोजि, **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, वासुदेवदीक्षितविरचितया बालमनोरमया, ज्ञानानन्दसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिन्या सहिता भागाः १-४, सम्पा. गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा, दिल्ली : मोतीलालबनारसीदासः, ई.सं. १९८२ ।

.... **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, सम्पा. गोपालशास्त्री नेने, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम् ई.संस १९९७ ।

.... **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, गोपालदत्तपाण्डेय सम्पा., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, ई. सन् २००० ।

पतञ्जलि, **व्याकरणमहाभाष्य**, (कैॖयटविरचितेन प्रदीपेन नागेशभट्टविरचितेनोद्योतेन सहित) सम्पा. बालशास्त्री, वाराणसी : वाणीविलासप्रकाशनम्, वि.सं. २०४४ ।

पाणिनि, **अष्टाध्यायी**, परिष्कार गोपालशास्त्री नेने, सम्पा. गोपालदत्तपाण्डेयः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, ई.सं. १९९२ ।

भट्टि, **भट्टिकाव्य**, जयमङ्गलकृतटीकया जयमङ्गलया समेतम्), सम्पा. वासुदेवशर्मा, मुम्बई : निर्णयसागप्रेस ख्री. १९३४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे संस्कारनिरूपणम्:

नारायणप्रसादबरालः
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

सुयज्ञशाङ्ख्यायनेन विरचितं गृह्यसूत्रमिदं षट्ष्वध्यायेषु षड्नवति खण्डेषु विभाजितमिदं गृह्यसूत्रं ऋग्वेदस्य शाङ्ख्यायनशाखासम्बद्धं वर्तते । ऋग्वेदस्य समुपलब्धशाखासु इदं गृह्यसूत्रमन्यतमं दृश्यते । गृह्यसूत्रे गृह्यसम्बद्धानां शाखानां वर्णनं विहितं भवत्येव । अस्मिन्नपि गृह्यसूत्रे गृह्यसंस्काराणां गृह्यकर्मणामुपदेशो विहितः । संस्कारस्य सङ्ख्याया विषये गृह्यसूत्रेषु मतैक्यन्तु नैव द्रष्टुं समीहे । ऋग्वेदस्य आश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वादशसँस्कारा वर्णिताः सन्ति । १.विवाहः २.गर्भाधानम् ३.पुंसवनम् ४. सीमन्तोन्नयनम् ५. जातकर्म ६.नामकरणम् ७.निष्क्रमणम् ८. अन्नप्राशनम् ९.चूडाकर्मः १०. उपनयनम् ११. केशान्तः १२. समावर्तनम् १३. अन्त्येष्टि इत्यादयः त्रयोदश संस्काराः पारस्करगृह्यसूत्रे प्रपठिताः ।

एवमेव शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे संस्काराणां सङ्ख्या एवं प्रकारेण प्रतिपादिता दृश्यन्ते । ते च - १. विवाहः २.गर्भाधानम् ३पुंसवनम् ४.गर्भरक्षणम् ५.सीमन्तोन्नयनम् ६. जातकर्म ७.नामकरणम् ८. अन्नप्राशनम् ९.चूडाकरणम् १०. उपनयनम् ११अध्ययनविधिः१२ गोदानम् १३.समावर्तनम् इत्यादयः संस्काराः परिगणिताः सन्ति । ऋग्वेदस्यैव कौषीतकीगृह्यसूत्रे षोडश सँस्काराः परिगणिताः सन्ति ।

बौधायनगृह्यसूत्र च त्रयोदश शङ्ख्याकाः संस्कारा विवेचिताः ।

वाराहगृह्यसूत्रेऽपि त्रयोदश संकाराः दृश्यन्ते । वैखानसगृह्यसूत्रे ऋतुसङ्गमनादि अष्टादश संस्काराः परिदृश्यन्ते । (वैखानसगृह्यसूत्र १.१) । अतः स्वशाखानुसारं संस्काराणामपि निर्धारणं कृतमाचार्यैः । तेषां अध्ययनं विधिप्रकारश्च निर्दिष्टः। गृह्यसूत्रेषु संस्काराणां संख्या समानत्वेऽपि संस्कारास्तु पृथक् पृथक् दृश्यन्ते । शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रेण विहितः गर्भरक्षणनामकसंस्कारविशेषोऽन्यगृह्यसूत्रेषु नैवोपलभ्यते ।

बीजशब्दा : गोदानकर्म, लाजा, शाकपिण्डीः, अग्न्याधानम्, गृह्याग्निः, कुशकण्टकम्, न्यग्रोधः, गृह्यसंस्कारः, ऐणेयाजीनादयः ।

विषयपरिचयः

समग्रशास्त्रस्य प्रमाणभूताः वेदा एव वर्तन्ते । तेषां समग्रशास्त्राणां उपजीव्यरूपं ज्ञानस्य मूलरूपं वेदा एव सन्तीति न कस्यापि वैमत्यम् । वैदिकवाङ्मयोऽस्माकं समग्रजीवनयापनस्य मूलाधारभूतो वर्तते । वेदास्तु न केवलं ज्ञानराशयोऽपि तु समग्रशास्त्राणां मूलभूतधर्मस्य प्रमाणन्याह मनुः-"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।" (मनुस्मृतिः,२.६) । वेदमूलत्वेनैव कल्पशास्त्राणि आश्वलायन-शाङ्ख्यानयपारस्करप्रभृतीनि संस्काराणां गृह्यकर्मणाञ्च प्रतिपादकानि भवन्ति । चतुर्षु वेदेषु पृथक् पृथक् गृह्यसूत्राणि सन्ति । तानि गृह्यसूत्राणि स्व स्व शाखा सम्बद्धानि पृथक् पृथगेव भवन्ति । यद्यपि पतञ्जलिना ऋग्वेदस्य एकविंशति शाखा परिगणिताः तथापि तासामेकविंशति शाखानामभिधानानि नाम्नातानि । चरणव्यूहनामके ग्रन्थे तु पञ्चविधशाखाया एवोल्लेखो दृश्यते । ताश्च शाकला वाष्कला आश्वलायना शाङ्ख्यायना माण्डूकायनाश्चेति (चरणव्यूह ऋग्वेदखण्डः,पृ.६१.) पञ्चशाखा एवोल्लेखः । एकविंशतिशाखाभूतस्य ऋग्वेदस्य सर्वासां शाखानां नामानि नैव प्राप्यते तास्वपि पञ्चशाखासु इदानीं त्रीणि आश्वलायनशाङ्ख्यायनकौषीतकीति गृह्यसूत्राणि समुपलब्धानि सन्ति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(रेग्मी,२०७३पृ.२०८)। एषु गृह्यसूत्रेषु जन्मतो मृत्युपर्यन्तानां संस्काराणां वर्णनं विहितम्। एष्वत्र शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे प्रतिपादितानां संस्काराणामध्ययनमत्र विविच्यते।

उद्देश्यः

शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रस्य प्रतिपाद्यविषयाणां विवेचनं तत्र पठितानां संस्काराणामनुशीलनमेवास्य प्रमुखप्रयोजनं वर्तते।

विधिः

अनुशीलनेऽस्मिनागमनिगमात्मको विधिः प्रयुक्तो वर्तते।

प्रमुखविषयः

समग्रधर्मस्य प्रमाणभूतं वेदशास्त्रम्, तदन्तर्भूतं वैदिकवाङ्मयम्, तस्य च वेदस्याङ्गभूतं कल्पशास्त्रम्। तत्र समागतानां संस्काराणमध्ययनं विश्लेषणं च अत्र स्फुटी क्रियत इति पूर्वमेवोक्तम्।

संस्कारशब्दः समुपसर्गपूर्वकात् डुकृञ् करणे करणार्थककृधातोर्भावे घञ् प्रत्यये सति सुडागमे बृद्धौ च निष्पद्यते। कस्यचित् पदार्थस्य दोषापनयनं विधाय गुणाधानमेव संस्कारशब्दस्यार्थः। यद्यपि संस्कारशब्दस्य शास्त्रेषु विविधस्थानेषु विभिन्नार्थेषु प्रयोगो दृश्यते। यथा मीमांसादर्शने यज्ञस्याङ्गभूतहवनीय पुरोडाशादौ विद्यमानस्य दोषस्य निराकरणर्थे प्रयोगो दृष्टः। उक्तञ्च- "प्रोक्षणादिजन्यसँस्कारः यज्ञाङ्गपुरोडाशेषु इति द्रव्यधर्मः" (वाचस्पत्यम् बृहदविधानम् ५,पृ.५१८८)। वेदेऽपि संस्कारशब्द बहुषु स्थानेषु दृश्यते यथा "स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम्। सुसंस्कृता अभिषवः" (ऋग्वेद १.३८.१२.) एवमेव "न संस्कृतं प्रमिमीते गमिष्ठाऽन्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह"। एभा ते बाहु रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा" (ऋग्वेद ८.७७.११.) वेदे संकारशब्दस्य पवित्रता शुद्धता तथा कस्यापि वस्तुनो परिष्करणर्थे विनियोगो दृश्यते। संस्कारस्य प्रयोजनं दोषस्यापनयनं विधाय गुणाधानमेव।

शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ऋग्वेदान्तर्गतस्य शाङ्ख्यायनशाखायाः गृह्यसूत्रं वर्तते। सूत्रेऽस्मिन् गृह्यसम्बद्धानां संस्काराणां वर्णनं विधीयते। सर्वेषु गृह्यसुत्रेषु स्वशाखा सम्बद्धानां गृह्यसंस्काराणां विषदवर्णनं तु भवत्येव। ऋग्वेदीय समुपलब्धेषु गृह्यसूत्रेष्वेदमन्यतमं विद्यते तावत्। शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे संस्काराणां सङ्ख्या एवं प्रकारेण प्रतिपादिताः सन्ति। ते च यथा - १.विवाहः २.गर्भाधानम् ३पुंसवनम् ४.गर्भरक्षणम् ५.सीमन्तोन्नयनम् ६.जातकर्म ७.नामकरणम् ८.अन्नप्रशनम् ९.चूडाकरणम् १०.उपनयनम् ११.अध्ययनविधिः १२.गोदानम् १३.समावर्तनम् इत्यादयः संस्काराः परिगणिताः सन्ति। गृह्यसूत्रमिदं षट्षु अध्यायेषु विभक्तो वर्तते। प्रत्येकं अध्यायेषु खण्डा विद्यन्ते। यथा प्रथमाऽध्याये अष्टविंशतिः खण्डा विद्यन्ते। द्वितीयेऽध्याये सप्तदश खण्डाः ,तृतीये चतुर्दश खण्डाः,चतुर्थेऽध्याये उनविंशति खण्डाः सन्ति। परिषिष्टखण्डद्वये च द्वादश खाण्डाः षट् खण्डाश्च विद्यन्ते। एषु प्रत्येकं अध्यायेषु जन्मतो मरणपर्यतसंस्कारविषया वर्णिताः सन्ति।

अत्र प्रथमाध्याये पाकयज्ञः चर्चितः "अथातः पाकयज्ञान्व्याख्यस्यामः" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र, १.१.१.)। सूत्रेणानेन पाकयज्ञविषयस्य दिङ्मात्रनिर्देशनं क्रियते। पाकयज्ञस्य सङ्ख्या अस्यैव अध्यायस्य पञ्चमखण्डे "चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽतःप्रहुतः प्रशित इति" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् पृ.३२) सूत्रमिदं पारस्करर्गह्यसूत्रस्य प्रथमकाण्डे चतुर्थकण्डिकायामपि अनेनैव प्रकारेण दृश्यते। "चत्वारो पाकयज्ञा हुतोऽहुतःप्रहुतः प्राशित इति" (पारस्करगृह्यसूत्र, १.४.१.)। शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रस्य प्रथमखण्डे दिङ्मात्रनिर्देशनं विद्यते। अस्य प्रथमखण्डे अग्न्याधानस्य विषयाः निरूपिताः सन्ति। अग्न्याधानस्य कालनिरूपयन्नाह "वैशाख्याममावस्यायामन्यस्यां वा"

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र,१.१.६) । वैशाखस्यामायामन्यस्याम कर्तव्यमिति । प्रथमखण्ड एव तस्य समयः अग्निश्च कुत आहरणीय इत्यादिविषयाः सन्ति । द्वितीयखण्डे ब्राह्मणभोजनस्य प्रसङ्गे भोजनाधिकारिणो ब्राह्मणस्य गुणाः तस्य फलश्रुतेश्च प्रवचनमित्थम् "क्रियावन्तमधीयानं श्रुतवृद्धं तपस्विनम् । भोजयेत्तं सकृद्यस्तु न तं भूयःक्षुदश्नुते" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र १.२.६.) । इत्यादिगुणोपेतं ब्राह्मणं भोजयति तदा कदाचिदपि स क्षुधयापीडितो न भवति इत्याशयः ।

विवाहः

प्रथमाध्यायस्य प्रारम्भ एव विवाहसंसकारस्य वर्णनमस्ति । विवाहस्य प्रसङ्गे समग्रस्य पक्षस्य सूक्ष्मरीत्या गवेषणा प्राप्यते । विवाहस्य अष्टौ भेदाः निरूपिता आश्वलायनेन । ब्रह्म ,दैव, प्राजापत्य,आर्ष,गान्धर्व, पैशाच, राक्षस इत्यष्टौ भेदाः आश्वलायनेन प्रतिपादिताः । परं शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे विवाहस्य प्रकाराः नैवोक्ताः । विवाहस्य प्रसङ्गे कन्या कथं ग्रहणीया ? तस्या योग्यायोग्यत्वपरीक्षणम् । कन्याया लक्षणप्रसङ्गे कन्या च मृदुभाषी अरोगिणी भ्रातृमतीत्यादि लक्षणसम्पन्ना ग्राह्या सैव वरणीया । " या लक्षणसम्पन्नाः स्यात्" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र,१.५.६.) । अभ्यात्मङ्गानि, समाः केशाः, मनोरमा च तस्या लक्षणानि । तामेव कामयेदित्याह । अत्र कन्याया एव लक्षणं प्रदर्शितं वरस्य लक्षणं नैव दर्शितम् । परमाश्वलायने तु वरमपि लक्षितम् । योग्य बुद्धिमत एव कन्यां प्रयच्छेदित्याह (आश्वलायनगृह्यसूत्र,१.६.२.) । विवाहस्य प्रसङ्गे एव कन्यावरणस्य विधिः वर्तते । तत्र कन्यावरणार्थमभिगमनविषये पुष्पाणि नारिकेलप्रवृत्ति फलान्युदकपूर्णं कलशम, परिधानयोग्यवस्त्राभरणादीनि च संगृहीत्वा कन्यावरणार्थं वरपित्रादयः कन्यागृहं गच्छन्तीति । वरपिता कन्यादातृगृहे साचार्याः सहितं पञ्च षट् अष्टावेव जनाः गत्वा वरपिता कथयति यस्मै भवता कन्यादानमुद्दिष्टं सोऽयं मम पुत्रः मम भ्राता वा इत्युक्त्वा अयमयं भो३ इति त्रिरात्मानं प्रोच्यते । अयं प्रसङ्गः इदानीमपि अस्माकं समाजे (टीकाटाला,फूलमाला, जनैसुपारी) इत्यादि विभिन्न स्थनीय अभिधानेन अद्यापि कन्यां कमनीयां वरयन्ति । अन्यानि पाणिग्रहणम्, अश्मारोहणम् लाजाहोमादिकर्माणि तु अन्यशाखायां यथाविधि प्राप्यते अत्रापि तथैव पठितम् । न तावद्भिन्नत्वम् । "चतस्रोऽष्टौ वाऽविधवाः शाकपिण्डीभिः सुरयान्नेन च तर्पयित्वा चतुरा नर्तनं कुर्युः" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र,१.११.५.) । विवाहे वाद्यवावदनसहितं नृत्यादीनि या प्रथेदानीं दृश्यते सा तु गृह्यसूत्रादेव आगता नात्र कश्चित् शंसयः । प्रथमाध्यायस्य एकादशखण्डतःचतुर्दशखण्डपर्यन्तं पतिगृहगमनपूर्वस्य विवाहविधिः निरूपितः । पञ्चदशे खण्डे पतिगृहगमनात् पूर्वमपि रथपूजादि कर्माणि कृत्वैव रथारोहणं विहितम् । इदानिमस्माकं समाजे यानेनैव पतिगृहगमनं कुर्वन्ति । तदानिं तनसमये यानस्य स्थानापन्नं रथारोहणम् । रथाङ्गसंस्कारानन्तरं मार्गे स्व कल्याणाय स्वस्तिवाचनं समाचरन्ति । मध्ये मध्येऽपि चतुष्पथे श्मसाने महावृक्षे नावारोहणे गृहप्राप्ते च कल्याणकामयमानः विभिन्नान् मन्त्रान् प्रजपन्ति । इमानि कर्माणि खलु गृह्यसूत्रकालादेव प्रचलनात् शास्त्रसम्मतमेव कर्माणि अद्यापि लोके जनाः प्रकारान्तरेण तान्येव कर्माणि समाचरन्ति ।

गर्भाधानम्

गर्भाधानस्य प्रसङ्गे प्रथमर्तौ अध्यण्डामूलं पेषयित्वा दक्षिणनाशिकायां द्विर्निषिञ्चेत् । ततः उपस्थस्पर्शनादि पूर्वकं रेतसेकः कर्तव्यः । तत्र समस्त कर्माणि मन्त्रजपः प्रपठितः ।

पुंसवनम्

"तृतीये मासि पुंसवनम्"(शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र,१.२०.१.) । गर्भसन्धारणे निश्चिते सति पुंसवनाख्यं कर्म संपाद्यते । तस्मिन् कर्माणि सोमांशुं ,कुशकण्टकं, न्यग्रोधस्य श्रुगां वा मूलं पेषयित्वा नासापुटे निसेचनादि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्याणि पुंसवनसंस्कारस्य प्रमुखकर्माणि समाचरितानि । "पुष्येण श्रवणेन वा " (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् , १.२०.२.) संस्कारोऽयं माध्यन्दिनीयेऽपि शाङ्ख्यायनसंस्कारे एव अन्तर्भुत इति वक्तुं शक्यते ।

गर्भरक्षणम्

"चतुर्थे मासि गर्भरक्षणम्"(शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्र,१.२१.१.) । गर्भरक्षणनामकसँस्कारः गर्भाधानस्य चतुर्थे मासि सम्पादते इति शाङ्ख्ययनस्य मते । अयं संस्कारः न तथा यजुर्वेदादिशाखायां उपभ्यते । संस्कारेऽस्मिन् 'ब्राह्मणनि संविदानः' इतादि षड्भिर्ऋग्भिः स्थालीपाकस्याहुतिं दत्वा 'अक्षिभ्यां ते नासिकाभ्याम्'इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः प्रतृचं हुतशेषाज्येन गर्भिण्यङ्गानि अनुविमृजीत । इदं कर्म अन्येषु ऋग्वेदाद् भिन्न शाखासु नैव विहितः । अतः गर्भरक्षण संस्कार ऋग्वेदस्य गृह्यसूत्रेषु एव निदर्शनात् त एव वेदाध्ययिनः समाचरन्ति ।

सीमन्तोन्नयम्

सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म प्रथमे गर्भे सप्तमे मासि सम्पाद्यते । सामवेदस्य मन्त्रब्राह्मणे सीमन्तस्य सन्ततीत्यस्य दीर्घायुष्यकामना इत्थं प्रतिपादितम् -"येनादितिः सीमानं नयति प्रजापतिर्महते सौभगाय । तेनाहमस्यै सीमानं नयामि प्रजामस्यै जरदष्टिं करोमि" (सामवेदमन्त्रब्राह्मणम् १.५.२.) । सीमन्तस्य उन्नयनं यत्र तत् सीमन्तोन्नयनम् । मत्स्यपुराणे गर्भिण्या संरक्षणप्रसङ्गे किं कर्तव्यं किं वा अकर्तव्यमित्याह - "गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।

व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।

व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागारणं त्यजेत् ।" (भट्ट,१९८६ पृ.१८१) । सीमन्तः संस्कारस्य मुख्यप्रयोजनं तु गर्भस्थशिशोः गर्भिण्याश्च संरक्षणमेप । अतोऽयं संस्कारः सर्वेषु गृह्यसूत्रेष्वाचायैः प्रतिपादितः । अत्र कालस्य विषये पारस्करादयः षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तः (पारस्करः १.१५.१) । आश्वलायनादयस्तु चतुर्थादिमासे अस्य संस्कारस्य कालः प्रतिपादयन्ति । अकृते सीमन्तोन्नयने केनापि कारणेन तदा बालकस्य जन्मनः पश्चादपि प्रायश्चित्तं विहितम् (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ,५.७.१.) । अतः तद् प्रायश्चित्तं जन्मत एकादशदिने सम्पादनीयम् ।

जातकर्म

जातकर्मनामकसंस्कारः प्रसवात् पूर्वं यस्मिन् स्थाने पुत्रादिकं प्रजायेत तं भूमिं राक्षसप्रभृतीनां अपहननार्थं उपलेपनादिकं विधाय संशोधनादेव संस्कारोऽयं प्रारभ्यते । जातस्य शिशोरनुप्राणनादिकं समन्त्रकं भाव्यम् । पश्चाद् दधिमधुघृतं एकीकृत्य सुवर्णेन त्रिः प्राशनादि कर्म च संसाध्यते । अथवा व्रीहीयवौ वा समन्त्रकं प्राशयेदिति । शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे संस्कारेऽस्मिन् माण्डूकेयस्य मतं प्राशने इत्थं प्राप्यते - "गोः कृष्णस्य शुक्लकृष्णानि लोहितानि च रोमाणि कारयित्वैतस्मिन् चतुष्टये सन्निनीय चतुः प्राशयेदिति माण्डूकेयः" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ,१.२४.७) इत्यत्र कृष्णवर्णस्य गोः शुक्लानि कृष्णानि लोहितान्यरक्तानि रोमाणि मुखं मृष्टानि कारयित्वा सर्पिर्मधुदध्युदकं एकीकृत्य मन्त्रोच्चारयन् चतुर्वारं प्राशयेत् । सर्पिर्मधुदध्याज्य प्राशनानन्तरं सहैव वा मन्त्रोच्चारयन् द्व्यक्षरं चतुरक्षरयुक्तं गुप्त नाम पिता विदद्यात् । इदं नाम माता पिता एव जानीयाताम् । पश्चात् मेधाजननमनुमन्त्रणादिकं सम्पाद्यते । पूर्वं प्राशनं कारितं सुवर्णं शणसूत्रेण ग्रन्थयित्वा बालकस्य दक्षिणहस्ते यावद्बालकः न निःसरति तावद् पर्यन्तं वध्वा एकादशे दिवसे तत् सुवर्णं ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दद्यात् अथवा गृहे एव संस्थापयेदिति । अकृते जातकर्म तदा प्रायश्चित्तं विहितम् । "ततोऽतीते दशाह उत्सङ्गे मातुः कुमारं स्थापयित्वा"(शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ,५.७.३) । तत्र नामकरणदिने एकादशे दिवसे बालकस्य मातुः कुमारं उत्सङ्गे स्थापयित्वा शाङ्ख्यायनेनोक्तं प्रायश्चित्तं सम्पादनीयम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नामकरणम्

जन्मतो दशमरात्रौ व्यतीतायां लोकव्यवहारार्थं नामकरणं प्रकर्तव्यम् । नामकरणकर्माणि प्रथमतः मातापितरौ कङ्कुमहरिद्रादुर्वायुक्तेन जलेन स्नानं विधाय कुमारञ्च तैलादिना स्नापयित्वा अहतवाससौ सन्धार्य अभ्युदयादिकानि कर्माणि सम्पादनीयानि । पश्चात् स्थालीपाकेन जन्मतिथिं जन्मनक्षत्रं तद्‌दैवतं च स्थालीपाकेन हुत्वा अनन्तरं सूतिकोत्थाने दशाहुर्तिदद्यात् । एतत् कर्मानन्तरं नामध्येयप्रकाशनं कुमारस्य दक्षिणकर्णे कुर्यात् । ब्राह्मणाश्च नामप्रकाशनसमये स्वस्तिवाचनादिकं पठेयुः । एवं प्रकारेण संवत्सरं यावत् प्रतिमासे सूतिकाग्नौ जन्मतिथिं आज्येन होमः कर्तव्यः । नामकरणञ्च चतुष्प्रकारकं शास्त्रेणैव निदर्शनम् -

(क) कुलदेवतासम्बद्धं नाम-।"कुलदेवता सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्" (भट्ट, २०६६: पृ.८५२) इति शङ्खस्य वचनम् । कुलदेवतासम्बद्धं नाम गणेशहरिरामकृष्णशिवेन्द्रवरुणप्रभुतयः पुरुषस्य सीतासत्यभामासरस्वतीसावित्रीप्रभृतयोर्बालिकायाः स्वस्य कुलसम्बद्धपौराणिकाः शब्दा भवेयुरिति ।

(ख) माससम्बद्धं नाम

माससम्बद्धं नाम इत्युक्ते मासदेवतासम्बद्धं नाम ज्ञातव्यम् । माससम्बद्धं यथा- चैत्रमासादिकैमे तु वैकुण्ठः, जनार्दनः, उपेन्द्रः, यज्ञपुरुषः, वासुदेवः, हरिः, योगीशः,पुण्डरीकाक्षः, कृष्णः,अनन्तः, अच्युतः, चक्री, वैकुण्ठः, (भट्ट, २०६६: पृ. ८५२) एतानि मासनामान्यनुक्रमात् ग्राह्यानि ।

(ग) नक्षत्रसम्बद्धं नाम

यस्मिन् नक्षत्रे जातो बालकः तस्य नक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवतायाः सम्बद्धनामानि नक्षत्रनामानि भवन्ति । तानि च नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सन्ति । प्रत्येकं नक्षत्रस्य चत्वारः पादा भवन्ति,सप्तविंशतिनक्षत्रेषु चतर्षु पादेषु अष्टोत्तरशतं पादाः जायन्ते । अधुनाऽस्माकं समाजे मुख्यत्वेन इदं नक्षत्रं नाम नामकर्मणि संस्कारे प्रचलनस्ति । बौधायनस्य मते तु इदन्नाम गुह्यं अभिवादकर्मणि प्रयोजनीयमिति । एतच्चनाम गुह्यं मातपितृभ्यामेव एतन्नाम विज्ञापितं भवति (बौधायनगृह्यसूत्र १.२.४.) । एतन्नाम्नोपनयने उपनीतोऽभिवादयते ।

(घ) व्यावहारिकं नाम

नामकरणे व्यावहारिकं लौकिकं वा नाम अस्माकं शास्त्रपद्धतौ अन्तिमनाम । येन नाम्ना बालकाय बालिकाय वा समाजे सम्बोध्यते । एतदपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते । यतो हि गृहे समाजे देशे विदेशेषु च व्यवाहारिकनाम्नैव जनः प्रसिद्धो भवति । अयं संस्कारः सर्वेषु गृह्यसुत्रेषु प्राप्यते ।

अन्नप्राशनम्

"षष्ठे मास्यन्नप्राशनम्" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम्, १.२७.१.) बालकस्यान्नप्राशनं जन्मप्रभृति षष्ठे मासे सम्पादनीयम् । ज्योतिर्निबन्धे नारदस्य वचने अन्नप्राशनं बालकस्य षष्ठेऽष्टमे वा ,कन्याायास्तु पञ्चमे सप्तमे वा मासि अन्नप्राशनं शुभप्रदम् । (*भट्ट*, २०६८: पृ.५२९) ।

कामनानुसारं प्राशनस्य वस्तुनिर्धारितं यथा-अन्नकामः अजं मांसम्, ब्रह्मवर्चसकामःतैत्तिरं मांसम्, जवनकामः मत्स्यमांसम्, घृतौदनं तेजस्कामः, दधिमधुघृतमिश्रमन्नं सर्वकामः इति (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ,१.२८.१-६) । प्राशने "अन्नपतेन्नस्य" इत्यादि मन्त्रान्ते होमः । बालकाय प्राशनानन्तरं अवशिष्टं सर्वं कुमारजननी प्राश्नाति । शाङ्ख्ययनगृह्यसूत्रे बालकस्यान्नप्राशनस्य समयः प्रोक्तः परं बालिकायाः अन्नप्राशनस्य समयः नैव निगदितः । अतोऽन्यशाखादिभिः ग्राह्यः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चूडाकरणम्

चूडाकरणाख्यसंस्कारः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां पृथक् पृथक् सम'दारितं शाङ्ख्यायनेन । तत्र ब्राह्मणानां प्रथमे तृतीये वा वर्षे पञ्चमे राजन्यस्य, सप्तमे वैश्यस्य चूडाकरणं प्रोक्तम् । गोदने न तावत् अन्यगृह्यसूत्रात् भिन्नत्वं प्रतिभाति । तत्र समाना एव व्यवस्था केशवपनादिकर्मणि । मन्त्रप्रयोगे तु स्वस्य स्वस्य शाखायां विभिन्ना भवन्त्येव । शाङ्ख्यायनस्य प्रथमाध्याये एते नवसंस्काराः निगदिताः।

उपनयनम्

साङ्ख्यायनगृह्यसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादारभ्योपनयनसंस्कारविधिः प्रपञ्चितो दृश्यते । तत्रोपनयनप्रसङ्गे सर्वेषां त्रैवर्णिकानां वयः कालः द्रव्यस्य च निर्धारणं प्राप्यते । तत्र ब्राह्मणानां गर्भाष्टमेषु दशमेषु वा ऐणेयाजीनेन, एकादशेषु राजन्यानां रौरवेण -चत्रलो मृगस्तेन इत्यर्थ)द्वादशेषु वैश्यानां गव्येनोपनयनं कार्यम् । आषोडशाद् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाद् वर्षाद् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामनतीतकालो निर्धारितः । व्यवस्था चेयमन्यगृहसूत्रेर्ष्वा दृश्यते । उपनयनसंस्कारान्तर्गतानि क्रियमाणानि विशेषकर्माणि मेखलाधारण-दण्डग्रहणम्, यज्ञोपवीतधारणादिकर्माणि सामान्यतः सामानान्येव विधीयन्ते । सावविञ्युपदेशे तु "संवत्सरे सावित्रीमन्वाह"(शाङ्ख्यानगृह्यसूत्र,२.५.१.) उपनयनानन्तरं सावित्र्युपदेशस्तु संवत्सरेऽतीते एवोपदिश्यते अथवा रात्रित्रयमतीते तत्क्षणे वोपदिशेत इति ह्येतत्गृह्यसूत्रकाराणां मतम् । तस्मिन्नेव सन्दर्भे त्रैवैणिकानां मन्त्राधानमपि पृथग् पृथगेव समुदितम् । यथा गायत्री तत्सवितुरिति ब्राह्मणानाम्, त्रैष्टुभमाकृष्णेनरजसेति राजन्यानाम्, जगती हिरण्यपाणिः सवितेति˙ वैश्यानां क्रमेणो छन्दमन्त्रयोः पृथगेव विधानमुपलभ्यते । मन्त्रस्योपदेशप्रक्रियापि निरूपिता । तत्र वारत्रये मन्त्रस्य सर्वभागानमुपदेशः , आदौ पादशः, मध्ये अर्धर्चशः,चरमे चावसानरहितो यथा स्यात्तथा वक्तव्यम् । मन्त्रदानानन्तरं स्वाध्यायार्थगुरोः सेवार्थं मातृहस्ताद् प्रथमा भिक्षा ग्राह्या, पुनश्च चान्येषां हस्तैर्ग्राह्या , भिक्षां च गुरवे निवेद्य समर्पयेत् ।

व्रतादेशः- वेदाध्ययनार्थं भिक्षाग्रहणाय, अग्निसेवार्थं व्रतनियमादयो गुरुभिश्शास्त्रेण च निर्दिष्टाः सन्ति । तेषामेवानुशासनं व्रतादेशः ।

वेदारम्भः

उपनयनसस्कारस्य प्रयोजनञ्च वेदाध्ययनमेव । अत एव गृह्यसूत्रकारेण वेदारम्भसंस्कारस्य पृथगुपदेशो नैव विहितः । किन्तु तत्रानुवाचनक्रमे गायत्रीं विश्वामित्रीमनुवाचनम् । हिरण्यतुपदिष्टां त्रिष्टुभमनुवाचनम्, वामदेवी जगतीमनुवाचनञ्च कुर्यात् । अस्मिन्नेवक्रमे छन्दोऽनुवाचनम्, श्रुत्यनुवाचनम्, स्मृत्यनुवाचनमित्यादिप्रकारेण ऋषिच्छन्ददेवतानिर्देशपूर्वकमग्निमीडे पुरोहितमित्यादिकमन्त्रा आचार्येणैवोपदिश्यन्ते । शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे उपनयनस्य दिवसे एव वेदाध्ययनसरम्भः प्रतीकरूपेण मन्त्राणामनुवाचनं क्रियते । न तथा पृथगभिधानं वेदाध्ययनस्य । अनुवाचन शब्देन इदमेव कर्म व्यपदिश्यते । शाङ्ख्यनेन अध्ययनस्य प्रसङ्गे कथं शिष्यमध्यापयेत्?कथं उपवेष्टव्यम्? बहवः शिष्याश्चेत् कथमुपविशेदित्यादि विषयाः सम्यक् निरूपिताः ।

केशान्तः

गोदानकर्म षोडशे वर्षेऽष्टादशशे वा कार्यम् । याज्ञवल्क्यादि वचनात् ब्राह्मणस्य षोडशे वर्षे क्षत्रियस्य द्वाविंशे वैश्यस्य चतुर्विंशे वर्षे केशान्तः संस्कारः विधीयत इति गृह्यप्रदीपे (साङ्ख्यानगृह्यसूत्र,१.२८.२०.) । केशान्त कर्मणि तृतीये छेदने नूतनवस्त्रं गां च ब्राह्मणाय प्रयच्छति । एतत् कर्मकन्यानामपि अमन्त्रकं कार्यम् । अन्यत् सर्वं चूडावदेव भवति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समावर्तनम्

समाप्ते अध्ययने समावर्तनाख्यसंस्कारः सम्पदनीयः । गुरोः शकाशात्समावर्तनं कुर्वतो ब्रह्मचारिणः स्नानस्य विधानं निगदितम् " स्नानं समावर्तनस्य" (शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम् ,३.१.१) । तस्मिन् क्रमे ब्रह्मचारिणः केशादिवपनं शिखारक्षणपूर्वकम् । उद्वर्तनमभिषेचनपूर्पकं माणवकस्य वस्त्राभरणालङ्करणादिकं कर्माणि सम्पाद्यन्ते । ततः ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रममे प्रविष्टो भवति । समावर्तनकर्मणि शाङ्ख्यायनेनापि अन्यगृह्यसूत्रकारा न तथा विशेषविधिः संसाधिता ।

उपसंहारः

वस्तुतः गृह्याग्निसम्पादनमेव सम्पादनं गृह्यसूत्रस्य मुख्यविषयः । गृह्याग्नि साध्यकर्माण्येव गृह्यसूत्रेषु सम्पादिता भवन्ति । अतः संस्कारादयोपि गृह्यसूत्राणां प्रमुखप्रतिपाद्यविषया एव । संस्काराणां विधिः, तेषां सम्पादनक्रमः, सङ्ख्यादिविषयाणां समुपस्थापनं गृह्यसूत्रादेव विज्ञायते । सर्वेषां गृह्यसूत्राणां संस्कारस्य सङ्ख्याविधिपद्धतौ च न समानत्वं दृश्यते । केचन गृह्यकाराः दशसंस्काराः उचुः । केचन त्रयोदश अन्ये केचन षोडश संस्काराः निर्दिशन्ति । पारस्करगृह्यसूत्रे त्रयोदशसंस्काराणां वर्णनमस्ति । शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रे केचन आचार्या द्वादश संस्कारान् निर्दिशन्ति । परं सिद्धान्ते तु त्रयोदश संस्कारा एव प्रतिपादिताः दृश्यन्ते । केचन आचार्याविधेसाम्याच्चूडाकरण-केशान्तसंस्कारावेकत्रान्तभावयन्त्यतो द्वादश : । केनचिदाचार्येण वेदारम्भ संस्कारस्य पृथग्गणना न विहता अतः तस्य मते एकादशसंस्कार एकादश इत्यपि परिगणिताः सन्ति (पाठक, २०६९: पृ.६६-१२६) । इत्यत्र भूमिकायां एकादशैव संस्कारस्य वर्णनं कृतं व्याख्याकारेण । गृह्यसूत्रेऽस्मिन् पारस्करादि भिन्नं गर्भरक्षणसंस्कारस्य वर्णनमस्ति । अतोऽनेन गृह्यसूत्रस्याध्ययनेन शाङ्ख्यायनशाखानुयायिनां जिज्ञासूनाञ्च संस्कारस्यावगमः सुकरः भवेदिति ।

सन्दर्भ ग्रन्थाः

ऋग्वेद (१९९४:सन्) दिल्लीः नाग प्रकाशन ।

चरणव्यूह ऋग्वेदखण्डः (१९९०:सन्) श्रीकिशोर मिश्र (सम्पा.) वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् (१९२३सन्) गणपति शास्त्री (सम्पा.) त्रिणवेन्द्रम्‌ःअनन्तशयन ग्रन्थमाला ।

पारस्करगृह्यसूत्रम्, (१९९१:सन्) ब्रह्मानन्द त्रिपाठी (सम्पा.) वाराणसी चौखम्बा सुरभारती ।

बौधायनगृह्यसूत्रम् (१९२०:सन्) आर.शाम शास्त्री (सम्पा.) मैसूर ओरियन्टल रिसर्च इस्च्यूट ।

भट्ट कमलाकर,(२०६८:) *निर्णयसिन्धुः* वेणीमाधव ढकाल (सम्पा.) काठमाण्डौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भट्ट नीलकण्ठ(१९८६:सन्) *वीरमित्रोदयः* वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

भट्ट गोपीनाथदीक्षित, (२०६६) *संस्काररत्नमनला* वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ,

मन्त्रब्राह्मणम् (१९७४:) कलकत्ताः, सत्यव्रत सामश्रमी

मनुस्मृतिः, (२००७) शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन (सम्पा.) वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन ।

रेग्मी ऋषिराम (२०७३:) *वैदिक साहित्यको स्वरूप* ललितपुरः, हिमवत् आर्ष प्रज्ञा ।

वैखानसगृह्यसूत्रम् (१९९७) वैयाकरणपञ्चानन आकुलमन्नाडु सहितः (सम्पा) तिरुपतिः, तिरुमल तिरुपति देवस्थान ।

शाङ्ख्यायनगृह्यसूत्रम्,(२०६९) जमुना पाठक (सम्पा.) वाराणसीः चौखम्बा कृष्णदास आकादमी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्योतिषोक्तं सृष्टिकारणम्

नेत्रप्रसाद-अधिकारी
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारः

ज्योतिषशास्त्रे सृष्टिविषयकचर्चास्ति। सर्वेषां मनसि सृष्टिविषये स्वाभाविकी जिज्ञासा भवति। अस्मिन् विषये दर्शनेषु शास्त्रेषु च वर्णनं प्राप्यते। सृष्टेः कारणं शास्त्रेषु भिन्नं भिन्नं दरीदृश्यते। वेदे जगत्कारणं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै. उ. ३।१) इदं सर्वं यदयमात्मा (तै.उ.२।६)' इत्यादिश्रुतिभिः प्रदर्शितम्। मनुस्मृतौ 'अप एव ससर्जादौ' इत्यादिभिः सृष्टेः कारणमुल्लिखितम्। नैयायिकादयोऽणुमेव कारणमामनन्ति चेद्धिरण्यगर्भोपासका वायुम्, सांख्याः प्रधानम्, माध्यमिकबौद्धाः शून्यं जगतः कारणं कथयन्ति। ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तका अपि सृष्टिक्रमं वर्णयन्ति। तत्र सृष्टेः कारणं स्पष्टरूपेण न कथितम्। ज्यौतिषिका जगतः कारणं काल इत्यामनन्तीति जनाः कथयन्ति। कालस्य सूक्ष्मा गतिर्भवति। कालो नैरन्तर्यं गच्छति। कालं ज्ञातुं यः कोऽपि न शक्नोति। सर्वे कालस्य वशगाः। अन्तः पुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण च परमात्मैव वर्तते अतो ज्यौतिषिकानां मते कालरूपः सच्चिदानन्दघनः परब्रह्मपरमात्मैव चराचरस्य जगतः कारणमस्ति यतो हि जडवस्तुत ईदृशी सुव्यवस्थिता सुन्दरी सृष्टिरसंभवा।

शब्दकुञ्जी

पञ्चकोशक्रमेण
क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्याम्
विश्वकृदर्कचन्द्रनयनः
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकगुणपञ्चकोपेता
वर्षचक्रम्

विषयपरिचयः

कालगणनामूलकं ज्योतिषम्। यस्मिन् शास्त्रे सूर्यादिग्रहाणामश्विन्यादिनक्षत्राणां गतिस्थित्यादिविषयाणां वर्णनं भवति तज्ज्यौतिषशास्त्रं कथ्यते। 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्माद्धातोरिसिन्प्रत्यये दस्य जत्वे ज्योतिश्शब्दो निष्पद्यते। ततः अच्प्रत्यये अण्प्रत्यये वा ज्योतिषं ज्यौतिषं वा पदं सिद्धं भवति। 'सृज विसर्गे' इत्यस्माद् धातोः क्तिन्प्रत्यये सृष्टिशब्दो निष्पद्यते। अस्यार्थो भवति चराचरस्य जगतो रचना। सृष्टेः कारणं सृष्टिकारणम्। सृष्टिक्रमः परमाणुतो ब्रह्माण्डपर्यन्तमव्यक्ताद् व्यक्तपर्यन्तमर्थाच्चराचरपर्यन्तं विस्तृतो वर्तते। अत्र श्रुतिस्मृतिपुराणानुकूलज्यौतिषशास्त्रावर्णितं सृष्टिकारणं व्याख्यायते।

समस्या

ज्योतिषशास्त्रे सृष्टिक्रमः सर्वत्र वर्णितो वर्तते। अस्य केन्द्रबिन्दौ को वर्तत इति समस्यास्ति। सूर्यः यथासमयं पूर्वदिशि उदेति, पश्चिमदिशि अस्तमेति। सर्वे ग्रहाः स्वस्वस्थाने सदा भ्रमन्ति। यदि सूर्यः किञ्चिन्निकटे आगमिष्यत्तदा जगद् भस्मसादकरिष्यत्। यदि चन्द्रः पूर्णिमायां किञ्चित्समीपे आगमिष्यत्तदा समुद्रः पृथिवीमाप्लावयिष्यत्। न केवलं व्यवस्थिता सृष्टिरपि त्वीदृशं सुन्दरं ज्ञानं कः प्रयच्छति ? सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तमीश्वरं विनेदं सम्भवति न वेति समस्यात्रास्ति यत्-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क) ज्योतिषोक्तसृष्टेः कारणं किम् ?

ज्योतिषोक्तं सृष्टेः कारणनिरूपणमेवात्र मुख्योद्देश्यमस्ति ।

शोधविधिः

प्रस्तुतशोधकार्ये मूलतः ऐतिहासिकविधिञ्चोपयुज्य व्याख्याविश्लेषणं विधीयते । श्रुतिस्मृतिज्योतिषोक्तसृष्टिसिद्धान्तानां प्रस्तुतक्रमेऽत्रैतिहासिकविधिरवलम्ब्यते ।

सृष्टिविवेचनम्

क) सूर्यसिद्धान्ते सृष्टिः

वासुदेवः परंब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः ।
अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात्परोऽव्ययः ॥

(सूर्यसिद्धान्तः, २०४४:१९६)

सृष्ट्यादावनादिरसंख्येयो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशतितत्त्वात्परोऽव्ययः वासुदेवः परब्रह्म सच्चिदानन्दः परमात्मैक एव आसीत् । वसत्यस्मिन् जगत् समस्तमसौ वा समस्ते जगति वसतीति वासुः । वसतेरुणिप्रत्ययः । देवनाद् भासनाद् देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः । सोऽव्यक्तोऽर्थादतीन्द्रियत्वाच्चक्षुरगोचरः । ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां जीवानां नास्ति तत्त्वज्ञानम् । तथा च श्रुतौ-

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युस्माकमान्तरं बभूव । निहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ।
(शुक्लयजुर्वेदसंहिता सन् १९७१ : ३१९)

शुद्धब्रह्मणो जगत्कारणत्वासंभवाज्जगदात्मकस्यबहिरन्तः सर्वगतस्य प्रकृत्यन्तर्गतस्य मायोपहितस्य तस्य देवस्यांशभूतः संकर्षणोऽपः सृष्ट्वा तासु शक्तिविशेषं वीर्यं चिक्षेप । तत्संकर्षणोत्क्षिप्तं बीजं जलसंयोगेन सर्वतोऽन्धकारयुक्तं हैममण्डमभवत् । तस्मिन्नण्डे सनातनोऽनिरुद्धो भगवान् व्यक्तीभूतः । न निरुद्धः कैश्चिद् यः सोऽनिरुद्ध एव षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो भगवान् वेदे सुवर्णाण्डगर्भे स्थितत्वाद्हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । प्रथमोत्पन्नत्वेन आदित्यः कथ्यते । समस्तानां जगतां प्रसवकारणत्वेन सवितेति च कथ्यते । परमप्रकाशकत्वेनैष भगवान् सूर्य इति च कथ्यते ।एष सविता उत्पत्तिस्थितिसंहारकारको भुवनानि प्रकाशयन् सुवर्णाण्डमध्ये सदा भ्रमति। प्रकाशरूपोऽन्धकारहारकोऽयमनिरुद्धाख्यः सूर्यो महत्तत्वनाम्ना प्रसिद्धः । अस्य ऋग्वेदमन्त्रा मण्डलम् । सामवेदमन्त्राः किरणाः । यजुर्वेदमन्त्राः स्वरूपम् । कालरूपः कालस्य हेतुरयं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारेषु समर्थः । अतएव जगत्स्वरूपः सर्वत्र स्थितः व्यापकः सूक्ष्मश्चास्ति । अस्मिन् सर्वं जगत् प्रतिष्ठितम् । विश्वमये रथे संवत्सरात्मकं वर्षचक्रं नियोज्य गायत्रीबृहत्यादिसप्ताश्वान् नियोज्य नित्यमयं भ्रमति । अस्य वेदात्मभूतस्यानिरुद्धस्य भगवतश्चरणत्रयममृतत्वेनागम्यमस्ति । तस्य चतुर्थचरणं जगद्रुपेण वर्तमानं विद्यते । समस्तविश्वब्रह्माण्डसर्जने नितरां समर्थोऽयं सूर्यभगवान् समस्तस्य विश्वब्रह्माण्डस्य सृष्ट्यर्थं प्रथममहङ्कारतत्त्वरूपं ब्रह्माणमसृजत् ।

अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहंकारमूर्तिभृत् ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्ष्णोस्तेजसां निधिः ॥
मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैक्यवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
(सूर्यसिद्धान्तः, २०४४ : १९५-१९९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सृष्टं ब्रह्माण्डं तदण्डमध्ये संस्थाप्य ब्रह्मणे समस्तस्य वेदस्य ज्ञानं ददौ। वेदोक्तमार्गेण सृष्टिसर्जनार्थं सर्वप्राणिनां पितामहरूपं ब्रह्माणं सुवर्णाण्डमध्ये संस्थाप्य स्वयं प्रकाशयन् भ्रमति। ततोऽहंकारमूर्तिमान् ब्रह्मा मनसश्चन्द्रमक्ष्णोः सूर्यमसृजत्। सर्जनकुशलस्य ब्रह्मणो मनसो गुणैकवृद्ध्या पञ्चमहाभूतानि जज्ञिरे। तद्यथा मनस आकाशम्। आकाशाद् वायुः। वायोरग्निः। अग्नेर्जलम्। जलात् पृथिवी। शब्दगुणमाकाशम्। शब्दस्पर्शगुणद्वयसमेतो वायुः। शब्दस्पर्शरूपात्मकगुणत्रययुतोऽग्निः। शब्दस्पर्शरूपरसात्मकगुणचतुष्टयसमेतं जलम्। पृथिवी। अग्नीषोमरूपयोः सूर्यचन्द्रयोराविर्भादनन्तरं ब्रह्मतेजसो भौमस्य , पृथिवीतो बुधस्य , आकाशाद् गुरोः , जलात् शुक्रस्य , वायोश्च शनेरुत्पत्तिर्जाता। नव्यानां मते परमेश्वरः प्रथमं तेजोमयं रविं निर्माय स्वाक्षोपरि परिभ्राम्य व्योम्नि संस्थापयामास। ततः स्वाक्षोपरि भ्रमणाद्रवेस्तेजोमयखण्डानि निःसृत्याकाशेऽन्तरितानि परस्परकर्षणतः स्वस्वकक्षासु भ्रमन्ति। तान्येव तेजः खण्डानि भौमादिबिम्बानि कथ्यन्त इति। ग्रहोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मण एव नक्षत्राणि चराचरं विश्वं सत्वरजस्तमोविभेदात्मिका प्रकृतिर्देवा मनुष्या असुराः समस्तप्राणिनश्च सञ्जाताः। ब्रह्मणा निर्मितं भूर्भुवादिकमेतद् ब्रह्माण्डं कटाहद्वितीयस्य संपुटमिव गोलकाकृतिर्दृश्यते। मनुस्मृतावपि प्रथमाध्याये आसीदिदं तमोभूतमित्यादिना सौरानुरूप एव सृष्टिक्रमो वर्णितः।

ख) सिद्धान्तशिरोमणौ सृष्टिः

यस्मात्क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे-

हंकारोऽभूत् खकशिखिजलोव्यस्ततः संहतेश्च।

ब्रहाण्डं यज्जठरगमही पृष्ठनिष्ठाद्विरञ्चे-

र्विश्वं शश्वज्जयति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥

(आचार्यः,सन् २००४:२४)

यदा भगवान् वासुदेवः सिसृक्षुर्भवति तदा तस्मात् संकर्षणाख्योंऽशो निर्गत्य प्रकृतिपुरुषयोः सन्निधिस्थयोः क्षोभं जनयति। ताभ्यां क्षुब्धाभ्यां महानभूत्। महत्ततत्त्वं नाम बुद्धिसमष्टिः। यन्महत्तत्त्वं सप्रद्युम्ननामा भगवतोंऽशः। तस्य महत्तत्त्वस्य विकुर्वाणस्य गर्भेऽहंकारोऽभूत्। सोऽनिरुद्धनामा। त एते वासुदेवसंकर्षणप्रद्यम्नानिरुद्धा इति मूर्तिभेदा वैष्णवागमे विशेषतः प्रसिद्धाः। सोऽहंकारो गुणभेदेन त्रिधाभवत्। सात्विकराजसतामसश्चेति। तामसादहंकारात् पञ्चमहाभूतानि जातानि। यथा हि- तामसाहंकाराच्छब्दतन्मात्रम्। तस्मादाकाशः। अस्मात्स्पर्शतन्मात्रम्। अस्माद्वायुरस्माद्रूपतन्मात्रम्। अस्मात्तेजः। अस्मादपि रसतन्मात्रम्। अस्माज्जलम्। अस्माद् गन्धतन्मात्रमस्मात् पृथिवी। आकाशस्य शब्दो गुणः। वायोः शब्दस्पर्शौ। तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि। जलस्य शब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इत्येकोत्तरगुणानि तामसाहंकारोत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि। तन्मात्रं तु विशेषगुणसमवेतो भूतारम्भकोऽवयवः। भूतं तु तन्मात्रसमुदायात्मकम्। राजसादहंकारादिन्द्रियाणि जातानि। शब्दादिगुणानां ग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। वाक्पाणिपादगुदमेढ्रानीति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। उभयात्मकं मन इत्येकादशेन्द्रियाणि। सात्विकादधिष्ठातारो देवा अभवन्।इन्द्रियाणामचेतनत्वात् स्वातन्त्र्येणग्राहकत्वमनुपपन्निमति तदधिष्ठातारो देवाः क्रमेण दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवन्हीन्द्रविष्णुमित्रकचन्द्राः सात्विकाहंकारादुत्पन्नाः। उत्पन्नानां तत्त्वानां समुदायात् पूर्वं प्राकृतिकप्रलयमिलितसकलजलधिजले बुद्बुदाकारं ब्रह्माण्डमभवत्। तज्जठरे पद्माकारा मही। तत्र कर्णिकारो मेरुः। तत्पृष्ठनिष्ठश्चतुर्वदनः कमलोद्भवः। तस्मात् सदनुजमनुजादिविश्वमभवत्। भास्करेण विष्णुपुराणोक्तप्रक्रिया स्वीकृता।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग) शिष्यधीवृद्धिदग्रन्थे सृष्टिः

आसीद्ध्वान्तमिदं ततोऽम्भसि बभूवाण्डं सुवर्णमयं

तस्मिन् विश्वकृदर्कचन्द्रनयनो ब्रह्मा किलाभूत् पुरा ।

सृष्टेः पूर्वमन्धकारमयमप्रतर्क्यं तम आसीत् । प्रथममप्सु सुवर्णमयमण्डं बभूव । तस्मिन् विश्वकृत् सूर्यचन्द्रनेत्रो ब्रह्माभूत् । स चतुर्वदनो रजोगुणसमन्वितो कमलजन्मा ब्रह्मा चराचरस्य जगतः सृष्टिमकरोत् । सत्त्वगुणयुक्तो विष्णुर्जगत्पालयति । तमोगुणं समवलम्ब्य भगवान् हरः सृष्ट्यन्ते जगदुपसंहरति । एक एवाजन्मा परमात्मा गुणत्रयं स्वीकृत्य स्वेच्छामात्रेण सृष्टिपालनप्रलयान् करोति । सृष्टौ कारणं वैशेषिका द्रव्यादीन् वदन्ति । साङ्ख्याः प्रधानपुरुषौ विश्वस्यास्य कारणं कथयन्ति । केचित् स्वभावमपरे कर्मान्ये कालं जगत्कारणं निगदन्ति ।

घ) श्रुत्यादिषु सृष्टिः

अद्वैतवेदान्तिनस्तु परं ब्रह्म जगतः परमकारणं स्वीकुर्वन्ति । ईश्वरकृता जीवकृता चेति द्वे सृष्टी प्रसिद्धे । परमात्मन ईक्षणादिप्रवेशान्तैका सृष्टिरस्ति चेद् द्वितीया जीवस्य जाग्रदादिविमोक्षान्ता सृष्टिः ।

भगवत्पादाः शंकराचार्याः चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं लिखन्ति यत् ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति । तत आकाशः संभूतः । आकाशाद् वायुः । वायोस्तेजः । तेजस आपः । अद्भ्यः पृथिवी । एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्विकांशाच्छ्रोत्रेन्द्रियं संभूतम् । वायोः सात्विकांशात्त्वगिन्द्रियं संभूतम् । अग्नेः सात्त्विकांशांच्चक्षुरिन्द्रियं संभूतम् । जलस्य सात्त्विकांशाद्रशनेन्द्रियं संभूतम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशाद् घ्राणेन्द्रियं संभूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्त्विकांशान्मनोबुद्ध्यहंकारचित्तान्तकरणानि संभूतानि ।

एवमेव नासदीयसूक्ते कथितं यत् महाप्रलये नासदासीन्न सदेव । न लोका आसन् । आवरकावार्ये सुखदुःखे च नास्ताम् । तदावन्तरप्रलय इव जलमपि नासीत् । तस्मिन् काले सदतिरिक्तं स्थूलं सूक्ष्मं प्रधानं कार्यं च नासन् । तात्पर्यतो महाप्रलये भूतभौतिकः प्रपञ्चः, आभूतसंप्लववोऽमरणधर्मा जीवः, प्राणपहारके दिनरात्री, मृत्यकालौ तज्ज्ञानञ्च नासन् । केवलं जीवनसूचकं प्राणविरहितं स्वधासञ्ज्ञकं मायान्तर्गर्भितमद्वितीयमेकमेव ब्रह्मासीत् । सृष्टेः पूर्वं महाप्रलये तम एवासीत् । जगत्कारणतमसो नामरूपात्मकः प्रपञ्च आच्छादित आसीत् । स्रष्टव्यः संसारोऽज्ञानान्धकारेण समाच्छादित आसीत् । दृश्यमानं सम्पूर्णं जगत् सलिलेनार्थात् कारणेन सह मिलितमविभागापन्नमज्ञायमानमासीत् । एकीभूतं नीरक्षीरमिव ब्रह्माधिष्ठातृप्रकृतिद्वारैकीभूतकार्यात्मकप्रपञ्चो दुर्विज्ञेय आसीत् । तमोरूपासत्कल्पेन समावृत आसीत् । तमोद्वारा सर्वथैकीभूतकार्यात्मकः प्रपञ्च आसीत् । स पर्यालोचनभूतस्य परमेश्वरस्य तपोरूपादद्भूतान्माहात्म्यादभिव्यक्तोऽभूत् । अतीतायां सृष्टावकृतार्थान् जीवान् सिसृक्षुः परमात्मा पर्यालोचनरूपं तपः कृतवान् । सा कामनार्थादिच्छा परमात्मनो मायारूपे मनसि प्रादुर्भूता ।मायायां विलीनानामन्तःकरणनिष्ठजीवानां पूर्वकर्मवासनायोगात् परमात्मनि सिसृक्षा जाता । अर्थाज्जीवानां पूर्वानुष्ठितानि कर्माणि सर्गारम्भे परिपक्वानि भूत्वा फलोन्मुखानि यदाभवन् तदा कर्माध्यक्षे परमात्मनो मनसि सिसृक्षा जाता ।सोऽकामयत बहुस्यां प्रजाययेति । स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । (तैत्तरियोपनिषत् ८।६)

क्रान्तदर्शिनः त्रिकालज्ञा दिव्यदर्शिनो मनीषिणो जीवस्य पूर्वानुष्ठितकर्मसमूह एव सर्गे हेतुरिति निश्चितवन्तः । वस्तुतो जीवस्य कर्माणि मायासन्निहितानि, ईश्वरेच्छापि मायासन्निहिता । ब्रह्म तु मायातोऽसङ्गमाश्रयभूतम् । मायाशवलितं ब्रह्माव्याकृतं कथ्यते । तस्मादेव दृश्यमाना सृष्टिर्युगपन्निष्पन्ना । सृष्टिकार्ये कर्मणः कर्ता भोक्ता जीवश्चेदाकाशादिभोग्यपदार्थाः सन्ति । भोक्ता जीव उत्कृष्टोऽस्ति चेद् भोग्यपदार्था अपकृष्टाः सन्ति । भोक्तुर्जीवस्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भोगार्थमाकाशादिभोग्यापदार्थानां सृष्टिर्जाता। सृष्टिकर्ता मायायुतपरमेश्वरोऽस्ति। तस्मादेव सृष्टेर्व्यवहारः सञ्चलति। कर्मफलदातुः सृष्टिकर्तुः परमात्मसकाशादविद्याकामकर्मबद्धः कर्तृभोक्तृरूपो जीवो निकृष्टः। इयं क्रियाकारकफलात्मिका सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका विविधरूपास्ति। अस्या विसृष्टेरुपादानकारणं किम् ? निमित्तकारणं किम् ? ईदृशी व्यवस्थिता सुन्दरी सृष्टिः केन कृता ? न केवलं जगतः सृष्टिरपि तु ईदृशं श्रेष्ठं ज्ञानं दातुं कः समर्थः ? उपनिषत्स्वपि सृष्टिक्रमो नैकधा। क्वचिन्महदादिक्रमेण सृष्टिः कथिता। क्वचिदाकाशादिक्रमेण वर्णिता। क्वचित् पञ्चभूतक्रमेण, क्वचित् सत्त्वादिगुणक्रमेण, क्वचिदवस्थात्रयक्रमेण चेत् क्वचित् पञ्चकोशक्रमेण सृष्टिर्वर्णिता। विचार्यमाणे जडादज्ञानाद् वेदृशी सृष्टिर्न संभवति। परब्रह्मपरमात्मानं केन्द्रेऽवस्थायेदं कथितम्। अस्या विसृष्टेः परमात्मैव निमित्तकारणमुपादानकारणञ्च । यथा घटनिर्माणे निमित्तकारणभूतः कुलाल उपादानकारणभूताया मृदः पृथगस्ति। परन्तु वेदान्ते परमात्माभिन्ननिमित्तोपादानकारणः कथ्यते। दर्शनान्तरे प्रकृतिपरमाण्वाद्युपादानं ब्रह्म निमित्तं कथ्यते। परन्तु परमात्मानं विनेयं सृष्टिरसंभवा। अचिन्त्यमकल्पनीयं विश्वातीतमहिमयुक्तं ब्रह्मैव जगतः कारणम्।

सृष्टिविषये कानिचिद् दर्शनानि सम्प्रदायाश्च स्वानि स्वानि मतान्यित्थं प्रकटयन्ति। पूर्वमीमांसायां महाप्रलयो न स्वीक्रियते। न कदाचिदनीदृशं जगत्। कदाचिदपि जगदिदं नासीदिति न। खण्डप्रलयं पूर्वमीमांसकाः स्वीकुर्वन्ति। सांख्ययोगदर्शने त्रिगुणात्मकं प्रधानं कार्यप्रपञ्चस्योपादानकारणं स्वीकुरुतः। आरम्भवादिनो नैयायिका वैशेषिकाश्चोत्पत्तेः पूर्वं कारणे कार्यस्य स्वत्वं न स्वीकुर्वन्ति। आकाशदिक्कालमनःपरमाणवोऽनात्मपदार्था अपि महाप्रलये स्वरूपेण विद्यमानाः सन्ति। केचिद् विचारका अतीन्द्रियाणां परमाणूनां पुञ्जीभूतमिमं प्रपञ्चं वदन्ति। एवं संयोगवादिनां मते सूक्ष्मपदार्था अपि सहावस्थानस्य प्रभावेणेन्द्रियगोचरा भवन्ति। यथा सूक्ष्मः केशो दूरतो न दृश्यते परन्तु केशसमूहो दृष्टिगोचरो भवति। अस्मिन् विषय आधुनिका महाविष्फोटात् प्रारभ्यानन्तब्रह्माण्डपर्यन्तं सृष्टिर्विस्तृतेति कथयन्ति । अधुना अनन्तब्रह्माण्डनामकः(भ्लमभिकक ग्लषखभचकभ) सिद्धान्तः प्रतिपादितो वैज्ञानिकैः।

सृष्टिविषये मतैक्यं न वर्तते। दर्शनेषु जगत्कारणं पृगक् पृथग् वर्णितम्। ज्यौतिषिका अपि सृष्टिक्रमं पृथग् वदन्ति। केचित् सृष्टिर्मध्यरात्रितः प्रारब्धेति वदन्ति चेत् केचित् सूर्योदयकालाद्युगपत् सृष्टिर्जातेति कथयन्ति। ग्रहनक्षत्रदेवदैत्यादि रचयतो ब्रह्मणः ४७४०० दिव्याब्दा व्यतीताः। अर्थाद् ब्रह्मदिनादितः ४७४०० दिव्यवर्षेषु गतेषु ब्रह्मा सृष्टिं रचयित्वाऽऽकाशे नियोजयामासेति सूर्यसिद्धान्ते वर्णितम्। सूर्यसिद्धान्तानुयायी कमलाकर आह -

तं सृष्टिकल्पं ग्रहगोलविज्ञा वदन्ति सूक्ष्मग्रहपूर्वसिद्ध्यै।
स सृष्टिकालः कमलोद्भवस्य जनेः शतघ्नाब्धिनगाब्धिवर्षैः ॥ (भट्टः वि.सं. २०५२ :११)

भास्करादयो ब्रह्मदिनादावेव ग्रहादिसृष्टिं कथयन्ति। कल्पसंबन्धिभगणादीनां सृष्टिसम्बन्धिभगणादीनां चाभेदादत्र नामभेदेन न वस्तुभेदः। सिद्धान्तशेखरे श्रीपतिराह -

मधुसितप्रतिपद्दिवसादितो रविदिने दिनमासदिनादयः।
दशशिरःपुरि सूर्यः समुद्गमात् सममभी भवसृष्टिमुखेऽभवन् ॥ (भट्टः वि.सं. २०७२ : ०५)

चैत्रशुक्लप्रतिपदि रविवासरे लङ्कायां सूर्योदयकाले ब्रह्मदिनादावेव सङ्कल्पमात्रेण ब्रह्मणा सृष्टिः प्रारब्धा।

सांख्यवैशेषिकादयः प्रधानद्रव्यादीनि सृष्टौ कारणानि स्वीकुर्वन्ति। परन्तु स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमाँल्लोकानसृजत । इत्यादिश्रुतौ इक्षितृत्वं श्रूयते । प्रधानादीनां जडत्वाद् इक्षितृत्वं नास्ति । अतः प्रधानादौ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जगत्कारणत्वं न संभवति । सर्वज्ञे ब्रह्मण्येव जगत्कारणत्वं घटत इत्थं सर्वं विचार्य ज्योतिषशास्त्रे सृष्टिकारणं वर्णितम् । प्रलयान्ते कालप्रेरितमीक्षणकर्तृकं ब्रह्मैव जगत्कारणम् ।

निष्कर्षः

जगत्कारणविषये शास्त्रेषु नैकमतम् । स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण विद्वांसा जगत्कारणं वदन्ति । वेद एवास्माकं सर्वशास्त्राणां मूलम् । वेदानुकूलमेव जगत्कारणं स्वीकरणीयम् । कालाभिप्रेरिते ब्रह्मणि यदा जीवानां स्वकर्मफलभोगाय सिसृक्षा भवति तदा सर्वशक्तिसम्पन्नं ब्रह्म सङ्कल्पमात्रेण जगत्सृष्टिं करोति । केवलं जडरूपं कालं सृष्टिकारणं स्वीकर्तुं न शक्यते । अतो कालस्वरूपं परब्रह्मैव ज्योतिषोक्तं जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिपुराणानुकूलमस्ति । सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तं परं ब्रह्म विना इदृशीं सुन्दरीं सृष्टिमीदृशं श्रेष्ठं ज्ञानं कोऽपि स्रष्टुं न समर्थः । अनादिरसंख्येयो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशतितत्त्वात्परोऽव्ययः वासुदेवः परब्रह्म सच्चिदानन्दः सर्वव्यापी स्वप्रकाशकः परमात्मैक एव जगतो निमित्तकारणमुपादानकारणञ्च । ओम् तत्सत् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अमरसिंह, अमरकोश वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ई.सं. २००८

आचार्यः, भास्करः, सिद्धान्तशिरोमणि, केदारदत्तजोशी (व्याख्या.) दिल्ली, मोतिलालवनारसीदासः,ई.सं.२००४

.... सिद्धान्तशिरोमणि नृसिंहदैवज्ञः (व्याख्या.) मुरलीधरचतुर्वेदः (सम्पादकः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय वि. सं २०५५

..........सिद्धान्तशिरोमणि, सत्यदेव शर्मा (व्याख्या.) वाराणसी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, ई. सं २०११

भट्टः, श्रीपतिः सिद्धान्तशेखर सत्यदेवशर्मा (व्याख्या.) वाराणसी चौखम्वा कृष्णदास अकादमी वि.सं २०७२

भट्ट, कमलाकर, सिद्धान्ततत्त्वविवेक, गङ्गाधरशर्मा (व्याख्या.) वाराणसीसंस्कृतविश्वविद्यालयः वि.सं २०५२

शुक्लयजुवेदसंहिता, पण्डितजगदीशलालशास्त्री (सम्पादकः) वाराणसी : मोतिलालवनारसीदासः , सन् १९७१

सूर्यसिद्धान्त सुधाकरद्विवेदी, (व्याख्या.) वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वि.सं २०४४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हल्सन्धिविमर्शः

डा. प्रकाशतिवारी
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारसङ्क्षेपः

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे वर्णानामतिशयितः सन्निधिः, सन्निधानं वा संहिता इत्युच्यते। संहिता सन्धिरित्यनर्थान्तरम्। स्वरवर्णानां व्यञ्जनवर्णानां, विसर्गाणाम् (अयोगवाहानाम्) परस्परं सन्निधानमेव संहिता इत्युच्यते। यत्र विरामो नास्ति, तत्रैव सन्धिनियमः प्रवर्तते। विरामे सन्धिर्न भवति। संस्कृतव्याकरणशास्त्रे मुख्यतया पञ्चसन्धीनां विमर्शो भवति। स्वरसन्धिः, हल्सन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिश्चेति। शास्त्रे स्वरसन्धिरेव अच्सन्धिरित्यभिधीयते। व्यजनवर्णानां यत्र सन्धिर्भवति स एव हल्सन्धिः। प्रगृह्यसंज्ञकानां प्लुतसंज्ञकानाञ्च नित्यं प्रकृतिभावसन्धिर्विधीयते। आलेखेऽस्मिन् सन्धिव्यवस्थाया हल्सन्धिविवेचनं क्रियते। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारः। तेन हल्पदेनास्मिन् शास्त्रे हकारादि लान्तसमुदायघटकतत्तद्वर्णानां बोधो भवति। ते च वर्णाः ह य व र ल य म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह एते सन्ति। हल्सन्धौ श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, जश्त्वसन्धिः, अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः, पूर्वसवर्णसन्धिः, चर्त्वसन्धिः, छत्वसन्धिः, अनुस्वारसन्धिः, ड्मुँट्सन्धिः, तुगागमसन्धिः, इत्यादयः सन्धयः सन्ति। तेषां सोदाहरणं विवेचनमत्र क्रियते। पाणिनिना अष्टाध्याय्यां सन्धिविधायकानि बहूनि सूत्राणि प्रणीतानि सन्ति। तेषां सूत्राणामाचार्यभट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां सोदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सप्रपञ्चं विवेचितमस्ति। किन्तु आलेखेऽस्मिन् प्रधानरूपेण प्रमुखसूत्राणां विवेचनपूर्वकं व्यञ्जनसन्धेर्नियमः प्रदर्शितोऽस्ति।

मुख्यशब्दाः (शब्दकुञ्जी) : चर्त्वसन्धिः, जशत्वसन्धिः, श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, हल्सन्धिः।

विषयपरिचयः

समुपसर्गपूर्वकात् डुधाञ् (धा.पा.) धारणपोषणयोः, इत्यस्माद् धातोः **उपसर्गे घोः किः** इत्यनेन कि (इ) प्रत्यये कृते सति सन्धिशब्दो निष्पद्यते। शब्दोऽयं पुंलिङ्गे प्रयुज्यते। यस्यार्थो भवति मेलनम्, सङ्गमः संहिता चेति। वर्णानामतिशयसामीप्यमेव संहितेति कथ्यते। पाणिनीयव्याकरणानुसारेण सन्धयः सामान्यतः पञ्चधा सन्ति। अच्सन्धिः, हल्सन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिश्चेति। अच्सन्धेरपरं नाम स्वरसन्धिरस्ति। अजिति कथनेन अच्प्रत्याहारे समागतानां वर्णानां बोधो भवति। ते च वर्णाः अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ सन्ति। तथैव हल्पदेन व्यञ्जनवर्णानां बोधो भवति। ते च वर्णाः ह य व र ल य म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह एते सन्ति। हल्सन्धौ श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, जश्त्वसन्धिः, अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः, पूर्वसवर्णसन्धिः, चर्त्वसन्धिः, छत्वसन्धिः, अनुस्वारसन्धिः, ड्मुँट्सन्धिः, तुगागमसन्धि इत्यादय सन्धयः सन्ति। तेषां सोदाहरणं विवचनमत्र क्रियते।

शोधकार्यस्य समस्योद्देश्यञ्च

किं नाम हल्सन्धिः ? सन्धिविधौ हल्सन्धेः प्रयोगो कथं क्रियते ? हल्सन्धौ के नियमाः ? इत्याद्याः जिज्ञासाः समुद्भवन्ति। एतासां जिज्ञासानां शमनार्थं विहितस्यास्यानुसन्धानस्य एते प्रमुखा विषयाः समस्यारूपेण उपस्थापिताः सन्ति। लेखेऽस्मिन् पूर्वोक्तसमस्यासमाधानार्थमुद्देश्यानि निर्धारितानि सन्ति। तानि च- पाणिनीयमतमनुसृत्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हल्सन्धेर्निर्वचनम्, तस्य सोदाहरणं स्वरूपप्रकाशनं हल्सन्धेः प्रकाप्रयोगादीनां पर्यालोचनमत्र विहितमस्ति । तथैव भट्टोजिदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुद्याः हल्सन्धिप्रकरणे स्थितानां प्रमुखसूत्राणां परिशीलनं एवञ्च तेषां सूत्राणां सरलतया विवेचनमत्र प्रदर्शितमस्ति ।

पूर्वकार्यसमीक्षा

हल्सन्धिविषये पाणिनिनाऽष्टाध्याय्याम्, कात्यायनेन वार्तिकेषु, पतञ्जलिना व्याकरणमहाभाष्ये, रामचन्द्राचार्येण प्रक्रियाकौमुद्याम्, भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्याम्, सोमनाथसिग्देलेन प्रतिसंस्कृतासिद्धान्तकौमुद्याञ्च विशेषरूपेण व्याख्या विहितास्ति । तथैवान्यसंस्कृतवैयाकरणेनापि स्वस्वकृतिषु सम्यग्रूपेण व्याख्याविवेचनञ्च विहितमासीत् । परन्तु सरलतया बोधगम्यरूपेण प्रशस्तोदाहरणानि सङ्कलय्य पाठकानां रुचिकरपद्धत्या सन्धेर्विवेचनमेकत्र नैव प्राप्यते । तस्यावश्यकतायाः परिपूर्त्यर्थं क्रियते शोधकार्यमिदम् ।

शोधविधिः

शोधसामग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु निगमनागमन-व्याख्यानात्मकविधयः प्रयुक्ताः सन्ति । प्रधानतयाऽत्र हल्सन्धेः स्वरूपनिर्वचन-प्रयोगपरिशीलनक्रमे संस्कृतवैयाकरणानां मतान्यनुशीलनेन निगमनविधिः प्रयुक्तोऽस्ति । तथैव प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः ।

शोधसीमाङ्कनम्

सन्धिविधौ हल्सन्धिषु केन्द्रीभूय हल्सन्धिविवेचनमत्रानुसन्धानकार्यस्य क्षेत्रं वर्तते । अनुसन्धानेऽत्र पाणिनीयाष्टाध्याय्याधारेण विरचितस्य भट्टोजिदीक्षितस्य कृतिर्वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थ हल्सन्धिः प्रकरणस्थप्रमुख-सूत्राणामेव विवेचनपूर्वकमचूसन्धिविधौ निर्दिष्टव्यवस्थायाः प्रकाशनमत्रानुसन्धानकार्यस्य सीमा वर्तते ।

हल्सन्धिः

हल्पदेन व्यञ्जनवर्णानां बोधो भवति । ते च वर्णाः ह य व र ल य म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह एते सन्ति । कादयो मावसानाः स्पर्शाः इत्यत्र पञ्चविंशति वर्णा भवन्ति । पाणिनीयशिक्षायां **स्पर्शानां पञ्चविंशतिः**[1] इति समुल्लिखितमस्ति । सिद्धान्तकौमुद्यां कादयो मावसानाः स्पर्शाः इति कथनेन पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसंज्ञका भवन्ति । **यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ,**[2] इत्यादिकथनाद् यरलवशषसहा इत्यष्टौ वर्णाः यादिपदेनावगम्यन्ते । **यरलवा अन्तःस्था, शषसहा उष्माणः**[3] इति प्रसिद्धमेव । अतः य र ल व श ष स ह एते अष्टौ यादिवर्णाः सन्ति । सङ्कलनेन क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् श् ष् स् ह् इत्येते ३३ व्यञ्जनवर्णानि भवन्ति । हल्प्रत्याहारे ये वर्णाः समायान्ति तेषां वर्णानां परस्परं सन्धानमेव हल्सन्धिरुच्यते । तस्य सन्धेर्यत्र प्रकरणे व्याख्यानमस्ति तत् प्रकरणं हल्सन्धिरिति नाम्नोच्यते । द्वयोर्हल्वर्णयोर्वा द्वयोर्हल्वर्णयुक्तयोः पदयोर्योगो वा मेलनं यत्र भवति स एव हल्सन्धिः । हल्सन्धौ परवर्णो वा उत्तरशब्दो हलादिकः

---

१. पाणिनीयशिक्षा, श्लो. ४ ।
२. पाणिनीयशिक्षा, श्लो. ४, ५ ।
३. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पृ. १७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वशब्दो हलन्तको भवति । हल्सन्धेरेकादश भेदाः सन्ति । ते च- श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, जश्त्वसन्धिः, अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः, पूर्वसवर्णसन्धिः, चर्त्वसन्धिः, छत्वसन्धिः, अनुस्वारसन्धिः, ङमुट्सन्धिः, तुगागमसन्धिः ।

श्चुत्वसन्धिः

श्चुत्वसन्धौ शकारचवर्गयोर्योगे सकारतवर्गयोः स्थाने शकारचवर्गौ भवतः । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।[४] अर्थात् दन्त्यसकारस्य तालव्यशकारचवर्गाभ्यां योगे तालव्यशकारः, तवर्गस्य तालव्यशकार-चवर्गाभ्यां योगे क्रमात् चवर्गः आदेशो भवति ।

पूर्वशब्दस्यान्त्यवर्णस्य स्थाने	परशब्दस्यादौ	आदेशवर्णः
स्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	श्
त्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	च्
थ्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	छ्
द्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	ज्
ध्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	झ्
न्	श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	ञ्

(क) सकारस्य स्थाने शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारो भवति । यथा–

रामस्+शेते = रामश्शेते, रामस्+चिनोति = रामश्चिनोति, हरिस्+छत्रधरः = हरिश्छत्रधरः, तेजस्+चीयते = तेजश्चीयते, तपस्+चिनोति = तपश्चिनोति, यशस्+चिनोति = यशश्चिनोति, शिशुस्+शेते = शिशुश्शेते, मनस्+चञ्चलम् = मनश्चञ्चलम् ।

(ख) तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे क्रमात् चवर्गादेशो भवति । यथा–

उत्+चारणम् = उच्चारणम्, तत्+छविः = तच्छविः, एतद्+जलम् = एतज्जलम्, उत्+ज्वलः = उज्ज्वलः, सत्+चरित्रम् = सच्चरित्रम्, सत्+चिदानन्दः = सच्चिदानन्दः, पतत्+झरः = पतज्झरः, शरत्+छटा = शरच्छटा, शार्ङ्गिन्+जय = शार्ङ्गिञ्जय, भगवत्+शक्तिः = भगवच्छक्तिः, सत्+चित् = सच्चित्, सुहृद्+जगाम = सुहृज्जगाम, यज्+न = यज्ञः, सत्+चरित्रम् = सच्चरित्रम्, त्वत्+चित्तम् = त्वच्चित्तम्, तत्+च = तच्च, उत्+छेदनम् = उच्छेदनम्, एतत्+ज्ञापनम् = एतज्ज्ञापनम्, यत्+ज्ञात्वा = यज्ज्ञात्वा, तत्+छविः = तच्छविः, निस्+चलः = निश्छलः, निस्+चयः = निश्चयः, निस्+छलः = निश्छलः, निस्+छिद्रम् = निश्छिद्रम् । परन्तु, शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न भवति ।[५] यद्यपि स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण विश्नः, प्रश्नः इत्यादौ श्चुत्वस्य प्राप्तिरस्ति । तथापि शात् इति सूत्रेण निषेधसामर्थ्याद् श्चुत्वं न भवतीति ।

४. स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।३९॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
५. शात् ८।४।४४॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्टुत्वसन्धिः

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । ष्टुत्वसन्धौ षकारटवर्गयोर्योगे सकारतवर्गयोः स्थाने षकारटवर्गौ भवतः । यथा-

पूर्वशब्दस्यान्त्यवर्णस्य स्थाने	परशब्दस्यादौ	आदेशवर्णः
स्	ष्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ष्
त्	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ट्
थ्	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ठ्
द्	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ड्
ध्	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ढ्
न्	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ण्

(क) स्/ष् विधानम्

रामस्+षष्ठः = रामष्षष्ठः, रामस्+टीकते = रामष्टीकते, ऋतुस्+षष्ठः = ऋतुष्षष्ठः, धनुस्+टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः, देवस्+षष्ठः = देवष्षष्ठः, चत्वारस्+षट्पदाः = चत्वारष्षट्पदाः, निस्+ठुरः = निष्ठुरः, तुष्+तः = तुष्टः ।

(ख) तवर्गस्य टवर्गः विधानम्

तत्+टीका = तट्टीका, षष्+थः = षष्ठः, उद्+डीनः = उड्डीनः, सर्पिष्+तमम् = सर्पिष्टमम्, चक्रिन्+ढौकसे = चक्रिण्ढौकसे, कृष्+न = कृष्णः, इष्+तः = इष्टः, विष्+नु = विष्णुः, पेष्+ता = पेष्टा, मत्+टीका = मट्टीका, त्वत्+टिप्पणी = त्वट्टिप्पणी । इति । परन्तु, पदान्तात् टवर्गात् परस्याऽनामः स्तोः ष्टुत्वं न भवति ।[६] षट् सन्तः, षट् ते, इत्यादौ तु ष्टुत्वं न भवति । तथा च नाम-नवति-नगरी एतेषु परेषु ष्टुत्वं भवति । यथा– षष्+नाम = षण्णाम्, षड्+नवति = षण्णवतिः, षट्+नगर्यः = षण्णनगर्यः । एतदतिरिक्तानां तु ष्टुत्वनिषेधो भवति ।[७] अत्र प्राप्तस्य टुत्वस्य **न पदान्ताट्टोरनाम्** इति सूत्रेण निषेधे पुनश्च प्रकृतवार्तिकेन निषेधस्य प्रतिप्रसवे च कृते ष्टुत्वेन इष्टं रूपं सिद्ध्यति । तवर्गस्य षकारे परे तु ष्टुत्वं न भवति ।[८] अर्थात् तवर्गस्य त, थ, द, ध, न वर्णस्य मूर्धन्यषकारे परे ष्टुत्वं न भवति । यथा– सन्+षष्ठः = सन्षष्ठः ।

जश्त्वसन्धिः

पदान्ते झलां जशः स्युः ।[९] पदस्यान्ते स्थितानां झलप्रत्याहारस्थ वर्णानां झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह इत्येतेषां वर्णानां स्थाने जश् (ज् ब् ग् ड् द) भवति । जश्त्वसन्धौ झशि (वर्गस्य तृतीयचतुर्थवर्णे) परे सति झलाम् वर्गस्य प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां तथा श-ष-स-हकाराणाम् स्थाने जश्त्वं भवति अर्थात् ज-ब-ग-ड-दवर्णेषु स्थानेन सदृशतमो वर्णो भवति किन्तु पदान्ते परेऽचि तथा झशि सत्यपि झल्वर्णस्य स्थाने जश्त्वं भवति ।

---

६. न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
७. अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । इति वार्तिके ।
८. तोः षि ८।४।४३॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
९. झलां जशोऽन्ते । इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वशब्दस्यान्तवर्णस्य स्थाने	स्थानसाधर्म्यम्	आदेशवर्णः
झ्, ज, छ, च, श	तालुस्थानम्	ज्
भ, ब, फ, प,	ओष्ठस्थानम्	ब्
घ, ग, ख, क,	कण्ठस्थानम्	ग्
ढ, ड, ठ, ट, ष	मूर्धस्थानम्	ड्
ध, द, थ, त,	दन्तस्थानम्	द्

पदान्तेऽपवादः

स्	ससजुषो रुः	रु
ह्	हो ढः	ढ

उदाहरणानि यथा– बुध्+धिः = बुद्धिः, सिध्+धि = सिद्धिः, तिप्+आदि = तिबादिः, दिक्+अम्बर = दिगम्बरः, सद्+आचारः = सदाचारः, सुप्+अन्तः = सुबन्तः, तिप्+अन्तः = तिबन्तः, समिध्+अत्र = समिदत्र, समिध्+आधानम् = समिदाधानम्, सम्राट्+इच्छति = सम्राडिच्छति, विद्युत्+गच्छति = विद्युद्गच्छति, त्रिष्टुभ्+आदि = त्रिष्टुबादि, अनुष्टुभ्+एव = अनुष्टुबेव, वाक्+अत्र = वागत्र, जगत्+ईशः = जगदीशः, वाक्+ईशः = वागीशः, अग्निमथ्+भ्याम् = अग्निमद्भ्याम्, षष्+आगच्छन्ति = षडागच्छन्ति, त्विष्+भ्याम् = त्विड्भ्याम्, अच्+अन्तः = अजन्तः । परन्त्वत्र अशप्रत्याहारे परे सति जशत्वं भवति । खरि परे सति तु स्थानसाधर्म्येण चर्त्वेन च ट त क्-प्-श्-ष्-स् इत्येते भवन्ति । खरि झलां चरः स्युः ।[१०] इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः = तच्शिवः । खरि परे झलां चरः स्युः । यथा-

पदान्ते	स्थानसाधर्म्यम्	खर् परे तु	आदेशवर्णः
क, ख, ग, घ	कण्ठस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	क्
च, छ, ज, झ	तालुस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	च्
ट, ठ, ड, ढ	मूर्धस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	ट्
त, थ, द, ध	दन्तस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	त्
प, फ, ब, भ	ओष्ठस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	प्
श,	तालुस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	श्
ष,	मूर्धस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	ष्
स	दन्तस्थानम्	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प श, ष, स	स्

अनुनासिकसन्धिः

अनुनासिकसन्धौ अनुनासिकवर्णेषु ङ्-ञ्-ण्-न्-म् इति एतेषु परेषु पदान्तस्य यरः स्थाने (विशेषरूपेण क्-च्-ट्-त्-प् इत्येषां स्थाने) विकल्पेन ङ्-ञ्-ण्-न्-म् इत्येतेषु अनुनासिकवर्णेषु स्थानसादृश्यात् सदृशतमो वर्णो भवति । पक्षे तु जशत्वं भवति । उदाहरणम्– भवत्+नियमः = भवन्नियमो वा भवद्नियमः । सद्+मार्गः = सन्मार्गो वा सद्मार्गः ।

१०. खरि च ८।४।५५॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।[11] झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प इत्येषां स्थाने स्थानवर्गदृष्ट्या सदृशतमो पञ्चमवर्णो ङ्-ञ्-ण्-न्-म् इत्येषु एको वर्णो भवति । यथा– एतन्मुरारि, एतद्मुरारिः । इति । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । यथा– चतुर्मुखः ।

पदान्ते	परशब्दादौ	अनुनासिकादेशः	विकल्पपक्षे जश्त्वेन
क, ख, ग, घ, ङ	ङ, ञ, ण, न, म	ङ्	ग्
च, छ, ज, झ ञ	ङ, ञ, ण, न, म	ञ्	ज्
ट, ठ, ड, ढ, ण	ङ, ञ, ण, न, म	ण्	ड्
त, थ, द, ध, न	ङ, ञ, ण, न, म	न्	द्
प, फ, ब, भ, म	ङ, ञ, ण, न, म	म्	ब्

उदाहरणानि यथा– एतत्+मनोहरः = एतन्मनोहरः / एतद्मनोहरः । इट्+निषेधः = इण्निषेधः / इड्निषेधः । तत्+न = तन्न / तद्न । सत्+मार्गः = सन्मार्गः / सद्मार्गः । त्वक्+मनसी = त्वङ्मनसी / त्वग्मनसी । जगत्+नाथः = जगन्नाथः / जगद्नाथः । ककुप्+नायकः = ककुन्नायकः / ककुब्नायकः । यद्+नैति = यन्नैति / यद्नैति । मत्+नीति = मन्नीति / मद्नीति । धिक्+मूर्खम् = धिङ्मूर्खम् / धिग्मूर्खम् । वाक्+मलम् = वाङ्मलम् / वाग्मलम् । ऋक्+मन्त्रः = ऋङ्मन्त्रः / ऋग्मन्त्रः । इत्यादीनि ।

प्रत्ययपरे तु अनुनासिको नित्यमेव भवति ।[12] तत्+मात्रम् = तन्मात्रम्, चित्+मयम् = चिन्मयम्, वाक्+मयम् = वाङ्मयम्, कियत्+मात्रम् = कियन्मात्रम्, अप्+मयम् = अम्मयम्, मृत्+मयम् = मृन्मयम्, विपत्+मयः = विपन्मयः । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्तः इति । यवादि (ग.सू २५०) गणे दकारनिपातनात् ।

परसवर्णसन्धिः

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् ।[13] परसवर्णसन्धौ परे लकारे सति तवर्गस्य लकारो भवति । किन्तु नकारस्य तु अनुनासिको लँकारो भवति । यथा– तत् + लयः = तल्लयः, तत् + लीनः = तल्लीनः, उत् + लेखः = उल्लेखः, यत् + लक्षणम् = यल्लक्षणम्, चित् + लय = चिल्लयः, विद्युत् + लेखा = विद्युल्लेखा, विपत् + लीनः = विपल्लीनः, कश्चित् + लभते = कश्चिल्लभते । नकारस्यानुनासिकत्वात् अनुनासिको लँकारो भवति । यथा- महान् + लाभः = महालूँलाभः, विद्वान् + लिखति = विद्वालूँलिखति, कुशान् + लुनाति = कुशालूँलुनाति, महान् + लाभः = महालूँलाभः, धनवान् + लुनीते = धनवालूँलुनीते, हनुमान् + लङ्कां दहति = हनुमालूँलङ्कां दहति ।

पूर्वसवर्णसन्धिः

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ।[14] पूर्वसवर्णसन्धौ उदः परयोः स्थास्तम्भधात्वोः सकारस्य थ्कारो भवति । यथा- उद्+स्थानम् = उद्थ्थानम् / उत्थानम् । उद्+स्तम्भः = उद्थ्तम्भः / उत्तम्भः । झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् ।[15] घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशो

११. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५।। इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
१२. प्रत्यये भाषायां नित्यम् (वा. ५०१०)
१३. तोर्लि ८।४।६०।। इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
१४.उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८।४।६१।। इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
१५. झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२।। इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवति। हकारस्य पूर्वसवर्णसन्धौ झयः परस्य हकारस्य विकल्पेन पूर्वसवर्णो भवति। अर्थात् हकारस्य स्थाने सादृश्यत्वेन पूर्वस्थितवर्णस्य चतुर्थो वर्णो भवति। यथा- वाग्घरिः इत्यत्र, वाक्+हरिः इति स्थितेः **झलां जशोऽन्ते** इति ककारस्य जश्त्वेन गकारे वाग् हरिः **झयो होऽन्यन्तरस्याम्** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णादिशे ग् इत्यस्य सवर्णाः क्,ख्,ग्,घ्,ङ् इत्येते सन्ति। वाग्+हरिः इत्यवस्थायां कखगघङ एतेषां सर्वेषां प्राप्तिर्भवति। तेन स्थानसाम्यात् न कोऽपि वर्णादिशो भवति। अर्थप्रकरणेऽपि एकस्य ह इत्यस्यार्थो न मिलति। गुण इति आभ्यान्तरबाह्यप्रयत्नौ ज्ञायेते। हकारस्य आभ्यन्तरप्रयत्नो विवृतोऽस्ति। क्,ख्,ग्,घ्,ङ् इत्येतेषां स्पृष्टप्रयत्नो भवति। अत्र सादृश्यवर्णस्य अभावो जातः। अतः परं महाप्राणप्रयत्ने तु हकारस्य संवार-नाद-घोष-महाप्राणाः प्रयत्नाः भवन्ति तथैव क् ख् ग् घ् ङ् इत्येतेषां वर्णानां मध्ये घकारस्यैव संवार-नाद-घोष-महाप्राणप्रयत्नसाम्येन हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति। अतो **वाग्घरिः** इति रूपं सिद्ध्यति। उदाहरणानि यथा सन्ति–अच्+हलौ = अज्झलौ, अज्हलौ, वाक्+हरिः = वाग्घरिः, वाग्हरिः, तत्+हितः = तद्धितः, तद्हितः, तत्+हानि = तद्धानिः, अच्+हीनः = अज्झीनः, मधुलिट्+हसति =मधुलिड्ढसति, अच्+ह्रस्वदीर्घप्लुतः = अज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः, स्याद्+ह्रस्वश्च = स्याड्ढ्रस्वश्च, दिक्+हस्ती = दिग्घस्ती, सम्पत्+हर्षः = सम्पद्धर्षः, रत्नमुट्+हरति = रत्नमुड्ढरति, वणिक्+हस्ती = वणिग्घस्ती, दूरात्+हूते = दूराद्धूते, मित्वात्+ह्रस्वः = मित्वाद्ध्रस्वः, समुत्+हर्ता = समुद्धर्ता। पूर्वसवर्णविधौ स्थान-अर्थ-गुण-प्रमाणसादृश्यैः वर्णस्य सदृशतमवर्ण एवादेशो भवति।

चर्त्वसन्धिः

चर्त्वसन्धौ खरप्रत्यहारे परे सति झल्वर्णस्य स्थाने चर्त्वं भवति। खरप्रत्याहारे ख् फ् छ् ठ् थ् च् ट् त् क् प् श् ष् स् वर्णाः सन्ति। एतेषु परेषु क-च-ट-त-प-श-ष-स इत्येतेषु आदेशवर्णेषु मध्ये सदृशतम एको वर्णो भवति। यथा– वाग्+सु = वाक्सु, उपानध्+सु = उपानत्सु इति।

छत्वसन्धिः

पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि।[१६] छत्वसन्धौ अटि परे सति झयः परस्य शकारस्य विकल्पेन छकारो भवति। यथा– वाक्+शूरः = वाक्छुरः / वाग्शूरः, तत्+शिव = तच्छिवः / तच्शिवः, जगत्+शान्तिः = जगच्शान्तिः / जगच्शान्तिः, वाक्+शेते = वाक्छेते / वाग्शेते, मत्+श्वसुरः = मच्छ्वसुरः / मद्श्वसुरः, प्राक्+शेते = प्राक्छेते / प्राग्शेते, जगत्+शान्तिः = जगच्छान्तिः / जगद्शान्तिः, तत्+शब्दः = तच्छब्दः / तद्शब्दः, तत्+श्लोकः = तच्छ्लोकः / तद्श्लोकः, तत्+श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा / तद्श्रुत्वा, कश्चित्+शेते = कश्चिच्छेते / कश्चिद्शेते, रुक्+शमनम् = रुक्छमनम् / रुग्शमनम्, यावत्+शक्यम् = यावच्छक्यम् / यावच्शक्यम्, अप्+शन्तिः = अप्छान्तिः / अप्शान्तिः, यावत्+शक्यम् = यावच्छक्यम् / यावद्शक्यम्, मद्+शयनम् = मच्छयनम् / मच्शयनम्।

पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यात् अमि परे।[१७] छत्वम् अम् इति वाच्यम् इति च्छेदः। यथा– तत्+श्लोकेन = तच्छ्लोकेन, एतत्+श्मश्रुः = एतच्छ्मश्रुः, तत्+श्लक्ष्णः = तच्छ्लक्ष्णः, तत्+श्मसानम् = तच्छ्मसानम्, तत्+श्लिष्टः = तच्छ्लिष्टः, भूभृत्+श्लाघा = भूभृच्छ्लाघा, सकृत्+श्लेष्मा = सकृच्छ्लेष्मा।

---

१६. शश्छोऽटि।८।४।६३॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।
१७. छत्वमिति वाच्यम् (वा.) इति वार्तिके।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुस्वारसन्धिः

मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि ।[१८] अनुस्वारसन्धौ हलि परे मान्तस्य पदस्य म् इत्यस्य अनुस्वारः (ं) एतादृशो विन्दुः भवति । यथा– गृहम् + गच्छति = गृहं गच्छति । हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे । मातरम् + वन्दे = मातरं वन्दे । पुस्तकम् + पठति = पुस्तकं पठति । गुरुम् +नमति = गुरुं नमति । शत्रुम् + जयति = शत्रुं जयति । सुन्दरम् +भवनम् = सुन्दरं भवनम् । रम्यम् + वनम् = रम्यं वनम् ।

अनुस्वारस्य परसवर्णसन्धौ पदे ययि परे अनुस्वारस्य परसवर्णो भवति ।[१९] अर्थात् परे कवर्गे सति ङ् चवर्गे सति ञ् टवर्गे सति ण, तवर्गे सति न, पवर्गे सति म भवति । ययि परे सति पदान्तस्य अनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णो वर्णो भवति । यथा– शं+करः = शङ्करः, सं+करः = सङ्करः, सं+खनति = सङ्खनति, अं+कुरितः = अङ्कुरितः, सं+गमः = सङ्गमः, सं+घर्षः = सङ्घर्षः, सं+चितः = सञ्चितः, किं+चन = किञ्चन, सं+जातः = सञ्जातः, लुं+ठति = लुण्ठति, शां+त = शान्तः, सं+धिः = सन्धिः, (गम्) गं+ता = गन्ता, भूमिं+खनति = भूमिङ्खनति वा भूमिं खनति । आम्रं+चुसति = आम्रञ्चुसति वा आम्रं चुसति । उध्व+डीयते = उध्वंण्डीयते वा उर्ध्वं डीयते । नदीं+तरति = नदीन्तरति वा नदीं तरति । शिवं+भजति = शिवम्भजति वा शिवं भजति ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यानुस्वारः ।[२०] यशांसि । अपदान्तस्य नस्य मस्य च अनुस्वारो भवति झलि परे । यथा– यशान्+सि = यशांसि, नम्+स्यति = नंस्यति, आक्रम्+स्यते = आक्रंस्यते, हन्+सि = हंसि, पयान्+सि = पयांसि, सरान्+सि =सरांसि, मनान्+सि = मनांसि, अनम्+सीत् = अनंसीत्, जिघान्+सा = जिघांसा, श्रेयान्+सि = श्रेयांसि, पयान्+सि = पयांसि । पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् ।[२१] यथा– त्वङ्करोषि / त्वं करोषि, अहम् लिखामि / अहं लिखामि / अहल्ँलिखामि, सयँन्ता / संयन्ता, सव्वँत्सरः / संवत्सरः, यँल्लोकम् / यंलोकम्, अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ।[२२] क्विप् प्रत्ययान्त राज् धातोः परे अर्थात् राट् परे समो मस्य म एव भवति अनुस्वारो न भवति । यथा- सम्राट । मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद् वा ।[२३] पूर्वशब्दस्यान्तमकारस्य परशब्दस्यादौ मकारात्पूवे हकारे सति तस्य पूर्वशब्दस्यान्तमकारस्य विकल्पेन मकारो भवति । यथा- किम् ह्मलयति । पक्षे किं ह्मलयति ।

सन्धौ परशब्दस्यादौ हकारात् यकार-वकार-लकारपरे पूर्वशब्दस्यान्तमकारस्य विकल्पेन अनुनासिक यँ, वँ, लँ क्रमशः समसम्बन्धी विधिर्भवति ।[२४] स विधिर्यथासंख्यविधिना भवति ।[२५] किम् ह्यः किं ह्यः, कियँ ह्यः, किम् ह्वलयति किं ह्वलयति, किवँ ह्वलयति । किम् ह्लादयति किं ह्लादयति किलँ ह्लादयति । मित्रम् ह्लादते मित्रं ह्लादते, मित्रलँ ह्लादते । इदम् ह्यस्तनम् इदं ह्यस्तनम् इदयँ ह्यस्तनम् । किम् ह्वयतु किं ह्वयतु किवँ ह्वयतु ।

---

१८. मोऽनुस्वारः ८।३।२३॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
१९. अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे
२०. नश्चापदान्तस्य झलि ८।३।२४॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
२१. वा पदान्तस्य ८।४।५९॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
२२. मो राजि समः क्वौ ८।३।२५॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
२३. हे मपरे वा ८।३।२६॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
२४. यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् (वा. ४९०२)
२५. यथासंख्यामनुदेशः समानाम् १।३।१०॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा ।[२६] अर्थात् परशब्दस्यादौ हकारानन्तरं नकारः स्यात् तर्हि पूर्वशब्दस्यान्तमकारस्य विकल्पेन नकारो भवति। यथा- किम् ह्नुते / किनँ ह्नुते / किं ह्नुते। कथम् ह्नुते / कथन् ह्नुते / कथं ह्नुते। यम् ह्नुते / यन् ह्नुते / यं ह्नुते। तम् ह्नोतुम् / तन् ह्नोतुम् / तं ह्नोतुम्।

ङकारणकारयोः कुक्टुक्कावगमौ वा स्तः शरि ।[२७] कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न । चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् (वा. ५०२३) प्राङ्ख्षष्ठः / प्राङ्क्षष्ठः / प्राङ् षष्ठः । इति । प्राङ् +षष्ठः, प्राङ्क् +षष्ठः (विकल्पेन कुकागमेऽनुबन्धलोपे), प्राङ्ख् +षष्ठः (चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् वा. ५०२३), प्राङ्क्षष्ठः (क्षसंयोगेक्षः), प्राङ् +षष्ठः (कुकागमाभावे) । सुगण् +षष्ठः, सुगण्ट् +षष्ठः (विकल्पेन टुकागमेऽनुबन्धलोपे), सुगण्ठ् +षष्ठः (चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् वा. ५०२३), सुगण् +षष्ठः (टुकागमाभावे)। चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् (वा. ५०२३) इति वार्तिकानुसारेण उदाहरणानि यथा सन्ति- संवत्सरः / संवथ्सरः,[२८] अभीप्सा / अभीफ्सा, अक्षरम् / अख्षरम्, क्षीरम् / ख्षीरम्, क्षमा / ख्षमा, क्षितिः / ख्षितिः, अप्सरसः / अफ्सरसः, विरप्शिन् / विरफ्शिन्, अक्षिः / अख्षि, डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। [२९] षड्+सन्तः = षट्त्सन्तः। धुडागमाभावपक्षे तु षट्सन्तः। लिड्+सु, लिट्सु लिटत्सु, षड्+सुखानि > षट्सुखानि > षटत् सुखानि, तुराषाड्+संसरति > तुराषाट् संसरति > तुराषटत् संसरति, षड्+सन्ततयः > षट्सन्ततयः > षटत् सन्ततयः, षड्+समस्या > षट्समस्या > षटत् समस्या, षड्+सन्निकर्षाः > षट्सन्निकर्षाः > षटत् सन्निकर्षाः, इत्यादीनि।

नकारान्तात्सस्य धुड्वा स्यात्।[३०] नकारान्तशब्दात् परस्य सस्य विकल्पेन धुड् आगमो भवति । यथा- सन्+सः > सन्त्सः > सन्सः। अस्मिन्+समये = अस्मिन्त्समये। भवान्+सखा = भवान्त्सखा। सन्+साधु = सन्त्साधुः। तान्+सम्पत्लान् = तान्त्सम्पत्लान्। धनवान्+सहोदरः = धनवान्त्सहोदरः। पठन्+साङ्ख्यम् = पठन्त्साङ्ख्यम्। विद्वान्+सहते = विद्वान्त्सहते। पुनमान्+स्त्रिया = पुमान्त्स्त्रिया।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्।[३१] शश्छोऽटि इति छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरि इति चलोपः। यथा- सन् +शम्भुः इत्यवस्थायां सन् +तुक् +शम्भुः शि तुक् इति तुकागमेऽनुबन्धलोपे, सन् +त् +शम्भुः, इति स्थिते सञ् +च् +शम्भुः स्तोः श्चुनाः श्चुः इति श्चुत्वेन ञ् कारे च् कारे, सञ् +च् +छम्भुः शश्छोऽटि इति विकल्पेन छत्वे, सञ् +छम्भुः, झरो झरि सवर्णे इति च् लोपे, सञ्छम्भुः इति प्रथमरूपम्। सञ्च्छम्भुः चकारलोपाभावपक्षे द्वितीयरूपम् । सञ्च्शम्भुः छत्वाभावपक्षे तृतीयरूपम् । सञ्शम्भुः तुकभावपक्षे चतुर्थरूपम् । अनेन प्रकारेण- सन्+शम्भुः = सञ्छम्भुः / सञ्च्छम्भुः / सञ्च्शम्भुः / सञ्शम्भुः । बालान्+शास्ति = बालाञ्छास्ति / बालाञ्च्छास्ति / बालाञ्च्शास्ति / बालाञ्शास्ति । विद्वान्+शोभते = विद्वाञ्छोभते / विद्वाञ्च्छोभते / विद्वाञ्च्शोभते / विद्वाञ्शोभते । पुत्रान्+शाययति = पुत्राञ्छाययति / पुत्राञ्च्छाययति / पुत्राञ्च्शाययति / पुत्राञ्शाययति । इति । तथैव श्वसन्+शेते, भजन्+शिवम्, बुद्धिमान्+श्रृणोति, धनवान्+शूद्रः, पठन्+शोचति, पुत्रान्+श्रुयते, आगच्छन्+शौनकादयः, मतिमान्+श्लाघते इत्यादि रूपाणि भवन्ति।

---

२६. नपरे नः ८।३।२७॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।

२७. ङ्णोः कुक्टुक्शरि ८।३।२८॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।

२८. चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् (वा. ५०२३)

२९. डः सि धुट् ८।३।२९॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।

३०. नश्च ८।३।३०॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।

३१. शि तुक् ८।३।३१॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ङमुट्सन्धिः

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् ।[३२] अत्र टित्ग्रहणसामर्थ्याद् ङकारादचिपरे ङुट्, णकारादचिपरे णुट्, नकारादचिपरे नुट् आगमो भवति । यथा– प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः। सन्नच्युतः । प्रत्यङ् + आत्मा > प्रत्यङ् + ङुट् + आत्मा > प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण् + ईशः > सुगण् + णुट् + ईशः > सुगण्णीशः । सन् + अच्युतः > सन् + नुट् + अच्युतः > सन्नच्युतः । तथैव– तिङ् + अतिङः = तिङ्ङतिङः । सुगण् + आलयः = सुगण्णालयः । कुर्वन् + आस्ते = कुर्वन्नास्ते । तस्मिन् + इति = तस्मिन्निति । एकस्मिन् + अहनि = एकस्मिन्नहनि । गच्छन् + अवोचत् गच्छन्नवोचत् । जानन् + अपि = जानन्नपि । भगवन् + अत्र = भगवन्नत्र, तस्मिन् + अणि = तस्मिन्नणि । हसन् + आगच्छति = हसन्नागच्छति । पठन् + अपतत् = पठन्नपतत् । अस्मिन् + उद्याने = अस्मिन्नुद्याने ।

समो रुः स्यात्सुटि ।[३३] अलोऽन्त्यस्य इति नियमेन अन्त्यमकारस्य स्थाने रुआदेशो भवति ॥ सम् इत्यस्य म्कारस्य सुटि परे सति रु आदेशो भवति । अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ।[३४] अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् ।[३५] **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** । इति विसर्गादेशः । खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् ।[३६] एतदपवादेश वा शरि इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । सम् पुम् कान् शब्दसम्बद्धविसर्गस्य सकारादेशो भवति ।[३७]

डुकृञ् करणे (धा.पा.) इत्यस्माद् धातोः अनुबन्धलोपे कृ इति जाते सति तृच् प्रत्यये स्वादिकार्ये कर्ता इति जाते । सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सूत्रेण सुटागमेऽनुबन्धलोपे सम्स्कर्ता इति जाते । समः सुटि इति सूत्रेण समो मकारस्य रु आदेशे स रु स्कर्ता इति जातेऽनुबन्धलोपे स र् स्कर्ता इति जाते । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२॥ इति सूत्रेण रोः पूर्वस्यानुनासिको विकल्पेन भवति । सँर् स्कर्ता इति जाते । अनुनासिकाभावपक्षे अनुस्वारे संर्स्कर्ता इति जाते । खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति विसर्गे सँः स्कर्ता, संः स्कर्ता इति जाते । संपुंकानां सो वक्तव्यः इति वार्तिकेन विसर्गस्यस्थाने सकारादेशे सँस्स्कर्ता, संस्स्कर्ता इति जाते । भाष्ये समो वा लोपमेके इति कथनात् समो मकारस्य लोपपक्षे सँस्कर्ता/संस्कर्ता इति जाते ।

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् ।[३८] पुँस्कोकिलः / पुंस्कोकिलः, पुँस्पुत्रः / पुंस्पुत्रः । पुम्+कोकिलः, पु+रु+कोकिलः, पुर्+कोकिलः, पुँर्+कोकिलः, पुंर्+कोकिलः, पुँस्कोकिलः/ पुंस्कोकिलः । अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्शब्दस्य ।[३९] विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । चक्रिन्+त्रायस्वः > चक्रि+रु+त्रायस्वः> चक्रिँर्+त्रायस्वः > चक्रिंर्+त्रायस्वः > चक्रिँः+त्रायस्वः > चक्रिंः+त्रायस्वः > चक्रिँस्त्रायस्वः > चक्रिंस्त्रायस्वः । नृन् इत्यस्य नकारस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।[४०] कवर्गे पवर्गे च परे

---

३२. ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ८।३।३२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३३. समः सुटि ८।३।५॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३४. अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३५. अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८।३।४॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३६. विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३७. संपुंकानां सो वक्तव्यः । (वा. ४८९२)
३८. पुमः खय्यम्परे ८।३।६॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
३९. नश्छव्यप्रशान् ८।३।७॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४०. नृन्पे ८।३।१०॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः।[४१] नॄन्+पाहि > नॄ+रु+पाहि > नॄर्+पाहि > नॄँर्+पाहि/नॄंर् पाहि> नॄँः+पाहि/नॄंः+पाहि > नॄँ = पाहि/नॄं = पाहि> नॄँः पाहि/नॄंः पाहि इति सिद्धम् । रुत्व अभावपक्षे तु नॄन्पाहि । द्विरुक्तस्य परशब्दस्य आम्रेडित संज्ञा भवति ।[४२] कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे ।[४३] संपुंकानाम् इति सः । यद्वा । कान्+कान् इत्यत्र **तस्यपरमाम्रेडितम्** इति सूत्रेण द्वितीयशब्दस्य आम्रेडितसंज्ञा भवति । कान्+कान् = **कानाम्रेडिते** इति रुत्वे, कारु+कान् = अनुबन्धलोपे, कार्+कान् = अनुस्वारे, अनुनासिके, काँर्+कान् कांर्+कान् = विसर्गे, काँः+कान् कांः+कान् = सत्वे च, काँस्कान् / कांस्कान् इति रूपम् । क प योरपवादः ।[४४] इत्यधिकृत्य ।[४५]

तुगागमसन्धिः

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायम् ।[४६] तुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुः इति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । शिव+छाया > शिव+तुक्+छाया > शिवत्+छाया > शिवद्+छाया > शिवज्+छाया > शिवच्+छाया > शिवच्छाया इति रूपम् सिद्धम् । आङ्माङोश्च एतयोश्छे परे तुक्स्यात् ।[४७] पदान्त्द्वा इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् । दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात् ।[४८] दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य । सेनासुराच्छाया । इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् ।[४९] लक्ष्मीच्छाया / लक्ष्मीछाया ॥ इति ।

निष्कर्षः

हल्प्रत्याहारे ये वर्णाः समायान्ति तेषां वर्णानां परस्परं सन्धानमेव हल्सन्धिः कथ्यते । द्वयोर्हल्वर्णयोर्वा द्वयोर्हल्वर्णयुक्तयोः पदयोर्योगो वा मेलनं यत्र भवति स एव हल्सन्धिः । हल्सन्धौ परवर्णो वा उत्तरशब्दो हलादिकः पूर्वशब्दो हलन्तको भवति । हल्सन्धेरेकादश भेदाः सन्ति । ते च- श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, जश्त्वसन्धिः, अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः, पूर्वसवर्णसन्धिः, चर्त्वसन्धिः, छत्वसन्धिः, अनुस्वारसन्धिः, ङमुट्सन्धिः, तुगागमसन्धिः । अत्रानुसन्धानस्य निष्कर्षानि बिन्दुगतरूपेण इत्थं प्रस्तूयन्ते-

- दन्त्यसकारस्य तालव्यशकारचवर्गाभ्यां योगे तालव्यशकारः, तवर्गस्य तालव्यशकारचवर्गाभ्यां योगे क्रमात् चवर्गः आदेशो भवति । परन्तु, शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न भवति ।
- ष्टुत्वसन्धौ षकारटवर्गयोर्योगे सकारतवर्गयोः स्थाने षकारटवर्गौ भवतः । परन्तु, पदान्तात् टवर्गात् परस्याऽनामः स्तोः ष्टुत्वं न भवति । एतदतिरिक्तानां तु ष्टुत्वनिषेधो भवति । तवर्गस्य षकारे परे तु ष्टुत्वं न भवति ।
- पदस्यान्ते स्थितस्य झल्प्रत्याहारः झ भ घ ढ ध ज ब द ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह एते वर्णस्य स्थाने जश् ज ब ग ड द भवति । परन्त्वत्र अश् प्रत्याहार परे सति जस्त्वं भवति । खरिपरे सति तु स्थानसाधर्म्येण चर्त्वेन च ट त क प श ष स एव भवति ।

---

४१. कुप्वोः ≍क ≍पौ च ८।३।३७॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४२. तस्यपरमाम्रेडितम् ८।१।२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४३. कानाम्रेडिते ८।३।१२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४४. कस्कादिषु च । ८।३।४८॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४५. संहितायाम् ६।१।७२॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४६. छे च ६।१।७३॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४७. आङ्माङोश्च ६।१।७४॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४८. दीर्घात् ६।१।७५॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।
४९. पदान्ताद्वा ६।१।७६॥ इति सूत्रस्य वृत्तौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

- अनुनासिकसन्धौ अनुनासिकवर्णे ङ ञ ण न म परे सति पदान्तस्य यरः स्थाने विशेषरूपेण क् च् ट् त् प् इत्यस्य स्थाने विकल्पेन ङ ञ ण न म एतेषु अनुनासिकवर्णेषु स्थानवर्गदृष्ट्या निकटतमो वर्णो भवति। परन्तु यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको विकल्पेन भवति।
- परसवर्णसन्धौ परे लकारे सति तवर्गस्य लकारो भवति। किन्तु नकारस्य तु अनुनासिको लँकारो भवति।
- पूर्वसवर्णसन्धौ उदः परयोः स्थास्तम्भधात्वोः सकारस्य द्कारो भवति। परन्तु झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो विकल्पेन भवति। पूर्वसवर्णविधौ स्थान-अर्थ-गुण-प्रमाणानुसारेण वर्णस्य सर्वाधिकनिकटतमवर्णमेवादेशो भवति।
- चर्त्वसन्धौ खरि कखचछटठतथपफशषस वर्णे परे सति झल्वर्णस्य स्थाने चर्त्वं भवति।
- छत्वसन्धौ अटि परे सति झयः परस्य शकारस्य विकल्पेन छकारो भवति।
- अनुस्वारसन्धौ हलि परे मान्तस्य पदस्य म् इत्यस्य अनुस्वारः (ं) एतादृशो विन्दुः भवति। परन्तु पदे ययि परे अनुस्वारस्य परसवर्णो भवति। झल् प्रत्याहारे परे तु अपदान्तस्य नस्य मस्य च अनुस्वारो भवति।
- ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदमस्ति तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमो भवति।
- ह्रस्वस्य छे परे तुगागमो भवति। तथैव आङ्माङोः, दीर्घाच्च एतयोश्छे परेऽपि तुकागमो भवति। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तु तुगागमो विकल्पेन भवति। इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

चतुर्वेदी, श्रीरामाधीनः, **संस्कृतभाषाविज्ञान**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन २००५।

झा, उदयशंकरः, **अधिगमकौमुदी**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, सन् २०१३।

दीक्षित, भट्टोजि, **सिद्धान्तकौमुदी**, बालमनोरमा टीका, भाग १, सम्पादक गोपालदत्त पाण्डेय, वाराणसी : चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, चतुर्थ संस्करण १९९९।

नागेशभट्टः, **परिभाषेन्दुशेखर**, वाराणँसी, सम्पूर्णँनन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, सन् १९८७।

पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्य**, नवाह्निक, सम्पादक, मधुसूदन प्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्वा विद्या भवन, पुनमुद्रित संस्करण २००३।

पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, सरलव्याख्याटीकालङ्कृत्य, गुरुप्रसाद शास्त्री, वाराणसी : भार्गव पुस्तकालय।

---------, **अष्टाध्यायीसूत्रपाठ**, सं. पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसस्थनम्,वि.सं. २०४०।

आचार्यः शिवराज कौण्डिन्न्यायनः, **पाणिनीयशिक्षा**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००४।

वरदराजः, **लघुसिद्धान्तकौमुदी** *भैमीव्याख्या,* (अष्टमं संस्करणम्), (व्याख्या.) भीमसेन शास्त्री, दिल्ली : भैमी प्रकाशन, सन् २०१४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायवेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानां परिशीलनम्

प्रकाशमणिलम्सालः,
सहायकप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

न्यायवेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानामध्ययनपरः अयं लेखः । अस्मिन् लेखे संक्षेपेण न्यायदर्शनस्य परिचयः प्रदत्तः अस्ति । तथैव न्यायदर्शनेन स्वप्रमेयप्रतिपादनाय यानि प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति, तेषां प्रमाणानां सरलभाषया विश्लेषणं चास्मिन् लेखे कृतमस्ति । तथैवास्मिन् लेखे वेदान्तदर्शनस्य च संक्षेपेण परिचयः प्रस्तुतः अस्ति । तत्र च वेदान्तदर्शनेऽपि मुख्यतया अद्वैतवेदान्तस्य मतमत्र स्वीकृतमस्ति । अद्वैतवेदान्तदर्शनेन यानि प्रमाणानि अङ्गीक्रियन्ते, तेषां प्रमाणानां यथामति अध्ययनमस्मिन् लेखे कृतं वर्तते । एवञ्च अनयोः दर्शनयोः मतानुसारेण प्रमाणानि विविच्य निष्कर्षः निष्काशितः अस्ति । अतः अस्य लेखस्य माध्यमेन एतद्दर्शनद्वयाभितप्रमाणानां ज्ञानाय योगदानं भवतीति विश्वासः अस्ति ।

प्रमुखशब्दाः दर्शनम्, न्यायः, वेदान्तः, प्रमाणम्, प्रमेयम्, तत्त्वज्ञानम्, मिथ्याज्ञानम्, अपवर्गः, जीवात्मा, परमात्मा, कारणव्यापारः, समवायः, प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनम्, साध्यः, साधनम्, ब्रह्म, माया, व्याप्तिः, पक्षधर्मता, असाधारणकारणम् ।

विषयपरिचयः

दर्शनार्थकदृश्-धातोः करणे भावे वा ल्युट्-प्रत्यये कृते दर्शनशब्दः निष्पन्नः । दर्शनशब्दस्य सामान्यः अर्थः ज्ञानमपि । विशेषार्थः द्रष्टुः दृश्यस्य च सम्बन्धात् जायमानं तात्विकज्ञानं एव दर्शनम् उच्यते । दर्शनस्य आत्म-शरीर-इन्द्रिय-मनः-जीवन-मृत्यु-पुनर्जन्म-ईश्वरादिभिः सह सम्बन्धः अस्ति । तत्र दर्शनं पौरस्त्यपाश्चात्यभेदेना द्विविधं विद्यते । एवञ्च वैदिकावैदिकभेदेनापि दर्शनस्य द्वैविध्यम् । तत्र अवैदिकदर्शनेषु चार्वाकबौद्धजैनानां संग्रहः । वैदिकदर्शनेषु न्यायवैशेषिकसाङ्ख्ययोगमीमांसावेदान्तदर्शनानां संग्रहः ।

संसारस्य सर्वेऽपि प्राणिनः सुखं मे भूयात् दुःखं मे मा भूत् इति इच्छन्ति । दुखाद् विभ्यति । सुखञ्च अभिलसन्ति । तत्र सर्वेऽपि भवसागरात् मुक्तिं कामयन्ते । मुक्तिविषये दार्शनिकानां वैमत्यं दृश्यते । मुक्तिसाधका उपायाश्च विविधाः सन्ति । तत्र वैदिकदर्शनेषु महत्त्वपूर्णे दर्शने न्यायदर्शनं वेदान्तदर्शनञ्च । तत्र उभयस्मिन् दर्शने प्रमाणपदार्थं विविच्य तत्त्वज्ञानयोः औचित्यं च प्रतिपादितम् अस्ति । विभिन्नविषयवस्तूनां तत्त्वज्ञानं प्रमाणमन्तरा भवितुं नार्हीति । पौरस्त्यदर्शनप्रतिपादितानि प्रमाणानि विविधानि सन्ति । यथा प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिअनुपलब्धिचेष्टा । नैयायिकाः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति । अद्वैतवेदान्तिनः अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्च प्रमाणान्तरत्वं स्वीकुर्वन्ति । तत्रापि विशेषतः न्यायदर्शनेन चत्वारि प्रमाणानि प्रतिपादितानि । एवञ्च वेदान्तदर्शने षड्विध प्रमाणानि स्वीकृतानि । तत्र उभयोः दर्शनयोः प्रमाणानां साम्यं वैषम्यं वा ज्ञातुम् आवश्यकम् अस्ति ।

समस्याकथनम्

प्रस्तोष्यमाणे लेखे विविधाः समस्याः दृश्यन्ते । ताश्च मुख्यरूपेण अधो लिखितानुसारेण सन्ति ।

क) न्यायदर्शनस्य परिचयः कः ?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख) न्यायदर्शनप्रतिपादितप्रमाणानि कानि ?

ग) वेदान्तदर्शनं किम् ?

घ) वेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानि कानि ?

उद्देश्यम्

प्रस्तोष्यमाणस्य लेखस्य मुख्यमुद्देश्यं न्यायवेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानां परिशीलनम् इत्यस्मिन् विषये केन्द्रीभूय समस्याकथने समुपस्थापितानां समस्यानां समाधानान्वेषणमेव अस्ति । तथा च अधोलिखितानि उद्देश्यानि मुख्यानि ।:

क) न्यायदर्शनस्य परिचयप्रदानम् ।

ख) न्यायदर्शनाभिमतप्रमाणानामध्ययनम् ।

ग) वेदान्तदर्शनस्य परिचयप्रदानम् ।

घ) वेदान्तदर्शनाभिमतप्रमाणानामध्ययनम् ।

न्यायदर्शनम्

प्रमाणैः अर्थपरीक्षणं न्यायः । प्रमाणद्वारा विषयवस्तूनां परीक्षणमेव न्यायदर्शनस्य प्रयोजनम् । महर्षिणा गौतमेन प्रतिपादितदर्शनस्य नामानि अक्षपाददर्शनम्, आन्वीक्षिकी, प्रमाणदर्शनं, तर्कविद्यादीनि सन्ति । तत्रापि न्यायशास्त्रं प्राचीननव्यभेदेन द्विविधम् । नवीनं तावत् प्रमाण- प्रधानं प्राचीनञ्च प्रमेयप्रधानम् । महर्षिगौतमाद् आरभ्य उदयनाचार्यपर्यन्तं प्राचीनपरम्परायाः न्यायाचार्याः । गङ्गेशोपाध्यायादारभ्य गदाधरपर्यन्तं नव्यपरम्परायाः आचार्याः । तत्र न्यायदर्शने प्रमाणादिपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव मोक्षः जायते इत्यभिलक्ष्य प्रथमं सूत्रं प्रमाणप्रमेयादि असूत्रयत् **प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवनिर्णयवादजल्प-वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः'** (न्या.सू.१।१।१) । तत्र तत्त्वज्ञानस्य अनुपलब्धिः एव दुःखम् । तत्र मिथ्याज्ञानात् तत्त्वज्ञानाभावः । ततः दोषाः समुत्पद्यन्ते। ततः प्रवृत्तयः जायन्ते । प्रवृत्तिवसात् धर्माधर्मादयः समुत्पद्यन्ते । ततः जन्म जायते । तदेव परमं दुःखम् । अतः पूर्वं तत्त्वज्ञानं कर्तव्यम् । तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानमपैति । मिथ्याज्ञानात् दोषाः, दोषात् प्रवृत्तिः प्रवृत्यभावात् दुःखाभावः । अत एव द्वितीयं सूत्रं गौतमेन प्रणीतं **'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषामिथ्याज्ञानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तगरापायादवर्गः'**(न्या.सू.१।१।२) तत्र गंगेशोपाध्यायेन प्रणीतन्यायशास्त्रेषु रघुनाथशिरोमणिः, केशवमिश्रः, अन्नंभट्टादय दार्शनिकाः आगच्छन्ति । इयं परम्परा प्रमाणाश्रितत्वात् प्रमाणप्रधानं नव्यन्यायदर्शनम् उच्यते । तत्र न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि सन्ति । उक्तञ्च । **'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि'**(न्या.सू.१।१।३) एभिः प्रमाणैः द्वादशप्रमेयानां सिद्धिः भवति । प्रमेयानि च आह गौतमः **'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्याभावफलदुःखाऽपवर्गास्तु प्रमेयम्'**(न्या.सू.१।१।९)

इति । अत्र दर्शने ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं घटकर्तृत्वकुलालवत् साध्यते । एतत् एव अनुमानं प्रमाणम् । वेदस्य पौरुषेयत्वात् अनित्यत्वं स्वीकरोति । तथा च अस्मिन् दर्शने आत्मपदार्थः जीवात्म-परमात्म-भेदेन द्विविधः । जीवात्मनां नानात्वं परमात्मनस्तु नित्यत्वम् एकत्वञ्च । तत्र जीवात्मा मनः इन्द्रियशरीराणां सहकारेण सुखम् दुखम् च अनुभवति ।

न्यायदर्शने प्रमाणम्

माङ् धातोः करणे भावे वा ल्युट् प्रत्यये कृते सति प्रमाणशव्दः निष्पन्नः । तदर्थश्च प्रमितिकरणं प्रमाणम् । प्रमाणं विना प्रमेयस्य सिद्धिः न भवति । न्यायदर्शनं चत्वारि प्रमाणानि स्वीकरोति । तत्र आह गौतमः । **'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि'**(न्या.सू.१।१।३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यक्षप्रमाणम्

चतुर्षु प्रमाणेषु प्रथमप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं ग्रन्थकारेण प्रत्यपादि । **इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यावसायत्मकं प्रत्यक्षम्** (न्या.सू.१।१।४) अत्र अस्य सूत्रस्य अयं अर्थः इन्द्रियपदार्थयोः सन्निकर्षाद् उत्पन्नं ज्ञानं अव्यपदेश्यम् अव्यभिचारी निश्चयात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षं । तत्र शरीराणाम् इन्द्रियाणि षट् सन्ति । तत्र प्रत्यक्षे इन्द्रियाणां कारणव्यापारावत्वेन करणत्वं व्यापारश्च सन्निकर्षः । ते च षट् सन्ति यथा- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणता इति ।

अनुमानप्रमाणम्

अनुमानप्रमाणं द्वितीयं प्रमाणम् । तस्य लक्षणम् उच्यते अन्नंभट्टेन- **'अनुमितिकरणमनुमानमिति'(तर्कसंग्रह पृ.३९)** । अनुमानेन अनुमितिर्जायते । अनुमानं त्रिविधं पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्च । पुनः अनुमानं द्विविधम् । तच्च अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । **'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं च' -(न्या.सू.१।१।५)** परार्थानुमानस्य कारणीभूताः अवयवाः पञ्च सन्ति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । अतः अनुमाने पूर्वं साधनस्य भूयो दर्शनेन साध्यसाधनयोः ग्रहणे सति कालान्तरे साधनस्य दर्शनेन साध्यास्यापि अनुमानं भवति । पूर्ववत् अनुमानस्य लक्षणम् इदं अस्ति - कारणात् कार्यानुमानम् एव पूर्ववत् । यथा कृष्णमेघं दृष्ट्वा वृष्टेः अनुमानम् । यत्र कार्यम् प्रत्यक्षं दृष्ट्वा कारणस्य अनुमानं शेषवत् अनुमानम् । यथा नद्यां आपूरिततटनदीप्रवाहं दृष्ट्वा कुत्रचित् नद्याः शिरोभागे वृष्टेः अनुमानम् । सामान्यतोदृष्टानुमानम् - एकस्मिन् देशे पूर्वदृष्टं पदार्थानां कालान्तरे देशान्तरदर्शनेन जायमानम् अनुमानम् । यथा पूर्वदिशि उदितस्य भास्करस्य कालान्तरे सायंकाले पश्चिमदिशि दर्शनम् । तेन सूर्यस्य गतेः अनुमानम् ।

उपमानप्रमाणम्

उपमितिकरणम् उपमानम् उच्यते । उपमितिश्च प्रसिद्धपदार्थस्य साधर्म्यज्ञानात् अप्रसिद्धपदार्थस्य ज्ञानम् । यथा कुतश्चित् आरण्यकात् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा कालान्तरे वनङ्गत्वा गोसदृशं पिण्डं पश्यति, तदनन्तरं गोसदृशो गवय इति वाक्यं स्मरति, ततो गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिर्जायते । तदुपमितिकारणीभूतव्यापारवदसाधारणकारणं गोसदृशो गवय इति वाक्यार्थज्ञानमेव उपमानं प्रमाणम् । उक्तञ्च महर्षिणापि सूत्रमेतत् **"प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्"। (न्या.सू.१।१।६)**

शब्दप्रमाणम्

आप्तोपदेशशब्दानामेव प्रामाण्यम् । तेन आप्तोपदेशशब्दात्मकसमूहेन पदपदार्थयोः पदजन्यपदार्थोपस्थितिः, तदनन्तरं शाब्दबोधश्च जायते । तस्य शाब्दबोधस्य कारणं पदज्ञानं, तदेव प्रमाणम् । उक्तञ्च गौतमेन **"आप्तोपदेशःशब्दः" -न्या.सू.१।१।७)** । स च शब्दः द्विविधः **स द्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात् (न्या.सू.१।१।८)** । तत्र लौकिकाप्तपुरुषाणां वाक्यानां दृष्टार्थशब्दप्रमाणम् । अलौकिकवेदवाक्यानां तु अदृष्टार्थत्वेन प्रमाणम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदान्तदर्शनम्

विद्धातोः भावे घञ्प्रत्यये कृते वेदशब्दः निष्पन्नः । तदर्थश्च ज्ञानं लाभश्च । वेदस्य अन्तः वेदान्तः, वेदान्तस्य दर्शनं वेदान्तदर्शनम् । तत्र वेदस्य भागद्वयं कर्मकाण्डम्, ज्ञानकाण्डञ्च । कर्मकाण्डं पूर्वमीमांसा, ज्ञानकाण्डञ्च उत्तरमीमांसा निगद्यते । वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिपाद्यो विषयः ब्रह्म । अतः ब्रह्मप्रतिपादकदर्शनं वेदान्तदर्शनम् उच्यते । तत्र वेदान्तदर्शने विविधाः वादाः सन्ति । यथा रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतवादः, शङ्कराचार्यस्य अद्वैतवादः, निम्बार्काचार्यस्य द्वैताद्वैतवादः, मध्वाचार्यस्य द्वैतवादः , वल्लभाचार्यस्य शुद्धाद्वैतवादः, चैतन्यमहाप्रभोः अचिन्त्यभेदवादः प्रसिद्धाः सन्ति । तत्रादौ समेषां वादानां परिचयः व्यासेन समासेन वा उपस्थाप्यते । तत्र रामानुजाचार्येण ब्रह्मसूत्रोपरि भाष्यं विधाय विशिष्टद्वैतमतं स्थापितम् । अस्मिन् मते ज्ञानं गुणवतः पदार्थस्यैव भवति । निर्गुणस्य ज्ञानं नहि कुत्रापि प्रसिद्धम् । भूतपदार्थे जीवात्मनि ब्रह्मणः अंशः अस्ति । अंशानां परिवर्तनं सर्वत्र दृश्यते । अंशी च कदापि न परिवर्तते । यथा चन्द्रमसः कलानां परिवर्तनेऽपि नहि चन्द्रमसः परिवर्तनम् । यथा वा दुग्धात् दधि परिवर्तते । तद्वद् ब्रह्मणः गुणेषु परिवर्तनम् ब्रह्म ब्रह्माण्डे व्याप्तं तच्चैकमेकमेव । द्वैताद्वैतवाद निम्बार्काचार्येण प्रतिपादितः प्रचारितश्च । एतस्मिन् मते ब्रह्मणि अनन्तसद्गुणाः सन्ति । पूर्णस्वतन्त्रब्रह्मणा चराचरजगतः उत्पत्तिः स्थितिः लयश्च क्रियन्ते । संसारस्य निमित्तकारणं ब्रह्म एव जीवः नित्यः ब्रह्मणव्यतिरिक्तः एव । ईश्वरस्य अनुग्रहेण अज्ञाननाशे सति जीवः ब्रह्मसदृशः भवति । द्वैतवादस्य प्रणेता मध्वाचार्यः अस्ति । तत्र पदार्थः द्विविधः स्वतन्त्रः परतन्त्रश्च । ईश्वरः स्वतन्त्रः जीवप्रकृतिश्च परतन्त्रे । सर्वगुणसम्पन्नः ईश्वरः एव ब्रह्मपदवाच्यः । स च जगत्कर्ता । ब्रह्मविद् ब्रह्मसदृशः भवति । प्रकृतिजगतः उपादानकारणं विष्णुरेव । वल्लभाचार्येण प्रतिपादितं मतं शुद्धाद्वैतमतम् । अस्मिन् मते ब्रह्मणि गुणाः सन्ति । गुणविशिष्टं ब्रह्म एव विश्वरूपेण प्रतिभाति । आत्मप्रकृत्योः स्वामी च । माया ईश्वरभक्तौ तिष्ठति इति तेषां मतम् । अचिन्त्यभेदाभेदवादः चैतन्यमहाप्रभुणा प्रतिपादितः सिद्धान्तः । अस्मिन् मते ईश्वरस्य अचिन्त्यगुणशक्तिमत्वम् । ईश्वरः आनन्दस्वरूपः मायायाः स्वामी च । जीवेश्वरौ भिन्नौ । ईश्वरस्य शक्तेः संसारस्य जीवस्य च उत्पत्तिः । कृष्ण एव ईश्वरः, तस्य उपासनया जीवः मोक्षं लभते इति तेषां सिद्धान्तः । आचार्यभगवता शङ्कराचार्येण उपनिषद्प्रमाणं आधारीकृत्य ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यम् अद्वैतवादाधारेण प्रणीतम् । भाष्यमिदं शाङ्करवेदान्तनाम्ना जगति प्रसिद्धम् । अत्र वेदान्तस्य प्रस्थानत्रयी उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रम् श्रीमद्भगवद्गीता च । अस्य दर्शनस्य प्रतिपाद्यो विषयः ब्रह्म । ब्रह्मप्रतिपादकं दर्शनमेव वेदान्तदर्शनेषु अद्वैतवादः उच्यते । अत्र च लेखे केवलम् अद्वैतवेदान्तमताभिमतप्रमाणानामेव परिशीलनं क्रियते ।

अद्वैतवेदान्तदर्शने प्रमाणम्

तत्र अद्वैतवेदान्तमते षट् प्रमाणानि सन्ति । तानि च प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपामनागमार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि ।

प्रत्यक्षप्रमाणम्

तेषु प्रथमं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् उच्यते वेदान्तपरिभाषाकारेण- **प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम्** (वेदान्तपरिभाषा पृ.१९) । प्रत्यक्षप्रमाणस्य इन्द्रियरूपत्वांत् **इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षप्रमात्वम्** (वे.प.पृ.२१) । प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणम् । तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् इन्द्रियजन्यत्वं इन्द्रियाजन्यत्वञ्च । अत्र इन्द्रियपदेन घ्राणरसनात्वक्चक्षुश्श्रोत्रासि ग्राह्याणि । एतेषां गन्धरसस्पर्शरूपशब्दाख्यविषयाः भवन्ति, उक्तञ्च - **सर्वाणि चेष्टेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति** (वे.प.पृ.१३१) । तत्र प्रत्यक्षज्ञानम् अपि निर्विकल्पसविकल्पभेदेन द्विविधम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निर्विकल्पप्रत्यक्षे विषयस्य प्रकारतया उतोवा विशेष्यतया पदार्थस्य भानं न भवति। सविकल्पे प्रकारतायाः विशिष्टं विधया ज्ञानं जायते।

अनुमानप्रमाणम्

प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानप्रमाणम् अस्ति। इदञ्च प्रमाणं परामर्शादिव्यापारद्वारा अनुमितिं जनयति **अनुमीयते अनेन इति अनुमानम् (वे.प.पृ.१३५)**। अतः अनुमितिकरणम् अनुमानम् उच्यते। तत्र चार्वाकदर्शनं विहाय सर्वाण्यपि दर्शनानि अनुमानस्य प्रमाणत्वं स्वीकुर्वन्ति। तत्र वेदान्तदर्शनमते अनुमेयपदार्थस्य प्रत्यक्षं न भवति, उक्तञ्च - **अनुमितेः प्रत्यक्षत्वं न, अनुमितिकरणं न व्याप्तिज्ञानम्। (वे. प.पृ.१३५)** । अत्र अनुमानस्य भेदद्वयं प्रतिपादितम्। प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धः, सामान्यतो दृष्टसम्बन्धश्च। यथा धूमस्याकृतिं दृष्ट्वा अग्नेः आकृतिज्ञानं दृष्टानुमितिः, तत्करणञ्च दृष्टानुमानम्। अन्यत्र दृष्टस्य आदित्यस्य अन्यत्र दर्शनेन जायमानम् अनुमानं सामान्यतो दृष्टानुमानं, दृष्टसम्बन्धानुमानम् उच्यते। परार्थानुमाने पञ्चावयवाः भवन्ति। किन्तु वेदान्तमतानुसारेण अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः उपदर्शनसम्भवेन अधिकावयवद्वयस्य कल्पनं व्यर्थम्। तत्र उपनयनिगमनयोः अन्तरभावः प्रतिज्ञावाक्ये भवति। अतः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणवाक्येन परार्थानुमानं सम्भवति चेत्, उपनयनिगमनयोः पृथक् कल्पनम् अनुचितम्।

उपमानप्रमाणम्

तत्र तृतीयम् उपमानप्रमाणम्। तस्य लक्षणं **सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् (वे.प.पृ.१६३)**। यथा कस्यचित् गृहे गां दृष्ट्वा अरण्यं गतस्य कस्यचित् आरण्यकस्य गोसदृशं पिण्डं दृष्ट्वा अनेन सदृशी मदीया गौः इत्याकारिकोपमीतिः जायते। वेदान्तदर्शने उपमानप्रमाणस्य आवश्यकता भवति। यदा अद्वैतसाक्षात्कारात् चित्तशुद्ध्यर्थं तत्प्रकृतिभूतदर्शपौर्णमासादियागानां विकृतिभूतसौरयागानाञ्च अनुष्ठानम् कर्तव्यम्। तत्र यागानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सादृश्यज्ञानम् आवश्यकम्। अतः तच्च सादृश्यज्ञानम् उपमानम् एव।

आगमप्रमाणम्

चतुर्थप्रमाणम् आगमप्रमाणम्। शब्दप्रमाणेन पदार्थोपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधः जायते। तस्य शाब्दबोधस्य व्यापारवदसाधारणकारणतया शब्दप्रमाणस्य करणम् उच्यते। उक्तञ्च परिभाषाकारेण - **यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम्।(वे.प.पृ.१६७)**। शब्दप्रमाणञ्च लौकिकालौकि भेदेन द्विविधम्। वेदस्य स्वतः प्रमाणत्वात् तस्य प्रामाण्यम्। लौकिकं तु आप्तोक्तमेव प्रमाणम्, नान्यत्। तत्र शाब्दबोधं प्रति आकांक्षायोग्यताआशक्तिः ज्ञानानि अपि शाब्दबोधे कारणानि। आकाङ्क्षा च पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषययोग्यत्वम्। तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गस्य वाधाभावः योग्यता। पदानाम् अविलम्वेन उच्चारणम् आशक्तिः। एते च शाब्दबोधं प्रति हेतवः।

अर्थापत्तिप्रमाणम्

पञ्चमप्रमाणम् अर्थापत्तिः। एतत् प्रमाणञ्च नैयायिकाः अनुमानप्रमाणे अन्तर्भावयन्ति। किन्तु वेदान्तिनः स्वतन्त्रप्रमाणेन अस्य अस्तित्वं साधयन्ति। उक्तञ्च- **उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः (वे.प.पृ.२४६)**। यथा पीनोऽयं देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते अत्र भोजनं विना पीनत्वम् अनुपपद्यते। अतः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पीनत्वं दृष्ट्वा रात्रिभोजनशालित्वम् अर्थात् आपतितं भवति । अर्थापत्तिश्च द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च ।

अनुपलब्धिप्रमाणम्

अनुपलब्धिप्रमाणं तावत् अभावज्ञानं साधयति । अर्थात् **ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् ।** (वे.प.पृ.२५८) एतस्य लक्षणं । ज्ञानसाधनात् अनुपलब्धिः प्रमाणं यथा अत्र यदि घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येत । नोपलभ्यते अतः नास्ति घटः अर्थात् घटस्य अनुपलब्धिप्रमाणमेव घटाभावप्रत्यक्षं कारयति । एतावता अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं सिद्धम् ।

निष्कर्षः

सर्वेषाम् आस्तिकदर्शनानामाधारो वेद एव । तत्र वेदप्रमाण्यमाश्रित्य निश्रितानां दर्शनानां महत्तमं दर्शनं वेदान्तदर्शनम् एव । अत्रास्य दर्शनस्य पूर्वपक्षरूपेण मीमासादर्शनं तदुत्तरत्वेन वेदान्तदर्शनम् वर्तते । वेदान्तदर्शनं वेदान्तस्य तात्पर्यार्थं निरूपयत् चरमपुरुषार्थस्य महत्त्वं प्रतिपादयति । तत्र पदार्थचिन्तनोपक्रमे न्यायदर्शनस्यावश्यकता विद्यते । विना न्यायदर्शनप्रतिपातिपदार्थानां तत्त्वज्ञानं वेदान्तदर्शनस्यावबोधो दुरुह एव । न्यायदर्शनोक्तचर्तुविधप्रमाणानि वेदान्तर्शनमपि अभ्युपैति । तत्र पदार्थानां निरूपणप्रसङ्गे साम्यं वैषम्यं वा दृश्यते । यथा न्यायमते षडिन्द्रियाणि, वेदान्तमते मनसोऽन्तकरणस्वरूपत्वमङ्गीक्रियते । तत्रानुमानेऽपि भेदो दृश्यते । न्यायमते अनुमानस्य त्रैविध्यम् । पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टभेदात् । वेदान्तस्य मते अन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभेदेन त्रिविधम् । अवयवेऽपि प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदेन पञ्च सन्ति । वेदान्ते प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन त्रिविधः एव । प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि भवति । प्रमेयसिद्धिविषये पद्धतिश्च कुत्रचित् वैषम्यम्, कुत्रचित् साम्यमेव तत्र विशेषेणाध्यनं कर्तव्यमिति दिक् ।

सन्दर्भग्रन्थाः

गौतम, मुनि.(२०१२) न्यायदर्शन. उत्तर प्रदेश : डायनेमिक पब्लिकेसन ।

ध्वरीन्द्र, धर्मराजा.(२०१५) वेदान्तपरिभाषा. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

भट्ट, अन्नम्.(२००८) तर्कसङ्ग्रह, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कातन्त्रव्याकरणस्य ऐतिहासिकमनुशीलनम्

भीमप्रसादकण्डेलः
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

वेदशास्त्राणि सर्वविद्यानां निधिरूपेण सर्वशास्त्राणां निदानरूपेण च समादृतानि । वेदोपदिष्टविद्यानां संरक्षणविकासप्रचारसन्दर्भे वेदार्थजिज्ञासाजागरणप्रसङ्गेन वेदोच्चरितशब्दानां व्युत्पादनं तदर्थानुसन्धानकार्यञ्च यदा बभूव तदैव व्याकरणशास्त्राविर्भावस्य पूर्वाधारो निर्मितो मन्यते । सर्वविद्यानां प्रवेशाधिकारसाधकस्य सर्वशास्त्रोपकारकस्य च व्याकरणशास्त्रस्य प्रथमप्रवक्ताऽपि प्रजापतिब्रह्मैवानुसंहितः पौरस्त्यमनीषिभिः । इत्थं व्याकरणस्य प्रवचनप्रणयनप्रवाहे माहेन्द्रमाहेश्वरौ द्वौ सम्प्रदायौ समुदित्य स्यन्दमानौ च बभूवतुः । माहेन्द्रेण अनादिसिद्धवर्णक्रममाश्रित्य, माहेश्वरेण च स्वीयविशिष्टवर्णानुक्रमं प्रकल्प्य, शब्दा व्युत्पादिताः । तत्र पाणिनिचान्द्रीनि माहेश्वरपथागतानि, सम्प्रत्युपलब्धं कातन्त्रं च माहेन्द्रपथानुगतं मतम् । विक्रमपूर्वचतुर्थशताब्दीसमयानुमितं शर्ववर्मप्रणीतं कातन्त्रं व्याकरणं पाणिनिव्याकरणपरवर्तिषु व्याकरणेषु ज्येष्ठं लघिष्ठं सर्वोत्कृष्टञ्चावसितम् । पाणिनीये पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिसमुच्चितं त्रिमुनि व्याकरणमितिवत् कातन्त्रीये शर्ववर्म-वररुचि-दुर्गसिंह-श्रीपति-विद्यानन्दसमुच्चितं पञ्चमुनि व्याकरणं विदितम् । यत्र सूत्र-परिशिष्ट-परिशिष्टोत्तर-लिङ्गानुशासनगणपाठान् समाहृत्य कातन्त्रं सर्वाङ्गीणं परिपूर्णञ्चासादितम् । पाणिनीयव्याकरणे इव कातन्त्रव्याकरणेऽपि वृत्ति-व्याख्या-टीका-टीप्पणादिलेखनस्य हस्तलिखितग्रन्थसंपादनगवेषणस्यापि सुदीर्घा सुविस्तृता च परम्परा विकसिता तस्या यथाक्रमं शीर्षकोपशीर्षकपरिकल्पनेन सप्रमाणमुपस्थापनेऽत्र प्रयासो विहितः । अस्य व्याकरणस्याध्ययनाध्यापनव्याख्यालेखनद्वारा प्रसृतविततदेशकालवशेन बङ्ग-काश्मीरौ द्वौ संप्रदायौ समुदितौ तयोः सम्प्रदाययोः स्वीकृतपाठभेदाः, व्याख्यानभेदाश्चात्र यथानुक्रमं समुपस्थापिताः । प्रत्याहारप्रणालीगतजटिलतारहितत्वेन, मातृकावर्णपाठाश्रितत्वेन, सूत्रकलेवरगतगुरुत्वादरेऽपि सद्योऽर्थबोधप्रयुक्तलाघवादृतत्वेन लोकसिद्धपदपदार्थानामुपयोगेन च व्याकरणशास्त्रप्रविविक्षूणां सुकुमारमतीनां बालानां स्वल्पेन कालेन स्वल्पप्रयासेन व्याकरणजिज्ञासूनां प्रौढानामपि पाणिनीयव्याकरणापेक्षया परमोपयोगीदं कातन्त्रव्याकरणमिति निष्कर्षोऽत्र प्रस्तुतः ।

शब्दकुञ्जिका मातृकावर्णक्रमः, प्रत्याहारप्रणाली, आख्यातजातानि, शब्दानुशासनम्, सम्प्रदायः, कालापम्, शार्ववर्मिकम्, अविच्छिन्नता ।

विषयावतारः

अस्मिन् जगति यदा मानवजातीनामस्तित्वं समजनि तदैव स्वकीयभावसंप्रेषणेन पारस्परिकस्य व्यवहारस्य निर्वाहार्थं भाषाया आविष्कारो मानवसमुदायेन सर्वप्रथमं विहितमिति मन्तुं शक्यते । मानवसमुदाये मिथो व्यवहारिकविकासेन सह सांस्कृतिकः, सांस्कारिकः, आध्यात्मिकः, वैज्ञानिकः, इत्यादिविचाराणां विचारानुसारिणां व्यवहाराणामपि विकासोऽभूदेव । तेषां विचाराणां संरक्षणाय समृद्धभाषाया आवश्यकत्वं तादृशभाषायाश्चिरस्थायित्वं सम्पादयितुं व्याकरणस्यावश्यकत्वमपरिहार्यमेव । एतदर्थं विभिन्नेषु कालखण्डेषु समुत्पन्नैरनेकैर्विद्वद्भिरनेकानि व्याकरणानि प्रणीतानि । तेषु नवविधानि व्याकरणानि प्रमुखरूपेणानुश्रूयन्ते । तद्यथा-ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् । सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्,[1] इति । एषु व्याकरणेषु धातुगणोणादिपाठानां लिङ्गानुशासनस्य चोपदेशेन सर्वाङ्गीणं, व्यवस्थितं, लौकिकवैदिकोभयविधानां शब्दानां साधुत्वविधानेन व्यापकत्वञ्च

१. श्रीतत्त्वनिधिनामकवैष्णवग्रन्थाद् उद्धृतः श्लोकः, 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास', प्रथमभाग पृष्ठ ७५, युधिष्ठिर मीमांसक ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणिनिप्रणीतं व्याकरणमेव प्रथितम् । अथापि शब्दसाधुत्वसारल्येन प्रबोधयितुं पाणिनिव्याकरणोत्तरकालेऽपि नवनवव्याकरणप्रणयनस्य परम्परा नावरुद्धा । पाणिनिव्याकरणात् परवर्त्तिषु व्याकरणेषु सर्वप्रथमं प्रणीतं कातन्त्रव्याकरणं ज्येष्ठस्थानं बिभर्ति । एवं पाणिनीयव्याकरणस्यापेक्षया संक्षिप्तत्वेन सरलत्वेन च शब्दसाधुत्वज्ञानाय सुकुमारमतीनां बालानां भृशमुपयोगि प्रकृतं व्याकरणं मन्यते । अस्मिन् व्याकरणे प्रत्याहारप्रणाल्या जटिलताराहित्यं लोकसिद्धस्य मातृकावर्णानुक्रमस्यानुसृतत्वं सूत्रस्वरूपगतगुरुत्वादेऽपि अर्थबोधगतलाघवादृतत्वञ्चेत्यादीनि वैशिष्ट्यानि विलसन्ति । प्रकृतलेखे, व्याकरणपरम्परायां कातन्त्रव्याकरणस्य ऐतिहासिकानुशीलनेन तस्य प्रणेता, प्रयोजकः, लोकोपयोगिता, तद्व्याख्यापरम्पराया दृग्दर्शनञ्च प्रस्तोष्यते ।

समस्याकथनम्, उद्देश्यौचित्यख्यापनञ्च

व्याकरणशास्त्रं सर्वशास्त्रोपकारकं मन्यते ॥ सम्प्रति पाणिनीयव्याकरणं संस्कृतव्याकरणजगति शब्दानुशासनस्य सर्वलोकप्रियं वरीवर्ति । शब्दानुशासनस्य कृते पाणिनेरपेक्षातः सरलसरणिगवेषणार्थं पाणिनिपरवर्तिर्बहुभिर्वैयाकरणैः प्रयत्तम् । अनेकानि व्याकरणान्यपि प्रणीतानि । तेषु कातन्त्रव्याकरणं ज्येष्ठं लघिष्ठं स्वल्पेन कालेन फलप्रदत्वेन बाल-वृद्ध-व्यस्त-मन्दसर्वजनानां परमोपयोगि मन्यते । एतादृशस्य व्याकरणस्योद्भावने प्रथमं बीजं किम् ? । एतस्य प्रथमप्रवक्ता कः? एतस्यैतिहासिकविकासक्रमः कथं समजनि? अस्य व्याकरणस्य संवर्धने के के विद्वांसः कानि कानि योगदानानि प्रददुः ? एतस्याध्ययनाध्यापनयोः स्थलानि कानि कानि प्रसिद्धानि ? अतीते सम्प्रति च प्रकृतव्याकरणे शोधानुसन्धानकार्याणि कथं प्रवृत्तानि? इति प्राज्ञिकजिज्ञासानां समाधानार्थं प्रकृतलेखो लक्षितः । एतादृश प्राज्ञिकजिज्ञासानुसारेण कातन्त्रव्याकरणस्यैतिहासिकानुशीलनं विधाय कातन्त्रव्याकरणस्येतिहासप्रबोधनेन सह तस्य महत्त्वमुपादेयत्वप्रदर्शनं प्रकृतलेखस्योद्देश्यम् । शब्दानुशासनजगति सरलतमलघुतमोपायोपस्थापकस्य व्याकरणस्य स्वरूप-विकासक्रम-प्रचारस्थलानां विवेचनात्मको लेख औचित्यपूर्णः सिद्ध्यति ।

अध्ययनविधिः

प्रस्तुतलेखोपस्थापने सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयविधिः प्राधान्येन समादृतः । तत्र संस्कृतव्याकरणस्येतिहासः, कातन्त्रव्याकरणस्य अनुसन्धानात्मकाः प्रबन्धाः, प्राथमिकस्रोतःसामग्रीरूपेण, कातन्त्रव्याकरणे लिखिता भूमिकाः, कातन्त्रव्याकरणसंबद्धाः स्वतन्त्रलेखनिबन्धादयो द्वितीयस्रोतः स्रामग्रीरूपेण समाश्रिताः । सर्वाश्चैताः सामग्र्यः विविधेभ्यः पुस्तकालयेभ्यः, विद्युत्सञ्जालादपि संगृहीताः । तास्ताः सामग्रीः समुपयुज्य निगमनागमनव्याख्यानविश्लेषणतुलनात्मकविधीन् अनुसृत्य प्रत्यक्षसाधकप्रमाणेन स्वकीयतर्कविश्लेषणानुमानादिबलेन च यथासंभवं यथातथ्यं विषयवस्तु प्रस्तुतलेखे समुपस्थापितम् ।

व्याकरणशास्त्रस्याविर्भावः

सर्वप्रथमं व्याकरणशास्त्रस्याविर्भावः कदा बभूव ? इत्यस्मिन् विषये यद्यपि तिथिमिती निश्चितीकृत्य निर्वक्तुं नैव पार्यते तथापि व्याकरणशास्त्रस्याविर्भावे मूलाधारा वेदा एवेति निश्चेतुं शक्यते । जगति प्रथिताः सकला विद्या वेदेभ्य एव निःसृता इति आर्यमनीषिणामवधारणा विद्यते । यदा श्रुत्यर्थं प्रति मानवानां जिज्ञासा समुदिता तदा श्रुतिगतशब्दानां व्युत्पादनप्रयासेन तदर्थान्वेषणाय तदानीन्तना मनीषिणः प्रवृत्ता जाताः । तत्प्रवर्तनमेव व्याकरणशास्त्ररचनस्य पूर्वाधार आसीदिति परिकल्पितुं शक्यते । व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनं शब्दार्थव्युत्पादनपूर्वकं शब्दार्थावगमनं सदपि व्याकरणस्य मुख्यप्रयोजनानि प्रस्तुवन् महाभाष्यकारः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पतञ्जलिरेवमवोचत्- "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्। रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति" इति (व्या०म०भा० प्र० आ० पृ०२०) एतावता निश्चप्रचं वक्तुं पार्यते यत् सर्वविद्यानिधीनाम् अङ्गिस्थानीयानां वेदानां संरक्षणाय प्रधानाङ्गस्थानीयं व्याकरणशास्त्रं प्रवर्तितमिति । एवमेव व्याकरणशास्त्रस्य गौणप्रयोजनानि समुपस्थापयन् महाभाष्यकारोऽधस्तनान् पञ्च वैदिकमन्त्रान् समुद्धृतवान्। तद्यथा-

क. चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः...० (ऋग्वेदः ४।५८।३)

ख. चत्वारि वाक्परिमिता पदानि...० (ऋग्वेदः १।१६४।४५)

ग. उत त्वः पश्यन् न ददर्श...० (ऋग्वेदः १०।७१।४।

घ. सक्तुमिव तितउना पुनन्तु...० (ऋग्वेदः १०।७१।२)

ङ. सुदेवोऽसि वरुण...० (ऋग्वेदः ८।९६।१२)

एषां मन्त्राणां व्याकरणपरकार्था महाभाष्यकारेण सम्यक् प्रतिपादितास्तत्र महाभाष्ये । एतावता वेदमन्त्रेषु गर्भितानि व्याकरणबीजानि समादाय वेदसंरक्षणार्थं व्याकरणशास्त्रस्य संरचना समजनीति वक्तुं शक्यते।

सर्वप्रथमं केन पुरुषविशेषेण व्याकरणशास्त्रं स्वतन्त्रग्रन्थाकारेण प्रस्तुतम् ? इति जिज्ञासायाः समाधानमध्यावधि दृष्टिपथं श्रुतिपथमपि यद्यपि नागतं तथापि वाल्मीकीयरामायणकालात् प्रागेव व्याकरणशास्त्रं परिपूर्णतां प्राप्य लोके प्रसृतमासीदिति अधस्तनाद् वाल्मीकीयवचनाद् अध्यवसीयते। तद्यथा-

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्। बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्॥ (वा०रा०कि०का ३।२९)

अस्माकं सनातनविद्यापरम्परायां प्रजापतिर्ब्रह्मा सर्वासां विद्यानामादिमः प्रवक्ता मन्यते। तेन व्याकरणविद्याया अपि प्रथमो वक्ता स एवाभ्युपगम्यते। एतस्य सत्यापकं वचनं ऋक्तन्त्रे चेत्थं समुपलभ्यते- "इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाचार्या ऊचुः- ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः" इति। अत्र हि व्याकरणस्य बीजरूपस्य व्याकरणैकदेशस्य अक्षरसमाम्नायस्य प्रवक्तृपरम्परा ब्रह्मा, बृहस्पतिः, इन्द्रः, भरद्वाजस्ततो ब्राह्मणाश्चेति क्रमेण लोके प्रवाहितासीदित्यवसितम् । तेनैव हेतुना समग्रव्याकरणोपदेशधारा अनुमिता भवति । प्रजापतिब्रह्मत आरभ्य इन्द्रपर्यन्तं साधुशब्दानां ज्ञानाय प्रतिपत्पाठपद्धतिरासीद् देवगुरुर्बृहस्पतिः इन्द्राय प्रतिपदोक्तशब्दौघस्वरूपं शब्दपारायणं प्रोक्तवान् । तदानीम्पर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुशब्दानाम् अन्वाख्यानव्यवस्था नैवाविष्कृता । "बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम" (व्या०म०भा०प्र०आ०पृ०५४) इति महाभाष्यकारस्य वचनेन विज्ञातुं शक्यते । प्रतिपदोक्तशब्दपारायणपद्धतेः दुरूहत्वम् अनन्तत्वं अननुगम्यञ्चावगत्य प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रकल्पनया शब्दव्युत्पादनव्यवस्था महेन्द्रात् प्रारब्धा। तत्र प्रमाणं खलु- पुरा स्वीयशब्दज्ञानसौकर्याय देवा वाचं व्याकर्तु देवराजमिन्द्रं प्रेरयामसुः । देवैश्चोदित इन्द्रो वाचं मध्यतो विभज्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकल्प्य शब्दोपदेशव्यवस्थां निर्ममौ। तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायाम्- "ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्" (तै०सं०६।४।७) इति। एतस्यैव मन्त्रस्य व्याख्याता सायणाचार्य प्रोवाच- तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोद्। (सा०ऋग्भा० उपोद्घा० पू०सं०भा०१पृ०२६) संप्रति यद् प्रकृतिप्रत्ययविभागपद्धत्या शब्दव्युत्पादकं व्याकरणशास्त्रमुपस्थितं तस्य प्रथमोद्भावक इन्द्र एवासीदिति निश्चीयते।

निरुक्तकारो यास्कः स्वकीये निरुक्तग्रन्थे "तत्र नामानि आख्यातजातानि- इति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च। न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्चैके" (नि०प्र०च०पा०पृ३३) इति प्रोवाच। तद्वचनेन संकेतयति यद् यास्कसमयात्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राक्तना अनेके व्याकरणशास्त्रप्रवर्तका आचार्या आसन्निति । व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकानां मध्ये सुमेरुरिव प्रतिष्ठित आचार्यः पाणिनिरपि स्वकीयायामष्टाध्याØयां स्वपूर्ववर्त्तिनां दश वैयाकरणनां नामोल्लेखं चकार । तथाहि- १. आपिशलिः - "वा सुप्यापिशलेः" ६।१।९२, २. काश्यपः- तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य १।२।२५, ३. गार्ग्यः- ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२२, ४. गालवः - "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य" ५. चाक्रवर्मणः ४.ई ३ चात्रवर्मणस्य ६।१।१३०, ६. भारद्वाजः - ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३, ७. शाकटायनः - लङः शाकटायनस्य ३।४।१११, ८. शाकल्यः- लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९, ९. सेनकः- गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२, १०. स्फोटायनः - अवङ् स्फोटायनस्य ६।१।१२२, इति । महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि व्याकरणशास्त्रस्य प्राचीनकालिकास्तित्वं संकेतयामास- "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते (व्या०म०भा०प्र०आ०पृ०५१) ।

वाल्मीकीयरामायणादारभ्य महाभाष्यकारपर्यन्तानां मनीषिणां प्रमाणसंकेताभ्यां विज्ञायते यद् बहुकालात् पूर्वमेव व्याकरणशास्त्रं स्वतन्त्रग्रन्थरूपेण समुदितं लोके पठनपाठनपरम्परायां स्थापितञ्चासीदिति । व्याकरणशास्त्रस्येतिहासकारो युधिष्ठिरमीमांसकस्तु त्रेतायुगारम्भे व्याकरणशास्त्रं ग्रन्थाकाररूपेण सुव्यवस्थितं लोकविश्रुतं बभूवेति स्वीकुरुते (व्या०शा०इतिहा०भा०१पृ५६)

व्याकरणलक्षितक्षेत्राणि

आर्यसंस्कृतिसभ्यतासाहित्यानां प्रमुखस्रोतसां वेदानां तात्पर्यावगतये आविष्कृतानि शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, ज्यौतिषम्, छन्दश्चेति वेदाङ्गानि प्रथितानि[२] । एषु शिक्षानिरुक्तव्याकरणानि शब्दार्थसंबद्धानुशासनपराणि विदितानि । तत्र शिक्षानिरुक्तयोः सापेक्षातायां व्याकरणस्य शब्दार्थानुशासनपरम्परा सुव्यवस्थिता, सुविस्तृता, सुगभीरा च वरीवर्ति । शब्दानुशासनस्य लक्षितक्षेत्राधिकारदृष्ट्या त्रिवर्गेषु प्रविभक्तानि व्याकरणशास्त्राणि सन्ति ।

१. वैदिकशब्दानुशासनपराणि शिक्षा-प्रातिशाख्य-ऋक्तन्त्रादीनि ।
२. वैदिकलौकिकोभयविधशब्दानुशासनपराणि आपिशल-पाणिनीयादीनि
३. लौकिकमात्रशब्दानुशासनपराणि, पाणिनीयार्वाचीनानि कातन्त्रादीनि

कातन्त्रव्याकरणस्य सम्प्रदायः

व्याकरणेष्वपि द्विविधा परम्परा विकसिता विद्यते । एका माहेश्वरी परम्परा अपरा च माहेन्द्री परम्परा । तत्र माहेश्वरीं परम्परामनुसृत्य प्रणीतानि व्याकरणानि पाणिनीयसारस्वतचान्द्रप्रभृतीनि मन्यन्ते । माहेन्द्रपरम्परामादृत्य रचितानि कातन्त्रादीनि कथ्यन्ते । तत्र माहेश्वरपरम्परागतस्य व्याकरणस्य यादृशी विशालता, अविच्छिन्नता विलोक्यते तादृशी विशालता, अविच्छिन्नता माहेन्द्रपरम्परागतस्य व्याकरणस्य नावलोक्यते । सम्प्रति माहेन्द्रीं परम्परामाश्रित्य प्रणीतं केवलं कातन्त्रव्याकरणमेवोपलब्धमस्तीति व्याकरणशास्त्रेतिहासानुशीलकाः कोविदाः कथयन्ति ।(सं०व्या०शा०इतिहा०ख०प्र०पृ०७१, युधिष्ठिरमीमांसकः)

महेश्वरपरम्परायां प्रणीतेषु व्याकरणेषु विशिष्टवर्णानुक्रमपद्धतिः, प्रत्याहारप्रणाली, शब्दलाघवम्, अर्थबोधगौरवं, कृत्रिमत्वं प्रतीयन्ते । तानि खलु पाणिनीयादिव्याकरणेषु प्रयुक्तानि सन्ति । माहेन्द्रपरम्परायां तु अनादिलोकप्रसिद्धवर्णानुक्रमाश्रितत्वम्, प्रत्याहारप्रणालीविहीनत्वम्, शब्दगतगौरवेऽपि अर्थबोधप्रयुक्तलघुत्वञ्चानुभूयन्ते । तानि किल कातन्त्रव्याकरणे यथातथं विलसन्ति । तत्र हि

२. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्माद साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ पा.शि. श्लो० ४२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वाभाविकव्यवहारागतानां पक्षाणां समादरेण माहेन्द्रपराम्परागतस्य व्याकरणस्य लोकव्यवहारानुकूलत्वं समधिकं विदितं भवति ।

पाणिनिपरवर्तिव्याकरणेषु आचार्यशर्ववर्मविरचितस्य कातन्त्रव्याकरणस्य, चन्द्रगोमिप्रणीतस्य चान्द्रव्याकरणस्य, देवनन्दिना निर्मितस्य जैनेन्द्रव्याकरणस्य, पाल्यकीर्तिकृतस्य जैनव्याकरणस्य, भोजदेवेन प्रवर्तितस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्य हेमचन्द्रसूरिणा विनिर्मितस्य हैमसिद्धानुशासनस्य अनुभूतिस्वरूपाचार्येण सृष्टायाः सारस्वतप्रक्रियायाः, वोपदेवेन विहितस्य मुग्धबोधस्य, पद्मनाभदत्तेन रचितस्य सुपद्मव्याकरणस्य च लोके प्रसिद्धिः संजाता । तत्तद्व्याकरणानुयायिभिर्वैयाकरणैः तेषु तेषु व्याकरणेषु वृत्तिभाष्यटीकाटिप्पणादिरचनया तत्तद्व्याकरणगतसंप्रदायास्य भूयान् विकासः, स्वस्वप्रदेशेषु प्रचारप्रभावौ लोकोपयोगिता च समासादिताः । तत्रापि पाणिनिव्याकरणोत्तरवर्तिषु व्याकरणेषु सर्वप्रथमं प्रणीतं कातन्त्रव्याकरणं व्याकरणान्तरापेक्षया ज्येष्ठं सरलञ्चावहतीति विदुषामवधारणा विद्यते । युधिष्ठिरमीमांसकस्य प्रकल्पितकालक्रमानुसारेण विंशतिशताब्दविक्रमाब्दपूर्वं (वि.सं.पू.२०००) कातन्त्रस्य रचना जाता । किन्तु अर्वाचीनवैयाकरणास्तु चतुश्शताब्दविक्रमपूर्वाद् विक्रमस्य प्रथमशताब्द्याः(वि.सं.पू.४००-वि.स.१००) अन्तरालकाले कातन्त्रव्याकरणं प्रणीतमिति मन्वते ।

कातन्त्रव्याकरणस्य रचनास्रोतःप्रसक्तः

कथासरित्सागरे वर्णितप्रसङ्गानुसारेण तदानीन्तन आन्ध्रदेशीयशासको राजा सातवाहनो वसन्तसमयोत्सवे स्वीयया विदुष्या भार्यया सह जलक्रीडायां संलग्न आसीत् । तदा जलक्रीडातो विश्रान्ता भार्या स्वां प्रति जलप्रक्षेपनिवारणाभिप्रायकं वचनं 'मोदकं देहि' इति राजानं प्रोवाच । राजा च प्रसङ्गमप्यविचार्य तद्वाक्यार्थमन्यथा बुद्ध्वा झटिति आपणतो मोदकमानीय महिष्यै प्रददौ । राज्ञस्तादृशं व्यवहारं विलोक्य माशब्दोदकशब्दयोर्मिथो जातं सन्धिकार्यमजानानं व्याकरणशास्त्रज्ञानरहितं राजानं मूर्खादिदुर्वचःप्रयोगेण राज्ञी भृशमुपजहास निनिन्द च[३] । भार्याया निन्दोपहासाभ्यां चेखिद्यमानो राजा सातवाहनो झटिति व्याकरणज्ञानं जिघृक्षुः सन् स्वसचिवौ गुणाढ्यशर्ववर्मनामानौ स्वल्पेन समयेन व्याकरणज्ञानोपायं पप्रच्छ । राजेच्छां साधयितुमेव विद्वान् सचिवः शर्ववर्मा पार्वतीनन्दनं कार्तिकेयं समाराध्य तत्प्रसादेन "सिद्धो वर्णसमाम्नायः" इति प्रथमं सूत्रमवाप्य तदनु कार्तिकेयदत्तवरानुकूलं स्वतःस्फूर्तसिद्धं इदं कातन्त्रव्याकरणं प्रणीतवान् । राज्ञीप्रयुक्ताद् 'मोदकं देहि' इति वचनाद् प्रेरणां गृहीत्वा मोदकमिति पदे मा - उदकमिति सन्धेः प्रयोगः । तदाश्रयेण सर्वप्रथमं सन्धिप्रकरणं निर्मितम् । उदकं पदमादाय एतद्व्याकरणे प्रकल्पितप्रत्ययाश्रयेण स्यन्तपदाभिधेयं द्वितीयं नामचतुष्टयप्रकरणं प्रणीतम् । अन्तिमे 'देहि' आख्यातपदानुरोधेन तृतीयमाख्यातप्रकरणं विरचितम् ।

कातन्त्रस्य संरचनाप्रकारः

कातन्त्रव्याकरणस्य सन्ध्याख्ये प्रथमे प्रकरणे पञ्चपादानि एकोनाशीतिसंख्याकसूत्राणि (७९) आबद्धानि सन्ति । द्वितीयस्मिन् नामचतुष्टयाख्ये प्रकरणे षड्लिङ्ग-कारक-समास-तद्धितप्रकरणानि षट्पादानि सप्तत्रिंशदुत्तरत्रिशतसंख्याकानि (३३७) सूत्राणि निबद्धानि सन्ति । आख्याताख्ये चरमे प्रकरणे अष्टौ पादानि एकोनचत्वारिंशदुत्तरचतुश्शतसंख्याकानि सूत्राणि अनुस्यूतानि । इत्थं शर्ववर्मणा विरचितं कातन्त्रव्याकरणं

---

३. ततः कदाचिदध्यास्त वसन्तसमयोत्सवे । देवीकृतं तदुद्यानं स राजा सातवाहनः । विहरन् सुचिरं तत्र महेन्द्र इव नन्दने । वापीजलेऽवतीर्णोऽभूत् क्रीडितुं कामिनीसखः ॥ अथैका तस्य महिषी राज्ञः स्तनभरालसा । सा जलैरभिषिञ्चन्तं राजानमसहा सती । । अब्रवीद् मोदकैर्देव परिताडय मामिति । तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा द्रुतमानाययद् बहून् । ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवाभ्यभाषत । राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलान्तरे । उदकैः सिञ्च मा त्वं मामित्युक्तं हि मया खलु ॥ सन्धिमात्रं न जानासि माशब्दोदकशब्दकयोः । न च प्रकरणं वेत्सि मूर्खस्त्वं कथमीदृशः ॥ (कथासरित्सागरः ६। श्लो० १०८-११७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'मोदकं देहि' इति राज्ञीवाक्यानुगुण्येन सन्धि-नाम-आख्यातरूपं प्रकरणत्रयात्मकम्, एकोनविंशतिपादान्वितं पञ्चपञ्चाशदुत्तराष्टशतसूत्रैः (८५५) समन्वितं विद्यते स्म । शर्ववर्माचार्येण कृत्प्रकरणं नैव विरचितम् । कातन्त्रसंप्रदाये अधीयानानां शब्दव्युत्पत्सूनां छात्राणामावश्यकतामाकाङ्क्षाञ्च विचार्य कात्यायनेना षट्पादात्मकं षट्चत्वारिंशदुत्तरपञ्चशतसूत्रैः (५४६) संबद्धं कृत्प्रकरणं विरचøय शर्ववर्मणः कातन्त्रव्याकरणे तत्प्रकरणं समायोजितम् ।[४] संप्रति पञ्चविंशतिपादात्मकम्, सन्धि-नाम-आख्यात-कृदिति चतुःप्रकरणयुक्तं एकोत्तरचतुर्दशशतसूत्रैः (१४०१) समन्वितं कातन्त्रव्याकरणं प्रसिद्ध्यति । अग्रे यथा पाणिनीयव्याकरणे कात्यायनेन सूत्रगतानामुक्तानुक्तदुरुक्तानां निवारणार्थं वार्त्तिकानि प्रणीतानि, तेन कार्येण पाणिनीयं व्याकरणं परिष्कृतं प्रशस्तञ्च सम्पन्नं तथैव श्रीपतिदत्तेन कातन्त्रव्याकरणोपरि सन्धि-नाम-कारक-षत्व-णत्व-स्त्रीत्व-समासाश्चेति सप्तसु प्रकरणेषु त्रिंशदधिकसप्तशतसंख्याकैः (७३०) सूत्रैः समन्वितं कातन्त्रपरिशिष्टम्, विद्यानन्देन कातन्त्रोत्तरपरिशिष्टं रचयित्वा कातन्त्रव्याकरणं पूरयितुं परिष्कर्तुं च प्रयत्तम् । पुनश्च दुर्गसिंहेन उणादिसूत्राणि, लिंगानुशासनस्य कारिकाश्च (८६) प्रणीय कातन्त्रीयशब्दानुशासनं पूर्णतां नीतम् । एवमेव चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेण रचितैः कातन्त्रच्छन्दसूत्रैश्चास्य व्याकरणस्य परिपुष्टत्वं पल्लवितत्वञ्च सम्पादितम् । एवमेव आचार्यदुर्गसिंहेन अमुष्य व्याकरणस्योपरि वृत्ति-टीका-उणादिवृत्ति-परिभाषादिरचनाद्वारा इदं व्याकरणं प्रभूतं परिष्कृतं सुसमृद्धं च प्रापितम् । (का०व्या०प्र०भा०भू० जानकीप्रसादद्विवेदी पृ० १-२) ।

कातन्त्रस्य विविधानि नामधेयानि

अस्यैव व्याकरणस्य कातन्त्रम्, कलापम्,कालापम्, कलापकम्, कौमारम्, शार्ववर्मिकमिति विविधानि नामानि लोकविश्रुतानि सन्ति । तत्र कुशब्दस्य ईषद् अल्पं संक्षिप्तं वार्थः । तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन इति तन्त्रम्-व्याकरणशास्त्रम् । कु-संक्षिप्तम्, तन्त्रम् - व्याकरणम् इति विग्रहे समासे सति कुशब्दस्य स्थाने "का त्वीषदर्थेद्रक्षे" (२।५।२५ का०सू) इति सूत्रेण कादेशे कृते कातन्त्रमिति सिद्ध्यति । अत्र संक्षेपस्तु पूर्ववर्तिपाणिनीयादिव्याकरणगतस्य विस्तृतदुरूहापेक्षया स्वल्पसुबोधापादनं वेदितव्यम् । अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यतीति कथासरित्सागरवचनप्रामाण्येन कातन्त्रस्य तदर्थोऽनुगतो भवति । कलाम्- व्याकरणांशम् संक्षेपम् वा पिबति आदत्ते वा कलापम्, पुनः कलापमेव कालापम् संक्षिप्तव्याकरणमिति । कलापशब्दात् ह्रस्वार्थे कप्रत्यये विहिते कलापकमिति । काशकृत्स्नव्याकरणस्यापि नामान्तरम् शब्दकलापः, कलापो वा निगद्यते । तस्यैव संक्षिप्तसंस्करणं कलापकमिति विबुधाः कथयन्ति । कुमाराद्- कार्तिकेयाद् आगतम् कौमारमिति नाम । शर्ववर्मना प्रोक्तं शार्ववर्मिकमिति प्रसिद्धम् । शर्ववर्मप्रणीतसूत्राणां नैयून्यस्य निवारणार्थं दुर्गसिंहेन चान्द्रव्याकरणतः "तादर्थ्ये" (२।४।२७) सूत्रमादाय मूलसूत्रसंख्याया अपि संवर्धनं विहितम् । तेन चास्य व्याकरणस्य नामान्तरं दौर्गसिंहम् दुर्गसिंहीयं वा संजातमिति प्राकृतव्याकरणव्याख्याकर्तॄणामभिमतं वर्तते । व्याकरणेऽस्मिन् स्वतन्त्रवैदिकप्रक्रियाया असमावेशाद् वैदिकशब्देषु वेदेषु च अश्रद्दधाना बौद्धा जैनाश्चापि स्वसंप्रदायानुकूलमिदं व्याकरणं मत्वा संप्रत्यपि समादरं कुर्वते । भारतदेशस्य अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्ग-काश्मीर-राजस्थान-आसाम-कलकत्ता-मध्यप्रदेशेषु श्रीलङ्कातिब्बतादिदेशेषु चास्य व्याकरणस्य पठनपाठनादिकार्यं संचलितं संचलदपि वर्तते (का०व्या० भू० द्विवेदी जानकीप्रसादः) ।

---

४. वृक्षादिवदमी रूढाः कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिबुद्धये ॥ दुर्गवृत्तिकृदन्तप्रारम्भः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कातन्त्रस्याधिकारिणः

प्रमुखतो राज्ञे सातवाहनाय स्वल्पावधौ व्याकरणज्ञानप्रदानाय प्रवर्तितं कातन्त्रव्याकरणमिति उपरिचर्चितेन ऐतिह्यप्रसङ्केन सुविदितं भवति । एवं सत्यपि पाणिनीयादिविशालगहनव्याकरणं परिशीलयितुमशक्नुवानाः सर्वसाधारणा जना व्याकरणं जिज्ञासवोऽस्य व्याकरणस्याधिकारिणो भवन्तीति विचार्य शशिदेवेन स्वीयां व्याख्यानप्रक्रियायां कातन्त्रव्याकरणस्य रचनोद्देश्यमित्थं निगदितम्-

छान्दसाः स्वल्पमतयः शास्त्रान्तररताश्च ये ।

ईश्वरा वाच्यनिरतास्तथालस्ययुताश्च ये ।

वणिजस्तृष्णादिसंसक्ता लोकयात्रादिषु स्थिताः ।

तेषां क्षिप्रं प्रबोधार्थमनेकार्थं कलापकम् ॥ (व्या०प्र०१। श्लो०सं १५-१६, शशिदेवः)

अर्थात् ये मन्दमतयो वेदमात्राभ्यासिनः, साहित्यादिशास्त्रान्तरेषु सक्ताः, धनाढ्याः, परावहेनप्रसन्नाः, अलसाः, व्याणिज्यकर्मसु व्यग्राः, अर्थकामासक्ताः, जीविकार्थं विविधकार्यव्यापृता जना जायेरन् तेषां जनानां क्षिप्रं व्याकरणप्रबोधार्थं कलापकनामकमिदं व्याकरणमिति । एतावता आमन्दसम्पन्नविपन्नविलासिव्यग्रजनं प्रकृतव्याकरणस्य प्रयोजनं निर्दिष्टम् । तेन लौकिकं महत्त्वं सर्वाधिकं ववर्तीति सर्वे शब्दविद्यामर्मज्ञाः सहजमाकलयितुं शक्नुवन्त्यस्य व्याकरणस्य ।

कातन्त्रव्याकरणस्य व्याख्यानपरम्परा

मूलग्रन्थेऽवस्थितानां न्यूनाधिकक्लिष्टोक्तीनां परिहारार्थं वृत्तिभाष्यादिप्रणयनेन मूलग्रन्थस्य परिपूरणं परिमार्जनं ग्रन्थगौरवानुसारेण शब्दार्थभावार्थतात्पर्यादिप्रकाशनाय व्याख्यानम्, व्याख्यानमधिकृत्य टीकाटीप्पणादिलेखनपरम्परा प्रायः सर्वत्र वाङ्मयेषु समालोक्यते । एवमेव ग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनयोरविच्छिन्नप्रवाहेण देशान्तरप्रसारः स्थलगतपाठभेदाः, पाठगतक्रमभेदाः, व्याख्याभेदाः, शैलीभेदाश्चेति वैशिष्ट्यानि विकसितानि सुदीर्घपरम्परायां भवन्त्येव । कातन्त्रव्याकरणवाङ्मयेऽपि तादृशी एवंविधा वैविध्यविस्तृतपरम्परा विकसिता वरीवर्ति ।

सर्वप्रथमं मूलकातन्त्रव्याकरणमाश्रित्य व्याख्यारचनापरम्पराया उपक्रमोऽपि स्वयं कातन्त्रकृता शर्ववर्मद्वारा विहितः । गुरुपदहालदारस्योल्लेखानुसारेण आचार्यशर्ववर्मणा स्वोपज्ञे कातन्त्रव्याकरणे बृहद्वृत्तिर्विरचितासीत् (व्या०द०इति०पृ०४३७) । सम्प्रत्यनुपलब्धाया अस्या वृत्तेरस्तित्वविषये प्रमाणान्तराणि अद्यावधि नाधिगतानि । तदनन्तरं कातन्त्रस्य कृत्सूत्रप्रणेता कात्यायनोऽपि दुर्घटाख्यां वृत्तिं कातन्त्रव्याकरणस्योपरि व्यरचयद् । सापि वृत्तिरितिहासकालखण्डे एव विलुप्ता । अस्या अस्तित्वविषये कातन्त्रव्याकरणानुशीलका इत्थं तर्कयन्ति- दुर्गसिंहेन स्वकीयवृत्तिप्रारम्भे निम्नलिखितः श्लोकोऽवाप्यते- देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् । कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम् ॥ (दु०वृ०प्रा०) इति । दुर्गसिंहेनैव विरचितायां दुर्गटीकायामेतस्य श्लोकस्य व्याख्यानक्रममारभ्य 'भगवान् वृत्तिकारः श्लोकमेकं कृतवान्- देवदेवमित्यादि, दुर्गसिंहेन व्यलेखि । स्वस्य कृते भगवच्छब्दप्रयोगस्यानुपयुक्ततया अन्यस्यैव स्वपूर्ववर्तिनो वृत्तिकारस्य मङ्गलः श्लोकः स्ववृत्त्यादौ समुद्धृतो दुर्गसिंहेन इत्यनुमाय स श्लोको वररुचिकृतवृत्तेर्मङ्गलाचरणस्थ इति कातन्त्रीयव्याकरणव्याख्याकृतः सुषेणविद्याभूषणहरिरामादय आमनन्ति । एवमेव सुषेणविद्याभूषणेन कलापचन्द्रे "ना क्र्यादेः" (३।२।३८। का०सू०) इति सूत्रस्य व्याख्यायां तेन किं स्यादित्याह-तस्मिन्नित्यादि वररुचिवृत्तिरित्युक्तम् । नाग्रहणं योगविभागार्थम् । तथा च इत्यादिव्याख्याकारवचनप्रामाण्येन नूनमेव वररुचिना मूलकातन्त्र-व्याकरणस्योपरि वृत्तिः प्रणीतेति गम्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वयं वररुचिना स्वकृतानां कृत्सूत्राणामुपर्यपि चित्रकूटी नाम्नी टीका रचितेति गुरुपदहालदारो लिलेख (व्या०द०इति०पृ०५७९)। संप्रति सापि वृत्तिर्न दृष्टिगोचरा केवलं श्रुतिगोचरा, अनुमितविषया च वर्तते।

दुर्गवृत्तिः (सं ६००-६८०)

संप्रत्युपलब्धासु कातन्त्रीयव्याकरणव्याख्यासु प्राचीनतमा, प्रौढा, पूर्णा च दुर्गसिंहेन रचिता दुर्गवृत्तिर्विराजते। वररुचिदुर्गसिंहयोरन्तराले कालेऽप्यनेका वृत्तयष्टीकाश्च विरचिताः। यतो हि प्राप्तायां दुर्गवृत्तौ केचित्, अन्ये, अपरे इत्यादिभिः पदैः स्वपूर्वाचार्यमतानि सूचितानि विवेचितानि, स्वीकृतानि, निराकृतानि च विलोक्यन्ते। गुरुपदहालदारो वररुचिवृत्तिरचनायास्त्रिशताब्दानन्तरं दुर्गवृत्ते रचना जातेति कथयति- वाररुचिक वृत्तिर प्राय ३०० वत्सरपरे दौर्गवृत्ति (व्या.द.इति.पृ.३९५) इति। दुर्गसिंहविरचिताया दुर्गवृत्ते र्नामान्तरं सिद्धान्तकौमुदी चोपलभ्यते। इयं वृत्तिर्देवनागरिकलिप्यां बङ्गलिप्यामपि मुद्रिता प्राप्यते। दुर्गवृत्तेर्भाषाशैली लघ्वी सुबोधा परं विषयगहना च विद्यते। इमामेव वृत्तिमाश्रित्य कुलचन्द्रवर्धमानप्रभृतयो द्वादशाधिका वैयाकरणमूर्द्धन्या दुर्गवाक्यप्रबोध-कातन्त्रविस्तरादीन् व्याख्याग्रन्थान् आतेनुः। पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदाये महाभाष्यं यादृशं महनीयं स्थानं बिभर्ति कातन्त्रीयव्याकरणसम्प्रदाये तादृशं गौरवपूर्णस्थानं संक्षिप्तापि दुर्गवृत्तिरादधातीति कातन्त्रव्याकरणानुयायिनो विद्वांसो वदन्ति[५]। विशेषतः सूत्रार्थोदाहरणानां सुष्ठु संयोजनेन संरचिता, स्वल्पसरलव्याख्यासंबलिता, दार्शनिकविवेचनविरहिता प्रकृतदुर्गवृत्तिः पाणिनीयव्याकरणपरम्परायां भट्टोजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी इव समादरणीया कातन्त्रप्रक्रियायामिति मदीया धारणा विद्यते।

दुर्गटीका (वि०सं० ९००)

दुर्गवृत्तेरुपरि प्रणीतासु बह्वीषु टीकासु दुर्गटीका सर्वप्राचीना मन्यते। दुर्गाख्येन विदुषा प्रणीतत्वाद् दुर्गटीकेति नाम्ना प्रथिता। गुरुपदहालदारः प्रकृतटीकाकारस्य नाम दुर्गगुप्तसिंह इति लिलेख। दुर्गवृत्तिकाराद् दुर्गटीकाकारं भिन्नमेव युधिष्ठिरमीमांसको मनुते। यतोहि टीकाकारेण "देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम्। कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम्॥ इति दुर्गवृत्तेः प्रारम्भे लिखितस्य मङ्गलश्लोकस्य व्याख्यानोपक्रमे भगवान् वृत्तिकारः श्लोकमेकं कृतवान् देवदेवमित्यभिहितम्। अत्र वृत्तिकारशब्देन दुर्गसिंह एव गृह्यते, तमेव दुर्गसिंहं भगवान् इति शब्दो विशिनष्टि। यदि दुर्गटीकाकारोऽपि वृत्तिकारो दुर्गसिंह एव स्यात् तर्हि स्वस्य कृते स्वयमेव भगवान् इति विशेषणप्रदानमयुक्तमिति तर्कयित्वा वृत्तिकाराट् टीकाकारः पृथगेव मत्वा वृत्तिकारस्य समयः सप्तमशताब्दी टीकाकारस्य च विक्रमस्य नवमशताब्दीं परिकल्पयति युधिष्ठिरमीमांसकः (व्या.शा.इतिहा.प्र.भा.पृ.६५३)। किन्तु दुर्गटीकाकारेण दुर्गवृत्तौ अनुपलब्धानि वचनान्यपि व्याख्यातानि यानि वचनानि वररुचिकृतायां वृत्तौ स्युः। दुर्गवृत्तेरादौ पठितपद्यमपि वररुचेरेवेति प्रतिश्रुत्य वररुचिवृत्तिः स्वीयदुर्गवृत्तिश्चेति द्वयोरेव व्याख्यानं विदधता टीकाकारेण दुर्गसिंहेन वररुचिमुद्दिश्य भगवान् इति शब्दस्य प्रयोगोऽभिप्रेतोऽस्तीति मत्वा दुर्गवृत्तिकारो दुर्गटीकाकारश्च एकैव व्यक्तिर्दुर्गसिंहो वर्तत इति सम्भावयति जानकीप्रसादद्विवेदी (का.व्या.वि.पृ.१०)। दुर्गटीकोपरि कृताया विवरणपञ्जिकाया व्याख्यात्मके कलापचन्द्रे देवदेवमिति पद्यव्याख्यानमधिकृत्य "ननु वररुचेः श्लोकोऽयं तत् चकार इत्युक्तम्? सत्यं कृधातुरिहार्पणार्थ इति कथयता सुषेणविद्याभूषणेन दुर्गवृत्तेः प्रारम्भे पठितं मङ्गलपद्यं वररुचेरेव स्वीकृतम्। एतावता वृत्तिकृट्टीकाकृतोरैक्येऽङ्गीकृते दुर्गटीकारचनाकालोऽपि विक्रमस्य सप्तमशताब्दी एव मन्तव्या भवति।

५. जानकीप्रसादद्विवेदी कातन्त्रव्याकरणम्, प्रथमभागः, भूमिका पृ०९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युधिष्ठिरमीमांसकस्तु दुर्गवृत्तेरादिपद्यं वृत्तिकारस्यैव मत्वा वृत्तिकारटीकाकारौ पृथक् पृथक् व्यक्ती प्रकल्य टीकाकारस्य समयमपि भिन्नमेव प्रकल्पयति।

अत्र दुर्गटीकायां न केवलं दुर्गवृत्तौ व्यक्तविचारा एव व्याख्याता अपि तु व्याकरणान्तरस्य सिद्धान्तान् सूत्राणि परिभाषा अपि यथाप्रसङ्गं निर्दिश्य तेषां विवेचनमपि सम्यग् विहितम्। विषयस्य स्फुटीकरणाय स्थले स्थले प्रासङ्गिकाः श्लोका अपि समुद्धृता व्याख्याताश्च। कातन्त्रव्याकरणपरम्परायाः समीक्षका विद्वास इमां टीकां पाणिनीयपरम्परायाः काशिकावृत्तेः समानस्थानीयां मन्वते।

विवरणवृत्तिपञ्जिका (वि.सं.११००)

आचार्यत्रिलोचनदासेन दुर्गवृत्तेरुपरि कातन्त्रवृत्तिपञ्जिका नाम्नी बृहती व्याख्या व्यरचि। व्याख्येयं दुर्गवृत्तौ प्रयुक्तानां गूढार्थगुम्फितानां शब्दानां तात्पर्यार्थस्फोरणाय विशेषमहत्त्वमादधाति। दुर्गवृत्तिस्थपदपदार्थानां बोधाशक्तानां बालानां तत्प्रबोधार्थं प्रस्तुतव्याख्यारचनाप्रयोजनमिति तथ्यं स्वयं व्याख्याकारः प्रस्तौति व्याख्यारम्भे-

दुर्गसिंहोक्तकातन्त्रवृत्तिदुर्गपदान्यहम्। विवृणोमि यथाप्रज्ञमज्ञसंज्ञानहेतुना॥[६] इति।

युधिष्ठिरमीमांसकोऽस्याः व्याख्याया रचनाकालविषये विशेषप्रमाणानुपलब्धेः पूर्वापरग्रन्थानामुद्धराणि समीक्ष्य विक्रमस्यैकादेशताब्दीं सम्भावयति। त्रिलोचनदासेन अत्र पञ्जिकायां पाणिन्यादिभिः कृतानि सूत्राणि जयादित्यवामनाभ्यां काशिकावृत्तौ उपस्थापितानि मतानि जिनेन्द्रबुद्धिप्रभृतिभिः स्वपूर्ववर्तिभिर्व्याकरणान्तरव्याख्यातृभिः स्वस्वग्रन्थेषु प्रकटितानि मतानि च समुद्धृत्य समीक्षितानि लभ्यन्ते। विवरणपञ्जिकायां प्रदर्शितानि कतिपयमतानि विदुषामाक्षेपविषयाणि बभूवुः। पुनस्तदाक्षेपोद्धारार्थं सुषेणविद्याभूषणेन कलापचन्द्रे प्रयासो विहितः। पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदाये जिनेन्द्रबुद्धिविरचितन्यासग्रन्थतुल्यस्थानीया कातन्त्रीयसम्प्रदायस्य विवरणपञ्जिकेति विदुषामभिमतं प्राप्यते। (जानकीप्रसादद्विवेदी का०व्या०प्र०भा०भू०)। विवरणपञ्जिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा टीका मन्यते। अत इयं टीका बहूनां विदुषां बुद्धिविलासविषयीभूता जाता। तस्माद् एतदुपर्यपि विविधाष्टीका रचिता उपलब्धाश्च सन्ति। कविराजसुषेणविद्याभूषणस्य कलापचन्द्रः, आचार्यविल्वेश्वरस्य टीका, कर्णोपाध्यस्य उद्योतव्याख्या, मणिकण्ठभट्टाचार्यस्य त्रिलोचनचन्द्रिका, सीतानाथसिद्धान्तवागीशस्य संजीवनी, पीताम्बरविद्याभूषणस्य पत्रिका, प्रबोधमूर्तिगणेर्दुर्गपदप्रबोधः, देशलस्य पञ्जिकाप्रदीपश्चेति टीका प्रसिद्धा अधिगताश्च सन्ति, (का.व्या.प्र.भा.पृ. १०-११)।

कलापचन्द्रः (१२००)

त्रिलोचनदासेन विरचितायां विरणपञ्जिकायां व्याख्यातानां विचाराणामुपरि विद्वद्भिराक्षिप्तानि दूषणानि परिहर्तुं विदुषां विनोदं प्रदातुं सुषेणविद्याभूषणेन विपश्चिता कलापचन्द्राख्यो व्याख्याग्रन्थो व्यरचि।

तस्य मङ्गलाचरणपद्ये स्वयं ग्रन्थकारो स्वप्रतिज्ञामित्थं व्यनक्ति-

श्रीमत्त्रिलोचनकृताखिलपञ्जिकायां दोषान्धकारनिकरं प्रतिपक्षदत्तम्।
निःसार्य सत्पथगतेरपि दर्शकोऽयं कामं भविष्यति मदीयकलापचन्द्रः॥

---

६. विवरणपञ्जिकामङ्गलाचरणम् श्लो०सं०२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीविद्याभूषणाचार्यसुषेण विनिर्मितः ।

आस्ताम् कलापचन्द्रोऽयं कालापानां मनोमुदे ॥ (कलापन्द्रः मङ्गलाचरणं श्लो०सं० २-३)

प्रौढपाण्डित्यपूर्णशैल्यां रचितेयं व्याख्या विस्तृता सोहापोहं तथ्यनिष्काशने समर्था चानुभूयते । बहुभिर्व्याख्याकारैर्विवरणपञ्जिकां प्रति व्याक्तान् विचारान् समालोच्य युक्तियुक्तप्रमाणैः समाधानमत्र चिन्तितम् । पाणिनीयव्याकरणव्याख्यापराम्परायां हरदत्तकृतपदमञ्जरी इति कातन्त्रीयव्याख्यापरम्परायामियं कलापचन्द्रख्या व्याख्या समादृता विद्यते । एतस्य प्रणयनकालः पूर्ववर्त्तिपरवर्तिव्याख्याकारकालसमीक्षणेन विक्रमस्य द्वादशशताब्दी कल्पयितुं शक्यते ।

उद्योतः (वि. सं. १३००)

त्रिलोचनदासविरचितायाः कातन्त्रविवरणपञ्जिकाया उपरि त्रिविक्रमेण उद्योतनामिका व्याख्या व्यलेखि । जानकीप्रसादद्विवेदिन उल्लेखानुसारेण त्रिविक्रमकृतेयं व्याख्या आख्यातभागस्य चतुर्थपादपर्यन्तैवोपलभ्यते । अस्यां व्याख्यायां पूर्वतनानां व्याख्याकाराणां फल्गुविचाराणामुपेक्षा विहितेति ग्रन्थान्ते लिखितं लभ्यते-

उक्तं यदालूनविशीर्णवाक्यैर्निरर्गलं किञ्चन फल्गुपूर्वैः ।

उपेक्षितं सर्वमिदं मयम तत् प्रायो विचारं सहते न येन[७] ॥

पञ्जरचित्रसालिकेव विवरणपञ्जिका विद्यते स्म, तस्या उद्योतव्याख्यया पूर्णप्रकाशिता पञ्जिका सम्पन्नेति प्रस्तुतव्याख्याकारस्य ग्रन्थान्ते व्यक्ताशयतोऽवगम्यते । तथाहि-

आसीदियं पञ्जरचित्रसालिकेव हि पञ्जिका ।

उद्योतव्यपदेशेन त्विदं पूर्णोज्ज्वलीकृता ॥ इति

अस्या व्याख्याया रचनाकालः त्रयोदशशताब्द इति युधिष्ठिरमीमांसकेन सम्भावितः । (सं०व्या०इतिहा०पृ०६५६) ।

प्रदीपः (वि.सं. १९६५)

श्रीनन्दीपण्डिततनयेन श्रीदेशलेन त्रिचन्द्रदासकृतपञ्जिकायां प्रदीपनाम्नी व्याख्या प्रणीता । व्याख्येयं शंकरनाम्ने व्यक्तिविशेषाय सुबोधार्थं निर्मितेति अस्या एव व्याख्याया अन्तिमेऽभिहितम्-

उक्तं मया यथाबोधं शङ्कराय सुबोधिने । युक्तायुक्तविचारस्तु कर्तव्यः खलु सूरिभिः ॥[८]

एवमेव प्रकारेण मणिकण्ठभट्टाचार्येण विरचिता त्रिलोचनचन्द्रिका नाम्नी व्याख्या, सीतानाथसिद्धान्तवागीशेन विवरणपञ्जिकायाः केषुचिद् भागेषु संञ्जीवनी नाम्नी व्याख्या तथैव पीताम्बरभूषणेन पत्रिकाख्या व्याख्या चोपलब्धाः सन्ति । (का०वि०-जानकीप्रसादद्विवेदी) ।

---

७. कातन्त्रव्याकरणविमर्शः पृ० ११ उद्धृतम् ।

८. कातन्त्रव्याकरणविमर्शः पृ०३२ जानकीप्रसादद्विवेदी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिष्यहितान्यासः (वि०सं० ११००)

काश्मीरदेशे कातन्त्रव्याकरणस्य प्राचीनतमो व्याख्याकार उग्रभूतिरेवाधिगतः । उग्रभूतिना शिष्यहितान्यासव्याख्या विरचिता । तत्र व्याख्यायां सन्धिप्रकरणे एकाधिको निपातपादः, स्त्रीप्रत्ययान्वाख्यानार्थं पृथक् स्त्रीप्रत्ययपादश्च समावेशितौ स्तः । तौ खलु काश्मीरपरम्परायां स्वीकृतौ विशिष्टविषयौ इति कातन्त्रव्याकरणपर्यालोचकैः कोविदैर्व्यज्यते । अल्बेरुनीनामधेयो यवनयात्रिमहाशय उग्रभूतिकृतस्य प्रकृतग्रन्थस्य नाम शिष्यहिता वृत्तिरिति लिलेख । तच्चर्चितसूचनानुसारेण शिष्यहितावृत्ते रचनावधिर्विक्रमस्यैकादशताब्दी विज्ञायते । (अल्बे०भा०भा०२पृ०४०-४१) ।

विस्तृतव्याख्यात्मिका शैली, क्वचित् सूत्रद्वारा अनिष्पन्नप्रयोगाणामिष्टिपद्धतिमवलम्ब्य साधुत्वचिन्तनम् , सूत्रोदाहरणानां सुष्ठु संयोजनम्, सूत्रान्तर्गतपदानामपि सिद्धिप्रक्रियाप्रबोधनं मतान्तराणां प्रदर्शनं विवेचनं प्रत्याख्यानं सूत्रोपात्तपदानां तात्पर्यबोधनाय सौविध्यापादनं भाषागतसारल्यञ्च शिष्यहितान्यासे विशेषोल्लेख्याः पक्षा विलसन्ति । काश्मीरस्थले कातन्त्रव्याकरणं सर्वसाधारणजनसमक्षं प्रापयितुं महत्त्वपूर्णा भूमिका शिष्यहितान्यासव्याख्यायाः संजातेत्यवगम्यते ।

कातन्त्रविस्तरः (वि०सं० १२००)

आचार्यवर्धमानेन कातन्त्रविस्तराख्या व्याख्या कातन्त्रव्याकरणे विरचिता । तत्र कातन्त्रविस्तरे चतुरोऽध्यायान् प्रकल्प्य अभियुक्तैः काव्यशास्त्रादिषु प्रयुक्ताः ये शब्दास्तेषां समेषां साधुत्वनिदर्शनार्थमपि विशेषावधानं प्रकृतव्याख्याने विहितं वर्त्तते । तथैवोक्तम्- अभियोगपराः पूर्वे भाषायां यद् बभाषिरे । प्रायेण तदिहास्माभिः परित्यक्तं न किञ्चन ॥[९] अस्य कातन्त्रविस्तरस्य रचना गुर्जराधिपतेर्महाराजकर्णदेवस्य शासनकाले (१०८८-११४५खीष्टाब्दः) संजात इति युधिष्ठिरमीमांसको निश्चिनोति, (व्या०शा०इति०प्र०भा०पृ०६५७) । अयं वर्धमानो गुणरत्नमहोदधेरपि रचयितास्तीति गुरुपदहालदारो मनुते (व्या०द०इतिहा०पृ०४५७) । वोपदेवकृते कविकामधेनौ च कातन्त्रविस्तरस्योद्धारणानि लभ्यन्ते । एभिरुपलब्धप्रमाणैर्विक्रमस्य द्वादशशताब्दाभ्यन्तरे कातन्त्रविस्तरो प्रणीत इत्यवगम्यते । कातन्त्रविस्तरस्योपर्यपि नानाविधाः टीका बहुभिर्विचक्षणैः कृताः । ततश्च कातन्त्रविस्तरस्य विशेषमहत्त्वं विद्वत्समाजेऽवर्ततेति प्रख्याप्यते । तासां प्रत्येकं नामोल्लेखस्त्विह विस्तरभिया परिह्रियते ।

बालबोधिनी (वि०स.० १३५०)

जगद्धरभट्टेन कातन्त्रसूत्रस्योपरि बालबोधिनी नाम्नी वृत्तिर्विरचिता । काश्मीरदेशे बहुप्रचलितेयं वृत्तिः सरला संक्षिप्ता च दृश्यते । बालबोधिनीयं वृत्तिः यथा नाम तथा गुणाश्रिता मता । अत्र हि बालबोधादरेण फक्किकादिक्लिष्टांशपरिहारेण सूत्रार्थोदाहरणमात्राणि समावेशितानि प्राप्यन्ते ।विशेषतो जगद्धरभट्टो यशोधराख्यं स्वतनयं पाठयितुं प्रकृतां वृत्तिं रचयामास । अत्र प्रयुक्ता भाषापि मितमतिमतां बालानां प्रवेशसौकर्यार्थं लघुमृदुसुललितपदगुम्फिता सरला निर्मितेति ग्रन्थकारो ग्रन्थान्ते स्वयं व्यनक्ति-

स्वसुतस्य शिशोर्यशोधरस्य स्मरणार्थं विहितो मया श्रमोऽयम् ।
उपयोगमियाद् यदि प्रसङ्गाद् अपरत्रापि ततो भवेदबन्ध्यः ॥
इति मितमतिबालबोधनार्थं परिहृतवक्रपथैर्मया वचोभिः ।
लघुललितपदा व्यधायि वृत्तिर्मृदु सरला खलु बालबोधनीयम् ॥[१०]

---

९. कातन्त्रविस्तरः मङ्गलश्लोकः २ ।
१०. कातन्त्रव्याकरणविमर्शः पृ० २६-२७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्या वृत्ते रचनावधि विक्रमस्य चतुर्दशशताब्दः प्रकल्पितो युधिष्ठिरमीमांसकेन (संव्या०प्र०भा०पृ०६६३) बालबोधिनीवृत्तिमवलम्ब्य राजानकशितिकण्ठेन विक्रमस्य पञ्चदशशताब्द्यां न्यासाभिधाना व्याख्या प्रणीता प्राप्यते। एवमेव आचार्यछुच्छुकभट्टः कातन्त्रे चिच्छुमनामधेया लघुवृत्तिं (वि०सं०१२००) चकार । श्रीमेरुतुङ्गसूरिणा (इ०स०१३००) कातन्त्रव्याकरणस्योपरि बालावबोधाख्या वृत्तिर्निर्मिता । विशेषतः कृत्प्रकरणे कात्यायनेन विस्तरशः प्रोक्ताः कृत्प्रत्यया अत्र वृत्तौ संक्षेपतो बालावबोधार्थं समुदीरिता इति कृत्प्रकरणोपक्रमे ग्रन्थकारः स्वयं कथयति-

कात्यायनेन ये पूर्वं विस्तरेण कृताः कृतः । ते संक्षिप्याभिधीयन्ते बालानामवबुद्धये ।।[११] *इति ।*

एवमेव श्रीकर्मधराख्यो विद्वान् दुर्गवृत्तिमाश्रित्य कातन्त्रमन्त्रप्रकाशाख्यं व्याख्यानग्रन्थं व्यरचयत् । यस्य ग्रन्थस्य चतुर्षु खण्डेषु विभक्तो द्वन्द्वसमासपर्यन्तो हस्तलेखोऽलवरस्थे राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठाने लभ्यते इति जानकीप्रसादद्विवेदी सूचयति (का०व्या०वि०पृ०३३) । कातन्त्रस्य प्राक्तनव्याख्यादिगतानामविष्टार्थगूढार्थनां स्फुटत्वेन प्रतिपादनात् कातन्त्रमन्त्रप्रकाश इत्यन्वर्थनाम्नीयं व्याख्या विलोक्यते । श्रीधनप्रभसूरिणा कातन्त्रव्याकरणे चतुष्कव्यवहारढुण्ढिकाख्या व्याख्या प्रणीता सा व्याख्या तद्धितप्रकरणान्तैवोपलब्धा । एवं मुनिश्रीहर्षेण कातन्त्रदीपिकाभिधाना व्याख्या व्यधायि सापि आख्यातान्तभागपर्यन्ता, श्रीहरिकलशोपाध्यायेन बालावबोधनाम्नी पञ्चसन्धिपर्यन्ता, कुलचन्द्रेण दुर्गवृत्त्युपरि दुर्गवाक्यप्रबोधाख्या धातुसूत्रीयकारकपादीयपर्यन्ता, हरिरामेण सन्धिप्रकरणगता सन्धिचन्द्रिका, वररुचिप्रणीते कातन्त्रैकदेशे कृद्भागे शिवरामशर्मणा मञ्जरीनामधेया टीका, आख्यातभागे श्रीरामकिशोरेण च प्रणीता दुर्गवृत्तेरर्थप्रकाशिनी मङ्गलनाम्नी टीका च कातन्त्रव्याख्यापरम्परायां प्राप्यन्ते। तथैव भावसेनेन विरचिते कातन्त्ररूपमालाभिधे ग्रन्थे प्रकरणक्रममाश्रित्य सूत्राणि व्याख्यातानि मन्दप्रज्ञानां बालानाञ्च प्रबोधार्थं ग्रन्थोऽयं प्रणीत इति स्वयं ग्रन्थकारो ग्रन्थान्ते व्यनक्ति-

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः । कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत् सुधीः ।। (का०रू०मा०)

कातन्त्रव्याकरणेऽपि चर्करीतमिति यङ्लुको संज्ञा निर्दिष्टा । चर्करीतान्तप्रयोगाणां साधुत्वप्रदर्शनाय विंशत्या कारिकाभिः चर्करीतरहस्यमिति कविकण्ठहारेण विरचितम् । पुनस्तदुपरि स्वयं कारिकाकारेण स्वोपज्ञटीकापि प्रणीतेत्यवगम्यते। एवमेव बलदेवपण्डितेन (वि०सं १९०५) राजस्थानस्य नृपते रामसिंहस्य प्रेरणया कलापप्रक्रियानामको ग्रन्थो रचितः । अस्य ग्रन्थस्य हस्तलेखः भारतस्य जोधपुरस्थलेऽवस्थितः । कातन्त्रव्याकरणगतव्याख्या भारतीयपरम्परापि पाणिनीयव्याख्यापरम्परावत् सुदीर्घा, सुविस्तृता सुसमृद्धा च दरीदृश्यते।

तिब्बतीयविचक्षणविहितानि कातन्त्रीयव्याख्यानुवादकार्याणि

भारतसमीपवर्तिषु तिब्बतभूटाननेपालश्रीलङ्कादिषु देशेष्वपि कातन्त्रव्याकरणस्य अध्ययनमध्यापनञ्च भवति स्म । कातन्त्रव्याकरणे वैदिकप्रक्रियायाः समावेशाभावेन वेदान् अश्रद्दधाना बौद्धधर्मानुयायिनो जैनधर्मानुयायिनश्च विशेषतो स्वसम्प्रदायानुकूलं व्याकरणमिति मत्वा पाणिनीयापेक्षया इदमेव व्याकरणं सादरमभ्यस्यन्ति स्म । अतस्तत्संप्रदायविस्तारस्थलेषु व्याकरणमिदं प्रसृतं तत्तद्देशस्थासु भाषासु अस्य व्याकरणस्य व्याख्यानुवादलिपिकरणादिकार्यजातानि सम्पादितानीति दृश्यते श्रूयते च । एवं तिब्बतीभाषायामनुवादेन लिखिताः कलापसूत्रम्, कलापसूत्रवृत्तिः, कलापलघुवृत्तिश्चेति बहवो ग्रन्था उपलभ्यन्त इति डा०ए०सी०बर्नेलमहाशयेन सूचितम् । (संस्कृतव्याकरणस्य ऐन्द्रसम्प्रदायः पृ०८-१०) । एवमेव कलापव्याकरणसूत्रवृत्तिः, स्याद्यन्तप्रक्रिया, त्याद्यन्तक्रियापदरोहणम्, कलापलघुवृत्तिः, शिष्यहिता, स्यादिविभक्तिप्रक्रिया चेत्यादयो व्याख्याग्रन्थाः तिब्बतीभाषायामपि अनूदिताः संजाताः । एवमेव तिब्बतीभाषायां त्रयाविंशत्यधिका व्याख्याग्रन्थाः प्रणीताश्च सन्ति । (का०व्या०प्र०भा०प्रा०पृ०४४-४६, जानकीप्रसादद्विवेदी)

---

११. पूर्ववत् पृ० ३१ उद्धृतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कातन्त्रव्याकरणे विकसितसंप्रदायः

विविधस्थलगतपाठरचनादिभेदेन कातन्त्रव्याकरणे प्रमुखतो बङ्गः काश्मीरश्चेति द्वौ सम्प्रदायौ विकसितौ स्तः (शि०न्या०भू०पृ०१९) । तत्र बङ्गसंप्रदाये चतुर्दश (१४) स्वरवर्णाः ककारादिक्षकारान्ताश्चतुस्त्रिंशत् (३४) व्यञ्जनवर्णाः, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चेति चत्वारोऽयोगवाहाख्या वर्णाश्चेति संकलनया द्विपञ्चाशद् वर्णा वर्णसमाम्नाये पठिताः प्राप्यन्ते । काश्मीरसंप्रदाये च क्षकारजिह्वामूलीयोपध्मानीयान् विहाय एकोनपञ्चाशद् वर्णाः पठिता लभ्यन्ते (का०व्या०वि०पृ०५९, जानकीप्रसादद्विवेदी) । बङ्गसंप्रदायस्थे कातन्त्रव्याकरणे सन्धिप्रकरणं पञ्चपादात्मकं विलोक्यते । काश्मीरसंप्रदाये तु निपाताख्यः षष्ठ एकाधिकः पादः प्रकल्पितः । तत्र निपाताख्ये पादे कतिपयानामव्ययानामर्थास्तेषां प्रयोगाश्च समाविष्टाः सन्ति । एवं बङ्गीये नामचतुष्टयाध्याये षट् पादाः प्राप्यन्ते । तत्र चतुर्थकारकपादावसाने एव आ ई इत्यन्तौ स्त्रीप्रत्ययौ सूत्रद्वयेन समावेशीकृतौ किन्तु काश्मीरसंप्रदाये पृथक् षडधिकः स्त्रीप्रत्ययसमाश्रितः सप्तमपादः संरचितः । तत्र चैकषष्टिसंख्यकाः (६१) स्त्रीप्रत्यया विस्तरशः प्रपञ्चिता दृश्यन्ते (का०व्या०वि०पृ०२७) । सम्पत्युपलब्धायां कातन्त्रव्याकरणपरम्परायां बङ्गसंप्रदायस्य प्रतिनिधित्वं दुर्गसिंहेन कृतं बुध्यते । काश्मीरसंप्रदायस्य प्रतिनिधित्वञ्च उग्रभूतिना विहितं विज्ञायते । बङ्गसंप्रदाये प्रकाशिता ग्रन्था बङ्गालीलिप्यां मुद्रिताः काश्मीरसम्प्रदाये च शारदालिप्याः मुद्रिताः प्राप्यन्ते ।

बङ्गसंप्रदाये सम्पन्नानि कार्यजातानि निम्नप्रकारेण सूचीकृत्य प्रस्तूयन्ते-

१. कातन्त्रम्, दुर्गवृत्तिसहितम् संपादकः- जूलियस इंग्लिस ।
२. कालापकव्याकरणम् सटीकानुवादम् संपादकः- श्रीगुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्यः ।
३. कृद्वृत्तिः, बृहत्कातन्त्रमाला, कातन्त्रपरिशिष्टम्, कलापव्याकरणम्, संपादकः-श्रीगुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्यः ।
४. कातन्त्रविस्तरः लेखकः- वर्धमानः ।
५. कातन्त्ररूपमाला, लेखकः- श्रीभावसेनत्रैविद्यः ।
६. कातन्त्रव्याकरणम्, संपादकः-रणजितसिंहसैनिः ।
७. कलापचन्द्रपञ्जिकाख्यव्याख्या लेखकः कविराजः ।
८. कातन्त्रपरिशिष्टप्रद्योतः, लेखकः- गोपीनाथतर्काचार्यः ।
९. कातन्त्रपरिशिष्टम् लेखकः- श्रीपतिः।
१०. कलापतन्त्रपरिशिष्टप्रबोधः, लेखकः- रामचन्द्रचक्रवर्ती । इत्यादयः (शि०न्या०भू०पृ०२०डा० रामसागरमिश्रः)

कातन्त्रव्याकरणगतानि शोधसम्पादककार्याणि

कातन्त्रव्याकरणे व्याख्यारचनापरम्परेव शोधसम्पादनयोरपि परम्परा वर्तते । इतिहासकालखण्डे विद्वद्भिर्भूर्जपत्रादिषु कर्गजादिषु च लिखितानां विभिन्नेषु स्थलेषु न्यस्तानां हस्तलेखग्रन्थानां गवेषणेन प्राप्तिस्थलानां ग्रन्थस्यावस्थाया विषयवस्त्वादीनां सार्वजनिकीकरणं प्राप्तग्रन्थसंपादनञ्चानुसन्धानक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं कार्यं मन्यते । जानकीप्रसादद्विवेदिमहाभागेन विरचितः विषयेऽस्मिन् कातन्त्रव्याकरणेऽपि कानिचित् कार्याणि सम्पन्नानि । जानकीप्रसादद्विवेदिमहाभागेन विरचितः कातन्त्रव्याकरणविमर्शनामको ग्रन्थःकातन्त्रव्याकरणे जातानि ऐतिहासिकमहत्त्वपूर्णानि तथ्यानि समुद्घाटयति । कातन्त्रव्याकरणविमर्शाख्यः शोधप्रबन्धः २०३२ वैक्रमाब्दे सप्तस्वध्यायेषु प्रविभक्तेन निर्मितोऽयं कातन्त्रव्याकरणविमर्शाख्यः शोधप्रबन्धः संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयतः प्रकाशितो विद्यते । कातन्त्रसंबद्धानां तदानीन्तनां भारतदेशे स्थितानां प्रकाशितानामप्रकाशितानाञ्च सामग्रीणां सङ्कलनं व्याख्यानञ्च विस्तरेण विमृष्टमत्र प्रबन्धे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रणजितसिंहसैनिसंपादेन प्रकाशितं (इ०सं० १९८७) दुर्गवृत्तिसहितं कातन्त्रव्याकरणमपि अत्रोल्लेख्यं दृश्यते। अत्र संपादने बंगालीलिपितो देवनागरलिप्यां कृत्वा समग्रदुर्गवृत्तियुतं पूर्णं कातन्त्रव्याकरणं विराजते। पाणिनीयपरम्परायां प्रसिद्धा सिद्धान्तकौमुदी इव कातन्त्रव्याकरणे रणजितसिंहसैनिमहोदयेन संपादितोऽयं ग्रन्थः पाठ्यपुस्तककल्पो विलोक्यते । उग्रभूतिभट्टविरचितायाः शिष्यहितावृत्तेरुपरि स्वयमुग्रभूतिभट्टेन प्रणीतस्य शिष्यालोकन्यासाभिधानस्य व्याख्याग्रन्थस्य संपादनं (ई०सं० १९८९) रामसागरमिश्रेण व्यधायि। शारदालिपेर्देवनागरलिप्यां परिवर्त्य ग्रन्थोऽयं सम्पादितः । जानकीप्रसादद्विवेदिना दुर्गवृत्तिः, दुर्गटीका, कातन्त्रवृत्तिपञ्जिका, कलापचन्द्रटीका चेति व्याख्याचतुष्टयसहितं संपूर्णं कातन्त्रव्याकरणं संपादितम् । तच्च २०५४ वैक्रमाब्दादारभ्य क्रमशः २०६२ इति वैक्रमाब्दं यावत् षट्सु भागेषु संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयतः प्रकाशितम्। जानकीप्रसादेन संपादितो व्याख्याचतुष्टययुतो कातन्त्रव्याकरणग्रन्थः कातन्त्रीयशब्दव्युत्पादनसिद्धान्तस्य जिज्ञासूनां कृते महोपकाराय कल्पते । पाणिनीयव्याकरणे महाभाष्यकाशिकान्यासपदमञ्जरीग्रन्थानां यादृशं महत्त्वं जेगीयते तादृशमेव महत्त्वं कातन्त्रव्याकरणे दुर्गवृत्ति-दुर्गटीका-विवरणपञ्जिका-कलापचन्द्रग्रन्थानां जरीगृह्यते । तादृशानां टीकाग्रन्थानामेकत्र संयोजनेन संपादनं स्वयमेवामूल्यावदानं विद्यते । तत्रापि तुलनात्मकसमीक्षणादिप्रदर्शनेन प्रस्तुतो व्याख्याचतुष्टयात्मकः कातन्त्रग्रन्थः सदैव बुधगणगणनीयः समासाधितो जानकीप्रसादद्विवेदिना।

निष्कर्षः

शब्दव्युत्पादनेन शब्दार्थबुबोधयिषा तत्करणेन बौद्धिकबुभुक्षानिवृत्तिः ततश्च मनःसन्तोषाधानमेव व्युत्पन्नप्रज्ञावतां स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्भवति । अतीतकालेऽपि वैदिकवाङ्मये पठितानां शब्दानां व्युत्पादनेन तदर्थान् आकयितुं बौद्धिकवर्गस्य दत्तावधानं जातम् । तदेव स्वतन्त्रव्याकरणशास्त्रस्याविर्भवने बीजं जातम् । तथाविधबीजाद् अङ्कुरितं व्याकरणशास्त्रं वेदानां प्रधानाङ्गत्वेन वैदिकज्ञानानां प्रधानसंरक्षकत्वेन च प्रतिष्ठामलभत । पौरस्त्यवाङ्मयपरम्परावलोकने सति यथा शास्त्रान्तराणां प्रथमप्रवक्ता प्रजापति ब्रह्मा प्राप्यते व्याकरणशास्त्रस्यापि प्रथमप्रवक्ता स एवेत्यधिगम्यते । ब्रह्मा, बृहस्पतिः, इन्द्रः, भरद्वाजः, ऋषयः, ततश्च ब्राह्मणा इति परम्परया व्याकरणं लोके प्रसृतमिति श्रूयते । अत्र परम्परायां प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेन शब्दव्युत्पत्तिपद्धतेः प्रथमारम्भक इन्द्र एव बभूवेत्यवगम्यते । व्यतीतेन कालेन सह शब्दानुशासनस्य माहेश्वरो माहेन्द्रश्च द्वौ प्राक्तनौ सम्प्रदायौ समुदितौ बभूवतुः । द्वावेव प्रकृतिप्रत्ययविवेकेन शब्दानुशासनपरौ सम्प्रदायौ विदितौ । संप्रति माहेश्वरस्य संप्रदायस्य प्रतिनिधित्वे पाणिनिचन्द्रादिव्याकरणं प्रथितम् । माहेन्द्रस्य संप्रदायस्य प्रतिनिधित्वे च केवलं कातन्त्रव्याकरणमभिमतम् । माहेश्वरे विशिष्टवर्णानुक्रमयुता वर्णमाला कल्पिता, माहेन्द्रे च अनादिपरम्परासिद्धा वर्णानुक्रमधारा समाश्रिता । द्वयोर्विवेके इदमेव तथ्यमद्यावधि दृष्टिगतं वर्तते । राज्ञे सातवाहनाय झटिति व्याकरणव्युत्पत्तिं समार्जयितुं शर्मवर्मणा कुमाराराधनाप्रसादेन संभवतो विक्रमपूर्वचतुर्थशताब्द्यां प्रणीतं मन्यते । माहेन्द्रसम्प्रदायानुकूलं कातन्त्रव्याकरणं सुकुमारमतीनाम्, विविधव्यवसाये व्यस्तत्वेन व्याकरणाध्ययने स्वल्पसमयप्रदातॄणां, शास्त्रान्तराध्ययनौत्सुक्येन यत्किञ्चिच्छब्दव्युत्पत्तिमात्रेण निर्वाहकानां पल्लवग्राहि- पाण्डित्यार्जकानाञ्च जनानां कृतेऽत्यन्तमुपयोगि दृश्यते। पाणिनिपरवर्तिकाले प्रणीतेषु नैकविधेषु व्याकरणेषु ज्येष्ठत्वेन, प्रेष्ठत्वेन, सारल्यत्वेन चेदं कातन्त्रव्याकरणं सर्वोपरि वर्वर्ति । शर्ववर्म-वररुचि-दुर्गसिंह-श्रीपतिदत्त-विद्यानन्दानां विविधकालोत्पन्नानां विदुषां संयुक्तप्रयासेन कातन्त्रव्याकरणं सर्वाङ्गीणं, परिष्कृतं, विस्तृतं, सुसमृद्धञ्चाभवदिति यथातथ्यं प्रमीयते । कातन्त्रव्याकरणे व्याख्यालेखनपरम्पराऽपि सुदीर्घा, अविच्छिन्ना चाधिगता । कातन्त्रव्याकरणस्योपरि व्याख्यापरम्परायाः प्रारम्भः स्वयं शर्ववर्मणैवाकारीति प्रकृतव्याकरणेतिहासगवेषकास्तर्कयन्ति परन्तु वस्तुगतोपस्थितसामग्री नोपलब्धा । प्रमीता तु दुर्गसिंहकृता दुर्गवृत्तिरेव (वि०सं०६००-६८०) प्रथमा सामग्री सुलभा समुपस्थिता च । दुर्गवृत्तित आरभ्य श्रीदेशलेन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिचन्द्रदासकृतपञ्जिकोपरि कृता प्रदीपनाम्नी व्याख्यान्ताः (वि०सं०१९६५) परश्शता ग्रन्थाः कातन्त्रव्याकरणसंबद्धाः केचित् प्रकाशिताः केचिदप्रकाशिताः केचिद् दृष्टिगोचरा केचिच्च श्रुतिगोचरा एवेति ज्ञायन्ते । कातन्त्रस्य जन्मभूमिभारतदेशाद् व्यतिरिक्ततिब्बतश्रीलङ्कानेपाल-कम्बोडियादिदेशेष्वपि अध्ययनाध्यापनव्याख्यालेखनकार्याणि सम्यक् प्रचलितानि । तिब्बतदेशस्था बहवो विद्वांस इदं व्याकरणंमधिकृत्य व्याख्यातुं स्वभाषायामनुवदितुं संलग्नाश्चासन् । प्रायशः स्वधर्मानुकूलमभिलक्ष्य बौद्धजैनधर्मानुयायिभिरस्य व्याकरणस्य विकासे विशेषावदानं प्रत्तम् । स्थानकालान्तरालवशात् पाठव्याख्यानादिभेदेन कातन्त्रीये व्याकरणे बङ्गः काश्मीरश्चेति द्वौ सम्प्रदायौ विकसितौ । बङ्गसंप्रदाये द्विपञ्चाशद् वर्णा आश्रिताः काश्मीरे एकोनपञ्चाशद् वर्णाः स्वीकृताः । दुर्गसिंहस्य दुर्गवृत्तिर्बङ्गीयव्याख्यानं प्रतिनिधीयते, उग्रभूतेः शिष्यहितान्यासश्च काश्मीरीयव्याख्यानं प्रतिनिधीयते । उभयत्र सम्प्रदाये द्विदशाधिकानि व्याख्यानानि लिखितानि प्राप्यन्ते । संप्रति व्याख्यानलेखनापेक्षया प्राचीनहस्तलिखितग्रन्थानां संपादनाप्रकाशनकार्येषु विद्वासः संलग्ना दृश्यन्ते । विषयेऽस्मिन् जानकीप्रसादद्विवेदि-रामसागरमिश्र-रणजितसैनिप्रभृतयो विद्वांसोऽग्रेसरा आसन् सन्ति च । स्वल्पावधौ स्वल्पप्रयासेन च शब्दव्युत्पत्तिप्रदानं कातन्त्रस्य विशेषोपादेयता ह्द्योऽप्यासीद् अद्याप्यस्तीति प्रकृतव्याकरणस्यैतिहासानुशीलका मुक्तकण्ठेन जेगीयन्ते ।

सन्दर्भसामग्री

द्विवेदी, डा० जानकीप्रसादः *कातन्त्रव्याकरणविमर्शः*, प्रकाशकः वाराणसी, संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयः वि०स० २०३२ ।

द्विवेदी, डा० जानकीप्रसादः संपादकः, कातन्त्रव्याकरणम् व्याख्याचतुष्टयोपेतम्, (षड्भागात्मकम्) *भूमिकाभागः*, प्रकाशकः वाराणसी, संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयः, वि०स० २०५४-२०६२)

पतञ्जलिः *व्याकरणमहाभाष्य*, संशोधकः जोशी भार्गवः शास्त्री, दिल्ली चौखम्बाप्रतिष्ठानम् इ०सं० १९९१ ।

भट्टः सोमदेवः *कथासरित्सागर*, प्रकाशकः,मुम्बई पाण्डुरङ्गजावजी (चतुर्थसंस्करणम्) इ०सं० १८५२ ।

भट्टः, उग्रभूतिः शिष्यहितान्यास, *भूमिकाभागः*, संपादकः, डा० रामसागरमिश्रः, दिल्ली प्रभाप्रकाशनम्, विजयपार्कमौजपुरम्, इ०सं० १९९१ ।

भट्टोजिदीक्षितः *सिद्धान्तकौमुदी* तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता व्याख्याकारः ज्ञानेन्द्रसरस्वती चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली इ०सं.० १९८५ ।

मीमांसकः, युधिष्ठिरः *व्याकरणशास्त्रका इतिहास, प्रथम-द्वितीयभागः*, प्रकाशकः, हरियाणा, रामलालकपूरट्रष्टबहालगढसोनीपतम्, वि०स०२०५१ पं.सं. ।

यास्कः *निरुक्त*, श्रीछज्जूरामशास्त्रिप्रभृतिसंक्षेपीकृतदुर्गाचार्यटीकाविभूषित, श्रीभगीरथशास्त्रिकृतव्याख्याद्वयोपेत, प्रकाशकः मेहरचन्दलछमनदास पब्लिकेशन्स, दिल्ली, इ०सं० तृ.सं. ।

शर्ववर्मदेवः *कातन्त्रव्याकरण, भूमिकाभागः*, संपादकः, रणजितसैनिः, दिल्ली, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, इ०सं० १९८७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

होरेत्यस्य विमर्शः

डा. माधवप्रसादपाण्डेयः
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारः

शोधलेखेऽस्मिन् विशिष्टमहत्त्वाधायकतया प्रतिदिवसं व्यवहारे प्रयुज्यमानेषु ज्योतिषशास्त्रादिष्टेष्वनेकविधफलादेशविधिष्वेकविधं हेराशास्त्रसम्बद्धमहोरात्रमनु'होरा'शब्दविषयकं विमर्शनं विहितमस्ति । अस्य पृष्ठभूमौ विषयपरिचयव्याजेन तस्य दिग्दर्शनं च प्रस्तुतमस्ति । तत्र जातकजीवने अहोरात्रं होरा तस्य प्रयोजनञ्च प्रस्तुताः सन्ति । एतस्य लेखस्याध्ययनेन विशेषतोऽस्य शास्त्रस्याध्ययनरतास्तस्य समुत्सुकाश्च जना लाभान्विता जायन्ते । अन्ते निष्कर्षोपस्थापनपूर्वकं लेखस्य परिसमाप्तिं विहितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी अहोरात्रम्, जातकः, गुलिकः, दृढः, अदृढः, दृढादृढः, भावः, राशिः, लग्नम्, होरा ।

अध्ययनस्य समस्योद्देश्ये विधिश्च

होरेत्यस्य विमर्श इति शीर्षकान्वितस्यास्याध्ययनस्य पुरतोऽधीतसंस्कृतविषयाणामनधीतज्यौतिषविषयाणां जनानां कृते अहोरात्रसमुद्भूतहोरा'शब्ददृशा महत्त्वपूर्णमाधारभूतपक्षज्ञानाय संक्षिप्ततयैकत्रीकृतायाः सामग्र्या उपलब्धेरभावः प्रमुखा समस्या वर्तते । तस्याः समाधानाय च ज्योतिषविषयेतराणां संस्कृतपाठकानां ज्यौतिषशास्त्रसम्बद्धविषयसमुत्सुकानाञ्चोपयोगिविषयाणमेकत्रीकरणेन प्रकाशनमित्युद्देश्यं निर्धारितमस्ति । विषयेऽस्मिन् नेपाले यदध्ययनं जातं तन्न्यूनमिति परिज्ञाय तत्परिपूर्तये विहितमेतदध्ययनमौचित्यावहमिति ।

प्रस्तुतस्याध्ययनस्य कृते सामग्रीसङ्कलनार्थं पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः । विषयस्रोतस्तु संस्कृतवाङ्मयसम्बद्धाः शास्त्रीयग्रन्थाः सन्ति । विषयप्रस्तुतीकरणे शास्त्रीयप्रसङ्गे निगमनात्मको विधिरवलम्बितः । व्याख्याविश्लेषणे चागमनात्मकविधिना विषयस्योपस्थापनं विहितमस्ति । विषयगतदृष्ट्या सैद्धान्तिकोऽप्ययं विषयः प्रयोगदृशा व्यावहारिको वर्तते । ज्योतिषविषयेतरा वा तद्विषयसम्बद्धाश्च जना उपकृता भवेयुरित्यपेक्षाऽऽत्र प्रेरकत्वेन वरिवर्ति ।

विषयदिग्दर्शनम्

संस्कृतवाङ्मये सृष्टिजगत्यपेक्षितानां संभावितानां सर्वविधस्रोतसां स्रोतांसि सन्ति । तेषु छन्दःशास्त्रम्, कल्पशास्त्रम्, ज्यौतिषशास्त्रम्, निरुक्तशास्त्रम्, शिक्षाशास्त्रम्, व्याकरणशास्त्रम्, प्राचां मते एतानि षड् वेदाङ्गानि सन्ति । तत्र वेदाङ्गेषु नेत्रस्थानीयं ज्योतिषशास्त्रं सिद्धान्तफलितभेदेन व्यवह्रियते । ते च सिद्धान्त-संहिता-होरा इतिनामकाः सन्ति। तस्यैव होरास्कन्धस्याऽऽत्राध्ययनं विधीयते । तत्राऽपि होराशब्दस्य व्युत्पत्तिविषये प्रामुख्येन विशिष्टी क्रियते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहोरात्रम्

दिनरात्रिवाचकस्याहोरात्रशब्दस्याद्यान्तिमवर्णयोर्लोपे सति होराशब्दो निष्पद्यते । होराशब्दसम्बम्बद्धस्याहोरात्रशब्दस्याद्यन्ताक्षरलोपेन होरा सिद्धिः कथितास्ति ।[1] लोपप्रकारः पाणिनीयव्याकरणशास्त्रानुसारं भवति । पाणिनीयव्याकरणे *पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्* (६। ३। १०९) इति सूत्रमस्ति । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि तथैव साधूनि स्युः । इमां वस्तुस्थितिं न ज्ञात्वा केचिद् विद्वांसः कथयन्ति यत् शब्दोऽयं होरा ग्रीकमिश्रादिदेशेषु प्रसिद्धस्तैः प्रयुक्तोऽस्माभिरपि ज्यौतिषशास्त्रे प्रयोजित इति कथयन्ति । अत्रत्यानां शब्दशास्त्रमहत्त्वस्याज्ञातृणामेतत् कथनं सर्वथा अज्ञानपङ्कलिप्तमस्ति । आकृतिगणोऽयमनेकशब्दानां सिद्धिं सूचयति ।[2] इति प्रक्रियानुसारमहोरात्रशब्देनाद्यन्तवर्णयोर्नाशे सति स्पष्टतया होराशब्दः सिद्ध्यति । अतोऽस्माकमेवाऽयं शब्दो न तु पाश्चात्य-देशाद् गृहीतः । होराशब्दार्थस्तु अहोरात्रान्तर्गतः कालविशेषोऽस्ति । होरेयं पूर्वजन्मनि समर्जितानां शुभाशुभकर्मणां परिपाकं सम्यक्तया प्रकाशयति ।[3]

होरा

मेषादयो द्वादशलग्नराशयोऽहोरात्रान्तर्भूता लग्नस्य च कालवशाज्ज्ञानं लग्नवशाच्छुभाशुभज्ञानम् । अहोरात्रपर्यायत्वेन व्युत्पादितोयं 'होरा'शब्दः कालवाचको भवति, रात्रिं दिवान्तःपातित्वाल्लक्षणया लग्नार्थकोऽप्ययं शब्दः प्रयुज्यते । अतोऽहोरात्राश्रयत्वात्तत एव होराशब्दो व्युत्पद्यते ।[4] अत्र धर्मार्थकाममोक्षात्मकस्य चतुवर्गस्य प्राप्तिसूचकस्य शास्त्रस्य नाम होराशास्त्रमिति । संसारे जातकशास्त्रनाम्ना यत् प्रसिद्धमस्ति तदेव होराशास्त्रमिति । शास्त्रमिदं धनार्जने मित्रम्, विपत्तिरूपिणिसमुद्रे पोतः, यात्रायां मन्त्रीवत् कार्यं करोति । जीवमात्रस्य ललाटे भाग्यरूपेण यल्लिखितं भवति तं होराशास्त्रज्ञो निर्मलदृष्टियुतो दैवज्ञः पठति अर्थाज्जानातीत्यर्थम् ।[5]

दृढकर्मोपार्जितमदृढकर्मोपार्जितञ्चोभयात्मकं द्विविधं शुभाशुभं फलमत्र दृढकर्मोपार्जितस्य दशाफलं पाकक्रमेण व्यनक्त्यशुभदशां ज्ञात्वा तस्य परिहारः कर्तव्यो भवत्यदृढकर्मोपार्जितस्याष्टकवर्गेण फलव्यक्तिस्तच्चाशुभं ज्ञात्वा तस्य शान्त्यादिकर्तव्यः ।[6]

---

१. अहोरात्रस्य पूर्वान्त्यलोपाद् होराऽवशिष्यते ॥ **बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्**, अ. ४, श्लो. १ ।

२. पृषोदरादयश्शब्दाः शिष्टैर्यथा प्रदर्शिताः । तथैव साधनीयास्ते निपातनक्रियाबलात् ॥ **अत्र स्पष्टता**- यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि यथोपदिष्टमिति । **शिष्टलक्षणम्**- एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्रामणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकरणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारगास्तत्रभवन्तस्ते शिष्टाः । **उदाहरणम्**- पृषदुदरमित्यर्थे पृषोदरं तलोपतः । वारिवाहक इत्यर्थे बलादेशाद्बलाहकः ॥ भवेद्वर्णागमाद्धंशः सिंहो वर्णविपर्यययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥ तीरस्य तारभावो वा दिक्शब्देभ्यः परस्य च । दक्षिणतारमित्येवं दक्षिणतीरमित्यपि ॥ उत्तरतारमित्येवमुत्तरतीरमित्यपि । उत्तरतारमित्येवमुत्तरतीरमुच्यताम् ॥
झा, सुरेशविरचिता, **श्लोसिद्धान्तकौमुदी**, प्रथमो भागः, समासाश्रयविधिप्रकरणम्, (वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि. सं. २०३८), पृ. ३४१, ३४२ ।

३. होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात् । कर्मार्जितं पूर्वभवे सदादि यत्तस्य पक्तिं समभिव्यनक्ति ॥ **बृहज्जातकम्** अ. १, श्लो. ३ ।

४. आद्यन्तवर्णलोपाद्धोरास्माकं भवत्यहोरात्रात् ।
तत्प्रतिबद्धश्चायं ग्रह-भगणश्चिन्त्यते यस्मात् ॥ **सारावली**, अ. २, श्लो. २ ।

५. कर्मफललाभहेतुं चतुराः संवर्णयन्त्यन्ये । होरेति शास्त्रसंज्ञा लग्नस्य तस्यार्धराशेश्च ॥
जातकमिति प्रसिद्धं यल्लोके तदिह कीर्त्यते होरा । अथवा दैवविमर्शनपर्यायः खल्वयं शब्दः ॥
अर्थार्जने सहायः पुरुषाणामापदर्णवे पोतः । यात्रासमये मन्त्री जातकमपहाय नास्त्यपरः ॥
विधात्रा लिखिता यासौ ललाटेऽक्षरमालिका । दैवज्ञस्तां पठेद् व्यक्तं होरानिर्मलचक्षुषा ॥ **पूर्ववत्**, श्लो. ३, ४, ५, १ ।
अर्थार्जने ... (see above)

६. यद्यद्विधानं नियतप्रजानां ग्रहर्क्षयोगप्रभवं प्रसूतौ । भाग्यानि तानीत्यभिशब्दयन्ति वार्ता नियोगेति दशा नराणाम् ॥
तदर्थविज्ञैर्द्विविधं निरुक्तं स्थिराख्यमौत्पत्तिकसंज्ञकं च । कालक्रमाज्जातकनिश्चितं यत्कर्मोपसर्पिस्थिरमुच्यते तत् ॥
सप्तग्रहाणां प्रथितानि यानि स्थानानि जन्मप्रभवानि सद्भिः । तेभ्यः फलं चाग्रहाः क्रमस्था दद्युर्यदोत्पातिकसंज्ञितं तत् ॥ **यवनेश्वर** ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतीतजन्मनि पूर्वभवे यदर्जितं सदादि सदसन्मिश्रं च । तादृशस्य कर्मणः फलं यत्तदभिव्यनक्ति होरा अभिव्यञ्जयति । प्रारब्धस्य कर्मणो भोगादेव क्षयो भवति ।[७] अस्यां होरायां जातस्य एवं विधं कर्म फलतीति । होरायाश्च ग्रहाणां च ज्ञापकत्वकारकत्वप्रतिपत्तिर्व्युदस्ता भवति फलं ज्ञापयति होराफलं कुर्वन्ति ग्रहा इति । पूर्वजन्मार्जिताखिल-शुभाशुभ-मिश्रितकर्मफलं होराशास्त्रेण ज्ञायते ।

अहोरात्रशब्दस्य पर्यायवाचिहोराशब्दोऽयं ग्रहाणां दशाप्रभेदादष्टकवर्ग-गोचराणां रज्वादि-नाभसयोगानां दृढ-अदृढ दृढादृढानां फलानां सूचकोऽस्ति । अनेन प्रकारेण होरायास्त्रैविध्यं जायते ।[८]

विकल्पशब्दान्तर्गतो विशब्दः कटपयादि जैमिनिपद्धत्या,[९] चतुर्थसंख्या सूचयति । वर्गे वाक्षरं चतुर्थमस्ति । विकल्पशब्दान्तर्गतकल्पशब्दः प्रलयस्य क्षयस्य वा वाचकोऽस्ति । तद्यथा सूर्यवारे दिनमाने चतुःसंख्यया क्षयीकृते सूर्योदयादिष्टघट्यादिकं भवति तस्मिन् काले गुलिकप्राप्तिर्भवति । अनेनैवप्रकारेण सोमवासरेऽष्टसंख्याभिर्न्यूनीकृते, भौमवासरे द्वादशभिर्बुधवासरे षोडशभिः संख्याभिर्गुरुवासरे विंशतिभिः शुक्रवासरे चतुर्विंशतिभिः शनिवासरे अष्टाविंशतिभिर्न्यूनि कृते या संख्या आयाति तदिष्टघट्यां गुलिक आयातीति ।

फलादेशकर्त्रा होरा-ग्रहादीनां ज्ञापकत्व-कारकत्वादीनां सम्यग् ज्ञानं कर्तव्यमिति । यतो हि ग्रहो होराया एव फलं व्यनक्ति । अर्थाद् होरायाः फलं ग्रहाणां सम्बन्धेनैव फलति । अतो ग्रह-होरयोः सम्यग् ज्ञानेनैव फलादेशः कर्तव्यो भवति ।

होराप्रयोजनम्

अहोरात्रप्रतिबद्धानां ग्रहराशिप्रभृतीनां शुभाशुभावहत्वशासनादिदं शास्त्रं होराशास्त्रमित्युच्यते । तत्प्रधानकः स्कन्धो होरास्कन्धः । मेषादिद्वादशलग्नवशेन फलानि वक्तव्यानि भवन्ति तानि लग्नानि कालवश्यानि सन्ति । स च कालोऽहोरात्र इति तस्माद् युक्तियुक्तमहोरात्रस्य मुख्यत्वम् । अवयवावयव-विभावसम्बन्ध-मूलकलक्षणया होराशब्द अहोरात्रस्य चतुर्विंशतो भागेषु प्रत्येकस्य कृते प्रयुज्यते । अतएव समयो नाम होरा, यथा- समयो होरात्रयं इति घण्टात्रयं इत्यस्य स्थाने प्रश्नपत्रेषु लिखितं दृश्यते परीक्षादिषु । जातकशास्त्रमपि होराशास्त्रमुच्यते, तेन जातकं होरेति स्वतः सिद्धं भवति ।

अह्नो रात्रेश्च विविधं कल्पनं यत्तदिह होराशब्दास्पदम् । अह्नो रात्रेश्च अहोरात्रस्य च मेषादीनां राशीनां तद्भेदानां सप्तांशक-नवांशक-द्वादशांशक-त्रिंशांशकादीनां प्राणपर्यन्तानां होरेति संज्ञा भवति । राशिस्वरूप-होरा-द्रेष्काण-नवांश-द्वादशांश-त्रिंशांश-परिज्ञान-ग्रहस्वरूपं ग्रह-राशि-बलाबल-वियोनिजन्म-गर्भाधानपरिज्ञान-जन्मकालविस्मापन-प्रभाव-कथनारिष्टायुर्दायं दशान्तर्दशाष्टकवर्ग-कर्माजीव-राजयोग-नाभसयोग-चान्द्रयोग-द्विग्रहादियोग-प्रव्रज्यायोगादीनां राशिशील-दृष्टिफल-भावफलाश्रय-प्रकीर्णानिष्टयोगजातक-निर्याण-नष्टजातक-द्रेष्काणगुण-रूपमभिधेयं लोकानां प्राक्कर्म-विपाकव्यञ्जकत्वं होराशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

यज्ज्योतिः प्रकाशःशास्त्रज्ञेनाधिकारिणा द्वादशभावात्मककुण्डल्यां प्रत्येकं भावगतं सूर्यफलं चन्द्रादिफलं तेषां दशाफलं ज्ञातव्यं भवति । यतो हि अनेककिरणो नैककिरणो यस्मादसावनेककिरणः प्रभूतरश्मिस्त्रैलोक्यदीपः सूर्यः शशं प्राणिविशेषं विभर्ति धारयतीति शशभृतो मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृत् प्रकाशशून्यश्चन्द्रमास्तस्य मूर्तित्वे शरीरत्वे

---

७. नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
आचार्य, बलभद्र, होरारत्नम्, (वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९६७), पृ. ११, १२ ।

८. दशाप्रभेदेन विचिन्तयेद् दृढं दृढेतरं चाष्टकवर्गगोचरैः, दृढादृढं योगवशेन चिन्तयेदिति त्रिधा जातकसूक्ष्मसंग्रहः-रुद्रभट्टः ।

९. कटपयवर्गभवैरिहपिण्डान्त्यैक्षरैरङ्काः, नञि च शून्यं विज्ञेयं तथा स्वरे केवलं कथितम् ॥-जैमिनिः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिकल्पितस्तस्मिंस्तरणिकिरणप्रतिफलनादादित्यस्य ज्योत्स्नाप्रसरविस्तरः कृतः ।[१०] शलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमोनैशं क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त इति । अथवा शशभृतो महादेवस्य मूर्तित्वे परिकल्पितः, यतोऽसौ भगवानष्टमूर्तिः **क्षिति-जल-पवन-हुताशन-यजमानाकाश-सोम-सूर्याख्या** इत्यष्टमूर्तयस्तस्य महादेवस्यातो माहेश्वरी मूर्तिरादित्य इति ।[११]

जन्मकुण्डलीमधिकृत्य द्वादशानां भावानां शुभाशुभफलानां विवेचनं होराशास्त्रस्य प्रधानविषयोऽस्ति । विधात्रा जन्मसमये याः पूर्वजन्मकृतकर्मानुसारी सदसत्फलरेखा नरभालपट्टे लिख्यन्ते तासु रेखासु लिखितभाग्यलेखस्य प्रकाशनं होराशास्त्रं तथैव करोति यथान्धकारावृत-सदनस्थित-घटपटादि-पदार्थस्य प्रकाशनं निशि प्रदीपः करोति ।[१२] कृत्याकृत्य-प्रवृत्ति-निवृत्ति-सूचकत्वाद् होराशास्त्रवत् किमप्यन्यं मित्रं नास्ति । इदं होराशास्त्रं पूर्वसिद्धमेव शुभाशुभफलं सूचयति ।[१३] तात्कालिकजन्मलग्नं शुभाशुभस्थितिवशेन जन्मान्तरार्जितशुभाशुभफलपाकनिरूपयतां ग्रहाणां फलसूचकमेव न तु जनकमिति ।[१४] सम्यग्घोराज्ञाने सति यस्य जन्मकुण्डलितोऽरिष्टं यस्मिन् काले उपलभ्यते तस्मिन् काले शान्त्यादिकर्मणा तस्य निराकरणं कर्तव्यम्, तेन शुभं यत् फलं सम्भविष्यति तद्होराशास्त्रप्रयोज्यं फलमिति वक्तुं शक्यते । यदा पूर्वजन्मकृतशुभकर्मणा शुभफलमुत्पद्यते तस्य ज्ञानं जन्मकुण्डलीं विलोकयतो होराशास्त्रज्ञो जनुषो विदुषो मुख्येनावाप्य धनादिप्राप्ति-व्यापारो राज्याभिषेकादिकार्यं च यदि प्रारब्धे भवतस्तदा तत्कार्यकर्तुर्योगक्षेमाय ते कार्यं कल्प्यते इदमपि होराशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

अन्ते

प्रारब्धस्य कर्मणो भोगादेव क्षयो भवति । परन्त्वत्र कानिचित् कर्माणि दृढमूलानि, कानिचिच्च शिथिलमूलानि भवन्ति । दृढमूलानि यानि कर्माणि तानि स्थिरसंज्ञकानि, अपराण्युत्पातसंज्ञकानि भवन्ति । तस्मादेव **विहन्याद् दुर्बलं दैवं पुरुषेण विपश्चिता** इति प्रसिद्धैर्विपश्चिद्भिः कथनेनापि दृढमूलककर्माणि जातकैरवश्यमेव भोक्तव्यानि भवन्ति, किन्त्वदृढकर्माणि जप-दान-होमादिभिः शिथिलीकर्तुं शक्यन्ते इति ।

इत्थं शुभफलप्रदस्य ग्रहस्य तत्प्रतिबन्धकस्य ग्रहस्य च ज्ञानाय सफलं प्रतियोगिज्ञानं विना तद्भावज्ञानमसंभवं भवति । शुभाशुभफलं दृष्ट्वा तादृशफलप्रदस्य शुभाशुभस्य ज्ञानं भवति । तस्य शुभाशुभप्रदस्य भाग्यस्य पूर्णप्राप्त्यांशिकप्राप्तिर्वात्यल्पप्राप्तिर्भविष्यतीति ज्ञानाय होराशास्त्रस्यावश्यकता भवति । तदपि कदा फलतीत्यपि होराशास्त्रादेव ज्ञायते । जन्मकालिकग्रहस्थित्याधारेण शुभाशुभफलविवेचकं होराशास्त्रमत्र पराशर-वराहमिहिर-नारचन्द्र-सिद्धसेन-ढुण्ढिराज-केशव-श्रीधर-श्रपति-वैद्यनाथ-कल्याण-नारायण-जीवनाथप्रभृतयो ज्योतिर्विदो होराशास्त्रस्यमुख्या आचार्या मन्यन्ते ।

मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृतो वर्त्मा पुनर्जन्मनामात्मेत्यात्मविदां क्रतुश्च यजतां भर्तामरज्यौतिषाम् ।
१०. लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुश्चानेकधा यः श्रुतौ वाचं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपो रविः ॥ **वराहमिहिराचार्यः** ॥

११. तरणिकिरणसङ्गादेव पीयूषपिण्डो दिनकरदिशिचन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति ।
तदितरदिशिबालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्तिच्छाययेवापतस्थः ॥
भास्कराचार्यः, **सिद्धान्तसिरोमणिणः**, गोलाध्याये श्रृङ्गोन्नतिवासना, श्लो. १ ॥

१२. या ब्रह्मणा विलिखिता नरभालपट्टे प्राक्जन्मकर्म-सदसत्फलपाकशस्तिः ।
होरा प्रकाशयति वर्ण तमिह पक्तिं दीपो यथा निशि घटादिकमन्धकारे ॥ **जातकसारदीपः**, अ. १, श्लो. ३ ।

१३. **लघुजातकम्**, अ. १, श्लो. ३ ।

१४. आचार्य, बलभद्र, **होरारत्नम्**, पूर्ववत्, पृ. ८, १० ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भविवरणम्

आचार्यवराहमिहिरः, **बृहज्जातकम्**, सम्पा. व्या. पं. सीतारामझा, वाराणसी : ज्यौतिषप्रकाशन, चौक, ई.सं. २००१।

………………., **बृहज्जातक**, सम्पा. व्या. डा. सुरेशचन्द्रमिश्र, नई दिल्ली : रञ्ज पब्लिकेसन्स, अन्सारी रोड, दरियागञ्ज, ई.सं. १९९७।

………………., **बृहज्जातक**, टीका श्रीमदच्युतानन्दझा, वाराणसी : अमर भारती प्रकाशन, ई.सं. २००३।

आचार्य, बलभद्र, **होरारत्न**, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९७९।

जैमिनि, **जैमिनिसूत्र**, व्या. अच्युतानन्द झा, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वि. सं. २०४३।

झा, सीताराम, **बृहत्पाराशरहोराशास्त्र**, वाराणसी : माष्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद, कचौडी गली, ई.सं. १९९६।

झा, सुरेशविरचिता, **श्लोकसिद्धान्तकौमुदी**, प्रथमो भागः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि. सं. २०३८।

भास्कराचार्यः, **सिद्धान्तशिरोमणि**, सं. डा. मुरलीधरचतुर्वेदः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि. सं. २०६७।

मीनराजः, **बृद्धयवनजातक**, भाग १, व्या.डा.सुरेशचन्द्रमिश्र, नई दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेन्स, १६, अन्सारी रोड, दरियागञ्ज, ई.सं. २०००।

वर्मा, कल्याण, **सारावली**, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९९८।

वराहमिहिर, **लघुजातक**, व्या. आचार्यपण्डितलषणलालझा, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, ई.सं.२००९।

वैद्यनाथ, **जातकपारिजात**, व्या. कपिलेश्वरशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, ई.सं. २०००।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशौच-विवेचनग्रन्थे विषयोपस्थापनम्

माधवप्रसादलामिछाने
सहप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

समाजे जनन-मरणाशौचसम्बद्धा नैकविधा विषयाः समनुष्ठेया भवन्ति । एतादृशाः प्रायश्चित्तमूलका विषयाः श्रुति-स्मृति-पुराणादिषु शास्त्रेष्वतिविस्तरेण, नातिसरलया देवभाषया दुर्बोध्यतया निरूपिताः प्राप्यन्ते । एतद् विज्ञाय रामचन्द्रगौतम-महाभागेन सरलया नेपालिभाषया तत्तदाकरग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्य आशौच-विवेचनाख्यो ग्रन्थो निर्मितोऽस्ति । अस्मिन् शोधकार्ये मूलतः प्रस्तुतस्य धर्म-निबन्धस्य कीदृङ्महत्त्वम् अस्तीति समुद्घाटितं विद्यते । अत्र विशेषेण कीदृशेषु सूतकेषु कीदृशा आशौचनियमाः परिपालनीयाः ? किं नामान्त्येष्टिसंस्कारः ? आशौचविवेनस्य कीदृग् महत्त्वम् ? इत्यादिप्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति । शीर्षकानुरूपं शोधं पूरयितुं मूलतः पुस्तकालयविधिः, प्रश्नावलीविधिः, विश्लेषणविधिः तुलनाविधिश्च प्रयुक्तोऽस्ति । विषयप्रतिपादनं सत्यापयितुं मूलतो निगमात्मको विधिः परिपालितो वर्तते । अस्याध्ययनेन जिज्ञासवः सामाजिकैरनुष्ठेयान् आशौचान्त्येष्टिसम्बद्धान् सर्वविषयान् प्रयत्न-लाघवेनैव अधिगच्छन्ति । मूलतः सापिण्ड्योत्पत्यादौ षट्कोषाणां कारणम्, आशौचे काल-स्नानोदक-दानादिनियमानां परिपालनेन मनुष्यस्य शारीरिक-मानसिक-दोषाणां निराकरणम्, कलि-कालोद्भवानां कृते सर्ववर्ण-जातिसमानाशौच-नियमानां दिग्दर्शनम्, मरणोन्मुखस्य जीवस्य हितसम्पादनार्थं पारलौकिफल-सम्पादनार्थं वाऽन्त्येष्टि-संस्कारस्यापरिहार्यत्वं चास्मिन् धर्मनिबन्धे प्रतिपादितमस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् शास्त्र-प्रमाणाधारेण व्यावहारिक-विषयाणामेव समुपस्थापनात् सनातन-धर्मानुष्ठातृभिः नेपालि-भाषाभिज्ञैर्जनसमुदायैः प्रकृतस्य आशौच-विवेचनस्य पठनमावश्यकमिति वस्तु-समालोकनसारः ।

शब्दकुञ्जिका अनधीतसंस्कृताः, अस्पृश्यत्वम्, प्रतिलोमसङ्कराः, प्रतिबन्धकीभूतम्, मध्यमषोडशी सपिण्डीकरणञ्च ।

विषय-परिचयः

धादिङ्मण्डलस्य किराञ्चोक-कार्कीडाँडानामके ग्रामे २००३ तमे विक्रमवर्षे गौतमवंशे लब्धजन्मा रामचन्द्रगौतमो धर्मशास्त्रस्य लब्धप्रतिष्ठो नैपालिको विद्वान्नस्ति । त्रिभुवन-विश्वविद्यालयतः आचार्यपरीक्षां समुत्तीर्यानेन विदुषा दीर्घकालपर्यन्तं वाल्मीकिविद्यापीठे धर्मशास्त्रविषयोऽध्यापितः । विद्यावारिधिकस्य रामचन्द्रगौतमस्य धर्मशास्त्रसम्बद्धाऽनेके लेखाः निबन्धाश्च प्रकाशिताः प्राप्यन्ते । एतस्य महाभागस्य नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयात् प्रकाशितम् **आशौच-विवेचनाख्यं** नेपालि-भाषामाध्यमेन लिखितं पुस्तकञ्च समुपलब्धमस्ति । रामचन्द्रस्य **आशौच-विवेचन** इति निबन्धग्रन्थो महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयेन २०५३ तमे विक्रमवर्षे प्रथमवारं प्रकाशितः आसीत् । २०६८ तमे वैक्रमाब्देऽनयैव संस्थया ग्रन्थस्यास्य व्यावहारिकोपयोगितामालक्ष्य द्वितीयप्रकाशनमपि कृतम् । २३८ पृष्ठाङ्केषु विभक्तमिदं पुस्तकं प्रकरणत्रययुक्तं वर्तते । तेषु प्रथमं परिभाषाप्रकरणम्, द्वितीयम् आशौचप्रकरणम् तृतीयम् अन्त्येष्टि-प्रकरणञ्चेत्युल्लिखितम् । त्रिषु प्रकरणेषु प्रथमं परिभाषा-प्रकरणमस्ति । अस्मिन् प्रकरणे सापिण्ड्यादि-विवेचनम्, सगोत्रासगोत्र-विवेचनम्, आशौचस्वरूपं तद्भेदाश्च, आशौचकाल-निरूपणम्, तत्र कर्तव्याकर्तव्यानि, अस्पृश्यत्वलक्षणम्, मुण्डन-विचारश्चेत्यादयो विषयाः परिभाषिता वर्तन्ते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमेवास्मिन् प्रकरणे एकशरीरावयवान्वयसिद्ध-सापिण्ड्यादितः मध्यम-षोडशीपर्यन्ता विविधविषयाः समुपस्थापिताः सन्ति। एवमेव गौतमेनात्र सवर्णासवर्ण-सगोत्रासगोत्र-व्रात्यसंकरादीनामपि लक्षणमुपस्थापितं वर्तते।

आशौचप्रकरणं प्रकरणेषु द्वितीयं वर्तते । अत्र जनन-मरणाशौचे, सम्पातातिक्रान्ताशौचे, सगोत्रासगोत्र-सपिण्डासपिण्ड-बालाशौचानि, रोदन-स्पर्शनालङ्कारादीनामाशौचम्, कर्तृभेद-कर्मभेद-द्रव्यभेदाशौचानि, मरण-दोषाशौचादयोः विषयाः ग्रन्थेऽस्मिन् यथाशास्त्रमुपपादिताः, विश्लेषिताश्च सन्ति । जनन-मरणाशौचयोः विविध-पक्षाणां सम्यक् पर्यालोचनं विधाय ग्रन्थे सिद्धान्तपक्षः सम्यगुपस्थापितो वर्तते । विश्वस्मिन् सर्वत्र वैदिकसनातन-हिन्दुधर्मानुयायिभिः जनन-मरणाशौचं यदनुष्ठीयते तदत्र नेपालि-परम्परानुकूलतया निश्चितं वर्तते। मन्वादिषु विविध-शास्त्रेषु गभीरया भाषया गहनातिगहनरूपेण निर्दिष्टाः सर्वे आशौच-नियमा अत्र सरलया गिरा सुबोध्यतया प्रस्तुता वर्तन्ते । अतः आशौच-सम्बद्धानां विविध-समस्यानां समाधानायेदं प्रकरणमतीव महत्त्वपूर्णं भविष्यतीति विश्वासः क्रियते । तृतीयेऽन्त्येष्टि-प्रकरणे मनुष्याणां मरणकाले मरणान्तरे वा यादृश्यः क्रियाः सम्पाद्यन्ते, यादृशाः नियमा अनुष्ठीयन्ते ते सर्वे विषयाः समुल्लिखिताः सन्ति। मृत्युसन्निकटस्थस्य जनस्य गृहाद्बहिर्निस्सार्य तीर्थादौ नयनम्, व्रतोद्यापन-प्रायश्चित्त-दशदान-अष्टमहादान-पञ्चधेनुदान-तिलपात्रदानादिकार्याणां सम्पादनम्, मरणोन्मुखाय विष्णुसहस्रनाम-श्रावणादिक्रियाणाम् उल्लेखोऽस्मिन् प्रकरणे कृतो वर्तते । एवमेव मलिन-क्रियान्तर्गताः शवदाह-चितापिण्ड-अपस्नान-उदकदान-ग्रामप्रवेश-क्षेत्रोपवासादि-विधिनियमा अत्र विश्लेषिताः वर्तन्ते। मध्यम-क्रियान्तर्गताः एकादशाहकृत्य-शय्यादान-वृषोत्सर्गादयः क्रियाः, उत्तमक्रियान्तर्गताः उत्तमषोडशी-उदकुम्भदान-छत्रदान-आद्यमासिक-श्राद्धादीनां चर्चाप्यत्रैव कृताः प्राप्यन्ते। एवमत्रान्त्यकर्मणि सम्पाद्यान्याचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तानि सन्ति, तानि सर्वाण्यत्र सरलभाषया स्पष्टीकृतानि वर्तन्ते।

आशौचान्त्येष्टि-सम्बद्धानां समस्यानां शास्त्रीय-पद्धत्यनुरूपं समाधानोद्देश्येन ग्रन्थोऽयं प्रणीतो विद्यते। अस्य ग्रन्थस्य समीक्षणात् प्राक् मयाऽऽशौचनिरूपकानि नैकविधानामाचार्याणां पूर्वकार्याण्यधितानि । विशेषतः (१) आदित्याचार्यस्य *षडशीतिः* (२) नागेशभट्टस्य *त्रिंशत्श्लोकी* (३) जुननाथ-पण्डितस्य *निर्णयसिन्धुसारसङ्ग्रहः* (४) यदुनाथाचार्यस्य *आशौच-दिग्दर्शनम्* (५) फणिनारायण-सिग्देलस्य *निर्णयसंग्रहश्च* मया सम्यगधीतः । तेषु केवलाशौच-विषयमेवावलम्ब्य प्रणीता षडशीतिः, त्रिंशत्श्लोकी चाशौचसम्बद्धानां जिज्ञासानां पूरणाय महत्त्वपूर्णे स्तः । परन्तु ते द्वे एव सुदृढायां संस्कृतभाषायां लिखिते स्तः । अन्त्येष्टिसम्बद्ध-जिज्ञासानां पूरणं तूभयाभ्यामपि नैव सम्भवः । निर्णयसिन्धु-सारसङ्ग्रहोऽपि संस्कृत-भाषायामेव प्रणीतः । तत्र विषयबाहुल्यमस्ति तथाप्याशौचविषयो नातिविस्तरेण निरूपितः । निर्णयसङ्ग्रहेऽपि विषय-बाहुल्यमस्ति । परन्त्वाशौच-सम्बद्धो विषयः संक्षिप्त एव । यदुनाथाचार्यस्याशौच-दिग्दर्शनेऽन्त्येष्टि-सम्बद्धो विषयः चर्चितो नास्ति । एतस्मादेव कारणात् प्रस्तुत-जिज्ञासानां पूरणाय रामचन्द्र-गौतमप्रणीतस्य आशौचविवेचनस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितं विद्यते।

अध्ययनविधिः

आशौच-विवेचनग्रन्थे आशौचान्त्येष्टिसम्बद्धानाम् अनेकविध-समस्यानां समाधानाय विविधान् श्रुति-स्मृति-निबन्ध-ग्रन्थानाधारीकृत्य सङ्कलितः आशौचान्त्येष्टि-निर्णयानुकूलो विषयः समाविष्टो वर्तते । तत्र विशेषेण जनन-मरणाशौचसम्बद्धाः, अन्त्येष्टिसम्बद्धाश्च यादृशाः विषयाः निरूपिताः, तत्सर्वमत्र पुनः प्रमाणाधारेण सत्यापितमस्ति। अस्मिन्नध्ययनकर्मणि शीर्षकानुकूलतया सामग्री-सङ्कलनाय विषय-विश्लेषणाय च मूलतः पुस्तकालयविधिः, प्रश्नावलीविधिः, विश्लेषणविधिः तुलनाविधिश्च प्रयुक्तोऽस्ति। शोध्य-सामग्रीणां सङ्कलनाय मूलतः पुस्तकालयविधिः, तथैवांशतः प्रश्नावलीविधिः, सङ्कलितसामग्रीणां प्रयोगार्थं विश्लेषणात्मकविधिः, शोध्यविषयस्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थं तुलनात्मकविधिः, सामग्रीणाम् सत्यापनाय मूलतो निगमनात्मकः, अंशतः आगमनात्मकश्च विधिरवलम्बितोऽस्ति ।

अध्ययनस्य क्षेत्र-सीमौचित्यनिर्धारणम्

अस्याध्ययनस्य क्षेत्रं धर्मशास्त्रं विद्यते । धर्मशास्त्रे आचारो व्यवहारः प्रायश्चित्तञ्चेति त्रिविधा विषयाः निरूपिता भवन्ति । त्रिविधेष्वाशौचं प्रायश्चित्तान्तर्गतम् । विविधाभ्यः स्मृतिभ्यः आशौचसम्बद्धम् अंशमेवोद्धृत्य नैकविधैराचार्यैर्निबन्धाः प्रणीताः सन्ति । तेषु निबन्धेष्वन्यतमो विद्यते रामचन्द्र-गौतमविरचितः आशौच-विवेचनाख्यो निबन्धग्रन्थः । इदञ्च शोधकार्यम् अस्यैवाशौच-विवेचनस्य महिमोद्घाटने सीमितमस्ति । अमुं शोधलेखमधीत्य जिज्ञासवः सङ्क्षेपेणैव रामचन्द्रगौतमेन नेपालि-भाषायां लिखितस्य *आशौच-विवेचन* ग्रन्थस्य नेपालि-धार्मिकसमाजे कीदृङ् महत्त्वमस्तीति जानन्ति । विशेषतोऽस्मिन् लेखे आशौच-सम्बद्धविषयाणाम् अन्त्येष्टि-सम्बद्धविषयाणाञ्च दिग्दर्शनात् धर्मजिज्ञासवो नेपालिनः शोध-लेखमिममधीत्य तदधिकलाभाय प्रकृतस्याशौच-विवेचनस्य पठने तत्परा भविष्यन्तीति मे विश्वासः ।

विषयविश्लेषणम् उपलब्धिश्च

अत्र सापिण्ड्यादि-वर्ण्यविषयाः, आशौचनियमाः, मलिन-मध्यमोत्तमक्रियाणां स्वरूपाणि च सङ्क्षेपेण पर्यालोच्यन्ते ।

सापिण्ड्यादि-दिग्दर्शनम्

धर्मशास्त्रेषु षाट्कौशिकं शरीरं वर्णितं वर्तते । षट्सु- अस्थि-स्नायु-मज्जानः पितृतः, त्वङ्मांस-रूधिराणि मातृतः समनुप्राप्य षाट्कौशिक-शरीरं निर्मीयते । षट्कोशाश्च पुत्रपुत्र्यादिषु पित्रोः साक्षात्, पौत्र-पौत्र्यादिषु पञ्चसु परम्परया प्राप्ता भवन्ति। प्रथमपुरुषात् सप्तम-पुरुषपर्यन्तमेकस्यैव शरीरस्यादान-प्रदानसम्बन्धेन विस्तारात् परस्परं सर्वे ते सपिण्डा अभिधीयन्ते (गौतम, २०६८ : १) । सापिण्ड्य-सम्बन्धादेव दिवङ्गताः पितृ-पितामह-प्रपितामहाः पुत्र-पौत्रादिभ्यः पिण्डं प्राप्नुवन्ति चेत् वृद्ध-प्रपितामहादिपर्यन्ताः पितरः लेपभागमात्रं प्राप्नुवन्ति। पिण्डलेपयोर्भेदस्तु विप्रकृष्टसन्निकृष्ट-सम्बन्धान्निर्धार्यते । प्रथमस्याष्टमपुरुषात् चतुर्दश-पुरुषपर्यन्तं समानोदक-सम्बन्धो जायते । एवं प्रथमस्य पञ्चदशतः एकविंशति-पुरुषपर्यन्तं परस्परं सगोत्र-सम्बन्धो जायते चेत् द्वाविंशतिपुरुषेभ्यः विप्रकृष्ट-सम्बन्धयुक्ताः जनाः साधारण-सगोत्रा उच्यन्ते । एवं प्रथमतः सप्तम-पुरुषपर्यन्तं मनुष्येषु परस्परं सापिण्ड्य-सम्बन्धो जायते चेदष्टमतः चतुर्दश-पुरुषपर्यन्तं समानोदक-सम्बन्धः, पञ्चदशत एकविंशतिपुरुष-पर्यन्तं सगोत्रसम्बन्धः, तत ऊर्ध्वं, साधारण-सगोत्रसम्बन्धो जायते । पारस्करगृह्यसूत्र-मनुस्मृति-पराशरस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृति-निर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थरत्नानां सारसङ्क्षेपमादायात्र निबन्धकारेण सम्यक्तया सापिण्ड्यं विवेचितम् ।

आशौचदिग्दर्शनम्

आशौचशब्दः अपवित्रताया वाचकः (आप्टे, २००३ : १६४) । न शुचिरित्यशुचिः, अशुचेर्भावमशौचम्, अशौचमेवाशौचमिति व्युत्पत्तिरुपलब्धा वर्तते आशौच-शब्दस्य (लामिछाने, २०६९ : २३) । वेदबोधित-कर्मार्हता शुद्धिरिति शुद्धि-कौमुद्यामुक्तम् (काणे, २००३ : ११५७) । अर्थात् श्रुतिस्मृत्यादि-शास्त्रज्ञापितः कर्मफलप्रतिबन्धकीभूत-जन्ममरण-जन्यकर्तृनिष्ठो अघविशेष आशौचमिति । तादृशस्याघविशेषस्य प्रभावेण सम्बद्ध-जनानामात्मनि शरीरे च दोषोत्पत्तिर्जायते, तद्दोष-परिहारार्थं जन्ममरण-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निमित्तभूताः शास्त्रोक्ताः कालस्नानादि-नियमाः परिपालनीयाः भवन्ति (लामिछाने, २०६९ : २३)। जनन-मरणाशौचभेदेनाशौचं द्विविधं वर्तते (षडशीतिः, श्लोक २)। तयोः जननाशौचं सूतकनाम्ना, मरणाशौचं तु मृतकनाम्नापि प्रसिद्धं वर्तते। नेपालि-समाजे जननाशौचं **सुत्केरो** इति नाम्ना, मरणाशौचं **जुठो** इति नाम्ना चोच्यमानं वर्तते। आशौचस्याल्प-दीर्घाशौचभेदेन द्वैविध्यमुक्तं मनीषिभिः। दश-द्वादशादिदिनसाध्यं दीर्घाशौचमुच्यते चेत् ततोऽल्पदिन-साध्यम् आशौचम् अल्पाशौचमित्यप्युच्यते।

विविध-धर्मशास्त्रयीयग्रन्थेषु ब्राह्मणादि-वर्णभेदेनाशौचस्य दिनान्यपि पृथक्पृथकग् रूपेणोपस्थापितानि दृश्यन्ते (पराशरस्मृतिः, ३/४)। एवं मरणाशौचेऽपि ब्राह्मणो दिनत्रयेण, क्षत्रियो द्वादशाहेन, वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रस्तु मासेन शुद्धिं यातीति निर्णयो दत्तः (पराशरस्मृतिः ३/१-२)। पारस्करेण वर्णभेदमनुक्त्वैव दिनत्रयेण, दशाहेन वा जनाः शावाशौचाद् विशुद्ध्यन्तीति विकल्पो दत्तः (पारस्कर.३/१०/२९-३०)। एतादृश एव विकल्पो याज्ञवल्क्येनापि निर्दिष्टो वर्तते (याज्ञवल्क्य.३/१८)। परन्तु कलिकालोद्भवानां ब्राह्मणादि-सर्ववर्णानां सपिण्डानां कृते दिनसंख्यायाः पार्थक्यं विहायाङ्गिरसोद्धृत-शातातपवचनेन दशदिनात्मकस्यैव (आदित्याचार्यः,१९२८ई,पृ.१७) पूर्णाशौचस्य विधानात् सूतकाशौच-शावाशौचयोरपि एतदेव मतमनुसरणीयमिति स्पष्टयति रामचन्द्रगौतमोऽपि। एवमेव सार्ववर्णिकानां समानोदकानां दिनत्रयम्, सगोत्राणामहोरात्रम्, साधारणसगोत्राणां सद्यः स्नानञ्च समानरूपेणोक्तम्। जनन-मरणाशौचयोरस्पृश्यत्वविषये किञ्चित् पार्थक्यं वर्तते। जननाशौचे दशदिनपर्यन्तं सूतिकैवास्पृश्या भवति (भट्ट, १९९० : ७७४) चेन्मरणाशौचे सम्बद्धा सर्वे बान्धवाः अस्पृश्याः भवन्ति। मरणाशौचवताम् अस्पृश्यत्वं कर्मानर्हत्वं शास्त्रेषु प्रतिपादितं विद्यते (काशीनाथः, २०६९ : ६८०)। जननाशौचे पितुः स्नानात् स्पर्शार्हत्वमुक्तं चेदन्येषां सपिण्डानां कृते तु स्पर्शदोषो न विद्यते। ब्राह्मणादि-सर्ववर्णानां सूतिकाः दशदिनानि व्यतीत्य स्पर्शयोग्या भवन्ति। परन्तु ताः देवपितृणां कार्ये पाकादि-कार्यसम्पादनाय च योग्याः नैव भवन्ति। परन्तु पुत्रमुत्पाद्य विंशति दिनानन्तरम्, पुत्रीमुत्पद्य पुनः त्रिंशद्दिनानन्तरं सर्वकार्याणां सम्पादनाय योग्याः भवन्ति (आचार्य, २०५२ : २)। एषः सर्ववर्णसाधारणो धर्मः कथ्यते।

आशौचदशायां सन्ध्योपासन-वेदाध्ययन-पञ्चयज्ञानुष्ठान-दान-व्रत-पूजोपवासादीनि कार्याणि सम्पाद्यानि नैव भवन्ति। साधारणगृहस्थेन शास्त्र-दर्शितानि सर्वाणि पुण्य-कर्माण्याशौचावधिं यावत् न कर्तव्यानि। अग्निहोत्रा गृहस्थेनाप्यग्निहोत्र-नामकं कर्म विहायान्यानि सर्वाणि नित्य-नैमित्तिकादीनि कर्माणि सम्पाद्यानि न भवन्ति। आशौच-जन्यो दोषः कालेन स्नानेन च गच्छति। शास्त्र-विनिश्चतं कालं विहाय स्वेच्छयैवानुष्ठेयान्याशौचदिनानि न कैश्चिदपि वर्धनीयानि। स्वाध्यायाध्ययन-दान-जप-होमादिवेदोक्तकर्मणां लोपभयात् शास्त्रोक्तमार्गं विहायाशौचानुष्ठानस्य दिनसंख्यायाः बृद्धि र्न कदापि कार्या। एवमेव मनुष्याणां शरीरे मनसि च निश्चितकालावधिं यावदशुचित्वस्य विद्यमानत्वात् बहु-दिनसाध्याशौचस्य कालावधेः स्वेच्छया ह्रासोऽपि न कर्तव्यः।

आशौच-विवेचनानुसारेण प्रेत-संसर्गादाशौचमुत्पद्यते। मृतकोद्देशेन रोदनम्, स्पर्शनम्, तदनुगमनम्, निर्वहणम्, मृतक-देहालङ्करणम्, प्रेतदाहः, अञ्जलिदानम्, पिण्डदानञ्चेति कार्याणि प्रेत-संसर्गदोष-जनकानि सन्ति। प्रेत-सम्बद्धाशौचिभिः सह संसर्गादप्याशौचम् उत्पद्यते। तादृशस्य संसर्गजन्यदोष-निवारणार्थमपि शास्त्र-निर्दिष्टम् आशौचमनुष्ठेयं भवति। धर्मशास्त्रानुसारम् उच्चजातीयैः पुरुषैः नीचजातीय-कन्यायामुत्पादिताः सन्ततयः अनुलोमाः कथ्यन्ते। तादृशा अनुलोम-सन्ततयः वेदोक्त-संस्कारेण संस्कारार्हा भवन्ति। अर्थात् ते ब्राह्मणादिवत् शास्त्रानुसारेणैव संस्कार्यन्ते। तादृशा अनुलोमाः षड्विधाः भवन्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुलोम-जातीयकन्यायाम् अनुलोमजातीययैः पुरुषैरुत्पादिताः सर्वे वर्णसङ्कराः भवन्तीति शास्त्रमर्यादास्ति। एते वर्णसङ्कराः शास्त्रानुसारेण संस्कारार्हा भवन्ति। एतेषामाशौच-व्यवस्थापि ब्राह्मणादीनामिव भवति। उच्च-जातीयकन्यासु नीच-जातीयैः पुरुषैरुत्पादिताः सन्ततयः प्रतिलोमाः भवन्ति। तेऽपि षड्विधा एव भवन्ति। प्रतिलोमेन प्रतिलोमायाम् उत्पादिताः सन्ततयः **प्रतिलोमसङ्करा** इत्युच्यन्ते । एतादृशाः सन्ततयः वैदिक-संस्कारेण संस्कारार्हा नैव भवन्तीति शास्त्रेषु प्रतिपादितं विद्यते । अतः एतेषां जन्मनैवाधमत्व-प्रतिपादनाद् एतेषामाशौचमपि नास्तीति केचिद् वदन्ति चेत् केचित्पुनः शूद्रवदेतेषामपि दशदिनादि-कमाशौचं भवतीति वदन्ति । परन्तु कलियुगीयानां कृते कैश्चित् पृथग् रूपेण दशदिन-साधारण्येनाशौचव्यवस्थाया अभिधानात् तैरप्याशौचानुष्ठान-नियमा अवलम्बनीया इति सिद्धान्तपक्षः।

रात्रौ जनने मरणे वाऽशौचानुष्ठानस्य दिनसंख्या-निर्णयार्थं मिताक्षरायां पक्षत्रयम् उल्लिखितं वर्तते । तत्र प्रथमपक्षे- निखिलां रात्रिं त्रिधा विभज्य तेष्वाद्य-भागद्वयेन प्रथमदिनम्, शेषेण द्वितीयदिनं निर्धार्यते। द्वितीयपक्षे- निखिलां रात्रिं द्विधा विभज्य प्रथमार्धेन प्रथमदिनम्, द्वितीयार्धेन द्वितीयदिनञ्च निर्धार्यते। तृतीयपक्षे- निखिलां रात्रिं त्रिधा विभज्य प्रथमभागस्य प्रथमदिनं द्वि-त्रिभागयोर्द्वितीयं दिनं निर्धार्यते। रात्रौ जनने मरणे वोपर्युक्तेषु त्रिषु पक्षेषु मध्ये स्व-परम्परानुकूलः पक्ष एव ग्रहणीयो भवति। उपर्युक्तानां पक्षाणां मध्ये स्वपरम्परानुकूलतयाऽऽशौचानुष्ठानाय कश्चिदप्येकपक्षो अवलम्बनीयो भवति।

पित्रादीनां मृतकानां दाहसंस्कारार्थं पुत्रादि-क्रियाकर्तृभिः प्रथमं स्वस्य मुण्डनं कर्तव्यम् । अन्यैः सपिण्डबान्धवैस्तु आशौचान्ते मुण्डनं कर्त्तव्यम्। केषाञ्चिन्मते सपिण्ड-बान्धवैः प्रारम्भ एव मुण्डनं कर्तव्यं भवति चेत् केषाञ्चिन्मते तु आशौचान्त एव सम्बद्धैः सपिण्ड-बान्धवैः तत्कर्म कर्तव्यमिति व्यवस्थायां विकल्पदर्शनाद् रामचन्द्रगौतमेनात्र द्वयोर्मध्ये स्व-परम्परानकुलतयैकस्यैव नियमस्य पालनं कर्त्तव्यमिति गदितम् । पुत्रादि-क्रियाकर्तृभिस्तु दाहात् प्राक्, आशौचान्ते च मुण्डनं कर्त्तव्यमिति व्यवस्था वर्तत इत्याशौचग्रन्थे समुल्लिखितम्।

मलिन-मध्यमोत्तम-क्रियाणां दिग्दर्शनम्

वैदिक-सनातन-हिन्दुधर्मशास्त्रानुसारेण समाचरणीयेषु संस्कारेष्वन्तिमः संस्कारो विद्यते अन्त्येष्टिसंस्कारः। अस्मात् संसारात् परलोक-प्रस्थानावसरे मरणपश्चात् पारलौकिक-सुखलाभाय शास्त्रोक्तो अन्त्येष्टिसंस्कारो विधातव्यो वर्तत इति वदन्ति शास्त्रविदः (पाण्डेयः, २०५८ : १००)।

मरणोन्मुखस्य मृतदेहकस्य वा जीवस्य शुभकामनया यादृश्यः क्रियाः अनुष्ठेया वर्तन्ते ताः सर्वाः अत्र वर्णिताः सन्ति । मरणासन्न-मनुष्यस्य शारीरिक-मानसिकादि-परिवर्तनानि कीदृशानि भवन्तीति विषयो **धर्मशास्त्रेतिहास**-ग्रन्थे सम्यक् परिगणितो दृश्यते (काणे, २००३ : ११११) । मरणोन्मुखस्य मनुष्यस्य हितसम्पादनाय तस्योत्तराधिकारीभिः सर्वप्रथमं तेनानुष्ठितानां शिवरात्रि-कृष्णाष्टम्यादि-विविधव्रतानाम् उद्यापनं कारयितव्यम्, मरणासन्नेन तस्य जीवनकाले ज्ञाताज्ञातरूपेण कृतानां विविध-पापानां निवारणाय सर्वप्रायश्चित्त-गोदानमपि कारयितव्यम्, अनेन प्रायश्चित्तेन दशदानादि-दानपूर्वकं मृतकस्य दाहाद्यौर्ध्वदेहिकक्रिया-सम्पादनेऽधिकारो जायत इति ग्रन्थेऽस्मिन् सम्यग् वर्णितं वर्तते (गौतम, पूर्ववत् : १३७-२३१) । स्वाध्यायशाला-कुटुम्बेन प्रकाशिते **वैदिक-हिन्दुधर्मसंस्कृति** इत्यस्मिन् पुस्तके मरणासन्न-जनस्यात्मशुद्ध्यर्थं क्रियमाणात् सर्वप्रायश्चित्तगोदानात् प्राक् यथासम्भवं स भस्म-गोमय-मृत्तिकादिभिः दशद्रव्यैः सविधि स्नापयितव्यो भवतीत्युल्लिखितं वर्तते (स्वाद्ध्यायशाला, २०६५ : २२३)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मलिनक्रियान्तर्गतासु शव-निर्वहणविधिः, शव-दाहविधिः, चिता-पिण्डदानविधिः, क्षौरविधिः, अस्थि-प्रक्षेपणविधिः, अपस्नानोदक-शोकापनोदन-ग्रामप्रवेश-क्षेत्रोपवास-वेदिनिर्माणाञ्जलिदान-तिलतोयपात्रदान-दन्तधावन-काकवल्यादिसम्बद्धविषयाः सम्यग् वर्णिताः सन्ति । ग्रन्थस्यास्य १४६ तमपृष्ठतः १७८ तमपृष्ठपर्यन्तं मलिन-क्रियान्तर्गता विषयाः सविध्युपस्थापिताः सन्ति । **मध्यमक्रियान्तर्गतासु**, एकादशाहकृत्य-शय्यादान-दशदान-वृषोत्सर्ग-पायस-भक्षणनियमादि-सम्बद्धविषयाः आशौच-विवेचनग्रन्थस्य १७९ तमपृष्ठतः १८७ तमपृष्ठपर्यन्तं प्रामाणिक-शास्त्रकाराणां मत-स्थापनपूर्वकं समुपवर्णिताः सन्ति । एवमेव **उत्तमक्रियान्तर्गतासु-** उत्तम-षोडश्याद्यमासिक-श्राद्धोदकुम्भदान-छत्रादिदान-सपिण्डीकरणकालविवेचन-सपिण्डनाधिकारिनिर्वचन-पिण्डसंयोजन-पददान-पाथेयश्राद्ध-शुद्धशान्ति-मासिकादि-श्राद्धसम्बद्धाः सर्वे विषयाः १८८ तमपृष्ठतः २२१ तमपृष्ठपर्यन्तं सविशदं वर्णिताः सन्ति । तत्पश्चात् विशेषयोगे, विशेषावस्थायां वा दिवङ्गतस्य दाह-विधिर्निरूपितोऽस्ति । एवं मलिन-मध्यमोत्तमक्रिया-सम्बद्धाः सर्वे विषया अत्रान्त्येष्टिप्रकरणान्तर्गताः (गौतम, पूर्ववत् : १३७-२३१) सन्तीति प्रतिपादितम् । एवमस्मिन् प्रकरणे यादृशा विषयाः सन्ति, तेषां सम्यगनुष्ठानेनौर्ध्वदेहिकस्यात्मनो हितसम्पादनं भवतीति विश्वसनीयो विषयो वर्तते। अन्त्ये सङ्क्षिप्तरूपेण ग्रन्थोऽप्युपसंहृतो विलोक्यते ।

निष्कर्षः

नेपालि-हिन्दुसमुदाये उत्पद्यमानानाम् आशौचान्त्येष्टिकाल-सम्बद्धानां विविध-समस्यानां समाधानायेदम् **आशौच-विवेचनाख्यो** निबन्धग्रन्थो लिखितो वर्तते । आशौचान्त्येष्टिसम्बद्धानाम् अनेकविधानां समस्यानां समाधानाय विविधान् शास्त्रीय-ग्रन्थानधीत्य प्रकृतम् आशौच-विवेचनं निबन्धकारेण ग्रथितम् । तत्रोपस्थापित-विषयाणां सत्यापनाय प्रस्तुते शोधलेखने शीर्षकानुरूपं सामग्री-सङ्कलनाय विषय-विश्लेषणाय च यथास्थानं पुस्तकालयविधिः, प्रश्नावलीविधिः, विश्लेषणविधिः तुलनाविधिश्च प्रयुक्तोऽस्ति । यद्यपि नेपालि-भाषायां सक्षिप्तरूपेणोपर्युक्तानां सर्वविषयाणाम् उपस्थापनकार्यम् अतीव दुष्करं वर्तते, तथापि दीर्घकालिक-चिन्तन-मननाध्ययनात् संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां तादृशानां धर्मशास्त्र-सम्बद्धानां लोकोपयोगि-विषयाणां सरलोपस्थापनशैल्या संक्षिप्तैः शब्दैः सुस्पष्टरूपेणोपस्थापनाद् अस्य ग्रन्थस्य नेपालि-हिन्दु-धार्मिक-समुदाये पृथग् महत्त्वं विद्यत इत्यत्र नास्ति विवादः ।

विद्यावारिधिकेन प्राध्यापकेन रामचन्द्रगौतमेन संस्कृतवाङ्मये निबद्धानाम् आशौचान्त्येष्टि-कर्मसम्बद्धानां विविध-ग्रन्थानां गवेषणं विधाय नेपालि-भाषायां लिखितेऽस्मिन् ग्रन्थे परिभाषा-प्रकरणम्, आशौच-प्रकरणम् अन्त्येष्टिप्रकरणञ्चेति प्रकरणत्रितयं विद्यते। अत्र सापिण्ड्यादितो जनन-मरणाशौचान्ताः, मलिन-मध्यमोत्तम-क्रियान्तर्गताः, अन्त्येष्टिकर्मसम्बद्धाः सर्वे विषयाः सारल्येन समाविष्टाः वर्तन्ते । प्रथमे प्रकरणे षाट्कौशिकशरीरस्य रचनाप्रकारः, तस्याधारेण जायमानः सापिण्ड्यसम्बन्धः, समानोदक-सगोत्र-साधारणसगोत्राणां स्वरूपम्, आशौचान्त्येष्टि-सम्बद्धानां विविध-विषयाणां सैद्धान्तिकी मीमांसा विहिता विद्यते । जनन-मरणाशौचाभ्यां मनुष्याणां शरीरे आत्मनि च दोषोत्पत्तिः, कालस्नानोदकदानादिना तन्निवृत्तिर्भवतीति विषयो द्वितीये प्रकरणे निरूपिता विद्यते। तथैव अल्प-दीर्घाशौचयोः निर्धारणम्, जात्याशौचातिक्रान्ताशौच-सर्वजातिसमानाशौच-विषयिकी सैद्धान्तिकी चर्चा, जनन-मरणाशौचयोः अस्पृश्यताविषयिकी भिन्नता, अनुलोम-प्रतिलोमानां ब्राह्मणादिवद् आशौचानुष्ठान-निर्णयादिविषयाश्च देश-काल-परिस्थित्यनुरूपं विमृष्टाः सन्ति । तथैव तृतीयप्रकरणे अन्त्येष्टिसंस्कारः सम्यग् वर्णितोऽस्ति । विशेषतो मरणोन्मुखस्य जीवस्य शुभकामनया यादृश्यः क्रियाः सम्पाद्यास्ताः, मलिन-मध्यमोत्तम-क्रियाणां सैद्धान्तिको व्यावहारिकश्च पक्षः सम्यगुपस्थापितः प्राप्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भसूचिः

आप्टे, वामन शिवराम, **संस्कृत-हिन्दी कोश**, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, पब्लिशर्स प्रा.लि., २००३ ई।

आदित्याचार्य, **षडशीति**, बनारस : चौखम्बा संस्कृत सिरिज, विद्याविलास प्रेस, १९२८ ई।

आचार्य, पं. यदुनाथ, **आशौचदिग्दर्शन**, काठमाडौं : पञ्चकुमारी सामाजिक गुठी, लुष प्रेस, २०५२।

काशीनाथ, **धर्मसिन्धुः** (हिन्दी टीका सहित), बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, २०६९।

गौतम, रामचन्द्र **आशौच विवेचन**, काठमाडौं : ने.सं.वि. सम्पर्ककार्यालय, दो.सं. २०६८।

चौबे, अर्जुन (अनु.) **धर्मशास्त्र का इतिहास** (तृतीय भाग), लखनऊ : हिन्दी समिति, १९६५ ई।

पराशरस्मृतिः, वनारस : चौखम्वासंस्कृत, सिरिज, १९२९ ई।

पण्डित, प्रा. जुननाथ (प्रा..सं.२०४९), **निर्णयसिन्धुसारसंग्रहः**, काठमाडौं : लुष प्रेस।

पाण्डेयः, जयप्रकाशः, **कालिदासग्रन्थेषु पौरोहित्यविमर्शः**, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, २०५८।

पारस्करगृह्यसूत्रम्, वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन, तृ.सं. १९९९ ई।

भट्ट., नागेशः, **त्रिंशत्श्लोकी**, बनारस : विद्याविलास प्रेस, १९९०ई।

भट्ट, कमलाकर **निर्णयसिन्धुः** (भाषाटीका सहित) वाराणसी : बम्बई, बुकडिपो, १९९० ई।

मनुस्मृतिः, दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास, पब्लिशर्स प्रा.लि., १९९७ ई।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, दिल्ली : नागप्रकाशन, १९८५ ई।

लामिछाने, माधवः, आशौचस्वरूपं कालश्च , **शोध** (२०६९), काठमाडौं : ने.सं.वि.प्रा.संघ, केन्द्रीयसमिति।

सिग्देल, फणिनारायण, निर्णय-संग्रह, पोखरा : श्री राधाकृष्ण मन्दिर शान्ति आश्रम, २०७०।

स्वाध्यायशाला, **वैदिक हिन्दु धर्मसंस्कृति**, काठमाडौं : अत्रिवसिष्ठ-मुद्रणालय, २०६५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृथ्वी कीदृशी ? गोलाकारा वा दर्पणाकारा ?

वसन्त-आचार्यः
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

वेदेषु, पुराणेषु ज्योतिषशास्त्रस्य मूर्धन्येषु ग्रन्थेषु वर्णितानां पृथिव्या आकारस्य निराधारत्वप्रतिपादकानाञ्च कथनानां यथार्थरूपेण विमर्शनं कृत्वा वस्तुतत्त्वाधारितो निष्कर्षोऽस्मिन् लेखे सप्रमाणं संरक्षितोऽस्तीति तावत् संक्षिप्तो लेखसारः ।

प्रयुक्ताः प्रमुखशब्दाः *पृथ्वी, गोलाकारा, दर्पणाकारा, शाकल्याख्यमुनिवचन, भूवक्रतावरोधः, सुमेरोवर्णनम्, भुवनकोशप्रश्नाः ।*

समस्यानिदर्शनम्

साधारणैर्जनैरियं भूमिर्दर्पणाकारा, समतला अनुभूयते प्रत्यक्षं दृश्यते च । परं वास्तविकरूपे पृथिव्या आकृतिर्न तादृशी । तर्केण प्रमाणेन युक्त्या च पृथिव्या आकृतिर्गोलाकाराऽ*स्तीति प्रतिपाद्य* साधारणानां जनानां मनसि पृथिव्या गोलाकारत्वम् निराधारत्वप्रतिपादनञ्च न साधारणं कार्यम् ।

उद्देश्यनिर्धारणम्

वस्तुतथ्याधारे पृथिव्याः वास्तविकाऽऽकृतेनिर्धारणमेवास्य लेखोस्योद्देश्यम् ।

अध्ययनस्य सीमाङ्कनम्

वैदिकसाहित्ये, पुराणसाहित्ये सिद्धान्तज्योतिषिस्य मूर्धन्येषु ग्रन्थेषु प्रतिपादितानां वर्णितानाञ्च विषयाणां अध्ययनमस्य लेखस्य क्षेत्रं वा सीमाङ्कनम् ।

अनुसन्धानविधिः

यद्यपि शोधसामग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधिनामत्र प्रयोगः कृतो वर्तते । परं तेषु मध्ये अत्र पुस्तकालयीयविधिरेव प्रमुखरूपेणाऽवलम्बितोऽस्तीति ।

विषयप्रवेशः

इयं पृथ्वी मनुष्यस्याऽऽकृतेरपेक्षया नितरां बृहती । नरश्च पृथिव्या अपेक्षया नितरां लघुः । तेन लघुकायो मनुष्यः पृथिव्याः सहस्रांशभागमपि नैकवारं द्रष्टुं पारयति । तेनैव कारणेन पौराणिकैर्मुकुरोदरसन्निभा भगवती वसुमती वर्णिता । परन्तु वृत्तस्य षण्णवत्यंशभागो दण्डवत् दृश्यत इति **वृत्तस्य षण्णनवत्यंशो दण्डवत् परिदृश्यते** इति शाकल्याख्यमुनिवचनप्रमाणात् वृत्तस्य षण्णवत्यंशोभागः सरलाकारो दृश्यत इति स्पष्टमेव ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतो वक्तुं शक्यते यत् लघुकायो मनुष्यः पृथिव्या सहस्रांशमितं भागमपि नैकवारं द्रष्टुं पारयति चेत् चक्राकारा वसुन्धरा कथं समा दृश्यत इति प्रश्नस्यावसर एव नायाति । उक्तञ्च भास्करेण-

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना
समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा । (सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्यायः, भुवनकोशः, श्लोकः १३)

पृथिव्या गोलाकारत्वे प्रमाणानि

१) यः कोऽपि नरः निरक्षदेशात् यथा यथा उत्तरदिशं प्रति याति तथा तथा उत्तरोत्तरं खमध्यात् नक्षत्रमण्डलं नतं पश्यति, उदग्ध्रुवं च स्वक्षिजादुन्नतं च पश्यति । यदि मही दर्पणाकारा अभविष्यत्तदा नैव तथाऽभविष्यत् तेन मही गोलाकारैव ।

२) चन्द्रग्रहणे छादिका भूभा, छाद्यश्चन्द्रः इति सर्वे जानन्ति । एतदपि सर्वे जानन्ति चन्द्रमसि ग्रहणकाले पतिताभूभा वृत्ताकारा प्रत्यक्षं दृश्यते । गोकारस्यैव वस्तुनः छाया वृत्ताकारा भवितुमर्हति । तेन मही गोलाकारा एव । यदि दर्पणाकारा मही कल्प्यते तदा उपरि दूरगतोऽपि सूर्यः कथं अमरैरिव नरैरपि नावलोक्यते ? तेन मही न दर्पणाकारा गोलाकारैव ।

३) यदि दर्पणवद् भूमौ समाताऽस्तीति उच्यते तर्हि सुदूरसंस्थिता बहूच्छ्रयाः पर्वतद्रुमादयोऽपि पदार्थाः कथं दृष्टिगोचरं नायान्ति ? तेन न मही दर्पणाकारा किन्तु गोलाकारैव ।
यदि तर्पणाकारा मही अभविष्यत्तदा सर्वत्र पृथिव्यां ग्रहनक्षत्रादीनामुदयास्तौ युगपदेव अभविष्यताम् । भूवक्रतावरोधेन, ग्रहनक्षत्रादीनामुदयास्तादिकं भिन्नभिन्नकाले एव घटितं प्रत्यक्षमुनभूयते । तेन न भूमौ समतास्तीति ।

४) पृथिव्याः समतलप्रदेशे गत्वा यदि विलोक्यते तदा परितः गगनं पृथिव्यां लग्नमिव दृश्यते । इत्थं संलग्नं भागं पृथिवीतो जनितत्वात् क्षितिजं इति आमनन्ति ज्योतिर्विदः । तत् क्षितिजं च मण्डलाकारं दृश्यते । इत्थं तु गोलाकारस्यैव वस्तुनो भवितुमर्हति न तद् गोलातिरिक्तवस्तुनः । अत पृथ्वी गोलाकारैव सिध्यतीति ।

पृथिव्या आकारादीनां वर्णनस्यैतिह्यम्

वैदिकवाङ्मयेऽपि पृथिव्या आकारस्याऽऽधारस्यापि चर्चा यत्र तत्र कृता दृश्यते । अथर्ववेदे तु एकं पूर्णं सूक्तं पृथिव्या वर्णनेन समाप्तीकृतं दृश्यते । तत्र **"माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तुः** *(अथर्ववेदः १२। १ । १२)*" इति कथयित्वा पृथिव्या माहात्म्यं महत्वपूर्णस्थानञ्च वर्णितं दृश्यते । तथैव **मातेव वा इथं मनुष्यान् विभर्ति** *(शतपथब्राह्मणः २।३।१।२१)* **पृथिवी विश्वस्य धारिणी** *(मुण्डकोपनिषद् २।१। ३)* इत्यादिकथनेन पृथिव्याः पोषकत्वं जीवनाधारत्वं च प्रकटीकृतम् । पृथिव्या आकृतिविषये च **"परिमण्डलं उ वा अयं पृथिवीलोकः (शतपथब्राह्मणः ७।१।१।३।७)" मण्डलो ह्ययं लोक** *(काठकसंहिता १५।११)* इत्यादि कथनेन पृथिव्या आकृतिः स्वरूपं वा मण्डलाकारं गोलाकारमस्तीति स्फुटतयैव वर्णितम् । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे पृथिव्या न कोऽपि आधारोऽस्तीत्यपि कथयित्वा पृथिवी ब्रह्माण्डे स्वशक्त्यैव आकाशे प्रतिष्ठिता अस्तीति **"पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता** (*तैत्तिरीय उपनिषद् ३।९)* " इति च स्फुटतया वर्णयन्ति । तथैव

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधारः पृथिव्यां द्यामुपेतां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ (ऋग्वेदः. १०।१२१।१ (यजु १३।४) इत्युक्त्वा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हिरण्याण्डरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिः (ब्रह्मा) प्राणिजातस्याग्रे पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव। स एकमात्र उत्पत्स्यमानस्य प्राणिजातस्य पतिः (ईश्वर) आसीत् स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्युलोकञ्च अर्थात् लोकत्रयं च दाधार धारयतीत्यर्थः अर्थात् आधाररहितां पृथिवीं धारयतीति।

इत्थं वैदिकसाहित्ये पृथिव्या गोलाकारत्वं निराधारत्वञ्च स्फुटतया वर्णितम् । परं पुराणेषु पृथिव्या आकृतिर्दर्पणवत् समतला विकशितपद्मकारा वा कूर्मपृष्ठसदृशी वर्णिता । तस्या आधारश्च शेषनागरूपो वा दिग्गजाधाररूपो वर्णितो दृश्यते। यथा वायुपुराणे

यदब्जं वैष्णवं कार्यं ततस्तन्नभितोऽभवत् ।

पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमाः ॥ (वायुपुराणम् ३४।४)

सप्तदीपाश्च तद्भूमिमण्डले कमलाकृते (ब्रह्मवैवर्तपुराणम् १७।१६)

भागवतेऽपि एतत्कथनरूपमेव पृथिव्यावर्णनं कृतं दृश्यते। यथा

यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् । (श्रमद्भागवतमहापुराणम् ५।१६।५)

कुवलयं भूमण्डलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपास्तेष्वभ्यन्तरकोशः प्रथमो जम्बूद्वीपो नियुतयोजनविशालो लक्षयोजनविस्तीर्ण इति श्रीधरः ।

विष्णुपुराणे तु पृथिव्या विस्तृतेस्तथा सप्तद्वीपानां सप्तसमुद्राणांञ्च निवेशनक्रमञ्च वर्णयित्वा स्फुटीकृतम्।

तत्र प्रथम् सुमेरोवर्णनम्

मूले षोडशासाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वशः ।

भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ (विष्णुपुराणम् २। २ । १०)

कर्णिकाकारः कोशाकार इत्यर्थः ॥

एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्त सप्तभिरावृताः

द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ। (विष्णुपुराणम् २। ४।८७)

अत्र भूः समानोदरसन्निभा वर्णिता । तन्मध्ये मेरुः । परितो जम्बूद्वीपं लक्षयोजनव्यासम् । तद्बहिर्लक्ष प्रमाणः क्षारसमुद्रः। तातोऽन्यद्द्वीपं लक्षद्वयम्। ततः समुद्राऽस्ततोऽन्यद्द्वीपम्। द्वीपात् द्विगुणम्। समुद्रात्समुद्रो द्विगुणः।

इत्थं वैदिकसाहित्ये पुराणेषु च वर्णिता पृथिव्या आकृतिर्न वैदिकसाहित्ये न च पुराणसाहित्ये प्रमाणैः प्रमाणीकृता दृश्यते । तेन प्राचीनै-ज्योतिर्विद्भिरुपपत्त्या युक्त्या च भूमेराकृतिर्निधारिता निर्धारिता च पृथिव्या आधाहीनता च। तत्र प्रथमं पृथिवीविषयकान् प्रश्नान् साधारणा जिज्ञासवो जना यथा कुर्वन्ति तथैव प्रश्नरूपे स्वयं कृत्वा तेषां प्रश्नानामुत्तराणि युक्तियुक्तानि ज्योतिर्विद्भिर्यथा दत्तानि तान्यत्र प्रस्तूयन्ते प्रथम् तावद्भास्कराचार्यस्य कथनम्।

भ्रमद्भचक्रचक्रान्तर्गगने गगनेचरैः

वृता धृता धरा केन येन नेयमियादधः ॥

किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचारणात्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कीदृग् द्वीप कुलाद्रीन्द्रसमुद्रैर्मुद्दितोच्यताम् ॥ (सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्यायः, गोलस्वरुपाध्यायः, श्लोकः १-२)

अर्थात् निजनिजचक्राकारामार्गेषु निरन्तरं भ्रमणशीलैर्नक्षत्रैर्ग्रहैश्च परितो वृता इयं भूमिः केन धृता सति अधो नेयात् । पृथिव्या आकृतिः कीदृशी ? गोलाकारा वा दर्पणाकारा समतलरूपा वा ? कतिभिर्द्वीपैः परिवेष्टिता कतिभिः समुद्रश्च परिवेष्टिता नानाशास्त्राणामाधारे प्रोच्यतामितिप्रश्नः ॥

अस्योत्तररूपेण भास्करः

भूमेः पिण्ड शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षा-
वृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलितव्योमतेजोमयोऽयम् ।
नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहस्य पृष्ठे
निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुज-मनुजादित्यदैत्यं समान्तात् ।
सर्वतः पर्वतारामग्राममचैत्यचयैश्चितः
कदम्बकुसुमग्रन्थिकेसरप्रसरैरिव ॥ (सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्यायः, भुवनकोशः, श्लोकः २-३)

अयं भूमेः पिण्ड ग्रहनक्षत्राणां कक्षाभिः परिवेष्टितः सन् स्वशक्त्यैव आकाशे आधारहीनोऽपि निश्चितं तिष्ठति । अस्य पिण्डस्य पृष्ठे विश्वं तिष्ठति अर्थात् पिण्डस्य परितः कदम्बकुसुमग्रन्थि र्यथा केसरैः परितो व्याप्तो भवति, तथैव ग्रामचैत्यपर्वतारामादिभिः परितो व्याप्तो भूपिण्डोऽप्यस्तीति । इत्थं सामान्यतयोत्तरं दत्त्वा भास्करो भूमेराकृतिविषये दर्पणाकारत्वनिराकरणाय युक्तिं ददन् स्पष्टयति-

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणिः क्षितेः ।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेक्षते ॥ (सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्यायः, भुवनकोशः, श्लोकः ११)

यदि पुराणेषु वर्णितवत् पृथिवी दर्पणाकारा तदा समतलभूमौ स्थितैर्जनैः किमर्थममरैरिव परिभ्रमन् सूर्यः परितो न दृश्यते । तेन पृथिव्या आकृतिर्नदर्पणाकारापितु गोलाकारैव ॥

भूमेः पिण्डो गोलाकारोऽस्तीति प्रतिपादकानां भास्कराचार्यादीनां वचनानि-

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृक्षमण्डम्
उदग्दिशं पश्यति चोन्नतं क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजा पलांशकाः ॥ (सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्यायः, भुवनकोशः, श्लोकः १३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा यथोत्तरं दिशं नरः स्वस्थानतः किल ।
याति भूमौ ध्रुवं चोच्चं पश्यतीह तथा तथा
वर्तुलत्वं तु निर्णीतं तज्ज्ञैस्तेन कुगोलके ॥ (सिद्धान्ततत्वविवेकः, मध्यमाधिकारः, श्लोकः १२०-१२१)

समता यदि विद्यते भुव-
स्तरवस्तानिभा बहूच्छ्रयाः॥
कथमेव न दृष्टिगोचरम्
नुरहोयान्ति सुदूरसंस्थिताः ॥ (शिष्यधीवृद्धिदः, मिथ्याज्ञानाध्यायः, श्लोकः ३६)

अथ भुवनकोशप्रश्नाः
को भूगोलो व्यासः कियान् भखगकक्षिकाक्रमः कीदृग्
केन धृता किं रूपा पृथ्वीपाताललोकाः के ? ॥ १२ ॥
कीदृन्मेरुः क्वास्ते द्वीपसमुद्रः क्रमः कीदृग् ?
वर्ष विभागो जम्बद्वीपे कीदृग् कुलाचलाः क्वेत्र ? ॥ १३
किं मानं मेदिन्या भ्रमति भचक्रं कथं कुत्र ?
के लोका स्वर्गाद्याः निगद्यतां कुत्र ते सन्ति ॥ (महासिद्धान्तः, गोलाध्यायः श्लोकः १२-१४)

अथार्यभटीये
वृत्तभपञ्जरमध्ये कक्ष्यापरिवेष्टितः खमध्यगतः ।
मृज्जलशिखिवायुमयो भूगोलः सर्वतो वृत्तः ॥ ६ ॥ (आर्यभटीयः, गोलाध्यायः श्लोकः ६)

पञ्चसिद्धान्तिकायाम्
पञ्चमहाभूतमयस्तारागणभपञ्जरे महीगोलः ।
खेऽयस्कान्तान्तस्थो लोह इवावस्थितो वृत्तः ॥ (पञ्चसिद्धान्तिका, त्रैलोक्यसंस्थानम्, त्रयोदशोऽध्यायः श्लोकः १)

ब्रह्मगुप्तश्च
शशिसौम्य भृगुरविकुजगुरुशनिकक्ष्यावेष्टितो भकक्ष्यान्तः ।
भूगोलः सत्वानां शुभाशुभैः कर्मभिरुपात्तः ॥ (ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः, गोलाध्यायः श्लोकः २)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्षः

साधारणैर्जनैः इयं पृथ्वी समतला अनुभूयते परं तस्या आकृतिः समतला नास्तीति प्रतिपादयन्तः ज्योतिषाचार्याः यानि प्रमाणानि प्रस्तुतवन्तस्तेषामाधारे इयं पृथ्वी गोलाकारा निराधारा च प्रतिपादिता यद्यपि पुराणेषु इयं पृथ्वी कैश्चित् कूर्मपृष्ठ सदृशी, दर्पणाकारा, विकसित-पद्माकारा च वर्णिता दृश्यते । पुराणानामेतत् कथनं वस्तुतथ्याधारे न वास्तविकमिति ज्योतिर्विद्भिः युक्तिभिः कथिनानां वचनानामाधारे अस्मिन् लेखे पृथिव्या गोलाकारत्वं निराधारत्वञ्च प्रतिपादितमिति लेखस्य निष्कर्षः ।

सन्दर्भग्रन्थाः

आचार्यः, भास्करः १९८६, *सिद्धान्तशिरोमणि,* जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः चौखम्बा संस्कृत सीरिज अफिस विद्याविलास प्रेस वनारस सिटि

ब्रह्मगुप्तः, १९०२, ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त, मेडिकलहल प्रेस, वनारस

भट्टः, कमलाकरः १९४१, *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः,* काश्यां मास्टर प्रिण्टिङ्ग वर्क्सभिमुद्रणागारे स्वीयधनव्ययेनमुद्रायित्वा प्रकाशितः

लल्लाचार्यः,२०३८, *शिष्यधीवृद्धिद,* लक्ष्मीनारायण तिवारी, सरस्वती भवन लाइब्रेरी, वाराणसी

वराहः, मिहिरः, १९६८ *पञ्चसिद्धान्तिका,* चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, बनारस

वेदव्यासः, २०४१, *श्रीविष्णुपुराण,* गीताप्रेस गोरखपुर

वेदव्यासः, २०३७, *श्रीमद्भागवतमहापुराण,* गीताप्रेस, गोरखपुर

शङ्कराचार्यः, २०६१, *उपनिषत्संग्रह,* मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, वाराणसी, पटना

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माध्यमिकदर्शनानुशीलनम्

डा. राजनारायणठाकुरः
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

नागार्जुनो बुद्धोपदिष्टं मध्यममार्गमङ्गीकृत्य माध्यमिकदर्शनं प्रादुर्भावयामास । इदमेव माध्यमिकदर्शनं बौद्धवाङ्मये शून्यवादनाम्नापि गीयते । माध्यमिकमते न हि मानसिकस्य न च बाह्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वमस्ति । अस्तित्वाभावे चराचरमिदं सर्वं शून्यं केवलम् । नात्र कोऽपि पदार्थः समुत्पद्यते न हि म्रियतेऽपि च । अस्मिन् सतीदं भवति, अस्मिन्नसतीदं न भवति, अयमेव नियमो बौद्धशास्त्रे प्रतीत्यसमुत्पादनाम्ना व्यवह्रियते । यः प्रतीत्यसमुत्पादः स एव शून्यता मध्यमा प्रतिपच्चेति भण्यते । तथैवात्र आत्मा नास्ति, आत्मनोऽभावे तत्र आत्मीयोऽपि न विद्यते । घटपटादयः समे दृश्यमानाः पदार्था विलसन्ति प्रतीत्यसमुत्पन्नाः किल । ये प्रतीत्यसमुत्पन्ना भावास्ते तु नूनमेव शून्याः, निःस्वभावत्वात् । अस्यैव शून्यतत्त्वस्य विवेकान्निर्वाणमधिगम्यते । आपाततोऽयमेव माध्यमिकदर्शनस्य सारः ।

मुख्यशब्दावली माध्यमिकदर्शनम्, शून्यवाददर्शनम्, निःस्वभावतादर्शनम् , चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वम् ।

विषयप्रवेशः

बौद्धदर्शने माध्यमिकदर्शनस्य महनीयं स्थानं वरीवर्ति । माध्यमिकमते ह्यस्य चरमो विकाश इति बौद्धविद्वांसो निगदन्ति । अत एव मतमिदं प्राचीनं किल । स्वयमेव भगवता बुद्धेन मध्यममार्गमाश्रित्यानुत्तरं सुखम्, श्रेष्ठा शान्तिः, दुर्लभा च बोधिरधिगता । नागार्जुनेन बुद्धप्रतिपादितमेनमेव मध्यममार्गमनुसृत्य माध्यमिककारिका विरचिता । तत्रैवानेन न केवलं माध्यमिकसिद्धान्तः प्रतिपादितोऽपि तु दार्शनिकस्वरूपमप्याविष्कृतम् । तस्मादेव कालाद् दर्शनमिदं माध्यमिकदर्शननाम्ना परिचितम् । तथागतेन न केवलं सांसारिकं सुखं त्यक्तमपि तु कठिना तपश्चर्यापि त्यक्ता । यतो हि तन्नये जागतिकविषयस्यान्तद्वयमेव समेषां दुःखानां मूलम् । अत एव बौद्धतत्त्वजिज्ञासुभिरन्तद्वयं परित्यज्य मध्यममार्गः समाचरणीयः । अस्यैव मध्यममार्गस्य महान् पक्षधरोऽस्ति माध्यमिकः । तेनास्य दर्शनस्य माध्यमिकसंज्ञा समीचीनैव प्रतिभाति । माध्यमिकमते शून्यमेव पारमार्थिकं तत्त्वम् । अतस्तेषां दर्शनं शून्यवाददर्शननाम्नापि शास्त्रे प्रसिद्धम् । निबन्धेऽस्मिन्नस्यैव नागार्जुनीयस्य माध्यमिकदर्शनस्य विशेषानुशीलनं विधीयते । एतदर्थं विश्लेषणात्मकविधिरत्राङ्गीक्रियते ।

समस्या

अस्माकं नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालये बौद्धदर्शनविषयान्तर्गतमाध्यमिकदर्शनस्याध्यय-नाध्यापनञ्च दीर्घकालादेव प्रचलदस्ति । किन्तु नाद्यावधि बौद्धदर्शनस्य केन्द्रीयविषयस्य माध्यमिकदर्शनस्य विशेषाध्ययनमनुसन्धानञ्च विलोक्यते । एतावता विज्ञायते माध्यमिकदर्शनस्य गभीरानुशीलनस्याभावो वर्तते । अस्याभावस्य परिपूर्तये निबन्धेऽस्मिन् माध्यमिकदर्शनस्य विशेषानुशीलनं विशेषप्रतिपादनञ्च क्रियते । माध्यमिकदर्शनस्यानुशीलनमिति शीर्षकमवलम्ब्य कृतेऽस्मिन् निबन्धेऽधो लिखिताः समस्या वर्तन्ते ।

(१) माध्यमिकानां मते माध्यमिकस्वरूपं किम् ? किं माध्यमिकदर्शनस्यैव नामान्तरं शून्यवादोऽपि? किं प्रतीत्यसमुत्पाददभिन्नः खलु शून्यवादः ?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(२) माध्यमिकसिद्धान्तः कः? भावानामुत्पत्तिः कथं भवति? तेषां स्वभावो विद्यते न वा? प्रतीत्यसमुत्पादः कः? माध्यमिकदृष्ट्या कतिविधं सत्यम्? आत्मा अस्ति न वा? शून्यतत्त्वस्य सम्यग्ज्ञानात् किं सञ्जायते ?

उद्देश्यम्

उपरि समस्याकथनप्रसङ्ग उत्थापितानां समस्यानां समाधानमेवास्य निबन्धस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । अस्य निबन्धस्योद्देश्यद्वयं निम्नलिखितमस्ति-

(१) माध्यमिकदर्शनस्य स्वरूपनिर्धारणम्, माध्यमिकस्यैवापरं नाम शून्यवाद इति प्रतिपादनपुरःसरं प्रतीत्यसमुत्पन्नाः सर्वेऽपि भावा निःस्वभावा इति विवेचनम् ।

(२) माध्यमिकदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तप्रतिपादनपूर्वकं सत्यद्वयस्य विवेचनपुरःसरं शून्यतत्त्वस्य यथार्थज्ञानादेव निर्वाणमधिगम्यत इति विवेकः ।

विधिः

निबन्धेऽस्मिन् यथावसरं विश्लेषणात्मको विवेचनात्मकश्च विधिः समाश्रितोऽस्ति । अत्र पादटिपप्पण्यां सन्दर्भग्रन्थसूच्यां चैकरूपतायै सर्वत्र सिकागोपद्धतिरेव गृहीता विद्यते । पूर्वोक्तविधिभिरेवात्र माध्यमिकदर्शनस्वरूपं तद्रहस्यञ्च प्रकटितं वर्तते ।

माध्यमिकदर्शनस्वरूपम्

बौद्धदर्शनवाङ्मये माध्यमिकदर्शनस्य महती प्रतिष्ठा वर्तते । नागार्जुनोऽस्य संस्थापक इति बौद्धविद्वांसो मन्यन्ते । अत्र जिज्ञासोदेति किमिदं माध्यमिकदर्शनम् ? तत्रोच्यते– सत्ताऽसत्तयोर्मध्ये विद्यमानः सन् यो ह्यात्मनो दार्शनिकसिद्धान्तं प्रतिष्ठापयति स एव माध्यमिकः, माध्यमिकञ्च तद्दर्शनमिति माध्यमिकदर्शनम् ।[१] अर्थात् सर्वं वस्तु परमार्थतो न सन्न च संवृत्तितोऽसदपीत्येवं मतं यस्यास्ति स एव माध्यमिकः, तादृशानां माध्यमिकानां यद्दर्शनं तदेव माध्यमिकदर्शनम् । माध्यमिकमते वस्तु नैकान्तिकं सन्न चैकान्तिकमसत्, तयोर्मध्यबिन्दावेव तन्निर्णयो भवितुमर्हति । अत एव तेऽन्तद्वयं परित्यज्य मध्यमं मार्गमभ्युपगच्छन्ति । एतादृशमध्यमार्गोन्नायकत्वादेव प्रस्थानमिदं माध्यमिकनाम्नाऽपि लोकप्रसिद्धम् ।[२] सन्दर्भेऽस्मिन् चन्द्रकीर्तिरिवमाह– अतो भावाभावान्तद्वयरहितत्वात् सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत्, मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ।[३] एतावता माध्यमिकदर्शने प्रतीत्यसमुत्पादादभेदमाह शून्यतायाः । अत्र नागार्जुन एवमाह माध्यमिककारिकायाम्–

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥[४]

अर्थाद् या स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरुपादाय, सैव शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिरित व्यवस्थाप्यते । चक्रादीनामङ्गानां समुदाय एव रथ इत्युच्यते । तस्य वा स्वाङ्गान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः, या च स्वभावेनानुत्पत्तिः, सा शून्यता । सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता, मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । एतावता प्रतीत्यसमुत्पादस्यैव शून्यता । सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता, मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । अत एव नागार्जुनेन विशेषसंज्ञा शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिः, मध्यमा प्रतिपच्चेति निश्चप्रचम् । अत एव नागार्जुनेन विशेषसंज्ञा शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिः, मध्यमा प्रतिपच्चेति निश्चप्रचम् ।

केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई. १९९७, १९१ पृ. ।

१. रामशङ्कर त्रिपाठी, बौद्ध दर्शन प्रस्थान, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, चतुर्थ संस्करण, ई. २०११, १४६ पृ. ।

२. दाहालः, लोकमणिः, *संस्कृतसाहित्येतिहासः*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, चतुर्थ संस्करण, ई. २०११, १४६ पृ. ।

३. नागार्जुनः, *मध्यमकशास्त्रम्*, चन्द्रकीर्तिकृतप्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्, सम्पा. परशुरामशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई. १९६०, २२० पृ. ।

४. पूर्ववत् , श्लो. २४।१८ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।
अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥
यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।
देशयामास सम्बुद्धस्तं वन्दे वदतां वरम् ॥[५]

अयं भावः यः सम्बुद्धो निरोधरहितमुत्पादापोढमुच्छेदविनिर्मुक्तमनित्यमनेकार्थमनानार्थ-मनागममनिर्गमं सर्वप्रपञ्चोपशमं शिवं प्रतीत्यसमुत्पादमुपदिदेश तं वन्दे । अनेनेदं ज्ञायते यद्धेतुप्रत्ययजनितं तन्निःस्वभावं वर्तते। यन्निःस्वभावं तदेव शून्यम् ।

ननु कोऽयं शून्यवादः? उच्यते- भावानां पदार्थानां वा सर्वधर्मस्वभावरहिता शून्यता । तत्रैव मध्यमकशास्त्रे नागार्जुनेन यथोक्तं शून्यलक्षणम्–

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् । निर्विकल्पमनानार्थमेतत् तत्त्वस्य लक्षणम् ॥[६]

अयमभिप्रायः अपरप्रत्ययमस्तीदं शून्यतत्त्वम् । तत्त्वमिदं परोपदेशागम्यम् । अर्थादस्योपदेशः परस्परं प्रदातुं न शक्यते । प्रत्यात्मवेदनीयमिदम्, स्वयमेवाधिगन्तव्यमित्यर्थः । एवमेव स्वभावरहितमिदम्, तस्मादिदं शान्तमभिधीयते। पुनश्च वाग्भिरव्याहृतमिदम्, सर्वप्रपञ्चातीत-मेतत् । अस्य प्रतिपादनं केनापि शब्देन कर्तुं न शक्यते । तथैवेदं विकल्परहितम् । विकल्पस्यार्थश्चित्तप्रचारः, तद्रहितत्वादिदं शून्यतत्त्वं निर्विकल्पमभिधीयते । पुनश्चेदं नानार्थविनिर्मुक्तञ्चास्ति । अवसरेऽस्मिन् विग्रहव्यावर्तनीग्रन्थे नागार्जुनेन एवं निगदितम्–

यश्च प्रतीत्यभावो भावानां शून्यतेति सा प्रोक्ता । यश्च प्रतीत्यभावो भवति हि तस्या स्वभावत्वम् ॥[७]

अनया रीत्या माध्यमिकदर्शनस्य यथार्थज्ञाता नागार्जुनः शून्यतत्त्वं संसाध्य प्रतिष्ठापितवान् ।

शून्यवादी माध्यमिको निगदति शून्यतत्त्वमिदं भावाभावादिचतुष्कोटिव्यतिरिक्त-मनिर्वचनीयमस्ति । तथा हि-

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥[८]

अर्थाच्छून्यतत्त्वमिदं सदसद्विशिष्टं किमप्यनिर्वचनीयमस्ति । नेदं भावात्मकं नाप्यभावात्मकम् । इदमेव माध्यमिकानां मध्यमा प्रतिपदा । माध्यमिकनये शून्यमेव केवलं तत्त्वम् । वस्तुतस्तु तत्त्वमिदं तर्काप्रतिष्ठितम् । तर्केण हि सदसद्वस्तून्येव प्रमाणयितुं शक्यन्ते । यत्तु सदसद्विलक्षणम्, तन्न तर्केण तोलयितुं शक्यम् । इदं शून्यतत्त्वमौपनिषदमनिर्वचनीयतत्त्वमिव । एतावता तत्त्वमिदं चतुष्कोटिविवर्जितं प्रत्यात्मवेदनीयमनिर्वचनीयञ्चास्ति।

माध्यमिकनये चराचरात्मकं जगदिदं शून्यस्यैव विवर्ततयोपलभ्यमानत्वेन मिथ्यात्वं सत्ताशून्यत्वञ्च प्रतीयते। यथा वेदान्तिनां नये प्रपञ्चात्मकमिदं जगद् ब्रह्मविवर्तभूतत्वेन तस्य मिथ्यात्वं सत्ताशून्यत्वञ्च प्रतिभाति तथैव शून्यवादी माध्यमिकोऽपि जगदिदं शून्यस्यैव विवर्तभूतत्वेन सत्ताशून्यत्वं मिथ्यात्वञ्च मन्यते । उक्तञ्च मानमेयोदयकारेण–

मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत् ।[९]

---

५. पूर्ववत् , श्लो. १।१-२ ।

६. नागार्जुनः, *मध्यमकशास्त्रम्,* चन्द्रकीर्तिकृतप्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्, सम्पा. परशुरामशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई. १९६०, श्लो. १८।९ ।

७. नागार्जुनः, विग्रहव्यावर्तनी, वाराणसी : बौद्धभारती , ई. १९९४, श्लो. सं. २२ ।

८. श्रीनिवासाचार्यः, दर्शनोदयः, मैसुरु : राजकीय शाखामुद्रालय, ई. १९३३, २४ पृ. ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समासतः कथयितुं शक्यते सर्वथा शून्यं वदन् शून्ये च जगति सञ्चरन् खलु माध्यमिको बौद्धः सर्वमेव चराचरं मिथ्याभूतं सत्ताविहीनञ्चोपपाद्य जगतः शून्यत्वं सयुक्तिकं व्यवस्थापयति । आपातत इदमेव माध्यमिकदर्शनस्य स्वरूपम् ।

माध्यमिकसिद्धान्तः

बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयेषु माध्यमिकसम्प्रदायस्योत्कृष्टं स्थानं विद्यते । अनेन सम्प्रदायेन बौद्धजगति नूतना जागृतिरानिता, अभिनवा मान्यता च स्थापिता वर्तते । नागार्जुनेन माध्यमिकबौद्धसिद्धान्तप्रतिपादनाय माध्यमिककारिका विरचिता । तत्रैवानेनापूर्वो विलक्षणो बहुचर्चितश्च माध्यमिकसिद्धान्तः प्रतिपादितः । तेषामत्र प्रमुखसिद्धान्तानां संक्षिप्तप्रतिपादनाय प्रयत्यते ।

प्रतीत्यसमुत्पादः

तथागतेन चत्वार्यार्यसत्यानि समुपदिष्टानि दुःखं समुदयो निरोधो मार्गश्चेति । तत्र दुःखं प्रसिद्धं प्रमुखं वा वर्तते । तस्य दुःखस्य समुदयोऽर्थात् कारणं भवति । तस्य दुःखसमुदयस्य निरोधोऽर्थाद्विनाशोऽपि भवति । दुःखविनाशस्य मार्गः खलु तत्त्वज्ञानमस्ति । एवमेव दुःखस्य नैकं कारणमपि तु कारणशृङ्खलैवास्ति । सैव द्वादशनिदानानीति निगद्यते । तानि च जरामरणजातिभवोपादानतृष्णावेदनास्पर्शषडायतननामरूपविज्ञानसंस्काराविद्याख्यानि । तत्र हि पूर्वं प्रति परस्य कारणता । तेन निखिलस्य दुःखपुञ्जस्य कारणमविद्यैवास्ति । अविद्यावशङ्कतो हि जीवः संसारचक्रेऽहर्निशं बाभ्रमीति । एतान्येव द्वादशनिदानानि प्रतीत्यसमुत्पादनाम्नापि गीयन्ते । अयमेव सापेक्षकारणतावादोऽपि निरुच्यते । अत्र जिज्ञासोदेति कोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः ? तत्रोच्यते–प्रतीत्यशब्दोऽत्र ल्यबन्तः, प्राप्तावपेक्षायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः प्रादुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्रादुर्भवे विद्यते । एवमेव हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः । भवचक्ररूपोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकश्चास्ति । तत्रातीतसम्बद्धे द्वेऽविद्यासंस्कारे, भविष्यत्सम्बद्धे द्वे जातिजरामरणाख्ये, वर्तमानसम्बद्धान्यष्टौ विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्श- वेदनातृष्णोपादानभवाख्यानि । सन्दर्भेऽस्मिन् यथोक्तं वसुबन्धुना तत्रैवाभिधर्मकोशे–

स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकः । पूर्वापरान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ परिपूरिणः ॥[10]

एवञ्चोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरं

एवं रीत्या एकस्मात्कारणादुत्पन्नं कार्यमन्यस्य कार्यस्य कारणं भवति । एवञ्चोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरं प्रति कारणत्वं गच्छति, नाकस्मात्किमपि प्रादुर्भवतीति प्रतीत्यसमुत्पादस्य सारम् । बौद्धानां प्रतीत्यसमुत्पादस्य सिद्धान्तोऽयं नूनमेव मौलिकः ।

भावानामनुत्पादविचारः

केचनो

माध्यमिकेतरसाङ्ख्यनैयायिकप्रभृतिषु दार्शनिकेषु केचनः पदार्थानामुत्पत्तिं स्वतः, केचनः परतः, केचनो द्वाभ्याम्, केचनोऽहेतुतोऽभ्युपगच्छन्ति । किञ्च माध्यमिकाः खलु भावानामुत्पत्तिं कथमपि न स्वीकुर्वन्ति । तत्र नागार्जुन एवमाह–

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः । उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥[11]

ई.२००९, श्लो. सं. ५१ ।

९. नारायणभट्टः , नारायणपण्डितः, *मानमेयोदयः*, सम्पा. योगीन्द्रानन्दः, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, ई.२००९, श्लो. सं. ५१ ।

१०. वसुबन्धः, *अभिधर्मकोशः*, स्वोपज्ञभाष्यसहितः, द्वितीयो भागः, सम्पा. द्वारिकादासः, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८, श्लो. सं. ३।२० ।

११. नागार्जुनः, *मध्यमकशास्त्रम्*, चन्द्रकीर्तिकृतप्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्, सम्पा. परशुरामशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई. १९६०, श्लो. १।३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थाद् भावानामुत्पादः स्वतो न भवति, तदुत्पादवैयर्थ्यादतिप्रसङ्गदोषाच्च । यदि पदार्थानामुत्पत्तिः स्वतः स्वीक्रियेत तर्ह्युत्पन्नस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चैवं सम्भवति । अत एव वस्तूनां स्वत उद्भवसिद्धान्तः सर्वथा न युक्तियुक्तः । परतोऽपि भावा न प्रभवन्ति, पराभावात् । यतो हि पदार्थानां स्वभावः प्रत्ययादिषु न विद्यते । अविद्यमाने स्वभावे परभावः कुत आयाति । अनया रीत्या माध्यमिकदार्शनिकेन नागार्जुनेन सर्वथा सयुक्तिपदार्थोत्पत्तिसिद्धान्तः खण्डितोऽ-नुत्पादसिद्धान्तश्च मण्डितः ।

सत्यद्वयविचारः

सते हितं सत्यमविपरीतमित्यर्थः । अर्थादविपरीतवस्तुतत्त्वमेव सत्यं भण्यते । तच्च द्विविधम्- एकं संवृतिसत्यम्, अपरं परमार्थसत्यम् । उक्तञ्च पञ्जिकाकारेण बोधिचर्यावतारपञ्जिकायाम् -

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।[१२]

भगवतो बुद्धस्य सर्वेऽप्युपदेशाः सत्यद्वयमाश्रित्यैव प्रवर्तन्ते । मध्यमकशास्त्रे यदाह नागार्जुनः -

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना । लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ [१३]

अस्याशयोऽस्ति यत् तथागतानां धर्मदेशना सत्यद्वयमाश्रित्यैव प्रवर्तते । कतमत् सत्यद्वयम् ? लोकसंवृतिसत्यं परमार्थसत्यञ्च । स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्रितः । इति वचनात् पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते । समन्ताद् वरणं संवृतिः । अज्ञानं हि समन्तात् सर्वपदार्थतत्त्वावच्छादनात् संवृतिरित्युच्यते। परस्परसम्भवनं वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः ।

परमश्चासावर्थश्चेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यम् । अन्ययोश्च सत्ययोर्विभागं ये जना न जानन्ति, ते गम्भीरं बुद्धोपदिष्टं तत्त्वं ज्ञातुं ज्ञापयितुञ्च न प्रभवन्ति । उक्तञ्च -

येऽनयोर्न विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः । ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने ॥[१४]

उपर्युक्तेन श्लोकेन पञ्जिकाकारेण प्रज्ञाकरमतिना जगतोऽविपरीतवस्तुतत्त्वं बोधयितुं संवृतिसत्यं परमार्थसत्यञ्च समुपदिष्टम् ।

अनात्मवादः

अनात्मवादः पौरस्त्यदर्शनवाङ्मये क्रान्तिकारिदर्शननाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । आसीदस्योपदेष्टा तथागतः । माध्यमिकबौद्धा अपि बुद्धोपदिष्टस्यानात्मवादस्य महानुयायिनः सन्ति । अतस्तेऽपि नैरात्म्यमभ्युपगच्छन्ति । तन्नय आत्मा नास्ति । आत्मनोऽभावे चराचरमिदं सर्वं नैरात्यम्यं विराजत इति तन्मतम् । बौद्धदर्शनस्य केन्द्रीयविषयोऽयमनात्मवादः सुगतसिद्धान्तप्रकाशकोऽस्ति । अत एव नागार्जुनेन माध्यमिककारिकायामेवमाह–

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभाग्भवेत् । स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्र भवेदस्कन्धलक्षणः ॥[१५]

---

१२. शान्तिदेवः, बोधिचर्यावतारः (प्रज्ञाकरमतिविरचितया पञ्जिकाव्याख्यया संवलितम्) , सम्पा. द्वारिकादासशास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम् , १९८८ खि., पृ. २६७, श्लो.२ ।

१३. नागार्जुनः, मध्यमकशास्त्रम् (आचार्यचन्द्रकीर्तिविरचितया प्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्), सम्पा. परशुरामशर्मा वैद्यः, दरभङ्गा, मिथिलाविद्यापीठम्, द्वितीयसं., १९६० ई., श्लो. २४।८ ।

१४. नागार्जुनः, मध्यमकशास्त्रम् (आचार्यचन्द्रकीर्तिविरचितया प्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्), सम्पा. परशुरामशर्मा वैद्यः, दरभङ्गा, मिथिलाविद्यापीठम्, द्वितीयसं., १९६० ई., श्लो. २४।९ ।

१५. नागार्जुनः, मध्यमकशास्त्रम् (आचार्यचन्द्रकीर्तिविरचितया प्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्), सम्पा. परशुरामशर्मा वैद्यः, दरभङ्गा, मिथिलाविद्यापीठम्, द्वितीयसं., १९६० ई., श्लो. १८।१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमेव शून्यतत्त्वस्य यथार्थज्ञानाद् भावानामनुत्पादस्य विज्ञानात् सत्यद्वयस्य सम्यग्ज्ञानाद्वा निर्वाणमधिगम्यते। आपातो माध्यमिकानामेतेऽपि मौलिका राद्धान्ताः।

निष्कर्षः

निबन्धेऽस्मिन् माध्यमिकदर्शनस्य शून्यवादस्य वा स्वरूपं प्रदर्श्य तत्सिद्धान्तस्य यथायथमनुशीलनं कृतमस्ति। माध्यमिकमते तु संसारेऽस्मिन् यानि वस्तूनि विद्यन्ते तानि निखिलानि न विलसन्ति निरपेक्षाणि ह्यपि तु सापेक्षाण्येव तानि। यत् सापेक्षं तन्नूनमेव स्वभावरहितम्। यन्निःस्वभावं तच्छून्यम्। एवमेव तन्नये न किञ्चिद् वस्तु समुत्पद्यतेऽत्र न च म्रियतेऽपि च। नात्मा न ह्यात्मीयः। शून्यमयमिदं सर्वं नैरात्म्यं केवलम्। सर्वप्रपञ्चातीतं निर्वाणमेव शान्तम्। अनेन विवेचनेन नूनमेव माध्यमिकदर्शनस्य रहस्यं प्रकटितं भवति। अस्तु।

सन्दर्भसामग्रीसूची

दाहालः, लोकमणिः, *संस्कृतसाहित्येतिहासः*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, चतुर्थ संस्करंण, ई. २०११।

नागार्जुनः, *मध्यमकशास्त्रम्*, चन्द्धकीर्तिकृतप्रसन्नपदव्याख्यया संवलितम्, सम्पा. परशुरामशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई. १९६०।

नागार्जुनः, *विग्रहव्यावर्तनी*, वाराणसी : बौद्धभारती , ई. १९९४।

नारायणभट्टः, *नारायणपण्डितः, मानमेयोदयः*, सम्पा. योगीन्द्धानन्दः, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, ई.२००९।

रामशङ्कर त्रिपाठी, *बौद्ध दर्शन प्रस्थान*, वाराणसी : केन्द्धीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई. १९९७।

वसुबन्धः, *अभिधर्मकोशः*, स्वोपज्ञभाष्यसहितः, द्वितीयो भागः, सम्पा. द्वारिकादासः, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८।

शान्तिदेवः, *बोधिचर्यावतारः* (प्रज्ञाकरमतिविरचितया पञ्जिकाव्याख्यया संवलितम्), सम्पा. द्वारिकादासशास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम् , खि. १९८८।

श्रीनिवासाचार्यः, *दर्शनोदयः*, मैसुरु : राजकीय शाखामुद्धालय, ई. १९३३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रससम्प्रदायस्योपादेयता

डा. विदुरप्रसादवस्ती:
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

शोधसारः

अनुसन्धानलेखेऽस्मिन् रससम्प्रदायस्य तेनसहान्येषां षण्णां सम्प्रदायानाञ्च कथनपूर्वकमेतेषु रसस्योपादेयताया पुष्टिर्विहिता वर्तते। तत्क्रमे ध्वन्यालोककारादिविदुषां नाट्यशास्त्रस्य चाभिनवभारत्याश्च प्रमाणानि प्रदत्तानि वर्तन्ते। सर्वेषामैक्यमतं रसस्य काव्यात्मभूतत्वं निर्धारितमस्ति। एवञ्च रसभेदानां निरूपणं रसस्य नवधा रूपप्रदर्शनं, तत्र कतिचित् रसानां काव्यगतोदाहरणानि चोल्लिखितानि। अनुसन्धानालेखस्याकारबृद्धेर्भयात् सर्वेषां रसानामुदाहरणानि नदत्तानि। एतेनैव पर्यात्तं भवतीति तर्कितम्। आलेखान्ते निष्कर्षश्च प्रदत्तः। एभिःप्रमाणैः शोधसारः रसस्य सर्वोच्चस्थानियतया पुष्टिर्भवति।

शब्दकुञ्जिका : भग्नावरणाचित्, रसनिष्पत्तिः, अलौकिकाश्रयजीवनरूप, रसास्वादं, रूपकम्, नाट्यम्, व्यङ्ग्यम्।

विषयपरिचयः

संस्कृतवाङ्मये संस्कृतसाहित्यमेकं महत्त्वपूर्णं वाङ्मयं वर्तते। साहित्यं कान्तासम्मिततयोपदेशपुजेसिद्धान्ताद् व्यवहृतं वर्तते। अस्याभिप्रायो यत् धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु जनान् सरलतया सरसतया, मधुरतया च प्रेरयितुं साहित्यं महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति। साहित्यस्य वाङ्मयं विस्तृतं वर्तते। यथा-वैदिकसाहित्यं, पुराणसाहित्यं, लौकिकसाहित्यञ्चेति।

संस्कृतसाहित्यस्य षट्प्रमुखाः सम्प्रदायाः सन्ति। ते च यथा–
(१) रससम्प्रदायः, (२) अलङ्कारसम्प्रदायः, (३) रीतिसम्प्रदायः
(४) ध्वनिसम्प्रदायः, (५) वक्रोक्तिसम्प्रदायः, (६) औचित्यसम्प्रदायश्च।

तत्र च काव्यस्यात्मतत्त्वत्वात् रससम्प्रदायः प्रधानो वर्तते। विना रसं काव्यं न सम्भवति। 'रसे सारश्चमत्कारः' इति साहित्यदर्पणकृत मतम्।

"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्"[1] इति साहित्यिक मान्यता मुखरीभूता वर्तते। न केवलं साहित्यिका एव परं महिमभट्ट-श्रीशङ्कुक-मुकुलभट्ट-भट्टनायकप्रभृतयो नैयायिकं-मीमांसक-साङ्ख्यवादिनश्च साहित्यस्य चमत्कारः रस एवास्तीति मन्वते। लौकिकविलक्षणस्यास्य रसस्य काव्यात्मत्वं सर्वैरस्वीकृतम्। यथा – 'न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते' इति भरतमुनिः प्रतिपाद्य स्वीकरोति यद्रस एव हि परमोत्कृष्टतया आस्वाद्यते। रसादयो हि द्वयोरपि तयोः जीवितभूताः इति उद्घोषयन्-

"काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥"[2]

इति ध्वन्यालोक कृद् वचनम्।

---

१. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, सत्यव्रतसिंहः (व्या.), न.सं. (वाराणसीः, चौखम्बा विद्या भवन, ई.सं. १९९२), १/३।
२. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, विश्वेश्वरः (व्या.), तृ.सं. (वाराणसीः, ज्ञान मण्डल लिमिटेड, वि.सं. २०४२) १/५, पृ. २९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यपि च प्रकटयन् आनन्दवर्धनाचार्यः रसस्यैव काव्यात्मत्वं प्रतिपादयति। 'रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्' इति अभिनवगुप्तमहाभागेन, 'काव्यस्यात्मनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः' इति महिमभट्टेन, 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इति मम्मटेन, 'वाक्यं रसात्मकं काव्यमि' ति विश्वनाथेन च रसस्य काव्यात्मत्वमङ्गीकृतम्। अग्निपुराणेऽपि 'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इत्यनेन रसस्य आत्मस्थानीयत्वमेव स्वीक्रियते।

संस्कृतसाहित्यस्य सम्प्रदायषट्के एव प्राच्यवाङ्मयाश्रितेषु सर्वेष्वेव विश्वविद्यालयेषु अनुसन्धातृभिः विवेचकैश्च अनुसन्धितं वर्तते। तत्र च विशेषतः रससम्प्रदायेऽनुसन्धातृभिरनुसरुन्धानं विहितं दृश्यते। नेपालेऽपि नेपालसंस्कृत विश्वविद्यालयेन त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागेन चानुसन्धानं सञ्चाल्यमानं वर्तते।

लेखेऽस्मिन् काव्यस्य जीवानुभूतस्य रससम्प्रदास्योपादेयतासम्बन्धे किञ्चित् विविच्यते।

अनुसन्धानस्यसमस्या

रससम्बन्धे विद्वद्वर्गेण समये समये चर्चितं सदप्यस्योपादेयतायाः सम्बन्धे किञ्चित् चर्चनमावश्यकं दृश्यते। रसस्तावत् तथाविधं काव्यतत्त्वं यस्याऽभावे नाट्यसाहित्यं, श्रव्यसाहित्ये कथोपकथाऽऽख्यायिका चम्पूमुक्तकादिकाव्यानि अपूर्णान्येव भवन्ति। अतो यावत्यां चर्चायां चर्चितायां सत्यामपि समस्यारूपेण किञ्चित् चर्चनमावश्यकमेव मुहुर्मुहुर्बोभवीति। अतो रसस्योपादेयतायाश्चर्चनं किमर्थमिति जिज्ञासायामिदमुच्यते–

(क) रूपकस्य दशस्वेव विधासु रसस्यौचित्यस्य साधनम्।

(ख) श्रव्यकाव्यस्य सर्वाष्वेव विधासु रसस्यौ चित्यस्थापनम्।

इमे समस्या समाधातुं प्रयासो विहितोऽस्ति।

अनुसन्धानस्योद्देश्यम्

साहित्यस्य रसालङ्काररीतिध्वनिबक्रोक्त्यौचित्यतत्त्वानां मध्ये रसस्यैव उपरिमहत्त्वं किमर्थम् ? यतोऽहि अलङ्कारा अपि चमत्काराधायकाः दृश्यन्ते। अलङ्कारप्रयोगोऽपि दृश्यश्रव्यकाव्ययोः सर्वेषु खण्डोपखण्डेषु प्रबन्धकाव्ये च बहुधा दृश्यते। पठनपाठनेऽलङ्कारविन्यसनस्य वैदग्ध्येन शिक्षकाश्छात्रवर्गा अन्ये भावकाश्च मुधा भवन्त्येवेति चेद् सरस्योपादेयतायाः किमौचित्यमिति शङ्का सर्वत्रोदेति। तत्रेदमुच्यते–

(क) अलङ्काराः खलु शरीरशोभाधायकाः नात्मस्थानीयाः।

(ख) गुणाः रसधर्माण एव न रसाः।

(ग) रीतिवृत्तयः काव्यस्य सङ्घटनारूपा नात्मस्वरूपाः। सङ्घना हि शरीरधर्मः। आत्मतत्त्वमिति प्राणतत्त्वम्। प्राणतत्त्वस्याभावे शरीरस्यास्तित्वं न तिष्ठति।

रसाह्यात्मतत्त्वस्थानीयाः। आत्मतत्त्वमेव परमतत्त्वं जीवनसञ्चालनतत्त्वम्। अतोरसस्योपेदयातायाःसम्बन्धे विवेचितम्।

शोधविधिः

अत्राऽनुसन्धानालेखे पुस्तकालयात् सामग्री सङ्कलनप्रयोगविधः, पादटिप्पणीस्थापनविधिः, तथ्यसङ्कलनतथ्यविश्लेषणविधिश्चात्रप्रयुक्ताः। रससिद्धान्तस्य कृतीनामध्ययनम् यथा च नाट्यशास्त्रे, साहित्यदर्पणे, काव्यप्रकाशे, रसगङ्गाधरे, ध्वन्यालोके च, रससम्बन्धे किमुक्तमिति समीक्षण विधिरत्र प्रयुक्ताऽस्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रससिद्धान्तः

साहित्यस्य सर्वेषु सिद्धान्तेषु रससिद्धान्तो महत्त्वपूर्णोऽस्तीति नास्यविदितं विद्वत्तल्लजैः। काव्यात्मस्थानीयत्वाद् रसस्योपादेयता सर्वदोच्चतमा वर्तते। अत एव रसादृते कश्चनोऽप्यर्थौ मूल्यवान् नभवतीति नाट्यशास्त्रकारोऽपि प्रथममेव आह। वैदिकमन्त्राणां उषः पृथिवी प्रभृति सूक्तेष्वपि रसस्य प्रयोगो बहुशो दृश्यते। लौकिक काव्ये तु किं कथनीयम् ? विनारसं को रसो सत्कवीनां मितिभणितिः प्रसिद्धैव विद्वत्समाजे। रससिद्धान्तः काव्यस्यात्मस्थानीयत्वात् सर्वदैव सर्वोच्चस्थानं विभर्तीति।

रसस्योपादेयता

संस्कृतसाहित्यसिद्धान्ते रसालङ्कारीतिध्वनिवक्रोक्त्यौचित्यभेदेन काव्यस्य प्रधाना प्रसिद्धाः षट् सम्प्रदायाः सन्ति। अतस्ते काव्यस्यात्मस्थानीयवद् मन्यन्ते।

तत्र च रससम्प्रदायः सर्वेषु सम्प्रदाय मुख्यतमः। एष सम्प्रदाय एव काव्यस्यात्मा।

"काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये।
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥"[३]

इति ध्वन्यालोक कृद् वचनम्। तत्र ध्वने त्रिषु वस्त्वलङ्कार रस भेदेषु रसध्वनिरेव सर्वोच्चस्थानीयः।

प्राचीनकालादेव रसशब्दस्य प्रयोगः अवलोक्यते **"यो वः शिवतमो रसः"**[४] **"रसेन समगंस्महि"**[५] **"जम्भे रसस्यवास्य"**[६] **"महेयत् पित्र्हं रसम्"**[७] **"परिदायरसं दुहे"**[८] **"ऋषिभिः संभृतं रसम्"**[९] एतेषु मन्त्रेषु ऋग्वेदे भिन्नभिभार्थत्वेन रसस्य प्रयोगो विहितोऽस्ति। एवमेव सर्वेषु वेदेषु रसशब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते। तैत्तरीयोपनिषदि– 'रसो वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति'। एतेषां मन्त्राणां प्रयोगोऽवलोक्यते परम्लौकिकत्वेन काव्ये रस शब्दस्य प्रयोगः भरतमुनिनां विरचितेनाट्यशास्त्रेऽवलोक्यते तद्यथा– यथा यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणोपमीयते। यस्तावदुज्ज्वलवेद स शृङ्गारवान् इत्युच्यते। ऋग्वेदे– 'जायेव पत्य उशती सुवासा' इत्यादिमन्त्रैः स्पष्टं भवति यद् रसशब्दस्य प्रयोगः वैदिककालादेवारभ्याधुनिकसाहित्यशास्त्रेऽपि अविच्छिन्नरूपेण पुष्पितं पल्लवितञ्चावलोक्यते।

रसशब्दस्य व्युत्पत्तिदृष्ट्यापि महत्त्वं महनीयमस्ति। यथा– 'रस्यते आस्वाद्यते अनेनेति रसः' 'रसति रसयति वा रसः' रसनं रसः इति। एवमेव व्युत्पत्तिदृष्ट्यापि रसस्य विभिन्नार्थे प्रयोगः कृतः वर्तते परं साहित्यशास्त्रे रसस्य प्रयोगः चमत्कारार्थे सर्वप्रथमं भरतनाट्यशास्त्रेऽवलोक्यते इति।

रससम्प्रदायस्य आद्याचार्यो भरतमुनिः अस्ति। नाट्यशास्त्रे तेनोल्लिखितं वर्तते- 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पतिः' 'रस्यते आस्वाद्यते इति रस' इति व्युत्पत्तियोगाद् रसस्यायमर्थः संभवति

---

३. पूर्ववत्, १/१, पृ. २।
४. ऋग्वेदसंहिता (सम्पा.) प्रसन्नचन्द्रगौतम, प्र.सं. (काठमाडौंः, कुलचन्द्र गौतमस्मृतिग्रन्थ, वि.सं. २०६७), १०/९/२। जगदीशलालशास्त्री (सम्पा.), शुक्लयजुर्वेदसंहिता, (वाराणसीः, मोतीलाल बनारसीदास, पुनर्मुद्रणः १९७८) ११/५१। ३६/१५।
५. ऋग्वेदसंहिता, पूर्ववत्, १/२३/२३।
६. पूर्ववत्, १/३७/५, ५/४४/१३।
७. पूर्ववत्, १/७१/५।
८. पूर्ववत्, १/१०५/२।
९. पूर्ववत्, ९/६७/३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा स्वादोऽनुभूतिरिति। अभिनवगुप्तपादाचार्येण लिखितम्– 'नाट्यात् समुदायरूपाद्रसाः' यदि वा नाट्यमेव रसाः। रससमुदायो हि नाट्यम्। न नाट्ये एव रसाः काव्येऽपि' अभिनव भारत्यामेवमुल्लेखः समायाति।

नाट्यं तावन्मुख्यतो दशरूपकात्मकमेव। तत्र ये स्वभावतो निर्मलमुकुरहृदयास्त एव संसारोचितक्रोधमोहाभिलाषापरवशमनसो न भवन्ति तेषां तथाविधदशरूपकाकर्णनसमये साधारणरसनात्मकचर्वणग्राहयो रससञ्चयो नाट्य लक्षणः स्फुट एव। ये त्वतथाभूतास्तेषां प्रत्यक्षोचितं तथाविधचर्वर्णालाभाय नटादि प्रक्रिया स्वगतक्रोधशोकादिसंकटहृदयग्रन्थि-भञ्जनाय गीतादिप्रक्रिया च मुनिना विरचिता सर्वानुग्राहकं हि शास्त्रमिति न्यायात्तेन नाट्य एव रसा न लोके इत्यर्थः। 'काव्यं च नाट्यमेव' इति अभिनवभारत्यां प्रतिपादितमस्ति।

रससिद्धान्तस्य व्याख्यातारो मनीषिणः "ब्रह्मानन्दसहोदरो रसः" इति नाम्ना व्यपदिश्य तादृशरसस्यालौकिकत्वं संसाधयन्तस्तदेव काव्यस्य प्रमुखं तत्त्वमिति निस्सङ्कोचं विवेचयन्ति। तथैव "रसो वै सः" इत्यादितैत्तरीयोपनिषद्वाक्यानि समाश्रित्याचार्यभरतात् प्रागेव वेद-पुराण-लौकिकसंस्कृतसाहित्येषु च रसचर्चा विहिता वर्तते। आचार्यभरतः कथयति–

"न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते"[१०] इति।

रसनिरूपणं विना शास्त्रप्रसिद्धा विभावादयो हि रसविशेषबोध्यतां नाप्नुवन्तीति सर्वेषामनुभवः। अतो रसस्यानिवार्यत्वं प्रायः रसतत्त्वविवेचका आचार्याः स्वीचक्रुः।

"काव्यमृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते"[११] इति कुन्तकाचार्यस्य रसप्रयोजनबोधकं वाक्यं भृशं रसस्यैव महत्त्वमाविष्करोति तथैव रसतत्त्वस्य वर्णनेन काव्यस्यात्मा रस एवेति स्फुटं भवति। ध्वनिवादिन आनन्दवर्धनाचार्यप्रभृतयो विद्वांसः

"काव्यस्यात्मा .... श्लोकत्वमागतः ॥"

इत्युक्त्वा रस एव काव्यस्यात्मेति सिद्धान्तममन्यन्त। जगन्नाथाचार्येणापि ध्वनेरात्मा रस इति विविच्य तत्र रसस्यैव प्राधान्यं व्यवस्थापितम्। एतावदेव न हि अपि तु ध्वनिनिरूपणावसरे **"ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे"**[१२] इत्युक्त्वा आनन्दवर्धनाचार्येण ध्वनेरात्मा रस एवेति सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः।

"रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रसः"[१३] इति पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य मतं प्रसिद्धमेव। तेन च चैतन्यस्य रसतत्त्वमिति निर्णीयते। इत्थमेव रजस्तमोगुणाभ्यामस्पृष्टं सत्त्वगुणमयाखण्डतया प्रकाशमयमानन्दमयं चैतन्यस्वरूपं विषयान्तराप्रविष्टं निर्लिप्तं ब्रह्मज्ञानमिवानिर्वचनीयं रसतत्त्वमिति साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथो वर्णयति। अत एव केचन प्राग्जन्मनि कृतपुण्यकर्माणः संस्कारयुता ब्रह्मानन्दानुभवपरायणा रसतत्त्वबुभुत्सव एव तादृशरसमास्वादयितुं प्रभवन्तीति केषाञ्चन रसतत्त्वविवेचकानां मनीषिणां मतमस्ति। एतावता च रस एव काव्यस्यात्मेति सिद्धान्तः सर्वथा समादृतो भवति।

रसवादस्य प्रवर्तकाचार्यो भरतमुनिरेवेति विषये सर्वेषां विदुषां मतैक्यं दृश्यते। तेनैव खल्वथर्ववेदाद् नाटकस्य कृते उपयोगिनो विषयानादाय रसतत्त्वबोधकानि सूत्राण्युपदिष्टानीति तदीयरसप्रतिपादकग्रन्थावलोकनादवगम्यते। विभावानुभावव्यभिचारिभावानां संयोगाद् व्यञ्जनाव्यापारेण अभिव्यञ्जितः सहृदयाणां हृदि विद्यमान रत्यादिस्थायीभाव रसः स्मृतः। अत रसः ज्ञानकाले एव तिष्ठति, अज्ञानकाले न विद्यते। अतोऽनित्य रसः।

---

१०. भरतः, **नाट्यशास्त्रम्**, रविशंकरनागरः (सम्पा.), प्र.सं. (दिल्लीः, परिमल पब्लिकेसन्स, ई.सं. १९८५), पृ. ५६।
११. कुन्तकः, **वक्रोक्तिकाव्यजीवितम्**, द्वि.सं. (वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, ई.सं. १९८८), पृ. १०३।
१२. पूर्ववत्, २/१५, पृ. १०३।
१३. जगन्नाथः, **रसगङ्गाधरः**, प्रथमाननम्, बदरीनाथझा (व्या.), न.सं. (वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, ई.सं. १९९७), पृ. ९७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अज्ञानाभरणमुक्तः, सत्यशिवसुन्दरस्वरूपोऽयं रसः। सत्यं, ज्ञानममृतञ्च तस्य स्वरूपम् एतदेव दार्शनिकरहस्यम्। रसस्याष्टविधस्वरूपं भवतीति विश्वनाथस्य वचनाज्ज्ञायते।

(१) सत्त्वगुणोपेतः रसः, (२) अखण्डः रसः (विभावादिसमूहालम्बनत्वादेकः),
(३) आनन्दमयः रसः, (४) ज्ञानस्वरूपः रसः, (५) स्वतः प्रकाशमानः रसः,
(६) वेद्यान्तरसम्पर्करहितः रसः, (७) ब्रह्मसाक्षात्कारसदृशः रसः,
(८) अलौकिकाश्चर्यजीवनरूपः रसश्च।

"विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"[१४] इति रससूत्रस्य व्याख्यां कुर्वता भरताचार्येण नवानां रसानामवस्थाः प्रदर्शिताः सन्ति। वस्तुतो भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुक-भट्टनायकाभिनवगुप्तपादाचार्याणां ये उत्पत्त्यनुमितिभुक्त्य-भिव्यक्तिवादाः सन्तिततद्व्याख्याः समाश्रित्यैव रससूत्राणां मौलिकं स्वरूपं स्थिरीभूतं भवति। तत्र भट्टलोल्लटेन सूत्रस्थसंयोगपदस्य जन्यजनकभावसम्बन्ध इत्यर्थो निर्दिष्टः, ततश्च विभावादिकार्यतया रसस्योत्पत्तिर्भवतीति निष्कर्षितम्। श्रीशङ्कुकेन रससूत्रस्थसंयोगपदस्यानुमाप्यानुमापकभावसम्बन्ध इत्यर्थो विहितः। ततश्च स रसो विभावादिना 'अनुमेय' इत्युक्तम्। तथैव भट्टनायकेन संयोगपदस्य भोज्यभोजकभावसम्बन्धोऽर्थः इत्युक्त्वा अभिधावृत्त्यपेक्षया तस्य पार्थक्यं प्रदर्श्य भावकत्वभोजकत्वव्यापारद्वयद्वारा साधारण्येन विभावादिना रसविषयको भोगो निष्पद्यत इति, प्रतिपादितम्। तत्राभिनवगुप्तपादाचार्येण पूर्वोक्तं विवरणार्थमुपेक्ष्य विभावादिभी रसस्याभिव्यक्तिर्भवतीति कथितम्। **"सूत्रस्थसंयोगपदस्य व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावात्मकं सम्बन्धार्थं विधाय तादृशरसो विभावादिनाभिव्यज्यत"**[१५] इत्युक्तमभिनवगुप्ताचार्येण।

रत्यादिस्थायिभावतया रसाभिव्यक्तिर्भवति, अथवा रसो व्यञ्जनया व्यज्यते। तादृशस्थायिभावाभिव्यक्तौ निर्वेद-ग्लानि-शङ्का-दिव्यभिचारिभावाश्च सहकारिणो भवन्ति। **"अर्थात् निर्वेदादिसहकारेण निरुक्तस्थायिभावोऽभिव्यज्यत"**[१६] इत्यर्थः। एतेन नायकनायिकाद्यालम्बनविभावस्य देशकालपरिस्थितिजन्यालम्बनविभावस्य च तानि कार्याणि निषन्नानि भवन्ति, ततश्च तेषां साधारणीकरणं स्वीक्रियते। ततो रससम्प्रदायस्य परम्परा प्रवृत्ता भवति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावद्वारा यस्तावदभिव्यज्यते स एव शृङ्गारादिरस इति रससम्प्रदायपरम्परावितानमिति रसवादिनां मतेन रसस्वरूपं स्फुटीक्रियते। अतस्तत्स्वरूपानुसारेणैव शृङ्गारादिरस एव काव्यस्य सर्वोत्कृष्टं तत्त्वमित्युररीक्रियते। तत्राऽधुनिकानामर्थविचारप्रसङ्गे भावतत्त्वकल्पनादितत्त्वादीनि विशेषेण चर्चाविषयीक्रियन्ते, तानि सर्वाणि निरुक्तरसस्वरूपान्तर्भूतानि भवन्तीति तत्र न किञ्चिन्न्यूनत्वमनुभूयते।

मम्मटाचार्यः काव्यप्रकाशे प्रतिपादयति– ल्हादैकमयी कविभारती भवति। अर्थात् कवेः काव्यं आनन्दमयं सरसं भवति। काव्यस्य ध्वन्यार्थविषये सत्यासत्ययोः प्रश्नः न समुद्भवति यथोक्तं ध्वन्यालोके–

"काव्यविषये च व्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षोपहास्यैव संपद्यते"[१७]। नाट्यशास्त्रानुसारेण– 'नहि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते'। यद्यपि दण्डी गुणसम्प्रदायस्याचार्यो वर्तते तथापि तेन रसस्य महत्त्वं सर्वोपरि स्वीकृतम्। काव्यादर्शे दण्डिना च प्रोक्तम्–

"कामं सर्वोप्यलंकारो रसमर्थे निषिंञ्चति।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा॥"[१८]

यद्यपि भामहाचार्यः अलंकारवादी आचार्योऽस्ति, परं स रसस्यापि सत्तां स्वीकरोति यथोक्तम्–

---

१४. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, पूर्ववत्, पृ. १००।
१५. पूर्ववत्, पृ. ११२-११३।
१६. पूर्ववत्, पृ. १०३।
१७. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, पूर्ववत्, पृ. ५३।
१८. दण्डीः, काव्यादर्शः, श्रीरामचन्द्रमिश्रः (व्या.), द्वि.सं. (वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०२८), १/६२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादि रसं यथा।

युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च विविधैः पृथक् ॥"[१९]

वामनाचार्येणापि काव्यालङ्कारसूत्रे लिखितमस्ति– 'दीप्तरसत्वं कान्तिः' 'अभिनवभारत्यनुसारेण समग्रे नाटके रसः सूत्रसमः निरूपितो वर्तते– **"एक एव तावत्परमार्थतो रसः सूत्रस्थानीयत्वे रूपके प्रतिभाति।"**[२०] 'तत्रैव च रसस्य स्फोटेन सह तुलाना कृताऽस्ति– **"तेन रस एव नाट्यं यस्य व्युत्पतिः फलमित्युच्यते तथा च रसादृते एकवचनोपपत्तिः"**[२१] ततश्च मुख्यभूताद्महारसात्स्फोटदृशासत्यानि वा, अन्विताभिधानदृशीवोपायात्मकानि सत्यानि वा, **"अभिहितान्वयदृशीव तत्समुदायरूपाणि वारसान्तराणि भागाभिनिवेशदृष्टानि रूप्यन्ते।"**[२२] अभिनवभारत्यामेव प्रतिपादितमस्ति–अस्मन्मते तु संवेदनमेवानंदघनमास्वाद्यते तत्र का दुःखा केवलं तस्यैव चित्रताकरणे रतिशोकादिवासनाव्यापारस्तदुद्बोधने चाभिनयादिव्यापारः।

भरतनाट्यशास्त्रस्य रससूत्रमादाय निष्पत्तिरिति शब्दस्य व्याख्या अनेकैः विद्वद्भिः भिन्नभिन्नत्वेन कृता वर्तते। भट्टलोल्लटः-भट्टशंकुकः-भट्टनायकाऽभिनवगुप्तपादाचार्यसदृशाः रससूत्रव्याख्यातारो विद्यन्ते। परमेतेषामाचार्याणां स्वकीयमौलिकाः ग्रन्थाः सम्प्रति नोपलभ्यन्ते। एतेषामेव मताधारेण श्रीमताभिनवगुप्ताचार्येण मम्मटाचार्येण चाभिनवभारत्यां काव्यप्रकाशे च रससूत्रस्य व्याख्या कृता वर्तते। भट्टलोल्लटस्य मतमुत्पत्तिवादरूपे प्राप्यते। ततः सामायाति भट्ट-शंकुकः यस्य मतमनुमितिवादः इति नाम्ना प्रख्यातम् जातम्। भट्टनायकः भुक्तिवादी अस्ति। सर्वमान्यसाहित्यिकाभिनवगुप्तपादाचार्येणाऽभि-व्यक्तिवादस्य स्थापना कृता वर्तते। यथोक्तं काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्येण–

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपारटवतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादि परिहारेण

विभावनादिव्यापारवत्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्येममैवैते; शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवते, इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामजिकानां वासनात्मकतया स्थितः स्थाननियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारण्योपायबलात् तत्कालविगलितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्या-परिमितभावेन प्रमात्रा सकलहृदयसंवादभाष स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणः विभावादिजीवितावधिः, परिचर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्ग, अन्यत्सर्वेपि **"ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।"**[२३]

मम्मटाचार्यस्य रसकारिकाऽपि सन्दर्भेऽस्मिन् अवलोकनीया वर्तते–

"कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्याभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः॥"[२४]

एवमेव स्फुटत्वेन प्रतीयते यत् विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादेव सामाजिकहृदयेषु रत्यादि स्थायीभावो रसरूपतामेति।

---

१९. भामहः, काव्यालङ्कारः, वटुकनाथशर्मा। बलदेव उपाध्यायः (सम्पा.), तृ.सं. (वाराणसीः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वि.सं. २०५९) ३/६, १/२१।
२०. वामनः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, पं.सं. (अनु. वेचन झा) वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंसथानम्, वि.सं. २०४७, ३/२/२४।
२१. भरतः, नाट्यशास्त्रम्, पूर्ववत्, ६/३४/३५।
२२. पूर्ववत्, ६/१६।
२३. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, पूर्ववत्, पृ.–१०८, १०९।
२४. पूर्ववत्, ४३/२७, २८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिनवगुप्तपादाचार्यमते व्यञ्जनाशक्त्या रसोऽभिव्यज्यते। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिनैवं व्याख्यातम्–

नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागंगसत्वोपेतान् स्थायीभावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षकादयस्तस्मान्नाट्यरसा इति व्याख्याताः। एवं च– एवमेते काव्यरसाभिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशत् भावा प्रत्यवगतव्याः। **"एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसाः निष्पद्यन्ते।"**[२५] साहित्यदर्पणकर्त्रा कविराज विश्वनाथेनाप्युक्तं रसविषये–

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥"[२६]

व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसः। न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते।

रसस्योसन्दर्भे उल्लिखता श्रीमता धनञ्जयाचार्येण स्वकीये दशरूपके प्रतिपादिम् यत्– 'विभावैश्चानुभावैश्च सात्विकै व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः।' सारत एवमेवावलोक्यते यत् विभिन्नैः साहित्याचार्यैः अभिनवगुप्तपादाचार्यस्यैव मतं स्वीकृतम् यत् सामाजिकसहृदयस्थितस्थायीभाव एव विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसरूपतामेतति। अतः रसः न कार्यः अपितु अनुभूतेर्विषयः एव। यथा प्रपाणकरसस्यास्वादः अवर्णनीयः, एवमेव काव्ये नाट्ये च रसएवानुभूतियोग्यः न त्वन्यः कश्चित्। अभिधाव्यापारभिन्नयोर्भोजकत्व- भावकत्वव्यापारयोरन्तर्भावः अभिव्यक्तिसिद्धान्त एव संभवति। अतः स्फुटमेवेति यत् एतेषां व्यापाराणां भिन्नो व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वेन रसोऽभिव्यज्यत इति रस सम्प्रदायाचार्याणां मतम्।

रसभेदाः

रसस्य भेदगणनावसरे मतवैभिन्न्यं दृश्यते। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना रससङ्ख्याविषये लिखितम् अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः

"शृङ्गारहास्यकरुण रौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥"[२७]

एतेषामष्टानां रसानां स्थायिभावविषयेऽपि नाट्यशास्त्रस्येयं कारिका अवलोकनीया वर्तते।

"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥"[२८]

एव कथितेऽपि पश्चादागत्य भरतेन नवैव रसाः स्वीकृताः परमभिनयार्थन्तु रसानामयविधत्वे स्वीकृतमिति रसा नवैव।

नाट्यशास्त्रस्यानुसारेणैव मम्मटाचार्येणापि नाट्ये काव्ये च नवैव रसाः मताः सन्ति। मम्मटः शान्तोऽपि नवमो रस इति कथयति। तत्पश्चाद् वर्तिनः सर्वेऽपि साहित्यिका समर्थयन्ति तत् मतम्। इत्थं आद्याचार्यादारभ्य सर्वेषां मते नवैव रससङ्ख्या निर्धारिताऽस्तीति।

लौकिककाव्ये रसस्योपादेयता

महाकविकालिदासकृतौविक्रमोर्वशीये त्रोटकोपरूपके विप्रलम्भशृङ्गाररसस्योदाहरणं यथा–

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

---

२५. भरतः, नाट्यशास्त्रम्, पूर्ववत्, भाग–१ पृ. ८०।
२६. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, पूर्ववत्, ३/१, पृ. ४७।
२७. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, पूर्ववत्, ३/१८२।
२८. भरतः, नाट्यशास्त्रम्, पूर्ववत्, ६/१५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥"[२९]

सन्दर्भोऽयं उर्वशीदर्शनस्य उर्वश्यारूपं विलोकयन् राजा पुरुरवा तर्कयति- नेऽयं ब्रह्मणः सृष्टिः । एषा तु चन्द्रमसा कान्तिं प्रदाय कामदेवेन शृङ्गारं परिपूर्य वसन्तर्तुना समुचित लावण्यं सन्निवेश्य च निर्मिता परमरूपवती प्रमदा । यदि नाम वेदाभ्यासजडेन विषयविमुखेन पुराणमुनिना ब्रह्मणा निर्मितैषा चेदन्यत्रापि एवंविधं सौन्दर्यं द्रष्टुं शक्यतेस्म । केवलमस्यामेव दिव्याह्लादकं सौन्दर्यं कथं सृष्टम् ? अत इयं नब्रह्मणः सृष्टिः । इन्दुमदनयोरेव सृष्टिरिति । अत्रोर्वशी-आलम्बनविभावः । अस्माः सौन्दर्ययौवनञ्च उद्दीपन विभावः । हावभावचेष्टादय अनुभावाः , मदौत्सुक्योन्मादहर्षशङ्कादयो व्यभिचारिभावश्च । एभिर्भावैः स्थायीःभावो रतिरत्र व्यक्तास्तीति विप्रलम्भशृङ्गारस्योत्तममुदाहरणमेतत् ।

इत्थं रसेन विना काव्यगतसौन्दर्यमाश्वादयितुं न प्रभूयते । रसाभावे निर्जीवं शरीरमिव काव्यमकाव्यायते केवलं शब्दसन्दर्भ एवावशिष्यते । अतो नाट्ये श्रव्यकाव्ये च रस आत्मस्थानीयः सर्वोच्चश्च विद्यत इति साहित्यपरिषत्सम्मतोऽयं सिद्धान्तः । एषैव रसस्योपादेयता ।

आर्षकाव्ये रसस्योपादेयता

"सा भीमवेगा समराभिकाङ्क्षिणी

सुदारुणा राक्षसवीरसेना

तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता

माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥"[३०]

आदिकविना महर्षिवाल्मीकिना रचितमिदमादिकाव्यं रामायणस्य श्लोकोऽस्मिन् वीररसः काव्यशोभाधायकतया राजते । अत्र रूपकानुप्राणितोपमालङ्कारे वीररसं पोषयति । अत्र युद्धोत्सुका भीमवेगा दारुणा असुरसेना ग्रहाणां मालेव दृश्यते चेत् तत्र प्रकाशितौ चन्द्रसूर्याविव धन्विनौ महावीरौ रामलक्ष्माणौ वर्तेते । यथा च चन्द्रसूर्ययोः प्रकाशस्य पुरतः ग्रहाणां प्रकाशः किमपि महत्त्वपूर्णो नभवति । चन्द्रसूर्ययोः प्रकाश उव महीयान् दृश्यते तथैव असुरेष्वसङ्ख्येषु सत्स्वपि रामलक्ष्मणयो वीरतायाः पुरस्ते कथमपि शक्तिशालिनो नभवन्ति । अत्र रूपकोऽनुप्राणितोपमालङ्कारेण परिपुष्ट उत्साह स्थायिभावो वीररसः चमत्कारजनकोऽस्त्येव ।

लक्ष्यलक्षणग्रन्थेषु रसस्योपादेयता

संस्कृतसाहित्यस्य लक्षणग्रन्थेषु लक्ष्यग्रन्थेषु च रसस्य सम्बन्धे विशेषेणोल्लिखितमस्ति । रसस्य प्राणतत्त्वत्वेनेतेषु रसश्चर्चितः । लक्षणग्रन्थेषु स्वरूपं चर्चितश्चेत् लक्ष्यग्रन्थेषु प्रयोगः सन्निविष्टो वर्तते । अस्मिन्नालेखे लक्षणग्रन्थेषु लक्ष्यग्रन्थेषु च समाविष्टस्य रसतत्त्वस्य सम्बन्धे किञ्चिद् विवेचितं वर्तते ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः । महाभारतेऽङ्गीरस शान्त एव अन्ये रसाः सर्वेऽपि अङ्गत्वेन प्रतिभासन्ते । शान्तरसस्योदाहरणं मम्मटाचार्येण प्रतिपादितम्–

२९. व्रह्मानन्दत्रिपाठीः (सम्पा.), **कालिदासग्रन्थावली**, विक्रमोर्वशीयम्, पण्डित श्रीरामतेजशास्त्री (व्याख्या.), वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०४२, १/१०, पृ. ४७९ ।

३०. **श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्**, अरण्यकाण्डः, गोरखपुरः गीताप्रेस, २०५६, चतुर्थ सं., २३/३४, पृ. २५६ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अहौवा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा,
मणौ वा लोष्ठे वा वलवति रिपौ वा सुहृदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः,
क्वचित् पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥"[३१]

दशरूपककारो धनञ्जयो नाट्ये अष्टौ रसान् स्वीकरोति। श्रव्यकाव्ये तु तन्मतेऽपि नवैव।

साहित्यदर्पणकर्ता विश्वनाथकविराजोऽपि अभिनवगुप्तस्य मतमवलम्ब्य साहित्यदर्पणेप्रतिपादयति यत्–
शृङ्गारहास्यकरुण .... रसाः शान्तस्तथा मतः॥
शान्तरसविषये तेनोच्यते–

"शान्तः समस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।"[३२]

एवमेव स्फुटं प्रतीयते रससङ्ख्या-विषये साहित्याचार्याणां मतैक्यमेव न दृश्यते। कैश्चित् अष्टौ स्वीकृताः अपरैश्च शान्तरसोपि नवमरसरूपेण स्वीकृतः। काव्यप्रकाशस्य मङ्गलश्लोकेऽपि नवरसरूचिरामिति प्रतिपादितमस्ति।

न च महामुनिना भरतेन 'अष्टौ नाट्ये रसाःस्मृताः' इति निगद्य रसस्याष्टविधत्वमङ्गीकृतमिति दृष्ट्या रसा अष्टावेव सन्तीति वाच्यम्। तत्र नाट्यदृशैव रसस्याष्टविधत्वं प्रतिपादितं न श्रव्यकाव्यदृशा। रसस्याष्टविधत्वमेतदर्थं निर्धारितं यत् शान्तस्य शमसिद्धतया रागिणा नटेन विरागप्रधानस्य शमस्याऽभिनयनस्याऽसामर्थ्यादष्टावेव रसा नाट्य इति। शान्तस्य शमसिद्धत्वान्नटे च तदसंभवात्। अष्टावेव रसा नाट्य इति केचिदचूचुदन्। इत्यत्र निर्दिष्टेन केचिदिति पदेन केचनैवाष्टविधत्वं रसस्य मन्वते न सर्व इति सिद्धान्तितं दृश्यते। परं नटोऽभिनयकर्तैव, तत्र रसो न तिष्ठति। रसस्तु सामाजिक एव तिष्ठतीति कारणात् शिक्षाभ्यासवशान्नटोऽपि शान्तस्य स्थायिभावं शमं। निर्वेदंमभिनेतुं, दर्शकान् सामाजिकाननुभावमितुं वा क्षमो भवतीत्यत्र भरतमुनेपरवर्तिनां समेषामप्यालङ्कारिकाणां मतमस्तीति नवैव रससङ्ख्या काव्ये, नाट्येऽपि स्थिरायत इति स्वीकर्तव्यमेव। एषैव रसस्योपादेयता।

निष्कर्षः

यतो हि सौन्दर्यधायकानांरसानां काव्येषु प्रयोगो भवति। कवेर्हृत्स्पन्दनं सामान्यजनगतहृत्स्पन्दनाद् विलक्षणं भवति। सहृदय पाठकोऽपि रसकृत्यैव काव्यवाचा रसास्वादं कर्तुं कृतकोतुको भवति। इत्थम् रसस्य स्वरूपं प्रकाशयता मम्मटाचार्येण उक्तं यत्– लोकव्यहारे स्थायिनः रत्यादेः भावस्य यानि लक्षणादीनि तथा चन्दनचकोरादीनि कारणानि भवन्ति, तथा यानि निर्वेदादीनि सहकारिणि भवन्ति तानि यदि काव्येषु नाटकेषु कविभिः वर्णितानि भवन्ति तर्हि ते यथाक्रमं विभावाः, अनुभावाः, व्याभिचारिभावाश्च कथ्यन्ते। एतैर्विभावादिभिरभिव्यक्त रत्यादिः स्थायिभावः शृङ्गारादिरसो भवतिती रस लक्षणेन ज्ञायते।

सर्वोपि लोकश्चमत्काराश्रयी भवति। यत्र चमत्कारस्तत्र लोकस्य मानसं प्रवर्तते। सरसत्वात् विविधविषयवस्तूनां समावेशनत्वात्, ऐतिहासिक-सामाजिकविषयवस्तूनां प्रस्तवनाच्च सरसे साहित्ये जनरुचिर्नितरां वर्धते। कालिदासादीनां काव्यकृतिषु कस्य मनो न रमते।

---

३१. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, शिवराज कौडिन्न्यायनः (व्या.), प्र.सं. (वाराणसीः मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९८०) ४/४४।
३२. पूर्ववत्, का.सं.–२४५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यतो महाकवीनां कृतिषु रसचमत्कारो प्रधानतया विलसति। अतः साहित्यस्य सर्वोच्चं महत्त्वं रसमये काव्ये एव वर्धत इति सर्वसम्मत विषयो वर्ततेतराम्। काव्ये नाट्ये च जीवातुभूतत्वादतः प्रबन्धकाव्येषु स्वल्पातिस्वल्पकृतिष्वपि रसस्यावश्यकता भवत्येव। रसे लोकरुचिर्गच्छति। नीरसं काव्यं को नु पठेत्। नीरसकाव्यकर्ता कुकविरकविर्वा मन्यते। काव्यप्रवृत्तिमाध्यमेन धर्मार्थकाममोक्षेषु जनानां प्रापणं साहित्यस्योद्देश्यमित्यतः साहित्यस्य सर्वाष्वपि विधासु रसस्योपादेयता नितरां राजतेतराम्।

सन्दर्भग्रन्थविवरणम्

संस्कृतभाषाग्रन्थाः

आनन्दवर्द्धनः, **ध्वन्यालोकः**, विश्वेश्वरः (व्या.), तृ.सं., वाराणसीः, ज्ञान मण्डल लिमिटेड, वि.सं. २०४२।

क्षेमेन्द्रः, **औचित्यविचारचर्चा**, व्रजमोहनझा (अनु.), च.सं., वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, ई.सं. १९९२।

गुप्तः, अभिनवः, **अभिनवभारती**, आचार्य विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि (सम्पा.), द्वि.सं., दिल्लीः, दिल्लीः विश्वविद्यालयः, ई.सं. १९७३।

जगदीशलालशास्त्री (सम्पा.), **शुक्लयजुर्वेदसंहिता**, पुनर्मुद्रण, वाराणसीः, मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. १९७८।

जगन्नाथः, **रसगङ्गाधरः**, मधुसूदनशास्त्री (सम्पा.), प्र.सं., संस्कृतसाहित्यानुसन्धानपरिषद्, काशी, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वि.सं. २०२६।

जयदेवः, **चन्द्रालोकः**, कृष्णमणित्रिपाठी (व्या.), ष.सं., वाराणसीः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ई.सं. १९९७।

दण्डीः, **काव्यादर्शः**, रामचन्द्रमिश्रः (व्या.), द्वि.सं., वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०२८।

व्रह्मानन्दत्रिपाठीः (सम्पा.), **कालिदासग्रन्थावली**, विक्रमोर्वशीयम्, पण्डित श्रीरामतेजशास्त्री (व्याख्या.), वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०४२, पृ. ४७९।

भरतः, **नाट्यशास्त्रम्**, रविशंकरनागरः (सम्पा.), प्र.सं, दिल्लीः, परिमलपब्लिकेसन्स, ई.सं. १९९५।

भामहः, **काव्यालङ्कारः**, वटुकनाथशर्म्मा। बलदेव उपाध्यायः (सम्पा.), तृ.सं., वाराणसीः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वि.सं. २०५९।

भोजः, **सरस्वतीकण्ठाभरणम्**, च.सं., द्वितीयपरिच्छेदः, गुहाटीः, असाम पब्लिकबोर्ड, ई.सं. १९६९।

मम्मटः, **काव्यप्रकाशः**, शिवराजकौडिन्न्यायनः (व्या.), प्र.सं., दिल्लीः, मोतीलालबनारसीदासः, ई.सं. १९८०।

मिश्रः, रामचन्द्रः, **संस्कृतसाहित्येतिहासः**, प्र.सं., वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०३९।

राजशेखरः, **काव्यमीमांसा**, गङ्गासागररायः (व्या.), प्र.सं., वाराणसीः, चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०२१।

वामनः, **काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः**, पं.सं. (अनु. वेचन झा) वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंसथानम्, वि.सं. २०४७।

विश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः**, सत्यव्रतसिंहः (व्या.), न.सं., वाराणसीः, चौखम्बा विद्या भवन, ई.सं. १९९२।

वेदव्यासः, महर्षिकृष्णद्वैपायनः, **अग्निपुराणम्**, आचार्यशिवप्रसादद्विवेदीः (व्या.), पु.सं., दिल्लीः, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, ई.सं. २००९।

सहायहीरा, राजवंशः, **संस्कृतसाहित्यकोशः**, प्र.सं., वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, ई.सं. १९७३।

सिंहः, अमर, **अमरकोशः**, कुलचन्द्रगौतमः (टीकाकारः), प्र.सं., काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०२६।

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, अरण्यकाण्डः, गोरखपुरः गीताप्रेस, २०५६, चतुर्थ सं., पृ. २५६।

नेपालीभाषाग्रन्थाः

उपाध्याय, केशवप्रसाद, **पूर्वीय काव्यसिद्धान्त**, तृ.सं., ललितपुरः, साझा प्रकाशन, वि.सं. २०५५।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद, **पूर्वीय काव्यसिद्धान्त**, काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र., वि.सं. २०३१।

हिन्दीभाषाग्रन्थाः

उपाध्याय, बलदेव, **संस्कृतसाहित्यका इतिहास**, द.सं., वाराणसीः, शारदा निकेतन, ई.सं. १९८३।

नागेन्द्र, **रीतिकाव्य की भूमिका**, संस्करण, दिल्लीः, दरियागञ्ज नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस, ई.सं. २०००।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सकरुणमुत्तररामचरितम्

शिवराजलामिछाने
सहायकप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

सारः

वीरशृङ्गारयोरेव प्राधान्ये नाटकलेखनपरम्परायां करुणरसप्रधानमुत्तररामचरितमादाय नाट्यक्षेत्रे आगतो भवभूतिः कैश्चित् काव्यशास्त्रिभिरालोचितोऽपि स्वप्रयासे सफलः सन् नाट्यसाहित्ये कालिदाससमकक्षतां प्राप । केचिद् विद्वांसोऽद्यापि अस्य नाटकस्य करुणरसप्राधान्यं न स्वीकुर्वन्ति । नाटके शृङ्गारवीरयोरेव प्राधान्यं स्वीकुर्वतां तेषां मते इदं नाटकं विप्रलम्भशृङ्गारस्य करुणाख्यस्योपभेदस्य प्राधान्ये रचितमस्ति । बहुशो विद्वांसस्तन्मतखण्डनं विधायास्मिन् नाटके विविधैरन्तःसाक्ष्यैः करुणरसप्राधान्यं प्रमाणयन्ति । सीतया सह पुनः संयोगे रामस्य निरपेक्षत्वादत्र करुणविप्रलम्भस्य सम्भूतिर्न विलोक्यते । इष्टाप्राप्तेरनभीष्टप्राप्तेर्वा कारणेन समुत्पन्नस्य शोकस्थायिभाववतः करुणरसस्य रसेषु प्रमुखत्वं स्वीकुर्वन्तं भवभूतिमद्याप्यालोचकाः प्रहरन्ति । तस्य 'एको रसः करुण एव' इत्युक्तेस्तात्पर्ये विद्वांसो विवदमानाः विलोक्यन्ते । चरित्रभेदादेकस्यैव करुणरसस्य बहुविधस्वरूपसङ्केतनं कुर्वता भवभूतिना तदुक्तिः कथितेति विदुषां तात्पर्यं निष्कर्षे विलसति । उत्तररामचरिते प्रथमाङ्कादेवाङ्कुरितबीजस्य करुणरसस्य परिपाको नाटकस्यान्त्यं यावदनुभूयते । करुणरसपरिपाकदृष्ट्या अस्य नाटकस्य तृतीयोऽङ्क उत्कर्षं भजते । करुणरसस्य परिपाकेन सर्वेषां सहृदयानां चित्तं द्रवीकृत्य कविरन्त्ये नाट्यशास्त्रस्य पौरस्त्यमतानुसारेण करुणरसं सीतारामयोः सुखदसंयोगे परिणामयति । अतः करुणरसस्यन्दनेन भवभूतेरिदं नाटकं प्रायेण संस्कृतनाट्यजगतः सर्वाण्यपि नाटकान्यतिशेते ।

शब्दबीजानि विभावः, अनुभावः, व्यभिचारिभावः, परिपाकः, अङ्गी, विप्रलम्भः, करुणः ।

विषयपरिचयः

लोकप्रसिद्धं कथावस्तु गृहीत्वा तस्य नाट्योपयोगित्वसाधनाय चरित्रेष्वादर्शगुणानां निधानाय च स्वतन्त्ररूपेण मूलकथायां परिवर्तनं कुर्वन् भवभूतिः क्रान्तिधर्मी रससिद्धश्च दार्शनिको नाटककृदासीत् । परम्परायाः सूत्रच्छेदनेन नाटके करुणरसस्याङ्गित्वसाधने भवभूतेर्महदवदानमस्ति । करुणरसस्य सर्वरसप्रमुखत्वसाधनाय उत्तररामचरितमिति नाटकं रचितवान् भवभूतिः करुणरसस्यन्दनेन कालिदाससमकक्षतां भजते । वाल्मीकिरामायणस्योत्तरकाण्डस्य विषयवस्तुनि नाट्योपयोगित्वमाक्षिप्य भवभूतिना उत्तररामचरितं विरचितमस्ति । प्रथमाङ्कस्य प्रारम्भे हास्यशृङ्गारयोः पुटं प्रदर्श्य रामस्य सीतापरित्यागनिर्णयेन नाटके करुणरसस्याधानं कुर्वन् सः अस्मिन् नाटके रामस्य, सीतायाः, वासन्त्याः, तमसायाः, जनकस्य, कौशल्यायाः, पृथिव्याश्च विरहवेदनया करुणरसं प्रत्यङ्कं पुष्टतां नयति । अस्मिन्नध्ययने उत्तररामचरितस्याङ्गिरसत्वविमर्शं विषयीकृत्य तत्र करुणरसपरिपाकः प्रमाणितो वर्तते ।

अध्ययनस्य समस्याकथनम्

दर्शनप्रेरितो नाटककृद् भवभूतिः तात्कालिकपरम्परायां नाट्यक्षेत्रे नूतनां सरणिमाविष्कृतवान् दृश्यते । वीरशृङ्गारयोः प्राधान्यमुल्लङ्घ्य करुणरसस्याङ्गित्वमङ्गीकृतवतो भवभूतेः समर्थनमपि कृतं कैश्चित्, कैश्चिदालोचनमपि विहितम् । कैश्चित्तु उत्तररामचरितस्य करुणरसप्राधान्यमेव न स्वीकृतम् । अस्मिन्नध्ययने इमे एव विषयाः समस्यारूपेण उद्भाविताः सन्ति । विशेषेणात्र निम्नसमस्ययोः समाधाने यत्नो विहितो वर्तते-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क) उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वं कथं सिद्ध्यति ?

ख) उत्तररामचरिते करुणरसः कथं पुष्टिं प्राप्तोऽस्ति ?

अध्ययनस्योद्देश्यम्

परम्परां विच्छिद्य नूतनसरणिमङ्गीकृतवतो भवभूतेः प्रयासस्य साफल्यप्रदर्शनमेवास्याध्ययनस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । अतोऽत्र समाधेयोद्देश्यनिर्धारणमित्थं विहितं वर्तते-

क) उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वसाधनम्

ख) उत्तररामचरिते करुणरसस्य परिपाकनिदर्शनम्

अध्ययनविधिः

उत्तररामचरितस्याङ्गिरसविमर्शार्थं तत्परिपाकनिदर्शनार्थं च अस्मिन्नध्ययने सामग्रीसङ्कलने पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तोऽस्ति । सङ्कलितानां सामग्रीणां विश्लेषणेनात्र उक्तयोः समस्ययोः समाधानार्थं यत्नो विहितो विद्यते । अत्र उत्तररामचरितम् इति नाटकमेव प्राथमिकसामग्रीरूपेण गृहीतमस्ति चेन्नाटकस्य टीकाग्रन्थाः, काव्यशास्त्रस्य नाट्यसिद्धान्तसम्बद्धाः, रसविमर्शसम्बद्धाश्च ग्रन्था अत्र द्वैतीयिकसामग्रीरूपेण प्रयुक्ताः सन्ति । उत्तररामचरितस्य च समीक्षणसम्बद्धाः ग्रन्थाः, आलेखाश्चात्र सहायकसामग्रीत्वेन कृतोपयोगा विद्यन्ते । शास्त्रीयसिद्धान्तानाधृत्य करुणरसस्याङ्गित्वसाधनाय प्रायेणात्र विश्लेषणविधिः प्रयुक्तोऽस्ति चेत् क्वचित्तुलनात्मकविधेरपि प्रयोगो विहितोऽस्ति । करुणरसस्य परिपाकप्रदर्शनेऽस्मिन्नध्ययने विश्लेषणविधेरुपयोगो कृतो विद्यते । उक्तैर्विधिभिरुक्तानां सामग्रीणां सत्यापनेनात्र निष्कर्षणं विहितमस्ति ।

उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वविमर्शः

नाटके करुणरसस्याङ्गित्वसम्भावना

भवभूतेरालोचका उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वसम्पादनं भवभूतेः शास्त्रनियमविरुद्धाचरणं कथयन्ति । **'एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा'** (विश्वनाथ : १९३६, २७४) इति कथयतो विश्वनाथस्य मतमाधृत्य ते भवभूतेः करुणरसस्याङ्गित्वग्रहणं शास्त्रविरुद्धं प्रतिपादयन्ति । कालविचारे सति सप्तमशतकोद्भवस्य भवभूतेरग्रे चतुर्दशशतकोद्भवस्य विश्वनाथस्य सिद्धान्तो नासीत् । स तु आचार्यस्य भरतस्य **'नानारसभावचेष्टितं बहुधा'** (भरतमुनिः : १९८४, ३०३) इति नियममनुसृत्य नाटके करुणरसस्य प्रयोगमकरोत् । आनन्दवर्धनोऽपि **'प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने । एको रसोऽङ्गी कर्तव्यस्तेषमुत्कर्षमिच्छता ॥'** (आनन्दवर्धनः : २००४, ४०८) इति कथयन् नाटके नवसु रसेषु कस्यचिदेकस्याङ्गित्वमिच्छति । स कस्यापि रसस्य प्रतिषेधं न करोति । धनञ्जयः **'शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य'** (धनञ्जयः : १९५५, २१८) इति कथयन् नाटके शान्तरसस्य निषेधं करोति, परं करुणस्य निषेधं न करोति । जगन्नाथः शान्तरसस्यापि नाटकेऽभिनेयत्वं सम्पाद्य अङ्गिरसत्वेन यस्य कस्यापि रसस्य ग्रहणमुचितं कथयति (जगन्नाथः : २०१२, १३२-१३५) । तस्य मतेऽपि नाटके करुणरसस्याङ्गित्वं सम्भवति । भरताज्जगन्नाथं यावत् प्रायेण सर्वैरपि विद्वद्भिः करुणरस्याङ्गित्वनिषेधो न कृतः, अतो भवभूतेः करुणरसस्याङ्गित्वे उत्तररामचरिताख्यस्य नाटकस्य प्रणीतिः सर्वथा शास्त्रसम्मताऽनुभूयते । यतस्तेन सव्युत्पत्तिकया स्वप्रतिभया करुणरसस्याङ्गित्वे भवभूतिना विहितः प्रथमो यत्नः सफलोऽप्यस्ति,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तररामचरिते करुणरसः सर्वथा पुष्टतां नीतोऽस्ति । अतो नाटकेऽङ्गिरसचयने स्वव्युत्पत्तिं प्रतिभां च विचार्य कविरेव स्वतन्त्रो भवति । तद्रसपुष्ट्यै च तस्य व्युत्पत्तेः प्रतिभायाश्च स्तरो निर्देशको भवति ।

नाटकस्योद्देश्यं प्रेक्षकाणां श्रोतृणां च मनोरञ्जनमस्ति । मनोरञ्जनमानन्दमन्तरा न जायते । रस आनन्दसाधनमस्ति । अतो नाटकेषु रसेनानन्दप्रदेन भाव्यम् । शोकस्थायिभाववतः करुणरसस्यानन्दप्रदत्वं कथं सम्भवति ? विद्वांसः कथयन्ति - 'काव्यिको रसो लौकिकाद् रसाद् सर्वथा भिन्नो वर्तते । लोकस्य नियतिकृतनियमबद्धत्वाद् लौकिको रसः स्वभावानुसारेण सुखं दुःखं वा अनुभावयति, परं काव्यस्य नियतिकृतनियमरहितत्वाद् काव्यिको रसः सर्वथाऽनन्दप्रदो भवति । लोके दुःखाद् दुःखस्योत्पत्तिर्जायते, परं कवेरलौकिकया प्रतिभया निर्मिते काव्ये दुःखादपि आनन्दोत्पत्तिर्जायते । तेन करुणरसोऽपि लोकोत्तरचमत्कारी भवति ।' अतो मङ्गलाचरणे एव मम्मटः कथयति- **नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितमादधती भारती कवेर्जयति ॥** (मम्मटः : १९८३, २)

रसो ब्रह्मानन्दसहोदरः कथ्यते (विश्वनाथ : १९३६, ७७) । यथा ब्रह्म सर्वथा आनन्दमेव ददाति, तथा काव्यरसोऽपि सर्वथाऽनन्दप्रदो भवति । तेन पुष्टिं प्राप्तः करुणोऽपि रसः परमानन्दस्य अनुभूतिं कारयति । करुणरसादानन्दानुभूतौ सहृदयानुभव एव प्रमाणमस्ति । यदि करुणादिभ्यो रसेभ्यो दुःखानुभूतिर्जायेत, तर्हि करुणरसप्रधानस्य नाटकस्य प्रेक्षणे तादृशकाव्यस्य पठने च न कोऽपि प्रवृत्तः स्यात् । अतो विश्वनाथः कथयति - **करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ।** (विश्वनाथः : १९३६, ८२) । काव्यवर्णिताः शोकादयोऽरमणीया अपि पदार्था अलौकिकमानन्दं जनयन्ति । अयं काव्यस्याद्वितीयो महिमा वर्तते (जगन्नाथः : २०१२, ११९) । वाल्मीकेः 'रामायणम्' भवभूतेः 'उत्तररामचरितम्', सेक्सपियर इत्याख्यस्य कवेः 'ओथेलो' इत्याद्यानां कृतीनां लोकप्रियताया रहस्यं तेषु पुष्टिं प्राप्तस्य विचित्रस्य करुणरसस्यानन्दे निहितमस्ति । अतो वीरशृङ्गारौ इव करुणोऽपि रस आनन्ददायकत्वेन नाटके अङ्गित्वं वोढुं समर्थोऽस्ति ।

उत्तररामचरितस्याङ्गी रसः

प्रायेण नाटककर्तारः एकस्मिन्नेव रसे सिद्धहस्ता दृश्यन्ते । कालिदासोऽपि स्वनाटकेषु शृङ्गाररसस्यैवाङ्गित्वं स्वीकृतवानस्ति । भवभूतिरेव तादृशो रससिद्धो नाटककृदस्ति, यस्त्रिषु नाटकेषु त्रयाणां रसानामङ्गित्वं स्वीचकार । उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वनिर्देशनं भवभूतिनैव कृतमस्ति । स नाटके **'पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः'** (भवभूतिः : १९२५, ६७) **'एको रसः करुण एव'** (भवभूतिः : १९२५, ९९) इत्यादिभिर्वचोभिः स्वयमेव करुणरसप्राधान्यं सङ्केतयति । एवञ्च **'रसान्तरापेक्षया प्रकृतित्वमेव करुणस्य'** (वीरराघवः : १९४९, ५) इति कथयन् टीकाकारो वीरराघवः **'करुणरसस्यैवात्र भूयस्तरत्वाद्'** (घनश्यामः : १९२१, ५) इति कथयन् टीकाकारो घनश्यामश्चोभौ उत्तररामचरिते करुणरसस्यैवाङ्गित्वं सूचयतः । भी.भी. मिराशी, अयोध्याप्रसादसिंहः, सत्यनारायणचौधरी इत्यादयः समालोचका अपि उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वं स्वीकुर्वन्ति (मिराशी : १९७४, २८०, सिंहः : १९६९, २८९-९४, चौधरी : १९८०, १४३-१४७) । उत्तररामचरितस्यान्त्ये नायकस्य नायिकया सह संयोगप्रसङ्गमाधृत्य केचिद् उत्तररामचरिते करुणविप्रलम्भशृङ्गारस्य प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदः

नाट्यशास्त्रिभिः करुणरसस्य स्थायिभावत्वेन शोकस्य, शृङ्गारस्य स्थायिभावत्वेन च रतेर्ग्रहणं कृतमस्ति। विश्वनाथः **'इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्'** (विश्वनाथः : १९३६, १६५) इति कथयन् इष्टनाशादिभिरुत्पन्नं चेतोवैक्लव्यं शोकत्वेन परिचाययति, चेद् **'रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्'** (विश्वनाथः : १९३६, १६५) इति कथयन् प्रियं प्रति हृदयोन्मुखत्वं रतित्वेन परिचाययति। संयोगे सम्भोगरूपा रतिर्वियोगे विप्रलम्भरूपा भवति। विप्रलम्भशृङ्गारस्य काश्चिदवस्था रतिशोकयोर्भेदप्रदर्शने काठिन्यं जनयन्ति। **'स च पूर्वराग-मान-प्रवास-करुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्'** (विश्वनाथः : १९३६, १७०) इति कथयन् विश्वनाथो विप्रलम्भशृङ्गारस्य चतस्रोऽवस्थाः प्रदर्शयति। आद्यानां त्रयाणां विरहात् करुणविप्रलम्भस्य विरहः करुणविरह इव उत्कटो भवति। प्रबलवेदनाया उद्दीपनेन करुणविप्रलम्भोऽपि करुण इव दृश्यते। करुणविप्रलम्भं लक्षयन् विश्वनाथः कथयति- **यूनोरेकतरस्मिन् गतविलोकानन्तरं पुनर्लभ्ये। विमनायते यदैकस्ततो भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः** (विश्वनाथः : १९३६, १८०)। विश्वनाथमतानुसारेण नायकनायिकयोर्मध्ये एकस्य मृत्यौ संयोगेच्छुकस्यापरस्य विरहवर्णने करुणविप्रलम्भो जायते। अत्र विरहोऽपि रतिसम्भूत एव भवति, शोकसम्भूतो न भवति। पण्डितराजो जगन्नाथः करुणविप्रलम्भं नाङ्गीकरोति, स मृतस्य पुनरागमनासम्भवे जातस्य विरहस्य शोकोद्भवत्वेन करुणरसत्वं प्रमाणयति चेन्मृतस्य पुनरागमनसम्भवे कृतस्य विरहस्य प्रवासरत्युद्भवत्वेन प्रवासविप्रलम्भत्वम् प्रमाणयति (जगन्नाथः : २०१२, १४१-१४३)। अन्ये काव्यशास्त्रिणस्तु मरणं प्रवासाद् भिन्नं मत्वा तादृशे विरहे करुणविप्रलम्भं प्रतिपादयन्ति।

विश्वनाथः स्थायिभावौ एव करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदकौ मानयति (विश्वनाथः : १९३६, १८५)। एतेन स्पष्टीभवति यत्- 'संयोगाशाया जीवितत्वे उत्पन्नो विरहः करुणविप्रलम्भो भवति चेत् संयोगाशाया विरतत्वे उत्पन्नो विरहः करुणो भवति। अभिनवगुप्तो मृत्युरेव करुणकरुणविप्रलम्भयोः सीमा अस्तीति कथयन्ति। स मृत्योः पूर्वतनस्य विरहस्य वर्णनं विप्रलम्भं मनुते चेन्मृत्योरनन्तरं जातस्य विरहस्य वर्णनं करुणं मनुते। स शृङ्गारस्य प्राधान्ये मृत्युवर्णनमनुचितं मत्वा मृत्योर्वर्णनस्यावश्यम्भावित्वे मृत्योः सम्भावनैव वर्णनीया अथवा मरणानन्तरं दैवेन कारणेन पुनस्तयोः शीघ्रं संयोगो वर्णनीयः' इति कथयति। एवंविधाने शोकस्य स्थैर्यं न जायते इति तस्य मतं वर्तते (अभिनवगुप्तः : १९२५, ५५५)। एवं विचारे तु मेघदूतस्याङ्गी रसोऽपि करुण एव सम्भवति। विद्वांसः सर्वेऽपि मेघदूतस्याङ्गिरसत्वेन विप्रलम्भशृङ्गारमेव मन्वते। 'एतत् कथं सम्भवति ?' जिज्ञासा जागर्ति। आचार्यो भरतः करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदं प्रकाशयितुं सापेक्ष-निरपेक्षभावयोः प्रतिपादनं करोति। स करुणविप्रलम्भं सापेक्षभावात्मकम्, करुणं च निरपेक्षभावात्मकं प्रतिपादयति। आशान्वितरतिरूपेण अभिनवगुप्तोऽपि करुणविप्रलम्भे सापेक्षभावं स्वीकरोति (अभिनवगुप्तः : १९२५, ५६३)। **'औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः'** (अभिनवगुप्तः : १९२५, ५६५) इति कथयन् अभिनवगुप्तः औत्सुक्येन चिन्तया चोत्पन्नस्याऽशायुतस्य विरहस्य करुणविप्रलम्भत्वं प्रतिपादयति। करुणविप्रलम्भे उत्कटविरहावस्थायामपि संयोगापेक्षा जागृतैव भवति। एतद्विपरीते करुणे संयोगापेक्षा न कदापि जागर्ति। शापक्लेशादिभिर्निरपेक्षभावे जागृते सति उत्पन्नो विरहः करुणरसत्वं भजते (अभिनवगुप्तः : १९२५, ५६३)। **'आशाबन्धः कुसुमसदृशः प्रायशो ह्यङ्गनानाम्'** (कालिदासः, मेघदूतम्- १।१०) इति कथयन् कालिदासः नारीणामाशाबन्धस्य पुष्पेणौपम्यं कुरुते। मेघदूते नायकनायिकयोः संयोगस्तु न भवति, परं तस्मिन् काव्ये संयोगापेक्षा सर्वत्र विलसति। अतो मेघदूतस्याङ्गी रसः करुणो न, सर्वथा विप्रलम्भशृङ्गार एव विद्यते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विक्रमोर्वशीयेऽपि कालिदासो विप्रलम्भशृङ्गारस्याङ्गित्वसाधनाय पुरूरवसमुर्वश्याः शापविषयं न ज्ञापयति (कालिदासः : १९२६, ६३-९४) । शापविषयस्य ज्ञानभावे पुरूरवाः पुनःसंयोगापेक्षयाऽनेकं विरहं करोति, तेन तत्रापि विप्रलम्भशृङ्गार एव परिपुष्टतां प्राप्तोऽस्ति । यद्यपि कुमारसम्भवे शिवकृपया रतिकामयोः पुनःसंयोगो विद्यते, तथापि कामदेवस्य मृत्यौ रतिः पुनः संयोगे निरपेक्षा सती करुणविलापं करोति (कालिदासः : १९३५, ६२) । अतः कुमारसम्भवस्य रतिविलापप्रसङ्गः करुणरसत्वमेव भजते । एवं विचारे पुनः संयोगः करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदको न भवति, अपि तु पुनःसंयोगस्य सापेक्षत्वेन निरपेक्षत्वेन वा करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदः सिध्यतीति ज्ञायते । विरहस्तूभयत्र भवति, परं संयोगापेक्षया करुणविप्रलम्भस्य विरहो रतिसम्भूतो भवति चेत्, संयोगस्य निरपेक्षत्वात् करुणस्य विरहः शोकसम्भूतो भवति ।

उत्तररामचरिते पुनःसंयोगस्य निरपेक्षता

करुण-करुणविप्रलम्भयोर्भेदे सुस्पष्टे सति उत्तररामचरितस्य रसविमर्शः सरलो भवति । सीतायाः परित्यागात् पूर्वं चित्रवीथीवीक्षणेन सीतया सह व्यतीतानां क्षणानां मधुरस्मृत्या शृङ्गारं संसूच्यापि भवभूतिः सपद्येव सीतायाः परित्यागनिर्णयेन शोके परिणता रामस्य रतिः करुणरसं जनयति (भवभूतिः : १९२५, २९, ३१, ३७) । एवं प्रथमाङ्के एवाङ्कुरितं करुणरसबीजं सप्तमाङ्कं यावदनवरतं विकसितो दृश्यते । प्रथमाङ्के प्रजानुरञ्जकत्वेन वचनबद्धत्वाद् रामः सीतायाः परित्यागमपि सहजतया स्वीकुर्वन् कथयति- **स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा** (भवभूतिः : १९२५, १९) इति । परित्यागस्य निर्णयानन्तरं स सीतायाः परित्यागभयात् सामान्यो जन इव मुक्तकण्ठं विलपति (भवभूतिः : १९२५, ४२-४९) । सीतायाः परित्यागसमये सीतया सहैव विद्यमानोऽपि रामः सीताया विनाशमाशङ्क्य पुनःसंयोगे निरपेक्षः सन् महद्विलापं करोति । स आत्मानं चाण्डालम्, घातिनम्, अस्पृश्यम्, पापिनं च मनुते (भवभूतिः : १९२५, ४७) । '**छद्मना परिददामि मृत्यवे, शौनिके गृहशकुन्तकामिव**' (भवभूतिः : १९२५, ४५) इति कथयन् राम आत्मानं धिक्करोति । 'यथा सूतः पालितान् गृहपक्षिणः मारणार्थं शौनिकाय ददाति, तथैवाहमपि स्वप्रियां सीतां मृत्यवे समर्पयन्नस्मीति सः कथयति । सः आत्मनः प्रयोजनशून्यत्वं निर्दिशति (भवभूतिः : १९२५, ४६) । स्वशरीरं भूभारत्वेन वर्णयन् रामः सीताविहीनं संसारं शून्यं मनुते (भवभूतिः : १९२५, ४६) । स हिंस्रकपशुभ्यः सीतां समर्पयन्तमात्मानं सीताया विनाशकं कथयति (भवभूतिः : १९२५, ४८) । एवं कृते रामविलापे क्वचिदपि पुनःसंयोगस्य सापेक्षत्वं न दृश्यते । प्रथमाङ्के एव समारोपितं निरपेक्षत्वबीजं प्रत्यङ्कं सापेक्षत्वाद् दूरे स्थितं सद् विकसितमनुभूयते । प्रथमाङ्कमनु तृतीयाङ्के छायासीताया दर्शनेन उत्पन्ने विरहे सीतया सह संयोगस्य निरपेक्षत्वमेव सूचयति । स स्वमनसि सीताया मृत्युं निश्चिनोति । '**क्रव्यादि्भरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता**' ((भवभूतिः : १९२५, ८५) इति कथयन् रामो हिंस्रकजन्तुभिः सीताया विनाशं निश्चयेनाशङ्कते । '**देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः प्रणष्टमिव नामापि**' (भवभूतिः : १९२५, ८७) इत्युक्त्याऽपि रामः सीताया मृत्युं निश्चिनोति । स रुदत् कथयति- 'वनवासकाले सीतायाः विरहो रावणस्य मृत्युं यावदासीत्, अयं विरहस्तु निरवधिको वर्तते (भवभूतिः : १९२५, ९५) । अस्य विरहस्यान्त्यं विधातुं सुग्रीव-लक्ष्मण-हनुमन्नलादयोऽपि न पारयन्ते (भवभूतिः : १९२५, ९५) । पुनः सीतायाः परित्यागिनमात्मानं रोदनाधिकारादपि निषिध्य स रोदनं परित्यजति (भवभूतिः : १९२५, ९६) । पुनश्च पञ्चवट्या मधुराणां स्मृतिचिह्नानां दर्शनेनासहायो जन इव स पुना रोदितुमारभते (भवभूतिः : १९२५, ९६) । '**प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मो ग्लपयति**' (भवभूतिः :१९२५, ८६) इति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथयन्ती तमसाऽपि रामस्य शोकं सूचयति । यः शोको रामस्य चेतसि निश्चितस्य सीताया विनाशस्य कारणेनोद्भूत आसीत् ।

षष्ठाङ्के लवकुशयोर्मुखाकृतिं विलोक्य रामस्तयोः सीतापुत्रत्वमाशङ्क्य सीताया जीवितत्वं चिन्तयति, पुनः 'माता' इति कथनीयेऽपि 'सीतादेवी' इति कथयतोस्तयोर्वचनेन स लवकुशयोः सीतापुत्रत्वं निषिध्य पुनः सीताया मृत्यौ निश्चितो भवति (भवभूतिः : १९२५, १५४-१५६) । एवंविधे विमर्शे उत्तररामचरितस्य नायको रामः सीताविरहे विरहिणः प्रेमिणो व्यवहारं न कुर्वन् विधुरस्य व्यवहारं विदधद् विलोक्यते । तेन रामस्य सीतया सह पुनःसंयोगोऽत्र निरपेक्षोऽनुभूयते । उत्तररामचरिते सीताऽपि पुनःसंयोगे निरपेक्षा सती स्वस्य दुःखं प्रकटयति । साऽपि रामस्य निरवधिकेन विरहेण स्वां मृतप्रायां मन्दभागिनीं मनुते (भवभूतिः : १९२५, पृ. ७१) । करुणामूर्तिः सीताऽत्र विरहस्वरूपिणी दृश्यते । 'आज्ञां विना रामः स्वस्यास्तदग्रे उपस्थितिं न सहते' इति चिन्तयन्ती सा रामेण सह पुनःसंयोगस्य अपेक्षां त्यजति (भवभूतिः :१९२५, ९१) । सा सांसारिकैः प्रदत्तं दुःखं सोढुमात्मानमक्षमां मत्वा मातरं पृथ्वीं स्वस्या अन्तःप्रवेशनायानुरुणद्धि (भवभूतिः : १९२५, १६९) । एतेनापि उत्तररामचरिते सीतारामयोः पुनःसंयोगो निरपेक्षो जातोऽस्ति । सीतारामौ एव न, अपि तु अन्ये सम्बन्धिनोऽपि उत्तररामचरिते सीताया मृत्युं प्रति निश्चिताः सन्ति । कौशल्यया सह मेलने दशरथं स्मरन् जनकः **'त्वं कालेन तथाविधोऽप्यहृतः सम्बन्धबीजं च तत्'** (भवभूतिः : १९२५, ११३) इति कथयन् दशरथस्य सीतायाश्च विनाशमुद्दिश्य कालं निन्दति । रामस्य सीतापरित्यागेन चिन्तिता कौशल्या सीतारूपस्य मनोरथस्यातिक्रान्तत्वेन स्वजीवने शुभागमनं प्रति सन्देहं प्रकटयति (भवभूतिः : १९२५, ११४) । पञ्चमेऽङ्के सुमन्त्रो लवं दृष्ट्वा तस्य सीतापुत्रत्वमाशङ्कते । पुनः सपद्येव सः तामाशङ्कां इत्थं निराकरोति- **मनोरथस्य यद्बीजं तद् दैवेनादितो हृतम् । लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः ?** (भवभूतिः : १९२५, १३४) इति । 'पुत्ररूपस्य मनोरथस्य सीतारूपे बीजे प्रणष्टे न कथमपि पुत्रप्राप्तिः सम्भवति' इत्यत्र सुमन्त्रोऽपि दृढो दृश्यते । एवं विवेचने सीताया मृत्युं प्रति कौशल्या, जनकः, सुमन्त्रश्च निश्चिताः सन्तः सीतया पुनःसंयोगे निरपेक्षा दृश्यन्ते । एवं भवभूतिर्नायकं नायिकामन्यांश्च नैराश्यावर्ते वारं वारं भ्रामयित्वा सीतारामयोः पुनःसंयोगे निरपेक्षान् कारयति । पुनःसंयोगस्य सर्वथा निरपेक्षत्वादत्र करुण एवास्य नाटकस्याङ्गी रसो विद्यते, अत्र नास्ति करुणविप्रलम्भस्याङ्गित्वं कथमपि न सम्भवति । अतः करुण एवास्य नाटकस्याङ्गी रसो विद्यते, अत्र नास्ति कश्चित् संशयलेशः ।

उत्तररामचरिते करुणरसपरिपाकः

उत्तररामचरिते भवभूतिः करुणरसस्य तथा परिपाकं करोति, यथा करुणरसो रामस्य रूपेण मूर्तिमान् भूत्वा प्रस्तुतोऽस्ति । **'दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमागतम्'** (भवभूतिः- १९२५, ४७) इति कथयन् स्वयमेव भवभूतिः रामस्य करुणरसमूर्तिमत्त्वं समर्थयति । एवमेवान्यत्रापि भवभूतिः करुणरसस्य नामग्रहणेन उत्तररामचरितस्य करुणरसपरिपाकावस्थां सूचयति ।

'एको रसः करुण एव' इत्यस्य तात्पर्यम्

उत्तररामचरिते भवभूतिः कथयति- **एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् । आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारानम्भो यथा सलिलमेव तु तत् समग्रम् ॥** (भवभूतिः : १९२५, ९९) इति । अत्र भवभूतिरावर्तादिभेदाज्जलमिव विभावादीनां वैलक्षण्यात् करुणरस एव विविधस्वरूपं गृह्णातीति कथयन् करुणरसस्याङ्गित्वं निर्दिशति । विद्वांस एतत्तात्पर्यविषये विवदन्ते । आलोचकाः 'भवभूतिर्नाटके

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करुणरसस्यैवाङ्गित्वं स्वीकुरुते' इति कथयन्तः अभिज्ञानशाकुन्तलादीनामुदाहरणेन तन्मतं खण्डयन्ति । समर्थकाः 'मालतीमाधवम्' 'महावीरचरितम्' इत्यनयोर्भवभूतिविरचितयोः शृङ्गारवीरप्रमुखयोर्नाटकयोरुदाहरणेन भवभूतेस्तात्पर्यं तथा नास्तीति कथयन्ति (करमरकर : १९३३, ५८) । **'जगति जनितात्यद्भुतरसः'**(भवभूतिः : १९२५, ९५), **'वीरो रसः किमयमेति'** (भवभूतिः : १९२५, १५१) इत्युभयत्र वीराद्भुतयोः सङ्केतेन स्वयं भवभूतिरपि नाटके करुणभिन्नस्य रसस्य ग्रहणमुचितमेव मनुते । प्रायेण सीतारामयोः प्रसङ्गस्य करुणरसत्वद्योतनाय भवभूतिना उक्तं पद्यं कथितमस्तीति कथयतः एस्.बी. दीक्षितस्य मते शृङ्गारवीरयोः प्रसङ्गानां सत्त्वेऽपि उत्तररामचरिते उत्कर्षरूपेण करुणरसधारा एव स्यन्दिता वर्तते (दीक्षितः : १९५८, १५८) । रामस्य, सीतायाः, वासन्त्याः, अन्येषां च माध्यमेन पुष्टिं प्राप्तस्य करुणरसस्य प्रतिचरित्रं भिन्नस्वरूपं वीक्ष्य भवभूतिना करुणरसस्य जलेन, तद्विवर्तानां चावर्तादिभिः सहौपम्यं विहितमिति दीक्षितस्य मतमस्ति (दीक्षितः १९५८, १५९) । उत्तररामचरिते रामस्य सीतापरित्यागेनानेके जना दुःखिताः सन्ति । रामः पत्नीवियोगेन दुःखितोऽस्ति, सीता पतिवियोगेन दुःखिताऽस्ति, जनकः पुत्र्या विरहेण दुःखितो वर्तते, पृथ्वी अपि स्वतनयाया दुःखेन दुःखिताऽस्ति, कौशल्या कुलवधूं स्मृत्वा दुःखिता वर्तते, वासन्ती, तमसा, आत्रेयी इत्याद्याः सख्यः सखीविरहेण विरहिण्यः सन्ति, सुमन्त्रो राज्यस्य पट्टमहिष्या अभावेन दुःखितो वर्तते । एवं दुःखिषु सर्वेषु प्रसृतस्य करुणरसस्य स्वरूपं पृथग् वर्तते । अत एव भवभूतिना करुणरसस्य जलेन तद्विवर्तानां च आवर्तादिभिः सह साम्यं वर्णितमिति उपर्युक्तेन विमर्शेन निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते ।

सीतारामयोर्जीवने समापतितानां घटनानां विमर्शे प्रायेण सर्वत्र करुणरसस्यैव प्रतीतिर्भवति । बाह्यदशानां कारणेन क्वचित् शृङ्गारादीनामुपस्थितौ अपि अन्तः प्रायेण करुण एव तत्प्रसङ्गेषु विराजते । एतदपि 'एको रसः करुण एव' इत्यस्य तात्पर्यं भवितुं शक्नोति । सर्वेभ्योऽनुभवेभ्यः करुणानुभवो बलवान् वर्तते । संयोगे एव शृङ्गारो रमणीयो भवति, वियोगे तु सोऽपि कारुणिक एव जायते । हत्यादीनां प्रसङ्गे वीररसोऽपि सहृदयानां हृदये करुणरसमुद्भावयति । उपहासो यस्य क्रियते, तं प्रति सहानुभूतौ सचेतसां चेतसि हास्यादपि करुणोत्पत्तिर्भवितुं शक्नोति । कारुणिकदृश्यानामुदाहरणेन शान्तोऽपि जनान् सांसारिकविषयेभ्यो मोचयितुं प्रयतते । व्रणादीनां वर्णने बीभत्सेऽपि करुण उत्पद्यते । भयाक्रान्तानां परिस्थितिदर्शनाद् भयानकेऽपि करुण उद्भवति । रौद्रेऽपि क्रोधाद् आक्रमितस्य जनस्य पक्षे करुणा जागृता भवति । एवं प्रायेण सर्वेषु रसेषु करुणस्य प्रभावाद् भवभूतिना **'एको रसः करुण एव'** इति कथितं स्यात् ।

भवभूतिना करुणरसस्याङ्गित्वस्वीकारे कारणम्-

उत्तररामचरितस्य स्रोतो वाल्मीकिरामायणमस्ति । वाल्मीकिरामायणं शोकादुद्भूतमिति **'शोकः श्लोकत्वमागतः'** (आनन्दवर्धनः : २००४, ६२) इति कथयता वाल्मीकिना स्वयमेवोद्घुष्टं वर्तते । **'रामायणे हि करुणो रसः'** (आनन्दवर्धनः : २००४, ५९६) इति कथयता आनन्दवर्धनेनापि रामायणस्य करुणरसप्रधानत्वं स्वीकृतमस्ति । स्वयं भवभूतिनाऽपि रामायणस्य करुणरसप्राधान्यं निर्दिष्टमस्ति । अतः करुणाख्यो रसो वाल्मीकेः समयादेव वाङ्मये प्रविष्टो दृश्यते । उदात्तस्य, धीरस्य, वीरस्य, गभीरस्य च रामस्य सीतावियोगे शोकमग्नत्वं वीक्ष्य द्रवीभूतेन वाल्मीकिना रामायणे करुणरसस्योत्कर्षमयं निबन्धनं कृतमस्ति । तमेव वाल्मीकिमनुसृत्य भवभूतिनाऽपि उत्तररामचरिते करुणरस उत्कर्षं प्रापितोऽस्ति । एवं विचारे सति रामायणस्य भक्तो भवभूतिर्वाल्मीकिमनुसरन् उत्तररामचरिते करुणरसस्याङ्गित्वं स्वीकृतवानासीदिति इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तररामचरितस्य टीकाकारो वीरराघवो योगिष्वपि करुणरसप्रभावं द्योतयितुं अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कण्वविरहप्रसङ्गमुदाहरति (वीरराघवः : १९४९, ९९) । शोको मानवजीवनस्य सर्वोच्चः संवेगो वर्तते । भवभूतेर्मते दुःखं मानवजीवनस्य प्रमुखं सत्यमस्ति । सुखं तु क्षणिकमेव भवति । इदमेव द्योतयितुं रामायणस्योत्तरकाण्डप्रसङ्गं समुचितं मत्वा तद्ग्रहणेन करुणरसस्याङ्गित्वे भवभूतिना उत्तररामचरिताख्यं नाटकं प्रणीतं स्यात्, यतो दुःखसंवेगावसरे एव सर्वोत्तमा कृतिर्विरच्यते (रायः :१९६५, १३४) ।

उत्तररामचरिते करुणरसस्य परिपाकावस्था

इष्टवस्तुनो नाशादनिष्टवस्तुनः प्राप्तेश्च कारणेन उत्पन्नो मानसो भाव एव करुणरसो वर्तते । अस्य स्थायी भावः शोकोऽस्ति । यस्य विषये शोकः क्रियते, सोऽस्य रसस्य आलम्बनविभावो भवति चेद् दाहादिका अवस्था अस्य रसस्योद्दीपनविभावत्वं भजन्ते । दैवनिन्दा, भूपातः, क्रन्दनमित्याद्या विषया अस्य अनुभावा भवन्ति चेद् वैवर्ण्यम्, उच्छ्वासः, स्तम्भनम्, प्रलपनम्, निर्वेदः, मोहः, अपस्मारः, व्याधिः, ग्लानिः, स्मृतिः, श्रमः, विषादः, जडता, उन्मादः, चिन्ता इत्याद्या अस्य व्यभिचारिभावा जायन्ते । **'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः'** (मम्मटः : १९८३, ८६) इति मम्मटनियमेन उक्तानां विभावानुभावव्यभिचारिभावानां माध्यमेन परिपुष्टः शोकरूपः स्थायीभाव एव करुणरसत्वेन सहृदयानां हृदि व्यज्यते । उत्तररामचरिते इष्टायाः सीतायाः परित्यागरूपेण विनाशेनोद्भूतः शोक एव करुणरसत्वेन व्यक्तो वर्तते । अत्र सीता आलम्बनविभावो वर्तते चेद् दण्डकारण्यम्, जनस्थानम्, सीतायाः प्रियमुद्यानम्, सीताप्रियं दृश्यं चेत्याद्या विषया उद्दीपनविभावाः सन्ति । पुनरत्र सीतायाः सख्या सह मेलनम्, लवकुशदर्शनम्, तयोः सीतया साम्यकल्पनम्, भूपातः, अश्रुनिपात इत्याद्या अनुभावाः सन्ति चेद् विलपनम्, मूर्च्छा, चिन्ता, स्मृतिः, जडता इत्याद्या विषया व्यभिचारिभावत्वेनागताः सन्ति । उक्तानां विभावादीनां संयोगादत्र शोकः करुणरसत्वेन पुष्टिं प्राप्तो वर्तते ।

उत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के एव करुणरसस्य बीजम् दृश्यते । चित्रवीथीदर्शनं प्रथमाङ्कस्य वस्तु अस्ति । सीतारामयोर्मधुरस्मृतीप्रदर्शनादादौ नाटकस्य शृङ्गाररसप्राधान्यमनुमीयते (भवभूतिः : १९२५, २५-४०) । तत्र सीतालक्ष्मणयोः परिहासप्रसङ्गे हास्यपुटोऽपि अनुभूयते (भवभूतिः : १९२५, २९-३०), परं दुर्मुखस्य मुखात् सीताया विषये जनानां लोकनिन्दाप्रसङ्गस्य श्रवणेन लोकरञ्जनाय यत्र रामः सीतापरित्यागसङ्कल्पं करोति, तत्रैव शृङ्गारहासौ शोकत्वं भजतः । एवमुत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के एव उद्भूतः करुणरसो रामविलापप्रसङ्गेन प्रथमाङ्के एव पुष्टतां प्राप्तोऽस्ति (भवभूतिः : १९२५, ४४-५०) । चित्रवीथीदर्शनप्रसङ्गे प्रदर्शितस्य सीतारामयोरादर्शदाम्पत्यस्य कारणेन नाटके असह्यवियोगस्य माध्यमेन करुणरसः परिपाकतां गतो दृश्यते (भवभूतिः : १९२५, २१) । द्वितीयाङ्के शम्बूकवधार्थं पञ्चवटीं प्रविष्टस्य रामस्य सीतया सह पञ्चवट्यां व्यतीतकालस्मरणेनोद्भूतशोकप्रसङ्गवर्णनादस्मिन्नपि अङ्के करुणरसस्य परिपाकोऽद्भुतोऽनुमीयते सहृदयैः ।

तृतीयाङ्कः करुणरसदृष्ट्या उत्तररामचरितस्य प्रमुखोऽङ्को वर्तते । सहृदयैरत्र करुणरसस्य चरमा परिपाकावस्थाऽनुभूयते । मनसा निकटस्थयोरपि सीतारामयोः शारीरिकं दूरत्वं प्रवर्ण्य कविरत्र करुणं व्यनक्ति । वासन्त्या आक्रोशस्य माध्यमेनापि कविनाऽत्र करुण एव पुष्टतां नीतो वर्तते (भवभूतिः : १९२५, ८४-८५) । वासन्त्या वचसा विद्धस्य रामस्य शोकेन ततः करुणरस उत्कर्षपथं याति (भवभूतिः : १९२५, ८५) । ततः कविस्तमसामुखात् तडागस्योदाहरणेन सीतापरित्यागिनो रामस्य कृते रोदनस्यैवोचितत्वं निर्दिशति (भवभूतिः : १९२५, ८५) । अत्र छायासीतायाः प्रदर्शनेन कविः रामे शोकस्य वृद्धिं करोति । तेन तृतीयाङ्कस्य सर्वोऽपि प्रसङ्गः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शोकमयो दृश्यते, येनात्र करुणरसोऽलौकिकचमत्कृतिजनकत्वेन पुष्टतां नीतोऽस्ति । चतुर्थाङ्के वृद्धान् प्रति वटुकानामाक्षेपेण हास्योद्भावनं (भवभूतिः : १९२५, १०१-१०४) कुर्वन्नपि भवभूतिः जनककौशल्ययोः सीताविरहप्रसङ्गात् शोकमुद्भाव्य सहृदयानां चेतसि करुणमेव व्यनक्ति (भवभूतिः : १९२५, १०५-११३)। यद्यपि पञ्चमाङ्के चन्द्रकेतुलवयोर्युद्धप्रसङ्गेन वीररसः करुणमभिव्याप्नुवन् दृश्यते । तथापि सुमन्त्रस्य सीतास्मरणेनोत्पन्नः शोकस्तत्रापि करुणं जनयति । षष्ठाङ्के लवकुशयोर्वदने सीतायाः प्रतिच्छविं दृष्ट्वा आसन्नप्रसवायाः सीतायाः स्मरणेन दुःखितस्य रामस्य शोकः पुनः करुणम् उद्भावयति (भवभूतिः : १९२५, १५८)। लवकुशयोः रामायणपाठेन रामे उद्भूतः शोकोऽपि करुणं पुष्टतां नेतुं समर्थोऽस्ति (भवभूतिः : १९२५, ८६-८८)।

सप्तमाङ्के परित्यक्तायाः सीतायाः परित्यागानन्तरं जातामवस्थां द्योतयितुं भवभूतिना गर्भाङ्कस्यायोजनं विहितमस्ति। तत्र सीताया अवस्थां विलोक्य रामः प्रतिपदं शोकान्वितो भवति (भवभूतिः, १९२५, १७०-१७१)। अयमपि शोकः करुणरसस्य परिपाके पूर्णतया समर्थो विद्यते । अन्त्ये नाट्यशास्त्रस्य मान्यताम् (विश्वनाथः : १९३६, २७४) अनुसृत्य भवभूतिर्निर्वहणसन्धौ अद्भुतरसस्योद्भावनेनात्यन्तं कुशलतया रङ्गमञ्चे सीतायाः प्रवेशं कारयति । ततः सीतारामयोः संयोगं प्रवर्ण्य स प्रेक्षकाणां चेत आनन्दपथे नयति (भवभूतिः : १९२५, १७५-१७७) । अत्र सीतारामयोः संयोगोऽपि करुणस्यैव सुखदायाः परिणत्या रूपेण दृश्यते । एवं प्रथमाङ्के अङ्कुरितं करुणरसबीजं प्रत्यङ्कं वर्धमानमन्त्ये पूर्णतः परिपाकावस्थां प्राप्तं दृश्यते उत्तररामचरिते । अत्र मध्ये मध्ये प्रसङ्गवशादागताः शृङ्गारादयो रसा अपि करुणरसस्य पुष्टये साहायूयं कुर्वन्तो विलोक्यन्ते ।

उपसंहारः

उत्तररामचरिते करुणरसस्य एतादृशीमद्भुतां परिपाकावस्थां वीक्ष्य विद्वांसः भवभूतिं करुणरसस्योद्गातारं मन्यन्ते । इदमेव नाटकमाधृत्य **'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते'** (शुक्लः : २००७, ४९४) **'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते'** (घनश्यामः १९२१, ४) इत्याद्या भवभूतिप्रशस्तयः प्रसृताः सन्ति । **'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्'** (शास्त्री : २०१५, २२) इति भणितिमाधृत्य यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनं क्रियते, तथैव **'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रोत्तरचरित्रकम् । तत्रापि च तृतीयोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्'** (मिराशी : १९७४, २३२) इति भणितिमाधृत्य उत्तररामचरितस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्यते। यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य श्रेष्ठत्वे चतुर्थाङ्कस्य चतुर्णां श्लोकानां (शास्त्री : २०१५, ४।८-११, पृ. २०३-२०७) महदवदानमस्ति तथैव उत्तररामचरितस्य श्रेष्ठत्वे तृतीयाङ्कस्य चतुर्णां श्लोकानां (भवभूतिः : १९२५, ३।२१, २६, २७, ३७ पृ. ८१-८८) महत्त्वं बहु दृश्यते । उत्तररामचरितं विलोक्य 'करुणरसस्यन्दनेन भवभूतिर्नाट्यक्षेत्रे कालिदासमपि नातिशेते किम् ?' इति सन्देहः समीक्षकाणां चेतसि वारं वारमागच्छति । अत एव **'कवयः कालिदासाद्याः भवभूतिर्महाकविः'** इति भणितिर्विद्वत्पङ्क्तिषु प्रसृताऽस्ति । नाट्यशास्त्रस्य मान्यतामनुसृत्य परम्पराया विच्छेदनेन क्रान्तिं कृतवतो भवभूतेः करुणरसस्याङ्गित्वसाधनस्य प्रयत्नः समुचित एव आसीदिति उत्तररामचरितस्य करुणपरिपाकावस्थां समीक्ष्य विदुषां भवभूतिप्रशस्तीः श्रुत्वा च निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भग्रन्थसूची

अभिनवगुप्तः (ई.सं. १९२५), **अभिनवभारती**, बडौदा : गायकवाड ओरियन्टल सिरिज।

आनन्दवर्धनः (ई.सं. २००३), **ध्वन्यालोक**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

करमरकर, आर.डी. (ई.सं.१९३३), **भवभूति**, धधवार : कर्नाटक विश्वविद्यालय।

कालिदासः (ई.सं. १९३५), **कुमारसम्भव**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

कालिदासः (ई.सं. १९२२), **मेघदूत**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

कालिदासः (ई.सं. १९२६), **विक्रमोर्वशीय**, लाहौर : एजुकेसनल प्रिन्टिङ वर्क्स।

घनश्यामः (ई.सं. १९२१), **भवभूतिप्रणीत उत्तररामचरित**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

चौधरी, सत्यनारायणः (ई.सं. १९८०), **उत्तररामचरितकी शास्त्रीय समीक्षा**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

जगन्नाथः(ई.सं. २०१२), **रसगङ्गाधर** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

दीक्षित, एस्.भी. (ई.सं. १९५८), Bhavabhuti : His life and literature, बेलगाउँ : लिङ्गराज कलेज।

धनञ्जयः (ई.सं. १९५५), **दशरूपक**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

भरतमुनिः (ई.सं. १९८४), **नाट्यशास्त्र द्वितीयो भागः**, अहमदाबाद : परिमल पब्लिकेसन।

भवभूतिः (ई.सं. १९२५), **उत्तररामचरित**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

मम्मटः (ई.सं. १९८३), **काव्यप्रकाश**, पुणे : भाण्डारकर-प्राच्य-विद्या-संशोधन-मन्दिरम्।

मिराशी, भी.भी.(ई.सं. १९७४), Bhavabhuti, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

रायः, गङ्गासागर (ई.सं. १९६५), **महाकवि भवभूति**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

विश्वनाथः (ई.सं. १९३६), **साहित्यदर्पण**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

वीरराघवः(ई. सं. १९४९), **भवभूतिप्रणीत उत्तररामचरित**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।

शास्त्री, डा. वेदप्रकाशः(ई. सं. २०१५), **कालिदासकृत अभिज्ञानशाकुन्तल**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

शुक्लः, ब्रह्मानन्दः (ई.सं. २००७) **भवभूतिप्रणीत उत्तररामचरित**, मेरठ : साहित्य भण्डार।

सिंहः, अयोध्याप्रसादः (ई.सं. १९६९), **भवभूति और उनकी नाट्यकला**, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादित-ईश्वरतत्त्वविचारः

श्यामणिनेपालः
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

न केवलं पौरस्त्यदर्शनेषु अपि तु समग्रे जगत्येव चिन्तनस्य रहस्यमयः विषयः अस्ति ईश्वरः । ईश्वरतत्त्वं हि प्राच्यदर्शनानां मुख्यप्रतिपाद्यविषयः । कतिपयास्तिकदर्शनैः प्राधान्येनैवेश्वरतत्त्वं प्रतिपाद्यते चेत् कतिपयैस्तु प्रासङ्गिकरूपेण । नास्तिकदर्शनैरपि निषेधदृष्ट्या वा भवेत्, परन्तु ईश्वरतत्त्वन्तु चर्चितमस्त्येव । यदीश्वरतत्त्वं न स्यात्तर्हि खण्डनाय प्रवृत्तिरपि न स्यादि तर्केण च नास्तिकैरपि ईश्वरः येन केनापि प्रकारेण स्वीक्रियते इति वक्तुं शक्यते । पौरस्त्यदर्शनेष्वपि साङ्ख्यमीमांसादीनि कतिपयास्तिकदर्शनानि ईश्वरतत्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति चेत् चार्वाकबौद्धजैनादीनि कानिचित्तु नास्तिकदर्शनानि आयासेनैव खण्डयन्ति । प्राच्यदर्शनेषु नास्तिकमतानि खण्डयित्वा ईश्वरतत्त्वप्रतिपादनाय अन्यदर्शनापेक्षया न्यायदर्शनस्य महती भूमिका अस्ति । अनेन हि दर्शनेन चार्वाकबौद्धादीनामाक्षेपाणां बह्वीभिः युक्तिभिः खण्डनं कृतमस्ति । तत्रापि उदयनाचार्येण तु ईश्वरनिषेधमतिः धूलिधूसरिता कृतास्ति न्यायकुसुमाञ्जलौ । न्यायदर्शनवत् तत्समानतन्त्रत्वेन प्रथितेन वैशेषिकदर्शनेन यद्यपि सूत्रेष्वेव साक्षादीश्वरतत्त्वं प्रतिपादितं नास्ति, तथापि परवर्त्याचार्यैः व्याख्यातृभिस्तु नैयायिकवदीश्वरतत्त्वं प्रतिपादितं दृश्यते । अतोऽस्मिन् लेखे न्यायवैशेषिकदर्शनयोः परिचयप्रदानपूर्वकं तदुभयदर्शनप्रतिपादितेश्वरतत्त्वं विविच्य, तदुभयदर्शनाभ्यामीश्वरतत्त्वप्रतिपादनाय का रीतिः स्वीकृतास्तीति परिशीलयित्वा तयोर्मध्ये कथं साम्यं वैषम्यं वेस्तीति च समीक्षा कृता अस्ति ॥

मुख्यशब्दाः दर्शनम्, ईश्वरः, प्रमाणानि, तर्कः, अनुमानम्, श्रुतिः, सूत्रम्, भाष्यम् ।

विषयप्रवेशः

प्राच्यवाङ्मये विपुलानि अतीव गहनानि च दर्शनानि तत्त्वज्ञानिभिः महर्षिभिः प्रतिपादितानि सन्ति। तानि च दर्शनानि कोटिद्वये प्रविभक्तानि वर्तन्ते। विभागस्तु वैदिकावैदिकरूपः। तथा च कानिचन दर्शनानि श्रुतेस्सत्यत्वमङ्गीकृत्य तत्प्रतिपादितानां विषयाणां लोकोपयोगित्वञ्च मन्यन्ते। कानिचन दर्शनानि तु वेदस्य प्रामायण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति। एतेन दर्शनानां वैदिकावैदिकरूपो विभागः सञ्जातः । वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति दर्शनानि वैदिकानि, वेदस्य प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वन्ति दर्शनानि अवैदिकानीति उच्यन्ते । वैदिकदर्शनेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तादीनि दर्शनानि समागच्छन्ति। तथैवावैदिकदर्शनेषु तु चार्वाक-जैन-बौद्धसमाख्यानि समागच्छन्ति। यथेमानि वेदस्य प्रामाण्यविषये विवदन्ते, तथैव ईश्वरसद्भावविषयेऽपि । अतश्च ईश्वरवादीनि दर्शनानि, निरीश्वरवादीनि च दर्शनानि इत्यपि विभागः लभ्यते । परन्तु, अयं विभागः न तावत् समुचितः, यथाकथञ्चनापि सर्वैरपि दर्शनैः ईश्वरतत्त्वस्वीकारात् । केवलम् ईश्वर कः, कीदृशोऽवा, किन्तस्य स्वरूपम् ? इत्यादिषु विषयेष्वेव दर्शनानां मतभेदः । यथा अवैदिकदर्शनेषु अग्रगण्यं चार्वाकदर्शनमपि सर्वसम्पत्सम्पन्नो राजा एव ईश्वरः इति तु स्वीकरोत्येव । तथैव बौद्धजैनानाञ्च गतिः । वैदिकदर्शनेषु च साङ्ख्यदर्शनं पूर्वमीमांसादर्शनञ्च प्राधान्येन ईश्वरं न प्रतिपादयतः, परन्तु वेदस्य प्रामाण्यस्वीकारात्, वेदोक्तेश्वरस्य ब्रह्मणो निराकारणाभावाच्च इमेऽपि दर्शने ईश्वरस्य सत्तां स्वीकुरुत एवेति वक्तुं शक्यम् । न्यायवैशेषिकवेदान्तानि दर्शनानि तु साक्षादेवेश्वरतत्त्वं प्रतिपादयन्त्येव । अतः सर्वैरपि ईश्वरतत्त्वस्वीकारात् निरीश्वरवादीनि ईश्वरवादीनि च दर्शनानीति विभागः नोचितः । तस्मात् दर्शनानां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैदिकावैदिकविभागः एव युक्तियुक्तः । अत्र च लेखे ईश्वरतत्त्वस्वीकुर्वतोः न्यायवैशेषिकदर्शनयोः परिचयप्रदानपूर्वकं तद्दर्शनद्वयप्रतिपादितेश्वरतत्त्वं परिशील्यते ।

समस्याकथनम्

अत्र प्रस्तुते **न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादित-ईश्वरतत्त्वविचारः** इत्यस्मिन् विषये सन्ति नैकाः समस्याः । तासु काश्चन मुख्यत्वेन दृश्यन्ते । ताश्चाधोनिर्दिष्टानुसारं वर्तन्ते -

(क) किमिदं न्यायदर्शनम् ? एतद्दर्शनप्रतिपादितेश्वरतत्त्वस्य स्वरूपं किम् ?

(ख) किन्तत् वैशेषिककदर्शनम् ? एतद्दर्शनप्रतिपादितेश्वरतत्त्वस्य स्वरूपं किम् ?

(ग) न्यायदर्शनसम्मतेश्वरतत्त्वस्य वैशेषिकदर्शनाभिमतेश्वरतत्त्वेन सह साम्यं वैषम्यं वा किम् ?

अध्ययनस्योद्देश्यम्

लेखस्यास्य मुख्यमुद्देश्यं **न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादित-ईश्वरतत्त्वविचारः** इत्याख्ये विषये केन्द्रीभूय समस्याकथने उपस्थापितानां समस्यानां समाधानान्वेषणमेव अस्ति । फलतोऽस्य लेखस्य उद्देश्यमधोनिर्दिष्टानुसारमस्ति -

(क) न्यायदर्शनपरिचयप्रदानपूर्वकं तद्दर्शनाभिमतेश्वरतत्त्वस्य समीक्षणम् ।

(ख) वैशेषिकदर्शनपरिचयप्रदानपूर्वकं तद्दर्शनाभिमतेश्वरतत्त्वस्य समीक्षणम् ।

(ग) न्यायदर्शनाभिमतेश्वरतत्त्वस्य वैशेषिकदर्शनसम्मतेश्वरतत्त्वेन सह साम्यवैषम्यादिसमीक्षणम् ।

अध्ययनविधिः

अस्य लेखस्य कृते आवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनाय पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्रमुखः अस्ति । तत्र चास्मिन् लेखे न्यायवैशेषिकदर्शनविषयप्रतिपादकाः संस्कृतमूलाकरग्रन्थाः, ईश्वरतत्त्ववर्णनपराः ग्रन्थाः, नेपालीभाषायां हिन्दीभाषायाञ्च प्रकाशिताः न्यायवैशेषिकदर्शनसम्बद्धाः विविधाः ग्रन्था एव प्राथमिकसामग्रीत्वेन गृहीताः सन्ति । अन्यदर्शनेषु प्रतिपादिताः ईश्वरसम्बद्धविषयाः, पौरस्त्यदर्शनविशारदैर्लिखिताः लेखाश्च द्वितीयकसामग्रीत्वेन प्रयुक्ताः सन्ति । एवमेव अस्मिन् लेखे यथावश्यकमागमनात्मकविधेर्निगमनात्मकविधेश्च प्रयोगं विधाय व्याख्यात्मको विश्लेषणात्मको विधिश्च प्रयुक्तः अस्ति ।

न्यायदर्शनपरिचयः

दृश्यते=ज्ञायते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रेक्षणार्थकात् 'दृशिर् प्रेक्षणे'(पा.धा. १०५७) इत्यस्माद्धातोः करणव्युत्पत्त्या निष्पन्नदर्शनशब्देन तत्त्वज्ञानसाधनमित्यर्थोऽवगम्यते। तादृशतत्त्वज्ञानसाधनं वैदिकावैदिकभेदेन कोटिद्वये विभक्तमस्तीति विषयप्रवेशे एव सकारणं दर्शितमेव। तत्र वैदिकदर्शनसोपानभूतन्यायदर्शनं प्राचीनकालादारभ्यैव सुप्रसिद्धं वर्तते। प्राचीनकाले न्यायदर्शनस्य हेतुशास्त्रम्, हेतुविद्या, तर्कविद्या, तर्कशास्त्रम्, वादविद्या, आन्विक्षिकी, न्यायविद्या, इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धान्यासन्निति रामायणे (वा.रा. अयो. १००/३९) महाभारते (म.भा. शान्ति. ७-४/२) मनुस्मृतौ (मनुस्मृतिः १२/१०/६) इत्यादिषूपलभ्यते। उपनिषदादावपि दर्शनस्यास्य बीजानि समुपलभ्यन्ते। यथा बृहदारण्योकोपनिषदि 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (२/४/५) इत्यादिवाक्ये आत्मनो मननयोग्यत्वं प्रतिपादितमस्ति। तच्च न्यायसम्मततर्कस्यैव समर्थकमस्तीति वक्तुं शक्यते। एवमेव छान्दोग्योपनिषदि - **स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यग्ं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां नक्षत्रविद्या ग्ं सर्पदेजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि**' (७-१-२) इति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्ये वाकोवाक्यमितिपदेन तर्कशास्त्रं गृह्यते इति दार्शनिकैः वर्ण्यते। एवमेव छान्दोग्योपनिषद्येव - **आकाशेनाह्वयति आकाशेन श्रृणोति आकाशेन प्रतिश्रृणोति**' (७-१२-१) इत्यादिवाक्येषु शब्दस्य संवाहकरूपेण आकाशो वर्णितः। एतच्च न्यायदर्शनेनापि मन्यते। यथोक्तं तर्कसंग्रहे विदुषा अन्नम्भट्टेन - शब्दगुणकमाकाशम् इति। (अन्नंभट्टः, ई. २००४ : ३)) एवमेव मुण्डकोपनिषदि - **नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः, न च प्रमादात् तपसो वाऽप्यलिङ्गात्** (३-२-१), इत्यादिवाक्ये प्रयुक्तलिङ्गपदेन न्यायसम्मतानुमानप्रमाणस्य सङ्केतः कृत इति विद्वांसो वर्णयन्ति। अत एतादृशैः उपनिषदादौ प्राप्तवाक्यैः दर्शनस्यास्य प्राचीनत्वं निर्विवादतया निश्चेतुं शक्यते। अपि चास्य न्यायदर्शनस्य कृते आन्विक्षिकी इति शब्दस्यापि प्रयोगो बहुत्र दृश्यते। यथा भाष्यकारवात्स्यायनेन - **इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी=न्यायविद्या** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : पृ. ५) इति वाक्ये दर्शनस्यास्य आन्वीक्षिकीति संज्ञासीदिति वर्णितम्। दर्शनस्यास्य आन्वीक्षिकी संज्ञा कौटिल्यस्यार्थशास्त्रेऽपि दृश्यते। यथा -

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता॥ (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : पृ. ५) इदानीं न्यायपदस्यार्थः क्रियते। नीयते=प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेन इति व्युत्पत्या 'नी'त्युपसर्गपूर्वकाद् **'इण् गतौ'**(पणिनीयधातुः ११२०) इत्यस्माद्धातोः निष्पद्यते न्यायशब्दः। न्यायशब्दस्य भाष्यकारवात्स्यायनेन **कः पुनरयं न्यायः ? प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्तते इति आन्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्।** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : पृ. ६) इत्यर्थो दर्शितो वर्तते। एवमेव वार्तिककारेण उद्योतकरेणापि - **किमुक्तं भवति ? समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्यायः इति। नैकैकं प्रमाणमर्थपरिच्छेदहेतुभावेन व्यवतिष्ठमानं न्याय इत्युच्यते, किन्तु समस्तानि। सोऽयं विप्रतिपत्तिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय इति वक्ष्यामः** (उद्योतकरः, ई. १९९७ : पृ. १२) इत्यर्थः कृतः अस्ति। तथैव तात्पर्यटीकाकारेण वाचस्पतिमिश्रेण च - **प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवाः प्रमाणानि, तैरर्थस्य लिËस्य परीक्षा परीक्षणम् ।...। न साक्षात्प्रतिज्ञादयः अवयवाः अर्थपरीक्षायामुपयुज्यन्ते। अपि तु स्वकारणतत्प्रमाणसूचनेन। तस्मात् प्रमाणानामवान्तरव्यापारः प्रतिज्ञादय इत्युपपन्नं प्रमाणैरर्थपरीक्षणम्।** (मिश्रः, वि.सं. २०४६ : पृ. ४२) इत्यर्थः कृतः अस्ति न्यायशब्दस्य। अपि चेदं दर्शनं वेदस्याप्रामाण्यनिरसनद्वारा याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपपरिचायकतया च प्रसिद्धं वर्तते। दर्शनस्यास्य महत्वं वर्णितमस्ति नैयायिकजयन्तभट्टेन, यथा -**'न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात्। वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन् साधवः ? किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति ? तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेद-प्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परं विद्यास्थानम्** (भट्टः, ई. १९८४ : पृ. ८) इत्युक्त्वा दर्शनस्यास्य वैशिष्ट्यं दर्शितं न्यायमञ्जर्याम्। दर्शनमिदं प्राच्यनव्यभेदेन द्विधा विभक्तं वर्तते। प्राचीनन्यायः प्रमेयप्रधान इति स्वीक्रियते चेत् नव्यन्यायः प्रमाणप्रधान इति। तथापि उभयस्यापि मतस्य मुख्यरूपेण प्रतिपादनीयाः पदार्थास्तु गौतमोक्तषोडशपदार्था एव। षोडशपदार्थेषु नव्यन्यायः प्रथमपदार्थं प्रमाणमादाय प्राधान्येन, प्रमेयादीन् पदार्थान् तु गौणरूपेण चिन्तयति चेत् प्राचीनन्यायः प्रमेयादीनपि प्राधान्येनैव चिन्तयति। महर्षिणा गौतमेन पञ्चसु अध्यायेषु विभज्य सूत्राणि रचितानि। **त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : पृ. ५) इति भाष्योक्तप्रकारेणैव सूत्रकारः -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमाणप्रमेशसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगमः (न्या.सू. १-१-१) इति सूत्रेण प्रमाणादीनां षोडशपदार्थानां समुद्देशमकरोत् । ततः प्रथमाध्यायस्य आह्निकद्वये एषां विभागपुरस्सरं लक्षणानि उक्त्वा द्वितीयाध्यायात् पञ्चमाध्यायपर्यन्तं निरुक्तलक्षणानां परीक्षणं सुविस्तृतं कृतवान् । तत्र द्वितीयाध्यायस्य आह्निकद्वये प्रत्यक्षादीनि चत्वारिप्रमाणानि परीक्षितानि । तृतीयाध्यायस्य आह्निकद्वये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निके च **आत्मशरीरेन्द्रियबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्** (न्या.सू. १-१-९) इति सूत्रोक्तानि द्वादशप्रमेयाणि परीक्षितानि । ततश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयाह्निके प्रसङ्गात् तत्त्वाज्ञानोत्पत्तिप्रकारः प्रदर्शितः । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निके साधर्म्यवैधर्म्यसमादिचतुर्विंशतिजातयो विभज्य परीक्षिताः । तत्रैव द्वितीयाह्निके तु प्रतिज्ञाहान्यादीनि द्वाविंशतिनिग्रहस्थानानि विभज्य परीक्षितानि । गौतमसूत्राणामेषां विस्तृतं भाष्यं ऋषिकल्पो विद्वत्प्रवरो वात्स्यायनोऽकरोदिति तदीयभाष्यस्यान्तस्थश्लोकेनैव ज्ञायते -

योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वतदां वरः ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ४५९) ।

न्यायदर्शने तत्त्वविचारः

दर्शनेऽस्मिन् तत्त्वतया षोडशपदार्थाः परिगणिताः । न्यायसूत्रभाष्यकारेण - **किं पुनस्तत्त्वम् ? इति स्वयं प्रश्नं विधाय सतश्च सद्भावः असतश्चासद्भावः** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ३) इत्युक्त्वा समाधानं प्रादर्शि । सद्रूपेण परिगणिताः षोडषपदार्थाः सूत्रकारेणेत्थं वर्णिताः -

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगमः (न्या.सू. १-१-१) इति। तथा चाभिजानन्त्येव विद्वांसो यत् धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव प्रधानः, अतस्तत्प्राप्तये च दर्शनेनानेन षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानं कारणत्वेन वर्णितम् इति। एषु च पदार्थेषु प्रथमपदार्थः प्रमाणम् । तच्च न्यायदर्शनेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन चतुर्विधं स्वीक्रियते **प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि** (न्या.सू. १-१-३) । एवमेव आत्मा शरीरम्, इन्द्रियम्, अर्थाः, बुद्धिः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रेत्यभावः, फलम्, दुःखम्, अपवर्गश्चेति द्वादशविधानि प्रमेयाणि स्वीकृतानि सन्ति -

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् । (न्या.सू. १-१-९)

एष्वेव प्रमेयेषु अन्यतमं प्रमेयमात्मा । स चात्मा द्विविधः स्वीकृतोऽस्ति जीवात्मा, परमात्मा च । ज्ञानाधिकरणमात्मा, स द्विविधो जीवात्मा परमात्मा च । (अन्नंभट्टः, ई. २००४ : ३) । अत्र च मुख्यविषयः ईश्वर एव परिशील्यते ।

न्यायदर्शने ईश्वरविचारः

स्वर्गापवर्गयोः मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्ति मसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ (न्यायकुसुमाञ्जलिः १-१)

मनीषिणो योगिनो यस्योपासनां स्वर्गापवर्गयोः मार्गमनुमन्यन्ते स परमात्मेति नाम्ना ख्यातो जगति वर्तते । अतश्चायं परमात्मा चिन्तनीयः अस्ति । यद्यपि न्यायदर्शनं प्रमाणप्रधानदर्शनत्वेन स्वीक्रियते, प्रमाणमन्तरा प्रमेयसिद्धेरभावात्, अनेन दर्शनेन स्वीकृतेंषु षोडशपदार्थेषु प्रमाणपदार्थस्यैव प्राधान्याच्च, तथापि प्रमाणैः यत्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साध्यते, तत् प्रमेयञ्च अस्य दर्शनस्य अपरो विषयः । सूत्रकारेण गौतमेन प्रमेयपरीक्षणक्रमे प्रेत्यभावस्य परीक्षणप्रसङ्गे सूत्रत्रयेण ईश्वरतत्त्वं प्रतिपादितं वर्तते । जीवात्मनां कर्मानुसारेण फलप्रदाता ईश्वरः, स च सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् । **ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्** (न्या.सू. ४-१-१९) इति ईश्वरनिरूपणाय प्रोक्तं प्रथमं सूत्रम् । ईश्वरस्य स्पष्टं स्वरूपमस्मिन् सूत्रे प्रायः न ज्ञायते, परन्तु सूत्रेणानेन पुरुषकर्मणां सत्यपि प्रयासविशेषे वैफल्यदर्शनात् परमेश्वरोऽपि कारणमिति सूत्रकारस्य आशयः । अस्यैवार्थं स्पष्टीकुर्वन् भाष्यकारो वात्स्यायनो वक्ति - **पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति, यदधीनं स ईश्वरः, तस्मात् ईश्वरः कारणमिति ।** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ३५३) तथैव द्वितीये सूत्रे पूर्वपक्षमुपस्थापयित सूत्रकारः **न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः** (न्या.सू. ४-१-२०) इति । ईश्वरो न कारणम्, फलप्राप्तेरदर्शनात् । यदीश्वरः कारणं स्यात्तदा तस्य नित्यत्वेन पुरुषकर्मणामभावेऽपि कदाचित् फलसिद्धिः स्यात्, न चैवं कदापि दृश्यते, अतः ईश्वरः न कारणमिति सूत्रार्थः । अस्य सूत्रस्य भाष्यमित्थं करोति भाष्यकारः **ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः अपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ।** (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ३५४) । पुनः स्वसिद्धान्तस्थापनाय अग्रिमं सूत्रम् उपस्थापयति सूत्रकारो गौतमः -**तत्कारित्वादहेतुः** (न्या.सू. ४-१-२१) इति । । कर्मफलस्य ईश्वरसम्पादितत्वात् पूर्वसूत्रोक्तो हेतुः न युक्तः इति सूत्रार्थः । अस्यैवं भाष्यं विदधाति भाष्यकारः -

पुरुषकारमीश्वरो-गृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति, तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति । (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ३५४) । यद्यपि महर्षिः गौतमः सूत्रेषु ईश्वरविषये नाधिकं विचारयति, न च तेन ईश्वरसिद्ध्यर्थम् अधिकानि सूत्राणि रचितानि, तेन च गौतममते ईश्वरः कीदृशोऽङ्गीक्रियते इति सूत्रानुरोधेन वक्तुं न शक्यते, तथापि भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकादिपञ्चग्रन्थिपरम्पराध्ययनेन गौतमसम्मतेश्वरतत्त्वं ज्ञातुं शक्यते । न्यायवार्तिककारः उद्योतकरः ईश्वरसाधनाय स्पष्टतः अनेकानि अनुमानानि प्रस्तौति -

प्रधानपरमाण्वदृष्टानि प्राक् प्रवृत्तेः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवत् । यथा अचेतनं वास्यादि बुद्धिमता तक्ष्णा अधितिष्ठितमेव प्रवर्तते अचेतनत्वात् स्वयमेव न तस्य प्रवृत्तिर्भवति । अचेतनस्य प्रधानस्य (सांख्याभिमतायाः प्रकृतेः), परमाणूनाम्, अदृष्टस्य, च प्रवृत्तिः न चेतनमधिष्ठातारं विना सम्भवति, अतः केनचिदधिष्ठात्रा भाव्यम्, यश्चाधिष्ठाता स एवेश्वरः । रीत्या चानया प्रधानपरमाण्वदृष्टानामधिष्ठायकतयेश्वसिद्धिर्भवति । यदि चाधिष्ठातारं विना प्रधानपरमाण्वदृष्टानां प्रवृत्तिर्भवतीति स्वीक्रियते तदा सततमेव प्रवृत्तैरेभिर्भाव्यम् । न हि सततं प्रवर्तन्ते प्रधानपरमाण्वदृष्टानि अतोऽवश्यं चेतनेन केनचिदधिष्ठायकेन भवितव्यम् । (उद्योतकरः, ई. १९९७ : ९४६) । अत्रायमाशयः उद्योतकरस्य यत् यद्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्तते चेत् तदा कदाचित् प्रवृत्तिः कदाचिच्च निवृत्तिः नैव सम्भवति, भवति च कदाचित् प्रधानपरमाण्वदृष्टानां प्रवृत्तिः कदाचिच्च निवृत्तिः । अत एतेषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति । एवमेवाग्रे चोद्योतकरः अदृष्टाधिष्ठायकत्वेन ईश्वरसाधनाय एकमपरमपि अनुमानं प्रस्तौति -

धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्य उपभोगं कुरुतः करणत्वात् वास्यादिवत् । (उद्योतकरः, ई. १९९७ : ९४७) अत्र करणत्वेन हेतुना धर्माधर्मयोः अधिष्ठातारमीश्वरं सिद्ध्यति । एवमेव महाभूतानामधिष्ठातृतयापि परमेश्वरं साधयति उद्योतकरः । तत्रानुमानद्वयं समुपस्थाप्यते महाभूतानामधिष्ठायकत्वसाधनाय ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क. वायून्तानि भूतानि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि, स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवत् ।

ख. महाभूतादिकं व्यक्तं बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपामित्त्वात् तुर्यादिवत् ।

एतेनानुमानद्वयेन महाभूताधिष्ठायकतयापि ईश्वरं साधयति न्यायवार्तिककारः । (उद्योतकरः, ई. १९९७ : ९५७) न्यायवार्तिकस्य तात्पर्यटीकाकारश्च अत्रानुमानमेकं प्रास्तौत् -

यद्विवादाध्यासिताः, तनुतरुमहीधरादयः उपादानाभिज्ञचेतनकर्तृकाः उत्पत्तिमत्वात्, अचेतनोत्पादानत्वाद्वा । यदुत्पत्तिमदचेतनोपादानं वा भवति तत्सर्वमुपादानाभिज्ञपूर्वकं भवति यथा प्रसादादि । तथा च विवादाध्यासिताः तनुतरुमहीधरादयोऽपि विद्यन्तेऽर्थात् उत्पत्तिमन्तः अचेतनोपादानवन्तश्च विद्यन्ते । अत एतेषामपि उपादानाभिज्ञपूर्वकत्वं सिद्ध्यति । (मिश्रः, वि.सं. २०४६ : ९५३) । अत्र वाचस्पतिमिश्रः स्पष्टयति यल्लोके त्रिविधाः भावाः भवन्ति केचन प्रसिद्धचेतनकर्तृकाः, यथा प्रासाद-अट्टालिका-गोपुर-तोरणादयः । केचन च प्रसिद्धतद्विपर्ययाः यथा परमाण्वाकाशादयः, केचन च संदिग्धचेतनकर्तृकाः यथा तनुतरुमहीधरादयः । तेषु संदिग्धचेतनकर्तृकेषु तनुतरुमहीधरेषु चेतनकर्तृकत्वं साध्यते । एतेषां चेतनकर्तृकत्वे सिद्धे सति यच्चेतनकर्तृकत्वं तनुतरुमहीधरादीनां स चेतन एवेश्वरः इति भवतीश्वरसिद्धिः । एतत्तु वक्तुं शक्यते यत् गौतमेन परमेश्वरः वेदानां प्रणेता, जीवकर्मफलदाता, च स्वीक्रियते । ईश्वरस्य जीवकृतकर्मफलदातृत्वे स्वीकृते सर्वज्ञत्वमपि अस्य स्वीकार्यं भवति, जीवकृतकर्मणाञ्चानन्त्यात् तेषां परिज्ञानाय । सर्वज्ञत्वं विना न हि अस्य जीवकृतकर्मफलदातृत्वं घटते । अनेन ईश्वरः जीवकर्मणां नियन्तेति च सिद्ध्यति । परन्तु ईश्वरस्य के गुणाः गौतमेन महर्षिणा स्वीक्रियन्ते इति तु सूत्रानुसारेण नावगन्तुं शक्यते, अतस्तदर्थमर्वाचीनानां नैयायिकानां ग्रन्थाः द्रष्टव्याः भवन्ति ।

गौतमादर्वाचीनेषु नैयायिकाचार्येषु मुख्यरूपेण उदयनाचार्यः न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थे ईश्वरानङ्गीकुर्वतां बौद्धादीनां समग्रमपि मतं युक्त्या खण्डयन् नैयायिकाभिमतेश्वरतत्त्वं प्रतिपादयति । तत्र चेश्वरस्यास्तित्वं निराकुर्वतां बौद्धादीनां मतानि खण्डयित्वा ईश्वरस्यास्तित्वं प्रतिपादनाय उदयनाचार्येण अनेके हेतवः प्रस्तुताः सन्ति । यद्यपि वेदप्रामाण्याच्च ईश्वरः प्रतिपाद्यते एव, तथापि वेदस्य प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वतां नास्तिकानां कृते अनुमानेन प्रमाणेन चेश्वरः सिद्ध्यतीति उदयनाचार्येण अनेकैः हेतुभिः ईश्वरः प्रतिपादितः अस्ति ।

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ (न्यायकुसुमाञ्जलिः ५-१)

अत्र च कार्यात्, आयोजनायाः, धृतेः, पदात्, प्रत्ययात्, श्रुतेः, वाक्यात्, सङ्ख्याविशेषात् इत्यादिभिः हेतुभिः उदयनाचार्येण ईश्वरस्य सिद्धिः कृता वर्तते । यथा :-

क. क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत् । तत्कर्ता अलौकिकः ईश्वरः ।

ख. सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात्, अस्मदादिशरीरक्रियावत् । अत्र च आयोजनं नाम कर्मैव । प्रयत्नकर्ता चेश्वरः ।

ग. ब्रह्माण्डधृतिः प्रयत्नवत्संयोगजन्या धृतित्वात्, वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् । प्रयत्नवान् चेश्वरः ।

घ. ब्रह्माण्डं प्रयत्नवद्विनाश्यम्, विनाशित्वात्, पाट्यमानपटवत् । प्रयत्नवान् चेश्वरः एव ।

ङ. घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः, व्यवहारत्वात्, आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । पदं नाम व्यवहारः । स च स्वतन्त्रपुरुषः ईश्वरः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च. वेदप्रमा कारणगुणजन्या, प्रमात्वात, प्रत्यक्षादिप्रमावत्। कारणगुणवान् ईश्वरः।

छ. वेदाः सर्वज्ञप्रणीताः वेदत्वात्, आयुर्वेदवत्। श्रुतिः नाम वेदः। स च सर्वज्ञः ईश्वरः।

ज. वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, भारतादिवत्। स च पुरुषः ईश्वरः।

झ. सर्गादौ द्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वित्वम् अपेक्षाबुद्धिजन्यम्, अनेकसङ्ख्यात्वात्। स चापेक्षाबुद्धिमान् ईश्वरः। (मिश्रः, ई. २००४ : पृ. २७)।

एवं सूत्रभाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकातात्पर्यपरिशुद्धिक्रमेण पञ्चग्रन्थिपरम्परायां महर्षिणा गौतमेन ईश्वरविषये रचितेषु सूत्रेषु भाष्यकारेण वात्स्यायनेन, वार्तिककारेण उद्योतकरेण, तात्पर्यटीकाकारेण वाचस्पतिमिश्रेण, तात्पर्यपरिशुद्धिकारेण उदयनाचार्येण च व्याख्यानक्रमे ईश्वरस्यास्तित्वं प्रतिपादितमस्ति चेत्, तदतिरिक्तं चोदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ विशेषरूपेणैव अनेकैः तर्कैः प्रमाणैश्च ईश्वरः प्रतिपादितः अस्ति। एवं प्रतिपादितस्य ईश्वरस्य स्वरूपमेवं वक्ति जयन्तभट्टः न्यायमञ्जर्याम् -

स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः।

क्लेशकर्मविपाकादिपरामर्शविवर्जितः॥ (भट्टः, ई. १९८३ : पृ. १७५)

अर्थात् दिव्यगुणयुक्तः सः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वाद् वेदानां ज्ञाता, त्रैलोक्यनिर्माता, नित्यानन्दस्वरूपः क्लेशकर्मविपाकाशैरपरामृष्टः ईश्वरः। न्यायभूषणकारः भासर्वज्ञस्तु ईश्वरः जगत्स्रष्टा, सर्वज्ञाता, अष्टविधैश्वर्ययुक्तो वर्तते इति वर्णयति -

तत्र परमात्मा भगवान् महेश्वरः।

तस्य लक्षणं परमैश्वर्यत्वं सकलजगद्विधातृत्वञ्चेति। (भासर्वज्ञः, ई.१९६८ : पृ. २४७)

निष्कर्षे च वक्तुं शक्यते यत् न्यायदर्शने अयञ्चेश्वरः नित्यः, विभुः, नित्यज्ञानवान्, सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान् चास्ति, जगतः निमित्तकारणञ्चास्तीति प्रतिपाद्यते। अस्य ज्ञानं नित्यमेकं प्रत्यक्षात्मकं सर्वविषयकञ्च। अयमीश्वरः अशरीरी, जगतः सर्जकः। जीवकृतं धर्माधर्मात्मकं कर्मायमीश्वरोऽधितिष्ठति। वेदाँश्च प्रतिकल्पमयं रचयति। ईश्वरस्य एतत्सर्वमपि वैशिष्ट्यं वैशेषिकदर्शनेन सह साम्यत्वात् वैशेषिकाभिमतेश्वरतत्वसमालोचनक्रमे तत्रैव प्रतिपाद्यते। इत्थं संक्षेपेण न्यायदर्शनाभितेश्वरतत्त्वं समीक्ष्य वैशेषिकदर्शनपरिचयः प्रस्तोष्यते।

वैशेषिकदर्शनपरिचयः

दर्शनस्यास्य प्रवर्तकाचार्यः महर्षिः कणादोऽस्ति। अस्य चान्यानि नामानि कणभुक्, काश्यपः, उलूक इत्यादीन्यपि सन्ति। अनेकसामान्येषु विशेषाख्यपदार्थस्य स्वीकारात् वैशिष्ट्यबोधनाच्च दर्शनस्यास्य नाम वैशेषिकदर्शनमिति विख्यातं वर्तते। अपि च दर्शनमिदं काणाददर्शनमिति नाम्ना, औलूक्यदर्शनमिति नाम्ना च प्रसिद्धं वर्तते। वस्तुतस्तु परमाणुषु भेदसाधनाय विशेषाख्यपदार्थस्याङ्गीकारात् वैशेषिकदर्शनमिति नाम आगतम्। केचन विद्वांसस्तु द्वित्व-पाकजोत्पत्ति-विभागजविभागेषु वैशेषिकदर्शनस्यैकं विशिष्टं मतं वर्तते, अतो दर्शनस्यास्य नाम वैशेषिकदर्शनमित्यागतमिति वदन्ति -

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे।

यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः॥ (शर्मा, ई. १९९८ : पृ. ७४)

अस्य दर्शनस्य नामकरणे विभिन्नानि मतानि प्राप्यन्ते। तेषु पञ्च मतानि मुख्यत्वेनाधोनिर्दिष्टानि सन्ति -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(क) नान्येन दर्शनेन विशेषनामको विलक्षणपदार्थः स्वीक्रियते परन्त्वनेन काणाददर्शनेन तु तादृशपदार्थस्य स्वीकृतत्वादस्य दर्शनस्याख्या वैशेषिकदर्शनमिति। तथा हि विशेषमधिकृत्य प्रवृत्तं दर्शनं वैशेषिकदर्शनम्।

(ख) विगतः शेषो यस्य तत् विशेषम्, विशेषम् एव वैशेषिकम्। अनया रीत्या निर्विशेषमेवोक्तो विशेषपदस्यार्थः। एतावता च न्यायदर्शनस्वीकृतानां प्रमाणादिषोडशपदार्थानामनेन दर्शनेन स्वसम्मतसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावितत्वादस्य संज्ञा वैशेषिकदर्शनमिति।

(ग) मोक्षँवस्थायाङ्किल तावदनेन काणाददर्शनेनात्मस्थानामखिलानां विशेषगुणानां साकल्येन नाश्यत्वं स्वीक्रियते। एतावता मोक्षप्रसङ्गे यच्च दर्शनं विशेषगुणसम्बद्धं भवति तदेव वैशेषिकदर्शनमिति।

(घ) 'विशेषणम् एव विशेषः' इति व्युत्पत्त्या चानयोद्देशलक्षणपरीक्षँक्रमेण पदार्थविश्लेषणरीतिरेव विशेष इति। तादृशप्रक्रियारूपं विशेषमवलम्बते यद्दर्शनं तदेव वैशेषिकदर्शनमिति।

(ङ) भेदो विशेषगुणश्च विशेषपदस्यार्थद्वयम्। वेदान्तदर्शनेन आत्मनि पारस्परिको भेदो विशेषगुणश्चोभयमपि न स्वीक्रियते। सांख्यदर्शनेन च स्वीकृतत्वे च भेदस्य न विशेषगुणः स्वीक्रियते। अनेन च काणाददर्शनेनोभयस्याप्युररीकृतत्वात् संज्ञा चास्य वैशेषिकमिति। (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : भूमिका, पृ. ४)

अनेन दर्शनेन विशेषतः सप्तपदार्थाः वर्ण्यन्ते इति हेतोः पदार्थशास्त्रमिति च अस्य दर्शनस्य कृते व्यवहारो दृश्यते । व्याकरणशास्त्रं यथा पदनिर्वचनेन सकलशास्त्रोपयोगि लोकोपयोगि च, तथैव इदमपि वैशेषिकदर्शनं पदार्थानामसङ्कीर्णतया स्वरूपनिरूपणेन सकलशास्त्रोपयोगि लोकोपयोगि च भवति । अत एवोच्यते **काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्** (प्रसिद्धः श्लोकः) इति।

गौतमसूत्रापेक्षया काणादसूत्राणां प्राचीनत्वं सूत्रकारस्य शैलीं भाषाञ्च अधीत्य स्पष्टं ज्ञायते । गौतमसूत्रभाष्यकर्ता वात्स्यायनः स्वभाष्ये -

अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयं तद्भेदेन, च अपरिसङ्ख्येयम् । अस्य तु तत्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यतः एतदुपदिष्टं विशेषेण (वात्स्यायनः, ई. १९९८ : ३०) इति वैशेषिकदर्शनोक्तान् षट्पदार्थान् अनूदितवान्। अतश्च न्यायदर्शनापेक्षया काणाददर्शनस्य प्राचीनत्वं वक्तुं शक्यम्। महर्षिणा कणादेन दशसु अध्यायेषु सूत्राणि प्रणीतानि सन्ति। तत्र प्रथमं सूत्रमस्ति अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः (वै.सू. १-१-१) इति । इत्थं प्रथमसूत्रे धर्मव्याख्यानं क्रियते इति प्रतिज्ञाय अग्रे चतुर्थसूत्रे धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसम् (वै.सू. १-१-४) इति पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं प्राप्यते इति कथयता पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्येते। अतो धर्मव्याख्यानं प्रतिज्ञाय पदार्थतत्त्वनिरूपणं न युक्तमिति कृत्वालोचकाः -

धर्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम्।
सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपमम्॥ (प्रसिद्धः श्लोकः)।

इत्येवं रूपेण उपहसन्ति। परन्तु एतन्न युक्तम्, यतो योगजधर्मविशेषेणैव पदार्थानां यथार्थस्वरूपं ज्ञातुं शक्यते, नान्यथा। अतो नास्ति निन्दायाः उपहासस्य वावकाशः।

वैशेषिकदर्शने तत्त्वविचारः

वैशेषिकदर्शने तत्त्वतया षट्पदार्था निर्दिष्टाः सन्ति। तत्राभावाख्यपदार्थं स्वीकृत्य सप्तविधपदार्थान् वर्णयन्ति वैशेषिकाः। अत इह जगतीतले सप्तैव पदार्थाः सन्तीति वैशेषिकाणां मतम्। एतेषां पदार्थानां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसस्य प्राप्तिर्भवतीति वर्ण्यते। ते च पदार्थाः सूत्रे एवोक्ताः - **धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्।** (वै.सू. १-१-४)

वैशेषिकदर्शने द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां प्रसङ्गानुसारम् अभावाख्यस्य सप्तमपदार्थस्य च यथार्थस्वरूपं महर्षिणा कणादेन दशसु अध्यायेषु प्रतिपादितमस्ति । तत्र च पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशकालदिगात्ममनांसीति नवद्रव्याणि, रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोग-विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चेति चतुर्विंशतिगुणाः, उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि, परमपरञ्चेति द्वे सामान्ये, अनन्ताः विशेषाः, समवायसम्बन्धः, प्रागभावप्रध्वंशाभावात्यन्ताभावान्योऽन्याभावाश्चेति चत्वारोऽभावपदार्थाश्च वर्णिताः सन्ति । अत्र तु विस्तरभयादेषां पदार्थानां विशेषसमालोचनं न क्रियते । अत्र च द्रव्यपदार्थेषु अन्यतमोऽस्ति आत्मा । स चात्मा न्यायदर्शनवद् जीवेश्वरभेदाद् द्विविधः स्वीक्रियते वैशेषिकदर्शने च । अत्रैव प्रसङ्गानुसारेण वैशेषिकदर्शनाभिमतेश्वरतत्त्वस्य समीक्षणं क्रियते ।

वैशेषिकदर्शनसम्मतेश्वरतत्त्वविचारः

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः समानतन्त्रत्वात् अस्यापि दर्शनस्य ईश्वरविषये न्यायदर्शनसमानमेव मतं प्राप्यते । यद्यपि न्यायसूत्रे यथा सूत्रकारेण प्रत्यक्षतः ईश्वरविषये उक्तमस्ति, न तथा वैशेषिकसूत्रे महर्षिणा कणादेन उक्तं वर्तते । अतः केचन विद्वांसः दर्शनमिदं निरीश्वरवादिदर्शनमित्यपि वदन्ति । परन्तु कथनमिदं नोचितम्, अनेन दर्शनेन ईश्वरतत्त्वस्वीकारात् । न हि कस्यचन वस्तुनः उद्देशमात्रेण कथनाभावात् तस्य अस्वीकार इति कथनमनुचितः । केचन विद्वांसः इत्थमस्येश्वरवादित्वं प्रतिपादयन्ति - वेदस्य प्रामाण्यस्थापनक्रमे सूत्रकारेण **तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्** (वै.सू. १-१-३) इति सूत्रे तद्वचनादिति तत्पदेन ईश्वर एव संकेतितः अस्तीति उच्यते । एवमेव वैशेषिकसूत्राणां भाष्यकर्ता प्रशस्तपादाचार्यः स्वभाष्यस्य मङ्गलाचरणे एव स्पष्टतः ईश्वरं प्रणमति, तेन च वैशेषिकदर्शने ईश्वरस्यास्तित्वं स्वीक्रियते इति च स्पष्टं भवति । तथा च -

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।

पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥ (प्रशस्तपादभाष्यम्, मङ्गलाचरणम्)

अस्मिन् श्लोके प्रशस्तपादाचार्येण हेतुमीश्वरम् इत्युक्त्वा प्रथममेव ईश्वरः प्रणमितः अस्ति । स चेश्वरः जगतः निमित्तकारणमस्तीति च तत्र प्रदत्तेन हेतुमिति विशेषणेन ज्ञायते । सृष्टिप्रकरणे च प्रशस्तपादाचार्यः सृष्टिसंहारकर्तृरूपेण ईश्वरस्योल्लेखं कृतवान् - **ईश्वरस्य संजिहीर्षावशात्**..... (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : पृ. १२२) । अस्य ग्रन्थस्य टीकायां न्यायकन्दलीकारः किरणवलीकारश्च ईश्वरस्यास्तित्वं स्वीकृतवन्तौ । तथा च प्रशस्तभाष्यस्य न्यायकन्दलीति व्याख्यायां श्रीधराचार्यः ईश्वरसद्भावे अनुमानस्य आगमस्य च प्रामाण्यं प्रस्तौति -

किं पुनरीश्वरसद्भावे प्रमाणम् ? आगमस्तावदनुमानञ्च । (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : पृ. १३३) । वस्तुतः महर्षिणा कणादने अनावश्यकत्वात् सर्वथासिद्धत्वाच्च सूत्रेषु साक्षादीश्वरस्य उल्लेखो न कृतः । तेन च परमात्मविवेचने परिमाणद्योतके सूत्रे विभुमहत्परिमाणेन परमात्मनः एव संकेतः कृतः । एवमेव **तद्वचनादाम्नायस्य प्रमाणम्** (वै.सू. १-१-३), **अस्मद्बुद्धिभ्यो लिËमृषेः** (वै.सू. १०-२-९) । इत्यादिसूत्रेषु च परमात्मनः एव संकेतः कृतः अस्ति । न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्येण यैः हेतुभिः परमात्मनः सिद्धिः कृता अस्ति, वैशेषिकदर्शनस्यापि तत्सम्मतमेव । परमात्मनः स्वरूपादिविषये कणादसूत्रेषु अवर्णितत्वात् परवर्त्याचार्याणां मतं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रष्टव्यं भवति । सर्वप्रथमं प्रशस्तपादाचार्येण सृष्टिसंहारकर्ता ईश्वरः इत्युक्तं वर्तते - **तच्चेश्वरचोदनादभिव्यक्ताद्धर्मादेव** (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : पृ. १८) । तस्य निःश्रेयसप्राप्तिः ईश्वरस्य विशेषप्रकारिका चोदना इच्छा तथा कार्यं कर्तुं प्रवृत्ताय धर्माद् भवति । अत्र च सहजरूपेणैव ईश्वरस्योल्लेखः कृतः । तथा च सृष्टिसंहारप्रक्रियायाम् ईश्वरस्य नामनिर्देशः कृतः परं न पृथग्रूपेण किञ्चित् स्वरूं वर्णितम् । अनेन ज्ञायते आचार्यः न दार्शनिकदृष्ट्या ईश्वरं प्रतिपादयति, अपि त्वाध्यात्मिकदृष्ट्या श्रद्धया च प्रतिपादयति । अतस्तस्य दार्शनिकी दृष्टिः यः ईश्वरः सृष्टिकर्ता स एव प्रलयकाले संसारखिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं विनाशयति, संहरति च । पुनः प्राणिनां भोगभूतये सृजति च । ईश्वरस्यापेक्षाबुद्धिरेव परमाणुषु क्रमेण द्वित्वादीन् उत्पादयति । (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : पृ. १२१) अतः प्रशस्तपादानुसारं परमात्मा एव महेश्वरः सकलभुवनपतिः, यस्य सिसृक्षा संजिहीर्षा च जगतः सृष्टिसंहारहेतुः, स एव प्राणिनामदृष्टवशात् जगदिदं सृजति संहरति च । स चेश्वरः नित्यज्ञानवान्, विभुः, जगतः अधिष्ठाता, जगतः निमित्तकारणम्, सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमाँश्चास्तीचि त न्यायकन्दलीकारेण सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । (प्रशस्तपादाचार्यः, ई. १९९७ : पृ. ४१) । परमेश्वरे अष्टौ गुणाः सन्तीति च वैशेषिकैरुच्यते । नैयायिकानाञ्च तत् सम्मतमेव । **संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे** (कारिकावली ३४) । संख्या, परिमाणम्, पृथक्त्वम्, संयोगः, विभागश्चेति पञ्च सामान्यगुणाः, बुद्धिः, इच्छा प्रयत्नश्चेति त्रयो विशेषगुणाः ईश्वरस्य सन्तीति वैशेषिकैः नैयायिकैश्च स्वीक्रियते । परन्तु अत्र एकत्वमेव संख्या, परममहत् परिमाणम्, सर्वद्रव्येषु संयोगविभागवाँश्चास्ति । सर्वस्मात् पृथगस्तीति पृथक्त्वमप्यस्ति । बुद्धिः नाम ज्ञानन्तु ईश्वरस्य नित्यम्, अतः नित्यज्ञानवान् अयम् । तथैव सर्वविषयकज्ञानवान् च, तस्य सर्वज्ञत्वात् । एवमेव इच्छा नाम अस्य संकल्पः । प्रयत्नश्च स्वाभाविकः सर्वशक्तिमत्वात् ।

उभयोर्दर्शनयोरीश्वरविषये साम्यवैषम्यपरिशीलनम्

न्यायदर्शनप्रतिपादितेश्वरतत्त्वपरिशीलनेन वैशेषिकदर्शनप्रतिपादितेश्वरतत्त्वपरिशीलनेन च ज्ञातुं शक्यते यत् उभयोर्दशनयोर्मध्ये ईश्वरतत्त्वविषये प्रायः समानसिद्धान्तः वरिवर्ति । यथा नैयायिकैरीश्वरस्य एकत्वं स्वीक्रियते तथैव वैशेषिकैरपि । यथा च न्यायदर्शनेन अनुमानप्रमाणेन प्राधान्येन, श्रुतिप्रमाणेन च ईश्वरस्य सिद्धिः क्रियते तथैव वैशेषिकैरपि । एवमेव न्यायदर्शने ईश्वरस्य ये विशेषगुणाः स्वीकृताः वैशेषिकदर्शने च त एव । यथा च न्यायदर्शनेन ईश्वरस्य जगतः निमित्तकारणत्वं प्रतिपादितं वैशेषिकदर्शनेन च तदेव स्वीकृतम् । ईश्वरः अशरीरी, नित्यज्ञानवान्, विभुः, सर्वज्ञः, सृष्टिस्थितिप्रलयकर्ता, जीवात्मानः भिन्नश्चेत्यादिविषयेष्वपि उभयोरपि दर्शनयोः समानमतिरेवास्ति । जीवकृतं धर्माधर्मात्मकं कर्म अयमीश्वरः अधितिष्ठति इत्यत्र चोभयोरपि दर्शनयोः समानसिद्धान्तः । ईश्वरः एव वेदस्य कर्ता, प्रतिकल्पमयमीश्वरः वेदान् रचयतीति विषये च दर्शनद्वयस्यैव समानधारणा । एवमीश्वरविषये न्यायवैशेषिकनये सर्वथापि साम्यं वर्तते इति स्पष्टं भवति । केवलमीश्वरस्य वर्णनप्रकारे लेशतो वैषम्यं दृश्यते एतद्दर्शनद्वये । यथा न्यायसूत्रकारः गौतमः सूत्रेष्वेव स्पष्टतया ईश्वरं वर्णयति न तथा वैशेषिकसूत्रकारः कणादः । महर्षिः कणादः स्वरचितसूत्रेषु केवलम् वेदस्य प्रामाण्यसाधनक्रमे तद्वचनादिति ईश्वरं संकेतयति चेत् गौतमस्तु स्वसूत्रेषु स्पष्टरूपेणैव ईश्वरं प्रतिपादयित । भाष्यादिषु व्याख्यानग्रन्थेषु, तन्मतप्रतिपादकेषु अन्येषु ग्रन्थेषु च उभयोरपि दर्शनयोः दार्शनिकैः व्याख्यातृभिश्च यथामति महता श्रमेण ईश्वरतत्वं प्रतिपादितमस्ति । एवं विवेचनेन स्पष्टीभवति यत् ईश्वरस्य स्वरूपविषये, कार्यविषये गुणविषये च न्यायदर्शनेन साकं वैशेषिकदर्शनं सम्पूर्णरूपेण साम्यमाधत्ते ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्षः

निष्कर्षे वक्तुं शक्यते यत् न्यायवैशेषिके उभेऽपि दर्शने प्राधान्येन ईश्वरतत्त्वं प्रतिपादयतः । एतयोर्दर्शनयोः मते ईश्वरः जगतः निमित्तकारणभूतः, जीवात्मनां कर्मफलप्रदाता, सृष्टिसंहारकर्ता, सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्, विभु चास्ति । अशरीरी अयमीश्वरः नित्यज्ञानवान्, सर्वज्ञः, वेदानामुपदेष्टा चैक एवास्ति । उभाभ्यामपि दर्शनाभ्यां विशेषतः अनुमानेन प्रमाणेन ईश्वरः प्रतिपाद्यते । अनुमानार्थञ्च अनेके हेतवः एभिः प्रस्तुताः सन्ति । उभयस्यापि दर्शनस्य सूत्रेषु सूत्रकारेण साक्षादनुक्ते सत्यपि भाष्यकर्तृभिः अन्यैश्च परवर्त्याचार्यैः महता श्रमेण, युक्त्या च ईश्वरतत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । यद्यपि इमे दर्शने अनुमानप्रमाणेन ईश्वरं साधयतः, तथापि योगजसन्निकर्षाख्येण योगिनां प्रत्यक्षगम्योऽपि भवतीत्यतः प्रत्यक्षेण प्रमाणेन च ईश्वरः सिद्ध्यतीति मतम् । तथैव **द्यावाभूमी जनयन् देव एकः, विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, सोऽकामयत, यस्य ज्ञानमयं तपः** इत्यादिभिरनेकैः श्रुतिवाक्यैरपि ईश्वरः सिद्ध्यतीति नैयायिकाः वैशेषिकाश्च शब्दप्रमाणेन च ईश्वरं साधयन्ति । एतावता न्यायवैशेषिकोभयदर्शनप्रतिपादितस्य ईश्वरतत्त्वस्य परिशीलनं समाप्तम् ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

अन्नंभट्टः, *तर्कसंग्रह* (आलोकव्याख्यासहितः व्याख्याकारः के.एस.वरदाचार्यः द्वितीयसंस्करणम्), मैसुरु : आर्षग्रन्थप्रकाशनम्, ई.सं.२००७ ।

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषद्, (सम्पादकः वासुदेवशर्मा), दिल्ली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, ई.सं.२००३ ।

उदयनाचार्यः, *न्यायकुसुमाञ्जलि* (तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याविभूषितः, व्याख्याता : महाकवि वसन्तत्र्यम्बक शेवडे), वाराणसी : चौखम्बासुरभारतिप्रकाशन, ई.सं. १९९७ ।

उद्योतकरः, *न्यायवार्तिक*, (सं. अनन्तलाल ठक्कुरः), नई दिल्ली : भारतीय दार्शनिकानुसन्धानपरिषद्, ई.सं.१९९७ ।

गौड, शशिबाला, *दर्शनशास्त्रस्येतिहास*, पुनर्मुद्रितसंसकरणम्, वाराणसी : चौखम्बासुरभारती, ई.सं.२००४ ।

पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, (सम्पादकः शिवप्रसाद द्विवेदी), वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन, ई.सं.१९९३ ।

प्रशस्तपादाचार्यः, *प्रशस्तपादभाष्य, (हिन्दीव्याख्यासहितम्*, व्याख्याकारः दुर्गाधर झा), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, ई.सं.१९९७ ।

भट्टः जयन्तः, *न्यायमञ्जरी*, (सम्पादकः के.एस.वरदाचार्यः), मैसुरु : प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, ई.सं.१९८३ ।

भट्टः जयन्तः, *न्यायमञ्जरी*, (सम्पा. गौरीनाथ शास्त्री), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, ई.सं.१९८२ ।

भासर्वज्ञः , *न्यायभूषण*, (न्यायसारव्याख्यानात्मकः), वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनम्, ई.सं.१९६८ ।

मनुः, *मनुस्मृति*, (सम्पादकः रामेश्वरभट्टः), दिल्ली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, ई.सं.२००३ ।

माधवाचार्यः, *सर्वदर्शनसंग्रह*, (सम्पादकः उमाशङ्करशर्मा), वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, ई.सं.१९८४ ।

मिश्र, नारायण, *वैशेषिकदर्शन एक परिचय*, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, ई.सं. १९६८ ।

मिश्रः वाचस्पतिः, *न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका*, (सम्पादकः राजेश्वर शास्त्री), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वि.सं.२०४६ ।

मिश्रः सच्चिदानन्दः, *ईश्वरपर्यालोचन*, वाराणसी : भारतीयविद्याप्रकाशन ई.सं. २००४ ।

वात्स्यायनः, *न्यायभाष्यम्, (प्रसन्नपदाव्याख्यासहितम्*, व्याख्याकारः सुदर्शनाचार्यः),अभिनवसंस्करणम्, वाराणसी : बौद्धभारती ई.सं.१९९८ ।

विश्वनाथ पञ्चाननभट्टाचार्यः, *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीसहिता*, व्याख्याकारः कृष्णवल्लभाचार्यः), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, ई.सं.२००३ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैशेषिकमीमांसयोः पदार्थविचारः

सीतारामखतिवडा
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

वैशेषिकमीमांसयोः पदार्थविचारः' इति शीर्षके लिखिते लघुकायके शोधलेखे वैशेषिकदर्शनस्वीकृतानां तथा च मीमांसादर्शने वर्णितानां पदार्थानां समीक्षणं कृतमस्ति । तत्र दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं वैशेषिकशब्दस्य मीमांसाशब्दस्य च व्युत्पत्तिरुपस्थापिता वर्तते । ततश्च वैशेषिकदर्शने स्वीकृतानां पदार्थानां विवेचनं कृत्वा अपरस्मिन् शीर्षके मीमांसादर्शनेऽभिमतानां पदार्थानामपि वर्णनं विहितमस्ति । ततश्च पदार्थविषये उभयोर्दर्शनयोर्मध्ये किं वैषम्यमिति सुष्ठुतया प्रतिपादितं वर्तते । तत्रापि कुमारिलप्रभाकरयोर्मते का भिन्नताऽस्ति ? सा च भिन्नता वैशेषिकैस्सह अस्ति नवेति विषयेऽपि चर्चा विहिता वर्तते । जातिविषये कुमारिलप्रभाकरयोः मतभेदप्रदर्शनपूर्वकं द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावानां विषयेऽपि वैशेषिकैस्सह मीमांसकानाञ्च साम्यवैषम्ये सरलया भाषया चोपस्थापिते वर्तेते ।

मुख्यशब्दावलिः वैशेषिकः, मीमांसा, पदार्थः, मतवैभिन्यम्, वैषम्यम् ।

विषयप्रवेशः

जीवनयापनक्रमे प्रयुक्तं श्रद्धाविचारकल्पनादीनां जीवनरहस्योद्घाटकानां समग्ररूपं दर्शनमिति कथ्यते । तत्र भावव्युत्पत्त्या दर्शनम्- दृष्टिः, यथार्थज्ञानमिति । दृश्यते- ज्ञायते तत्त्वं येनेति करणव्युत्पत्त्या च ज्ञानार्थक- दृश् (प्रेक्षणे) धातोः ल्युट्प्रत्यये अनादेशे च कृते सिद्धत्ययं दर्शनशब्दः(आप्टे :२००९:४५०) । तादृशव्युत्पत्तिलभ्यश्चार्थो दृष्टिसाधनम् । एतादृशदर्शनशब्दस्य अनेकेऽर्था भवन्ति । यथोक्तं कोशकारेण- 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' (अमरकोशः :२०२८:२४३) ।

प्रयोगभेदात् दर्शनशब्दो नयनार्थे, स्वप्नार्थे, बुद्ध्यर्थे, धर्मार्थे, उपलब्ध्यर्थे, दर्पणार्थे च प्रयुज्यते । अत्रानुसन्धानसन्दर्भे दर्शनशब्दस्य शास्त्रोपलब्धिरूपौ द्वावर्थौ गृहीतौ स्तः ।

पौरस्त्यचिन्तनपरम्पराया विकासक्रमे दर्शनस्य स्थानं सर्वोपरि वर्तते । दर्शनान्यास्तिक-नास्तिकभेदेन द्विविधानि । तत्र नास्तिकदर्शनानि चार्वाकार्हत- वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकप्रस्थानभेदेन षट् । आस्तिकदर्शनानि तु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसाख्यानि ।

तत्राऽस्तिकदर्शनान्तर्गतस्य वैशेषिकदर्शनस्य व्युत्पत्तिरित्थं निगदितं वर्तते- विशेषशब्दात् 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते'(सिद्धान्तकौमुदी :२०१५ :२५९) इति कात्यायनवार्तिकेन ठञ्प्रत्यये कृते 'ठस्येकः'(पाणिनि :२०६०:६२७) इति इकादेशे आदिवृद्धौ अलोपे कृते वैशेषिकशब्दो निष्पद्यते । विशेषपदार्थसम्बद्धं दर्शनं वैशेषिकदर्शनं शास्त्रं वा । अस्य दर्शनस्य प्रणेता महर्षिकणादः । दर्शनेऽस्मिन् पदार्थानां चोहापोहवर्णनं प्राप्यते ।

वैशेषिकदर्शनमिव मीमांसादर्शनमप्याऽस्तिकदर्शनेषु मध्येऽन्यतमं वर्तते । पूजार्थकान्मान्धातोर्जिज्ञासायां सन् प्रत्यये तदन्तात् स्त्रियामप्रत्यये ततश्च टाप्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयं मीमांसाशब्दो पूजितविचारमर्थं ब्रूते । 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाऽभ्यासस्य'(पाणिनीयसूत्रम् ३।१।६) इति पाणिनीयसूत्रेण भ्वादिचुरादिगणपठितयोः मान्धात्वोरर्थः पूजार्थके स्वीकृतोऽस्ति । यद्यपि मान्धातोः पूजा-जिज्ञासा-विचार इत्यादयो ह्यर्थाः सम्भवन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथाप्यत्र दर्शनशब्देन सहागतमीमांसाशब्दस्य तद्घटीभूतमान्धातोश्च पूजाविचार एवार्थः समुचितः । दर्शनस्यास्य प्रणेता महर्षिजैमिनिः ।

यथा काणादशास्त्रस्योपयोगः प्रमाणविचारे यथा वा पाणिनीयशास्त्रस्योपयोगः शब्दव्युत्पत्यामस्ति । तथैव वाक्यशब्देन व्यवह्रियमाणस्य मीमांसादर्शनस्य वाक्यार्थनिर्णयेऽतितरामुपयोगो दृश्यते । अतः पदार्थचिन्तनविषये वैशेषिकमीमांसकयोर्मतमत्र किञ्चिद् विचार्यते ।

तत्र वैशेषिकदर्शने पदार्थः कतिविधः ? तस्य भेदाश्च के ? वैशेषिकमीमांसादर्शनयोः पदार्थविषये साम्यमस्ति न वा ? तेषां भेदाः, स्वरूपञ्च कीदृशमिति जिज्ञासा समाधानार्थं उभयोर्दर्शनयोः पदार्थचिन्तनपद्धतिरत्र प्रस्तूयते-

वैशेषिकदर्शने पदार्थनिरूपणम्

पदार्थो नाम पदजन्यप्रतीतिविषयः । तत्र प्रथमं वैशेषिकदर्शने पदार्थो द्विधा विभक्तः- भावोऽभावश्च । तत्र भाव षड्विधः- द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायभेदात् । अभावश्चतुर्विधः- प्रागभाव-प्रध्वंसाभाव-अत्यन्ताभाव-अन्योन्याभावभेदात् ।

सूत्रकारेण तु षडेव पदार्थाः निरूपिता । यथा- 'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्' (वैशेषिकसूत्रम् १।१।४) । परन्तु तर्कसङ्ग्रहे तु सप्तैव पदार्था उद्दिष्टा वर्तन्ते- 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्तपदार्थाः'(तर्कसङ्ग्रहः :१९७६ :२) ।

अत्रापवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च द्रव्यपदार्थस्य विशेषनिरूपणं प्राप्यते । दर्शनेऽस्मिन् नवद्रव्याणि स्वीकृतानि सन्ति । क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । ते च- 'पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि'(वै.सू. १।१।५) ।

ततश्च गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकञ्चेति विचार्य द्रव्यानन्तरं चतुःविंशतिप्रभेदात्मकानां गुणानां निरूपणं प्राप्यते । तत्र द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । गुणाश्च- 'रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा':(वै.सू. १।१।६) इति ।

चलनात्मकं कर्म, गुण इव द्रव्यमात्रवृत्ति । कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसमवायाच्च प्रत्यक्षता इति विचार्य द्रव्यगुणकथनानन्तरं कर्मणां निरूपणं कृतं विद्यते । तत्र एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । पञ्चैव कर्माणि- 'उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकूञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि' (वै.सू. १।१।७) इति । अत्र इति पदं अवधारणार्थकम्, भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् । गमनस्य पृथक्कथनन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलननमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन सङ्ग्रहार्थमभिहितम् ।

ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् ।

तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यम्, अथवा नित्यत्वे सति स्वाश्रयान्योन्याभावासमानाधिकरण्यं वा सामान्यमिति । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च । तत्र परं सत्ता, अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादिकम्, यद् बुद्धिरपेक्ष्यम् । परन्तु तर्कामृते तु सामान्यं त्रिविधं प्रोक्तम्- व्यापकं, व्याप्यं, व्याप्यव्यापकञ्च (तर्कामृतम् :१९९३: ३२) । तत्र व्यापकं सत्ता, व्याप्यं घटत्वादि, द्रव्यत्वादि व्याप्यव्यापकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । विशेषस्तु अन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या, यतो न व्यावर्तकान्तरमस्तीति व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतुका विशेषाः । यथोक्तं सूत्रे- 'अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः'(वै.सू. १।१।६) ।

अयुतसिद्धानामाधाय्र्याधारभूतानां यः सम्बन्धः इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः । उत वा स्वसम्बन्धिभिन्नो नित्यः सम्बन्धः समवायः । यथोक्तं सूत्रे- 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः'(वै.सू. ७।२।२६) । समवास्त्वेक एव ।

अभावश्चतुर्विधः- प्रागभावः प्रध्वंसाऽभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याऽभावश्च । तर्कभाषा-तर्कामृतादि-ग्रन्थेष्वभावश्चेत्थं निरूपितम्- 'अभावः संक्षेपतो द्विविधः । संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्चेति । संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः । प्रागभावः, प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति'(मिश्रः :२०५७:२२१) ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य योऽभावः स प्रागभावः । यथा तन्तुषु पटाभावः ।

सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य योऽभावः स ध्वंसः । यथा भग्ने घटे कपालमालायां घटाभावः ।

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ रूपाभावः ।

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽन्योऽन्याभावः । यथा घटः पटो न ।

तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितयवैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ।

अनया च रीत्या वैशेषिकदर्शनाभिमतं पदार्थतत्त्वं निरूपितम् । इदानीं मीमांसकाभिप्रेतं पदार्थतत्त्वं निरूप्यते ।

मीमांसादर्शने पदार्थविचारः

अत्र प्रथमन्तावत् कुमारिलभट्टमतानुयायिनारायणवर्णितं पदार्थनिरूपणं क्रियते । कुमारिलमते पञ्चविधः पदार्थः । यथोक्तं मानमेयोदये-

वयं तावत् प्रमेयन्तु द्रव्यं जातिगुणक्रियाः ।
अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानाद्रियामहे ॥(मानमेयोदयः :१९७८ :१४२)

एतन्मते द्रव्यम्, जातिः, गुणः, क्रिया अभावश्चेति पञ्चविधः पदार्थः । एतेषां मते परिमाणाधारत्वे सति गुणाधारत्वं द्रव्यत्वमिति द्रव्यस्य लक्षणम् । यथोक्तम्-

परिमाणगुणाधारं द्रव्यं द्रव्यविदो विदुः ।(पूर्ववत् :१४२)

तत्र द्रव्यम्- पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशकालदिगात्ममनःशब्दतमांसीति एकादशविधम् ।(पूर्ववत् :१४४) । यथोक्तम्-

पृथिवी सलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा ।
व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति क्रमात् ।
एकादशविधं चैतत् कुमारिलमते मतम् ॥ (पूर्ववत् :१४४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रभाकरमते त्वष्टविधः पदार्थः- द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्ति-संख्यासादृश्यभेदात् । यथोक्तं मानमेयोदयस्य प्रथमपरिशिष्टे-

द्रव्यजातिगुणाः कर्म संख्यासादृश्यशक्तयः ।

समवाय इतीमेऽष्टौ पदार्था गुरुसम्मताः ॥(पूर्ववत् :प्र.प. :२९३)

तत्र स्वात्मनि कार्यारम्भकं द्रव्यम् । प्रकरणपञ्चिकायां नवद्रव्याणि स्वीक्रितानि सन्ति- 'पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशकालदिगात्ममनोभेदात् नवविधम् (प्रकरणपञ्चिका :२०१८ :७८) ।

परन्तु प्रकरणपञ्चिकाव्याख्याकारेण नारायणेन तु न्यायसिद्धिव्याख्यायां चेत्थं निगदितम्- 'अत्र चेयं प्राभाकराणां पदार्थप्रक्रिया- नवधा पदार्थाः- द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, समवायः, शक्तिः, संख्या, सादृश्यम्, क्रमश्चेति (पूर्ववत् :७८) । मानमेयोदयपरिशिष्टेऽपि गुरुमतमित्थं निरूपितम्-

भूजलाग्निमरुद्व्योमकालदिक्चित्तचेतनाः ।

नव द्रव्याणि लक्ष्यन्ते स्वात्मजारम्भकत्वतः ॥(मानमेयोदयः :प्र.प. :२९३)

जातिविषयेऽपि एतेषां मतवैभिन्यं दृश्यते । यथा-

जातिव्यक्तिगता नित्या प्रत्यक्षज्ञानगोचरा ।

भिन्नाभिन्ना च सा व्यक्तेः कुमारिलमते मता ॥(पूर्ववत् :२१९)

अर्थाद् व्यक्त्याश्रिता जातिर्नित्यत्वे सति प्रत्यक्षज्ञानगोचरा भवति । जातेर्जातिमत्त्वस्य (व्यक्तेः) च सामानाधिकरण्यदर्शनाद् भेदाभेदसमुच्चयो भवतीति मन्यन्ते भाट्टाः । मिश्रमते तु-

जातिराश्रयतो भिन्ना प्रत्यक्षज्ञानगोचरा ।

पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥(प्रकरणपञ्चिका :२०१८ :६४)

शालिकनाथमिश्रमहोदयस्य कथनानुसारेण जातिराश्रयतो भिन्नत्वे सति प्रत्यक्षज्ञानगोचरा भवति ।

भाट्टाः वैशेषिका इव चतुर्विंशतिसंख्यका गुणाः स्वीकुर्वन्ति । यथोक्तम्- 'रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारध्वनिप्राकट्यशक्तिभेदाच्चतुर्विंशतिगुणाः(मानमेयोदयः :१९७८:२२७) । वैशेषिकदर्शनवच्चतुर्विंशतिसंख्यका गुणास्तथापि भाट्टा ध्वनिप्राकट्यशक्तीनां गुणरूपेण स्वीकुर्वन्ति, परन्तु वैशेषिका धर्माधर्मयोः शब्दस्य च गुणत्वं स्वीकुर्वन्ति । मिश्रमतानुयायिनस्तु संख्याया गुणरूपेण न स्वीकुर्वन्ति अतस्तन्मते संख्यां विहाय- 'रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणपृथक्त्वसंयोग-विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मास्त्रयोविंशतिरेव गुणाः (पूर्ववत् परिशिष्टः २९३) ।

कर्मनिरूपणप्रसङ्गे कुमारिलभट्टमतानुयायिनारायणेन चोक्तं वर्तते-

अविभुद्रव्यमात्रस्थं प्रत्यक्षं चलनात्मकम् ।

वियोगयोगयोर्मूलं कर्म कर्मविदो विदुः ॥ (पूर्ववत् :२६१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मलक्षणन्तु अविभुद्रव्यमात्रवृत्तित्वे सति प्रत्यक्षत्वं चलनात्मकत्वञ्च कर्म इति । एवञ्च योगवियोगयोर्मूलमपि कर्म एव । तत्र मीमांसादर्शनेऽपि पञ्चविधानि कर्माणि स्वीकृतानि सन्ति- 'उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । किन्तु प्राभाकरमते तु कर्म एकमेव । अनेकविधन्तु उपाधिभेदादेव ।

तत्र प्राभाकरा अभावपदार्थस्यास्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । भाट्टमतेऽभावो द्विविधः -'संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च । संसर्गाभावस्तु- प्रागभावप्रध्वंसा-भावात्यन्ताभावभेदेन पुनस्त्रिविधः । यथोक्तं श्लोकवार्तिके-

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।

नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभाव इष्यते ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते ।

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव इष्यते ॥(श्लोकवार्तिकम् :१९७८ :३३६)

मिश्रमते नित्यमेकं प्रातिस्विकरूपेण अनित्यद्रव्यैकसमवेतं सामान्यम् । परापरत्वभेदाद् द्वैविध्यं नित्यत्वमेकत्वं च ।

एकत्वादिप्रत्ययव्यवहारस्य हेतुस्संख्या । तत्रैकत्वद्वित्वत्रित्वाद्यो व्यक्तयो जातिमत्यः सर्वत्रैकैका नित्याश्च, प्रतिभावं तासां भेदे प्रमाणाभावात् ।

सर्वभावानां कार्यानुमेया शक्तिः । यथोक्तं मानमेयोदयस्य प्रथमपरिशिष्टे-

अकारकदशातोऽग्निः कारकत्वदशासु हि ।

प्राप्तातिशयसम्बन्धः कारकत्वाद् यथा पुमान् ॥(मानमेयोदयः प्र.प :१९७८ :३०६)

सादृश्यज्ञानात् सदृशविषयधीरुपमा, तद्विषयत्वं सादृश्यम् ।

अयुतसिद्धानामाधायूर्याधारभूतानां विशेषणविशेष्यभावधीहेतुः यः सम्बन्धः, स समवायः । समवायोऽनुमेय एव । समवायश्चानेकः । अनित्येऽनित्यः, नित्ययोर्नित्यः ।

पदार्थविषये उभयोर्मतवैभिन्यम्

प्रथमन्तावत् पदार्थसंख्याविषये उभयोर्दर्शनयोर्मतवैभिन्यं दृश्यते । तत्र भाट्टमीमांसकाः द्रव्यं, जातिः, गुणः, क्रिया, अभावश्चेति पञ्च पदार्थाः स्वीकुर्वन्ति चेत् प्राभाकरा द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य- समवाय-शक्ति-सादृश्यभेदादष्टविध इति वदन्ति ।

परन्तु वैशेषिकास्तु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावभेदात् सप्तदार्थाः निगीरन्ति । वैशेषिकनये प्रसिद्धाश्चैते पदार्थाः, नैयायिकानामप्यविरुद्धाः । तत्र नैयायिकाः 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छल-जातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (न्यायसूत्रम् १।१।१) इति षोडशपदार्थाः मन्यन्ते । वैशेषिकैरुक्तेषु द्रव्यजातिगुणक्रियारूपभावपदार्थेषु एव नैयायिकैः, वैशेषिकैर्वोक्तानां षोडशानां षण्णां वा भावपदार्थानां परस्परमन्तर्भावात्तेषां पदार्थानां पृथगुल्लेखनमनावश्यकमिति । प्रभाकरमतस्वीकृतेषु भावपदार्थेषु मध्ये शक्तेः संख्यायाश्च भाट्टमते गुणेऽन्तर्भावात् पदार्थरूपेण तयोरस्तित्वमपि ते नाङ्गीकुर्वन्ति । एवञ्च विशेषसमवायसादृश्यानाञ्चाऽस्तित्वमपि कुमारिलमतानुयायिनो नाभ्युपगच्छन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यपदार्थस्य नामसंख्याविषये प्राभाकरैस्सह वैशेषिकानां भेदो न दृश्यते । तत्र प्राभाकराः- द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायशक्तिसंख्यासादृश्यभेदादष्टविधं द्रव्यमिति वदन्ति चेद् वैशेषिकाः- पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशकालदिगात्ममनांसि भेदात् नवविधमिति (वैशेषिकसूत्रम् १।१।५) स्वीकुर्वन्ति। परन्तु भट्टमते तु नवद्रव्यातिरिक्तस्य शब्दस्य तमसश्च द्रव्यरूपेण स्वीकृतत्वादेकादशविधं द्रव्यम्- 'पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशकालदिगात्ममनःशब्दतमांसीतिभेदाद् द्रव्यमेकादशविधम् (मानमेयोदयः :१९७८ :१४४) । अत्र वैशेषिकाः शब्दस्य गुणे परिगणयन्ति चेत् तमसश्चाभावेऽन्तर्भावयन्ति। तयोः पृथग्द्रव्यत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति।

भाट्टानुयायिनो- 'रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-परत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारध्वनिप्राकट्यशक्तिभेदाच्चतुर्विंशतिगुणाः (पूर्ववत् :१२७) इति वदन्ति चेद् वैशेषिका अपि ध्वनिप्राकट्यशक्तीनां स्थाने धर्माधर्मयोः शब्दस्य च गुणत्वं भजन्ते। गुणस्य नामसंकीर्तने एव तयोः पार्थक्यं दृश्यते, संख्याविषये तु न तथा। परन्तु प्राभाकराः संख्याया गुणत्वं न मन्वते। अतस्ते संख्यां परित्यज्य- 'रूपरसगन्धस्पर्शशब्द-परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मास्त्रयोविंशतिरेव गुणाः (पूर्ववत् परिशिष्टः २९३) इति मेनिरे।

कर्मविषये भाट्टवैशेषिकयोः मानं समानं दृश्यते । पञ्चैव कर्माणि, परन्तु प्राभाकरमते कर्म एकमेव। अनेकविधन्तु उपाधिभेदादेवेति (पूर्ववत् परिशिष्टः २९३)।

भाट्टमते व्यक्त्याश्रिता जातिर्नित्यत्वे सति प्रत्यक्षज्ञानगोचरा भवति। प्राभाकरमते तु जातिराश्रयतो भिन्नत्वे सति प्रत्यक्षज्ञानगोचरा भवति। वैशेषिकमतेऽपि तथैव जातिः प्रत्यक्षज्ञानगोचरा एव भवति। अतश्चोक्तम्- नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यस्य लक्षणम् (मुक्तावली : २०४५ :५५)। अतो जातिभेदविषये साम्यं भजत उभयोर्मते।

विशेषसमवायपदार्थस्यास्तित्वं नास्ति भाट्टमते, परन्तु प्राभाकरा समवायस्यास्तित्वं स्वीकुर्वन्ति । समवायस्त्वेक एवेति तेषां मते । वैशेषिकास्तु समवायः प्रत्यक्षः, स चैको नित्यश्चेति वदन्ति (तर्कामृतम् : १९९३ :३४)।

प्राभाकराऽभावपदार्थस्यास्तित्वमेव न स्वीकुर्वन्ति चेत् भाट्टास्तु वैशेषिका इव अभावो द्विविधः- संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च । अन्योन्याभावस्यैकविधः । संसर्गाभावस्तु- प्राग-प्रध्वंश-अत्यन्ताभावभेदेन त्रिविधः (मुक्तावली :२०४५ :७१) इति वदन्ति।

निष्कर्षः

यद्वा तद्वा भवतु परन्तु मीमांसकवैशेषिकोभयदर्शने पदार्थानामस्तित्वं स्वीकृतमस्ति। तेषां नामविषये, भेदविषये, संख्याविषये पृथक्त्वमस्ति। तथापि पदार्थानां चोहापोहज्ञानेन मोक्षोऽधिगम्यत इति समानं मानं तयोर्दर्शनयोर्दरीदृश्यत एव।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भग्रन्थसूची

अमरसिंहः,(वि.सं.२०१७), *अमरकोश,* कुलचन्द्रगौतमकृत-संक्षिप्तटिप्पणी-परिशेषसहितः, काष्ठमण्डपनेपालः : पं. लक्ष्मीनाथगौतमः ।

आप्टे, वामनशिवरामः,(सन्२००९), *संस्कृत-हिन्दीकोष,* पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरिज आफिस ।

गौतमः,(सन्१९९८), *न्यायसूत्र, वात्स्यायनभाष्यसहित प्रसन्नपदाख्यटीकया संवलित,* (सम्पादकः द्वारिकादासशास्त्री), अभिनवसंस्करणम्, वाराणसी : बौद्धभारतीप्रकाशनम् ।

दीक्षितः, भट्टोजि, (वि.सं.२०१५), *सिद्धान्तकौमुदी,* (तत्त्वबोधिनीटीकासहिता), बम्बई : खेमराजश्रीकृष्णदास ।

नारायणद्वयी, (सन् १९७८), *मानमेयोदयः,* योगीन्द्रानन्दकृतया हिन्दीव्याख्या समलङ्कृतः, वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम् ।

पाणिनि, (वि.सं.२०६०), *अष्टाध्यायी,* शारदाप्रभाव्याख्यासहिता, (व्याख्याकारः हरिप्रसादशर्मा), दाङ्नेपालः : महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

भट्टः, अन्नम्, (सन् २००८), *तर्कसङ्ग्रह,* आलोकव्याख्या-टिप्पणीभ्यां संवलितः, (व्याख्याकारः वरदाचार्यः), द्वितीयं संस्करणम्, महीशूरपुरी : आर्षग्रन्थप्रकाशनम् ।

भट्टः, कुमारिलः, (सन् १९७८), *श्लोकवार्तिक,* न्यायरत्नाकरव्याख्यासंवलितम्, (सम्पादकः द्वारिकादासशास्त्री), वाराणसी : तारापब्लिकेशन्स् ।

भट्टाचार्यः, जगदीशः, (सन् १९९३), *तर्कामृत,* (अनुवादकः श्रीरामचन्द्रमिश्रः), पञ्चमं संस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

भट्टाचार्यः, विश्वनाथः, (वि.सं. २०४५), *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली,* (सम्पादकः हरिरामशुक्लः), चतुर्थं संस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् ।

मिश्रः, केशवः, (वि.सं. २०५७), *तर्कभाषा,* तर्करहस्यदीपिका हिन्दीव्याख्याविभूषिता, (व्याख्याकारः विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि), दशमं संस्करणम्, वाराणसी : चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम् ।

मिश्रः, शङ्करः, (वि.सं. २०६४), *वैशेषिकसूत्रोपस्कार,* प्रकाशिका-हिन्दीव्याख्योपेतः, (सम्पादकः नारायणमिश्रः), तृतीयं संस्करणम्, वाराणसी : चौखम्भाप्रकाशनम् ।

मिश्रः, शालिकनाथः, (सन् १९६१), *प्रकरणपञ्चिका,* नारायणभट्टविरचितप्रत्यक्षपरिच्छेदान्त-न्यायसिद्ध्याख्यव्याख्यासंवलिता, (सम्पादकः सुब्रह्मण्यशास्त्री), वाराणसी : काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयमिति कवितायां श्लेषालङ्कारमीमांसा

हरिनारायणपाण्डेयः
उपप्राध्यापकः, वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' कविता माधवप्रसाददेवकोटाप्रणीता अष्टादशपद्यात्मिका स्फुटकविता वर्तते। 'ऊर्मिमाला'कवितासंग्रहे संकलितेयं कविता माधवप्रसादस्य काव्यप्रवृत्तिपरिचायिका प्रतिनिधिभूता कवितास्ति। शिलष्टकविताप्रणयने सिद्धहस्तस्य कवेर्माधवप्रसादस्य वैदुष्यमत्र सुविकसितं दृश्यते । संस्कृतकाव्यशास्त्रसम्मतालङ्कारसिद्धान्तदृशा अस्या कविताया विवेचनात्मकमध्ययनमस्मिन्नालेखे विहितमस्ति । संस्कृतकाव्यशास्त्रे ध्वनिवादिनां मम्मटादीनां काव्यतत्त्वसम्बद्धं मतं समन्वयात्मकं बहुसम्मतञ्च दृश्यते। अतोऽत्रापि मम्मटमतमनुसृत्य 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' कवितायां श्लेषालङ्कारस्य स्थितिर्निरूपिता। सभङ्ग-अभङ्ग-भङ्गाभङ्गश्चेति त्रिविधस्य श्लेषालङ्कारस्य, वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनभेदेनाष्टविधस्य सभङ्गश्लेषस्य च के के प्रकाराः कवितायां कुत्र कुत्र प्राप्यन्ते ? तैश्च श्लेषनिबन्धनैः कवितायाः सौन्दर्यप्रवर्द्धनं कथं भवतीति विविच्य कवितान्तर्भूतैः काव्यशोभावर्द्धकैरव्याहतैः प्रमाणैरियं कविता शिलष्टकविताया उत्कृष्टं निदर्शनमस्तीति निष्कर्ष उपस्थापितः।

शब्दकुञ्जिकाः अलङ्कारः, अलङ्कार्यः, समानप्रयत्नोच्चार्यः, भिन्नप्रयत्नोच्चार्यः, सभङ्गः, अभङ्गः, भङ्गाभङ्गः,

विषयपरिचयः

विशुद्धेन चेतसा दिवानिशं भारतीपदं भजन्तः केचन पुण्यवन्तः कवयोऽस्मिन्नेव वैरिञ्चप्रपञ्चे द्विविधं देहं प्राप्नुवन्ति– क्षणभङ्गुरमातङ्कशतसङ्कुलं मलिनञ्च मृण्मयदेहम्, चिरस्थायिनं निरातङ्कं कान्तं काव्यमयञ्च देहम्। कालेन दिवमुपेता अपि मृण्मयदेहशून्याः कवयो द्वितीयेन काव्यमयेन वपुषा निरातङ्कं शतं सहस्रञ्च संवत्सरं जीवन्ति वसुधातले । सुरभारतीपदोपासको भारतीवैभवकाव्यसाधको नेपालपुत्रो देवकोटोपाह्वमाधवप्रसादः स्वर्यातोऽपि निरवद्येन काव्यवपुषा वर्तमानः संस्कृतकविरस्ति। अयं नभोरसाङ्कभू(१९६०)मितवैक्रमाब्दस्य मार्गशीर्षमासस्य तृतीये दिवसे नर्मदापुष्करनाथयोः पुत्रत्वेन पाल्पामण्डलान्तर्गततानसेननगरे जनिं लेभे । अनेन पितुः सकाशात् प्रारम्भिकी शिक्षाधिगता। ततः काष्ठमण्डपस्थरानीपोखरीसंस्कृतपाठशालातः प्रथमा परीक्षा, २०१६ तमे वैक्रमाब्दे वाराणसीतश्च साङ्ख्ययोगाचार्यपरीक्षा समुत्तीर्णा (पन्थी; २०६३ : १६४)। अनेन १९८४ तमवैक्रमाब्दादारभ्य २०३० तमवैक्रमाब्दपर्यन्तं पाल्पामण्डलस्थासु विविधासु शिक्षणसंस्थास्वध्यापक-प्रधानाध्यापक-प्राध्यापक-प्राचार्यादिपदमलङ्कृत्य शिक्षणसेवा निर्वाहिता।

वैदिकवाङ्मयस्यौजस्वी विद्वानयं देवकोटामहोदयो भारतीयदर्शनस्य कुशलो व्याख्याता संस्कृतनेपालीयभाषयोः कविश्चासीत् । संस्कृतभाषायां देवतास्तुतिविषयककवितारचनया काव्यक्षेत्रे प्रविष्टस्यास्य नेपालीयभाषायां हुस्सूपथिक-रुरुगौरवनामके द्वे खण्डकाव्ये, फूलबारी-तरङ्गनामकौ द्वौ कवितासङ्ग्रहौ लेखमालानामको गद्यसङ्ग्रहश्चेति पञ्च ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । एवञ्च संस्कृतभाषायां भारती-वैभवम्, जीवनदानम् इति द्वे खण्डकाव्ये, ऊर्मिमाला इत्येकः कवितासङ्ग्रहश्चेति त्रयो ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । अनेन नेपाली बालसंस्कृत व्याकरण, नेपाली संस्कृत व्याकरण (भागत्रये), क्रियाचक्र इत्याख्यानि बालोपयोगीनि पुस्तकानि, ईशादिदशोपनिषदां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपालीयभाषानूदिता ग्रन्थाश्च लिखिताः मुद्रिताश्च । यथावसरे विद्वन्मणि-विद्याभूषण-कविरत्नादिभिरुपाधिभिः, महेन्द्रविद्याभूषण-गोरखादक्षिणबाहु-शिक्षासेवापदक-महेन्द्रप्रज्ञापुरस्काराद्याभिः पदवीभिश्चालङ्कृतो देवकोटा २०३९ तमे वैक्रमाब्दे दिवङ्गतः ।

माधवप्रसाददेवकोटामहोदयः संस्कृतनेपालीयभाषयोः कविः, कुशलोऽध्यापकः, पुराणप्रवक्ता, श्रौतस्मार्तकर्मनिर्णायकः, सनातनधर्मावलम्बी, स्वतन्त्रतापक्षपाती, समाजसुधारकश्चासीत् (पन्थी; २०६३ : १६५-१६६)। एवंविधस्य प्राज्ञिकव्यक्तित्वस्य प्रभावोऽस्य काव्यरचनासु च प्राप्यते । नेपालीयभाषारचितासु माधवप्रसादस्य काव्यकवितासु स्वसंस्कृति-स्वभाषा-स्वदेशविषयिणी श्रद्धा, भारतीयदर्शनस्य प्रभावः, सामाजिकी चेतना च दृग्गोचरीभवन्ति । एवञ्च संस्कृतभाषानिबद्धासु रचनासु देवताविषयिणी भक्तिः, विकासप्रेम, सामाजिकी चेतना, पाश्चात्यसभ्यताप्रभावेण ह्रासोन्मुखाया आर्यसंस्कृतेः संरक्षणव्यग्रता, शास्त्रीयव्युत्पत्तिः, भावप्रवणता, रसप्रवाहः, अलङ्कारप्रयोगनिपुणता चेत्यादयो विशेषताः परिलक्ष्यन्ते । भारतीवैभवकाव्ये ऊर्मिमालान्तर्गतासु स्फुटकवितासु च प्रकटितमस्य व्युत्पत्तिमच्छ्लेषालङ्कारप्रयोगसामर्थ्यं भारतीवैभवस्य सम्मतिषु नारायणखीस्ते शास्त्रिप्रभृतिभिर्भारतीयैः, कुलचन्द्रगौतमप्रभृतिभिर्नेपालीयैश्च विद्वद्भिर्बहुशः प्रशस्तम् । एतत्कविप्रणीते ऊर्मिमालाकवितासङ्ग्रहे सङ्कलितासु कवितास्वन्यतमा 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' इति कविता । अष्टादशपद्यात्मिकेयं कविता आद्यन्तं श्लेषयुता शीतकालीनप्रकृति-मानवीयप्रवृत्तिविषयिका स्फुटकविता वर्तते । अत्राभिव्यक्तं कवेर्वैदुष्यं काव्यचातुर्यञ्च सहृदयपाठकचेतांसि चमत्कुरुतः । अस्यां कवितायां श्लेषालङ्कारस्य प्रयोगकौशलं कीदृगिति गवेषणं प्राज्ञिकं कार्यम् । अतोऽध्ययनमिदं अस्मिन्नेव प्राज्ञिककर्मणि केन्द्रितं वर्तते ।

समस्याकथनम् उद्देश्यञ्च

देवकोटोपाह्वमाधवप्रसादविरचिता 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' कविता श्लेषपूर्णा स्फुटकविता वर्तते । प्रकृतिं समाजं च विषयीकृत्य रचितेयं कविता विनोदपूर्णा, वैदुष्यपूर्णा, सामाजिकविकृतिविरोधिनी, नैतिकचेतनोत्पादयित्री च वर्तते । विविधपक्षतोऽस्याः कविताया विवेचनं विश्लेषणञ्च कर्तुं शक्यते । परन्तु आद्योपान्तं श्लिष्टायाः कवितायाः प्रथममध्ययनं श्लेषनिरूपणात्मकमेवोचितमिति धिया प्रकृतकवितायां श्लेषालङ्कारस्य स्थितिः कीदृशी ? कवितायाः सौन्दर्यप्रवर्द्धने श्लेषालङ्कारस्य योगदानं कीदृक् ? इति प्राज्ञिकसमस्ये अवलम्ब्य अध्ययनमिदं प्रवृत्तं वर्तते । तदनुसारमेव प्रकृतकवितायां श्लेषालङ्कारस्य स्थितिनिरूपणम्, कवितायाः सौन्दर्यप्रवर्द्धने श्लेषालङ्कारस्य महत्त्वप्रदर्शनञ्चास्याध्ययनस्योद्देश्ये वर्तेते ।

पूर्वकार्यसमीक्षणम्, अध्ययनस्यौचित्यञ्च

स्वोपज्ञटिप्पण्या समेत्य 'ऊर्मिमाला'कवितासङ्ग्रहे मुद्रितायाः 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' कवितायाष्टिप्पण्यां कविना केषाञ्चन श्लिष्टशब्दानामनेकार्थाः सङ्केतिताः । ऊर्मिमालायाः पूर्वपीठिकायां मुद्रितष्टीकारामपन्थिलिखितः 'ऊर्मिमालायां विहङ्गावलोकनम्' शीर्षकीयो भूमिकालेखोऽस्याः कवितायाः श्लेषालङ्कारयुतत्वं दुर्बोध्यत्वञ्च सूचयति । भूमिकालेखकष्टीकारामपन्थी सङ्ग्रहान्तर्गतानां कवितानामुत्तमकाव्यत्वं सूचयति । कतिपयनैपालकसंस्कृतग्रन्थकारपरिचयनामके ग्रन्थे च "एतेषु काव्येषु काव्यसौष्ठवं सर्वत्रानुगतं दृश्यते" (कौण्डिन्न्यायनः, २०४८ : ४९) इति माधवप्रसादप्रणीतानां कवितानां प्रशंसा दृश्यते । अत उत्कृष्टकाव्यप्रणेतुर्नैपालकस्य कवेः काव्यप्रवृत्तेः प्रतिनिधिभूतायाः कविताया अलङ्कारमीमांसात्मकमध्ययनमौचित्यपूर्णं दृश्यते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अध्ययनविधिः

प्रकृतनिबन्धेऽवलम्बितामध्ययनविधिं सामग्रीसङ्कलनविधिः, अध्ययनस्य सैद्धान्तिकः पर्याधारश्चेति द्वयोरुपशीर्षकयोर्विभज्य निम्नलिखितानुसारेण प्रस्तूयते ।

सामग्रीसङ्कलनविधिः

प्रकृतमध्ययनं माधवप्रसाददेवकोटाविरचितया 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' इतिशीर्षकीयकविताया सम्बद्धं वर्तते । अस्या कवितायाः सूक्ष्ममध्ययनं कृत्वा निबन्धस्य कृते प्राथमिकस्रोतसः सामग्र्यः सङ्कलिताः सन्ति । एवञ्च काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिभ्यः सिद्धान्तप्रतिपादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यः श्लेषालङ्कारसम्बद्धाः सैद्धान्तिकाः सामग्र्यः सङ्कलिताः । भूमिकादिभ्योऽन्येभ्यः पुस्तकेभ्यश्च द्वितीयकस्रोतोभ्यो प्रकृतलेखोपयोगिन्यः सामग्र्यः सङ्गृहीताः । सर्वाश्चैताः सामग्र्यः पुस्तकेभ्य एव सङ्गृहीता इति पुस्तकालयीयविधिरेव अस्याध्ययनस्य सामग्रीसङ्कलनविधिर्वर्तते ।

अध्ययनस्य सैद्धान्तिकः पर्याधारः

प्रकृतलेखविषयकाध्ययनाय समुत्थापितयोः प्राज्ञिकसमस्ययोः समाधानाय संस्कृतकाव्यशास्त्रोक्ताः सैद्धान्तिकी सरणीरवलम्बिता । तत्रापि मुख्यतया मम्मटादीनां समन्वयवादीनां श्लेषालङ्कारसम्बन्धिनी मान्यता समालम्बिता । तदनुसारेण अलङ्करणमिति भावव्युत्पत्त्यालंक्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या वा अलमुपपदकात् कृधातोर्निष्पन्नोऽलङ्कारशब्दः काव्यसौन्दर्यस्योपादेयभूतं तत्त्वं बोधयति । स चालङ्कारः कैश्चित् काव्यात्मत्वेन कैश्चिच्चालङ्कार्यस्य काव्यात्मनो रसादेरुपकारकत्वेन सम्मतः । शब्दार्थगतत्वेन स द्विविधः । योऽन्वयव्यतिरेकेण शब्दनिष्ठः स शब्दालङ्कारः, यश्चार्थनिष्ठः सोऽर्थालङ्कारः (मम्मटः; २०१० : ४२३)। वस्तुतोऽनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः, उपमादयश्चार्थालङ्काराः प्रसिद्धाः काव्यशास्त्रे ।

श्लिष्यन्ति शब्दा इति श्लेषः (मम्मटः; २०१० : ४१५)। 'प्रत्यर्थं शब्दाः भिद्यन्ते', 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति', इत्यादिव्याकरणनियमानुसारेण प्रत्यर्थं तद्वाचकशब्दा भिन्ना एव । क्वचित्तु भिन्नप्रयत्नोच्चार्याः समानप्रयत्नोच्चार्या वा समानवर्णानुपूर्विकाः शब्दा उच्चारणकाले भिन्नरूपतां स्थगयन्त एकत्र श्लिष्यन्ति, स्वरूपसाम्यं दधति च । ऋते चार्थानुसन्धानं तेषां भेदो नावगम्यते । तथाविधाः शब्दाः नानार्थवाचकरूपेण व्यवहारपथमवतरन्ति । नानार्थवाचकशब्दसामर्थ्येन यत्राभिधयानेकार्थबोधस्तत्र श्लेषः । काव्ये वाक्यान्तःपतितैः समानानुपूर्विकैर्युगपदुच्चारणेनापगतभेदैर्नानार्थकशब्दैः प्रकरणादिनियमाभावादभिधयैवानेकार्थाभिधाने श्लेषनामा शब्दालङ्कारः । स त्रिविधः– सभङ्गः, अभङ्गः, भङ्गाभङ्गश्च । यत्र भिन्नप्रयत्नोच्चार्ययोः शब्दयोस्तथाविधानां वा शब्दानां जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः सः सभङ्गश्लेषः (विश्वेश्वर; २०१० : ११६)। वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनभेदेन सोऽष्टविधः(मम्मटः; २०१० : ४१६)। यत्र पुनरभिन्नप्रयत्नोच्चार्ययोः शब्दयोस्तथाविधानां वा शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः सोऽभङ्गश्लेषः (विश्वेश्वर; २०१० : १२१)। एकवाक्ये सभङ्गाभङ्गश्लेषसाङ्कर्ये भङ्गाभङ्गश्लेष (विश्वनाथः; २०५६ : ७९३) इति काव्यशास्त्रीया सरणिः ।

प्राचीनैः रुय्यकादिभिराचार्यैः शब्दालङ्कारमध्ये परिगणितस्य सभङ्गश्लेषस्यार्थालङ्कारमध्ये परिगणितस्याभङ्गश्लेषस्य च मम्मटादिभिराचार्यैस्तद्भावतदभावरूपान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दश्लेषमध्य एव गणना कृता । अर्थश्लेषस्य विषयस्तु तत्र, यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि श्लेषत्वखण्डनाविरहः (विश्वनाथः; २०५६ : ७९७) इति तेषां राद्धान्तः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वा५यम् ?' इति कवितातः सङ्गृहीताः सामग्र उपर्युक्तप्रकारके श्लेषालङ्कारसिद्धान्तनिकषे निष्कृष्य निगमनपद्धत्या प्रकृतकवितायां श्लेषालङ्कारस्य प्रयोगस्थितिर्निरूपिताः, कवितायाः सौन्दर्यप्रवर्द्धने श्लेषालङ्कारस्य महत्त्वञ्च प्रदर्शितम् ।

कवितायाः स्वरूपम्

विविच्यमाना 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वा५यम् ?' इत्याख्या कविता २०३८ तमे वैक्रमाब्दे मुद्रिते 'ऊर्मिमाला' नाम्नि संस्कृतकवितासङ्ग्रहे सङ्कलितासु त्रिंशत्कवितास्वेकोनविंशतितमा कविता । इयमष्टादशपद्यात्मिका स्फुटकविता वर्तते । तत्र सङ्ग्रहे प्रतिकवितान्तं रचनाकालो५पि सङ्केतितः । तदनुसारेणेयं कविता १९९४ तमवैक्रमाब्दे रचिता । सा च शिलष्टशब्दस्यार्थद्वयप्रकाशिकया स्वोपज्ञटिप्पण्या समलङ्कृत्य कविनात्र सङ्गृहीतास्ति ।

शीर्षक-विधानम्

प्रकृतकवितायाः शीर्षकं पञ्चभिः पदैर्निर्मितं प्रश्नवाचकचिह्नसहितं तिङन्तरहितवाक्यमस्ति । तच्च समस्यात्मकं विकल्पात्मकं प्रश्नालङ्कारयुतञ्च वर्तते । कवितायाश्चरमपद्यस्य चतुर्थपादे 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वा५यम्' इति वाक्येन समस्या प्रस्तुता । तामेव समस्यां पूरयितुमुपरितनानि सकलान्यपि पद्यानि निबद्धानि । लोके५नुभूयमानः प्रभावः कलियुगस्य शिशिरर्तोर्वेति विषयः कवितायां श्लेषेण प्रस्तुतः । अतः शीर्षकं विषयाश्रितं सूत्रात्मकञ्च वर्तते । पत्रिकासु मुद्रितानां कविगोष्ठ्यादौ प्रस्तुतानाञ्च कवितानामवसाने तत्तत्सन्दर्भे सूचिते५प्यस्याः कविताया अवसाने तथाविधसन्दर्भसूचनाभावादियं कविकल्पिता समस्येति निश्चीयते ।

छन्दोविधानम्

अष्टादशपद्यात्मिकेयं कविता चतुष्पदीभिर्वृत्तैर्निबद्धा । अत्र बाहुल्येनोपजातिवृत्तस्य प्रयोगो दृश्यते । तत्रापि इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रिता, इन्द्रवंशा-वंशस्थमिश्रिता चोपजाती बाहुल्येन प्रयुक्ते । प्रकृतकवितायां प्रयुक्तानां छन्दसां विवरणं निम्नानुसारि वर्तते–

क्र.सं.	श्लोकसङ्ख्या	वृत्तनाम	अक्षरसङ्ख्या	गणसङ्केताः
१	१०	इन्द्रवज्रा	११	SSI SSI ISI S-S
२	१६	उपेन्द्रवज्रा	११	ISI SSI ISI S-S
३	१, २, ३, ४, ५, ८, ११, १२, १३, १४, १५	इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः	११	इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादमिश्रणम्
४	–	इन्द्रवंशा	१२	SSI SSI ISI SIS
५	–	वंशस्थ	१२	ISI SSI ISI SIS
६	६, ७, ९	इन्द्रवंशावंशस्थयोरुपजातिः	१२	इन्द्रवंशावंशस्थयोः पादमिश्रणम्

भिन्नभिन्नवृत्तरचितेषु प्रकृतकवितायाः पद्येषु न केवलं पदबन्धनवैचित्र्यमात्रमपि तु श्रुतिमाधुर्यं साङ्गीतिकमाधुर्यञ्चानुभूयते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वस्तुविधानम्

कवितायाश्चरमं पद्यं विहाय सर्वाण्यप्यन्यानि पद्यानि शिलष्टानि सन्ति । तानि च पद्यानि अभिधयैव कलियुगसम्बद्धं शिशिरर्तुसम्बद्धञ्चार्थद्वयं प्रकाशयन्ति । तत्र कलेः प्रभावः कविनेत्थं प्रदर्शितः–

सम्प्रति कलियुगः प्रवृत्तः । तत्प्रभावेण लोके सर्वत्र मूर्खता प्रसरति । वाचालो लोकमान्यो भवति । प्रतिग्रहपरायणा ब्राह्मणा ब्रह्मवर्चोविहीनाः सन्ति । अविवेकवशात् शत्रुमित्रयोर्भेदो लुप्यते, मित्रेभ्योऽपि शान्तिर्नावाप्यते । नास्तिकानां बाहुल्यात् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि लुप्यन्ते, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तु का कथा ? वैदिकावैदिकमार्गयोर्भेदो न विविच्यते । लोकः शक्तिहीनोऽनुद्यमी चास्ति । आदर्शा अपि पुरुषा जगत्पीडका अभिमानिनश्च सन्ति । बुद्धिविपर्यासेन सज्जना अपि द्वेषिण इव, गुरवोऽपि मूर्खा निर्दयाश्च, कामिन्यो गुरुसन्निधानेऽपि कामचेष्टां प्रदर्शयन्त्य इव लक्ष्यन्ते । जातिभेदो विनश्यति । जना भ्रष्टाचारा वेश्यागामिनश्च सन्ति । विद्वांसोऽपि कृतघ्नं सर्वभक्षिणं जनमाश्रयन्ते । आनन्दप्राप्त्यर्थमसम्भवां कल्पनामाश्रयति लोकः । गावो दुर्बलाः, ज्ञानिनः शोचनीयाः, दुराचारिणो हृष्टाः सन्तुष्टाश्च दृश्यन्ते ।

एवञ्च शिशिरर्तुप्रभावः कविनेत्थं प्रदर्शितः–

शिशिरकाले समागते सर्वत्र शैत्यं प्रसरति । दक्षिणाशावलम्बी तेजोहीनस्तापरहितः सूर्यश्चन्द्रायते । कुज्झटिकायाः प्रसारेण जगत् तमसा व्याप्यते दृष्टिर्लुप्यते च । मनुष्येष्वनुद्यमता, आकाशे पक्षिसञ्चारशून्यता, दिवसेषु क्षीणता, रात्रीषु दीर्घता दृश्यते । सुरतासक्त्या पुरुषा वीर्यहीना निरुद्यमाश्च सन्ति । हिमसंसर्गेण पवनः कठिनायते । सर्वत्र दन्तानां कटकटारवः श्रूयते । शीताधिक्येन तीर्थजलमपि सेवितुं मनो नोत्सहते । जनाः सकम्परोमाञ्चं शीत्कारं कुर्वन्ति । अधराणि स्फुटन्ति । अङ्गानि सङ्कोच्योत्तरीयेणाच्छादयति लोकः । मलिनमपि वस्त्रं नोपेक्ष्यते । सर्वेऽप्यग्निमङ्गारधानीं वा सेवन्ते । प्रियालिङ्गनासक्तिर्वर्द्धते । कमलानि म्लायन्ते । कुन्दलताविकासेन भ्रमरा तुष्यन्ति ।

उपर्युक्तानुसारेण प्रकृतकवितायां कलियुगकृता विसंवादिता शिशिरर्तुकृता कठोरता च विषयतया वर्णिते ।

प्रकृतकवितान्तर्गतपद्येषु श्लेषालङ्कारः

'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' इति कवितायाश्चरमपद्यं विहाय सर्वाणि पद्यानि श्लेषेण कलियुगसम्बद्धं शिशिरर्तुसम्बद्धञ्चेति द्विविधमर्थं बोधयन्ति । तत्प्रतिपत्तुमत्र प्रतिपद्यमर्थानुसन्धानपूर्वकं श्लेषप्रकारा अन्विष्यन्ते । तथा हि–

अहो ! सखे ! सम्प्रति कीदृशोऽयं समागतो नः समयः समक्षम् ।
जगत्समग्रं ग्रसतीव सद्यः सर्वत्र जाड्यं प्रसृतं विभाति ॥१॥

कलिपक्षे– भो ! सखे ! (पाठकान् प्रति सम्बोधनपदमिदम्) अस्माकं समक्षं अयं कीदृशः (उपेक्षणीयः) समय आगतः, यः सद्यः सम्पूर्णं संसारं निगिरतीव सर्वत्र मूर्खतां विस्तारयति ।

शिशिरपक्षे– अयं समयः सर्वत्र शैत्यं विस्तारयति ।

अत्र मूर्खतारूप-शैत्यरूपार्थद्वयबोधको जाड्यशब्दः शिलष्टः । स चाभङ्गश्लेषविषयः ।

सहस्रगुर्यः खलु लोकबन्धुस्तमोपहो विष्णुपदावलम्बी ।
सोऽपि द्विजार्घ्यो बहुदक्षिणाशां श्रितोऽधुनाजायत मन्दतेजाः ॥२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कलिपक्षे– यो वाचालः स लोकप्रियः । अज्ञाननाशको विष्णुभक्तः पूज्यब्राह्मणोऽधिकदक्षिणालोभेन ब्रह्मवर्चोहीनोऽभवत् ।

शिशिरपक्षे– सहस्रकिरणः, अन्धकारनाशकः, आकाशस्थः, द्विजातिभिरर्घ्यादिभिः पूज्यः सूर्यः दक्षिणदिशावलम्बनेन मन्दतेजा अभवत् ।

अत्र सहस्रगु-लोकबन्धु-तमोपह-विष्णुपदावलम्बि-द्विजार्घ्य-दक्षिणाशाशब्दाः श्लिष्टाः । तत्र सहस्रगुशब्दे सहस्रं गावो वाण्यो यस्य स सहस्रगुः (वाचालः), सहस्रं गावः किरणा यस्य सः सहस्रगुः (सूर्यः) इति पदभङ्गेऽपि विभक्तिसमासयोर्वैलक्ष्यण्याभावात् प्रकृतिश्लेषः । एवं लोकानां बन्धुः लोकबन्धुः (लोकप्रियः सूर्यश्च) इत्यत्र, तमः अपहन्तीति तमोपहः (अज्ञाननाशकोऽन्धकारनाशकश्च) इत्यत्र, विष्णोः पदं विष्णुपदं (नारायणस्थानमाकाशञ्च) अवलम्बते तच्छीलः विष्णुपदावलम्बी इत्यत्रापि प्रकृतिश्लेषः । द्विजेषु ब्राह्मणेषु अर्घ्यः पूज्यः (ब्राह्मणश्रेष्ठः), द्विजानामर्घ्योऽर्घ्यादिभिः पूज्यः (सूर्यः) इति द्विजार्घ्यशब्दे, दक्षिणाया आशा दक्षिणाशा ≠ द्रव्याशा, दक्षिणा चासौ आशा (दक्षिणदिक्) इति दक्षिणाशाशब्दे च पदभङ्गे विभक्तिसमासयोर्वैलक्ष्यण्यात् पदश्लेषः ।

मित्रं न लोको विविनक्तिदोषाकरादहो ! तस्य विवेकहेतुः ।
ख्यातो हि साधोऽतपनत्वधर्मः स चाद्य तस्मिन्ननुभूयते नो ॥३॥

कलिपक्षे– विवेकहीनो जनः शत्रुमित्रयोर्भेदविवेकं न करोति । सन्मित्रस्य शीतलताप्रदानरूपो धर्मोऽद्य नानुभूयते, सोऽपि तपत्येव ।

शिशिरपक्षे– लोकः सूर्यचन्द्रमसो भेदं न विविनक्ति । यतो हि सूर्ये तापरूपधर्म एव नानुभूयते ।

अत्र मित्र-दोषाकर-साधोऽतपनत्वधर्मशब्दाः श्लिष्टाः । तेषु मित्रशब्दे सुहृद्बोधकनपुंसकलिङ्ग-सूर्यबोधकपुलिङ्गशब्दयोः श्लेषाल्लिङ्गश्लेषो विभक्तिश्लेषश्च । दोषाकरशब्दे दोषाणाम् (दुर्गुणानाम्) आकरः (खनिः) दोषाकरः (दुर्जनः), दोषां रात्रीं करोतीति दोषाकर(चन्द्र)शब्दयोः, साधोऽतपनत्वधर्म इत्यत्र अतपनतपनशब्दयोः श्लेषात् पदश्लेषः ।

अर्थाः स्फुटाः कर्मपरा मनुष्या विचारिणो विष्णुपदे द्विजौघाः ।
हंसस्य साक्षात्करणं च येषु समुज्ज्वलास्ते समयाः प्रहीणाः ॥४॥

कलिपक्षे– ते समुज्ज्वलाः सिद्धान्ताः परित्यक्ता येषु स्वर्गापूर्वदेवताः (अर्थाः) व्यक्ता भवन्ति । मनुष्या अग्निहोत्रादिकर्मपराः, विचारवन्तो ब्राह्मणा विष्णुभक्ताश्च भवन्ति । परमात्मनः साक्षात्कारो भवति ।

शिशिरपक्षे– ते प्रकाशवन्तो दिवसा गता येषु वस्तूनि संलक्ष्यन्ते । मनुष्याः कर्मपराः, पक्षिसमूहा आकाशे विहरणशीलाश्च दृश्यन्ते । हंसस्य साक्षात्कारो भवति ।

अत्र अर्थ-कर्मपर-विचारि-विष्णुपद-द्विजौघ-हंस-समुज्ज्वल-समयशब्दाः श्लिष्टाः । तेषु अर्थ-हंस-समयशब्देष्वभङ्गश्लेषः, कर्मपर-विचारि-विष्णुपद-द्विजौघ-समुज्ज्वलशब्देषु प्रकृतिश्लेषः ।

अयं सुपन्था अयमुत्पथो वेत्यनिश्चयो दर्शननिष्फलत्वम् ।
वीर्यक्षयोऽनुद्यमता च येषु तमोमयास्ते समयाः समृद्धाः ॥५॥

कलिपक्षे– येषु सिद्धान्तेषु अयं वेदविहितमार्गोऽयञ्च वेदनिषिद्धपाखण्डमार्ग इति निश्चयो नास्ति, लोकैरुपेक्षणात् शास्त्राणां नैष्फल्यम्, शक्तिह्रासः, पारमार्थिकोद्यमाभावश्चास्ति तेऽज्ञानमयाः सिद्धान्ता विकसिताः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिशिरपक्षे– येषु कालेषु अयं सुगमो मार्गोऽयं दुर्गममार्ग इति निश्चयो नास्ति, कुज्झटिकाप्रसरणादिना चक्षुषां नैष्फल्यम्, सुरतासक्त्या शुक्रक्षयः, अकर्मण्यं चास्ति तेऽन्धकारबहुलाः काला वृद्धिं याताः ।

अत्र सुपन्थोत्पथ-दर्शन-वीर्यानुद्यम-तमोमय-समयशब्दाः श्लिष्टाः । तेषु सुपन्थोत्पथशब्दयोः शब्दपरिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषः । दर्शन-वीर्य-अनुद्यम-तमोमय-समयशब्देष्वभङ्गश्लेषः ।

सखा शुचेर्हव्यभुजस्तथा जगत्प्राणः प्रसिद्धः पवनः स्वयं पुनः ।

इत्थं गुणोऽप्येष समीरणोऽधुनाऽभवद्धि-मानी कठिनोऽखिलार्दनः ॥६॥

कलिपक्षे– यज्ञशिष्टभोजिनः पवित्रस्य सखा जगतः प्राण इव परमप्रियः स्वयं प्रकृष्टः सिद्धः लोकपावित्र्यकरः एष समीरणनामधेयः (विशेष्यपदमिदम्) अधुना अभिमानी कठोरो लोकपीडकश्चाभवत् ।

शिशिरपक्षे– हवनीयद्रव्यभोजिनोऽग्नेः सखा जगतः प्राणरूपः स्वयं प्रख्यातो लोकपावित्र्यकर एष वायुरधुना हिमसंहत्या कठोरो लोकपीडकश्चाभवत् ।

अत्र शुचि-हव्यभुग्-जगत्प्राण-प्रसिद्ध-पवन-समीरण-हिमानीशब्दाः श्लिष्टाः । तेषु शुचि-हव्यभुग्-जगत्प्राण-प्रसिद्ध-पवन-समीरणशब्देष्वभङ्गश्लेषः । हिमानीशब्दस्य पदभङ्गे 'हि, मान+इनि' इत्यभङ्गे 'हिम+आनुक्+ङीष्' इति व्युत्पत्तेः प्रत्ययश्लेषः ।

सन्तः प्रशान्ताः शुभतीर्थसेविनः सदा दधाना अपि विश्वमित्रताम् ।

दन्तैश्चरन्तः कटुकट्कटारवं रोषाद् द्विषन्तीव विभान्ति काँश्चन ॥७॥

कलिपक्षे– सद्गुरोरन्तेवासिनः सदा विश्वबान्धवाः शान्तचित्ताः सन्तोऽपि बुद्धिविपर्यासेन दन्तै रूक्षं कट्कटारवं कुर्वन्तः कोपात् काँश्चन जनान् प्रति वैरभावं कुर्वन्तीव दृश्यन्ते ।

शिशिरपक्षे– पवित्रतीर्थसेविनः सदा विश्वबान्धवाः शान्तचित्ताः सन्तोऽपि शैत्यातिशयेन दन्तै रूक्षं कट्कटारवं कुर्वन्तः कोपात् काँश्चन जनान् प्रति वैरभावं कुर्वन्तीव दृश्यन्ते ।

अत्र ब्राह्मणपुण्यस्थानयोर्बोधकस्तीर्थशब्दः श्लिष्टः । स चाभङ्गश्लेषविषयः । अन्यत्रार्थश्लेषः ।

श्रद्धाय यत्किञ्चन तीर्थवर्यमाश्रीयतां क्षालयितुं मलान् स्वान् ।

परन्तु तज्जीवनजाड्यतोऽन्ते वस्तुं मनो नोत्सहते हताशम् ॥८॥

कलिपक्षे– स्वकीयान् बुद्धिदोषान् क्षालयितुं श्रद्धां कृत्वा कञ्चन गुरुवर्यमाश्रीयतामिति मतिर्जागर्ति परन्तु तस्य गुरुवर्यस्य जीवने कलिकृतं मौर्ख्यमवलोक्य हताशं मनः तदन्ते वस्तुं नोत्सहते ।

शिशिरपक्षे– पापानि क्षालयितुं श्रद्धां कृत्वा देवघट्टादिकं कञ्चन पुण्यस्थानमाश्रीयतामिति मतिर्जागर्ति परन्तु तस्य पुण्यक्षेत्रस्य जले शिशिरकृतामतिशयशीततां संस्मृत्य हताशं मनः तन्निकटे वस्तुं नोत्सहते ।

अत्र तीर्थ-मल-जीवनशब्दाः श्लिष्टाः । ते सर्वेऽप्यभङ्गश्लेषविषयाः ।

या कापि नारी परपूरुषेऽन्तिके स्थिते गुरूणामपि सम्मुखे स्थिता ।

कम्पं सरोमाञ्चमथो सशीत्कृतिं बिभर्ति सद्योधरपल्लवक्षतम् ॥९॥

कलिपक्षे– स्वसुरादिमान्यजनानां समीपे स्थिता गृहकर्मव्यापृतापि नारी परपुरुषे सन्निकटे स्थिते सति कामावेशवशीभूता कम्परोमाञ्चादिसहितं शीत्कारसार्थमभिनवमधरव्रणं प्रकटयति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिशिरपक्षे– स्वसुरादिमान्यजनानां समीपे स्थितापि परपुरुषे सन्निकटे स्थितेऽपि च या कापि नारी शैत्यातिशयेन कम्परोमाञ्चादिसहितं शीत्कार(स्यू स्यू इति भाषायाम्)सार्थं शीतजन्यमधरव्रणं प्रकटयति।

अत्र सम्भोगशृङ्गारवत्या नायिकायाः कम्परोमाञ्चौ सात्त्विकभावौ, शीत्काराधरक्षते चानुभावौ । कम्परोमाञ्चशीत्कृत्यधरक्षतानि सर्वे शैत्योपद्रवाः । इत्थमुभयपक्षीयार्थप्रकाशनात् श्लेषः । तस्य च शब्दपरिवर्तनेऽपि सम्भवादर्थश्लेषः ।

प्रावृत्य च प्रावरणेन वक्त्रबाहूरुपादं समुपेक्ष्य भेदम् ।

एकत्र संलग्नमहो विधत्ते हा हन्त जाड्योपहतोऽद्य लोकः ॥१०॥

कलिपक्षे– प्रकृष्टेनाज्ञानरूपावरणेन (साङ्ख्यमतानुसारेण गुरुवरणकं तमः) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्ररूपं (कार्यकारणयोरभेदात्) जातिभेदमुपेक्ष्य भोजनादिकार्येष्वेकत्र संलग्नं करोति । एष एव खेदस्य विषयो यल्लोकोऽज्ञानेन विनष्टः ।

शिशिरपक्षे– प्रकृष्टेनोत्तरीयेण तत्तदङ्गान्याच्छाद्य, इदमुत्तमाङ्गमिदमधमाङ्गमिति भेदमुपेक्ष्य कूर्म इव स्वाङ्गानि एकत्र संलग्नं करोति । एष एव खेदस्य विषयो यल्लोकः शैत्येन विनष्टः ।

अत्र प्रावरण-वक्त्रबाहूरुपाद-जाड्यशब्दाः श्लिष्टाः । सर्वत्राभङ्गश्लेषः ।

पवित्रमाहारमथो विहारस्थानं तथाऽऽच्छादनमाचरद्भिः ।

अद्याऽऽर्यवर्यैरपि दुष्टवासोऽप्यपेक्षते केयमहो अवस्था ॥११॥

कलिपक्षे– अधुना सत्कुलोद्भवा अपि शुद्धभोजनं समुचितविहारं शुद्धवस्त्रपरिधानञ्चोपेक्ष्य दूषितानां सभागृहादिकमपेक्षते । अहो, इयं का दुरवस्था पतिता ?

शिशिरपक्षे– अधुना सत्कुलोद्भवा अपि शुद्धभोजनं समुचितविहारं निर्मलवस्त्रञ्चोपेक्ष्य मलिनवस्त्रादिकमपेक्षते । अहो, इयं का दुरवस्था पतिता ?

अस्मिन् पद्ये दुष्टवासपदं श्लिष्टम् । तद्यथा– भ्वादिगणपठितानुनासिकान्तान्निवासार्थकाद् वस् धातो घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य पुँल्लिङ्गस्य वासशब्दस्य गृहमित्यर्थः, अदादिगणपठितादनुनासिकान्तादाच्छादनार्थकाद् वस् धातो असुन्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य नपुंसकलिङ्गस्य वासश्शब्दस्य वस्त्रमित्यर्थः । तयो प्रथमैकवचने सुविभक्तौ वासः पदं निष्पद्यते । अतोऽत्र लिङ्गश्लेषः ।

बालोऽपि वृद्धोऽपि नपुंसकोऽपि रुग्णः सदीक्षोऽपि धृतव्रतोऽपि ।

एकां समन्ताद् बहवोऽपि कान्तां समं स्वजन्ते प्रणयाद्धसन्तीम् ॥१२॥

कलिपक्षे– कामातुरा बालाः, वृद्धाः, नपुंसकाः, रुग्णाः, दीक्षिताः, व्रतधारिणश्चेति बहवो जना एकामेव स्मयमानां कामिनीं स्त्रियं (गणिकाम्) परितः सेवन्ते ।

शिशिरपक्षे– शैत्यातुरा बालाः, वृद्धाः, नपुंसकाः, रुग्णाः, दीक्षिताः, व्रतधारिणश्चेति बहवो जना एकामेव रम्यामङ्गारधानीं परितः सेवन्ते ।

अत्र कान्ता-हसन्तीशब्दावभङ्गश्लेषविषयौ ।

यः कृष्णवर्त्मा श्रुत आश्रयाशः परोपतापी वत सर्वभक्षः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स एव विद्वद्भिरपीह लोकैः संश्रीयते हन्त कियज्जडत्वम् ॥१३॥

कलिपक्षे– यो जनो मलिनमार्गः, कृतघ्नः, परसन्तापकारी, सर्वभक्षश्चेति ख्यातोऽस्ति तमेव जनं सामान्यजना विद्वांसश्च भयेन लोभेन चाश्रयन्ते। अहो, कियती मूर्खतास्ति!

शिशिरपक्षे– धूमपथाभ्यन्तरगतिर्योऽग्निराश्रयभक्षी, परसन्तापकारी, सर्वभक्षीति विख्यातोऽस्ति शैत्यातिशयेन तापार्थं तमेव वह्निं सामान्यजना विद्वांसश्चाश्रयन्ते। अहो, कियत् शैत्यमस्ति!

अत्र कृष्णवर्त्मा-आश्रयाश-परोपतापि-सर्वभक्ष-जडत्वशब्देष्वभङ्गश्लेषः।

पयोधराश्लेषणतोऽभ्युदीयादूष्माथ शीतं झटिति प्रणाश्य।

अमन्दमानन्दमसौ प्रदद्यादुदेति चेदृश्यपि हा दुराशा ॥१४॥

कलिपक्षे– यदि गगन उत्प्लुत्य मेघमाश्लेषयिष्यं तर्हि मेघाश्लेषणात् ऊष्माविर्भावो भवेत् तेन च झटिति शीतशमनपूर्वकमानन्दमलप्स्य इत्येतादृश्यसम्भवाप्याशा चेतस्युदेति।

शिशिरपक्षे– प्रियालिङ्गनादूष्माविर्भावो भवेत्, स चोष्मा झटिति शीतशमनपूर्वकमानन्दं प्रयच्छेदिति बारम्बारं (गुरुसन्निधानादौ) पूरयितुमशक्याऽऽशापि चेतस्युदेति।

अत्र पयोधर-दुराशाशब्दयोरभङ्गश्लेषः।

यतो यतो दुर्भगमक्षियुग्मं सञ्चारयाम्यद्य ततस्ततोऽमूः।

गोमातरः कम्पयुताः कृशाङ्ग्यः पातोम्मुखा हन्त मनस्तुदन्ति ॥१५॥

कलिपक्षे– अधुना भाग्यरहितं नेत्रयुगलं यतो यतो व्यापारयामि ततस्ततः इमा मातृरूपा गावो घासबुसाद्यभावादुपेक्षया च, कामावेशेन वेपमाना युवतयश्च नारीमर्यादाभावात् पतनोन्मुखा दृश्यन्ते, अतस्ताश्चित्तं खेदयन्ति।

शिशिरपक्षे– अधुना भाग्यरहितं नेत्रयुगलं यतो यतो व्यापारयामि ततस्ततो इमा गोसदृशाः पूजनीया मातरः, मातृरूपा गावश्च शीतबाधाप्रयुक्तदौर्बल्यात् वेपमानाः क्षीणकायाः पतनोन्मुखाश्च दृश्यन्ते, अतस्ताश्चित्तं खेदयन्ति।

अत्र गोमातृ-कम्पयुता-कृशाङ्गी-पातोम्मुखाशब्दाः श्लिष्टाः। तत्र गोमातृशब्दस्य कर्मधारयसमास(गाव एव मातरः) मयूरव्यंसकोपमित(गावो मातर इव)समासभेदेनार्थभेदात् पदश्लेषोऽन्यत्राभङ्गश्लेषः।

निजप्रबोधार्पितलोकमोदा गुणानुबद्धाः सुमनः सुमान्या।

सखेऽधुना सत्कमलावलीयं दशां प्रयाता वत शोचनीयाम् ॥१६॥

कलिपक्षे– हे सखे! स्वसम्पादितज्ञानविस्तारेण लोकानन्ददायिनो दयादाक्षिण्यादिगुणयुक्ताः स्वच्छान्तःकरणेन सुष्ठु मान्या सन्तरूपेयं कमलपङ्क्तिः शोचनीयामवस्थाङ्गता।

शिशिरपक्षे– हे सखे! स्वविकासेन लोकानन्ददायिनो विसतन्तुसम्बद्धा पुष्पजातिषु श्रेष्ठत्वेन मान्या सतां कमलानामियं पङ्क्तिः शोचनीयामवस्थाङ्गता।

अत्र निजप्रबोधार्पितलोकमोद-गुणानुबद्ध-सुमनःसुमान्य-सत्कमलावलीशब्दाः श्लिष्टाः। सुमनःसुमान्य-सत्कमलावलीपदयोः पदभङ्गे समासवैलक्षण्यात् पदश्लेषोऽन्यत्राभङ्गश्लेषः।

अहो समाघोऽप्युदयं प्रयातो भुवोऽधुना पश्य वयस्य दृश्यम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुङ्कारमाद्यन्मलिनालितोषः सम्प्राप्यते कुन्दलताविकासः ॥१७॥

कलिपक्षे– हे सखे ! सम्प्रति पृथिव्या दृश्यमवलोकय, समग्रपापः कश्चित् (शासकः) उद्गच्छतीव दृश्यते । हुङ्कारेण माद्यन्तो ये दुराचारास्तेषां पङ्क्तौ सन्तोषः, पृथ्वीं दलयता दुर्जनेन च विकासः सम्प्राप्यते ।

शिशिरपक्षे– हे सखे ! सम्प्रति पृथिव्या दृश्यमवलोकय, स माघमासः समागत । हुङ्कारेण माद्यन्तो मलिनवर्णा ये भ्रमरास्तेषां पङ्क्तौ सन्तोषः, माध्यपुष्पलताया विकासश्च दृश्यते ।

अत्र समाघ-हुङ्कारमाद्यन्मलिनालितोष-कुन्दलताविकासशब्दाः श्लिष्टाः । समाघ-कुन्दलताविकासशब्दयोः पदश्लेषः, हुङ्कारमाद्यन्मलिनालितोषशब्देऽभङ्गश्लेषः ।

इमानि चान्यान्यपि चेष्टितानीदृशानि सन्त्यद्य सखे बहूनि ।

निश्चीयते किं भवता विपश्चित् कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ॥१८॥

हे विद्वन् सखे ! साम्प्रतमुपर्युक्तानीदृशानि बहून्यन्यानि च चेष्टितानि सन्ति । भवता निश्चीयते किम् अयं कलियुगस्य प्रभावः शिशिरर्तोर्वा ?

श्लेषस्यालङ्कारत्वम्

पूर्वोपशीर्षके मुख्यतया मम्मटमतमनुसृत्य 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वाऽयम् ?' इति कवितायां श्लेषस्थितिस्तद्भेदाश्च प्रदर्शिताः । तदनुसारेण कवितायामेकषष्ठी (६१) स्थलेषु श्लिष्टप्रयोगाः दृश्यन्ते । स्पष्टार्थं तत्रोपलब्धाः श्लेषभेदा निम्नलिखिततालिकायां प्रदर्शयितुं शक्यते ।

श्लेषभेदाः	अभङ्गश्लेषः	पदश्लेषः	लिङ्गश्लेषः	प्रकृतिश्लेषः	प्रत्ययश्लेषः	विभक्तिश्लेषः	अर्थश्लेषः	योगाः
श्लेषस्थलानि	३७	९	१	९	१	१	३	६१

एतदनुसारेण भाषा-वर्ण-वचन-श्लेषप्रकाराणां स्थितिरत्र न दृश्यते, बाहुल्येनाभङ्गश्लेषः प्रयुक्तः, अन्ये भेदास्तु यथास्थानं प्रयुक्ताः । क्वचिदर्थश्लेषोऽपि दृष्टिपथमागतः । कवितायां कलियुगप्रभाविता मानवजीवनस्य मूर्खता चित्रिता । शीतकालीनप्रकृत्या विलुप्तविकासशक्तयो वनस्पतय इव कलिप्रभावेण मानवीयगुणाः सङ्कुचिता इति द्वयोः प्रकृतार्थयोरुपमानोपमेयभावादुपमालङ्कारोऽत्र ध्वन्यते । तस्य च ध्वनेः श्लेषेण सम्भवात् श्लेषस्यालङ्कारत्वमुचितम् । एवञ्च कलियुगकृतविसंवादितया शिशिरर्तुकृतकाठिन्येन चोद्गतः कवेः विषादोऽत्र काव्यत्वेन प्रकटितः । मानवीयमूल्यविनाशजन्यो विषादः, प्राचीनाधुनिकसभ्यतयोर्विसंवादः, आधुनिकसभ्यतया प्राचीनसभ्यताया ग्रसनम् कविताया मूलं मर्म । आर्यसंस्कृतेर्ह्रासः, हिन्दुसभ्यतायाः सङ्कोचः, मानवीयमूल्यानामधोगतिः, आध्यात्मिकगरिम्णि वितृष्णा इत्याधुनिकसामाजिकविकृतिमूलकभावोपस्थापिता सामाजिकशोकात्मकताऽत्राभिव्यक्ता (पन्थी; २०३८ : १०) । तदभिव्यक्तौ च श्लेषस्य सहकारित्वात् श्लेषस्य काव्योपकारकत्वमलङ्कारत्वञ्चापन्नम् ।

निष्कर्षः

प्रथमतः सहृदयमनःप्रसादनक्षमायाः कविताया लेखनमेव दुष्करम्, श्लेषमयी कविता तु ततोऽपि दुष्करा । विलक्षणप्रतिभया, अनेकशास्त्रालोडनाधिगतव्युत्पत्त्या सततोद्योगेन च विनैतादृश्यः कविता अशक्याः प्रणेतुम् । भारतीवैभवकाव्यलेखनेन प्राप्तभारतीवरप्रसादस्य माधवप्रसादस्य कविताः पाठकेभ्यः सकारात्मकं जीवनमूलकञ्च

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्देशं दातुं समर्था दृश्यन्ते । प्रायेण प्रसादगुणस्य, वैदर्भीरीतेः, अनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थालङ्काराणाञ्च समुचितनिबन्धनेन माधवप्रसादस्य श्लेषक्लिष्टानामपि कवितानां कलापक्षः प्रोज्ज्वलो दृश्यते । सुसंस्कृतमानवजीवनोन्मुखतापादकतया कवितानां भावपक्षश्च परिष्कृत आदर्शमूलकश्च परिलक्ष्यते । कवितासु रसभावनिबन्धने चास्य कवेश्चातुर्यमनुभूयते । 'कलेः प्रभावः शिशिरस्य वा?यम् ?' कवितायाः कलाभावोभयपक्षौ परिमार्जितौ सामञ्जस्यपूर्णौ च स्तः । अत्रत्यः श्लेषालङ्कारप्रयोगो नेपालीयकविकृतासु कवितासु निदर्शनमेव । प्रचुरश्लेषवत्सु पद्येष्वलङ्कारशास्त्रसम्मता बहुशः श्लेषप्रकारा उपलभ्यन्ते । अलङ्कार्यस्योपमालङ्कारध्वनेः करुणरसमूलकस्य सामाजिकशोकस्य च परिपोषणद्वारा काव्यसौन्दर्यसंवृद्धौ सातिशयोपकारित्वात् प्रकृतकवितागतश्लेषालङ्कारस्य सार्थकता सिद्ध्यति । पाठकचेतश्चमत्करणपूर्वकं मानवीयमूल्यस्थापने जीवनस्य नैतिकमार्गदर्शने च समर्थेयं कविता कवेर्माधवप्रसादस्य काव्यकारितायाः साफल्यं व्यनक्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

कौण्डिन्न्यायनः, शिवराज आचार्यः (२०४८), कतिपय-नैपालसंस्कृतग्रन्थकारपरिचय, काष्ठमण्डपनगरम् : देवी आचार्यानी, स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बस्य कृते ।

देवकोटाः, माधवप्रसादः (२०१०), भारती-वैभव, बनारस : प्रतापधर्मपत्नी ।

——— (२०३८), ऊर्मिमाला, वाराणसी : कुलमणि देवकोटा ।

पन्थी, टीकारामः (२०३८), "ऊर्मिमालायां विहङ्गावलोकन" (भूमिका), ऊर्मिमाला, माधवप्रसाद देवकोटाः (ले.), वाराणसी : कुलमणि देवकोटा ।

——— (२०६३), काव्यचतुष्टयविमर्श, श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठान, देवकोटा बन्धु समाज, विद्वन्मणि पं. माधवप्रसाद देवकोटा अनुसन्धान केन्द्र ।

मम्मटः, (२०१०ई.) काव्यप्रकाश (व्याख्याकार : आचार्य विश्वेश्वर), षष्ठम् संस्करण, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

विश्वनाथः (२०५६), साहित्यदर्पण (चन्द्रकलाव्याख्योपेतम्), अष्टम संस्करण, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली खण्ड

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेत्वाभासनिरूपण

अर्जुनबाबु दाहाल
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

यस आलेखमा हेत्वाभासका विषयमा पौरस्त्य दर्शनमा रहेको मत मतान्तरलाई प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसमा पनि विशेषतः न्याय र वैशेषिक दर्शनले अङ्गीकार गरेका हेत्वाभासका लक्षणगत र स्वरूपगत विभेदलाई निरूपण गरिएको छ र अन्य आस्तिक एवम् नास्तिक दर्शनले स्वीकार गरेका हेत्वाभासका विषयमा पनि साङ्केतिक रूपमा चर्चा गरिएको छ। परार्थानुमान वाक्यका लागि चाहिने न्यायावयवहरूमध्ये हेतुको प्रयोग समीचीन रूपमा हुन सकेन भने पदार्थको यथार्थ ज्ञान हुन सक्तैन। त्यसैले हेतुको सम्यक् प्रयोग गर्नका निम्ति हेतुका दूषण रूप हेत्वाभासहरूको पनि सम्यक् ज्ञान हुनु आवश्यक छ भन्ने मानेर नै प्रायशः दर्शन र दार्शनिकहरूले हेत्वाभासका विषयमा यथेष्ट चर्चा गरेको पाइन्छ। चार्वाक् दर्शनमा भने प्रत्यक्ष मात्र प्रमाण मानिएकाले अनुमानअन्तर्गत आउने हेतु र हेतुवद् आभास हुने हेत्वाभासका विषयमा चर्चा गरिएको छैन। तदतिरिक्त दर्शनमा हेत्वाभासका विषयमा यथोचित रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। यस लेखमा विशेषतः न्याय र वैशेषिक दर्शनले निरूपण गरेको हेत्वाभासका विषयमा अध्ययन प्रस्तुत गरिएकाले यीमध्ये न्यायदर्शनले प्रतिपादन गरेका सव्यभिचार, विरुद्ध, प्रकरणसम, साध्यसम र कालातीत हेत्वाभास र तिनीहरूका अवान्तर भेद अनि वैशेषिक दर्शनले वर्णन गरेका अप्रसिद्ध, अनपदेश र सन्दिग्ध आदि हेत्वाभास र तिनका अवान्तर भेदका विषयमा अध्ययन गरिएको छ। त्यसैगरी मीमांसा, बौद्ध, साङ्ख्य, जैन आदि दर्शनमा के कति हेत्वाभासको गणना गरिएको छ भन्ने विषयमा पनि सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। सम्यक् हेतुको प्रयोगका लागि हेत्वाभासको पनि ज्ञान हुनु आवश्यक छ भन्ने दार्शनिकहरूको मान्यतालाई अङ्गीकार गर्दै यस सङ्क्षिप्त लेखमा हेत्वाभासका विषयमा अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी न्याय, मतवैभिन्य, मीमांसादि, वैशेषिक, हेत्वाभास।

विषयप्रवेश

दर्शनहरूमा प्रतिपादित प्रत्यक्ष, अनुमान आदि प्रमाणमध्ये अनुमान प्रमाणको स्थान विशिष्ट रहेको छ। अनुमानका विशेषतः स्वार्थ र परार्थ दुई भेद सबै दर्शनहरूमा मानिएको छ। त्यसमध्ये परार्थानुमान वाक्यको प्रयोगमा प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमनलाई अवयव मानिएको छ। यी प्रतिज्ञा आदि पाँच अवयवहरूले युक्त अनुमान वाक्यद्वारा प्रतिपादित पक्षसत्व, सपक्षसत्व, विपक्षव्यावृतत्त्व, अबाधितविषयत्व र असत्प्रतिपक्षत्व यी पाँच रूपले युक्त लिङ्ग अथवा हेतुको अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी, केवलव्यतिरेकी तीन भेद रहेको पाइन्छ। त्यसमध्ये अन्वयव्यतिरेकी हेतुमाथि उल्लिखित सपक्षसत्व, पक्षसत्व, विपक्षव्यावृत्ति, अबाधितविषय र असत्प्रतिपक्ष यी पाँच रूपले युक्त भएमा नै आफ्नो साध्यलाई सिद्ध गर्न समर्थ हुन्छ। यी पाँचमध्ये एउटाको मात्रै कमी भएमा साध्यको सिद्धि गर्न सक्दैन।

हेतुका अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी र केवलव्यतिरेकी यी तीनभन्दा अतिरिक्त तृतीयान्त वा पञ्चम्यन्त प्रयोग आदि रूप र पक्षसत्वाादि धर्मले युक्त भएका हेतु समान आभास हुनेलाई हेत्वाभास भनिन्छ। परार्थानुमानबोधका (ज्ञान) निम्ति जसरी हेतुको सम्यक् ज्ञान आवश्यक हुन्छ। त्यसैगरी अहेतु अर्थात्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेत्वाभासहरूको ज्ञानको पनि आवश्यकता पर्दछ। हेत्वाभासहरूको सम्यग्ज्ञान भएमा नै तिनीहरूलाई वर्जन गरेर सम्यक् हेतुको वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। अतः एव यहाँ हेत्वाभासका विषयमा चर्चा गरिन्छ।

समस्याकथन : प्रस्तुत लेखको शीर्षकका आधारमा निम्नलिखित समस्या समाधानका लागि तयार पारिएको छ-
क) हेत्वाभासका लक्षणगत र प्रकार (भेद) गत विषयमा पौरस्त्य दर्शनहरूमा के कस्तो मतवैभिन्य रहेको छ ?

उद्देश्य : माथिल्लो शीर्षकमा उल्लेख गरिएका समस्या समाधानका लागि निम्न उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ-
क) हेत्वाभासका लक्षणगत र प्रकार (भेद) गत विषयमा पौरस्त्य दर्शनहरूमा रहेको मतवैभिन्यको निरूपण गर्नु।

सामग्रीसङ्कलन र शोधविधि : प्रस्तुत लेख विशेषतः पुस्तकालयीय सामग्री सङ्गलनबाट तयार पारिएको छ। त्यसैगरी विषय विश्लेषणका लागि विश्लेषणात्मक, व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने हेत्वाभासका विषयमा दर्शनहरूमा रहेको लक्षणगत र प्रकार (भेद) गत मतवैभिन्य दर्साउन तुलना प्रतितुलनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीलाई सुव्यवस्थित किसिमले प्रयोग गर्दै लेखलाई प्रामाणिक बनाउनका निमित्त लेखको मुख्य भागमा गर्भे (पेटे) टिप्पणीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने सन्दर्भ ग्रन्थसूची निर्धारणका लागि एपीए नामक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ।

हेत्वाभास

हेत्वाभासका विषयमा दार्शनिकहरूको मतैक्य पाइँदैन। विभिन्न दर्शन र दार्शनिकहरूले आ-आफ्नो किसिमबाट हेत्वाभासको चर्चा, परिचर्चा गरेको पाइन्छ। तिनीहरूका बारेमा अगाडि बताइने छ। यहाँ सर्वप्रथम हेत्वाभास भनेको के हो भन्ने विषयमा केही भन्नु आवश्यक छ। हेत्वाभास शब्दको व्युत्पत्ति दुई प्रकारले गरिएको पाइन्छ। 'हेतोराभासः' अर्थात् हेतुदोषा भन्ने अर्थमा र 'हेतुवदाभासन्त इति' अर्थात् दुष्टा हेतव भन्ने अर्थमा व्युत्पत्ति गरिएको छ। भाष्यकार वात्स्यायनले हेत्वाभासलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद् हेतुवदाभासमानाः इति (वात्स्यायन, १९९८ : ७२)। अर्थात् हेतुका लक्षणले रहित भएका अहेतु तर हेतु सामान्यले हेतुजस्तै आभास हुन्छन् भने तिनलाई हेत्वाभास भनिन्छ। प्रशस्तपादभाष्यको व्योमवती टीकामा पनि हेत्वाभासको लक्षण यस्तो बताइएको छ- अपदेशवदाभासमानत्वाद्हेत्वाभासा इति सिद्धम् लक्षणम् (प्र.पा.भा., २०४० : ६०४)। प्रशस्तपादभाष्यमा हेतुलाई अपदेश शब्दले बुझाइएको पाइन्छ र अपदेशजस्तै आभास हुनेलाई हेत्वाभास भनिएको छ। त्यसैगरी केशव मिश्रको तर्कभाषामा 'हेतुरूपयोगाद् हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः (तर्कभाषा, २०५७ : २४६) भनेर हेत्वाभासको लक्षण वा परिभाषा गरिएको छ। मीमांसा दर्शनमा व्याप्त साधनधर्मलाई हेतु भनिएको छ र हेतुवद् आभास हुनेलाई हेत्वाभास भनिएको छ- 'व्याप्त साधन धर्मो हेतुः, तत्वदाभासा हेत्वाभासा (मानमेयोदय, १९७८ : ७५)।
अब पृथक् पृथक् दर्शनमा निरूपण गरिएका हेत्वाभासका बारेमा केही उल्लेख गरिन्छ-

न्यायमत

न्यायदर्शनमा हेत्वाभासका पाँच प्रकार बताइएको छ। सूत्रकारका अनुसार ती यसप्रकार छन्- सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम, साध्यसम, कालातीत भेदले हेत्वाभासका पाँच प्रकार छन्। तर्कभाषामा यिनीहरूका नाममा केही फरक देखाइएको छ- 'असिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव (तर्कभाषा, २०५७ : २४६)। यहाँ मिश्रले असिद्धलाई साध्यसमको स्थानमा राखेका छन् भने सव्यविचारलाई अनैकान्तिक भनेका छन्। अन्य बाँकी तीन हेत्वाभासका नाम सूत्रकार र तर्कभाषामा समान रहेका छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असिद्ध

लिङ्गत्व रूपले अनिश्चित हेतु असिद्ध नामको हेत्वाभास हुन्छ। यो तीन प्रकारको हुन्छ- १. आश्रयासिद्ध, २. स्वरूपासिद्ध र ३. व्याप्यत्वासिद्ध।

क. **आश्रयासिद्ध** : जुन हेतुको आश्रय अर्थात् पक्ष हुँदैन, त्यसलाई आश्रयासिद्ध भनिन्छ। जस्तै- गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अर्थात् आकाश कमल सुगन्धित हुन्छ, कमल भएकाले, तलाउको कमलजस्तै। यहाँ आकाश कमल आश्रय हो र त्यो वस्तुतः छैन, त्यसकारण यो आश्रयासिद्ध हेत्वाभास भयो।

ख. **स्वरूपासिद्ध** : जुन हेतुको आश्रयमा पाइँदैन, त्यसलाई स्वरूपासिद्ध भनिन्छ। जस्तै- अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वात् घटवत् अर्थात् शब्द अनित्य छ, चक्षु इन्द्रियले ग्राह्य हुने भएकाले घटजस्तै। यो उदाहरणमा दिएको चाक्षुषत्व हेतु शब्दमा नहुने भएकाले र शब्द श्रोत्र इन्द्रियग्राह्य भएकाले यो स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास भयो।

ग. **व्याप्यत्वासिद्ध** : जसको व्याप्ति सिद्ध हुँदैन, त्यसलाई व्याप्यत्वासिद्ध भनिन्छ। यसका दुई भेद मानिएको छ- व्याप्तिग्राहक प्रमाणको अभाव भएमा र अर्को उपाधिको सद्भाव भएमा। पहिलोको उदाहरण- 'शब्दः क्षणिक सत्त्वात्। यत्सत् तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलं तथा च शब्दादि' अर्थात् शब्द क्षणिक हो, सत् भएकाले जुन सत् हुन्छ, त्यो क्षणिक हुन्छ। जस्तो मेघमाला त्यस्तै शब्दादि पनि। यहाँ सत्त्व र क्षणिकत्वको व्याप्तिग्राहक प्रमाणको अभावमा यो व्याप्यत्वासिद्धको पहिलो उदाहरण भयो। दोसो उपाधिसद्भावात्को उदाहरण- 'ऋत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं, हिंसात्वात् ऋतुबाह्यहिंसावत्' अर्थात् यज्ञमा गरिएको हिंसा अधर्मजनिका हो, हिंसा भएकाले, यज्ञभन्दा बाहिर भएको हिंसाजस्तै। यहाँ अधर्मसाधनत्वमा हिंसात्व प्रयोजक होइन, किन्तु निषिद्धत्व प्रयोजक हो र त्यो प्रयोजकलाई नै उपाधि भनिन्छ। त्यसकारण यो व्याप्यत्वासिद्धको उपाधिसद्भावात्को उदाहरण भयो।

विरुद्ध

तर्कभाषाकारले विरुद्धको परिभाषा यसप्रकार गरेका छन्- साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः (तर्कभाषा, २०५७ : ९४) अर्थात् साध्यको विपर्यय विपरीत अर्थात् अभावको साथमा व्याप्त रहने हेतुलाई विरुद्ध हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै- शब्दो नित्यः कृतकत्वादात्मवत् अर्थात् शब्द नित्य हुन्छ, कृतक-जन्य) भएकाले आत्माजस्तै। यहाँ कृतकत्व हेतु साध्य नित्यत्वको विपरीत अनित्यत्वको साथमा व्याप्त छ। जुन कृतक (जन्य) हुन्छ, त्यो अनित्य हुन्छ, नित्य हुँदैन। यसकारण कृतकत्व हेतुविरुद्ध हेत्वाभास नै हो।

सव्यभिचार

साध्यको संशयको हेतुलाई अनैकान्तिक वा सव्यभिचार भनिन्छ। भाषाकारले भनेका छन्- साध्यासंशयहेतुरनैकान्तिकः सव्यभिचार इति वोच्यते (तर्कभाषा, २०५७ : २५३)। यो दुई प्रकारको हुन्छ- १. साधारण अनैकान्तिक, २. असाधारण अनैकान्तिक। यसमध्ये पक्ष, सपक्ष र विपक्ष तीनवटैमा रहने अर्थात् विपक्षव्यवृतत्त्व धर्मले रहित हेतुलाई साधारण अनैकान्तिक हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै- शब्दो नित्यः, प्रमेयत्वात्,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्योमवत् अर्थात् शब्द नित्य हुन्छ, प्रमेय भएकाले, आकाशजस्तै । यहाँ प्रमेयत्व हेतु हो र यो नित्य तथा अनित्य (सपक्ष तथा विपक्ष) दुवैमा रहन्छ।

यस विपरीत सपक्ष र विपक्ष दुवैभन्दा व्यावृत्त हुन्छ र जो केवल पक्षमा नै रहन्छ भने त्यो असाधारण अनैकान्तिक हुन्छ। जस्तै- भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् अर्थात् पृथिवी नित्य छ, गन्धवती भएकाले। यहाँ गन्धवत्त्व हेतु सपक्ष नित्य आकाशादि र विपक्ष अनित्य जलादिभन्दा व्यावृत्त केवल पृथिवी मात्रमा रहन्छ । अतः यो असाधारण अनैकान्तिक हेत्वाभास हो।

प्रकरणसम

जुन हेतुको साध्यभन्दा विपरीत अर्थको साधक दोस्रो हेतु विद्यमान हुन्छ, त्यसलाई प्रकरणसम हेत्वाभास भनिन्छ । केशव मिश्रले यसलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- यस्य प्रतिपक्षभूतं हेत्वन्तरं विद्यते स प्रकरणसमः (पूर्ववत् : २५४) । यसलाई नै सत्प्रतिपक्ष पनि भनिन्छ। शब्दोऽनित्यो नित्यधर्मरहितत्वात् अर्थात् शब्द अनित्य हो, नित्य धर्मले रहित भएकाले भन्ने अनुमान वाक्यमा यसको विपरीत शब्दलाई नित्य सिद्ध गर्ने र त्यसको तुल्यबलविरोधी दोस्रो अनुमान जस्तै- शब्दो नित्योऽनित्यधर्मरहितत्वाद् अर्थात् शब्द नित्य हुन्छ, अनित्य धर्मले रहित भएकाले भन्ने अनुमान वाक्य उपस्थित हुने भएकाले यसलाई प्रकरणसम वा सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभास भनिन्छ।

कालात्ययापदिष्ट

जुन हेतुको साध्यको अभाव प्रत्यक्षादि प्रमाणद्वारा पक्षमा पहिले नै निश्चित हुन्छ, त्यसलाई कालात्ययापदिष्ट वा बाधितविषय पनि भनिन्छ । तर्कभाषामा यसलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ- यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पक्षे साध्याभावः परिच्छिन्नः स कालात्ययापदिष्टः । स एव बाधितविषय इत्युच्यते (पूर्ववत् : २२५) । जस्तै- अग्निरनुष्णः कृतकत्वाज्जलवत् । अर्थात् अग्नि अनुष्ण हुन्छ, कृतक (जन्य) भएकाले जलजस्तै । यहाँ कृतकत्व हेतु हो र त्यसको जुन साध्य अनुष्णत्व छ, त्यसको अभाव (उष्णत्व अग्निमा) प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा नै निश्चित हुन्छ । त्वगिन्द्रियले अग्निमा उष्णत्वको निश्चय हुने भएकाले यो कालात्ययापदिष्ट हेत्वाभास भयो।

यी असिद्धादि पाँचै हेत्वाभास कुनै न कुनै प्रकारले पक्षधर्मत्व आदि पाँच रूपमध्ये कुनै एक रूपले हीन भएमा अहेतु अर्थात् हेत्वाभास हुन्छन् र आफ्नो साध्यको सिद्धि गर्न सक्तैनन् ।

वैशेषिक मत

वैशेषिक दर्शनमा विशेषतः तीन प्रकारका हेत्वाभासहरूको गणना गरिएको पाइन्छ । यस दर्शनका प्रणेता सूत्रकार कणादले सूत्रमा यसरी उल्लेख गरेका छन्- अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः (वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, ६४ : २१९) ।

यहाँ अप्रसिद्ध, अनपदेश र सन्दिग्ध पदले हेत्वाभासका प्रकारहरू बताइएको छ भने अनपदेश शब्दले यसको लक्षण बताएको छ। अनपदेश अर्थात् दुष्ट हुन्छन् भनिएको पाइन्छ।

त्यसैगरी प्रशस्तपादभाष्यमा पनि तिनै कणादोक्त हेत्वाभासको गणना स्वीकार गरिएको छ-

यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विपरीतमतो यत् यदेकेन द्वितीयेन वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गम् काश्यपोऽब्रवीत् ॥ प्रशस्तपादभाष्यः (२०४० : ५६२) ।

अर्थात् विरुद्ध, असिद्ध र सन्दिग्ध नामका अलिङ्ग अर्थात् हेत्वाभास काश्यपगोत्री कणादले बताएका छन् भन्ने भाष्यकारको भनाइ छ ।

यसैगरी वैशेषिकसूत्रोपस्कारका ग्रन्थकार शङ्कर मिश्रले पनि सूत्रकारले उल्लेख गरेका विरुद्ध, असिद्ध र सन्दिग्ध रूप तीन हेत्वाभासलाई नै स्वीकार गरेका छन् । तर वैशेषिकसूत्रका वृत्तिकारले सूत्रमा आएको 'चकार' पदले सूत्रकारले बाध तथा सत्प्रतिपक्ष यी दुई हेत्वाभास जुन न्यायदर्शनमा स्वीकार गरिएको छ तिनलाई समेटेर पाँचवटै हेत्वाभास कणादसम्मत छन् भनेको पाइन्छ । तर वृत्तिकारको मतलाई छाडेर अन्य वैशेषिक मतमा तीनवटा हेत्वाभासको नै उल्लेख भएको पाइन्छ । अतः तिनीहरूको लक्षणसहित यथासम्भव उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिन्छ ।

असिद्ध

जसमा व्याप्ति ज्ञान हुँदैन तथा विपरीत व्याप्ति ज्ञान रहन्छ भने त्यसलाई अप्रसिद्ध वा असिद्ध नामक हेत्वाभास भनिन्छ । सूत्रकारले व्याप्यत्वासिद्ध, स्वरूपासिद्ध र आश्रयासिद्ध भेदले असिद्ध तीन प्रकारको हुन्छ भनेका छन् । तर भाष्यकारले उभयासिद्ध, अन्यतरासिद्ध, तद्भावासिद्ध र अनुमेयासिद्ध भेदले असिद्धका चार प्रकार सोदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

क) **उभयासिद्ध** : वादी र प्रतिवादी दुवै मतमा असिद्ध हुनेलाई उभयासिद्ध भनिन्छ । जस्तै- अनित्यः शब्दः सावयवत्वात् अर्थात् शब्द अनित्य हो, अवयवसहित भएकाले । यसमा शब्दको अवयव वादी र प्रतिवादी दुवैको मतमा असिद्ध छ ।

ख) **अन्यतरासिद्ध** : वादी र प्रतिवादीमध्ये कुनै एकको मतमा सिद्ध र अन्य मतमा असिद्धलाई अन्यतरासिद्ध भनिन्छ । जस्तै- अनित्य शब्दः कार्यत्वात् अर्थात् शब्द अनित्य हो, कार्य भएकाले । यहाँ नैयायिक मतमा शब्दजन्य भए पनि मीमांसकको मतमा शब्द कार्य (जन्य) होइन, त्यसकारण यो अन्यतरासिद्ध भयो ।

ग) **तद्भावासिद्ध** : जस्तै धुवाँ ठानेर अग्निको प्राप्तिका निम्ति गए छँदामा वाष्प (बाफ)लाई प्राप्त गरेर धूमाभावको सिद्धि भएमा तद्भावासिद्ध हुन्छ ।

घ) **अनुमेयासिद्ध** : जस्तै पार्थिवं द्रव्यं तमः कृष्णरूपत्वादिति अर्थात् तम (अन्धकार) पार्थिव द्रव्य हो, कृष्ण (कालो) रूप भएकाले । यहाँ अनुमानबाट तमलाई तेजोभाव (तेजको अभाव) ग्रहण हुने भएकाले अनुमेयासिद्ध भयो ।

विरुद्ध

हेत्वाभासका कारण जसमा व्याप्ति ज्ञान हुँदैन अथवा विपरीत व्याप्ति ज्ञान हुन्छ भने त्यसलाई विरुद्ध हेत्वाभास भनिन्छ । व्योमवतीकारले विरुद्धका चार भेद देखाएका छन्-

क) विपक्षैकदेशवृत्ति, जस्तै- यस्माद्विषाणी तस्मादश्व अर्थात् यस्मा सिंग (सिङ) भएकाले यो अश्व हो । यहाँ घोडालाई छाडेर गाईभैंसीमा पनि शृङ्ग रहने भएकाले विरुद्धको पहिलो उदाहरण भयो ।

ख) विद्यमानसपक्ष विपक्षव्यापक, जस्तै- नित्यः शब्द, कार्यत्वाद् ।

ग) अविद्यमानसपक्ष विपक्षव्यापक ,जस्तै- सर्वं कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं प्रमेयवदिति ।

घ) विद्यमान सपक्ष विपक्षैकदेशवृत्ति, जस्तै- जीवच्छरीरं सात्मकं कार्यत्वादिति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दिग्ध

पक्षमा साध्यको वर्तमानता (रहनु) तथा अवर्तमानता (नरहनु) दुवै धर्मलाई देखेर उत्पन्न हुने सन्दिग्ध सव्यभिचार हेत्वाभास हुन्छ। अर्थात् तत्समानजातीय (सपक्ष) र असमानजातीय (विपक्ष)मा रहने साधारण धर्मलाई देखेर सन्देह (संशय) उत्पन्न हुने अवस्थालाई सन्दिग्ध हेत्वाभास भनिन्छ। यो साधारण,असाधारण र अनुपसंहारी भेदले तीन किसिमको हुन्छ।

क) **साधारण** : ती तीनमध्ये जुन हेतु साध्यको अभावमा पनि रहन्छ भने त्यसलाई साधारण अनैकान्तिक भनिन्छ। जस्तै- पर्वतो बह्निमान प्रमेयत्वात् अर्थात् पर्वत अग्नियुक्त छ, प्रमेय भएकाले। यहाँ प्रयोग गरिएको हेतु प्रमेयत्व बह्निका अभाव जलादिमा पनि रहने भएकाले यो साधारण अनैकान्तिक हो।

ख) **असाधारण** : सबै सपक्ष र विपक्षबाट व्यावृत्त भएर केवल पक्षमा मात्र रहने हेत्वाभास असाधारण अनैकान्तिक हुन्छ। जस्तै- शब्दो नित्यः, शब्दत्वात् अर्थात् शब्द नित्य हो, शब्द भएकाले। यहाँ शब्दत्व हेतु अन्यत्र कहीं नरहेर केवल शब्दमा मात्र रहने हेतु हो। त्यसकारण यो अनैकान्तिक हेत्वाभास हो।

ग) **अनुपसंहारी** : जुन हेतु अन्वय, व्यतिरेक, दृष्टान्त आदि रहित हुन्छ, त्यसलाई अनुपसंहारी भनिन्छ। जस्तै- सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति अर्थात् सबै अनित्य हुन्, प्रमेय भएकाले। यहाँ सबै पक्ष नै हुने भएकाले दृष्टान्तको अभाव हुँदा अनुपसंहारी हेत्वाभास भयो।

अन्य मत

मीमांसक कुमारिल भट्टले असिद्ध, अनैकान्तिक र बाधक भेदले हेत्वाभास तीनवटा छन् भनेका छन्। तर, उनका अनुयायी नारायणद्वयीले मानमेयोदयमा चार हेत्वाभासको उल्लेख गरेका छन्- 'असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकोऽसाधारणश्चेति चत्वारस्तदाभासा (मानमेयोदयः१९७८:७५)। अर्थात् असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक र असाधारण भेदले हेत्वाभास चार किसिमका छन् भनेका छन्। असिद्धका पनि स्वरूपासिद्ध, व्याप्यत्वासिद्ध र आश्रयासिद्ध आदि विभिन्न भेदहरूको उल्लेख आफ्नो ग्रन्थ मानमेयोदयमा गरेका छन्। पार्थसारथी मिश्रले असिद्धका पाँच भेद बताएका छन्-स्वरूपासिद्ध, सम्बन्धासिद्ध, व्यतिरेकासिद्ध, आश्रयासिद्ध र व्याप्यसिद्धि (शास्त्रदीपिकाः१९४८:६५:)

विरुद्धका पनि साध्यस्वरूपबाध र साध्यविशेषबाध भेदले दुई किसिमको हुन्छ भनेर श्लोकवार्तिककारले भनेका छन्। यसैलाई अँगाल्दै नारायणद्वयीले आफ्नो ग्रन्थमा भनेका छन्-

स च बाधक इत्येवं वार्तिके व्यपदिश्यते।

द्विधा चासौ स्वरूपस्य विशेषस्य च बाधनात्॥ (मानमेयोदयः १९७८:७९)।

सव्यभिचारलाई अनैकान्तिक पनि भनिएको छ। नैयायिकहरूले अनैकान्तिकका तीन भेदअन्तर्गत असाधारणलाई राखेका छन् तर मीमांसक नारायणद्वयीले असाधारण छुट्टै हेत्वाभास हो भन्ने मान्यता राख्छन्।

बौद्धाचार्य धर्मकीर्तिले आफ्नो ग्रन्थ न्यायविन्दुमा असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक भेदले तीन हेत्वाभासको चर्चा गरेका छन्। अतएव बौद्ध मतमा हेत्वाभासका तीन प्रकार स्वीकार गरिएको पाइन्छ। दिङ्नागले पनि 'न्याय प्रवेश' ग्रन्थमा यिनै तीन हेत्वाभासको उल्लेख गरेका छन्।

साङ्ख्यहरू पनि असिद्ध, विरुद्ध र अनैकान्तिक नामका तीन हेत्वाभास मान्दछन्। साङ्ख्यको माठरवृत्ति ग्रन्थमा यही कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जैनाचार्य सिद्धसेन र वादिदेवले पनि माथि बताइएका अर्थात् असिद्ध, विरुद्ध र अनैकान्तिक तीन हेत्वाभासको गणना गरेका छन् । प्रमाणवार्तिक ग्रन्थमा जैन दर्शन स्वीकृत हेत्वाभासहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

यी माथि उल्लेख गरिएका प्रमाणहरूबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने अनुमान वाक्यमा हेतुको जति महत्त्वपूर्ण स्थान छ, त्यति नै हेत्वाभासको ज्ञानविना सम्यक् हेतुको प्रयोग गर्न कठिनाई हुन्छ र सम्यक् हेतुको प्रयोग नभईकन अनुमान वाक्यले भन्न खोजेको अभीष्ट पूरा हुन सक्दैन । त्यसमा पनि वाक्यरूप परार्थानुमानका लागि पञ्चावयव वाक्यको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ । र, ती पञ्चावयवमध्येको दोस्रो अवयव हेतुको समीचीन प्रयोगका लागि हेत्वाभासको ज्ञान हुनु अपरिहार्य मानेर नै सम्पूर्ण आस्तिक र नास्तिक दर्शनहरूमा हेत्वाभासको विवेचना भएको पाइन्छ । तिनीहरूको संख्या र स्वरूपमा मतान्तर भए तापनि हेत्वाभासको ज्ञान हुनुपर्ने कुरालाई सबैले स्वीकार गरेका छन् । चार्वाक दर्शनमा प्रत्यक्ष मात्र प्रमाण मानिएकाले अनुमानमा प्रयोग हुने हेत्वाभासको चर्चा भएको पाइँदैन । तर अन्य दर्शनमा भने यथासम्भव हेत्वाभासका बारेमा निरूपण गरिएको पाइन्छ । त्यसकारण विशेषतः परार्थानुमानको सम्यक् ज्ञान र समीचीन प्रयोगका लागि हेत्वाभासको पनि राम्रो ज्ञान हुनु आवश्यक छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

अन्नम्भट्ट, (२००८), तर्कसंग्रहः, आलेकव्याख्या-टिप्पणीभ्यां संवलित, द्वितीय संस्करण, (व्याख्याकार वरदाचार्य), महीशूरपुरी : आर्षग्रन्थप्रकाशन ।

नारायणद्वयी, (१९७८), मानमेयोदयः, स्वामीयोगिन्द्रानन्दकृत हिन्दी व्याख्या समलंकृत, (सम्पादक योगिन्द्रानन्द), वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठान ।

प्रशस्तदेव, (वि.सं. २०४०), प्रशस्तपादभाष्यम्, सूक्ति-सेतु-व्योमवती टीकात्रयसहितम्, द्वितीय संस्करण, (संस्कर्ता गोपीनाथकविराज-ढुण्डीराजशास्त्रि), वाराणसी : चौखम्बाअमरभारती प्रकाशन ।

भट्ट, कुमारिल, (१९७८), श्लोकवार्तिकम्, पार्थसारथिमिश्रविरचितया न्यायरत्नाकरव्याख्यया सनाथम् ,(सम्पादकः द्वारिकादासशास्त्रि), वाराणसी : तारा पब्लिकेसन्स ।

भट्टाचार्य, जगदीश, (विसं२०२९), तर्कामृतम्, प्रकाश-संस्कृत-हिन्दीभाषानुवाद, तृतीय संस्करण, (अनुवादक श्रीरामचन्द्रमिश्र), वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

भट्टाचार्य, विश्वनाथपञ्चानन, (१९९१), न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, विलासिनीसंस्कृतव्याख्याया हिन्दीव्याख्ययाचोपेता, द्वितीय संस्करण, (व्याख्याकार ज्वालाप्रसादगौड), दिल्ली : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान ।

मिश्र, केशव, -वि.सं.२०५७) तर्कभाषा, दशम संस्करण, (व्याख्याकार विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृत संस्थान)

मिश्र, पार्थसारथि, (१९४८), शास्त्रदीपिका, श्रीराममिश्रशास्त्रिणा संस्कृता-तदीयविरलटिप्पण्या संकलिता च, काशी : मेडिकल हल मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

मिश्र, शङ्कर, (वि.सं.२०६४), वैशेषिकसूत्रोपस्कार, प्रकाशिकाहिन्दीव्याख्योपेता, तृतीयं संस्करणम्, (सम्पादक नारायण मिश्र, वाराणसी : चौखम्भा प्रकाशन ।

मिश्र, शालिकनाथ, (वि.सं. २०१८), प्रकरणपञ्चिका, न्यायसिद्ध्याख्यव्याख्यया संवलिता, सम्पादक श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रि), वाराणसी : काशी-हिन्दु-विश्वविद्यालय ।

वात्स्यायन, (१९९८), न्यायभाष्यम्, प्रसन्नपदव्याख्यया युतम, (सम्पादक द्वारिकादासशास्त्रि) अभिनव संस्करण, वाराणसी : बौद्धभारती प्रकाशन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवात्माको उत्तमगति विमर्श

डा. चेतमणि न्यौपाने
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

वैदिक परम्परामा जन्मदेखि मृत्युसम्म विविध प्रकारका संस्कारहरू हुन्छन् । जसमा मृत्यु संस्कार एक महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य संस्कार हो । यही मृत्यु संस्कारका विषयमा विभिन्न सम्प्रदायहरूमा विभिन्न किसिमका चर्चा परिचर्चा हुने गरेको छ । सोही संस्कार जीवात्माको उत्तम गति होस् भन्ने उद्देश्यले पाठ गर्ने गरिएको गरुडपुराण प्रेतकल्पको विषय विश्लेषणीय छ । त्यसैले प्रस्तुत गरुडपराण प्रेतकल्पका विषयमा चल्तीमा रहेको १६ अध्याय प्रेतकल्प व्यक्तिप्रणीत भएकाले ऋषिप्रणीत पुराण नै पाठ पारायण गर्नुपर्ने वैदिक परम्परा भएकाले मूल पुराणको अंश भित्रको गरुडपुराण प्रेतकल्प ४९ अध्यायको नै पाठपारायण गर्नु गराउनु पर्छ र त्यसबाट मात्र मृतात्माको उत्तम गति हुन्छ ।

शब्दकुञ्जी उत्तमगति, ऋषिप्रणीत, जीवात्मा, प्रेतकल्प, मोक्ष ।

विषयप्रवेश – प्रस्तुत विषयमा हाम्रो चल्तीमा आएको १६ अध्यायको प्रेतकल्प पुराणको मूल पाठभित्रको नभएकाले ऋषिप्रणीत ४९ अध्यायको मूलपाठ नै पाठपारायण गराउनुपर्छ भन्ने विषयमा यो आलेख केन्द्रित छ ।

समस्या – प्रस्तुत विषयमा हाम्रो चल्तीमा रहेका व्यक्तिप्रणीत १६ अध्यायको पुराण पाठ भइरहेकोमा यो ऋषिप्रणीत हैनै भन्न प्रस्ट भएकाले यही समस्याको सेरोफेरोमा ऋषिप्रणीत ४९ अध्यायको पुराण मूल हो भन्ने प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

शोधिविधि र सीमाङ्कन – प्रस्तुत विषयमा अध्ययन विधि नै मूलविषय हो । यसै प्रसङ्गमा विश्लेषण र तुलनात्मक विधि पनि यहाँ प्रयोग भएको छ । गरुडपुराणको प्रेतकल्प चर्चा मात्र यो आलेखको सीमा रहेको छ ।

गरुडपुराण प्रेतकल्प

श्रुतिस्मृति पुराणको सुसमृद्ध र महनीय परम्परामा पुराणको ठुलो महत्त्व छ हाम्रो परम्परामा । यी पुराणहरूलाई महापुराण उपपुराण र औपपुराण गरी विभाजन गरेर व्याख्या विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । यसमा १८ वटा महापुराण, १८ उपपुराण र १८ औपपुराण छन् । १८ महापुराणमा अग्निपुराण, कुर्मपुराण, गरुडपुराण, नारदीयपुराण, पद्मपुराण, ब्रह्मपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, ब्रह्माण्डपुराण, भविष्यपुराण, भागवतपुराण, मत्स्यपुराण, मार्कण्डेयपुराण, लिङ्गपुराण, वराहपुराण, वामनपुराण, वायुपुराण, विष्णुपुराण, स्कन्दपुराण यी पुराणहरू महापुराण भित्र पर्दछन् । यसर्थ, गरुडपुराण पनि महापुराणभित्र पर्दछ । यसरी अकारादिक्रम नमिलाई देवी भागवतमा भनिएको छ ।

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।

अनाप कूष्क लिङ्गानि पुराणानि पृथक् पृथक् । देवी भा. १। ३। २

यसरी श्रुतिस्मृतिमा स्पष्टरूपमा व्यक्त नभएका धर्मका गूढ रहस्य र व्याख्या विश्लेषण पुराणमा हुन्छ । तसर्थ वेदको उपवृंहण पुराणले गर्दछ भनिन्छ । इतिहासपुराणाम्यां वेदं समुपवंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुतात् वेदो मामयं प्रहरिष्यति । शिवपु. ७ ।१।१।४० यसर्थ पुराणले वेदको समुचित व्याख्या विश्लेषण गरेको हुन्छ । गरुडपुराणको हाल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन संस्करण प्रकाशित छन् (आचार्य, ई.२००४) । ई. १८९० को जीवानन्द संस्करण, कलकत्ताबाट छापिएको १८१२ शकाब्द वङ्गवासी संस्करण र बम्बइको वेङ्कटेश्वर यन्त्रालयबाट छापिएको वि.स. १९६३ को संस्करण गरी ३ संस्करण प्राप्त छन् । वि.स. २०२१ को वाराणसीको चौखम्बा संस्कृत सिरिजको प्रकाशलाई जीवानन्द संस्करणको पुनर्मुद्रण बताइन्छ । यो जीवानन्द संस्करणको पुनमुद्रण चौखम्ब सं.सि.को पुस्तकमा पूर्वखण्ड २२९ अध्याय र प्रेतकल्प ३५ अध्याय प्राप्त छ। त्यसैगरी वङ्गवासी कलकत्ताबाट छापिएको संस्करणमा पूर्वखण्ड २४३ अध्याय उत्तरखण्ड ४५ अध्याय प्राप्त छ। त्यसैगरी वैङ्कटेश्वर संस्करणमा पूर्वखण्ड आचारखण्ड २४१ अध्याय र उत्तरखण्ड धर्मकाण्ड प्रेतकल्प ४९ अध्याय प्राप्त छ। बम्बइको बैङ्कटेश्वर यन्त्रालयबाट छापिएको संस्करणमा ब्रह्मकाण्ड नामको २९ अध्याय को ग्रन्थ प्रकाशित छ त्यसको विवरण शिवराज गुरुद्वारा सम्पादित ४९ अध्यायको ग्रन्थको भूमिका पृ. ३९ मा छ। अत जीवानन्द संस्करणको प्रेतकल्प ३५ अध्याय, वाङ्गवासी संस्करणको प्रेतकल्प ४५ अध्याय र वैङ्केटेश्वर संस्करणको प्रेतकल्प ४९ अध्याय प्राप्त छ। यसैको मृत्युसंस्कारमा उपयोग गर्नुपर्छ।

हाम्रो देशमा र समाजमा बहुप्रचारित र सबैले प्रयोग गर्ने गरेको १६ - १७ अध्यायको गरुण पुराण र सारोद्धार नामको ग्रन्थ व्यक्ति प्रणीत हो यसका लेखक भारतको राजस्थानको झुञ्झुनु नाम गरेको नगरका सुखलाल मिश्रको नाती हरिनारायण मिश्रको छोरा नौनिधिराम मिश्र हुन् (आचार्य, ई.२००४)। उनले नानाशास्त्रको विविध विषयहरू समावेश गरेका छन्। यो कुरो उनले आफ्नै सारोद्धार ग्रन्थमा भनेका छन्। इत्येवं सर्वशास्त्राणां सारोद्धारो निरुपितः। मया ते षोडशाध्यायैः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ सारोद्धार १६। ११७। यसप्रकार यो सारोद्धार अर्वाचीन नौनिधिराम मिश्र कृत हो भन्ने प्रमाणित छ।

त्यसैगरी यो सारोद्धारमा वि.स. १९४५ मा मुम्बइको निर्णयसागर मुद्रणालयबाट छापिएको संस्कृत टीकामा "स्वकृत श्लोक" भनेर १३ वटा श्लोक अन्तमा प्राप्त छ। आधुनिक पण्डितहरूको विप्रलिप्साका कारण ती १३ वटै श्लोकहरू हटाएर पुस्तक प्रकाशित गरिएको हुँदा सामान्य जनमात्र हैन पण्डितै हु भन्ने पनि अन्धकारमा परेको देखिन्छ भनि शिवराज आचार्य गुरुले आनो ग्रन्थको भूमिका पृ. ४० मा बताउनुभएको छ र पृ. ४६ मा ती १३ पद्यहरू पनि छापिदिनु भएको छ।

आसीद् वक्ता पुराणस्य श्रीशार्दूलमहीपते : ।

झुञ्झुणूनगरस्याऽपि मिश्रः श्री सुखलालजी ॥१॥

तस्य श्रीहरिनारायणाऽत्मजस् तत्सुतेन तु ।

मया नौनिधिरामेण कृतोऽयं सारसग्रह : ॥२ ।

सारोद्धारमिमं मिश्राः पठन्तु न पठन्तु क ।

मया तु स्वीयबोधाम कृतमेतत् न सर्वशः ॥१०। भूमिका पृ. ४६।

इत्यादि प्रमाणहरूबाट यो १६ अध्यायको सारोद्धार नौनिधिराम कृत अर्वाचीन भन्ने शब्दतः प्रमाणित हुन्छ। तसर्थ ऋषिप्रणीत ग्रन्थमा मात्र पाठमा अपूर्वता हुन्छ र पाठका लागि ग्राध्य हुन्त व्यक्तिकृत रचनामा अपूर्वोत्पत्ति सामर्थ्य हुँदैन (तन्त्रवार्तिक १।३।७ भूमिका पृ. ४६) भन्ने वैदिक मूल मान्यताको पनि व्यत्तिकृत १६ अध्यायको सारोद्धारमा उल्लङ्घन भएको देखिन्छ तसर्थ १६ अध्यायको सारोद्धार पुराण होइन स्वतन्त्र निबन्ध ग्रन्थ हो। यसलाई हामीले प्रयोगमा ल्याउन मिल्दैन भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सोह्र अध्यायको सारोद्धार

सोह्र अध्याय भएको सारोद्धार ग्रन्थ व्यक्तिकृत भएकाले त्यसलाई पाठको ल्याउनु चिन्त्य विषय हो। साथै ऋषिकृत न भएकाले त्यसबाट अपूर्वोत्पत्ति भई मृतात्माको शक्ति वा उत्तमगति कल्पना काशी जाने कुतीको बाटो भन्ने नेपाली उखान चरितार्थ हुने देखिन्छ। साथै ४९ अध्यायको प्रेतकल्पमा नभएका अनाकांक्षित विवरणहरू पनि आएको देखिन्छ। ती यसप्रकार छन् - भक्तिमार्गमा विशेष जोड १। ९। ११, १५।९१ - ९५, मर्ने वित्तिकै यमलोक प्राप्त हुने फेरी फर्केर मनुष्य लोकमा आउने १। ४०-४१। शीमलको रुखमा दिइने दुःख ३। ३४-३८, यमचित्रगुप्तमन्त्र जप विधान ३।४२। शिवहरिगणेशपूजोल्लेख ४। ३६। आश्रित ब्राह्मणलाई छोडेर अरुलाई दानदिनेको निन्दा ५। ४२। गर्भस्तुति ६। १६-२३।, हरिवंशश्रवणविधान ७।८, हरिनामाहात्म्य अजामिलको उदाहरण ८। १२-२१। राज्यमा भएका पापको नाशका लागि भूमिदानको प्रशंसा ८।५०-५५।, अन्तधेनुरुद्रधेनु आदिदान ८।५६। तुलसीको अतिशयमहिमा ९। ६-९।, भागवत श्रवण विधान ९। ३१-३२।, पुत्रवधुले शवको प्रदक्षिणा विधान १०।११ शवदाहमा मस्तकस्फोटको विधान १०।५६, प्रेतपिण्डदानमा कौशिकऋषिको स्थापन पूजन ११।२७,जलाञ्जली सङ्ख्यामा एकपक्षीय व्यवस्था ११।३०, कलौ न पलपैतृकम्को प्रतिपादन ११।३७, दशदिनसम्म प्रतिदिन ब्राह्मणलाई मिष्ठान्न भोजन गराउने व्यवस्था ११।३९ कलिमा सबै वर्णका लागि १० दिनको अशौच व्यवस्था १३।१९। सपिण्डोत्तर ग्रह देवी विनायक पूजा व्यवस्था १३।५४ - ५५। सपिण्डोत्तर क्रियावस्त्रत्याग व्यवस्था १३।५८।, सप्तव्याधा इति श्लोकको उल्लेख १३।११६-११९। षट्चक्रचिन्तन अजपाजपविधान १५। ४-५ प्रेतकल्प श्रवणको अनिवार्यत्व प्रदर्शन श्रवणफल श्लो ७ - १०। यसप्रकारका कृत्यहरू यो सारोद्धार ग्रन्थमा आएको देखिन्छ।

पैंतिस अध्यायको प्रेतकल्प

वङ्गवासी संस्करणमा ४५ अध्याय प्रेतकल्प प्राप्त छ त्यसमा ४९ अध्यायवाला पाठमा सबै जसो विषय साम्य छन् कुनै कुनै अध्यायमा एक दुई श्लोकहरू छुटेका छन् ४ अध्याय मात्र अध्याय विभाजनमा पाठक कमी भएको देखिन्छ। तसर्थ १६ अध्यायको तुलनामा यो प्रेतकल्प सर्वांसनै ग्राह्य छ भनि शिवराज गुरुले पृ. ४८ मा भन्नु भएको छ। त्यसैगरी जीवानन्द संस्करणको ३५ अध्यायको प्रेतकल्पमा ४९ अध्यायको पुराणका शरुका १० अध्यायका विषय छोडिएका छन्। ४९ अध्याय पुराणको आएको ११ औं अध्यायको वियाय पहिलो १२ औं अध्याय विषय दोस्रो अध्यायमा आएको छ। १३ औं को तेस्रोमा आएको छ। ४९ अध्यायको पुराणको २४, २५ अध्यायको विषय ३५ अध्यायको पुराणमा १४, १५ अध्यायमा आएको छ। बैङ्कटेश्वर संस्करणको ४२ अध्यायको विषय जीवानन्द संस्करणमा ३१ अध्यायमा, त्यसैगरी ४४, ४५ अध्यायको विषय ३२, ३३ अध्यायमा त्यस्तै ४६ को ३४ अध्यायमा ४७ अध्यायको विषय ३५ अध्यायमा त्यस्तै ४८, ४९ को विषय ३५ अध्यायको पुराणमा उल्लेख छैन। तसर्थ व्यक्तिकृत १६ अध्यायको सारोधारको तुलनामा विषयहरूको समानता र सिद्धान्तमा एकलोलिभाव रहेको र कतिपय श्लोकहरू उपक्रम र उपसंहार नै सर्वांशमा मिल्ने हुँदा जीवानन्द संस्करणको ३५ अध्यायको प्रेतकल्प ग्राह्य छ। अध्याय विभाजनमा १४ अध्याय कमि भएता पनि यो ३५ अध्यायको प्रेतकल्प १६ को सारोदारको तुलनामा ग्राह्य छ।

उनन्चास अध्याय प्रेतकल्पः

यो ४९ अध्यायको बेङ्कटेश्वर संस्करणमा मोक्षोपाय वर्णन कर्मविपाकको विस्तृत विवरण शवको यात्रा देखि मसानसम्मको यमगाथा आदिका व्यवस्थिततिकरण को विचार गर्दा पारस्करगृहसूत्रको अनुकूल यो प्रेतकल्प छ भन्न

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सकिन्छ। १६ अध्यायको सारोद्धारमा नभएको कतिपय पुराणका रहस्यात्मक कृत्यहरू र विविध विवरणहरू यो ४९ अध्यायको धर्मकाण्ड नामको प्रेतकल्पमा प्राप्त छ। तिनका विवरणहरू यसप्रकार छन्। - देहान्तरप्राप्तिको विषयमा प्रश्न र उत्तर १। ६८, १०। ७२ - ८९।, वेदान्तसूत्रअनुसारको 'अपि च साप्त' नरकको उल्लेख ३। १। १५। ३। २श्र ४८। अञ्जलीदानमा वेदशाखा सूत्रअनुसारको व्यवस्था ४। ७५ - ७७।, शोकापवादन, ४। ८१ - ८५।, क्रीतलब्धाशन विधान ५। ३।४, वृषोत्सर्गमा ४ वाछा सहितको विकल्प १४। २५, ३६, वृषको अनुकल्प व्यवस्था ५। ४४ - ४६, वशिष्ठ वीरवाहनसंवाद ६।४।२७। तीर्थ विवरण ६।५९ - ७६।, नारदकथा, ६, ८४ - ११०।, पञ्चप्रेतोपाख्यान ७।२।१०२, भीष्म युधिष्ठिर संवाद २२।१८- ७७।, इत्यादि विषयहरू १६ अध्यायमा उपलब्ध छैनन्।

यी सबै विषयहरू प्राप्त भएका हुनाले ३५ अध्याय ४५ अध्याय यी सबै पाठहरू "सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नम्" यसप्रकारको न्यायद्वारा बेङ्कटेश्वर संस्करणको ४९ अध्याय नै मूल पाठ भएको श्राद्धकालमा र प्रेतसंस्कारको कालमा पाठ गर्न र श्रवण गर्न पनि युक्तियुक्त देखिन्छ भनि शिवराज गुरुले पृ ४९ मा उल्लेख गर्नु भएको छ। हामीले पनि यसको अनुशरण गरेमा इष्ट सिद्धि नै हुन्छ।

कतिपय विषयहरू

हाम्रा आचरणहरूमा वा परम्परामा रहेका कतिपय विषयहरू पुराणमा प्रदत्त हुन्छन्। यसै सन्दर्भमा ३५ अध्यायको प्रेतकल्प र ४९ अध्यायको प्रेतकल्प दुवैमा प्राप्त भएको ३ पुस्ते श्राद्ध गर्ने विधान विधि वाक्यको रूपमा आएको देखिन्छ।

तत्र तत्र त्रयं कार्यम् अन्यथा पितृघातकः।
त्रिभिः कुर्यादशक्तश्च पार्वणं मुनिनोदितम्॥ २६।१७।४९ को पुराण
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

एकोदिष्टं त्रयाणां स्यादन्यथा पितृघातकः॥ १६। १७-३५ को पुराण पिताको सपिण्डीकरण भएपछि वर्ष दिनमा क्षयाह श्राद्ध गर्नुपर्ने त्यस्तै पितामह र प्रपितामहको पनि क्षयाह श्राद्ध गनुपर्ने नत्र पितृघातक हुने। साथै तीनपुस्ते श्रयाहश्राद्ध गर्न नसके पिताको तिथिमा एकपार्वण श्राद्ध गर्नुपर्ने भन्ने वचन मननीय छ (गरुड, ४९ अ. ६।१७)। त्यसैगरी मृतात्माको तृप्तिका लागि १२ दिनमा ६ महिनामा ४५ दिनमा वा १ वर्षमा १६ जना ब्राह्मणलाई उदककुम्भ दान दिई भोजन (३५ अ. गरुडमा २७।१३, ४९ अ. गरुडमा ३७।१०) गराउनु भन्ने विधि पनि ३५ र ४९ अध्यायको पुराणमा प्रतिपादन भएको छ र ४९ अध्यायको पुराणमा बहुब्राह्मण भोजन गराउने व्यवस्था प्रतिपादनबाट बुझ्न सकिन्छ।

द्वादशाहे च षण्मासे त्रिपक्षे वाथ वत्सरे।
उदकुम्भाः प्रदातव्या मार्गे तस्य सुखाय वै॥ २७। ६। ३५ को पुराण। ३७।४ को पुराण
षोडश ब्राह्मणश्चैव एकैकं विनिवेदयेत्।
एकादशाहात्प्रभृति देयो नित्यं घटाब्दकः॥ २७।१२। ३५ को पुराण। ३७।११-१२ ४९ को पुराण
विप्रान् बहून् भोजयीत प्रेतस्य क्षुद्विशान्तये। ५।४७।४९ को पुराण

त्यसैगरी आफ्नो शरीर अस्थिर रहेको हुँदा सधैँ बाँचिरहन नसकिने हुँदा यस लोकमा आफ्नो वंशपरम्परा चलाउन र आफू दिवङ्गत भएपछि आफ्नो और्ध्वदेहिक क्रियाका साथमा श्राद्धादि कर्महरू गर्ने महान् उद्देश्यले पुत्रजन्मको प्रयास गर्ने भन्ने उपक्रमको उल्लेख गर्दै आफ्नो मृत्युकाल नजिकिएको महसुस गरी विविध प्रकारका प्रायश्चित्तहरू गर्ने भन्ने विधान पनि ४९ अध्यायको पुराणमा आएको छ। प्रायश्चित्तको व्यवस्था (४। १, १२, ४। २)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उल्लेख छ। त्यसैगरी प्रायश्चित्तको मूल व्यवस्था षडब्दाकिकृच्छ्र गर्न नसकेमा त्यसको अङ्गको रूपमा दशदानहरू, अष्टदानहरू र वैतरणीदानहरू गर्ने व्यवस्था पनि ४९ अध्यायको पुराणको मननीय विषय हो। यसप्रकारका प्रायश्चित्तका साथमा इष्ट र प्रेत कर्मको व्यवस्था पनि यो ४९ अध्यायपुराणको मूल विषय हो। त्यस्तै चिता निर्माण, त्यसमा पूर्व शिर गरेर शव दाह गर्ने, शवको शिरको पूर्वभागमा कुशकण्डिमोक्त अग्निस्थापनाको व्यवस्था यो पुराणको गृह्यसूत्रअनुसारको व्यवस्था बुझ्न सकिन्छ। त्यसैगरी शवयात्रामा सूक्तगान गर्ने व्यवस्था पनि मूल वैदिकपरम्पराको गृह्यसूत्रको अनुकूल छ। खल्को हाल्ने र जलाञ्जलि दिने व्यवस्थालगायत अन्य व्यवस्था पनि गृह्यसूत्रको अनुकूल देखिन्छ। त्यसैगरी द्वादशाहमा व्यवस्था गरिएको सपिण्डीकरण, शैयूयादानादि व्यवस्था र त्रयोदशाहको दिनमा गरिने श्रवणपूजा र पददानादि व्यवस्था पनि स्वशाखा अनुकूल र ग्राह्य छ। पारस्कर गृह्यसूत्रको सपिण्डीकरण व्यवस्थाको विधान बताउने मूल वाक्य "ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यत[१] चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रिणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥१॥ परिशिष्ट ५। १। को अनुकूल वाक्यहरू पनि अर्थात् पिण्डमेलन नहुन्जेल मूल आशौच रहन्छ भन्ने वाक्यहरू पनि ४९ अध्यायको पुराणमा पाइन्छ।

अर्वाक् च वृद्धेः करणाच्च तार्क्ष्य सपिण्डनं यः कुरुते हि पुत्रः।
तथापि मासं प्रतिपिण्डमेकमन्नं च कुम्भं सजलं च दद्यात् ॥ २६।६७। ४९ को पुराण

विवाह गर्नका लागि संवत्सर भन्दा पहिले नै जसले सपिण्डीकरण गर्छ र मांगलिक कार्य गर्छ भने पनि उसले प्रतिमास सान्नोदकुम्भ दान गरोस् भन्ने यो वाक्यबाट अर्थात् सपिण्डीकरण भएपछि विवाह नै खुल्छ भने आशौच समाप्त हुने कैमुतिक न्याय सिद्ध छ भन्न सकिन्छ।

पितरि प्रेततापन्ने लुप्यन्ते मातृकाः क्रियाः।
अथ मातुः विपत्तिः स्यात् पितृकार्यं न लुप्यते ॥ २४।१४३ मूलगरुडे।

यसप्रकारको वाक्य पनि यो धर्मकाण्ड नामको प्रेतकल्पमा पाइन्छ, यो विचारणीय विषय हो।

उनन्चास अध्यायका विषयहरू

वेङ्कटेश्वर संस्करणको मूल गरुडपुराणमा पूर्वखण्ड आचारखण्ड २४१ अध्याय र उत्तरखण्ड धर्मकाण्ड प्रेतकल्प ४९ अध्याय प्राप्त छ। यो प्रेतकल्पमा भएका विषयहरू संक्षेपमा निम्न प्रकारका छन्। मृत्युको निश्चितता बोध गरेर वंशपरम्परा चलाउन र पितृकर्म गर्नका लागि साथै आफू नरक पर्नु नपरोस् भनेर पुत्र जन्माउनु र उसलाई सुशिक्षा दिने व्यवस्था, आफ्नो मृत्यु नजिक छ भन्ने बुझेर यथाशक्ति षडब्दादि कृच्छ्र गर्ने व्यवस्था प्रायश्चित्तका लागि ब्राह्मणहरूसँग अनुमति लिने व्यवस्थापूर्वक वपनपूर्वक भस्मादि दशविधमध्ये कुनै स्नान, यथाशक्ति प्रत्याम्नायरूप कृच्छ्र, प्रायश्चितङ्करूप दशदान, वैतरणीदान, अष्टमहादान आदिको व्यवस्था, पददानव्यवस्था, रथदान, महिषीदान, व्यजनदान, वस्त्रदान, शक्तिअनुसार गृह, जल, अन्न, वर्षवृत्ति, हात्ती मुडुङ्गदान, वैदिक कन्यार्थी ब्राह्मणको विवाह गराउने व्यवस्था, ब्राह्मण कन्याको उपनयन स्थानापन्न विवाह गराउने व्यवस्था, पूर्तकर्म गर्ने व्यवस्था, पुत्रको अभावमा आत्मश्राद्ध गर्ने व्यवस्था, यथाधिकार संन्यास लिने व्यवस्था, अनशन व्रतद्वारा प्राणत्याग गर्ने व्यवस्था, तीर्थमरणको इच्छा भएका व्यक्तिका लागि तीर्थसेवा गर्ने व्यवस्था, मरणका लागि अयोध्या, मथुरा, हरिक्षेत्र, कुरुक्षेत्र, भृगुक्षेत्र, प्रभास आदि तीर्थको आश्रय लिने व्यवस्था र त्यहाँ ब्रह्मचिन्तन गर्ने व्यवस्था, अन्त्यकाल सन्निकट भएपछि गोवरले भूमिलेपन गर्ने विधान, लिपेर शुद्ध गरिएको भूमिमा तिल छर्ने व्यवस्था, मण्डलमा

---

१. भारतीयहरू र मैथिलीहरूले सपिण्डीकरण गरेपछि आशौचको पूर्ण निवृत्ति भएको मानी वृद्धि श्राद्ध नै गर्ने गरेको र यो मूल वाक्यको पनि आशय वृद्धि श्राद्धका लागि सपिण्डीकरण गर्न सकिने भनेबाट सपिण्डोत्तरकालमा आशौचको निवृत्ति अर्थतः सिद्ध छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दक्षिणाग्रस्त कुश विच्छ्याउने विधान, मण्डलमा अतुरलाई पूर्व वा उत्तर शिर गरेर सुताउने व्यवस्था, आतुरलाई यथाशक्ति दशदानहरू नगरिएको भए गर्ने व्यवस्था, आतुरको मुखमा पञ्चरत्न र सुवर्णखण्ड राखिदिने र हातमा कुश राख्ने विधान, मण्डलमा शालग्राम, तुलसी राखिदिने विधान, मण्डलमा घ्यूको वत्ती जलाउने व्यवस्था, दशावतारको नामस्मरण व्यवस्था, अष्टाक्षरमन्त्र उच्चारणादि व्यवस्था त्रैवर्णिक आतुरलाई सेतुरानसूक्तादि सूक्त श्रवण गराउने व्यवस्था, त्रैवर्णिक आतुरलाई पुरुषसूक्तादि सूक्त श्रवण गराउने व्यवस्था आतुरको छोरा बन्धुबान्धवहरू छेउमा बस्ने व्यवस्था र ती सबैमा क्षमापन गराउने व्यवस्था, प्राणोत्क्रमणमा विलम्ब भएमा लावण दान गर्ने विधान, प्राणोत्क्रमण पछि पुत्रवन्धुबान्धवादि मिलेर शव निर्हणको व्यवस्था मिलाउने विधान, और्ध्वदेहिक कर्म गर्नेले मुण्डन र स्नान पूर्व शुद्धवस्त्रद्वय परिधान गर्ने विधान, मृतक र पुत्र दुवै पापाचारी भए दुवैको यथाशक्ति प्रायश्चित गर्ने व्यवस्था, शवको शुद्धि र प्रक्षालन गर्ने र कुङ्कुमादि प्रोक्षण गर्ने विधान, शवमा सुवर्ण शलाका राख्ने वस्त्रयुग्म वेष्टन गर्ने, पुष्पमाला पहिराउने मृतस्थान आदिमा श्राद्ध गर्ने शिविकामा राखेर शवयात्रा गर्ने पौत्रद्वारा दहनाग्नि निष्पन्न गरेर शवदाह गर्ने विधान, शवयात्रामा यमगाथा गाउने विधान, चिताको पूर्वभागमा अग्निप्रज्वलनको व्यवस्था शवको आज्य अभ्यञ्जन गर्ने व्यवस्था, क्रव्यादाग्निको प्रार्थना पूर्वक 'लोमभ्य स्वाहा' यो मन्त्रद्वारा हवन गर्ने व्यवस्था यमादिको आहुतिपूर्वक शवको आहुतिको रूपमा हवन गर्ने व्यवस्था शवको अर्धदग्धमा अर्धहोमको व्यवस्था, दाहानन्तर चितामा दुध सेचनको व्यवस्था, अस्थिसञ्चयनको विधान, चिताको परिक्रमा पूर्वक परिहितवस्त्रको प्रक्षालन, उदकर्मको अनुमति पूर्वक स्नान व्यवस्था, शिखा बाँधेर यथाविधि अञ्जलि दिँदै करतालिका पूर्वक प्रेतको गुणको कीर्तन गर्ने व्यवस्था, वालपुरसरेण गृहप्रत्यावर्तन गृहमा पुनुपहिला गाईको स्पर्शपूर्वक निमको पात टोकी आचमन गरी, अग्नि -जल- गोमय - गौरसंर्षप - दुर्वाप्रवाल- वृषभ आदि मङ्गल द्रव्यको स्पर्श गरी घरमा पस्ने व्यवस्था, दश दिनसम्म घरको वाहिर मसानमा वा तीर्थमा प्रेतशब्द उच्चारणपूर्वक पिण्डदान गर्ने व्यवस्था, दश दिन सम्म मृतपुत्रादिले क्रीतलब्ध भोजन गर्ने व्यवस्था, क्षारलवण रहित अन्नखाने भैमा सुत्ने परस्पर स्पर्श नगर्ने दानध्ययन वर्जन गर्ने व्यवस्था, प्रेतमुक्ति र आफ्नो पनि चित्तशुद्ध होस् भन्ने कामनाले गरुडपुराण प्रेतकल्प सुन्ने व्यवस्था। दशौं दिनमा "मृतादल्पवयोमिश्र्च सपिण्डैः परिवापनाम" ५। २९। यस्तो व्यवस्थाअनुसार कपाल काट्ने विधान, दशम दिनको रात्रीमा एकादशाहको ब्राह्मणलाई निम्ता दिने व्यवस्था, एकादशाहमा मध्यम षोडशी - आद्यश्राद्ध - वृषोत्सर्ग- शैय्यादान - धेनुदान- पददानं - मृन्मय जलपात्रदान- बहुब्राह्मण भोजन इत्यादि व्यवस्था। त्रयोदश दिनमा श्रवणकर्म, पददान, एघार दिनदेखि वर्ष दिनसम्म प्रतिदिन सान्नोदकुम्भ दान गर्ने व्यवस्था आदि उल्लेख छन्। १वर्ष सम्म प्रतिदिन सान्नोदकुम्भदान गर्ने र प्रतिदिन घरको बाहिर दिपदान गर्ने र मासिकश्राद्ध गर्ने साथै जीवनपर्यन्त पुत्रले पितामाताको श्राद्ध गर्ने यसप्रकारका विधानहरू यो ४९ अध्याय भएको प्रेतकल्पमा उल्लेख भएको छ भनि शिवराज गुरुद्वारा सम्पादित पुराणको पृ ५१ बाट ६२ सम्म स्थल निर्देशन सहित संक्षिप्त सप्रमाण उल्लेख गरिएको छ।

छोराले गरेको संस्कारबाट पितामाताको गति

हाम्रो परम्परामा पिता र पुत्रको अनन्य सम्बन्ध मानिएको छ। आफ्नो शरस् कालान्तरमा क्षीण हुन्छ र आफ्नो वंश परम्परा चलाउन इहलोकमा सन्तति अनिवार्य छ भन्ने बुझेर उमेरमा नै पुत्र जन्म गराउने र त्यही पुत्रले आफ्नो अन्त्येष्टि संस्कार पनि सम्पादन गर्ने भन्ने हाम्रो परम्परा बुझिन्छ। आफ्नो शरीर नरहे पनि सन्ततिका माध्यमबाट आफू नै बाँचेको भन्ने अभिप्राय बुझाउने शास्त्र वाक्यहरू पनि पाइन्छ। नवीन शरीर लिएर आफू नै छोरो भएर जन्मन्छ भन्ने शास्त्र वाक्यहरू पनि मननीय छन्।

आत्मा नै पुत्र उत्पनन इति वेदानुशासनम्। भा.१०। ७८।३६।

ईशावस्य मिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत्। मा.सं ४०। १

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मावास्य मिदं विश्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत् । भा. ८ । १ ।१०। अन्त्येष्टि संस्कार पूर्णतः आफूले गर्न नमिल्ने र आफू दिवंगत भएपछि आफ्नो सन्ततिले गर्ने हाम्रो परम्परा र शास्त्र वचनहरू रहेको बुझिन्छ। षोडषसंस्कारहरूमा अन्येष्टि संस्कार छोराले नै गर्ने सार्वजत्रिक र सर्वमान्य वैदिक सिद्धान्त हो। सामान्य अवस्थाको मरण वा स्वाभाविक मृत्युमा छोराले गरेको संस्कारबाट पिता माताको गति हुने भन्ने सर्वत्रिक सिद्धान्त छदैछ। त्यसदेखि अतिरिक्त दुर्मरण लगाएतका विषयमा पनि पुत्रद्धारा मुक्ति कामना लगाएतका उत्तम गतिका लागि गरिएको मृत्यु संस्काररिक्तका प्रयासहरू पनि शास्त्रमा यत्र तत्र आख्यानात्मक शैलीमा आएको देखिन्छ। सगर राजाका ६० हजार छोराहरूलाई गङ्गाको अवतरण गराएर भगीरथले मुक्त गएको भागवतको प्रसङ्ग। त्यस्तै गोकर्णले धुन्धुकारी को मुक्ति दिलाएको प्रसङ्ग श्रोत्रीय ब्राह्मणले पाँचप्रेतहरूलाई मुक्ति दिलाएको गरुडपुराणको प्रेतोपाख्यान प्रसङ्ग। बभ्रुवाहनले प्रेत संस्कार गरी प्रेतलाई मुक्ति दिलाएको यस्ता प्रसङ्गहरू मननीय छन्।

भगीरथ : स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम।
यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ भागवत ९ । ९ । १० ।
यञ्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डकृता अपि ।
सागरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभि : ॥ भागवत ९ ।९ । १२ ।
दिव्यरूपधरो जातस्तुलसीदाममण्डितः ।
पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वित । भा. महात्मा ५। ५१ ।
तस्य विप्रस्य सम्भाषात्पुण्यसङ्गीतर्निन च ।
प्रेता : पापनिमुक्ताः परं पदमवाप्नुयुः ॥ ३५ अध्याय गरुड १२ । ७२ ।
चकार विधिवत् पक्षिन्नौर्ध्वदेहादिकं विधिम
तस्य पुण्यप्रदानेन प्रेतो मुक्तो दिवं ययौ ॥४९ अ. गरुडे २७ । ६४ ।

यसरी अरुले दिएको पिण्डपानी र दान प्रदानले त सद्‌गति हुन्छ भने पुत्रले दिएको अवश्य नै पितृले पाउँछन् यसमा संशय छैन भनेर गरुडपुराण प्रेतकल्पमा (श्राद्धेद परदत्तेन गतः प्रेतोऽपि सद्‌गतिम् । किं पुनः पुत्रदन्तेन पिता यातीति चाद्‌भुतम् ॥) २७।६५ मा बताइएको छ। र यो शास्त्रको सार्वत्रिक सिद्धान्त हो। छोराले दिएको दान पुण्यको प्रभावले सद्‌गति हुने सैद्धान्तिक विषय मननीय र सबै आस्तिकहरूले अनुसरण गर्न लायक छ। किनकि छोराले आफ्ना पिता माताको अभिष्ट वस्तुको दान गरी उक्त वस्तुमा उक्त अभिष्ट इच्छाको आधान गरी पिता माताको अग्रगति प्रशस्ति गर्नमा मृत्युसंस्कारको दान प्रदान विनियोजन गरिएको मूलभूत सिद्धान्त नै यसको आधार स्तम्भ हो। यहि आधार स्तम्भको सेरोफेरोमा मृत्यु संस्कार र दान प्रदान हुन्छ र छोराले दशादिक्रिया गर्छन्।

उपसंहार

पितामाताको अन्त्येष्टि संस्कारको समयमा वा श्राद्धमा पितृको मुक्ति होस् भन्ने कामनाले पाठ गरिने र कथा श्रवण गरिने गरुडपुराण प्रेतकल्प ४९ अध्याय नै हो। यसको विकल्पमा पुस्तक प्राप्त भएमा ४५ अध्यायको वा ३५ अध्यायको प्रेतकल्प कथञ्चित् ग्राह्य छ। यसको विकल्पमा व्यक्ति प्रणीत १६ अध्यायको गरुडपुराण भनिने सारोद्धार पुस्तक पाठ गर्न र कथा श्रवण गर्न ग्राह्य छैन किनकि ऋषिप्रणीत ग्रन्थ वाहेकको व्यक्तिप्रणीत ग्रन्थमा अपूर्वोत्पत्ति सामर्थ्य रहँदैन र मृतात्माको कल्याण हुँदैन भन्ने प्रष्ट हुन्छ। अतः १६ अध्यायको नौनिधिरामकृत सारोद्धार अग्राह्य छ। ऋषिप्रणीत नै हाल प्राप्त ३ संस्करणहरू छन्। जीवानन्द संस्करणको ३५ अ. प्रेतकल्प, वङ्गवासीसंस्करणको ४५ अ प्रेतकल्प वैङ्कटेश्वर संस्करणको ४९ अ. प्रेतकल्प मध्ये विषय विभाजन र अध्याय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाजन ले केही ठुलो भए पनि ४९ अध्यायको प्रेतकल्प अनुसरणीय र गाह्य छ। यसको विकल्पमा केही विषयहरू छुटेको भएता पनि ऋषिप्रणीत भएकाले ४५ अ.वा ३५ अ. ग्राह्य छन्। यी तीनवटै पुराणमा अपूर्व सामर्थ्य र श्रवण योग्य, विषयहरू छन् जसले मृतात्मा र पुत्रादिको हितसाधन गर्दछ। मृत्यु संस्कारका लागि संज्ञा गरिएको प्रेतको संस्कारको विचमा पाठ गरिने गरुडपुराण प्रेतकल्पले मृतात्मालाई पितृपङ्क्तिमा मिल्नका लागि अपूर्वसहितको सामर्थ्यको आधान गर्दछ यो नै प्रेतकल्पको चुरो कुरो हो। साथै पुत्रादिमा प्रेतकल्पको श्रवणबाट चित्तशोधन हुने सिद्धान्त पनि मननीय छ। यसप्रकार ४९ अध्यायको प्रेतकल्पमा भएको व्यवस्थाअनुसार षडब्कृच्छ्रको क्रमबाट प्रायश्चित व्यवस्था शवयात्रामा यमगाथा गाउने लगायतका पूर्वीशिर बनाएर शबदाहगर्ने कुशकण्डिकोक्त अग्निस्थापन गर्ने विषयहरू पारस्करगृहसूत्रको अनुकूल छ। साथै सान्नोदकुम्भदानको विधि पनि हाम्रो सूत्र ग्रन्थको अनुकूल छ। सपिण्डीकरणमा साग्निकको १२ दिनमा सपिण्डीकरण र निरग्निक को एक वर्षमा सपिण्डीकरण गर्ने भन्ने वचन पनि गृहसूत्रको अनुकूल छ- द्वादशाहे ततः कार्यं साग्निकेन सपिण्डनम् ३४।११२। त्यसैगरी पा. गृ.सू.को संवत्सर पक्षे, त्रिपक्षको पक्षे, द्वादशाहको पक्ष र वृद्धिश्राद्धको पक्ष यी व्यवस्थित विकल्पहरूको अनुकूल

आनन्त्यात् कुलधर्मीणां पुसां चैवाऽऽयुषः क्षयात्।

अस्थिरत्वाच् छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते॥२६।१३।

निराग्निकः साग्निको वा द्वादशाहे सपिण्डयेत्।२६।१४।

यस्तो विधि पनि ४९ अध्यायको गरुडमा आएको छ विषयवस्तु र अध्याय विभाजनका हिसाबले यो ४९ अध्यायको प्रेतकल्प केही ठुलो भएपनि स्वशाखा सूत्रग्रन्थको अनुकूल अनेकन विषयहरू आएको हुँदा मृत्युसंस्कारको बिचमा पुत्रले उत्तमगति वा मुक्तिको कामनाका साथ पाठ गराएमा उक्त योग्यताको सामर्थ्यका साथ जीवात्माको पापक्षय सामर्थ्य पनि यो ऋषिकृत पुराणमा छ। किनकि यो पुराण "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" शतपथ - ११।५।७।२। विधिको अङ्कभित्र पर्दछ। स्वाध्यायको क्रममा श्रुति, स्मृति र पुराणमध्ये १८ महापुराणको अंशभित्र प्रेतकल्प पर्दछ पापक्षय सामर्थ्य पनि उक्त अंशमा रहन्छ र अपूर्वोत्पत्ति सामर्थ्ययुक्त भएकाले उत्तमगति पनि प्रेतकल्पको मूलपाठमा छ।

सन्दर्भसूची

माध्यन्दिनीयसंहिता, जवारनगर दिल्ली ई.स. २००४।
आचार्य शिवराज, *वृत्तिकार ब्रहममीमांसासूत्रम्* चौखम्बाविधाभवन ई. २००२।
आचार्य शिवराज, *वैदिकधर्म मूलरूपमा,* स्वाध्यायशाला वि.स. २०६२।
आचार्य शिवराज, सम्पा. *गरुडपुराण प्रेतकल्प,* चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी ई.२००४।
प. रामतेज पाण्डेय, सम्पा. *गरुडपुराण* मूल " ई. २००५।
डा. सुधाकर मालवीय, सम्पा. *पारस्करगृह्यसूत्रम्,* चौखम्बा संस्कृत संस्थान वि.स. २०५७।
गरुडपुराण सारोद्धार, सानुवाद हिन्दी, गीताप्रेस गोरखपुर वि.स. २०६१।
आचार्य शिवराज, *अन्त्यकर्मपद्धति,* रत्नपुस्तक भण्डार, वि.स. २०६५।
श्रीभद्भागवतमहापुराणम्, स्थूलाक्षरमूलमात्रम् गीतप्रेस, गोरखपुर वि.स. २०५८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याकरणिक कोटिका आधारमा प्राचीन फारसी र नेपाली नामको तुलना

टेकनाथ दहाल
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

फारसी र नेपाली दुवै भाषा भारोपेली परिवारअन्तर्गत आर्यइरानेली वर्गका भाषा हुन् । इरानेली भाषाको विकास हुने क्रममा उत्तरपूर्वी भेदबाट अवेस्ता भाषाको विकास भएको मानिन्छ भने दक्षिण पश्चिमी भेदबाट प्राचीन फारसी भाषाको विकास भएको मानिन्छ। प्राचीन फारसीबाट पहलवी हुँदै आधुनिक फारसी भाषाको विकास भएको देखिन्छ। प्राचीन फारसी र नेपालीका व्याकरणिक व्यवस्थामा केही समानता पाउन सकिन्छ भने असमानता पनि त्यत्तिकै छन् । खासगरी दुवै भाषाहरू योगात्मक प्रकृतिका छन् भने नेपाली पश्चयोगात्मक प्रकृतिको छ अनि फारसी पूर्वयोगात्मक र पश्चयोगात्मक दुबै प्रकृतिको रहेको छ । नेपालीका नामहरू वचन र कारकका दृष्टिले पूर्ण र लिङ्गका दृष्टिले आंशिक रूपमा रूपायन हुन्छन् भने फारसीका नामहरू पनि रूपायन हुन्छन् । नेपाली भाषामा माउ भाषाको विभक्ति प्रकार सुरक्षित रहेको छ तर फारसी भाषामा रहेको पाइँदैन । फारसीमा भएको बहुवचनबोधक प्रत्यय र नेपालीको बहुवचनबोधक प्रत्ययमा भने घतलाग्दो समानता देखा पर्दछ ।

शब्दकुञ्जी अवेस्ता, योगात्मकता, लिङ्गव्यवस्था, व्याकरणिक कोटि ।

विषयप्रवेश

फारसी र नेपाली दुबै भाषाहरू भारोपेली भाषा परिवारका सदस्य भाषा हुन् । भारोपेली भाषाका मूल वक्ताहरू एकआपसमा छुट्टिने क्रममा आफ्नो पुर्ख्यौली थलोबाट एउटा समूह पूर्वतिर लाग्यो भने अर्को समूह पनि आफ्नो मूल थलो किर्गिजलाई छोडेर पश्चिमतिर लाग्यो । पूर्व लागेको समूह इरानमा आएर बस्न थाल्यो । हिँड्नु, डुल्नु, जानु, अर्थ बोकेको 'ऋ' धातुमा 'ण्यत्' प्रत्यय लागेर बनेको आर्य शब्दले आदरणीय, योग्य र सम्माननीय अर्थलाई बुझाउँछ । इरान शब्दको निर्माण यही आर्य शब्दबाट अपभ्रंस भएर बनेको भन्ने विद्वानहरूको विचार निकै विचारणीय छ। उनीहरूका अनुसार अफगानिस्तानभन्दा पूर्वका निवासीहरूले आफूलाई आर्यन् भन्ने गर्थे जो किर्गिज छोडेर पूर्वतिर लागेका थिए । त्यस्तै अफगानिस्तानभन्दा पश्चिमका निवासीहरू आफूलाई 'ऐर्यान्' या 'ऐर्यो' भन्ने गर्थे । तिनै 'ऐर्यान्' हरू बस्ने स्थान भएकाले त्यस ठाउँलाई इरान भनिएको चर्चा पाइन्छ।

आफ्नो मूल थलो छोडेर पूर्वतिर लागेको मूल भारोपेली भाषाका वक्ताहरू केही समय इरानमा बसी पछि त्यहाँबाट पनि एउटा समूह छुट्टिएर फेरि पूर्वतिर लाग्यो र पहाडको बाटो हुँदै कस्मिरमा आएर बस्न थाल्यो । कस्मिरमा केही समय बसेर त्यस मध्येको एउटा समूह पुनः पूर्वतिर लाग्यो । यसरी भारोपेली भाषापरिवारको आर्येली शाखाको तिनवटा हाँगा विकास भए । इरानमा बस्नेले इरानेली शाखाको विकास गरे भने कस्मिरमा बस्नेले दरदेली शाखाको विकास गरे । त्यस्तै कस्मिरबाट ओर्लिएर मध्यदेशको सम्म भूभागमा आएका मूल भारोपेली भाषाका वंशहरूले भारतेली शाखाको विकास गरे । भारतेलीहरूले मध्यदेशको सम्म भूभागमा आएर मात्रै वैदिक ऋचाहरूको सङ्कलन गरे । इरानेली शाखाको सबैभन्दा पुरानो नमुना अवेस्तामा पाइन्छ भने भारतेलीहरूको पुरानो नमुना ऋग्वेदमा पाइन्छ । त्यसैले कतिपय विद्वानूहरूले अहिलेसम्म अज्ञात रहेका वैदिक शब्दका अर्थहरू पहिल्याउन तिनै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इरानेली शाखाका साहित्यको साहारा लिनुपर्ने धारणा पनि व्यक्त गरेका छन्। भारतीय भाषाशास्त्री भोलानाथ तिवारी तथा पाण्डुरङ्ग दामोदर गुणेले वैदिक र अवेस्ताबिच समानता रहेको तथ्यलाई पुष्टि गर्न निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् :

वैदिक	अवेस्ता
१. यो यथा पुत्रं तरुणं सोमं वन्देत मर्त्यः।	१. यो यथा पुथ्रम तउरुनम् हओमम् बन्दएता मश्यो।
२. शरं धामसु शविष्ठम्	२. सूरं दामौहू शविस्तम्
३. सावने आ ऋतौ आ	३. हावनीम् आ रतुम् आ
४. तं अमवन्तं यजतम् मित्रं यजे होत्राभ्यः।	४. तम् अमवन्तम् यजतम् मिथ्रम् यजै जओथृदव्यो

(गुणे, २०५३ः १०७-१०८, तिवारी, २०४४:१२७)

माथिका यी वाक्यहरूले वैदिक संस्कृत र अवेस्ता निकै नजिकका भाषा थिए भन्ने प्रमाणित गर्दछ। आज जसरी वैदिक साहित्य र वाङ्मयको विकासलाई क्रमबद्ध रूपमा देखाएर आधुनिक आर्यभाषाको वर्तमान स्थितिसम्म अविच्छिन्न गति देखाउन सकिन्छ त्यसरी इरानेली भाषाको विकासलाई देखाउन सकिँदैन। तापनि यी भाषाहरू एउटै माउ भाषाबाट विकास भएको कुरामा भने भाषाशास्त्रीहरू एकमत देखिएका छन्।

लेखको समस्या र उद्देश्य- नेपाली र प्राचीन फारसी एउटै माउ भाषाबाट विकास भएको भन्ने मान्यता छ। नेपाली भाषाको सम्बन्ध खश अपभ्रंस, खश प्राकृत, लौकिक संस्कृत हुँदै वैदिक संस्कृतसँग जोडिएको छ भने प्राचीन फारसीको सम्बन्ध इरानेली शाखासँग जोडिएको छ। व्याकरणिक कोटिका आधारमा यी भाषाबिचमा केकस्तो समानता छ ? भन्ने समस्यामा केन्द्रित रही यो लेख तयार पारिएकाले व्याकरणिक कोटिका आधारमा फारसी र नेपालीमा रहेका समानता र असमानता पत्ता लगाउनु यस लेखको उद्देश्य हो।

अध्ययन विधि- प्रस्तुत लेख मूलतः तुलनात्मक विधिमा आधारित छ। नेपाली भाषाका सामग्रीको लागि विभिन्न प्रचलित व्याकरणलाई आधार बनाइएको छ भने फारसी भाषाका लागि शारदा चतुर्वेदीद्वारा लेखिएको *संक्षिप्त प्राचीन फारसी व्याकरण* प्रमुख स्रोत बनाइएको छ। सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय विधिलाई अपनाइएको छ।

फारसी भाषाको परिचय र विकास

ई.पू. २५०० तिर आर्येली शाखा छुट्टिएपछि इरानेली भाषा छुट्टै शाखाका रूपमा विकास हुन पुग्यो। तर इरानेली भाषाको सर्वप्राचीन नमुना त्यति पुरानो छैन। ई.पू. ७ औं शताब्दीमा लेखिएको भनिएको अवेस्ता नै इरानेली भाषाको सर्वप्राचीन नमुना हो र यो जराथ्रुस्तहरूको धार्मिक ग्रन्थ थियो जसको रचना ईसाको पहिलो दोस्रो शताब्दीसम्म पनि भइ नै रह्यो। ई.पू. ७ औं शताब्दीदेखि नै प्राचीन फारसी भाषाको पनि विकास भएको देखिन्छ। इरानेली भाषाको विकास हुने क्रममा उत्तरपूर्वी भेदबाट अवेस्ता भाषाको विकास भएको मानिन्छ भने दक्षिण पश्चिमी भेदबाट फारसी भाषाको विकास भएको मानिन्छ (तिवारी, २०२० : ३८४)। त्यसैले फारसी भाषामा सेमेटिक भाषाको प्रभाव देखिन्छ भने अवेस्ता वैदिक भाषाको निकट देखिन्छ।

इरानको पश्चिमी भूभागलाई 'फारस' भनिन्थ्यो र त्यही फारसमा बोलिने भएकाले त्यस भाषालाई फारसी भनिएको

हो। हुख्मशी राजाको राज्यकाल (ई.पू. ६००-ई.पू. ३३०) का अभिलेखहरू नै प्राचीन फारसीका सर्वप्राचीन नमुना हुन्। राम्रोसँग विकास भएको फारसी साहित्यलाई सिकन्दर (ई २२) ले जलाएर नष्ट गरिदिए पनि सस्सानियन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राज्यकाल (ई. २२६-६५१) मा फारसी साहित्यको पुनः विकास भयो तर सातौँ शताब्दीमा अरब विजेताहरूले त्यो पनि जलाएर नष्ट गरिदिए । प्राचीन फारसीबाट पहलवी भाषा विकास भएको मानिन्छ । पहलवीबाटै आधुनिक फारसीको विकास भएको हो जो प्रारम्भिक दिनहरूमा कीलाक्षर लिपिमा लेखिन्थ्यो (पूर्ववत्, ३८४) ।

नेपाली भाषाको परिचय र विकास

नेपाली भाषा वैदिक, लौकिक संस्कृत, खश प्राकृत, खश अपभ्रंस हुँदै विकास भएको हो (भट्टराई र दहाल, २०६४ : १४६) । खश शब्दको प्रयोग भरतको नाट्यशास्त्र, विभिन्न पुराण, पाणिनि व्याकरण तथा संस्कृतका अन्य ग्रन्थहरूमा पनि भएको पाइन्छ । त्यहाँ विभिन्न जातिहरू र जनपदका नाम सँगसँगै 'खश' पनि उल्लेख गरिएकाले खश् जाति थिए भन्ने प्रमाणित हुन्छ र तिनै 'खश्' हरूले नै नेपाली भाषाको विकास गरेका थिए । कवि कल्हणको राजतरंगिणीमा खशहरूको राम्रो वर्णन गरिएको छ (बन्धु, २०३६ : १८६) तर खश प्राकृत र अपभ्रंसको नमुना भने हाल प्राप्त छैन ।

नेपाली भाषाको आधिकारिक प्राचीन नमुना विक्रमको एघारौँ-बाह्रौँ शताब्दीदेखि प्राप्त हुन थाल्दछ । त्यसपछिको समयमा भने नेपाली भाषाले उत्तरोत्तर रूपमा विकास हुने अवसर प्राप्त गरेको छ र हालमा नेपाल लगायत बर्मा, भुटान, भारतका केही प्रान्त तथा संसारभरमा छरिएर रहेका नेपाली डायस्पोराले नेपाली भाषालाई दैनिक व्यवहारको भाषा बनाउँदै आएका छन् ।

फारसी र नेपाली भाषाको संरचना

वैदिक भाषा र अवेस्ता भाषाका बिचमा जुन किसिमको समानता माथि देखाइएको छ त्यस्तो समानता फारसी र नेपालीमा देख्न पाइँदैन तापनि भाषाको संरचनालाई लिएर यिनीहरूका बिचमा समानता खोज्न सकिन्छ । नेपाली र फारसी दुबै भाषा योगात्मक छन् । अर्थात् भाषाका रूपरचनागत वर्गीकरण गर्दा यी दुबै भाषाहरू एउटै वर्गमा पर्दछन् । श्लिष्ट योगात्मकता दुबै भाषामा पाइन्छ, जस्तै :

(i) फारसी– पदर > पदरान् (आन्- बहुवचन बोधक प्रत्यय)
मादर > मादरान् (आन्- बहुवचन बोधक प्रत्यय)
मर्द > मर्दरा (रा- चतुर्थी विभक्तिको चिन्ह)

(ii) नेपाली– बाबु > बाबुहरू (हरू- बहुवचन बोधक प्रत्यय)
आमा > आमाहरू (हरू बहुवचन बोधक प्रत्यय)
व्यक्ति > व्यक्तिका लागि (का लागि- चतुर्थी विभक्तिको चिन्ह)

नेपाली भाषा अन्त्ययोगात्मक प्रकृतिको छ तापनि पूर्वसर्ग आधारपदको अगाडि पनि जोडिन्छ । खासगरी व्याकरणिक कोटिले लिने सम्बन्धतत्त्वहरू पश्चयोगात्मक नै छन् तर फारसी भाषामा भने पूर्वयोगात्मकता पनि देखिन्छ, जस्तै :

मर्द > इमर्द (इ- षष्ठी विभक्तिको चिन्ह)
अज् मर्द (अज्- पञ्चमी विभक्तिको चिन्ह)

यसरी हेर्दा प्राचीन फारसी र नेपाली भाषाको संरचनामा केही समानताहरू देखिन्छन् । यस्तो किसिमको समानता भारोपेली परिवारका प्रायः सबै भाषामा फेला पार्न सकिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याकरणिक कोटिहरू र नामको रूपायन

पदहरूको व्याकरणिक अर्थद्योतन गर्न सघाउने भाषिक तत्त्व लाई व्याकरणिक कोटि भनिन्छ। यिनीहरूले सरल र तिर्यक दुबै प्रकृतिका आधेय तत्त्व लिन सक्छन् तर यी आधेय तत्त्वहरूले शब्दको कोशीय अर्थ परिवर्तन गर्न सक्दैनन् र वर्ग परिवर्तन गर्न पनि सक्दैनन्। यिनीहरूको काम पदहरूको व्याकरणिक अर्थ निष्पत्ति गर्नुमा नै सीमित देखिन्छ। लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक, ध्रुवियता र आदरलाई समग्रमा व्याकरणिक कोटि भन्ने गरिएको छ। यसैलाई व्याकरणिक एकाइ पनि भनिन्छ। यिनै व्याकरणिक एकाइहरूले विकारी वर्गका शब्दहरूलाई रूपायन गरेर पद बनाउँदछन् र व्याकरणिक अर्थ निष्पत्ति गराउँछन्। सामान्यतया नामको रूपायन लिङ्ग, वचन र कारकका आधारमा हुने गर्दछ (शर्मा, २०५३ : १२)। तर सबै भाषामा लिङ्ग, वचन र कारकका आधारमा नामको रूपायन नहुन पनि सक्छ। खासगरी लिङ्गका आधारमा नामको रूपायन हुँदा दुई किसिमका व्यवस्था देखिन सक्छन्; व्याकरणिक व्यवस्था र प्राकृतिक व्यवस्था। संस्कृत जस्ता भाषामा प्राकृतिकभन्दा व्याकरणिक व्यवस्था शक्तिशाली देखापर्छ भने नेपालीमा प्राकृतिक व्यवस्था ज्यादा समृद्ध र शक्तिशाली छ। फारसीमा पनि व्याकरणिक व्यवस्थाका सापेक्षतामा प्राकृतिक व्यवस्था ज्यादा समृद्ध देखिन्छ, जस्तै :

(i) मर्द > जन्, पदर > मादर

(ii) शीर् इनर > शीर इ मादह, नर् गाऊ > मादह् गाऊ

माथि मानवीय नाममा स्त्रीलिङ्गबाट पुलिङ्गमा जाँदा निश्चित प्रत्ययको प्रयोग नभएर शब्दको संरचना नै बदलिएको छ। त्यस्तै मानवेतर नाममा चाहिँ क्रमशः इनर, इ मादह, नर र मादहले लिङ्ग भेद देखाएका छन्। नेपालीमा केही मानवेतर सजीव नामका अघि भाले पोथी विशेषणले लिङ्ग भेद देखाउन सकिन्छ साथै निश्चित प्रत्ययद्वारा पनि लिङ्ग भेदलाई देखाउन सकिन्छ। तर सबै नामको लिङ्ग भेद देखाउन सकिँदैन। खासगरी व्यक्तिवाचक र जातिवाचक सजीव नामहरूको मात्रै लिङ्गभेद देखिने गर्दछ। तसर्थ नामको रूपायन हुँदा वचन र कारक बढी सक्रिय भएका देखिन्छन्।

फारसी र नेपालीमा वचनको व्यवस्था

नेपाली भाषाको माउ भाषामा तिन प्रकारका वचनका व्यवस्था थिए भने फारसी भाषाको माउ भाषामा द्विवचनको प्रयोग विस्तारै कम हुँदै गएको थियो भनिन्छ। अहिले नेपालीमा पनि द्विवचनको प्रयोग हटेको छ। नेपाली व्याकरण लेखनका प्रारम्भिक दिनहरूमा द्विवचनको व्यवस्था रहे पनि उत्तरवर्ती समयमा भाषाको प्रयोग पक्षलाई ख्याल गरेर उक्त व्यवस्थालाई हटाइएको छ। प्राचीन फारसीमा वचनका आधारमा नामको रूपायन गर्दा 'हा' र 'आन' लाई वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गरिन्छ। अर्थात् एक वचनबाट बहुवचनमा लैजाँदा उक्त प्रत्ययद्वयलाई समान रूपमा प्रयोग गरिन्छ। नेपालीमा पनि 'हरू' र 'आ' लाई वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ–

फारसी	नेपाली
मर्द > मर्दान् > आन्	छोरो > छोरा > आ
पदर > पदरान् > आन्	केटो > केटा > आ
मुर्ग > मुर्गान् > आन्	चरो > चरा > आ
जाम > जाम्हा > हा	प्याला > प्यालाहरू > हरू
किताब > किताबहा > हा	किताब > किताबहरू > हरू

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राह > राह्-हा > हा   केटो/केटा > केटाहरू > आ/हरू

माथिको उदाहरणमा के देखिएको छ भने फारसीको एकवचनबाट बहुवचनमा जानका लागि 'हा' र 'आन' प्रत्यय प्रयोग भएको छ भने नेपालीमा पनि एकवचनबाट बहुवचनमा जानका निम्ति 'हरू' र 'आ' को प्रयोग भएको छ।

नेपालीमा बहुवचनबोधक प्रत्यय 'हरू' कहाँबाट आयो भन्नेमा अहिलेसम्म निर्क्योल भएको छैन। प्राचीन नेपालीमा यसको प्रयोग पाइँदैन (बन्धु, २०३६ : १३६)। कन्नोज भाषामा रहेको 'ह्वरु' बाट 'हरू' बनेको शङ्का एकातिर छ भने बालकृष्ण पोखेलको विचारमा फारसीको 'हरूव' नै नेपालीमा 'हरू' भएको हो (पोखेल, २०२१ : ११३)। बाइसे चौबिसे राज्यकालमा नेपालीमा फारसी शब्दको आगमन भएको देखिएकाले पोखेलको विचार बढी तार्किक लाग्दछ। अजीर्णमञ्जरी (१८३०), नृपश्लोकी (?) तथा दिव्योपदेश (१८३१)मा यसको प्रयोग भए पनि विक्रमको १८ औं शताब्दीको पूर्वार्द्धपूर्व यसको प्रयोग फेला पर्दैन।

फारसीमा सजीव र निर्जीव नामका निम्ति अलगअलग व्यवस्था पाइन्छ। सजीव नामको् एकवचनमा 'आन' प्रत्यय लगाएर बहुवचन बनाइन्छ भने निर्जीव नामको एकवचनमा 'हा' प्रत्यय जोडेर बहुवचन बनाइन्छ, जस्तै :

बादशाह् > बादशाहान् > आन, मुर्ग > मुर्गान् > आन

दिल > दिल-हा > हा, जाम > जाम्हा > हा, राह > राह्-हा > हा

नेपालीमा यस्तो किसिमको व्यवस्था पाइँदैन। सजीव निर्जीव र मानवीय-मानवेतरमा एकै किसिमको व्यवस्था पाइन्छ, जस्तै :

मोटर > मोटरहरू, मानिस > मानिसहरू, केटो > केटाहरू/केटा,

गाई > गाईहरू, चरो > चाराहरू/चरा, नेता > नेताहरू

फारसीमा उपर्युक्त व्यवस्थाका अतिरिक्त केही अन्य व्यवस्था पनि पाइन्छ। एकवचनबाट बहुवचनमा जाँदा 'य' मध्यसर्ग लिएको अवस्था पनि फेला पर्छ, जस्तै : तुवाना (योग्य व्यक्ति) श्र तुवानायन (योग्य व्यक्तिहरू)। त्यस्तै मध्यसर्ग 'ग' आएका स्थान पनि फेला पर्छन्, जस्तै : बचह (एक बच्चा) श्र बचह्-गान (बच्चाहरू)। यस्तो अवस्थामा कतै 'ह्' लोप भएको अवस्था पनि फेला पर्दछ।

फारसी र नेपालीमा विभक्तिको व्यवस्था

संस्कृतमा सुप् र तिङ्लाई विभक्ति भनिए पनि (पाणिनि १।४।१०४) नेपालीमा सुपूलाई मात्रै विभक्ति भनिने गरेको छ भने विभक्तिलाई अर्थ्याउँदा कारकहरू व्यक्त गर्ने चिन्हका रूपमा अर्थ्याइन्छ (अधिकारी, २०५५ : १८८)। नेपालीमा सात प्रकारको विभक्तिको व्यवस्था रहेको छ भने पाणिनीय व्याकरणमा रहेका छवटा कारकहरूकै ज्यादै चर्चा भएको छ। छैटौं विभक्तिका चिन्हहरू लागेका नामिक शब्दले क्रियासँग साक्षात् सम्बन्ध नराख्ने भएकाले बाँकी छवटा विभक्तिहरूले कारकलाई व्यक्त गर्दछन्।

फारसीमा ६ प्रकारका विभक्तिको मात्रै व्यवस्था रहेको छ। तृतीय र सप्तमी विभक्तिको प्रयोग फारसीमा पाइँदैन। नेपालीमा कारकले लिने चिन्ह वा विभक्ति प्रत्यय नामको पछाडि मात्रै आउँदछ तर फारसीमा अगाडि र पछाडि दुबैतिर आउन सक्दछ। फारसीको षष्ठी विभक्तिको चिन्ह 'इ' सम्बोधनको 'अइ' र पञ्चमीको 'अज्' नामिक शब्दको अगाडि आउँछन् भने द्वितीय र चतुर्थी विभक्तिका चिन्हहरू नामिक शब्दको पछाडि मात्रै आउँछन्, जस्तै :

प्रथमा विभक्ति - किताब (किताब (ले))

द्वितीया विभक्ति - किताब-रा (किताब (लाई))

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चतुर्थी विभक्ति - किताब-रा (किताबका निम्ति/लाई)
पञ्चमी विभक्ति - अज् किताब (किताबबाट/देखि)
षष्ठी विभक्ति - इ किताब (किताबको/का)
सम्बोधन विभक्ति - अइ किताब (ए! किताब)

माथिको उदाहरणमा एकवचनलाई देखाइएको छ भने यसैलाई बहुवचनमा पनि लैजान सकिन्छ, जस्तै :

प्रथमा विभक्ति - किताब-हा (किताबहरू (ले))
द्वितीया विभक्ति - किताबहारा (किताबहरू (लाई))
चतुर्थी विभक्ति - किताबहा-रा (किताबहरूका निम्ति/लाई)
पञ्चमी विभक्ति - अज् किताबहा (किताबहरूबाट/देखि)
षष्ठी विभक्ति - इ किताबहा (किताबहरूको/का)
सम्बोधन विभक्ति - अइ किताब हा (ए/किताबहरू)

निष्कर्ष

फारसी र नेपाली दुबै भाषा एउटै माउ भाषाबाट विकास भए पनि यिनीहरूका बिचमा निकै अन्तरहरू छन् । भारोपेली भाषाको शतम वर्गअन्तर्गतको आर्य-इरानेली शाखाबाट यी दुबै भाषाहरू विकास भएका हुन् । इरानेली, आर्येली र दरदेली एकआपसमा छुट्टिसकेपछि इरानेली भाषालाई दुईतिरका भाषाले प्रभावित पारेको देखिन्छ । एकातिर सेमेटिक-हेमेटिक भाषाले प्रभाव पारेको छ भने अर्कातिर आर्येली भाषाले प्रभावित पारेको छ । प्राचीन फारसीमा साहित्यको विकास त्यति धेरै भएको पाइँदैन भने प्राचीनताका दृष्टिले उल्लेख्य नै छ ।

जसरी नेपालीका नामहरू वचन र कारकका दृष्टिले पूर्ण र लिङ्गका दृष्टिले आंशिक रूपमा रूपायन हुन्छन् त्यसरी नै फारसीका नामहरू पनि रूपायन हुन्छन् । जुन रूपमा नेपाली भाषामा माउ भाषाको विभक्ति प्रकार सुरक्षित रहेको छ त्यसरी फारसी भाषामा रहेको पाइँदैन तापनि योगात्मकता भने दुबै भाषामा सुरक्षित रहेको छ । नेपाली पश्चयोगात्मक प्रकृतिको छ अनि फारसी पूर्वयोगात्मक र पश्चयोगात्मक दुबै प्रकृतिको रहेको छ । फारसीमा भएको बहुवचनबोधक प्रत्यय र नेपालीको बहुवचनबोधक प्रत्ययमा भने घतलाग्दो समानता देखा पर्दछ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६) *नेपाली भाषाको इतिहास*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५५) *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, दो.सं. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
गुणे पाण्डुरंग, दामोदर (२०५३) *तुलनात्मक भाषाविज्ञान*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।
चतुर्वेदी, शारदा (२०४१) *संक्षिप्त प्राचीन फारसी व्याकरण*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
तिवारी, भोलानाथ (२०२०) *भाषाविज्ञान कोश*, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
.... (२०४४) *भाषाविज्ञान*, बिसौं सं. इलाहावाद : किताब महल ।
पोखेल, बालकृष्ण (२०२१) नेपाली भाषा र साहित्य, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
बन्धु, चूडामणि (२०३६) *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, ते.सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।
भट्टराई, रामप्रसाद र टेकनाथ दाहाल, (२०६५) *सामान्य तथा प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, दो.सं., काठमाडौं : पुस्तक घर ।
शर्मा, मोहनराज (२०५३) *शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू* काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नारीका शुभाशुभयोगको विश्लेषण

तनुजा दाहाल
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

जन्मिएका सम्पूर्ण प्राणीहरूको जन्मसमयका आधारमा शुभाशुभको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई जातकशास्त्र भनिन्छ। नारीको जीवनसँग सम्बन्धित भूत, भविष्य र वर्तमानका सुख, दुःख, सौभाग्य, दुर्भाग्य, आयु र आरोग्य जस्ता विषयहरूमा शुभाशुभको विश्लेषण स्त्रीजातकमा पाइन्छ। नारीसँग सम्बन्धित शुभाशुभको अध्ययनका निम्ति १२ भाव मध्ये प्रथम, पञ्चम, सप्तम, अष्टम, नवम भाव र चन्द्रमाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यी भावमा गुरु, शुक्र जस्ता शुभग्रहको राशि, स्थिति र दृष्टिबाट बनेका योगहरूलाई शुभ योग भनिन्छ। यस अन्तर्गत गुणवती, सौभाग्यवती, बहुपुत्रवती जस्ता योगहरू पर्दछन् भने सूर्य, मङ्गल र शनि जस्ता पापग्रहको राशि, स्थिति र दृष्टिबाट बनेका योगहरूलाई अशुभ योग भनिन्छ। यस अन्तर्गत वन्ध्यायोग, विषकन्यायोग, व्यभिचारीयोग जस्ता योगहरू पर्दछन्। शुभयोगहरू भएको नारीको जीवनमा अनेक प्रकारका सुखको प्राप्ति हुन्छ भने अशुभ योगहरूले युक्त नारीको जीवन विभिन्न किसिमका दुःखहरूले भरिएको हुन्छ।

शब्दकुञ्जिका केन्द्रस्थान, त्रिकोण स्थान, नवांश, परित्यक्ता, विषकन्या

विषयपरिचय

दैवको गति जान्ने व्यक्तिलाई ज्योतिर्विद् वा दैवज्ञ भनिन्छ। त्यस्ता दिव्य प्रतिभा भएका दैवज्ञहरूको ज्ञान र प्रत्यक्ष अनुभूतिबाट उद्‌भव भएको शास्त्रलाई नै ज्योतिषशास्त्र भनिन्छ । पूर्वीय दर्शनको आद्यग्रन्थ वेदमा ज्योतिषशास्त्रका दिव्यज्ञान सूत्रबद्ध रूपमा निर्दिष्ट गरिएको पाइन्छ। वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष षडङ्गहरू छन् ; तीमध्ये ज्योतिषशास्त्र चक्षुरूप मानिन्छ। ज्योतिषशास्त्रका सिद्धान्त, संहिता र होरा तीन स्कन्धहरू रहेका छन् । तिनै स्कन्धरूपी स्तम्भहरूमा ज्योतिषशास्त्रको विशाल गृह निर्माण भएको मानिन्छ। ग्रहस्थिति, तिथि, नक्षत्रद्वारा मनुष्यको सुखदुःख आदिको निर्णय गर्ने शास्त्रलाई नै होराशास्त्र भनिन्छ ।

जातकमिति प्रसिद्धं यल्लोके तदिह कीर्त्यते होरा।

अथवा दैवविमर्शनपर्यायः खल्वयं शब्दः ॥ श्लो. ४, अ. २, सारावली

जातमिति जातकम् अर्थात् जन्मिएको सम्पूर्ण प्राणीहरूको जन्मसमयका आधारमा शुभाशुभको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई जातकशास्त्र भनिन्छ। अर्थात् होराशास्त्रलाई जातकशास्त्रको पर्यायवाची मानिन्छ। पूर्वजन्मार्जित कर्मानुरूप प्राणीहरूको शुभ र अशुभ समय दर्पणरूपी कुण्डलीमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ। यसकै आधारमा भूत, भविष्य र वर्तमान समयको सुख, दुःख, लाभ र हानि जस्ता कुराहरू निर्धारित भएका हुन्छन् भन्ने जातकशास्त्रको मान्यता रहेको देखिन्छ।

नारीको जीवनसँग सम्बन्धित शुभाशुभको विषयमा अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई स्त्रीजातक भनिन्छ । शुभाशुभयोगहरूको अध्ययन र विश्लेषणका निम्ति विद्वान्‌हरूले लग्न, होरा, नवांश, द्रेष्काण, द्वादशांश, त्रिंशांश, षोडशांश, षष्ट्यंश लगायतका बिभिन्न कुण्डलीहरूको निर्माण गरेका छन्। त्यसमा भएका कोठालाई भाव भन्ने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरिन्छ। ती भावहरूमा मेष, वृष, मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, बृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ र मीन १२ राशिहरू र सूर्य, चन्द्र, मंगल, गुरु, शुक्र, शनि,राहु र केतु यी नौ ग्रहहरूको संयोग हुँदा विभिन्न योगहरू बन्ने गर्दछन् । तिनै योगहरूको अध्ययन गरेर शुभाशुभफलहरूको निर्धारण गरिन्छ । ती योगहरू कुनै शुभ हुन्छन् त कुनै अशुभ । शुभयोगहरूले सुख प्रदान गर्दछन् भने अशुभ योगहरूले दुःख र कष्टफल प्रदान गर्दछन् ।

शोधसमस्या

नारीका शुभाशुभयोगको विश्लेषणका लागि देहायबमोजिमका समस्याहरू निर्धारण गरिएका छन् :

(क) नारीका शुभाशुभयोगहरूको परिचय कसरी दिन सकिन्छ ?

(ख) नारीयोगमा प्रतिपादित विषयहरू के के छन् ?

(ग) ज्योतिषमा नारीयोगको भूमिका के छ ?

उद्देश्यहरू

शोधसमस्याका प्रस्तुत विषयहरूलाई यसरी समाधान गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको विशिष्ट उद्देश्य रहेको छ :

(क) नारीका शुभाशुभयोगहरूको परिचय प्रस्तुत गर्नु,

(ख) नारीका शुभाशुभयोगहरूको विश्लेषण गरी महत्त्व र स्थान निरूपण गर्नु,

(ग) फलादेशमा नारीयोगको वैशिष्ट्यहरू केलाउनु ।

अध्ययन विधि

यो गुणात्मक प्रकृतिको अनुसन्धान हो । यसमा सामग्रीसङ्कलनका लागि पुस्तकालयको उपयोग गरिएको छ। त्यहाँबाट प्राप्त सामग्रीलाई यथासम्भव विश्लेषण, तुलना र व्याख्यानात्मक पद्धतिबाट उपयोग गरिएको छ।

नारीका शुभाशुभयोगहरू

सुख वा आनन्द प्रदान गर्ने योगहरूलाई शुभयोग भनिन्छ भने दुःख वा कष्टप्रदान गर्ने योगहरूलाई अशुभयोग भनिन्छ। नारीको जीवन स्वतन्त्र नभएर पति, सन्तान, विद्या, भाग्य, धर्म र मृत्यु जस्ता तत्त्वहरूबाट प्रभावित भएको हुन्छ । यिनै तत्त्वहरूको पूर्णता र अभावका कारण स्त्रीको जीवनको सुख र दुःखको विश्लेषण गरिन्छ । जातकपारिजात ,होरारत्न, सारावली , फलदीपिका, सुगमज्योतिष ,भावकुतूहलम्, जातकालङ्कार जस्ता जातकग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएका नारीका विशिष्ट योगहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

शुभयोगहरू

स्त्री आकृतियोग, सौभाग्यवतीयोग, अधिकगुणवतीयोग, गुणवतीयोग, सुखप्रदायोग, नारीराजयोग, बहुपुत्रवतीयोग, दीर्घायुयोग, ब्रह्मवादिनीयोग, सम्मानितयोग, शिल्पयुक्तायोग, राज्यपूज्यपतियोग, दासीप्राप्तियोग, पतिव्रतायोग, कुलोहितायोग, वेदवेत्तायोग, भाग्यवान्पतियोग, विद्वान्पतियोग, कोमल स्वभावले युक्त पतियोग, परिश्रमी पतियोग, गुणी तथा जितेन्द्रिय पतियोग, प्रतिष्ठित पतियोग, पतिपूर्व मृत्युयोग, पितृगृहमा सुखयोग, वैधव्यभयीग, विषभयीग, पति समक्ष मृत्युयोग, पति पत्नी सह मृत्युयोग, साध्वीयोग, सुभगायोग, पुत्रिणीयोग, धनान्वितायोग, गर्वितायोग, श्रेष्ठायोग, भोगिनीयोग जस्ता योगहरू सुखप्रदायक मानिन्छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशुभयोगहरू

पुरुषाकृति योग ,वैधव्य योग, पुनर्भू योग, व्यभिचारी योग, अल्पपुत्रवती योग, दारिद्र्य योग, रोगिणी तथा निन्दिता योग, धर्महीना, भयातुरा, अभिमानी, धनहीना, निर्गुणा, कलहप्रिया योग, विशीला तथा अल्पसन्तति युक्ता योग, प्रमत्ता, मलिना, धर्महीना तथा कापटी योग, दुःस्वभावा, मलिना, धूर्ता तथा पतिसुख रहिता योग, वन्ध्या योग, गर्भस्राव योग, कुलनाशक योग, सन्यासिनी योग, व्यभिचारी योग, गर्भाशयरोगी योग, निन्दनीय पति योग क्लीव पतियोग, प्रवासी पति योग, परित्यक्ता पति योग, कुमारी वृद्धयोग वृद्ध तथा मूर्ख पतियोग

व्यभिचारी पति योग , ईर्ष्यालु योग, विषकन्या योगहरू अशुभ योग मानिन्छन् ।

नारीयोग कारक तत्त्वहरू

जातकग्रन्थहरूमा स्त्रीको शुभाशुभको विषयमा चर्चा गर्ने क्रममा कुण्डलीको प्रथमभाव, पञ्चमभाव, सप्तमभाव, अष्टमभाव, नवमभाव र चन्द्रमालाई विशेष महत्त्व दिएको देखिन्छ। त्यसैले यिनै सम्बन्धित भावहरूलाई शुभाशुभ निर्धारण गर्ने कारक तत्त्व मान्न सकिन्छ ।

प्रथमभाव

सामान्यतया मानिसको शरीर, वर्ण, चिन्ह, आयु, वय, यश, गुण, स्थानसुख, प्रवास,तेज, बल, दुर्बल, सुख, दुःख, जाति, शील स्वभाव जस्ता कुराहरूको विचार प्रथम भावबाट गरिन्छ। तर स्त्रीको भने लग्न र चन्द्रमामध्ये जुन ग्रह बलवान् छन् त्यसका आधारमा शरीर ,रूप ,बल, तेज र सम्पत्तिको अध्ययन गर्नु पर्दछ।

स्त्रीणां जन्मनि लग्नशीतकरयोर्मध्ये बली यस्यतः ।

सम्पद् रूपबलानि तन्नवमतःपुत्रायवृद्धिं वदेत् ॥ श्लो ५,अ १६, जातकपारिजात

लज्जा, कोमलता, भावुकता, मिठो स्वर, सच्चरित्र, मनोहर र आकर्षक गुणहरू नारीका स्वभाव मानिन्छन्। लग्न र चन्द्रमा दुवैलाई स्त्रीका स्वभाव , प्रकृति, आचरण र चरित्रसँग तुलना गरिन्छ। प्रथम भावमा भएका सम र विषम राशिले स्त्री चरित्र निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । स्त्रीको कुण्डलीमा लग्न र चन्द्रमा समराशिमा (२,४,६,८,१०,१२) अथवा सम राशिको नवांशमा छन् भने कन्या नारीकै शील स्वभाव र गुण भएकी सुन्दरी हुन्छिन् यदि लग्न वा चन्द्रलाई शुभ ग्रहले देखेमा वा शुभ ग्रहले युक्त भएमा सुन्दर भाग्य भएकी, पतिव्रता,धनी र प्रसिद्ध हुन्छिन्। यीमध्ये एक मात्र समराशिमा भएमा शुभ, दुवै समराशिमा भएमा अतिशुभ मानिन्छ। तिनमा गुरु, शुक्र र बुधमध्ये कुनै एकको संयोग वा दृष्टि छ भने नारीलाई सच्चरित्र भएकी, मनोहर, आकर्षक स्वभावकी र धनी बनाउँछ। यी तीनवटै शुभ ग्रहको लग्न र चन्द्रमासँगको संयोग वा दृष्टिले नारीलाई राजयोग प्राप्त हुन्छ फलस्वरूप दासदासीले युक्त अत्यधिक गुण,सुखले युक्त सौभाग्यशाली बनाउँदछ। बुध, गुरु, शुक्र र चन्द्रमा चारैवटा ग्रह लग्नमा भएकी नारी अत्यधिक ब्रह्मचिन्तन गर्ने , पुत्र,वित्त र सुखले सम्पन्ना तथा अनेक शास्त्रमा कुशल हुन्छिन्।

विषमराशिमा भएका लग्न र चन्द्रमाले स्त्रीलाई लग्नमा पापग्रहको दृष्टि वा योग छ भने व्यभिचारी,गुणले रहित, दुइटा पाप ग्रहका बिचमा लग्न र चन्द्रमा भएकी कन्या कुलको नाश गर्ने वाली हुन्छिन्। एक पापग्रह एक शुभग्रह भएर दुइटा पापग्रह शत्रुराशिमा भएकी स्त्री विषकन्या मानिन्छिन्। धेरै वटा पाप ग्रहको संयोगले भएमा अशुभ फलको वृद्धि हुने भएकाले सन्तानको सुख नहुने ,पतिको मत्यु, सन्तानबाट कष्ट जस्ता दुर्भाग्यहरू जीवनमा आइ पर्दछन्। यस भावमा शुभ र पाप दुवैको संयोग भएकी नारी मिश्रित स्वभाव र चरित्र भएकी तथा सुख र दुःख दुवैको उपभोग गर्ने हुन्छिन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समराशौ समभागे लग्नेन्द्वोः स्त्री गुणन्विता कन्या ।

सौम्ययुते दृष्टे वा सुभगा साध्वी सुविख्याता ॥ श्लो ५, अ १०, होरारत्नम्

विषमे पुरुषकारा दुःशीला पापवीक्षितौ ।

पापाढ्यौ च गुणैर्हीना मिश्रे मिश्रफलं वदेत् ॥ श्लो ६,७ अ ८२, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

पञ्चमभाव

पञ्चम भावबाट सन्तान, देवता, राज्यप्राप्ति, पिताको धन, पुण्य, यात्रा, मन्त्र, विद्या, धन आर्जन गर्ने उपाय, गर्भ जस्ता कुराहरूको विचार गरिन्छ । स्त्री सृष्टिकी कारक तत्त्व भएकी हुनाले सन्तानबिनाको नारीजीवन अपूर्ण मानिन्छ । सबल, सफल र निरोगी सन्तान भएमा नारीलाई भाग्यमानी मानिन्छ भने रोगी र दुर्वलसन्तानबाट नारीलाई कष्ट र दुःख हुने भएकाले दुर्भाग्य मानिन्छ । पञ्चमभावलाई शुभग्रहले पूर्ण दृष्टिले देखेको छ , पञ्चमभावेश केन्द(१,४,७,१०) वा त्रिकोण (५,९) भावमा बसेको छ भने नारी बहुपुत्रवती हुन्छिन् । लग्नमा चन्द्रमा , शनि र शुक्र भएमा, पञ्चम भावमा पापग्रह भएमा साथै पापग्रहले पञ्चम भावलाई देखेमा स्त्री निःसन्तान हुन्छिन् । सप्तममा राहु र सूर्य वा अष्टममा शुक्र, गुरु र राहु तथा पञ्चममा पापग्रह भएमा स्त्रीको गर्भनाश हुन्छ । यस भावमा बलवान शुभग्रह गुरुको योगले धेरै छोराहरू हुने ,शुक्रले छोरी सन्तानको विशेष सुख मिल्ने ,बुधले विद्या, विवेक र सन्तान सुख मिल्ने, ज्ञान सिप र कलामा दक्ष बनाउने, सूर्यको युति र दृष्टि भए गर्भको नास, मङ्गलको संयोगबाट नारीलाई सन्तानको विषयमा कष्ट र शोक, शनि, केतु र राहु भएमा निसन्तान बनाउँदछ । त्यसैले यसमा पापग्रहको युति र दृष्टि ,पाप राशिको सम्बन्धबाट नारीलाई सन्तानबाट कष्ट, विद्याहीन, गर्भको नास, निसन्तान बनाउदछ पञ्चमेशको केन्द्र वा त्रिकोण भावमा सम्बन्ध भएमा सन्तानको सुख मिल्दछ भने त्रिक (६,८,१२) भावको सम्बन्धले सन्तानबाट कष्ट मिल्दछ ।

पञ्चमे शुभ संदृष्टे पञ्चमाधिपतावपि ।

केन्द्रकोणे सदा नारी बहुपुत्रवती भवेत् ॥ श्लो. ४३, अ ९,भावकुतूहलम्

सप्तमभाव

सातौं भावबाट पति वा पत्नी, व्यापार, नष्टवस्तु, विस्मृति, यात्रा, पुत्र, सम्पूर्ण सुख, सन्तानसुख जस्ता कुराहरूको विचार गरिन्छ । विशेष गरी यस भावबाट पुरुषको पत्नी र नारीको पतिको विचार गरिन्छ । हाम्रो समाजमा नारीको संरक्षक वा अभिभावकको रूपमा पुरुषलाई मान्ने गरेको देखिन्छ । विवाहपूर्व पिता र विवाहपश्चात् पतिको पराक्रम र पुरुषार्थका आधारमा नारीको भाग्य निर्धारण गर्ने प्रचलन अझै पनि व्याप्त छ । राम्रो पति पाउनका निम्ति स्वस्थानीको व्रत लिने प्रचलन यसको राम्रो उदाहरण मान्न सकिन्छ । प्राचीन समयमा नारीहरूमा शिक्षाको अभावले आत्मनिर्भरतामा कमि थियो । नारीका सम्पूर्ण सुखहरू, धनसम्पति ,सन्तान लालन पालन र अध्ययन ,मान प्रतिष्ठा जस्ता कुराहरूमा पतिको पराक्रम नै आधार मानिन्थ्यो । पति विनाको जीवनको औचित्यहीन हुने र समाजमा तिरस्कार सहनु पर्ने वाध्यताहरूका कारण पति सँग सँगै सती गएका कथाहरूबाट पनि पतिलाई सर्वोपरी स्थान दिएको देखिन्छ । वर्तमान समयमा पनि पतिको पुरुषार्थ र चरित्रका आधारमा नारीको भाग्य, सुख र दुःख निर्धारण गर्ने प्रचलन देखिन्छ । त्यसैले स्त्रीको शुभ र अशुभफलमा सप्तम भावलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ । स्त्रीका राजयोगहरू निर्धारणमा यस भावको भूमिका महत्तवपूर्ण मानिन्छ । त्यसैले यसलाई सौभाग्य स्थान पनि भनिन्छ । दुईटा शुभग्रहले देखिएको शुक्र सातौं भावमा भएमा सौभाग्यवती राजरानी हुन्छिन् । जन्म लग्नमा बृहस्पति वा शुक्र सातौं भावमा,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कन्याराशिमा बुध, मकर राशिमा मर्लि, कर्कट राशिमा चन्द्रमा भएमा महारानी हुन्छिन् । भतृणामगुणं गुण मदगृहात् अर्थात् पतिको गुण अवगुण, पतिको सुखदुःख, सम्पति वा सामर्थ्य,स्वभाव र चरित्र आदि कुराको अध्ययन यसै भावबाट गरिन्छ । समराशिमा सप्तमभावमा बुध, गुरु, शुक्र मध्ये कुनै शुभग्रह भएमा र शुभ ग्रहले त्यसलाई देखेमा पति राजाद्वारा सम्मानित हुने , यस भावमा वृष र तुला राशि वा शुक्रको नवांश भएमा पति सुन्दर व्यक्तित्व तथा भाग्यशाली , मिथुन र कन्या राशि वा बुधको नवांशले विद्वान् तथा कार्यकुशल ,कर्कट राशि वा चन्द्रको नवांशले कोमल स्वभावले युक्त ,सिंहराशि वा सूर्यको नवांशले परिश्रमी र अनेक कार्यमा कुशल, धनु तथा मीन राशि वा गुरुको नवांश भएमा गुणी तथा जितेन्द्रिय हुन्छ । (मंगल,सूर्य,केतु,शनि,राहु वा बुध) मध्ये कुनै तीन पापग्रह सातौं भावमा भएमा स्त्री विधवा हुन्छिन् । यीमध्ये कुनै तीन पापग्रह का साथमा शुभग्रह भएमा स्त्रीको दोस्रो विवाह हुन्छ। (क) लग्न वा चन्द्रबाट सप्तम भावमा कुनै ग्रह छैन भने (ख) कुनै शुभ ग्रहले सप्तमभावलाई देख्दैन वा युक्त छैन भने (ग) सप्तमभाव निर्बल भएमा यी तीनै अवस्थामा स्त्रीको पति निन्दित हुन्छ । यसमा बुध नवांश भए नपुंसक, शनिको नवांश भए वृद्ध तथा मूर्ख, मंगलको नवांश भए स्त्रीलोलुप तथा क्रोधी पति हुन्छ । चरराशि भएमा पति प्रवासी हुन्छ, सूर्य भएमा पतिद्वारा परित्यक्ता , शनि भएमा त्यसलाई पापग्रहले देखेमा स्त्री विवाह नभई वृद्धा हुन्छिन् । यो भाव बलवान् भएमा पति प्रतिष्ठित हुन्छ । यसभावमा मंगलको नवांशमा शनिको योग र दृष्टि भएमा स्त्री गर्भाशयको रोगले पीडित हुन्छिन् (वृद्धो मुर्खः सूर्यजर्क्षेऽशङ्के वा स्त्रीलोलः स्यात् क्रोधनश्चावनेये । श्लो ११,अध्याय २२,बृहत् जातकम्) ।

अष्टम भाव

आठौं भावलाई आयु स्थान वा मृत्युस्थान भनिन्छ । मानिसको आयुको विचार यसै भावबाट गरिन्छ । यी बाहेक प्राचीन धन, संग्राम, शत्रु, नष्टवस्तु, पारिवारिक समस्या, जस्ता कुराहरूको विचार पनि यस बाट गरिन्छ। सामान्यतया यस भावबाट आयुको विचार गरिने भए तापनि नारीको पतिको मृत्युको तथा दुर्भाग्यको विचार पनि यसैबाट गरिन्छ । त्यसैले नारीको जीवनका दुःखद् पाटाहरूको अध्ययनमा यस भावबाट गरिने हुँदा नारीजन्य अशुभफलमा यसको महत्त्व देखिन्छ।

कुण्डलीमा पापग्रहद्वारा देखिएको वा सँगै बसेको सप्तम भावको मालिक अष्टम भावमा बसेको छ भने स्त्री बालविधवा हुन्छिन् । यसभावमा पापग्रह भए विधवा , दुर्वल,रोगी,कुरूपा,शोक र सन्तापले दुःखी हुन्छिन् । यस भावमा क्रूर ग्रह र द्वितीयमा शुभ ग्रह भएमा स्त्रीको मृत्यु पतिपूर्व हुने, शुभ ग्रह भएमा त्यसलाई पाप ग्रहले नदेखेमा पति समक्ष मृत्युहुने , समान बलवान् दुईटा शुभ र पाप ग्रहहरू अष्टम भावमा भएमा पति पत्नीको एकै समयमा मृत्यु हुन्छ । यसभावमा सूर्य भए दुःखी ,दरिद्री ,अर्विहीन र अधर्मी, चन्द्र भए रोगी तथा निन्दित भाग्यरहित, बुध भए धर्महीन, भयातुर, धनहीन, निर्गुण तथा कलहप्रिय, गुरु वा शुक्र भएमा शीलहीन, अल्पसन्तति युक्त, पतित्यक्ता तथा अधिक भोजन गर्ने , शनि भएमा दुःस्वभावकी, मलिन, धूर्त तथा पतिसुखले रहित हुन्छिन् । कर्कटराशिको चन्द्रमा वा सिंहको सूर्य भएमा निसन्तान , मिथुन,कर्कट र कन्या राशि बुध र चन्द्रमा स्थित भए स्त्रीको एक मात्र सन्तान, शनिद्वारा युक्त वा दृष्ट अष्टमभावमा मङ्गल भए स्त्रीको गर्भसन्तानको नाश हुन्छ वा गर्भधारणमा असमर्थ हुन्छिन् ।

जसरी कन्याको कुण्डलीमा पतिनाशक योग हुन्छ त्यसरी नै पुरुषको कुण्डलीमा पनि स्त्री नाशक योग हुन्छ। यस्ता कन्या र पुरुषका विचमा विवाह भएमा वैधव्ययोग नष्ट हुन्छ । यसकारण सूक्ष्म अध्ययन नगरी गरिएको फलादेश व्यर्थ बन्न सक्दछ। त्यसैले यस भावको विशेष महत्त्व रहेको स्पष्ट हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्मिन् योगे समुत्पन्ना पतिं हन्ति कुमारिका ।
तस्मिन् योगे समुत्पन्नो पत्नीं हन्ति नरोऽपि च ॥
स्त्रीहन्ता परिणीता चेत् पतिहन्त्री कुमारिका ।
तदा वैधव्ययोगस्य र्भा भवति निश्चयात् ॥ श्लो ४८,४९ अ ८२ बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

नवम भाव

नवौँ भावबाट मानिसको भाग्य, प्रभाव, गुरु, धर्म, तप, शुभ, देवता, रति, धर्मोपाय ,पुरोहित जस्ता कुराहरूको विचार गरिन्छ । स्त्रीहरूको लागि पुत्र वा सन्तानको विचार, आयवृद्धि ,सन्यास योग, अत्यन्त सुख जस्ता कुराको विचार यस भावबाट गर्नु पर्दछ । पतिको शुभ र अशुभको निर्णयमा पनि यस भावको भूमिका रहेको हुन्छ (प्रवज्यामपि योषितामतिसुखं धर्मोपयातग्रहैः, ६।१६, जातकपारिजात) ।

धर्म, भाग्य जस्ता शुभ कुराहरूको अध्ययन यसै भावबाट गरिने भएकोले यसलाई शुभभाव पनि भनिन्छ । यस भावमा बुध र शुक्र र अष्टम भावमा पापग्रह भएमा पुत्र र पति सुखले सम्पन्न भएर दीर्घायु हुन्छिन् । कुनै एक ग्रह र सप्तम भावमा पापग्रह भएमा स्त्री सन्यासी हुन्छिन् । नवम भावमा मङ्गल, लग्नमा शनि, पाचौँ भावमा सूर्य बसेमा कन्या विषले युक्त हुन्छिन् । यस भावमा शुभ ग्रहहरू भएमा नारीलाई सुख र भाग्यको वृद्धि गराई,दीर्घायु बनाउँदछन् । यस भावमा मङ्गल, शनि, सूर्यको योग र दृष्टि भएमा नारीलाई सन्तान , पति, सुख र भाग्य र आभूषणले रहित बनाउँदछन् । जस्तै : विषाख्या शोकसन्तप्ता दुर्भगा मृतपुत्रिका ।

वस्त्राभरणहीना च पुराणरुदिता बुधैः ॥ श्लो. ४८,अ.९ भावकुतूहलम्

शुभाशुभमा नारीको विशिष्टता

स्त्रीलाई पुत्री, देवी, दुर्गा, लक्ष्मी, माता अनेक नामहरूले पुकारिन्छ । हिन्दुधर्ममा स्त्रीलाई माता वा जननीका नामले सम्मान गर्ने गरेको देखिन्छ । प्राचीन कालमा स्त्रीका महिमा गरेर लेखिएका दुर्गासप्तशति, स्वस्थानीव्रतकथा, सन्तोषी माताको पूजाविधि जस्ता पुस्तकहरूको अध्ययनका आधारमा नारीलाई स्वतन्त्र एवम् साहसका प्रतीक मानेको देखिन्छ ।

मानव जीवनको सर्वोत्तम उपलब्धि सुखलाई मानिन्छ । ज्योतिषशास्त्रमा चौथौ भावलाई मातृ स्थान वा सुख स्थान भनिन्छ । सन्तानको जन्म हुनु भन्दा अगाडिदेखि र जन्म भए पश्चात् सक्षम नहुन्जेलसम्म बालकको सुरक्षा , लालन पालन, स्वास्थ्य र शिक्षा जस्ता सम्पूर्ण कुराहरूमा आमाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहने हुँदा बच्चाको लागि प्रथम सुखकी आधार नै आमा मानिन्छिन् त्यस कारणले पनि स्त्रीलाई सुखको प्रतीक मानेर विशिष्टता प्रदान गरेको देखिन्छ ।

ज्योतिषशास्त्रहरूमा स्त्री र पुरुषको दशाजन्यफलहरू ,भाग्यकारक एवम् दुःखदायक योगहरू समान भए तापनि पुरुषका योगहरूमा विषपुरुषयोग, विधुरयोगहरूको भन्दा पुरुषराजयोग, भाग्यशाली योगहरूको चर्चा प्रशस्तरूपमा भेटिन्छन् तर स्त्रीका राजयोगहरू भन्दा बाल विधवा योग ,वैधव्ययोग, वन्ध्यायोग, पुनर्भूयोग, विषकन्यायोग जस्ता अशुभ योगहरू प्रशस्तरूपमा पाइन्छन् । यस्ता अशुभयोगहरूको बाहुल्यता नारीमा हुनुको पछाडि प्राचीन समयमा हुने गरेको बालविवाहको प्रचलन ,अशिक्षा, रुढिवादी परम्परा, यातायात र स्वास्थ्यको असुविधा जस्ता समस्या मान्न सकिन्छ । पति र पत्नी दुवै बालक भएका कारण मृत्यको सम्भावना बढी हुने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारणले बाल विधवायोग, यातायातको असुविधा र अशिक्षा जस्ता समस्याहरूले अध्ययन वा रोजगारका निम्ति परदेशिएका पति घर नफर्कने कारणले परित्यक्तायोग, अशिक्षा र आत्मनिर्भरताको अभावका कारण पुनर्भूयोग , गर्भवती भएको समयमा घाँस,दाउरा जस्ता कठिन काम गर्नुपर्ने वाध्यताले वन्ध्या र निसन्तानयोगको प्रचुरता भएको मान्न सकिन्छ । घर परिवार र सन्तानको हेरविचारमा नै जीवन समर्पण हुने, पढ्ने अवसरबाट वञ्चित हुने जस्ता अनेक समस्या र बाध्यताबाट गुजार्नु पर्ने भएकाले नारीको जीवनमा त्यस समयमा सुख भन्दा दुःखको वाहुल्य थियो । यस्ता समस्याहरूले ग्रसित नारी जीवनको प्रतिकूल परिस्थितिको उपज अशुभयोगहरूको प्रवलता मान्न सकिन्छ । त्यस्ता प्रतिकूल समयका विशिष्ट उपलब्धि गार्गी,मैत्रेयी जस्ता विदुषीहरू, राजेन्द्रलक्ष्मी, राजेश्वरी, झाँसीकी रानी जस्ता विरङ्गनाहरूको उदय मान्न सकिन्छ।

पुरुषको कुण्डलीमा भएको राजयोगहरूको उपभोग गर्न पुरुष समर्थ हुने त्यसको शुभ फलको असर उसकी पत्नीलाई पर्ने तर स्त्रीको राजयोगहरूको उपभोग गर्न नारी असमर्थ हुने तर त्यसको असर विवाह पश्चात् पतिमा र विवाहपूर्व पितामा पर्ने हुनाले नारीले त्यस्ता राजयोगको अप्रत्यक्ष प्रभावको अनुभूति मात्र गर्दछिन् भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ। यस विषयहरूलाई अध्ययन गर्दा नारी भित्रको ज्ञान ,गुण , साहस र धैर्यको विशिष्टतालाई नचिनेर कमजोर र असक्षम मानेर अवसर प्रदान नगर्ने पुरुषप्रधान समाजको सोचको प्रतिफल मान्न सकिन्छ साथै पुरुषको पुरुषार्थमा नारीको योगदान पनि मान्न सकिन्छ।

आधुनिक समयमा परिवर्तित सोच,बाल विवाहको अन्त्य, शिक्षामा नारीको दक्षता जस्ता कुराहरूले नारीलाई सक्षम र योग्य बनाएको छ । त्यसले राजयोगहरू नारी आफैले उपभोग गरेको देखिन्छ । इन्दिरा गान्धी,बेनजिर भुट्टो,फ्लोरेन्स नाइटिंगेल,क्लारा जेटकिन विद्यादेवी भण्डारी आदि यसका उदाहरण मान्न सकिन्छ । त्यसकारण बालविधवा योग ,नारी राजयोग जस्ता कतिपय नारी योगहरूलाई समय सापेक्ष परिवर्तन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

निष्कर्ष

नारीजीवनसँग सम्बन्धित सुख वा आनन्द प्रदान गर्ने योगहरूलाई शुभयोग भनिन्छ भने दुःख वा कष्टप्रदान गर्ने योगहरूलाई अशुभयोग भनिन्छ । सौभाग्यवतीयोग, गुणवतीयोग, सुखप्रदायोग, नारीराजयोग, बहुपुत्रवतीयोग, दीर्घायुयोग, ब्रह्मवादिनीयोग जस्ता योगहरू शुभयोग मानिन्छन् भने पुरुषाकृतियोग ,वैधव्ययोग, पुनर्भूयोग, व्यभिचारीयोग, अल्पपुत्रवतीयोग, जस्ता योगहरू अशुभ मानिन्छन् । नारीको जीवन स्वतन्त्र नभएर पति, सन्तान, विद्या, भाग्य, धर्म र मृत्यु जस्ता तत्त्वहरूबाट प्रभावित भएको हुन्छ। यिनै तत्त्वहरूको पूर्णता,अपूर्णता र अभावका आधारमा स्त्रीको जीवनको सुख र दुःखको विश्लेषण गरिन्छ । स्त्री र पुरुषको जन्मफल समान हुन्छ । तर स्त्रीजातिसँग सम्बन्धित विशेष राजयोगका शुभफलहरू जुन आफैले उपभोग गर्न सक्दिन सो फलको प्रभाव उनको विवाहपूर्व पितालाई अनि विवाहपश्चात् पतिलाई पर्ने भएकाले पुरुषको पुरुषार्थमा स्त्रीको भूमिका भएको मान्न सकिन्छ। स्त्रीको शुभाशुभफलमा चन्द्रमाको स्थिति, लग्न, पञ्चमभाव, सप्तमभाव, अष्टमभाव र नवमभावमा भएका राशि र ग्रहहरूको विशेष योगदान रहेको हुन्छ। नारी जीवनका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सुख र दुःखहरूमा ग्रहहरूकै प्रभाव रहेको हुन्छ । यिनै ग्रहहरूका स्वभाव र चरित्रका आधारमा नारीका शील,स्वभाव , गुण र अवगुणको विश्लेषण गरिन्छ। लग्न र चन्द्रमामध्ये जो बलवान् हुन्छ त्यसका आधारमा स्त्रीको शरीरको वर्णन गर्नु पर्दछ। समसंज्ञक राशि(२,४,६,८,१०,१२)मा लग्न र चन्द्रमा भएमा कन्या लज्जा, कोमलता, भावुकता, मिठो स्वर, सच्चरित्र, मनोहर र आकर्षक गुण र स्वभावकी हुन्छिन् भने विषम राशिमा अर्थात् (१,३,५,७,९,११) लग्न र चन्द्रमा भएमा पुरुषगुण र स्वभाव भएकी,कठोर र क्रोधी हुन्छिन् । त्यस्तै पञ्चमभावमा बाट सन्तानको विचार ,नवम र सप्तमभावबाट

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौभाग्यको विचार र अष्टमभावबाट वैधव्यको विचार गर्नु पर्दछ । पापग्रहहरू सूर्य,मंगल,शनि,राहु र केतुको यी भावहरूमा संयोग हुदा सन्तानबाट कष्ट, पतिको सुखमा न्यूनता वा मृत्यु ,दुर्भाग्यको प्राप्ति हुन्छ भने यी भावहरूमा गुरु,शुक्र,पूर्णचन्द्र र बुधको संयोग हुँदा शुभफल प्रदान गर्दछन् । फलस्वरूप नारीलाई सन्तानकोसुख, पतिको सुख, आयु, आरोग्य र सौभाग्यको प्राप्ति हुन्छ।

सन्दर्भसूची

आचार्य वराहमिहिर, *लघुजातकम्,* व्या. दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेव, सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसी (सन् १९९८)
आचार्य वराहमिहिर, *बृहज्जातकम्,* व्या .डा. सुरेशचन्द्र मिश्र, रञ्जन प्रकाशन , नयाँदिल्ली, संस्करण (सन् १९९७)
ओझा गोपेशकुमार, *फलदीपिका* , मोतिलाल वाराणसीदास,१२सं, (सन् २०१५)
कवि कालिदास, *उत्तरकालामृत,* रञ्जन प्रकाशन नयाँदिल्ली, (सन् २००९)
ज्योतिषतत्वाङ्ग,गीताप्रेस, गोरखपुर वर्ष ८८,जनवरी (सन् २०१४)
झा रूपनारायण, *मानसागरी,* सम्पादक वाराणसी ज्योतिष प्रकाशन (सन् १९९९)
देवीदत्त जोशी, *सुगमज्योतिष,* मोतिलाल वाराणसीदास,(प्र.सं १९२२)
दैवज्ञ गणेश, *जातकालङ्कार,* सं व्या .डा. सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी चौखम्वासूरभारती प्रकाशन (सन् २०१३)
दैवज्ञ पराशरः, *लघुपाराशरी,* व्या,सं.डा सूरकान्त झा, वाराणसी चौखम्वासूरभारती प्रकाशन (सन् २००३) ।
दैवज्ञ पराशरः, *बृहत्पराशर होराशास्त्रम्* ,सं पं श्री सीताराम झा मेससे खेलाडीलाल संकटाप्रसाद (सन् १९६८)
वर्मा कल्याण, *सारावली,* मोतिलाल वनारसीदास, प्र.सं वाराणसी (सन् १९७७)
वैद्यनाथ, *जातकपारिजातः,* सं.सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी, चौखम्वासंस्कृतसीरीजभवनम्,(बि.सं २००६)
शर्मा देवराज, *ज्योतिषसार,* श्री सत्य नारायणयन्त्रालयः, (श्री सम्वत् १९५९)
श्री जीवनाथ, *भावकुतूहलम्,* प्रकाशन श्री ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार,कचौडीगल्ली, वाराणसी, (वि.सं २०४९)
श्री मन्मिश्र बलभद्र, *होरारत्नम्,* द्वितीयभाग,नरेन्द्र प्रकाश जैन, मोतिलाल वनारसीदास, वंगोलरोड दिल्ली (सन् १९८१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्य र राजनीतिमा समन्वयवादी चिन्तन

डा. नारायण चालिसे
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

सारांश

प्रस्तुत शोधलेख साहित्यकार एवम् राजनीतिज्ञ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्य र राजनीतिमा समन्वयवादको प्रभाव रहेको छ भन्ने तर्कलाई पुष्टि गर्ने उद्देश्यले लेखिएको छ। राजनीतिमा बी.पी र साहित्यमा विश्वेश्वरका नामले सुपरिचित कोइरालाका साहित्यिक र राजनीतिक व्यक्तित्व उत्तिकै अग्ला छन्। उनी समाजवादी राजनीतिज्ञ र क्रान्तिकारी(अराजकतावादी) साहित्यकार हुन्। उनको जीवन सङ्घर्षको पर्याय बनेको पाइन्छ। राजनीति र साहित्य बिपी का मुख्य दुई मार्ग हुन्। यी दुवै मार्गमा उनले सधैँ तर्कपूर्ण समाधान र निकासको बाटो रोजेका छन्। यी दुवै मार्गमा उनले समन्वय र मेलमिलापको नीति अवलम्बन गर्न चाहेका छन्। राजनीतिमा राष्ट्रिय मेलमिलापको नीति र साहित्यमा समन्वयको चाहना उनको वास्तविक परिचय हो। उनका राजनीतिक दस्तावेजहरू र साहित्यिक कृतिहरूले यस कुराको पुष्टि गरेका छन्। यही मूलभूत दर्शनको मियोमा अडेको बिपीको जीवनदर्शनलाई पर्गेल्ने काम यस लेखमा गरिएको छ। जीवन र राजनीतिमा केही औपचारिक नियमहरूमा बाँधिनु पर्दा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा समन्वयभाव सशक्त बन्न नसके पनि साहित्यमा आफ्ना स्वतन्त्र मान्यताहरूका बिचबाट स्पष्ट रूपले मिलनबिन्दुलाई अघि सारेका छन्। आवश्यक तर्क र प्रमाणहरूले यो कुराको पुष्टि गर्ने र निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी अन्ततोगत्वा, आयाम, ब्रह्मसूत्र, मार्क्सवाद, समन्वयाकाङ्क्षी

विषयप्रवेश

यस लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) ले राजनीति र साहित्यमा स्थापना गर्न चाहेको समन्वयवादी भावनालाई मात्र विषय बनाइएको छ। बिपीको जीवन, राजनीति र साहित्य आफैमा समन्वयका तीन पक्ष हुन्। जीवनलाईसमन्वयको माध्यमले नै सार्थक तुल्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्ने बिपीले साहित्यमा स्पष्टतः समन्वयको सन्देश प्रवाह गरेका छन्। राजनीतिमा पनि सधैँ मिलनबिन्दुको खोजी बिपीको प्रयत्न रह्यो। ज्यादै विरोधाभासयुक्त लाग्ने बिपीको राजनीति साहित्यमा समन्वयवादी विचारको धारलाई समातेर उनको वैचारिकतालाई दिग्दर्शन गराउनु यस आलेखको अभीष्ट रहेको छ।

समस्या एवम् उद्देश्य

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको राजनीतिक दर्शन र साहित्यिक लेखनमा समन्वयवादको के कस्तो प्रभाव छ र त्यो कसरी प्रकट भएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेर उनको राजनीति र साहित्यमा प्रयुक्त समन्वयवादको विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शोधविधि एवम् सैद्धान्तिक आधार

यो लेख निगमनात्मक विधि अन्तर्गतको पाठविश्लेषण र सन्दर्भपरक विश्लेषण मान्यतामा आधारित भएर तयार गरिएको छ। यहाँ प्रयुक्त समन्वयवादको मूल दार्शनिक आधार श्रीमद्भगवद्गीतामा वर्णित दर्शन हो। यस लेखमा समन्वयवादका केही वैचारिक आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका राजनीति र साहित्यसम्बन्धी विचारहरूलाई विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ।

समन्वयवादको वैचारिक आधार

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा समन्वयको शाब्दिक अर्थ दुई वा अनेक कुराको पारस्परिक सम्बन्ध वा मेल; संयोग, कार्य र कारणको सङ्गति भन्ने गरिएको छ। वामन आप्टेले नियमित परम्परा या क्रम, सम्बद्ध अनुक्रम, पारस्परिक सम्बन्ध, तात्पर्य, संयोग आदि र ब्रह्मसूत्रको १/१/१४ सूत्र *तत्तु समन्वयात्* अर्थात् ब्रह्मस्वरूपको परिचयका निम्ति पनि समन्वय शब्दको प्रयोग भएको भनेर समेत अर्थ गरिएको छ। कोशीय अर्थहरूले सङ्केत गरे जस्तै दुई भिन्न विचार, दर्शन, मान्यता, मूल्य, आदर्श, स्थापना, क्रिया, कर्म, व्यवहार इत्यादि फरक तत्त्वहरूको बिचमा मिलनको वा संयोगको क्रम समेतलाई समन्वय भन्न सकिने आधारहरू शब्दार्थले नै सङ्केत गरेका छन्। समन्वयलाई नै मुख्य मान्नको निम्ति अघि सारिएको वैचारिक धार र त्यसले चिन्तनबाट स्पष्ट पारिएको अनुमोदित मान्यतालाई जोड्दा समन्वयवाद शब्दको निर्माण हुन्छ। समन्वय आवश्यक छ भन्ने मतको पूर्वपक्ष र उत्तरपक्ष समेतको योगबाट समन्वयवादको वैचारिक धरातल निर्माण गर्न सकिन्छ। समन्वय, विरोधी धर्मका बिच र मित्र विचारका बिच पनि हुन्छ। समन्वय स्वयंमा सकारात्मक अर्थको सङ्केतक शब्द हो। यसले मिलन, योग, संयोग, सहकार्य, सद्भाव, सहमति, सहयात्रा इत्यादि समन्वयात्मक भाव, चिन्तन, विचार र अभियान र कर्म समेतलाई सङ्केत गर्ने भएकाले यो अनुकूल अर्थद्योतक मित्रधर्मी शब्द हो भन्न सकिन्छ।

समन्वयवाद भनेपछि यसभित्र द्वित्व धर्म अनि त्यसमा एकत्वको प्रयास यसको मूल अभीष्ट हो भन्ने पनि बुझ्न सकिन्छ। समन्वय केके कुरामा सम्भव छ भन्ने कुरा र के कस्ता कुरामा समन्वय आवश्यक छ ? भन्ने कुरा समन्वयाकाङ्क्षी विचार, दर्शन, मान्यता आदिका चरित्र र गुण धर्ममा भरपर्ने कुरा हुन्। आवश्यकताले नै समन्वयको खोजी गर्ने हुनाले समन्वय खाँचो हो; एक अर्काको परिपूरक पनि हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ। कतिपय विरोधी चरित्र जस्ता लाग्ने विचार, दर्शन, सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई योग गरेर लैजान सकियो भने कस्तो हुन्थ्यो होला ? भन्ने जिज्ञासाले वा आवश्यकताले समन्वयको जन्म हुन्छ। त्यसैले यो योग एकताको, सहकार्यको, सहमतिको, सहयात्राको सङ्केतक पनि हो। हामी पूर्वीय सभ्यता र संस्कृतिका अनुयायीहरूले ठुलो भरोसा गरेको शास्त्र श्रीमद्भगवद्गीता समन्वयवादको सबैभन्दा उत्कृष्ट दृष्टान्तग्रन्थ हो। यो ग्रन्थ समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, राजनीतिशास्त्र र दर्शनशास्त्र इत्यादि धेरै शास्त्रहरूको समन्वय ग्रन्थ हो। त्यसमध्ये पनि कर्म, ज्ञान र भक्तियोगको त यो अद्वितीय ग्रन्थ नै हो। सबै दर्शनशास्त्रहरूको सार समेटेर तयार गरिएको यो ग्रन्थमा विभिन्न दर्शनहरूको समन्वय गरिएको छ। वेदान्त, साङ्ख्य र योगदर्शनको योग, कर्म, ज्ञान र भक्तिको योग, यो ग्रन्थका मुख्य प्रतिपाद्य विषय नै हुन्। त्यति मात्र होइन लौकिक र अलौकिक जीवनको योग, अध्यात्म र भौतिकताको योग, देवधर्म र मानव धर्मको योग, संसारी र असंसारी विचारको योग, प्रारब्ध र कर्मको योग, ज्ञान र विज्ञानको योग इत्यादि धेरै योगहरूको समन्वय गीता दर्शन हो। यस अर्थमा समन्वयवादको सबैभन्दा आधिकारिक दृष्टान्तग्रन्थ श्रीमद्भगवद्गीता हो। समन्वयवादका नयाँ व्याख्याहरूको निम्ति भगवद्गीता वैचारिक आधारग्रन्थ नै हो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगवद्गीतामा कर्मयोग, ज्ञानयोग र भक्तियोगको सुन्दर समायोजन गरिएको छ। गीतामा कर्मलाई साधन र ज्ञानलाई साध्यको रूपमा लिइएको छ। यसैलाई उपेयरूप ज्ञानयोग र उपायरूप कर्मयोग भनिएको छ (सरस्वती, २०६०,पृ. २११)। यहाँ व्यक्त भएको साधन रूप कर्मयोग भनेको विज्ञान रूप हो। विज्ञानको आधार भौतिक जगत् हो, अर्थात् ज्ञानको आधार पनि विज्ञानस्वरूप जगत् हो। विज्ञानस्वरूप भौतिक जगत्को अस्तित्वविना हाम्रो ज्ञानरूप अध्यात्म जगत्को परिकल्पना सम्भव छैन। हामी सबै भौतिक जीवनको आधारमा अध्यात्म जीवनको अभ्यासमा छौं। यत्रा विधि-विधान र हाम्रो ज्ञान (विचार) को आधार हाम्रो देह अर्थात् भूत जगत् नै हो र संसारको अस्तित्वको कल्पनाभन्दा पर कुनै लोकमा बसेर हाम्रो आध्यात्मिक चिन्तन निश्चय पनि सम्भव भएको होइन। भगवान् श्रीकृष्णले गीताको उपदेश दिन आफूले पनि भौतिक देह धारण गर्नु पऱ्यो अनि कुरुक्षेत्रको भूमि रोज्नु पऱ्यो वा अर्जुनको सारथि बन्नु पऱ्यो। यस अर्थमा विज्ञान आधार बन्यो, ज्ञान आधेय बन्यो। ज्ञानको प्रस्फुटनको आधार पनि विज्ञानमय जगत् बन्नु पऱ्यो। ज्ञान विस्तारको माध्यम भौतिक शरीर र उसले बोकेको मस्तिष्क बन्यो। हामी भौतिक देहप्रति अनुदार बनेर कर्म, ज्ञान र भक्ति कुनै मार्गको कल्पना पनि गर्न सक्दैनौं। यो मर्त्य यथार्थ नै ज्ञानको पनि आधार हो। त्यत्रो ज्ञानराशीले पूर्ण भगवद्गीतामा भौतिक मार्ग (विज्ञान मार्ग) समाएर ज्ञानको यात्रा गर भनिएको छ। श्रीकृष्ण स्वयं भौतिक शरीरले युक्त भूत जीवनका कर्महरूको अधीनमा छन्। सशरीर कर्महरूलाई नै गीतामा प्राथमिकता दिइएको छ। विदेह रूपमा कर्म सम्भव छैन कर्म जीवनको अनिवार्य एवम् अपरिहार्य गति हो। हामीले अवतार जन्ममा विश्वास गरेका छौं। राम, कृष्ण, विष्णु, बुद्ध, महावीर, अल्लाह, ईशु सबैले भौतिक देह धारणा गरेर आफ्नो विचार प्रवाह गरे। अर्थात् सबै धर्मका आदिदेव सशरीर थिए र छन् भनिएको छ। सबैको देही रूपका बिम्ब हामीसँग छन्। यिनै भौतिक शरीरबाट आध्यात्मिक विचारको जन्म भएको छ। समन्वयको यो भन्दा आदिम, आधार अरू केही पनि हुन सक्दैन। हामी स्वयं समन्वयका रूपहरू हौं। त्यसैले समन्वयको आधार खोज्न अन्यत्र कहीँ पनि भौंतारिन आवश्यक छैन।

बिपी र समन्वयवाद

समन्वयवादको यो ज्यादै विराट् परिभाषाका आँखाबाट हेर्दा कुनै पनि तत्त्व विरोधी लाग्दैनन् बरू सहयोगी लाग्दछन्। यहाँ प्रसङ्ग साहित्यकार बिपी कोइरालाको वैचारिक चिन्तन र उनको व्यवहाररूप कृतिहरूमा अभिव्यक्त विचारको सार कतातिर लक्षित छ भन्ने विषयमा केन्द्रित छ। वास्तवमा बिपी कुनै एउटा पक्ष, विचार र वादका पक्षपोषक मात्र नभएर वैचारिक र व्यावहारिक समन्वयका पक्षधर हुन्। त्यो कुरा उनका साहित्यिक कृतिमा स्पष्ट परिलक्षित भएको पाइन्छ। बिपीको समन्वयवाद र भगवद्गीताको समन्वयवादी चिन्तनको सार मिलेको छ। यही समन्वयवादको विराट् आलोकमा बिपीको जीवन र साहित्यको निर्माण भएको छ।

"मेरो जीवनको थालनीदेखि नै राजनीति र साहित्य यी दुई तत्त्वले मेरो मनमा पूरा प्रभाव पारेकाले यी दुई तत्त्व अलग अलग अन्तःप्रेरणाका उपज भए पनि मेरो हृदयमा दौंतरी जस्तै भएर बसेका हुँदा म एक अर्काको प्रभावमा एक अर्कालाई विर्सन सक्ने अवस्थामा थिइन र चाहन्नथें पनि" (कोइराला (सम्पा.), २०५८,पृ. १६)। यहींबाट बिपीको समन्वयवादी विचार, व्यवहार र चिन्तनधाराको अध्ययन प्रारम्भ गर्न सकिन्छ। बिपीकै शब्दमा अलग-अलग धर्म र चरित्रका यी दुई तत्त्वहरूलाई दौंतरी बनाएर सँगै लिएर हिंड्नु समाज र जीवनमा प्रकट गर्नु र एक अर्कालाई हस्तक्षेप नगरीकन सँगसँगै हिंडाएर दुवैतिर अनालोच्च्य प्रतिष्ठा प्राप्त गर्नु बिपीको जीवनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बिपीले धर्म, दर्शन, जीवन र व्यवहारमा धेरै ठाउँ समन्वयको सङ्केत गरेका छन्। त्यहाँ उनको विचार, सिद्धान्त, दृष्टिकोण कमजोर भएर केवल सम्झौताको निम्ति मात्र समन्वय भनेका छैनन् बरु आवश्यकताले, औचित्यले समन्वयको खोजी गरेका छन्। तार्किक, व्यावहारिक र जीवन जगत् सापेक्ष समन्वयको खोजी गर्नु बिपीको समन्वयवादी विशेषता हो जुन हाम्रो हकमा ज्यादै मौलिक प्रयत्न पनि हो।

साहित्य र राजनीतिमा समन्वय आवश्यक छ कि छैन ? भनी सोधिएको प्रश्नमा बिपीले "यी दुई विरोधी तत्त्व हुन्। राजनीतिले नियम कानुन बनाउँछ र आफू पनि कानुनको दायराभित्र अडिएको हुन्छ तर साहित्यका पनि नियम त हुन्छन् नै तर साहित्यकार उन्मुक्त हुन्छ" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. ४४-४५) भन्दै आफू पनि राजनीतिमा नियम आवद्ध अनुशासित नागरिक र साहित्यमा स्वतन्त्र अनि नियम बाहिर बस्ने भएकाले एक अर्थमा अराजक हुन चाहेको कुरा गरेका छन्। भौतिकवादलाई अँगाल्दा अध्यात्मवादको अभाव खट्किएको अनि कोरा अध्यात्मवादले मात्र पनि जीवनवोध गर्न नसकेको अवस्थामा बिपीले दुवैको विचार र व्यवहारलाई समन्वय गर्न चाहेका छन्।

"म मन्दिर जान्न, धर्मकर्म गर्दिन, ईश्वर छ वा छैन भन्ने विषयमा बहस गर्न पनि चाहन्न, कुनै अलौकिक तत्त्व, वा शक्तिमाथि भरोसा पनि गर्दिन तर यी सबैमा विश्वास गर्नेहरूलाई पनि म सम्मान गर्छु। कुनै न कुनै अन्तःप्रेरणाले तिनीहरूको प्रवृत्ति त्यता हुन गएको प्रति मेरो अन्यथा विचार छैन। मलाई एक प्रकारले अध्यात्मवादी र अर्को प्रकारले अनध्यात्मवादी ठान्न सकिन्छ" (कोइराला (सम्पा.), २०५८,पृ. ५८)

भन्ने कोइरालाले आफूमा सँगसँगै अध्यात्मवादी र अनध्यात्मवादी विचारलाई समन्वय गरेर राखेका छन्। त्यस्तै एउटै व्यक्ति मार्क्सवादी र प्रजातन्त्रवादी कसरी हुन सक्छ ? भनी सोधिएको प्रश्नमा बिपीले "मार्क्सवादको पनि अन्तिम लक्ष्य प्रजातन्त्र नै हो। अझ सारमा भन्दा अन्ततोगत्वा सबै विचारहरूको लक्ष्य नै एउटै भएको देखिन्छ" (कोइराला (सम्पा.), २०५८,पृ. ५२) भनेर विचारको सार समन्वय नै सबैको लक्ष्य हुनु पर्ने कुरालाई स्वीकारेका छन्। मानिसले तर्क, बुद्धि, विचार र कर्मका अतिरिक्त यी सबैले भ्याउन नसकिने नियतिसँग पनि आफूलाई समन्वय गरेर जानु पर्ने अनौठो यथार्थलाई पनि त्यत्तिकै इमान्दारीपूर्वक स्वीकार गर्न पुगेका छन्।

साहित्यको आदर्शलाई राजनीतिले अनुसरण गर्न सम्भव छ भनी सोधिएको प्रश्नमा बिपीले "साहित्यकारको दक्षता (हरेक पक्षमा) सामान्य मानव समाजको भन्दा धेरै बढी हुन्छ। राजनीति मानव समाजसापेक्ष हुन्छ। कतिपय साहित्यिक आदर्शको पूर्ण परिपालन राजनीतिमा कठिन हुन्छ तैपनि आदर्शको अनुसरण गर्ने यथाशक्य प्रयास भने भइरहनु पर्छ" (कोइराला (सम्पा.), २०५८,पृ.५३) भनेर बिपीले साहित्यिक आदर्श र राजनीतिक यथार्थलाई पनि समन्वय गरेरै हिँड्नु पर्ने सन्देश दिएका छन्। साथै आफ्नो जीवन थिनै मूल्य र आदर्शको सारांश हो भनेर त्यसको व्यावहारिक प्रयोग आफू नै भएको स्वीकारोक्ति पनि दिएका छन्। "मेरो राजनीतिक जीवन त्यही साहित्य र राजनीतिका बिचमा रहने द्वन्द्व र त्यो द्वन्द्वबाट उत्पन्न सामाजिक प्रगतिको आदर्शको अनुसरण गर्ने प्रयास हुन सक्छ" (कोइराला (सम्पा.), २०५८,पृ. ५४) भन्ने बिपीको धारणा रहेको छ।

बिपीले एकातिर कर्मवादमा विश्वास गरेका छन् भने अर्कोतिर उनको कर्मवाद नियतिवादसँग समन्वय गरेर अघि बढेको छ। कर्मवाद र नियतिवाद पनि विरोधी धर्म हुन्; कर्ममा विश्वास गरिन्छ भने नियति स्वतः निस्क्रिय हुनु पर्ने हो। नियतिको सम्बन्ध प्रकारान्तरले प्रारब्ध वा भाग्यसँग जोडिन आउँछ। भाग्यको भरोसामा पर्नेहरूले कर्ममा विश्वास नगर्न सक्छन् तर बिपीको नियति र कर्मका बिचको सम्बन्ध भगवद्गीताको प्रारब्ध कर्मवादी मान्यता जस्तै छ। जसरी गीतामा एकातिर सबै कुरा प्रारब्धले भइरहेको छ भनिएको छ अनि अर्कोतिर *लोकोऽयंकर्मबन्धन* भनिएको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ। त्यस्तै बिपीले मानिस आफूले कर्म गर्न स्वतन्त्र छ तर उसको त्यो स्वतन्त्रता नियतिको कठोर बन्धनमा बाँधिएको छ। त्यसैले नियति निर्दिष्ट यथार्थलाई उछिनेर अघि बढ्न सक्ने कर्मस्वतन्त्रता मानिसमा छैन भनेर नियतिवाद र कर्म स्वतन्त्रतालाई पनि समन्वय गरेर हेर्न चाहेका छन्। जसलाई एकातिर गीताको प्रारब्ध कर्मवादी मान्यताका आधारमा हेर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर यो मान्यता बिपीको समन्वयवादी चिन्तनको मौलिक अवधारणा हो।

गीताको *प्रकृत्यैः क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वशः अहंकार विमूढात्मा कर्ता हमिति मन्यते* (गीता, ३/२७) भन्ने गीता वचनले निर्देश गरेजस्तै बिपीले पनि प्राकृतिक नियमको क्रमलाई अन्यथा गर्न नमिल्ने कुरा गरेर प्रकृतिसँग समन्वय गरेर नै सृष्टि र जीवनको चक्र चलेको हुनाले प्राकृतिक नियम विरुद्ध जान नहुने भन्ने तर्क बिपीले गरेका छन्। सृष्टिको सारा प्रक्रिया प्राकृतिक नियमले सञ्चालन भइरहेको छ र मान्छे पनि सृष्टिमै अङ्ग भएको हुनाले ऊ प्रकृतिको नियम विरुद्ध जान सक्दैन भन्ने बिपीको तर्क छ (पाण्डे, २०६२, पृ. १५) भन्ने भनाइ बिपीको प्रकृतिपरक चिन्तनको पक्षधरताको दृष्टान्त हो जुन समन्वयवादमा पुगेर अडिएको छ।

बिपी कोइराला स्वतन्त्रता र नैतिकताका पक्षपाती व्यक्ति हुन्। स्वतन्त्रतालाई अँगाल्दा सामाजिक सम्बन्ध र नैतिकता नखल्बलियोस् भन्नेमा उनी सचेत छन्। उनले आफू फ्रायडवादी हुँदाहुँदै पनि नैतिकताको पक्षधर रहेको कुरा स्वीकार्दै "म फ्रायडवादलाई मान्छु, म अझ त्यसमाथि नैतिकतामा पुगेको छु" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. २८) भनेर कोइरालाले यौनस्वतन्त्रतामा नैतिकता समन्वय भएको फ्रायडवाद आफ्नो मान्यता भएको तर्क गरेका छन्। यो कुरा उनका यौनिक रूपले आलोच्य ठानिएका कथा, उपन्यासका पात्र र घटनाहरूमा पनि राम्ररी पालन भएको छ। यो कुराले बिपीले पाश्चात्य चिन्तन, व्यवहारमा पूर्वीय चिन्तन र व्यवहारको समन्वय गर्न चाहेको बुझिन्छ।

उनले आफूलाई साहित्यमा अराजकतावादी र राजनीतिमा समाजवादी हुँ भनेका छन् र यी दुई व्यक्तित्वलाई उनले कति राम्ररी समन्वय गरेर एउटै जीवनमा स्वतन्त्र हिंडाउन सकेका छन्। दुई विरोधी धर्मलाई सँगसँगै उनीहरूको अस्तित्व जोगाएर, उनीहरूको धर्म बचाएर हिंडाउन सक्नु विपीको समन्वयवादी चिन्तनको गहकिलो विशेषता हो। त्यति मात्र होइन समाजवादी चिन्तनको आर्थिक पक्षमा उनी मार्क्सवादको नजिक छन् र उनले त्यसलाई सहज किसिमले व्याख्या गर्दै साम्यवादमा प्रजातन्त्र (स्वतन्त्रता) थपि दिए समाजवाद बन्छ अनि समाजवादबाट प्रजातन्त्र (स्वतन्त्रता) झिकिदिए साम्यवाद बन्छ (कोइराला, २०३८,पृ. ३२) भनेर आफ्नो मौलिक धारणालाई स्पष्टसँग राखेर आर्थिक समानताको पनि जग राजनीतिक स्वतन्त्रता हो जुन लोकतान्त्रिक समाजवादमा मात्र सम्भव छ भन्ने मान्यतालाई स्पष्ट व्याख्या गरेर देखाएका छन्। र त्यो समाजवादी चिन्तन कुनै छुट्टै मुलुकको आयातित दर्शन मात्र भएर पुग्दैन त्यसलाई आफ्नो माटो सुहाउँदो पार्नु त्यस मुलुकका विचारक वा योजनाकारको दायित्वको कुरा हो भन्दै विपीले "समाजवाद आफ्नो देशको परिस्थितिमा आधारित हुन्छ" (कोइराला, २०३८,पृ. १४) भनेर त्यसलाई देश, काल सापेक्ष समन्वय गरेर लैजानु पर्छ भन्ने मौलिक चिन्तनलाई अघि सारेका छन्।

बिपीले विरोधी धर्मका तत्त्वहरूलाई आफूभित्र राख्नुलाई हामीले झट्ट सुन्दा कतै समन्वय र सम्झौताको बाटो लिएर कुनै क्रान्तिकारी परिवर्तनलाई अँगाल्न नसक्नुको परिणाम त होइन भन्ने तार्किक प्रश्न पनि उठ्ने सम्भावना देखिन्छ। त्यसभन्दा पर गएर गरिने सम्झौता पनि घातक हो साथै समन्वयको भित्री धर्म चलायमान तत्त्वहरूको पनि वस्तुधर्म सापेक्ष समन्वय मात्र हितकर हुन्छ अन्यथा सर्वत्र समन्वयको अर्थ रहँदैन। यस अर्थमा "साहित्य र राजनीतिजस्ता पारस्परिक विरोधी तत्त्वहरूबाट प्रेरित विरोधी प्रेरणा-तत्त्वहरू मानिसमा विद्यमान रहन्छन् सहज वृत्तिका रूपमा" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. ३७-३८) भन्ने बिपीको चिन्तनमा दुवै तत्त्व सहज अटाउने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

थिएनन् । समयले, परिस्थितिले, आवश्यकताले माग गरेको अनि क्रान्तिको बीज धर्मलाई बचाएर अस्तित्ववान् बन्न सक्ने समन्वय नै वास्तवमा बिपीको समन्वयवादी चिन्तन हो ।

बिपीको राजनीतिक जीवनमा पनि समन्वयवादले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। उनी सम्झौतावादी भएर होइन सधैँ जिम्मेवारीपूर्वक देश, जनता र प्रजातन्त्रका पक्षमा बोल्दा के कसरी हुन्छ यिनै पक्षको हित र संरक्षणको मुद्दालाई केन्द्रमा राखेरै राणा र राजासँग अधिकारको खोजी गरिरहे । उनको उद्देश्य थियो प्रजातन्त्र, मानवअधिकार र नागरिक स्वतन्त्रतामा कहीँ पनि सम्झौता हुँदैन त्यसबाहेक राजा वा अन्य शक्तिसँग सहकार्यको सम्भावना रहन्छ भन्ने बिपीको धारणा रह्यो । यहाँसम्मकि *राष्ट्रियताको सवालमा राजा र मेरो घाँटी एकै ठाउँ जोडिएको छ* भन्दा भएका आलोचनाहरूले बिपीलाई विचलित तुल्याएन । राष्ट्र नरहे बरु मेरो त नागरिकको हैसियतले विराटनगरमा जग्गा जमीन छ तर राजाको त त्यो पनि ठाउँ छैन (चटर्जी, २०६३,पृ. ३) भनेर ज्यादै गम्भीर अनि जिम्मेवार अभिव्यक्ति दिने सामर्थ्य बिपीमा रहेको थियो । उनी यो देशका जिम्मेवार राजनेता थिए जसले सम्पूर्ण रूपले देश र जनताकै पक्षमा सधैँ सङ्घर्ष गरिरहे ।

आफूमाथि जीवनभर दरबारबाट विभिन्न प्रकारका षड्यन्त्रहरू भइरहँदा पनि बिपीले दरबारलाई निमिट्यान्न पार्नु पर्ने शत्रुजस्तो देखेनन् । कुबेर शर्मालाई दिएको एउटा अन्तर्वार्तामा "म आफ्नो मान्यतालाई आफ्नो प्राणको बाजी राखेर राजाको देशभक्तिको संवेदनशीलतालाई जगाउन चाहन्छु । ... विचारको समान रूपता नै एकताको बलियो आधार हो" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. ७१) भनेर बिपीले राजासँग समन्वय र सहकार्यको तर्कसङ्गत, औचित्यपूर्ण प्रस्ताव अघि सारेको पाइन्छ । त्यस्तै मनमोहन भट्टराईलाई दिएको अन्तर्वार्तामा बिपीले "आजको मूल राष्ट्रिय समस्या हो राष्ट्रिय एकता । राष्ट्रिय एकता भन्नाले राजपक्ष र जनपक्षको विचारको नितान्त विश्वासको सम्बन्धलाई जनाउँछ अर्थात् राजमुकुट र प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूका बिचको स्थायी एवम् आश्चर्यपूर्ण एकता" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. ७२) भनेर बिपीले समन्वय र सहकार्यको आफ्नो राजनीतिक अभियानको परिचय दिएको पाइन्छ । यतिसम्मकि बिपीले राष्ट्रको उत्थानको आधार राजनीतिक, आर्थिक विकास मात्र होइन कला, साहित्य र संस्कृतिको पनि समान किसिमको उत्थान हुन र कला र सांस्कृतिक पक्षको मजबुती आवश्यक छ" (कोइराला (सम्पा.) २०५८,पृ. ७४) भनेर समेत समन्वयवादी चिन्तनलाई बल प्रदान गर्न चाहेको बुझिन्छ ।

भोला चटर्जीले बिपी, नेपालको राष्ट्रियताका पनि संरक्षक थिए, उनको व्यक्तित्वको उचाइकै बलले दरबार समेत सुरक्षित थियो भन्ने ज्यादै गहिरो कुटनीतिक विचार राखेका छन् यसबाट बिपीको समन्वयकारी व्यक्तित्वको पनि परिचय पाउन सकिन्छ । कुनै एउटा चिन्तन, एउटा बाटो वा एउटा मात्र काम गर्ने गरी निर्धारण गरिएको जीवन एक पक्षीय मात्रै हुन्छ । तर मानिसको जीवनको प्रकृति बहुआयामिक छ । त्यसैले भिन्न भिन्न युग, धर्म, कर्म र व्यवहारमा आफूलाई बाँड्दै अनि समेट्दै लैजाने जीवन राम्रो हो । किनभने विभिन्न धरातलमा रहन नसक्ने व्यक्ति पूर्ण रूपमा बाँच्न सक्दैन (चटर्जी, २०६३,पृ. १०८) भन्ने बिपीको जीवन दर्शन बहुआयामिक लाग्छ । र ती विविध आयामको संयोग जीवन भएकाले जीवन समन्वयात्मक छ भन्ने आशय नै बिपीको जीवन दर्शनको निष्कर्ष हो । बिपी एकैपटक भौतिकवादी, अध्यात्मवादी र अज्ञेयवादी भएर तिनै तहको अनुभूतिको समन्वयमा बाँचेका व्यक्ति हुन् । जुन कुरालाई उनले धेरै ठाउँमा पटक, पटक भनेका पनि छन् । एउटै मात्र विचारको पछि नदौडिएर धेरै विचारहरूबाट एउटा विचार निर्माण गर्ने सामर्थ्य बिपीको मौलिक जीवन दर्शन हो । बिपीले यो कुराको निचोडमा भनेका छन् "मलाई के लाग्छ भने म सबैको अंश हुँ" (चटर्जी,२०६३,पृ.१०९) । धेरै सम्भावनाहरूलाई मैले स्वीकार गरेझैँ धेरै विचारको अंश मिलेर म बनेको छु भन्ने बिपीको समन्वयात्मक विचार पाइन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशकै हितको निम्ति राष्ट्रिय मेलमिलापको समन्वयवादी प्रस्तावलाई राजाका सामु प्रस्तुत गरेका छन् जसले बिपीको जिम्मेवार दृष्टिकोणको परिचय दिन्छ। बिपीको वैचारिकता समन्वयवादमा परिलक्षित हुन्छ भन्ने कुरा यी समीक्षा धारणाहरूबाट पनि स्पष्ट हुन्छ।

कोइरालाका उपन्यासमा कतै पश्चिमी कतै पूर्वीय दर्शन र चिन्तनको प्रभाव देखिए पनि कुनै धर्म वा दर्शनको एकपक्षीय यथावत् प्रयोग गर्न यी कृतिहरू लेखिएका होइनन्, बरु सबै धर्म र दर्शनको सार समाहित गरेर मौलिक मानवीय जीवनमूलयलाई औपन्यासिक शिल्प प्रदान गर्न लेखिएका हुन्। ... उनको योगदानले लेखक तथा पाठकलाई नवीन शिल्पसञ्चेतना र 'सर्वधर्मसमन्वय', मानवनियति र अस्तित्व तथा पूर्वीय दर्शनको युगीन मानवीय मूल्यबोधको औपन्यासिक अनुप्रेरणा प्रदान गरेको छ (शर्मा, २०६८,पृ. २) भन्ने समीक्षा भनाइले बिपीका समग्र उपन्यासहरूको वैचारिक सन्देशको सार समेटेको अनुभव हुन्छ।

कुनै पनि प्रकारको अतिवादका विपक्षी बिपीले समाज र जीवनमा सधैँ मिलनबिन्दुको खोजी गरेको पाइन्छ। सबै खाले अतिवादले हठले मानिसलाई कुनै पनि लक्ष्यमा पुऱ्याउँदैन। लक्ष्यमा पुग्न बिचको बाटो हिँड्न खोज्नु पर्छ भन्ने बिपीको चिन्तनको सार सन्देश हो (दाहाल, २०६०,पृ. ३११)। यो भनाइले पनि बिपीको समन्वयवादी दर्शनलाई नै सङ्केत गर्दछ।

पूर्वीय तथा पाश्चात्य चिन्तन तथा साहित्य अनि सामाजिक पारिवारिक परिवेशबाट अनुप्रेरणा ग्रहण गरी त्यसलाई आफ्नै अनुभव र ज्ञानको उज्यालोमा केलाउँदै नौलो स्वरूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु कोइरालाको चिन्तनको आफ्नो क्षमता हो (पाण्डे, २०६२,पृ. १०)। यो भनाइबाट एकातिर विपी पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य र दर्शनको चिन्तनबाट प्रभावित छन् भन्ने कुरा र अर्कोतिर उक्त चिन्तन, विचार र दर्शनलाई समन्वय गरेर आफ्नो नवीन वैचारिक जीवन दर्शन तयार गर्न विपी सक्षम भएका छन् भन्ने कुरा ध्वनित भएको छ। विपीको समन्वयवादको सार कुरा पनि उनको चिन्तनको मौलिक पक्ष हो। बिपीको स्वचिन्तन विधि भनेकै समन्वयवादी चिन्तन हो। जहाँ पूर्व र पश्चिम अनि यिनका मान्यताहरू समन्वय भएर अटाएका छन्।

विपीले सामाजिक परिवर्तन झगडा र लडाइँमा होइन समन्वयमा सम्भव देख्छन्, सम्झौतामा सम्भव देख्छन्। ... यिनी प्रत्येकले आफूमाथि अन्याय नगरीकन समाज परिवर्तनको अभियानमा सहभागी हुनु पर्ने र समन्वय र सम्झौताको मार्ग अवलम्बन गर्दै परम्परको सम्बन्धलाई मजबुत पार्दै रुढिग्रस्त सामाजिक सोचहरूलाई निर्मूल पार्न पुरुष र नारी दुवै आपसमा मिलेर लाग्नु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दछन् (पाण्डे, २०६२,पृ. १०-११)। यो अभिव्यक्तिबाट पनि विपीको समन्वयवादी अभियानकै विशिष्टता अभिव्यञ्जित भएको छ।

निष्कर्ष

यी धेरै कुराहरूले बिपीको वैचारिक दर्शन समन्वयवादी चिन्तनमा केन्द्रित थियो भन्ने सङ्केत गर्दछन्। अनेक सम्भावनाहरूबाट मिलनबिन्दुको खोजीतर्फ बिपीको विचारको सार केन्द्रित भएको कुरा पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। बिपीले आफ्ना अन्तर्वार्ताहरूमा व्यक्त गरेका, विश्लेषकहरूले ठम्याएका र उनका साहित्यिक (खासगरी उपन्यास) कृतिहरूमा व्यक्त भएका केही दृष्टान्तहरूलाई मात्र आधार सामग्री बनाएर यो लेख तयार गरिएको छ। क्रान्ति र शान्ति दुवैका अगुवा बिपीको मौलिक चिन्तन नेपाली माटो सुहाउँदो हुनु नै उनको विशिष्ट योगदानको परिचायक हो। समन्वयवादी चिन्तन पनि यस अर्थमा नेपालको सन्दर्भमा बिपीको मौलिक चिन्तनको प्रारम्भ हो भन्न सकिन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भसूची

कोइराला, जीवनचन्द्र (सम्पा.) (२०५८), *बिपी कोइरालाका छरिएका सामग्री,* काठमाडौं : मनिका (ज्योति) कोइराला ।

कोइराला, कुलप्रसाद र पाण्डे, ध्रुवलाल (२०७१), *बिपी कोइराला व्यक्ति एक आयाम अनेक,* काठमाडौं : सनराइज पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०२७), *सुम्निमा,* वाराणसी : प्रशान्त प्रकाशन ।

चटर्जी, भोला (२०६३), *बिपी कोइराला एक क्रान्तिकारी व्यक्तित्व,* ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

चालिसे, नारायण (२०६९), *पौरस्त्य दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास,* दाङ : बिपी चिन्तन केन्द्र ।

............(२०७३), *साहित्यकार बिपी कोइराला,* काठमाडौं : जननायक बिपी कोइराला स्मृति ट्रस्ट ।

दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०६०), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा द्वन्द्वविधान,* काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पाण्डे, ज्ञानू (२०६२), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद,* काठमाडौं : नेपाली आख्यान समाज ।

शर्मा, हरिप्रसाद (२०७१), "विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका सम्बन्धमा" (भूमिका), बिपीका उपन्यास, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सरस्वती, मधुसूदन (टीका) (सन् २००४), *श्रीमद्भगवद्गीता,* चौ.सं., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उड्डुदायप्रदीप : फलादेशसिद्धान्त र वैशिष्ट्य

डा. पुरुषोत्तम भट्टराई
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

वर्तमानमा प्रचलित र प्रख्यात लघुपाराशरीको वास्तविक नाम नै उडुदायप्रदीप हो । नक्षत्रप्रदत्त आयुर्दायलाई प्रकाश पार्ने भन्ने अर्थमा उडुदायप्रदीप नाम सार्थक बन्छ । यसमा ग्रन्थकारले दशाविश्लेषणमा नक्षत्रदशापद्धतिलाई जोड दिँदै विंशोत्तरी दशा ग्रहण गरेका छन् । मङ्गलाचरण, भाव एवम् भावेशको शुभाशुभत्वविवेचन, ग्रहदृष्टिवर्णन, मारकविश्लेषण, आयुनिर्धारण, दशाफलविश्लेषण लगायतका ग्रन्थप्रतिपाद्य विषयहरूको प्रस्तुतिमा सूत्रात्मक पृथक् शैली प्रस्तुत गरिएको छ । यो फलादेशको सिद्धान्त ग्रन्थ हो । बृहत्पाराशरहोराशास्त्रमा अन्तर्निहित समग्र विषयवस्तुलाई विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोणस्वरूप प्रस्तुत सूत्रग्रन्थको रचना गरिएको हो । यसमा प्रतिपादित सिद्धान्तसूत्रको अवलम्वन गर्दा बृहत्पाराशरहोराशास्त्रको मात्र नभएर समग्र जातकफलादेशकै मार्गचित्र स्पष्ट हुन्छ ।

शब्दकुञ्जी उडुदायप्रदीप, नक्षत्रदशा, विंशोत्तरी दशा, भाव, भावेश

विषयप्रवेश

पौरस्त्य ज्योतिष वाङ्मयमा लघुजातक भन्नाले वराहमिहिरको बृहज्जातक नामक अनुपम जातकग्रन्थको लघुतम रूप बुझिएजस्तै *लघुपाराशरी* भन्नाले पनि सामान्यतया पराशरप्रणीत बृहत्पाराशरहोराशास्त्रकै लघुतम रूप हो भन्ने बुझाइ प्रायःजसो पाठकहरूमा रहेको पाइन्छ । त्यसो त शब्दगत रूपमा हेर्दा लघुपाराशरी बृहत्पाराशरहोराशास्त्रकै लघु रूप हो अनि मध्यपाराशरी मध्यम स्वरूप हो भन्न सकिन्छ । तर संरचनागतरूपमा हेरेमा यथार्थमा यी दुवै ग्रन्थ बृहत्पाराशरहोराशास्त्रको आयामगत लघु एवम् मध्यम रूप हुन् भन्ने सबै भ्रमहरू हटेर जान्छन् । यी कृतिहरूका स्रष्टा पनि फरकफरक हुन् । बृहत्पाराशरहोराशास्त्रका प्रणेता महर्षि पराशर हुन् भने लघुपाराशरी एवं मध्यपाराशरी दुवै पराशरका शिष्य (अनुयायी)हरूले रचना गरेका कृतिहरू हुन् । यी दुई कृतिहरूमध्ये लघुपाराशरी फलादेशसिद्धान्त प्रतिपादित सूत्रात्मक ग्रन्थ हो अनि मध्यपाराशरी त्यसको प्रयोग । बृहत् काय भएको पराशरप्रणीत होराशास्त्रको समग्र फलादेशपद्धति र फलमात्र नभएर ज्योतिषशास्त्रोक्त समग्र जातकफलादेशविधि नै लघुपाराशरीमा प्रयुक्त सिद्धान्तले समेटेको छ । यस लेखमा कालान्तरमा लघुपाराशरीका नामले प्रसिद्ध भएको पराशरशिष्यरचित, *उडुदायप्रदीपनामक* लघुकायग्रन्थको संरचना र वैशिष्ट्यका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । प्रसिद्धिका कारण लघुपाराशरी नामलाई समान रूपमै प्रयोग गरिएको छ ।

समस्याकथन – लघुपाराशरी बृहत्पाराशरहोराशास्त्रकै लघुरूप हो र यो एउटा फलादेशपरक सानो ग्रन्थ हो भन्ने आम बुझाइ एउटा समस्याका रूपमा रहेको छ ।

अनुसन्धानको उद्देश्य – लघुपाराशरी बृहत्पाराशरहोराशास्त्रको लघुरूप नभई फलादेशसिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको स्वतन्त्र सूत्रग्रन्थ हो भन्ने सन्देशप्रवाह गर्नु नै लेखनको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अध्ययनविधि – प्रस्तुत लेख लेख्दा मूलतः वर्णनात्मक र तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

ग्रन्थको उत्पत्ति

जिज्ञासा नै आविष्कारको जननी हो भन्ने कुरा सर्वविदित छ। जिज्ञासाबाटै आत्मोत्कर्ष र विज्ञान जन्मन्छ। प्राकृतिक परिघटनामा लोक संवेदनशील हुन्छ। यो समस्त मानवजातिको नैसर्गिक स्वरूप हो। ब्रह्माण्डीय घटना र रहस्यमा प्राग् ऐतिहासिक कालदेखि नै मानवसमुदाय कति उत्सुक थियो र यसले कति ज्ञान हासिल गरेको थियो भन्ने कुरा वैदिकसंहिता, ब्राह्मण, उपनिषद् आदि शास्त्रग्रन्थहरूको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ।

आत्मा नै कर्ता हो। आत्माद्वारा जन्मजन्मान्तरमा गरिएका शुभाशुभ कर्मको प्रभावले पुनर्जन्म हुन्छ। यो जन्म पनि कर्मफल प्राप्तिको लागि नै हो। ऋषिमहर्षिद्वारा प्रतिपादित कर्मवाद र पुनर्जन्मवादका यस्ता विशिष्ट सिद्धान्तको प्रतिपादन वैदिक दर्शनहरूमा यत्रतत्र गरिएका पाइन्छन्। यदि जीवन कर्मफलको भोगका लागि हो भने ती फलहरू कहिले-कहिले ? कहाँ-कहाँ ? र कसरी-कसरी ? प्राप्त हुन्छन् भनेर जान्ने साधन नै ज्योतिषशास्त्र हो। अन्धकारमा बत्तीको सहायताले वस्तुज्ञान गरेजस्तै ज्योतिषशास्त्रको सहायताले जन्मजन्मान्तरको शुभाशुभ कर्मजन्य फलको प्राप्तिबारे जान्न सकिन्छ।

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाऽशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम्।

व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव॥ (लघुजातक, १।३)।

ऋषिमुनिहरूका मतमा सञ्चित, प्रारब्ध र क्रियमाण गरी कर्म तीन प्रकारका मानिएका छन्। गर्ग, पराशर लगायतका ऋषि-महर्षिहरूले पनि यी तीन प्रकारका कर्मका फल एवम् प्रभाव ज्ञान गर्नका लागि तीन प्रकारका ज्योतिषीय फलादेश विधिहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। कुण्डलीमा निर्मित ग्रहजन्य विविध योगहरूको विश्लेषण गरेर सञ्चित कर्मको फल ज्ञान गरिने विधिलाई योगपद्धति भनिन्छ। दशा, अन्तर्दशाको माध्यमद्वारा प्रारब्ध कर्मको फल ज्ञान गरिन्छ, जसलाई दशापद्धति भनिन्छ। यसरी नै वर्तमान ग्रहसञ्चारको विश्लेषणद्वारा क्रियमाण कर्मको ज्ञान गरिन्छ जसलाई गोचरपद्धति भनिन्छ। साधारण फल, योगफल, स्वभावानुगत (आत्मभावानुसार) फल, दशाफल र गोचरफलहरूका उपर्युक्त तीन विधिहरू तीन प्रकारका कर्मका निकट देखिन्छन्।

पराशरले रचना गरेका र आयामका दृष्टिले समेत विस्तृत भएको हुनाले नै उनको होराशास्त्रलाई बृहत्पाराशरहोराशास्त्र भनिएको हो। *होराशास्त्र* संयुक्त शब्द हो। यो होरा र शास्त्र दुई शब्द मिलेर बनेको छ। होराशास्त्रमा अन्तर्निहित होरा शब्द दिन र रात (चौबीस घण्टा वा साठी घडी)लाई बुझाउने अहोरात्र शब्दको पहिलो र पछिल्लो अक्षर (वर्ण) लोप भएर बनेको हो। यो होरा शब्दको पहिलो हो अहः (दिन) को पछिल्लो हः र रा रात्रिको पहिलो रा वर्ण (अक्षर) मिलेर बनेको छ। संस्कृत व्याकरणमा अन्तर्निहित सन्धिको नियमअनुसार हको विसर्ग र-वर्ण पर भएकोले विसर्ग-सन्धि भएर हो बनेको देखिन्छ (हशि च, पाणिनिव्याकरण ६।१।११४)। यसरी ज्योतिष जगत्मा प्रचलित होरा शब्द अहोरात्रकै लघुरूप मानिन्छ।

होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात्।

कर्मार्जितं पूर्वभवे सदादि यत्तस्य पक्तिं समभिव्यनक्ति। (बृहज्जातक १।३)।

जुन शास्त्र वा ग्रन्थमा अहोरात्र (चौबीसै घण्टा)को आकाशीय घटनाहरूको विवेचन गरिएको हुन्छ त्यसलाई होराशास्त्र वा होराग्रन्थ भनिन्छ (खोत, १९९९:२)। शास्त्र भनेको विषयानुशासन मात्र हो भने आचार्यप्रणीत र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निश्चित शब्दानुपूर्वी रचना ग्रन्थ हो (दाहाल, २००३:३)। लघुपाराशरी यस्तै ग्रन्थधर्मी रचना हो र जातकका उपर्युक्त कर्मका बारेमा प्रकाश पार्नकै लागि यसको उत्पत्ति भएको हो।

ग्रन्थको स्वरूप

लघुपाराशरीलाई ग्रन्थकारले *उडुदायप्रदीप* भन्ने नाम दिएका छन्। यो कुरा उनले ग्रन्थको प्रस्तावनाको क्रममै स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन्।

वयं पाराशरीं होरामनुसृत्य यथामतिः ।

उडुदायप्रदीपाख्यं कुर्मो दैवविदां मुदे ॥ (लघुपाराशरी १।२) ।

उडुको अर्थ नक्षत्र हो। नक्षत्रहरूद्वारा जातकमा पर्ने प्रभाव र नक्षत्रप्रदत्त आयुका बारेमा प्रकाश पार्ने ग्रन्थ भन्ने अर्थमा यसको नाम उडुदायप्रदीप राखिएको हो जुन कालान्तरमा लघुपाराशरीका नामले प्रसिद्ध भयो। ग्रन्थको प्रस्तावनास्वरूपको उक्त श्लोकमा **वयं** बहुवचनको प्रयोग हुनु र नक्षत्रदशामध्ये विंशोत्तरी दशाका आधारमा नक्षत्रप्रदत्तफल वर्णन गर्छौं भनेका हुनाले यो रचना विंशोत्तरी दशाक्रम र तज्जन्य प्रभावफलमा विश्वास गर्ने पराशरका अनुयायी सबै ज्योतिर्विद्को प्रतिनिधि ग्रन्थ हो भन्ने बुझिन्छ।

फलानि नक्षत्रदशाप्रकारेण विवृण्महे ।

दशा विंशोत्तरी चात्र ग्राह्या नाष्टोत्तरी मता ॥ (लघुपाराशरी १।३)

विंशोत्तरी दशाफलमा अनुसन्धान गर्ने समग्र ज्योतिषीहरूलाई समेट्न र आफ्नो विनयी एवम् निरहंकारी भावको प्रस्तुतिका लागि पनि ग्रन्थकारले आफ्नो नाम नराखेर **वयं** जस्तो बहुवचन शब्दको प्रयोग गरेका हुन् (खोत, १९९९ : २)।

पाणिनीय व्याकरणमा प्रवेश गर्नका लागि लघु सिद्धान्तकौमुदीजस्तै फलितज्योतिषमा गहिरो अध्ययनका लागि यो प्रवेशद्वार हो। विराट्को अणु परमाणुमा समेटेर अन्तश्चेतनामा प्रत्यक्ष गर्नसक्ने शक्तिद्वारा भारतीय मनीषिले भगवद्गीता, दुर्गासप्तशती, श्रीमद्भागवत्जस्ता बृहत् ग्रन्थलाई सात, सात र चार श्लोकमा समेटेजस्तै पराशरको समग्र सिद्धान्तलाई यसमा जम्मा बयालीस (४२) श्लोकमा समेटिएको छ। संक्षेपीकरणको यो एक श्रेष्ठतम नमुना हो (मिश्र, २००९ : भूमिका खण्ड)।

कलौ पाराशरी स्मृतिः भनेर कलियुगमा सर्वत्र पराशरको महत्त्व देखाइनुले पनि उनको होराशास्त्रलाई कम आँक्न सकिन्न। **नक्षत्रायुः कलौ युगे** भन्ने मान्यता प्राचीन दैवज्ञका अनुभवसिद्ध कुराको साक्ष्य हो। त्यस्तो महत्त्वपूर्ण होराशास्त्रको विस्तृत ज्ञानलाई लोककल्याणका निमित्त फलादेशको सिद्धान्तस्वरूप प्रतिपादन गरिएकाले लघुपाराशरी ज्योतिषजिज्ञासूहरूको उपकारक बनेको छ। सय अध्यायको हाराहारीमा भएको (सम्पादनका क्रममा ९९ देखि १०३ अध्यायसम्ममा विभाजन गरेको देखिएकाले) समग्र बृहत्पाराशरहोराशास्त्रको सारस्वरूप उडुदायप्रदीपमा अनुष्टुप् छन्दका जम्मा बयालीस श्लोकहरू छन्। यो पराशरका कुनै विशिष्ट प्रतिभाशाली शिष्यको प्रभावपरक स्वतन्त्र रचना हो। यसमा संज्ञाध्याय, योगाध्याय, आयुर्विचाराध्याय, दशाफलाध्याय र मिश्रकाध्याय गरी जम्मा पाँच (५) अध्याय छन्। सम्पादनका क्रममा कतिपय सम्पादकहरूले मङ्गलाचरण समेत ग्रन्थप्रस्तावनाका सुरुका तीन श्लोकहरूलाई छुट्टै सङ्कल्पाध्यायका रूपमा राखेर प्रस्तुत गरेको पनि पाइन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लघुपाराशरीको केही प्राचीन टीकाकार र टीका

फलादेशको सैद्धान्तिक ग्रन्थ भएकाले प्राचीनकालदेखि नै लघुपाराशरीमा विभिन्न विद्वानहरूको दृष्टि परिरहेको देखिन्छ । यसै क्रममा ग्रन्थमा विशेष अनुसन्धान गरी धेरै ज्योतिर्विद्हरूले टीका लेखेका भए पनि केही प्रसिद्ध टीकाकार र टीकाहरू निम्नअनुसार भएको कुरा अध्ययनबाट थाहा हुन्छ ।

क) ह.ने.काटवे (मराठी टीकाकार)

ख) वि.गो. नवाधे (मराठी टीकाकार)

ग) रघुनाथ शास्त्री पटवर्धन (मराठी टीकाकार)

घ) पण्डित ज्योतिषतीर्थ सीतारामजी झा (हिन्दी टीकाकार)

ङ) पण्डित रामेश्वर भट्ट (हिन्दी टीकाकार)

च) राजज्योतिषी चतुर्वेद चन्द्रशेखर शास्त्री (हिन्दी टीकाकार)

छ) विद्यारत्न माधवप्रसाद व्यास (हिन्दी टीकाकार)

ज) दैवज्ञ वाचस्पति पं. विनायक शास्त्री, वेताल (संस्कृत टीकाकार)

झ) पण्डित रामयत्न ओझा

ञ) शास्त्री तुलजाशङ्कर धिरजराम पंड्या (गुजराती टीकाकार)

ट) पण्डित उत्तमराम ठाकुर (गुजराती टीकाकार)

ठ) सज्जनरञ्जनी

(स्रोतः १९९९:२०५-२११) ।

ग्रन्थको प्रतिपाद्य विषय र प्रस्तुति शैली

हाल प्राप्त होराशास्त्रहरूमध्ये बृहत्पाराशरहोराशास्त्र एक मात्र प्रसिद्ध र बहुप्रचलित आर्ष होराशास्त्र हो जसलाई आधिकारिक फलादेशकर्ताहरूले अवलम्बन गर्ने गरेको पाइन्छ । लघुपाराशरी यसैको सैद्धान्तिक सोपान हो । मूलतः बृहत्पाराशरहोराशास्त्रमा प्रतिपादित अनेक दशापद्धतिहरूमध्ये चान्द्रनक्षत्रदशापद्धति नै यस ग्रन्थको प्रतिपाद्य विषय हो । मारकनिर्णयप्रकार पनि यसमा विशेष किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । बृहत्पाराशरहोराशास्त्रलगायत सबै प्रामाणिक जातकग्रन्थहरूमा मनुष्यहरूको भाग्याभाग्य एवम् शुभाशुभ प्रसङ्गहरू तथा विविध घटनाहरूको जानकारी प्रदान गर्नका लागि अनेक प्रकारका पद्धतिहरूको अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । तीमध्ये जातकको जन्मकुण्डलीका आधारमा फलादेश गरिने निम्नलिखित केही पद्धतिहरू ज्यादै प्रायोगिक मानिन्छन् र प्रसिद्ध पनि छन् ।

जातकपद्धति - जन्मलग्नकुण्डलीमा लग्नादि द्वादशभावस्थित ग्रहहरूको अवस्थिति र तिनको पारस्परिक सम्बन्धका कारण उत्पन्न जातकफलका बारेमा विवेचन गरिने पद्धति नै जातकपद्धति हो । जन्मसमयमा जुन नक्षत्र र राशिमा चन्द्रमा हुन्छ जातकको त्यही नक्षत्र र राशि हुन्छ । यस पद्धतिमा त्यही नक्षत्रका आधारमा दशाको गणना गरेर फलादेश गरिन्छ ।

गोचरपद्धति - अभीष्टकालका आकाशीय पिण्डहरू (ग्रह एवम् नक्षत्रहरू)को स्थितिका आधारमा जातकमा पर्ने प्रभावफल वर्णन गर्ने पद्धति नै गोचरपद्धति हो । जातकको जन्मलग्नकुण्डली र राशिकुण्डली स्थिर हुन्छ तर ग्रहहरू भ्रमणशील भएकाले राशिकुण्डलीमा ग्रहहरूको स्थिति र पारस्परिक सम्बन्ध समयअनुसार परिवर्तन भइरहन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले गोचरपद्धतिमा समयअनुसार कुण्डली बदलिरहन्छ र त्यसका आधारमा गरिएको फलादेश तात्कालिक तर बढी प्रभावकारी हुन्छ। यसको राशिगोचरपद्धति तथा नाक्षत्रपद्धतिजस्ता भेदहरू प्रसिद्ध छन् ।

ताजिकपद्धति - ताजिकशास्त्र जातकशास्त्रजस्तै होराशास्त्रकै एक भेद हो । जातकको जन्मसमय सूर्यको निश्चित सूक्ष्म अवस्थितिसँग सम्बद्ध हुने हुँदा जुन समयमा हरेक वर्ष सूर्य उही स्थितिमा पुग्छ त्यसलाई आधार मानेर सौरवर्षप्रवेशकुण्डली तयार पारी तात्कालिक ग्रहस्थिति र तिनको पारस्परिक सम्बन्धका आधारमा जातकको शुभाशुभ फलादेश गरिने शास्त्रलाई ताजिकशास्त्र भनिन्छ। एक सौरवर्ष अर्थात् ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला ३० विपला समाप्त हुँदा जुन लग्नको उदय हुन्छ त्यसका आधारमा तयार गरिने कुण्डलीलाई वर्षप्रवेशकुण्डली वा वार्षिककुण्डली भनिन्छ। वर्षप्रवेशकुण्डलीमा अवस्थित ग्रहहरूको पारस्परिक सम्बन्धका आधारमा फलादेश गरिने पद्धति नै ताजिकपद्धति हो।

राशिफलादेश पद्धति - जन्मसमयमा जुनजुन ग्रहहरू जुनजुन राशिमा हुन्छन् ती राशिका स्वभावअनुसार फल विवेचन गर्ने पद्धति नै राशिफलादेशपद्धति हो । जैमिनीप्रतिपादित यस पद्धतिमा लग्नलाई गौण मानिन्छ । मूलतः यसमा चन्द्रस्थित नक्षत्र एवम् राशिलाई आधार मानेर फलादेश गर्ने परम्परा प्राचीन समयदेखि बढी प्रचलित छ। यसमा राशि एवम् नक्षत्रको दशा हुन्छ।

नक्षत्रदशापद्धति - जन्मसमयमा चन्द्रमा बसेको नक्षत्र नै जातकको जन्मनक्षत्र हो र त्यसका आधारमा गणना गरिने दशा नक्षत्रदशा हो । नक्षत्रदशाको आधारमा फलादेश गरिने पद्धतिलाई नक्षत्रदशापद्धति भनिन्छ । यसअनुसार प्रत्येक नक्षत्रको स्वामी ग्रह हुन्छ र तिनको दशासमय फरक-फरक हुन्छ। चन्द्रमा जति समय नक्षत्रमा बस्छ त्यसलाई भभोग र जति समय बसिसकेको हुन्छ त्यसलाई भयात भनिन्छ। नक्षत्रको भोग्न बाँकि समयलाई भोग्य भनिन्छ। नक्षत्रको भुक्त र भोग्यका आधारमा दशाको समय पनि भुक्त र भोग्य हुन्छ। नक्षत्रदशाका विविध प्रकार छन् तापनि विंशोत्तरी, अष्टोत्तरी र त्रिभागी नै प्रसिद्ध छन्।

लघुपाराशरीमा मूलतः नक्षत्रदशापद्धतिको शैलीलाई अपनाइएको छ र सामान्य विषयमा जातकपद्धतिको समर्थन गरिएको छ।

वैशिष्ट्य

ग्रन्थमा अन्तर्निहित वैशिष्ट्यलाई छुट्टाछुट्टै निम्न आधारमा स्पष्ट्याउन सकिन्छ :

मङ्गलाचरण - *ग्रन्थसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्* भन्ने शास्त्रीय मान्यताअनुसार प्रायः सबै ज्योतिषीहरूले सूर्यलाई आधार मानेर मङ्गलाचरण गर्ने गरेको देखिन्छ। एकाध ग्रन्थकारहरूले गणेशको स्मरण पनि गरेका छन् भने यसमा सरस्वतीको उपासना गरिएको छ । ज्योतिषका ग्रन्थहरूको आरम्भमा सरस्वतीको उपासना गरिएको विरलै देखिन्छ। यो एउटा विशिष्ट पक्ष हो। यस्तै विषयवस्तु निर्देश गर्दा दोस्रो र तेस्रो श्लोकमै स्पष्टरूपमा ग्रन्थनिर्माणको औचित्य र ग्रहण गरिएको विषय एवम् सन्दर्भलाई सङ्केत गरिएको छ।

विषयवस्तु - ग्रन्थकारले प्रतिपाद्य विषयको वस्तुनिर्देश गर्दै सुरुमै विद्वान्हरूले तन्वादि भाव एवम् ग्रहका प्रकृति आदिका विषयमा सामान्य शास्त्रहरूबाट ज्ञान गर्नू, यसमा विशेष कुरा मात्र बताउँछु भनेका छन् । ग्रन्थमा प्रवेश गर्नुपूर्व ज्योतिषसम्बद्ध सम्पूर्ण आधारभूत ज्ञान गर्नु आवश्यक छ। सामान्य व्यक्तिले यस ग्रन्थमा प्रवेश गर्न सक्दैन । अझ गन्थाकारले बुध शब्दको प्रयोग गरेकाले ज्योतिषसम्बद्ध सम्पूर्ण आधारभूत ज्ञान प्राप्त गरेका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्वान्‌मात्र अध्ययनको अधिकारी हुनसक्छ भन्ने आशय देखिन्छ । यो विशेष ग्रन्थ हो त्यसैले जातकशास्त्रका आधारभूत मूल विषयहरू ग्रन्थान्तरबाट हेर्नू भन्ने अभिप्राय व्यक्त गरिएको छ ।

बुधैर्भावादयः सर्वे ज्ञेयाः सामान्यशास्त्रतः ।

एतच्छास्त्रानुसारेण संज्ञां ब्रूमो विशेषतः ॥ (लघुपाराशरी १।४) ।

ग्रन्थनिर्माण गर्दा अन्य ग्रन्थहरूलाई समेत स्वीकार गर्नु आफैंमा महत्त्वपूर्ण कुरा हो । यसको विशेष प्रयोजन छ भनेर सुरुमै स्पष्ट गरिएको छ । यसमा प्रतिपादित विषयवस्तु एवम् तत्सम्बद्ध सिद्धान्तको प्रस्तुतिलाई ग्रन्थकारको पूर्व सङ्कल्पका आधारमा नै हेर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

ग्रहदृष्टि

ग्रहदृष्टिका विषयमा अन्य ग्रन्थहरूमा भन्दा पृथक् मान्यता यस ग्रन्थमा देखिन्छ । सप्तम स्थानमा सबै ग्रहको पूर्ण दृष्टिका साथै बृहस्पतिको पञ्चम र नवम स्थानमा, शनिको तृतीय र दशम स्थानमा एवम् मङ्गलको चतुर्थ र अष्टम स्थानमा पनि पूर्ण दृष्टि हुन्छ भन्ने स्पष्ट मान्यता यहाँ देखिन्छ ।

पश्यन्ति सप्तमं सर्वे शनिजीवकुजाः पुनः ।

विशेषतश्च त्रिदशत्रिकोणचतुरष्टमान् ॥ (लघुपाराशरी १।५) ।

पराशरको मतमा ग्रहहरूको पाददृष्टि हुँदैन । तर दृष्टिसम्बन्धमा जैमिनीप्रभृति आचार्यहरूको मान्यता फरक छ । जैमिनीको मतमा राशिको दृष्टि हुन्छ । राशिमा अवस्थित ग्रहहरूको दृष्टि पनि राशिवत् हुन्छ ।

अभिपश्यन्त्यृक्षाणि । पार्श्वभे च । तन्निष्ठाश्च तद्वत् ।

(जैमिनीसूत्रम् १। १। २-४ ।) ।

ग्रहदृष्टिवर्णनमा स्थानदृष्टिका सम्बन्धमा वराहमिहिरलगायतका केही आचार्यहरूको पराशरको समान अभिमत पाइए पनि पाददृष्टिको मान्यतालाई अँगालिएको देखिन्छ । सामान्यतया सबै ग्रहको तृतीय र दशमस्थानमा एकपाद(२५ प्रतिशत), पञ्चम र नवमस्थानमा द्विपाद(५० प्रतिशत), चतुर्थ र अष्टमस्थानमा त्रिपाद(७५ प्रतिशत) र सप्तमस्थानमा पूर्ण (१०० प्रतिशत) दृष्टि हुन्छ भन्ने वराहमिहिरप्रभृति आचार्यहरूका मतभन्दा पराशरमत यसै कारण फरक छ र विशिष्ट पनि । अरू आचार्यहरूले पाददृष्टिको कुरा उठाए पनि पराशरले मानेको विशेष दृष्टिलाई भने पूर्ण रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

दशम-तृतीये नव-पञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च ।

पश्यन्ति पादवृद्धया फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥

पूर्णं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः ।

चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं च ॥ (लघुजातक २।१२-१३) ।

शनि पाददृष्टिमा, बृहस्पति कोणदृष्टिमा, मङ्गल त्रिपाददृष्टिमा र बाँकि ग्रह सप्तम दृष्टिमा बलवान् हुन्छन् भन्ने कतिपय आचार्यहरूको मान्यता र उर्ध्वदृष्टि, तिर्यग्दृष्टि आदि विषयमा पराशरले कुरै उठाएका छैनन् । अन्य जातकग्रन्थहरूमा जस्तो त्रिदशमा पाददृष्टि, त्रिकोणमा अर्धदृष्टि र चतुरष्टमा त्रिपाददृष्टि हुन्छ भनेर नमानी ती स्थानमा क्रमशः शनि, बृहस्पति र मंगलको पूर्णदृष्टि मानी पाददृष्टिलाई मान्यता दिइएको छैन । जैमिनिको जस्तो राशिदृष्टिलाई पनि यस ग्रन्थमा महत्त्व दिइएको छैन । सप्तमस्थानस्थ ग्रहलाई देख्ने हो राशिलाई होइन । यद्यपि कुनै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टीकाकारले मूल लेखकको आशय विरुद्ध त्यस्तो अभिमत प्रकट गरेका छन् (खोत, १९९९:१५) । जैमिनिको मतमा राशिको दशा निर्धारित भएकाले राशि दृष्टिको कुरा आएको हो । जैमिनिमतमा राशिको प्रधानता देखिन्छ भने पराशरमतमा राशिस्वामी (ग्रह)को प्रधानता देखिन्छ । जैमिनिका अनुसार राशिको राशिसँग सम्बन्ध देखिन्छ भने लघुपाराशरीमा भावसँग राशिको, त्यसपछि राशिस्वामीको र अन्त्यमा भावशेका बिच सम्बन्ध देखिन्छ।

भावेशको शुभाशुभत्व

भावेशको शुभाशुभत्वको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा यसमा केही फरक र विशेष दृष्टिकोण राखिएको देखिन्छ। सामान्यतया त्रिकोणेशको शुभत्व, तृतीयेश, षष्ठेश, अष्टमेश र एकादशेशको अशुभत्व अनि द्वितीयेश र द्वादशेशको प्रभावी फल बताइएको छ भने केन्द्रेशको शुभाशुभत्व केन्द्रेशमा भर पर्ने कुरा देखाइएको छ । जसअनुसार केन्द्रेश शुभग्रह हुँदा अशुभ फल र अशुभ ग्रह हुँदा शुभ फल हुन्छ। प्रथम, चतुर्थ, सप्तम र दशम भावमध्ये उत्तरोत्तर बलवान हुन्छ भनिएको छ। (लघुपाराशरी १। ६-८)।

अन्य भाव र भावेशको सम्बन्धमा प्रस्तुत दृष्टिकोण केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो देखिए पनि केन्द्र र केन्द्रेशको सम्बन्धमा उठाइएको दृष्टिकोण अन्य जातकग्रन्थको तुलनामा नितान्त नौलो देखिन्छ। केन्द्रेश शुभ ग्रह हुँदा अशुभ फल र अशुभ ग्रह हुँदा शुभ फल, त्यसमाथि पनि बृहस्पति र शुक्र जस्ता अत्यन्त शुभ ग्रहको केन्द्रेशत्वजन्य दोष अधिक हुन्छ भन्ने कुरा ग्रन्थान्तरमा उठाइएको देखिँदैन। यस्तै लग्नेश नै अष्टमेश भए अष्टमेशको शुभफल हुन्छ भने कुरा पनि फरक खालको छ। पापग्रहहरूको केन्द्रेशत्वजन्य शुभफललाई सीमाङ्कन गर्दै पापग्रह केन्द्रेश मात्र नभएर त्रिकोणेश पनि भएमा मात्र शुभफल प्राप्त हुन्छ भनेर केन्द्रस्थान एवम् त्रिकोण स्थानको आधिपत्यमा पापग्रहको महत्त्वलाई दर्शाइएको छ । बलवान राहु एवम् केतुले द्वितीयेश र द्वादशेशले जस्तै प्रभावपरक फल दिन्छन् भने ग्रन्थकारको मान्यता रहेको छ (लघुपाराशरी १।९-१३) ।

ग्रहयोग

जातकशास्त्रमा कुण्डलीका विभिन्न भावमा हुने ग्रहहरूको अवस्थितिअनुसार विविध योगका बारेमा वर्णन गरिएको देखिन्छ तर लघुपाराशरीमा मुख्य रूपमा केन्द्रेश र त्रिकोणेशको सम्बन्धलाई योगका रूपमा लिइएको छ। यस्ता योग केन्द्रेश र त्रिकोणेशको चार किसिमको सम्बन्धले उत्पन्न हुन्छन्।

व्यत्यस्ताश्रयसम्बन्ध – केन्द्रेश र त्रिकोणेश परस्परमा स्थान साटिएर बसेमा अर्थात् केन्द्रेश त्रिकोणमा अनि त्रिकोणेश केन्द्रमा बसेमा यस्तो सम्बन्ध हुन्छ।

दृष्टिसम्बन्ध – केन्द्रेश र त्रिकोणेश परस्पर सप्तम स्थानमा वा दृष्ट स्थानमा बसेमा यस्तो सम्बन्ध हुन्छ। यसलाई परस्परदृष्टिसम्बन्ध पनि भनिन्छ। केन्द्रेश र त्रिकोणेश शनि, गुरु र मंगल भएमा त्रिदश, त्रिकोण र चतुरष्ट स्थानको दृष्टि पनि यसमा गणना गरिन्छ।

कुनै राशिमा बसेर राशीस्वामीलाई देख्ने सम्बन्ध : केन्द्रेश वा त्रिकोणेशमध्ये कुनै एक ग्रह अर्काको राशिमा बसेर सम्बन्धित राशिको अधिपतिलाई देखेमा यस्तो सम्बन्ध हुन्छ।

सहवाससम्बन्ध – केन्द्रेश र त्रिकोणेश दुवै एकै ठाउँमा बसेमा सहवास सम्बन्ध हुन्छ।

केन्द्रेश र त्रिकोणेशका यी चारमध्ये कुनै पनि सम्बन्ध भएमा विशेष योगकारक हुन्छन् तर अन्यसँग सम्बन्धित भएमा योगकारक हुँदैनन्। केन्द्रेश वा त्रिकोणेश दोषयुक्त भए पनि उपर्युक्त सम्बन्धले बलवान र योगकारक हुन्छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चारमध्ये पूर्वापूर्व क्रमले भएका सम्बन्ध बलवान हुन्छन् । केन्द्रेश र त्रिकोणेश उत्तरोत्तर बलवान हुन्छन् भनिएकाले उत्तरोत्तर केन्द्रेश एवम् त्रिकोणेशका कारण उत्पन्न योग बढी उत्कृष्ट हुने देखिन्छ । त्यसैले दशमेश र नवमेशको सम्बन्धजन्य योगलाई सर्वोत्कृष्ट मानिएको हो । केन्द्रेश र त्रिकोणेश एउटै भएमा पनि योगकारक हुन्छ भने अर्कोको सम्बन्धले झन् उत्कृष्टता ल्याउँछ । केन्द्रमा अवस्थित राहु र केतु समेत त्रिकोणेशको सम्बन्धले योगकारक बन्छन् तर नवमेश वा दशमेश अष्टमेश पनि भएमा योग नष्ट हुन्छ ।

आयुर्दाय एवम् मारकनिर्णय

लग्नकुण्डलीमा अष्टमस्थान र तृतीयस्थानलाई आयुस्थान एवम् आयुस्थानदेखि व्ययस्थान अर्थात् सप्तमस्थान र द्वितीय स्थानलाई मारकस्थान भन्दै द्वितीय स्थानलाई प्रबल मारकस्थान मानिएको छ । मारकेशको दशा र आयुर्दायको समाप्ति एकैचोटि भएमात्र जातकको मृत्यु हुन्छ अन्यथा विशेष कष्ट हुन्छ भन्ने ग्रन्थकारको मान्यता व्यवहारमा प्रत्यक्ष देखिन्छ । दुवै स्थितिको संयोग नभएमा मारकस्थानमा बसेका वा मारकेशसँग सम्बन्ध राख्ने पापग्रहको दशा एवम् अन्तर्दशामा जातकको मृत्यु हुन्छ । यो दोस्रो अवस्था पनि प्राप्त नभएमा आयुर्दायको समाप्त भएको समयमा द्वादशेशको दशामा पनि मृत्यु हुन सक्छ । यो तेस्रो अवस्थाको पनि संयोग नभएमा आयुर्दायको समाप्ति भएको अवस्थामा प्राप्त हुने द्वादशेशसँग सम्बन्ध राख्ने कुनै पनि शुभ ग्रहको दशामा समेत जातकको मृत्यु हुन्छ । चौथो अवस्थाको पनि संयोग नभएमा अष्टमेशको दशामा पनि मृत्युको सम्भावना हुन्छ । उपर्युक्त कुनै पनि अवसरको सम्भावना नभएमा मारकेशसँग सम्बन्ध नै नराख्ने पापग्रहको दशामा पनि जातकको मृत्यु हुन्छ । जुनसुकै अवस्थामा पनि मारकसँग सम्बन्ध राख्ने शनि प्रबल मारक हुन्छ । त्यसैले मारकेशसँग शनिको कुनै प्रकारको सम्बन्ध छ भने उही शनिकै दशा वा अन्तर्दशामा जातकको मृत्यु हुन्छ । ग्रन्थकारले आयुर्दाय गणना गर्ने सन्दर्भमा भने जैमिनिको मतलाई नै सङ्केत गरेका हुन् भन्ने आशय अधिकांश टीकाकारहरूको छ (लघुपाराशरी ३।१-६) ।

दशाविचार

यसको दशाफल विवेचनसिद्धान्त ज्योतिषजगत्मा वरदानसिद्ध छ । यसका अनुसार कुनै पनि ग्रहले आफ्नै दशा र अन्तर्दशामा आफ्नो प्रकृतिअनुसारका शुभ वा अशुभ फल पूर्ण रूपमा प्रदान गर्दैन तर आफूसँग सम्बन्ध राख्ने कुनै पनि ग्रहको अन्तर्दशामा वा आफ्नो सधर्मी (प्रकृति मिल्ने) ग्रहको अन्तर्दशामा आफ्नो दशाफल प्रदान गर्दछ । आफूसँग सम्बन्ध पनि नभएका र आफ्नो प्रकृति पनि नमिल्ने अन्य ग्रहहरूको अन्तर्दशामा प्राप्त हुने फललाई दशाको अधिपति ग्रह र अन्तर्दशा अनि ग्रहको गुणसाम्य विचार गरेर मात्र विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । ग्रह दुई प्रकारका हुन्छन् । सम्बन्धी र असम्बन्धी । तिनीहरू पनि छ प्रकारका हुन्छन् । सम्बन्धी सधर्मी, सम्बन्धी विरुद्धधर्मी, सम्बन्धी तटस्थ, असम्बन्धी सधर्मी, असम्बन्धी विरुद्धधर्मी र असम्बन्धी तटस्थ । यीमध्ये जुन जुन ग्रहहरू सम्बन्धी र सधर्मी पनि छन् तिनीहरूको दशाफल सर्वथा उत्तम हुन्छ । सम्बन्धी र तटस्थ ग्रहहरूको दशा एवम् अन्तर्दशाफल मध्यम र सम्बन्धी तर विरुद्धधर्मीको फल सर्वदा न्यून र अधम हुन्छ । यसैगरी असम्बन्धी तर सधर्मी ग्रहको दशा तथा अन्तर्दशाफलभन्दा असम्बन्धी एवम् तटस्थ ग्रहहरूको दशाफल न्यून र असम्बन्धी एवम् विरुद्धधर्मी ग्रहहरूको दशाफल त्यो भन्दा पनि अत्यन्त न्यून मात्र हुन्छ ।

केन्द्रेश र त्रिकोणेशको परस्पर दशा एवम् अन्तर्दशा शुभ र प्रभावकारी हुन्छ । अर्थात् केन्द्रेशको दशामा त्रिकोणेशको अन्तर्दशा अथवा त्रिकोणेशको दशामा केन्द्रेशको अन्तर्दशा भएको अवस्थामा प्रभावकारी रूपमा शुभफल प्राप्ति हुन्छ । तर यी दुई (केन्द्रेश र त्रिकोणेश)को परस्परमा सम्बन्ध हुनु आवश्यक छ । सम्बन्ध नभएमा अशुभफलको प्राप्ति हुन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राजयोगकारक ग्रहको दशा एवम् मारकको अन्तर्दशामा राजयोगको प्रारम्भ भएको अवस्थामा पापग्रहको अन्तर्दशामा उक्त योगजन्य शुभफलको वृद्धि हुँदै जान्छ र सम्बन्धी शुभ ग्रहको अन्तर्दशा तथा असम्बन्धी ग्रहको अन्तर्दशामा राजयोगजन्य शुभ फल मध्यम रूपमा प्राप्त हुन्छ । योगकारक ग्रहहरू आफ्नै (आफ्नै वा सम्बन्धी) दशा एवम् अन्तर्दशामा कहिलेकहीँ मात्र योगजन्य शुभफल प्रदान गर्दछन् ।

दशाफल प्रदानका सन्दर्भमा राहुकेतुको केही भिन्न प्रकृति देखिन्छ । यी ग्रहहरू शुभस्थान (त्रिकोणस्थान)मा भएमा कुनै पनि सम्बन्ध नभए पनि आफ्नो अन्तर्दशाअनुसारको फल योगकारक ग्रहको दशामा प्रदान गर्दछन् (लघुपाराशरी ४।१-८) ॥

महादशाका स्वामी पापग्रह भएमा तिनीहरूसँग सम्बन्ध नराख्ने शुभ ग्रहको अन्तर्दशा अशुभ फल नै प्रदान गर्दछन् । तर सम्बन्धी शुभ ग्रह मिश्रितफल प्रदान गर्दछन् । पापग्रहको दशामा असम्बन्धी योगकारक ग्रहको अन्तर्दशा अत्यन्त अशुभफलदायक हुन्छ ।

पापा यदि दशानाथः शुभानां तदसंयुजाम् ।
भुक्तयः पापफलदास्तत्संयुक्शुभभुक्तयः ॥
भवन्ति मिश्रफलदा भुक्तयो योगकारिणाम् ।
अत्यन्तपापफलदा भवन्ति तदसंयुजाम् ॥ (लघुपाराशरी ५।१-२) ।

आफ्नो सम्बन्ध भए पनि मारक ग्रह आफ्नो दशा र शुभ ग्रहको अन्तर्दशामा जातकलाई मार्दैन तर सम्बन्ध नभए पनि पापग्रहको अन्तर्दशामा मार्छ ।

सत्यपि स्वेन सम्बन्धे न हन्ति शुभभुक्तिषु ।
हन्ति सत्यप्यसम्बन्धे मारकः पापभुक्तिषु ॥ (लघुपाराशरी ५।३) ।

शुक्र र शनि परस्परमा एकको दशा र अर्कोको अन्तर्दशामा पूर्ण रूपमा शुभाशुभ फल प्रदान गर्दछन् ।

परस्परदशायां स्वभुक्तौ सूर्यजभार्गवौ ।
व्यत्ययेन विशेषेण प्रदिशेतां शुभाशुभम् ॥ (लघुपाराशरी ५।४) ।

दशाविचार तथा भाग्ययोग एवम् मारकयोग विचारको लागि उत्तमग्रन्थ हो लघुपाराशरी । यसका योगका उदाहरण मध्यपाराशरी हो (ओझा, भूमिका भाग) ।

राजयोग

ग्रन्थकारका मतमा केन्द्रेश र त्रिकोणेशको सम्बन्धले नै उत्कृष्ट योगहरू जन्मन्छन् । यी मध्ये दशमेश र लग्नेश वा नवमेश र लग्नेशको परस्परमा व्यत्यस्ताश्रय सम्बन्ध भएमा मात्र विशिष्ट राजयोग बन्दछ (लघुपाराशरी ५।५-६) । अन्यत्र जस्तो कुण्डलीमा ग्रहहरूको अवस्थितिजन्य राजयोगहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

निष्कर्ष

कालान्तरमा लघुपाराशरी भनिएको पराशरका कुनै शिष्य विशेषले स्वतन्त्र रूपमा रचना गरेको उडुदायप्रदीपनामक ग्रन्थ संसारमा पराशरको नामबाट प्रसिद्ध भयो । यसमा जम्मा बयालीस (४२) श्लोक र पाँच अध्याय छन् । बृहत्काय भएको बृहत्पाराशरहोराशास्त्रको गम्भीर अध्ययन र अनुसन्धानपछि त्यसको मर्म बुझेर समग्र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जातक ग्रन्थहरूलाई समेत परिचालन गराउन मिल्ने गरी सूत्रात्मक रूपमा तयार पारिएको ग्रन्थरचना हो लघुपाराशरी। विशेष गरी मारकनिर्णय र दशाफलविधानमा अत्युत्तम रत्नका रूपमा यो रचना प्रसिद्ध र उपयोगी छ। फलादेश नै ज्योतिषशास्त्रको लक्ष्य हो भन्ने कुरा प्राचीन आचार्यदेखि अर्वाचीन ज्योतिष अध्येताहरूको बुझाइ छ र त्यसको उच्च शिखरमा आरोहण गर्नका लागि सैद्धान्तिक सोपान बनेको छ प्रस्तुत ग्रन्थ। ज्योतिषजगतमा निकै ठुलो स्थान ओगट्न समर्थ लघुपाराशरीको प्राप्त अन्य कैयौँ जातक ग्रन्थहरूभन्दा भिन्नै विशेषता छन्। ती विशेषताहरूले गर्दा नै यसको फलादेशपद्धति आफ्नै खालको र मौलिक देखापर्छ। मध्यपाराशरी यही सिद्धान्तको प्रयोग देखिएको उदाहरणग्रन्थ हो। त्यसैले फलादेश विधानमा वरदानसिद्ध भएको छ यो ग्रन्थ। यसले जातकको जन्मकुण्डलीमा ग्रहहरूको यस्तोयस्तो स्थिति भएकाले यस्तोयस्तो फल प्राप्त हुन्छ भनेर भन्नुभन्दा कस्तोकस्तो अवस्थिति भएमा के फल प्राप्ति हुन्छ भनेर फलादेश गर्नको लागि सैद्धान्तिक आधारभूमि तयार पारेको छ। त्यसैले यो फलितज्योतिषक्षेत्रकै महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो।

सन्दर्भसूची

(सम्पा.) गुप्ता वासुदेव, *लघुपाराशरी* (विनायक शास्त्रीको संस्कृतटीकाको हिन्दी टीका, इ.सं.२०००), वनारस : सावित्री ठाकुर प्रकाशन।

जैमिनि, *जैमिनिसूत्रम्* (तत्त्वादर्श हिन्दीटीका, इ. सं. १९९२), वनारस : चौखम्बा विद्याभवन।

(सम्पा.) झा सुरकान्त, *लघुपाराशरी* (मध्यपाराशरी एवम् पं. रामयत्न-ओझाको संस्कृत एवम् क्षेमङ्करी हिन्दीटीका सहित, इ.सं. २०११-१२), वनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

दाहाल लोकमणि, *भारतीय ज्योतिषशास्त्रको इतिहासः* (द्वि.सं., इ.सं.२००३), वनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

पराशर, *बृहत्पाराशरहोराशास्त्र* (भावबोधिनी हिन्दीव्याख्या, इ.सं.२००९), वनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

(सम्पा.) मिश्र सुरेशचन्द्र, *लघुपाराशरी* (विद्याधरी हिन्दी व्याख्या, इ.सं.२००९), नयाँ दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेशन।

(सम्पा.) मेजर एस.जी.खोत, *लघुपाराशरी सिद्धान्त* (इ.सं. १९९९), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

वरदराज, *लघुसिद्धान्तकौमुदी* (इ.सं.२००५), गोरखपुर : गीताप्रेस।

वराहमिहिर, *बृहज्जातक* (भट्टोत्पलव्याख्या तथा केदारदत्तको हिन्दीव्याख्या, इ.सं.१९९९), वनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

वराहमिहिर, *लघुजातक* (भट्टोत्पल-भारती-संस्कृत-हिन्दीव्याख्या, द्वि.सं., इ.सं.१९९८), वनारस : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सनातन परम्परामा योग

यतिराज भट्टराई,
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

पौरस्त्य आध्यात्मिक जीवनको मूल आधार नै योग हो । योगको शाब्दिक अर्थ जोड हो ता पनि यसको उच्चतम दार्शनिक अभिप्राय चाहिँ आत्मा र परमात्माको मिलन भन्ने बुझिन्छ । प्रस्तुत लेखमा हिन्दु सनातन परम्परामा योगको अर्थ र अभिप्रायको खोजी गर्दै वाल्मीकीय रामायण, महाभारत र विभिन्न उपनिषद् ग्रन्थहरूमा पाइने योगको स्वरूपको विवेचना गरिएको छ । सनातन परम्पराभित्रै योगका विविध आयामहरू, जस्तैः गुरु चेला परम्परा, आत्माको बारेको विविध बुझाइहरूको बारेमा विशेष गहिराइमा पुग्ने यस लेखले प्रयास गरेको छ । त्यसैगरी काम, क्रोध, लोभ,मोह तथा भय जस्ता विषयमा विविध आयामहरूले कसरी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेर कसरी ती सिद्धान्तहरूलार्य व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग गरे भन्ने कुरालाई प्रस्ट पापरिएको छ । विविध आध्यात्मिक व्यक्तित्वहरूको जीवनशैली विश्लेषण तथा आध्यात्मिक ग्रन्थहरूको विश्लेषणलाई आधार बनाई लेखिएको यस लेखको प्राप्ति भने सनातन परम्परा योगसाधनाको मुख्य परम्परा हो भन्ने कुरा रहेको छ । सनातन परम्पराका विविध आयामहरू योगका उदिवकासका प्रमुख माध्यम हुन् भन्ने कुरा उक्त लेखको निचोड हो । पुनश्च ऐतिहासिक, आध्यात्मिक र धार्मिक ग्रन्थहरू तथा व्यक्तित्वहरूको जीवन दर्शनलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्दा प्राप्त विषयवस्तु उक्त लेखले प्रयोग गरेको छ । त्यसैले सनातन परम्परा र योग एक अर्काका परिपूरक हुन् ।

शब्दकुञ्जी अध्यात्म, आत्मा, उपनिषद्, सनातन परम्परा, योग ।

लेखको समस्या र उद्देश्य– *वाल्मीकीय रामायण, जनकदर्शन, भागवद् गीता, उपनिषद्हरू र अन्य सनातन परम्पराका बृहद् ग्रन्थहरूमा योगको चर्चा कसरी गरिएको छ भन्ने प्राज्ञिक प्रश्न नै यस शोधलेखको मूल जिज्ञासा हो । यसैलाई आधार बनाएर काव्यिक रचनाहरूको चर्चा गर्नु र उपयुक्त निष्कर्ष निकाल्नु यस लेखको उद्देश्य हो ।*

अध्ययन विधि– प्रस्तुत लेख मूलतः वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिमा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय विधिलाई अपनाइएको छ ।

विषयप्रवेश

यो लेख **सनातन परम्परामा योग** विषयमा आधारित छ । यसमा *राम, जनक, भागवद्गीता, उपनिषद्हरू र अन्य सनातन परम्पराका बृहद् ग्रन्थहरूमा गरिएको योगको चर्चा गरिएको छ ।* कुनै पनि एउटा सिङ्गो साहित्यिक सिर्जना लाखौं भारतीय र एसियाली जीवनमा प्रभावशाली छैन, जति प्राचीन महाकाव्य रामायण (रामको जीवन) छ । रामायण परम्परागत रूपमा पहिलो 'आदिकाव्य' भएको विश्वास गरिन्छ । राजा राम र उनकी प्रिय रानी सीताको दुःखान्त प्रेम कथाले आध्यात्मिक शिक्षण र मनुष्य विद्यामा संग्रहको रूपमा काम गऱ्यो, असंख्य पुस्ताका लागि । रामायणका थुप्रै भनाइहरू विभिन्न उत्सवहरूमा वाचन, पुनर्वाचन गर्न थालियो । बारम्बार भन्न थालियो । यो क्रम आजको दिनसम्म पनि चलिरहेकै छ । सन् १९८७ देखि भारतीय टेलिभिजनले यो काव्यिक कृतिमा आधारित टेलिसिरियल साप्ताहिक रूपमा प्रसारण गर्न थाले, जुन (८) आठ करोड भन्दा बढीले हेरे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहिलेको स्वरूपमा रामायण करिब २४,००० परिष्कृत छन्दहरूमा सातभन्दा बढी काण्डहरूमा संरचित छ। रामायण वाल्मीकिको एकल सिर्जना भए पनि अहिलेसम्म यसका थुप्रै लेखकहरू देखा परेका छन्। वाल्मीकि नामको अर्थ हो, कमिलाको पर्वत, जुन रंगीन कथाहरूसँग जोडिएको हुन्छ। किम्बदन्तीहरूका अनुसार वाल्मीकि ब्राम्हण परिवारमा जन्मिएका थिए। तर उनी धेरै वर्षसम्म डाकुका रूपमा बाँचे। केही सदाशयी संन्यासीहरूको सम्बन्धका कारण उनले आफ्ना जीवनका गलत कार्यहरूको बोध गरे। ध्यानका माध्यमबाट उनले आफ्ना अपराधहरूप्रति पश्चात्ताप गरे। ध्यान गर्दा वाल्मीकि एउटै थलोमा हजारौं वर्षसम्म स्तम्भित मात्र भएनन्। ध्यानमग्न भएको उनको शरीरमा कमिलाले पहाड नै खडा गरिदियो।

रामायणमा अभिलिखित नाटकले प्राचीन मुलुक कोशललाई प्रकट गर्दछ। यसको कथा राजधानी अयोध्याका वयोवृद्ध शासकको प्रसंगबाट शुरु हुन्छ। कथामा राजाले आफ्नो सन्तान रामलाई राजगद्दीमा सफल बनाउने मनशाय प्रकट गर्छन्। तर दशरथका तीनवटी रानीमध्ये मध्यम कैकेयी, जसले दुईवटा अनुग्रहको अधिकार पाएकी थिइन्, ले आफ्नोतिरका छोरा भरतलाई गद्दीमा बसाल्न र रामलाई १४ वर्षका लागि निर्वासित गर्न आदेश दिइन्। राजासँग आफ्ना इच्छा विपरीत काम गर्नुबाहेक कुनै उपाय थिएन।अनि उनले आफ्नो असाध्य प्रिय पुत्रलाई निकाला गरे। जेठी रानी कौशल्याका पुत्र राम तुरुन्त वनवासका लागि तयार भए। राम आफ्नी पत्नी सीता र भाइ लक्ष्मणसहित वनवासमा गए। सीता 'भेटिएकी केटी' हुन्, जसलाई विदेह अधिराज्यका राजा जनकले हुर्काएका थिए। उनको नामको अर्थ हुन्छ, जोत्दा बनेको सानो खाडल। जनकले उनलाई यस्तो नाम अर्पण गर्नुको पनि कारण थियो। त्यो हो, राजा जनकले राजसंस्कारकै एक हिस्साका रूपमा जोतिरहेको बेला सानो खाडलमा उनी भेटिएकी थिइन्।

आफ्ना पिता दशरथको मृत्यु भएपछि भरत राजगद्दी छोडेर निर्वासित भाइहरूको खोजीमा हिंडे। यद्यपि रामको उद्देश्य भनेको निर्वासनलाई सम्मान गर्नु थियो। स्वमी मुकुन्दानन्दका अनुसार राज्यमा फर्कनुको सट्टा उनी दुष्टहरूविरुद्ध युद्धमा गए। जसले गर्दा जंगलका संन्यासी र ऋषिहरू भयभीत एवम् अशान्त बन्न पुगे। रामले राक्षसहरूका हजारौं सेनाहरूलाई मारिदिए। अनि प्रधान राक्षस रावणले रूपवती सीतालाई हरण गरे(पृष्ठ ११३, २०१३)। त्यसको बदला लिए बाँदरहरूका नेता हनुमान् र अन्य थुप्रै साहसीहरूको सहयोगमा रामले रावणको हत्या गर्न सफल भए र आफ्नी पत्नीलाई मुक्त बनाए। जतिबेला सीता लंका भन्ने टापुमा बन्धक बनाइएकी थिइन्।

राजधानीबासीहरू सीताको निर्दोषपनप्रति अनभिज्ञ थिए। जनताको दबाब परेपछि रामले गर्भवती भएको तथ्यलाई समेत बेवास्ता गरेर आफ्नी प्राणप्रिया पत्नीलाई निर्वासित गरिदिए। ऋषिमुनि वाल्मीकिको आश्रममा निर्वासित रहेकै बखत सीताले जुम्ल्याहा सन्तान लव र कुशलाई जन्म दिइन्। वाल्मीकिले रामायण रचना गरे र दुवै बालकलाई सिकाए उक्त कृतिमा हस्ताक्षर गर्न लगाए, ताकि त्यसबाट यी बालक रामको सन्ततिको रूपमा प्रमाणित होउन्। यी दुई बालक आफ्नो सन्ततिको रूपमा पत्तो लागेपछि राम तीन छक्क परे र आफ्नी पत्नीलाई त्यतिबिघ्न पीडा दिएको ठुलो पश्चात्ताप गरे। अभिमानी सीता राजदरबार परिसरमा उपस्थित विशाल जनसमुदायको अगाडि प्रकट भईन् र धर्ती मातालाई आफ्नो पवित्रताको साक्षीको रूपमा आमन्त्रित गरिन्। तुरुन्तै धर्ती खुला भयो र सुनको सिंहासन प्रकट भयो। त्यही सुनौलो गोलो पृथ्वीभित्र सीता बिलाइन्। पूर्वावस्थामा फर्किएकी आफ्नी प्राणप्यारी एवम् सौभाग्यवती जोडी गुमाएपछि उदास बनेका रामले आफ्नो राज्य छोडिदिए र भगवान्को शरणमा फर्किए। अनि हिन्दूहरूका लागि राम त्याग, संन्यास, धैर्य र आत्मा अनुशासनको प्रतीक बन्न पुगे भने सीता स्त्रीयोचित पवित्रता र दाम्पत्य निष्ठाको प्रतीक बनिन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रामायणको आध्यात्मिकता निकै आदिम हो र यसले योगमा भन्दा बढी मात्रामा वैराग्यप्रति झुकाव राखेको चित्रण गर्छ। योग र रामायण यी दुई विधि बिचको भिन्नता अध्याय ३ मा अझ बढी प्रस्ट्याइएको छ। वनवासका क्रममा राम जंगलमाझ घुम्दाघुम्दै मोहित बनेको चित्रण गरिएको छ। ऋषिमुनिहरूको भूमिमा प्रखर तपस्याका कारण वातावरण मोहित बन्थ्यो, जहाँ ऋषिहरू चामत्कारिक शक्ति एवम् हतियार सहितको अधिकार लिएर देखापर्थे र ती रामको अधीनमा राखिदिन्थे। यही शक्ति र हतियार रामले राक्षस, दुष्टहरूसँग लड्नका लागि प्रयोग गर्थे।

आफ्नो कृपालु गुण, असंख्य कर्महरूमा प्यारसहित गरिएको चित्रणका कारण हिन्दू त्रिमूर्तिका तीन पक्षमध्ये विष्णु ज्यादै सहज रूपमा उपलब्ध छन्। विष्णुको ज्यादै आश्चर्यजनक विशेषता भनेका उनका अवतारु हुन्, जुन समयको विभिन्न कालखण्डमा विश्वका विभिन्न भागमा पाउन सकिन्छ। उनको दश अवतार सिद्धान्तमा चारवटा मात्र मनुष्य जातिसँग सम्बन्धी छन्। बाँकी चामत्कारिक जनावरहरूका छन्। विष्णुको ज्यादै महत्त्वपूर्ण दुई मानव अवतार भनेको राम र कृष्ण हो।

अमरत्व जनक महाकाव्य

यो काव्यिक आख्यानका अनुसार राजा पाण्डुका पाँच भाई छोरामध्येका युधिष्ठिरले पाण्डवको राज्यमा आफ्नो स्वामित्व मात्र गुमाएनन् आफ्नी श्रीमती पनि गुमाए। योसँगै युधिष्ठिरको प्राचीन वैदिक राम्रो समय पनि सकियो। विनाशकारी पास खेलको छलकपटपूर्ण खराबीका कारण युधिष्ठिरको यस्तो हालत भएको थियो। परिणामस्वरूप युधिष्ठिर आफ्ना अन्य चार भाइहरूसहित निर्वासित भए। यसमा भगवद्गीताका नायक अर्जुन समेत थिए। १३ वर्षे वनवासको अन्तिमतिर पाण्डुका सदाचारी पाँच पुत्रहरूले राज्यमा आफ्नो पैतृक अधिकार पुनः प्राप्त गरे। जतिखेर उक्त राज्यमा राजा धृतराष्ट्र र उनका सयौं छोराहरूले एक्लै शासन गरिरहेका थिए। यसमा शक्तिका भोका दुर्योधन समेत थिए। जब उनीहरूको न्यायसम्मत कुराहरू खारेज भयो त्यसपछि कौरव र पाण्डवहरू युद्धमा होमिए। पाण्डवहरूको पक्षमा भगवान्को रूपमा चित्रित कृष्ण थिए। कृष्ण हतियारविहीन थिए। तर उनले पाण्डुका छोराहरूको राम्रोका लागि कृष्णले विभिन्न दिव्य चालहरू चालेर सहयोग गरे। १८ दिनको भयानक युद्धपछि कौरवहरू परास्त भए। यद्यपि कौरवहरू संख्यात्मक रूपमा निकै बढी थिए।

ऐतिहासिक तथ्य जे भएपनि महाभारतले सांकेतिक र लाक्षणिक व्याख्याका लागि आधारहरू प्रदान गर्छ। यसकारण पाण्डव र कौरव दाजुभाइबिचको दरारलाई हमेसा विश्वमा र मानव हृदयमा हुने असल र खराब, सही र गलतबिचको संघर्षको रूपमा बुझियो। स्वामी विवेकानन्दका अनुसार यसबाहेक महाभारतले रहस्यमयी दृष्टिकोणहरू अगाडि सार्छ। जसअनुसार त्यहाँ सर्वोत्कृष्ट अवस्था रहन्छ जसले असल र खराब एवम् ठीक र बेठीक दुवैलाई ज्यादा बनाउँछ। यस्तो अवस्थालाई उच्च तहको मूल्यवान् गुणका रूपमा लिइन्छ। यसबाट मानव जातिलाई हौसला प्राप्त हुन्छ (पृ.७०, १९८४)। यी अमरत्व र मुक्तिका पर्यायवाची विषय हुन्।

भगवद्गीता- महाभारतको एक रत्न

भगवद्गीता वैष्णववादमा प्रचलित प्राचीन ग्रन्थ हो। वैष्णव धार्मिक परम्परामा देवीलाई केन्द्रमा राखेर विष्णुको स्वरूपमा पूजा गरिन्छ, खासगरी विष्णुको कृष्ण अवताको रूपमा। वैदिक कालमा जरो गाँसिएको यो परम्परा आधुनिक मथुरा क्षेत्रमा बीसीइको छैटौं शताब्दीमा फैलियो र त्यहाँबाट अन्य भारतीय उपद्वीपका विभिन्न भागमा फैलियो। आज वैष्णव परम्परा भारतमा पाँच ठुला धार्मिक परम्परा मध्येमा पर्छ। अन्य चार परम्परामा शैव (शिव मान्ने), शक्ति (शक्तिलाई मान्ने, दैवीको स्त्री शक्तिमा विश्वास), गणपति (हात्तीको टाउकोधारी देवता गणेश वा गणपतिमा केन्द्रित) र सौर (सौर्य देवता सूर्यमा केन्द्रित) हुन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गीताले हामीलाई अथाह अन्तर्दृष्टि मात्रै प्रदान गरेन, यी कुराहरू जुनसुकै समय र सबै धर्मका लागि समेत ठीक ठहरियो। यहाँ हरेक काममा जोश छ, यो हाम्रो आत्मासँग सम्बन्धित छ। भगवद्‌गीता साक्षात् भगवान् कृष्ण र उनका शिष्य युवराज अर्जुनबिचको संवाद हो। जुन संवाद कुरुक्षेत्रको युद्धभूमिमा भएको थियो। यो क्षेत्र भनको आधुनिक दिल्लीको गंगेटिक समथर भूमि वरिपरि पर्छ। यो अमर संवाद काव्यिक कथाको उत्कर्ष हो। यसलाई योगको पूर्ण विकसित ग्रन्थका रूपमा लिएको हुनाले योगका विद्यार्थीका लागि यो अवश्य पनि महत्त्वपूर्ण छ। वास्तवमा गीता स्वयंले पौराणिक सत्यताहरूको पुनर्व्याख्या दिँदै योग शास्त्र वा योग शिक्षणको बारेमा बताउँछ।

ऐतिहासिक रूपमा भन्नुपर्दा भगवद् गीतालाई उक्त काव्यिक कालमा हिन्दुत्वभित्र प्रचलित विविध रेसाहरूमा रहेको आध्यात्मिक विचारहरूलाई एकीकरण गर्ने जोडदार प्रयासका रूपमा बुझियो। यसले धर्मनिष्ठ पुरेत्याइको यज्ञ सम्बन्धी रीतिरिवाज र पूर्वकालीन उपनिषद्, बौद्ध धर्म एवम् जैन धर्मका भित्री सिर्जनशील शिक्षणहरूबिच मध्यस्थताको कार्य गर्छ। क्रिष्टोफर इशरवुड र स्वामी प्रभवानन्दले अनुवाद गरेको गीताको परिचय दिँदै अल्डोस हक्सलीले आफ्नो पुस्तकमा यसलाई पौराणिक कार्य भनेका छन्। उनले यसलाई सम्भवतः ज्यादै सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गरिएको सर्वकालिक दर्शनको ग्रन्थ भनेका छन्।

परम्परागत धर्म, नैतिक कार्य र अलौकिक तपस्वीका लक्ष्यहरूबिच सन्तुलन कायम राख्नु नै भगवान् कृष्णका गीताको मूल सन्देश हो। कृष्णका अनुयायीहरूको शिक्षणको निष्कर्षलाई यसरी श्लोकहरूमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

शान्ति र ज्ञानोदय प्राप्तिका लागि कृष्ण घोषणा गर्छन्, 'उसले संसार त्याग्नु पर्दैन। जिम्मेवारीहरू त्याग्नुपर्दैन। लेखराज पुरीका अनुसार ऊ युद्धभूमि जान बाध्य भएपनि उसले यसो गर्नुपर्दैन। कर्मको संन्यास आफैंमा राम्रो कुरा हो। तर अहिलेसम्म त्योभन्दा पनि राम्रो भनेको कर्ममा संन्यास हो। यो नै 'कर्महीन कर्म' वा 'कर्ममा निष्कर्म' भन्ने हिन्दु आदर्श हा(पृ.५३, १९८८)। यो नै कर्मको योगको आधार हो। यो संसारको जीवन र आध्यात्मिक जीवन सिद्धान्ततः एकआपसका वैरी होइनन्। यिनीहरूलाई एकसाथ विकास गर्न सकिन्छ र गर्नुपर्छ। यो नै जीवनको एकत्व वा सम्पूर्णताको तङ्कव हो।

कर्मको निवृत्तिद्वारा मानिसले कर्म श्रेष्ठताको आनन्द लिन सक्दैन न त संन्यास मात्रले उसले पूर्णता हासिल गर्न सक्छ।

किनभने एकपल पनि कोही कर्म नगरीकन बस्न सक्दैन। हरेकले थाहै नपाई प्रकृतिका गुणद्वारा कर्म प्राप्त गरिहेको हुन्छ।

जसले कर्मका आफ्ना अंगहरूमा विश्वास गर्छ, उसले आफ्नो मनमा चेतनाका वस्तुहरू सम्झिरहन्छ। यसलाई ढोंगी भनिन्छ। किंकर्तव्यविमूढ व्यक्ति भनिन्छ। हे अर्जुन! त्यो व्यक्ति महान् हो, जसले आफ्नो मनसहित चेतनालाई वशमा राख्छ, कर्मका अवयवसहित कर्म योगप्रति स्वाधीन जहाजमा सफर हुन्छ।

तिमीले जहिले पनि निर्धारित कर्म गर्नैपर्छ। किनकि कर्म निष्कर्मभन्दा प्रधान हुन्छ। कतिसम्म भने निष्मर्कद्वारा तपाईंको शरीरको प्रक्रिया समेत सिद्ध हुँदैन।

रहस्य सबै कार्यका प्राथमिक स्रोतका रूपमा मानव मस्तिष्कमा रहेको हुन्छ। यदि मन शुद्ध, कर्मप्रति आसक्तिरहित छ भने सिपालु खेलाडी नै भएपनि उनीहरूले परास्त गर्न सक्दैनन्। यस्ता कर्म होइन कि आसक्तिले नैतिक कार्यकारण सम्बन्धको नियम तयार पार्छ। यसद्वारा व्यक्ति संघर्षको हरेक नयाँ पुनर्वातको चक्रमा बाँधिन्छ। मन ऐनाजस्तै परिष्कृत बन्छ। आसक्तिको कलंकबाट पूर्णतः मुक्त हुन्छ। जुन चीज वास्तवमा जे हो, त्यसलाई

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कलंक रूपमा प्रकट गरिदिन्छ। र, वास्तवमा जे हो त्यही देखिनु नै उत्कृष्टता हो। त्यही नै आत्मा हो। निपुण योगीजनले जहिले पनि उक्त उत्कृष्ट दृष्टिप्रति आनन्द लिन्छन्।

युद्धमा होमिएका अर्जुन साक्षात् भगवान्को दूरदर्शी सल्लाहबाट आकर्षित भएका थिए, जसमा कृष्णले अर्जुनलाई उच्च तहको नैतिक नियममा रहन जोड दिएका थिए। शक्तिका भोका र भ्रष्ट कौरव शासकहरूले राजगद्दी हडपेका थिए। अर्कोतिर शान्तिप्रिय पाण्डवहरू जनताको ह्रदयमा सौभाग्य, सुखका रूपमा रहेका थिए। पूर्णतः सही र न्यायसंगत हुँदाहुँदै पनि रणभूमिमा उत्रदाँ अर्जुनको मनमा उठेका सन्तापबारे गीताले चित्रण गर्छ। आफ्ना पूर्व गुरुहरू एवम् दाजुभाइका छोराछोरीहरूलाई युद्धभूमिमा विपक्षीका रूपमा देख्दा अर्जुन आफ्नो धनुष उतार्न र राजगद्दीमाथिको कौरवहरूको दाबी सुम्पन तयार भएका थिए। त्यस कारण भगवान् कृष्णले उनलाई अर्को बाटोतिर प्रशिक्षित गराए। कृष्णको यौगिक प्रशिक्षण शान्तिवादभन्दा टाढा र युद्धोत्तेजक बाटोतिर गयो। कोनराड एल्स्टका अनुसार उनको सिकाई एकातिर कमै गरिने जिम्मेवारीभन्दा टाढा र अर्कोतिर बाध्यताको बेवास्तातर्फ गयो (पृ.२२, १९९१)। अन्तिम विश्लेषणमा भगवान् कृष्णले आफ्नो समर्पण नैतिक अधिकारभन्दा परको कदम हुने अपेक्षा गरेका छन्। उनले यसलाई उपदेशका रूपमा विकास गरे र विधिवत् नियम बनाए:

यो योगलाई उपयुक्त हैसियत प्रदान गर्ने काम वास्तवमै कठिन हो। यो जनन योग र कर्म योग मात्र होइन। भक्ति योग पनि हो। यसले मानव जातिको सबै पक्षलाई एकीकृत गर्ने प्रयास गर्दछ र यो सत्जीवनमै मोक्ष प्राप्तिको विशाल उद्योगमा हामीलाई नियुक्त गर्दछ। यही कारण प्राचीन पूर्ण-योगका प्रकारमा कृष्णको मार्गलाई उत्कृष्ट भनेर वर्णन गरिएको हुनसक्छ।

भगवद्गीताले निर्वाणका दुई प्रकारबारे बताउँछ। जसले पूर्णताको क्रमिक दुई चरणका रूपमा ज्यादै यथार्थपरक व्याख्या गरेको छ। ब्रम्ह निर्वाण भनिने पहिलो चरणमा भूधरातलको उन्मूलन गरिन्छ। यसमा योगीजनहरू अविछिन्न स्थान-समयभन्दा पनि माथि पुग्छन् र तिनीहरू आ-आफ्नै मूल प्रकृतिमा निवास गर्छन्। तर यो अवस्था भनेको बहिजाने मायाहीन हो। र दिव्य व्यक्तित्व कृष्ण तिनीहरूबाट अप्रकट नै रहे। निर्वाणको उच्च स्वरूपमा मात्र परम व्यक्तित्वको बोध गरिन्छ, जतिखेर योगीजनहरू भगवान्मा जागृत हुन्छन्।

सबै मोहहरू पूर्णतया परित्यक्त गर्ने व्यक्ति आकांक्षारहित हुन्छन्, 'मेरो' (को विचार) भन्ने भावनारहित हुन्छन्, अहं भावरहित उसले शान्ति प्राप्त गर्छ।

मुक्त योगीजनहरूसहभागी हुने अतीन्द्रिय भक्तिलाई हामी कसरी बुझ्न सक्छौं ? अन्त कतै मैले यस्तो प्रस्ताव राखेको छु।

आत्मा रत्तिभर र भगवान्बिच नित्य रूपमा सुशोभित हुने भक्तिसहित जागृत भएर जो आफ्नो उपस्थिति देखाउँछ त्यो नै अवर्णनीय दैविक सिर्जना हो। समग्रता स्वयं ऊसँग जोडिन्छ। तार्किक मन यस्तो विरोधाभासबाट पछि हट्छ। यसले आधार प्राप्त गर्न असफल हुन्छ , जुन क्षेत्रमा सबै विरोधीहरू एक हुन्छन्। सर्वोच्च परीक्षा सीधा अनुभवमा हुनैपर्छ। यो पर-भक्ति ईश्वरको आवश्यकीय पक्ष हो र यो ईश्वर भित्र र ईश्वरका माध्यमबाट मात्रै बोध गर्न सकिन्छ। यो भक्ति शर्तहीन र उद्देश्यहीन हुन्छ।

मोक्ष-धर्म पढ्ने हो भने सबै प्रकारका शिक्षणहरूको थोरबहुत कुराहरूलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेको स्वरूपमा पाउन सक्छौं। वास्तविक अभ्यासको कुरा गर्दा योगका अधिकारीहरूले काव्यमा आफ्नो उपस्थिति ठोस नैतिक धरातलमा जोड दिएर गरे। उनीहरूले सत्यता, विनम्रता, अहिंसा, गैर स्वत्वात्मकता, सहानुभूतिजस्ता सदाचारको माग गरे। यसले त्यसपछिका योगका लागि आधारशीला खडा गरिदियो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कामुकता, क्रोध, लोभ र भय योगीजनहरूका ठुलो शत्रुका रूपमा चित्रित हुन थाले । साथै सपना र निद्रावस्था, सम्मोह, र मानसिक संग्रहणी (ब्रम्ह) का निर्देशनहरूसमेत आउन थाले । यसमा शङ्का र असन्तोष समेत थपियो । यी सबै आध्यात्मिक मार्गका बाधकहरूका रूपमा लिन थालियो । अन्य विचारणीय अवरोधहरूलाई चाहिँ शक्तिको रूपमा लिइयो । यसलाई सिद्धि वा विभूति भनियो । यसले योगीजनलाई आफ्नो वास्तविक सरोकारबाट टाढा लैजान्छ । जसले आत्मा अहं व्यक्तित्वलाई उचाइमा पुऱ्याउँछ । यी शक्ति भनेका योगीजनको ध्यान अभ्यासद्वारा उत्पादन हुने प्राकृतिक 'बाइप्रोडक्ट' (गौण उत्पादन) हुन् ।

मोक्ष-धर्म गुरुहरूले सही भोजन र उपवासहरूबारे समेत महत्त्वपूर्ण कुराहरू प्रदान गरेका छन् । साथै यौगिक अभ्यासका लागि आवश्यक उचित वातावरणको ज्ञान समेत दिएका छन् । उनीहरूले श्वास नियन्त्रण (प्राणायाम) र शरीरमा सञ्चार हुने जीवनशक्तिका पाँच प्रकार (पञ्च)को मूल्य समेत राम्ररी बुझेका थिए । श्वास नियन्त्रणले क्रमिक अर्न्तमुखी चरणमा प्रवेश गर्नका लागि तयार राख्छ । यो भनेको बाह्य संसारबाट चेतनाहरूलाई प्रत्याहार गरिदिनु हो ।

पूर्व-शास्त्रीय योगका अधिकांश संस्थाहरूले मोक्ष-धर्मलाई निरोध-योग वा निवारण-योगभन्छन् । यो उपागम चैतन्यको विषयवस्तुलाई दृढतापुर्वक अस्वीकार गर्नु हो । भावहरूदेखि विचार, उच्च अभ्याससम्म यस्तो हुन्छ । कतिसम्म भने उत्तमोत्तम आत्मा आफ्नो पूर्ण चमकताका साथ अगाडि फैलिरहँदा पनि यस्तो अस्वीकार देखिन सक्छ । यद्यपि संवेदक निरोध, एकाग्रता र ध्यानलाई योगका प्राथमिक माध्यमका रूपमा लिइन्छ ।

निरोध योग

मोक्ष-धर्ममा चर्चा गरिएको योगको अर्को प्रकार हो, जनना-दीप्ति योग । यसलाई ज्ञान प्रभाको योग समेत भनिन्छ । यो अतिसूक्ष्म वस्तुहरूमा दृढतापूर्वक दीर्घकालीन एकाग्रतामा अवस्थित हुन्छ । उदाहरणका लागि, पाँचवटा वस्तुमध्ये कोही मानिसको ध्यान पहिल्यै एउटामा केन्द्रित हुन्छ । यस्तो आकर्षणलाई मन (मानस)को एकाग्रता वा उच्च मानस (बुद्धि)ले समेत पछ्याउँछ । अथवा योगीजनले शरीरका विभिन्न विन्दुहरू, जस्तै, मुटु, नाभि वा शिर र क्रमशः आत्मा स्वयंमा एकाग्र भएर प्रस्थान गर्न सक्छ । एकाग्रतापूर्ण यस्ता अभ्यासलाई धारणा भनिन्छ ।

एकै शब्दमा भन्नुपर्दा योग मिसावटहीन गहनासरह हो । यो पहिले भित्र जम्मा हुन्छ र त्यसपछि सूर्यका किरणले प्रकाश छरेजस्तै फैलन्छ । अवश्य पनि आत्माको लागि सूर्य ब्रम्हाण्डीय संकेत हो । जुन अभ्यास चमकदार प्रभाको रूपमा रहन्छ । यो आध्यात्मिकताले एकाग्रताका आवश्यकीय यौगिक प्रक्रियाहरूबारे राम्ररी वर्णन गर्दछ । धारणा किरणहरूमा जम्मा हुन्छ वा मस्तिष्कमा घुमिरहन्छ र आफैंभित्रको आत्मामा यिनीहरू केन्द्रित हुन्छन् । यो क्रम त्यतिबेलासम्म चलिरहन्छ जतिबेलासम्म आत्मा भरोसा असीम आनन्द (समाधि)को अवस्थामा अभिव्यक्त हुँदैन र योगीजनका सम्पूर्ण आत्माहरूलाई रूपान्तरण गर्दैन ।

मैत्र्यायणीय –उपनिषद्का षड्-अंग योग

मैत्र्यायणीयबारे ब्रम्हमा पहिल्यै उल्लेख गरिसकिएको छ र यिनीहरू कृष्ण (कालो) यजुर्वेदसँग सम्बन्धित छन् । यिनीहरू भगवान् रुद्रसँगको विशेष सम्बन्ध भएकोले देखिएको थियो । रुद्र पछि शास्त्रीय कालका शिवसँग विलीन भए । अन्य कार्यहरूमध्ये मैत्र्यायणीय पुजारीहरूले शत रुद्रीय खडा गरे । राक्षसहरूबाट सुरक्षित रहनका लागि यो पाठ गरिन्थ्यो । साथै यसलाई ध्यानका लागि समेत प्रयोग गर्न थालियो । मैत्र्यायणीय-उपनिषद् भन्ने शीर्षकले नै लामो समय पछिसम्म यो तिनै ग्रन्थकर्तासँग सम्बन्धित रहेको बुझिन्छ । जब कि यो गुप्त ग्रन्थमा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदिमकालीन यौगिक विद्या अटाएको छ। यसको विद्यमान पाठ सम्भवतः बीसीइको दोस्रो वा तेस्रो शताब्दीसम्म पनि रचिएको थिएन। यो उपनिषद्को खण्डले मैत्रेय उपनिषद्को नामबाट स्वतन्त्र ग्रन्थको विकास गर्छ। यो दक्षिणी भारतमा विकास भएको हुनुपर्छ।

मैत्र्यायणीय-उपनिषद् राजा बृहद्रथको कथासँगै शुरु हुन्छ। बृहद्रथलाई महाभारतमा मगध राज्यको शासक र शिवका निष्ठावान् पूजक भनेर सम्झिइन्छ। स्वामी निरजानन्द सरस्वतीका अनुसार उनका छोरालाई शासकको रूपमा ल्याएपछि कथा अघि बढ्छ। अनि राजा बृहद्रथ आफ्नो राज्य छोडेर तपस्याका लागि जंगलतिर लाग्छन् (पृ.२९, २००३)। अचल भएर तपस्या गरेको एक हजार दिनपछि उनको शास्त्र आकाशियो र सूर्यतिर एकटकले केन्द्रिकृत भयो। अनि उनमा साङ्ख्य पारंगत आत्मबोध भएको सवार भयो। बृहद्रथलाई गुणवान् उपदेशकको रूपमा पाउँदा साङ्ख्य उनैमा प्रकट भए। आत्माका दुई प्रकारको रहस्य- मौलिक आत्मा (ब्रम्हमा भूत आत्मा लेखिएको) वा अहं व्यक्तित्व र उत्तमोत्तम आत्मा, सहित साङ्ख्य प्रकट भए।

मैत्र्यायणीय-उपनिषद् अहिलेसम्म पनि विशेष छ। यसले केन्द्रीय प्रणाली (सूक्ष्म-न-नदि) बारे उल्लेख गर्छ, जसले शरीरको अक्ष विकास गर्दछ। यहीभित्र मेरुदण्डको स्तम्भदेखि शिरको सम्राट् र त्यहाँभन्दा पनि धेरै परसम्म जीवनशक्ति (प्राण) रहेको हुन्छ। यो प्रक्रियामा श्वास, मन र पवित्र शब्द ॐलाई सँगसँगै सम्पादित गरिन्छ। अनि साङ्ख्यले अज्ञात रचनाकारका दुईवटा श्लोक उद्धृत गर्दछ। जसअनुसार योग भनेको श्वास र ॐ शब्दको युक्तता हो। अथवा श्वास, मन र चेतनाको जोडाइ हो।

यो ग्रन्थमा थुप्रै चित्ताकर्षक विचारहरू, अभ्यासका लागि संकेतहरू समाविष्ट छन्। यसले योगको आगामी उन्नत विकासलाई लक्षित गर्छ। जुन पतञ्जलिको शास्त्रीय सूत्रीकरणका लागि ठुलो धरातल तयार गऱ्यो।

माण्डूक्य-उपनिषद्को अस्पर्श योग

काव्यिक कालदेखिका थुप्रै उपनिषद्हरू छन्। त्यसमा ईशा, मुण्डको, प्रश्न र माण्डुक्य बढी प्रचलित हुन्। काव्यिक कालको विशिष्टतासहित साङ्ख्य योग परम्परासँग यी उपनिषद्हरूको प्रत्यक्ष सम्बन्ध भने छैन। तर वेदान्तिक अद्वैतवादको मूलधारसँग भने सम्बन्धित छ (जुन जनना योगको स्वरूप हो)। यहाँभने माण्डुक्य उपनिषद्को बारेमा मात्र चर्चा गरिनेछ। यसलाई अलग गर्न उचित हुन्छ। किनभने यसले पारंगत गौडपादलाई आफ्नो प्रिय माण्डुक्य कारिका रचना गर्न उत्प्रेरित गऱ्यो। यसलाई आगम-शास्त्रको नामले समेत चिनिन्छ। गौडपाद शङ्कराचार्यका परम-गुरु थिए। शङ्कराचार्य भारतीय उग्र अद्वैतवाद परम्परा वेदान्तका प्रसिद्ध दार्शनिक हुन्। परम-गुरु भनेर यसको अर्थ यो हुनसक्छ कि गौडपाद शङ्करका गुरु गोविन्दका समेत गुरु थिए। अथवा यस्तो पनि हुन सक्छ कि शङ्कराचार्यको वंश परम्परामा उनी मूल गुरु थिए, जसप्रति शङ्कराचार्य ठुलो श्रद्धा राख्थे। गौड-पादबारे विश्वासिलो स्रोत केही पनि छैन। नवौ शताब्दीको वेदान्त विद्वान् आनन्दगिरिले शङ्कराचार्यको रचना माण्डूक्य-करिकामा एउटा टिप्पणी (टीका) लेखे। त्यसमा आनन्दगिरिले गौडपादले भगवान् नारायणप्रति समर्पित हुने पवित्र स्थल बद्रिका आश्रममा तपस्या गरेको बताएका छन्। नारायणले नै गौडपादलाई अद्वैतवादिताको पाण्डित्य घोषणा गरेका थिए।

माण्डूक्य-कारिका विचारहरूको एउटा महान् दार्शनिक प्रतिपादन हो, जुन उपनिषद्मा समेत त्यही नाममा पाइन्छ। वास्तवमा गौडपादको कार्यलाई अद्वैतवादको औपनिषदिक आत्मतङ्कवज्ञानको प्राचीन सुव्यवस्थित वर्णनको रूपमा लिइन्छ। माण्डूक्य उपनिषद्मा के भनिएको छ भने यदि कसैले १०८ वटै उपनिषद्हरू अध्ययन गर्न

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सक्दैन भने अझै उसले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ । यदि ऊ माण्डुक्यभित्र छिरेमा उसले मुक्ति पाउँछ । किनभने माण्डूक्यमा औपनिषदिक विद्याको सारांश समेटिएको छ।

जम्मा १२ वटा श्लोकहरू समेटिएको सिंगो माण्डुक्य-उपनिषद् पवित्र शब्द ॐको गुप्त प्रतीकात्मकताको वर्णन हो। साधारणतया यो प्राचीन मन्त्र तीन एकाइमा संरचित भएको मानिन्छ। ती हुन्, अ, उ, म। यी प्रतीकात्मक रूपमा चैतन्यको तीन आधारभूत अवस्थासँग सम्बन्धित छन् । ती चार आधारभूत अवस्था हुन्, जागृत, स्वप्निल, निद्रावस्था र उत्तमोत्तम अवस्था। यसलाई चौथो (चतुर्थ-तुरीय) भनिन्छ। गौडपादको रचनाले यसको थप व्याख्या गर्छ। उनले अमूर्त योग (अशं योग) को अवधारणा विकास गरे। स्पर्शको अर्थ हो 'छुनु' वा 'सम्पर्क'। र, अस्पर्शको शाब्दिक अर्थ हुन्छ, 'यस्तो वस्तु जुन स्पर्श वा सम्पर्कबाट मुक्त हुन्छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा जुन चीज अमूर्त हो र त्यससँग सम्बन्ध राखिराख्नु पर्दैन (संसार)। यो योग भनेको उग्र सुधारवादी अद्वैतवादी अभ्यासकर्ताका लागि हो जो आन्तर्यमा र आत्मामा चिरस्थायी हुन्छ। यसमा कथित वस्तुगत संसारसँगको सम्मिश्रण र सम्पर्कबाट टाढै रहिन्छ।

उच्चतम स्वरमा चाहिँ अस्पर्श योग जनना योगकै समानार्थी हो । यसप्रकारले यहाँ अस्पर्श योगले उपनिषद्हरूको सिंगो अद्वैतवादी परम्पराको सर्वोच्चतालाई प्रतिनिधित्व गर्छ। शङ्कराचार्यको सिपालु हातमा परेर यो बौद्ध परम्पराको ठुलो प्रतिस्पर्धी बन्यो। साथै पतञ्जलिको योग विचारधाराको समेत प्रतिस्पर्धी छ।

निष्कर्ष

उक्त लेखले योग र सनातन परम्परा एक अर्काका परम्परा रहेको तथा योग एक साधनाको माध्यम भन्दा पनि सनातन जीवनशैली रहेको कुरा प्रस्ट पारेको छ । वर्तमान जीवनमा योगलाई एक साधन बनाइए पनि सनातन परम्परामा योग जीवनशैली नै थियो र प्रमुख आध्यात्मिक व्यक्तित्व र ग्रन्थ विश्लेषणबाट उक्त कुरा स्थापित पनि भएको छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

मुकुन्दानन्द, स्वामी (२०१३ *भगवद्गीताः भगवान्को गीत*। जगद्गुरु कृपालुजी योग।

विवेकानन्द, स्वामी (१९८४)। *संक्षिप्त योग वाशिष्ठ*। न्यूयोर्क स्टेट विश्वविद्यालय।

पुरी, लेखराज (१९८८)। *रहस्यवादः आध्यात्मिक यात्रा*। राधा स्वामी सत्सङ्ग।

एल्स्ट, कोनराड (१९९१)। *आयोध्या र त्यसपछाडि*। भ्वाइस अफ इन्डिया।

निरजनान्द सरस्वती, स्वामी (२००२)। *योग दर्शनः योग उपनिषदहरू*। योग पब्लिकेशन ट्रस्ट।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्मशास्त्रमा वर्णित प्रायश्चित्तका प्रमुख साधनहरू

डा. वासुदेव खनाल
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

वैदिक संहितादेखि लिएर स्मृतिग्रन्थहरूका साथ पछिल्ला निबन्ध ग्रन्थहरूमा पनि मानव जीवनका कर्तव्याकर्तव्यका विभिन्न पक्षको विवेचना गरिएको सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा धर्मशास्त्रमा वर्णित प्रायश्चित्तको वर्णनका साथै त्यसका प्रमुख साधनहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ। ज्ञात वा अज्ञात रूपमा गरिएको अपराध या दुष्कर्मजनित दोष परिमार्जनलाई सामान्यतया प्रायश्चित्त भनिन्छ। वैदिक साहित्यदेखि लिएर सूत्र, स्मृति तथा परवर्ती संस्कृत साहित्यमा प्रायश्चित्तको स्वरूपका सम्बन्धमा विशेष वर्णन गरिएको पाइन्छ। शास्त्रकारहरूले प्रायश्चित्तका विभिन्न साधनहरू रहेको उल्लेख गरेका छन्। जसअनुसार पश्चात्ताप (अनुताप), प्राणायाम, तप, होम, जप, दान, व्रत, तीर्थयात्रा, भिक्षाटन र स्वाध्याय प्रायश्चित्तका प्रमुख साधन हुन्। प्रस्तुत लेखमा व्याख्या र विश्लेषण विधिद्वारा यी साधनहरूका बारेमा विशद् विवेचना गरिएको छ।

मानवको सहज प्रवृत्ति सांसारिक विषयमा हुन्छ नै जसले गर्दा समय-समयमा कामक्रोधादि भावनाबाट ग्रसित भएर अनेकौं निषिद्ध कर्म गर्छ। यसरी बेलाबेला मानिसबाट हुने पापकर्मबाट मनोवृत्तिलाई निर्मल तुल्याउनका लागि तथा मानिसलाई सन्मार्गतर्फ अभिप्रेरित गर्नका लागि स्मृतिशास्त्रमा प्रायश्चित्तको विधान गरिएको हो। श्रुति अर्थात् वेदमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्थाको विस्तृत रूप नै स्मृतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्था हो। प्रायश्चित्तको अर्थ आफूले गरेको पापको संशोधन तथा भविष्यमा त्यस्तो प्रकारको पाप नगर्ने प्रण हो। शास्त्रमा नगर्नका लागि निर्देश गरिएका कुरा गर्नु नै पाप हो, जसको निर्णय स्मृतिशास्त्रद्वारा नै गर्ने गरिन्छ। यदि कसैले पाप गरेर त्यसको संशोधन तथा प्रायश्चित्त गरेन भने उसले दारुण नरकको यातना भोग गर्नै पर्दछ। प्रस्तुत लेखमा गरिएको अनुशीलनबाट शास्त्रकारले मानवलाई कठोर नरकभोगबाट बचाउनका लागि तथा कठिन यातनालाई सरल बनाउनका लागि विहिताकरणजन्य तथा निषिद्धाचरणजन्य प्रत्यवाय रूप प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरेका हुन् भन्ने कुरा निष्कर्षित हुन्छ।

शब्दकुञ्जी - धर्मशास्त्र, प्रायश्चित्त, प्रत्यवाय, वेदविहित, सदाचार, स्वाध्याय।

लेखको समस्या र उद्देश्य- *सहज सांसारिक जीवन बिताउने क्रममा मानिसबाट हुने पापकर्मबाट परिशुद्ध तुल्याउन स्मृतिशास्त्रमा प्रायश्चित्तको विधान गरिएको हो। स्मृतिशास्त्रहरूमा यस्तो विधान केकस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा नै प्रस्तुत लेखको मूल समस्या हो साथै सोही प्रश्नको उत्तर खोज्नु नै यसको उद्‌देश्य हो।*

अध्ययन विधि- प्रस्तुत लेख मूलतः वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिमा आधारित छ। सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय विधिलाई अपनाइएको छ।

विषयप्रवेश

संसारमा जति पनि प्राणीहरू रहेका छन् ती सबैको चाहना सुख नै हो। यो सृष्टिको नियम पनि हो। शास्त्रीय मान्यताअनुसार संसारमा लाखौं प्राणीहरू रहेका छन् ती लाखौं प्राणीहरूमध्ये मनुष्य यस्तो योनि हो जसमा उत्पन्न भएर पुण्यकर्मको माध्यमबाट सुख साधनको उपार्जन तथा मोक्ष पनि प्राप्त गर्न सक्दछ। अन्यान्य योनिमा प्राणीहरूको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मको क्षयमात्र हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ। मनुष्य योनि बाहेक सुखदुःखको साधनभूत पुण्यापुण्यकर्मको उपार्जन अन्य कुनै पनि योनिमा हुन सक्दैन। यही कारणले महर्षिहरूले मनुष्य योनिलाई श्रेष्ठ मानेका छन्। सोही सन्दर्भमा मनुले भनेका छन्-भौतिक पदार्थहरूमध्येमा प्राणी श्रेष्ठ हुन्छन्, प्राणीहरूमध्ये बुद्धिजीवी अर्थात् बुद्धिपूर्वक जीवनयात्रा सञ्चालन गर्ने श्रेष्ठ हुन्छन्, बुद्धिजीवी प्राणीहरूमध्ये मनुष्य श्रेष्ठ हुन्छन्, मनुष्यहरूमध्येमा पनि ब्राह्मण श्रेष्ठ हुन्छन्। ब्राह्मणहरूमध्येमा पनि जो विद्वान् छन् ती श्रेष्ठ हुन्छन्, विद्वान्हरूमध्येमा पनि कृतबुद्धि अर्थात् विद्यानुरूप बुद्धिको स्थिति भएका श्रेष्ठ हुन्छन्, कृतबुद्धिमा पनि कर्ता अर्थात् विद्या अनुकूल काम गर्ने श्रेष्ठ मानिएका छन् भने कर्ताहरूमध्येमा पनि ब्रह्मज्ञानीलाई श्रेष्ठ मानिएको छ।[1] योगीश्वर याज्ञवल्क्यले पनि यही कुराको उल्लेख गरेका छन्। उनका अनुसार ती ब्राह्मणहरूमध्ये पनि जो श्रुतिको अध्ययन र अनुशीलन गर्दछन् तिनीहरू श्रेष्ठ मानिन्छन्, श्रुतिको अध्ययन एवम् अनुशीलन गर्नेहरूमध्येमा पनि जो त्यसलाई व्यवहारमा उतार्दछन् उनीहरू श्रेष्ठ मानिन्छन् र तिनीहरूमध्येमा पनि जो आध्यात्मविद् छन्, उनीहरू श्रेष्ठ मानिन्छन्।[2] जबसम्म आफूले अध्ययन गरेको विद्यालाई व्यवहारमा उतार्न सक्दैन, तबसम्म उसको विद्या एवम् तपस्या अधूरो रहन्छ। केवल विद्या या तपले मात्र सुपात्र हुन सक्दैन। जो वेदविहित सदाचार परायण, विद्या एवम् तपस्याले युक्त छ त्यही नै वास्तविक पात्र हो भन्ने याज्ञवल्क्यको धारणा रहेको छ।[3] मानिसले जानेर होस् या नजानेर विभिन्न पापकर्महरू गरिरहेको हुन्छ। त्यस्ता पापी एवम् महापापीहरू नरकको भोग भोगिसकेपछि मनुष्य योनिमा आउँछन् भनिएको छ।[4] यसरी मनुष्य योनिमा आउँदा महापापी, ब्रह्महत्यारा, क्षयरोगी, परस्त्री हरण गर्ने, ब्राह्मणको धन हरण गर्ने आदिले ब्रह्मराक्षसका रूपमा जन्म लिन्छन् भनिएको छ। यस्तो हुनुको कारण शास्त्रमा बताएको नगर्नाले र गर्न हुँदैन भनिएको कुरा गर्नाले तथा इन्द्रियहरूको निग्रह नगर्नाले हो भनिएको छ।[5] यसरी शास्त्रमा गर्नका लागि निर्देश गरिएका कर्म नगर्ने र शास्त्रमा नगर्न भनिएका कर्म गर्ने व्यक्तिले प्रायश्चित्त गर्नुपर्दछ। त्यही प्रायश्चित्त र प्रायश्चित्तका साधनका सम्बन्धमा यहाँ सङ्क्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

प्रायश्चित्त

प्रायश्चित्त शब्द प्रायः र चित्त पदका साथ समास भएर सुट् आगमको योगबाट बन्दछ।[6] प्रायश्चित्त शब्दको व्याख्याका सम्बन्धमा अङ्गिराको वचन अत्यन्त सान्दर्भिक र उपयुक्त देखिन्छ। उनले प्रायःको अर्थ 'तप' र चित्तको अर्थ 'निश्चय' गरेका छन्। त्यही तप र निश्चयको जोडबाट नै प्रायश्चित्त शब्द बनेको उनको भनाइ छ।[7] जानेर होस् या नजानीकन गरिएको अपराध या दुष्कर्मजनित दोष परिमार्जनलाई सामान्यतया प्रायश्चित्त भनिन्छ। वैदिक साहित्यदेखि लिएर सूत्र, स्मृति तथा परवर्ती संस्कृत साहित्यमा प्रायश्चित्तको स्वरूपका सम्बन्धमा सुविस्तृत वर्णन गरिएको पाइन्छ। धर्मशास्त्रीय ग्रन्थमा कामकृत र अकामकृत गरी दुई प्रकारका पाप हुने कुराको वर्णन गरिएको छ। अकामकृत पापलाई प्रायश्चित्तको माध्यमबाट नष्ट गर्न सकिन्छ तर कामकृत पाप प्रायश्चित्तको माध्यमबाट हटाउन सकिँदैन भन्ने कतिपय स्मृतिकारको मत रहेको छ।

---

१. भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
ब्रह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ मनुस्मृति, १.९६-९७।

२. सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः। तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः। याज्ञवल्क्यस्मृति, १.१९९।

३. न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, १.२००।

४. महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्य दारुणान्। कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२०६।

५. विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२१९।

६. अष्टाध्यायी, पाणिनि, ६.१.१५७।

७. प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥ अङ्गिरा, पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्ताध्याय, पृ.२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसले पाप गरेका छन् र मैले पाप गरेको छु भन्ने थाहा पाएका छन् तर प्रायश्चित्त गर्दैनन् भने ती रौरवादि नरकमा जान्छन् भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ। खास गरेर महापातकी ब्रह्महत्यारा, सुन चोरी गर्ने, रक्सी खाने र गुरुपत्नी गमन गर्ने गरी चार प्रकारका महापातकी भनेर स्मृतिशास्त्रमा निर्देश गरिएको छ। यी चार प्रकारका महापातकीहरूका साथ एकवर्षसम्म सँगै बस्यो भने त्यो पनि महापातकी हुन्छ[८] भन्दै उपपातकी आदिको वर्णनका साथै मानिसले जीवनमा गर्ने र गर्न सक्ने अनेक किसिमका पापहरूको प्रायश्चित्तस्वरूप विभिन्न व्रत तथा उपासनाहरूको वर्णन पनि स्मृतिशास्त्रमा गरिएको छ। महापातक, उपपातक, अनुपातक आदि अनेक वर्गमा पापलाई विभाजन गरिएको छ। विशेष किसिमका पापको प्रायश्चित्तका सम्बन्धमा स्मृतिशास्त्रमा विशेष वर्णन गरिएको छ। जसमध्ये केही प्रायश्चित्तका साधनहरूका सम्बन्धमा यहाँ सङ्क्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

प्रायश्चित्तका साधनहरू

जानेर होस् या नजानेर मानिसले विभिन्न किसिमका पापकर्महरू गरिरहेको हुन्छ र त्यसको प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने विधान स्मृतिशास्त्रमा गरिएको छ। एक किसिमको पापबाट मुक्त हुनका लागि अनेक प्रकारका उपायहरूको वर्णन स्मृतिकारहरूले गरेका छन्। कुनै किसिमको पाप गरेको व्यक्तिले प्रायश्चित्त नगरेसम्म उसलाई समाजमा घुलमिल हुने अधिकार शास्त्रले दिएको छैन। कतिपय यस्ता पाप पनि हुन्छन् जुन पापका सम्बन्धमा पाप गर्ने व्यक्तिलाई बाहेक अन्य कसैलाई थाहा पनि हुँदैन। यस्ता किसिमका पापबाट पनि व्यक्ति मुक्त हुन नसक्ने कुराको वर्णन श्रुति, स्मृति एवम् पुराणादि ग्रन्थहरूमा गरिएको छ। जसअनुसार वेदमा बताइएको नित्यकर्मलाई अतिक्रमण गरेको अवस्थामा तथा स्नातक व्रत उल्लङ्घन भएको अवस्थामा एक दिन निराहार रहनु नै प्रायश्चित्त हो।[९] मनुले तपस्या गर्ने इच्छुक ब्राह्मणले सदा वेदाभ्यास गर्न निर्देश गर्दै ब्राह्मणका लागि वेदाभ्यासभन्दा ठुलो तपस्या नभएको बताएका छन्।[१०] यस्तै विद्वान्को पवित्रता क्षमाबाट हुन्छ भन्ने कुरा मनुले पनि बताएका छन्।[११] वसिष्ठले काल, अग्नि, मन, तुष्टि, जल र मनन गरी छ प्रकारका शुद्धि रहेको बताएका छन्।[१२] मनुले ज्ञान, तपस्या, अग्नि, आहार, माटो, मन, पानी, उपलेपन, वायु, कर्म, सूर्य र काल अशुद्ध प्राणिका शुद्धिका कारण भएको बताएका छन्।[१३] प्रच्छन्न पापले युक्त व्यक्ति जपबाट र वेदको परमार्थलाई जान्नेहरू तपस्याबाट शुद्ध हुने कुराको उल्लेख मनुले गरेका छन्।[१४] यस्तै शरीरको शुद्धि पानीबाट, मनको शुद्धि सत्यबाट, जीवात्मा ब्रह्मविद्या र तपस्याबाट र बुद्धिको शुद्धि ज्ञानबाट हुने कुराको उल्लेख मनुले पनि गरेका छन्[१५]। यही क्रममा शास्त्रकारहरूले प्रायश्चित्तका विभिन्न साधनहरू रहेको उल्लेख गरेका छन्। जसअनुसार पश्चात्ताप (अनुताप), प्राणायाम, तप, होम, जप, दान, व्रत, तीर्थयात्रा, भिक्षाटन र स्वाध्याय प्रमुख रहेका छन्। जसका सम्बन्धमा यहाँ सङ्क्षिप्त रूपले उल्लेख गरिएको छ।

---

८. ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः। एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२२७।

९. वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे। स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्॥मनुस्मृति, ११.२०३।

१०. वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्तन् द्विजोत्तमः। वेदाऽभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते॥ मनुस्मृति, २.११६।

११. क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वान्सो। मनुस्मृति, ५.१०७।

१२. कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यवलेखनम्। अविज्ञातं च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते॥ अपरार्क, पृ.९२८।

१३. ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन् मनोर्वायुपाञ्जनम्। वायुः कर्माऽर्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम्॥ मनुस्मृति, ५.१०५।

१४. प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः॥ मनुस्मृति, ५.१०७।

१५. अभिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति। विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति॥ मनुस्मृति, ५.१०९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पश्चात्ताप (अनुताप)

आफूले गरेको दुष्कर्मप्रति आफैलाई धिक्कार्नु पश्चाताप या अनुताप हो । मनुका अनुसार व्यक्तिले आफूले गरेको दुष्कर्मप्रति आफैलाई जति घृणा गर्दछ त्यति नै उसको शरीर ऊ द्वारा गरिएको पापबाट मुक्त हुन्छ अर्थात् पाप गर्ने व्यक्तिले आफ्नो मनले जसरी आफ्नो नराम्रो कर्मको निन्दा गर्दछ त्यसरी नै उसको त्यो शरीर अधर्मबाट छुट्दै जान्छ ।[१६] मानिसले पाप गरिसकेपछि त्यो पापकर्मका लागि अनुताप या पश्चाताप गर्दछ र आगामी दिनमा यस्तो दुष्कर्म कहिल्यै पनि गर्ने छैन भनी आफूलाई प्रतिबद्ध बनाउँछ भने त्यो पवित्र बन्दछ भन्ने कुरा पनि मनुले बताएका छन् ।[१७] मनुले आफूले गरेको पापका सम्बन्धमा सार्वजनिक रूपमा बताउनाले, मैले यस्तो दुष्कर्म गरें मलाई धिक्कार छ भनेर भन्ने त्यसको समनका लागि वेदादि पाठ गर्ने तथा आफ्नो क्षमताअनुसार दान गर्ने व्यक्ति उक्त पापबाट मुक्त हुने कुरा पनि बताएका छन् ।[१८] जुन पापी मनुष्यले आफूले आफ्नो जीवनमा गरेको पापका सम्बन्धमा सबैलाई बताउँछ काँचुलीबाट सर्प मुक्त भएजस्तै मानिस पनि पापबाट मुक्त हुन्छ भन्ने कुरा पनि मनुले बताएका छन् ।[१९] यसरी आफूले गरेको पाप सार्वजनिक रूपमा व्यक्त गर्नु भनेको आगामी दिनमा मैले यस्तो कर्म गर्ने छैन भनेर प्रतिबद्धता जनाउनु पनि हो ।

प्राणायाम

विभिन्न स्मृति एवम् धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा मानिस आफूले गरेको पापबाट मुक्त हुनका लागि प्राणायामको निर्देश पनि गरिएको छ । प्राणायामको सामान्य अर्थ प्राणहरूको विस्तार हो । योगशास्त्रमा यसको विशेष व्याख्या र विश्लेषण गरेको पाइन्छ । महर्षि पतञ्जलिले सामान्य श्वासप्रश्वासको गति विच्छेदलाई प्राणायाम भनेका छन् ।[२०] विभिन्न धर्मसूत्रकार र स्मृतिकारहरूले प्राणायामलाई पनि प्रायश्चित्तको एक साधन मानेका छन् । बौधायनले योगको माध्यमबाट तत्त्वज्ञान, धर्मज्ञान तथा सबै प्रकारका गुणहरू प्राप्त हुने बताएका छन् । उनले सधै योगाभ्यासमा लागेर प्राणायाम गर्न निर्देश पनि गरेका छन् । प्राणायामको माध्यमबाट मानिस कपाल(रौं)को अन्त्यसम्म र नङको अग्रभागसम्म तपश्चरणले युक्त हुन्छ । प्राणवायुको निरोधबाट वायु उत्पन्न हुन्छ र त्यही वायुबाट अग्निको उत्पत्ति हुन्छ । यस्तै अग्निबाट जल उत्पन्न हुन्छ र यी तीनबाट मानिसको सूक्ष्म शरीर या अन्तरात्मा शुद्ध हुन्छ भन्ने कुरा बौधायनले बताएका छन् ।[२१] बौधायनले प्राणायामको प्रमाण बताउँदै भनेका छन्-प्राणवायुलाई रोकेर ओंकार तथा सिरस्का साथ गायत्री मन्त्र तीनपटक जप गरेपछि एक प्राणायाम हुन्छ ।[२२] व्याहृतिका साथ सोह्र प्राणायाम एकवर्षसम्म गरेको अवस्थामा भ्रूणहत्या जनित दोषबाट पनि मुक्त हुने कुराको उल्लेख पनि बौधायनले गरेका छन् ।[२३] प्रत्येक दिन सातवटा व्याहृति एवम् ॐकार सहित गायत्रीमन्त्रका साथ प्राणायाम गर्नाले भ्रूणहत्या जनित पापबाट एक महिनामा पवित्र हुने कुराको उल्लेख मनुले पनि गरेका छन् ।[२४] जानीबुझीकन आफ्नो वीर्यस्खलन गर्ने

---

१६. यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हीति । तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ मनुस्मृति, ११.२२९।

१७. कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ मनुस्मृति, ११.२३० ।

१८. ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च । पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ मनुस्मृति, ११.२२७ ।

१९. यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते । तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ मनुस्मृति, ११.२२८ ।

२०. तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोः । गतिविच्छेदः प्राणायाम । योगसूत्र, द्वितीयपाद ।

२१. अवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनः पुनः । आकेशान्तान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥
निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते । तापेनाऽऽपोऽधिजायन्ते ततोऽन्तश्शुद्ध्यते त्रिभिः ॥ बौधायन धर्मसूत्रम्, ४.१.२५ । बौधायनधर्मसूत्रम् ४.१.२८ ।

२२. सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्चते ॥ बौधायनधर्मसूत्रम्, ४.१.२९ ।

२३. सव्याहृतिकास्सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासान्पुन्त्यहरहः कृताः ॥ मनुस्मृति,११.२४८ ।

२४. सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यक्तिले एकहजार गायत्री जपका साथ तीन प्राणायाम गरेपछि मुक्त हुने कुरा महर्षि पाराशरले उल्लेख गरेका छन्।[२५] उपर्युक्त विषयवस्तुको विवेचनबाट प्राणायामको माध्यमबाट विभिन्न किसिमका पापबाट पनि मानिस मुक्त हुन सक्दछ। व्यक्तिले प्राणवायुलाई रोकेर व्याहृति एवम् ओंकारका साथ मनैबाट गायत्री आदि जप गरेको अवस्थामा उसको अन्तरात्मा शुद्ध हुन्छ। उसले आगामी दिनमा गर्ने कर्म पनि राम्रा गर्दछ, वचनले पनि उसले कसैलाई नराम्रो बोल्दैन। वास्तवमा भन्ने हो भने मन सबै इन्द्रियहरूको स्वामी पनि हो भने प्राणलाई मनको स्वामी मानिएको छ। प्राण नियन्त्रित भएको अवस्थामा मन पनि नियन्त्रित एवम् संयमित हुन्छ। दुष्कर्मजन्य जो दुस्संस्कार मनमा दृढ भएको अवस्थामा प्राणायामको अनुष्ठानबाट सबै क्षीण हुन्छन् र व्यक्ति शुद्धः अन्तःकरणले युक्त हुन्छ। यसर्थ प्राणायाम भनेको चित्तवृत्तिलाई शान्त गर्नमा श्रेष्ठ साधन हो। यसर्थ प्राणायाम गरेको अवस्थामा चित्तमा रहेका दुषित वृत्तिहरू शान्त बन्दछन् भने उसको चित्त निर्भय बन्दछ। तसर्थ प्राणायामलाई प्रायश्चित्तको साधन मानिएको हो।

तप

धर्मसूत्र एवम् स्मृतिशास्त्रमा 'तप' लाई प्रायश्चित्तको साधनका रूपमा वर्णन गरिएको छ। तपको सामान्य अर्थ ब्रह्मचर्य, सत्यभाषण, त्रिकाल स्नान, स्नानपछि धोएर निचोरिएका वस्त्र लगाउनु, भुइँमा सुत्नु, भोजन त्याग आदिलाई भनिएको छ। यस्तै अहिंसा, चोरी नगर्नु, गुरुको सेवा, एकवस्त्र धारण आदिलाई पनि तप भनिएको छ। योगदर्शनमा तपको परिभाषा गर्दै भनिएको छ- सुख-दुःख, मान-अपमान, सर्दी-गर्मी आदि द्वन्द्वलाई सहन सक्ने क्षमता राख्नु तप हो। कृच्छ्र एव चान्द्रायण आदि व्रतहरूको अनुष्ठानलाई पनि तप भनिएको छ। बौधायनका अनुसार ब्रह्मचर्य, सत्यवचन, प्रतिदिन तीनपटक स्नान(विहान, दिउसो र साँझ), चिसा वस्त्र लगाउनु(जबसम्म शरीरकै तापले सुक्दैनन्), अहिंसा, अस्तेय(कसैको सम्पत्तिमा आँखा नलगाउनु), गुरुको सेवा एवम् उपवासलाई तप भनिएको छ।[२६] गौतमले अहिंसा, अस्तेय, गुरुशुश्रूषालाई छोडेर बौधायनले बताएको कुरालाई तप भनेका छन्।[२७] बौधायन र गौतमले पापको स्वरूपअनुसार तपको विधि बताएका छन्। उनले एकवर्ष, छ महिना, चार महिना, दुई महिना, एक महिना, चौबीस दिन, बाह्र दिन, छ दिन, तीन दिन, एक दिन र एक रातको तपको पनि उल्लेख गरेका छन्।[२८] गौतम एवम् बौधायनले ठुला-ठुला पापका लागि धेरै तप र साना-साना पापका लागि थोरै तपको उल्लेख पनि गरेका छन्।[२९] मनुष्यको सुखको जरो तप हो र त्यो सुख तपमा मात्र स्थिर रहन्छ र त्यो सुखको अन्तिम लक्ष्य पनि तप नै हो यस्तो महर्षिहरूको विश्वास रहेको छ र यो संसारको मूल आधार नै तप हो भन्दै विज्ञ विद्वानूले तपलाई नै यो संसारको मध्य एवम् अन्त्य पनि हो भन्नुको साथै देवता एव मनुष्यहरूको सुख पनि तपकै कारण प्राप्त हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख गरेका छन्।[३०] मनुले ब्राह्मणको तप भनेको ज्ञान हो, प्रजाको रक्षण नै क्षत्रियको तप हो यस्तै कृषि तथा व्यापार गर्नु वैश्यको तप हो एवम् शूद्रको तप भनेको अन्य वर्णको सेवा गर्नु हो भनेका छन्।[३१] इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सक्षम ऋषिमहर्षिहरू फल, मूल एवम् वायुको भक्षण गर्दै तपस्याद्वारा नै सम्पूर्ण चराचरले युक्त तीनवटै लोकको

---

२५. गृहस्थः कामतः कुर्यौद्रेतसः स्खलनं यदि। सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामस्त्रिभिः सह॥ पराशरस्मृति, १२.६।

२६. अहिंसा सत्यमस्तेयं सवनेषूदकोपस्पर्शनमार्दवस्त्रताऽधारयिताऽनाशक इति तपांसि। बौधायनधर्मसूत्रम्, ३.१०.१४।

२७. ब्रह्मचर्य सत्यवचनं सवनेषूदकोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्राऽधशयिताऽनाशकइतितपांसि। गौतमधर्मसूत्रम्। ३.१.१५।

२८. संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहाष्डहस्त्रऽहोरात्रमेकाह इति कालाः। बौधायनधर्मसूत्रम्, ३.१०.१६।
गौतमधर्मसूत्रम्,३.१.१७।

२९. एतान्यनादेशे क्रियेरननेनस्सु गुरूषु गुरूणि लघुषु लघूनि॥ गौतमधर्मसूत्रम् ३.१.१८। बौधायनधर्मसूत्रम्,३.१०.१६।

३०. तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम्। तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः॥ मनुस्मृति, ११.२३४।

३१. ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्॥ मनुस्मृति, ११.२३५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शन गर्न समर्थ हुन्छन् भन्ने कुरा पनि मनुले उल्लेख गरेका छन् ।[३२] सबै प्रकारका औषधिहरू, निरोगिता, विद्याप्राप्ति, देवताहरूको अनेक प्रकारको स्थिति यी सबै तपस्याद्वारा नै सिद्ध हुन्छ किनभने ती सबैको एकमात्र साधन तपस्या नै हो भन्ने कुरा पनि मनुले बताएका छन् ।[३३] यो संसारमा जति पनि कठिनताले प्राप्त हुने दुर्लभ पदार्थ, दुर्गम स्थान तथा दुष्कर वस्तुहरू छन ती सबै तपसाध्य छन् । यही कारणले अनेक महापात गर्ने व्यक्ति र अन्य अवशिष्ट उपपातकादि अनुचित कार्य गर्ने व्यक्ति पनि राम्ररी गरिने तपस्याबाट आ-आफ्नो पापबाट मुक्त हुन्छन् भन्ने कुरा पनि मनुले उल्लेख गरेका छन् ।[३४] यो संसारमा मानिसहरूले मन, वचन र शरीरबाट जे जस्ता पापकर्म गर्दछन् ती सबै पापलाई तपस्वीहरूले तपस्याको माध्यमबाट छिटै नष्ट गरिदिन्छन् ।[३५] तपस्याको माध्यमबाट शुद्ध भएका ब्राह्मणको यज्ञमा देवताले हवि स्वीकार गर्दछन् र कामना पूर्ण गर्दछन् ।[३६] ब्रह्माले पनि यो शास्त्रको रचना तपस्याको माध्यमबाट गरेका हुन् र त्यसैगरी वेदहरूलाई पनि ऋषिहरूले तपस्याकै माध्यमले प्राप्त गरेका हुन् ।[३७] यो संसारका प्राणीहरूको उत्तम एवम् पवित्र जन्म तपस्याको प्रभावबाट भएको देखेर देवताहरूले पनि तपको माहात्म्यलाई बताउँछन् ।[३८] यसरी तपबाट पनि प्रायश्चित्त सम्पन्न हुन सक्नै ऋषिमहर्षिहरूको धारणा छ ।

होम

स्मृतिशास्त्रमा होमलाई पनि प्रायश्चिको साधन मानिएको छ । होमको सामान्य अर्थ स्वार्थ त्यागपूर्वक देवताहरूको निमित्त अग्निमा द्रव्य त्याग गर्नु हो । जसलाई यज्ञ पनि भन्ने गरिन्छ । गौतम, आपस्तम्ब, बौधायन, वसिष्ठ आदि धर्मसूत्रकारहरूले अपवित्रलाई पवित्र गर्ने विभिन्न साधनहरूमध्ये होमलाई पनि एक मानेका छन् । जसले होम गर्न चाहन्छ त्यो व्यक्तिले निश्चित नियमहरूको पालनका साथ होम गर्नुपर्दछ । आपस्तम्बका अनुसार जुन गृहस्थ तथा उसकी पत्नीले अन्न खान्छन् त्यसको समन्त्रक होम पनि गर्नुपर्दछ जुन होम स्वर्गीय सुख, समृद्धिका लागि गर्ने गरिन्छ ।[३९] यसरी होम तथा बलि कर्मका लागि प्रयोग गरिने वैदिक मन्त्रहरू सिक्ने समयमा गृहस्थले बाह्रदिनसम्म भूमिमा शयन गर्नुपर्दछ, मैथुन गर्नुहुँदैन र सामुद्रिक नून पनि खानुहुँदैन ।[४०] जुन-जुन पापका कारण आत्मालाई शान्ति मिल्दैन त्यो त्यो पापबाट निवृत्तिका लागि गायत्रीमन्त्रले तिलहोम गरेपछि पापमुक्त हुने कुराको उल्लेख योगीश्वरले गरेका छन् ।[४१] वर्णहरूमध्येको उत्तम वर्ण ब्राह्मण हो, जसले धर्मको निर्देश पनि गर्दछ, होम यस्तो यज्ञ हो त्यसले अनेक किसिमका पापहरूलाई पनि जलाउँछ त्यसैले होमलाई ब्रह्महत्या जस्ता ठुला पापका लागि कठिन भन्दा कठिन प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरिएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि यज्ञकर्मबाट व्यक्तिको चित्त शान्त हुनुको साथै एकाग्र पनि बन्दछ । होमको माध्यमबाट सबैजसो देवता एवम् शक्ति तृप्त हुने भएकाले पनि होम प्रायश्चित्तको एउटा साधन बन्न गएको देखिन्छ ।

---

३२. ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः । तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ मनुस्मृति, ११.२३६ ।
३३. औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ मनुस्मृति, ११.२३७ ।
३४. महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः । तपसैवसुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ मनुस्मृति, ११.२३९ ।
३५. यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः । तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ मनुस्मृति, ११.२४१ ।
३६. तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः । इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ मनुस्मृति, ११.१४२ ।
३७. प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ मनुस्मृति, ११.२४३ ।
३८. इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते । सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ मनुस्मृति, ११.२४४ ।
३९. गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्चस्वर्गपुष्टिसंयुक्ता । आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, २.२.१२ ।
४०. तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधश्शरया ब्रह्मचर्य क्षारलवणवर्जनं च । आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, २.२.१३ ।
४१. यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.३०९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जप

सूत्र एवम् स्मृतिकारहरूले जपलाई पनि प्रायश्चित्तको साधन स्वीकार गरेको देखिन्छ । जपको सामान्य अर्थ जिब्रो, ओठ आदिको सामान्य व्यापार मात्र नभएर शब्दार्थको चिन्तनपूर्वक मनमा जुन मन्त्रको उच्चारण गरिन्छ त्यही नै वास्तवमा जप हो । सूत्रकार, स्मृतिकार एवम् पुराण आदि ग्रन्थहरूमा जपको विधि, प्रकार र महत्त्वका सम्बन्धमा प्रकाश पारिएको छ । दिउसोको समय वायुभक्षण अर्थात् केही नखाइकन विताउने, रात्रिको समयमा जलभित्र बसेर विताउने र विहानको समयमा सूर्योदयपछि एकहजार गायत्री जप गरेको अवस्थामा ब्रह्महत्यादि महापातक बाहेकका उपपातकादि पापबाट मुक्त हुने कुराको उल्लेख याज्ञवल्क्यले गरेका छन् ।[४२] मनुले पनि आफूले गरेका साना-ठुला पापबाट मुक्त हुनका लागि व्यक्तिले **'अव ते हेडो वरुण नमोभि'**(ऋ.१.२४.१४), **'यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जने'** **(ऋ.७.८९.५) र 'इति वा इति मे मनः'**(ऋ.१०.११९.१-१३) सूक्त एकवर्षसम्म जप गरेको अवस्थामा शुद्ध हुन्छ भनेका छन् ।[४३] यस्तै यसैगरी ग्रहण गर्न योग्य दान स्वीकार गर्ने तथा निन्दित अन्न भक्षण गर्ने व्यक्तिले **'तरत्समन्दी धावति'** (ऋ.९.५८.१-४) इत्यादि ऋचा दिनमा तीनपटक जप गरेको अवस्थामा पवित्र हुन्छ भन्ने कुरा पनि मनुले बताएका छन् ।[४४] योभन्दा बढी पाप गर्ने व्यक्तिले **'सोमारुद्राधारये'**(ऋ.५.१.१८) इत्यादि ऋचा तथा **'अर्यमणं वरुणं मित्रमेषा'** (ऋ.३.४.२६) इत्यादि दुई ऋचालाई एक महिनासम्म जप गरिसकेपछि प्रवाहमान नदीमा स्नान गरेपछि शुद्ध हुने मनुले बताएका छन् ।[४५] यस्तै किसिमका अन्य पापहरू गर्ने व्यक्तिले **'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि'**(ऋ.१.७.२४) इत्यादि सात ऋचाहरू छ महिनासम्म जप गरेपछि शुद्ध हुन्छ ।[४६] यस्तै यजुर्वेदको **'देवकृतस्य'(यजु.८.१३)** भन्ने शाकलहोम विषयक मन्त्रहरूबाट वर्षभरि घीउले होम गरेको अवस्थामा वा **'नम इन्द्रेण'**(ऋ.२.६.२२) इत्यादि ऋचा जप गरेको अवस्थामा द्विज ठुला-ठुला पापबाट पनि मुक्त हुन्छ ।[४७] यस्तै तीन **'पराक'** नामक प्रायश्चित्त व्रतबाट शुद्ध भएको द्विजातिले जंगलमा यत्नपूर्वक वेदसंहिता दिनमा तीनपटक अभ्यास गरेको अवस्थामा सबै प्रकारका पापबाट मुक्त हुने कुराको उल्लेख मनुस्मृतिमा गरिएको छ ।[४८] यस्तै संयतेन्द्रिय भएर तीन दिनसम्म प्रातः, मध्यान्ह र सायंकालमा जलले तीनपटक स्नान गर्दै तीनपटक अघमर्षण मन्त्र जप गरेर यदि उपवास गर्दछ भने पनि त्यो व्यक्ति सबै किसिमका पापबाट मुक्त हुन्छ भनेर मनुले नै भनेका छन् ।[४९] यसरी जपलाई पनि प्रायश्चित्तको साधन मानिएको छ ।

दान

धर्मसूत्र एवम् स्मृतिशास्त्रअनुसार दानको सामान्य अर्थ निस्वार्थ भावले कुनै वस्तु या सेवालाई त्याग गर्नु हो । निषिद्ध तथा कुत्सिक कार्य जसले राग या लोभका कारण गर्दछन् त्यस्ता व्यक्ति सत्पात्रमा दान गर्नाले शुद्ध हुन्छन् । दान आत्मख्यापन तथा स्वत्कर्षको सम्पादनको कारण हो । जसबाट आत्मशुद्धिको सम्पादन पनि हुन्छ । किनभने दानशब्दको उत्पत्ति **'दाण दाने'** धातु बाट हुन्छ । यो शब्दको उत्पत्ति **'दैप् संशोधने'** भन्ने धातुबाट पनि हुन्छ । मनुले जुन भावनाले दान गऱ्यो त्यही वस्तु जन्मान्तरमा प्राप्त हुने कुराको उल्लेख गरेका छन्[५०] । उनले अकार्यकारी तथा

---

४२. वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् । जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्ध्येद्ब्रह्मवधादृते ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.३११।
४३. एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा
४४. प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ मनुस्मृति, ११.२५३ ।
४५. सौमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुद्धति । स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ मनुस्मृति, ११.२५४ ।
४६. अब्दार्धीमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् । मनुस्मृति, ११.२५५ ।
४७. मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ मनुस्मृति, ११.२५६ ।
४८. अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ मनुस्मृति, ११.२५८ ।
४९. त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकै सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ मनुस्मृति, ११.२५९ ।
५०. येनयेन तु भावेन यद्यद् दानं प्रयच्छति । तत्तत् तेनैवभावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ मनुस्मृति, ४.२३४ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाप गर्नेहरू दानबाट शुद्ध हुने कुरा पनि बताएका छन्[५१]। समुचित पात्रमा श्रद्धापूर्वक कुनै वस्तु दिनु नै दान हो र यसलाई प्रायश्चित्तको साधनको रूपमा प्राचीनकालदेखि लिइदै आएको देखिन्छ।

धर्मशास्त्रमा दानलाई प्रत्येक गृहस्थको एक आवश्यक कर्तव्यको रूपमा लिएको पाइन्छ। विभिन्न शास्त्रकारहरूले दान शब्दलाई विभिन्न किसिमले परिभाषित गरेको देखिन्छ। दान क्रियाको पूर्णताका लागि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक परस्वत्वको उत्पत्ति आवश्यक देखिन्छ। यसरी त्यागपूर्वक उपभोगको माध्यमबाट सनातन धर्ममा स्वार्थका साथ-साथ परार्थलाई पनि ध्यान दिएको देखिन्छ। कुनै पनि समाजको सर्वाङ्गिण विकास मानवीय मूल्यको स्थापनाका साथ समाज एवम् संस्कृतिको उत्थानबाट नै सम्भव छ। सनातन धर्ममा इष्ट र पूर्त गरी दुई प्रकारका धर्मको चर्चा पनि गरिएको पाइन्छ। जसमध्ये इष्टधर्म अग्निहोत्रादि यागादिसँग सम्बन्धित रहेको छ भने पूर्तधर्म अन्तर्गत दान समावेश हुन्छ। इष्टको सम्बन्ध यज्ञसँग रहेको छ भने पूर्तको सम्बन्ध दान सँग रहेको छ। इष्टधर्मबाट मनुष्यको स्वार्थको पूर्ति हुन्छ अर्थात् त्यसबाट मानिसले स्वर्गादि भोग प्राप्त गर्दछ भने पूर्तधर्मको सम्बन्ध परमार्थसँग रहेको छ। अर्थात् परार्थको पूर्तिको साधन पूर्तधर्म तथा दान हो। स्मृतिहरूमा ब्राह्मणादि तीन वर्णका आवश्यक कर्तव्यमा दानलाई पनि लिइएको छ[५२]। दानसँगै उत्सर्ग शब्दको प्रयोग पनि स्मृतिशास्त्रमा हुँदै आएको छ जसलाई चारैवर्णका लागि धर्मको साधन मानिएको छ[५३]। ऋग्वैदिक मन्त्रहरूमा सम्पन्नवर्गद्वारा प्रदत्त दान एवम् सामान्यजनद्वारा दिइने दानतर्फ पनि संकेत पाइन्छ। त्यहाँ दानलाई ऐश्वर्य एवम् सुख प्राप्त गर्ने उत्तम साधनको रूपमा चित्रित गरिएको छ। जुन व्यक्तिले आफ्ना आश्रित व्यक्तिहरूलाई धन, धान्यादिले समृद्ध गर्दछन् तिनीहरूले सबै प्रकारको स्वर्गीय आनन्द प्राप्त गर्नुको साथै देवत्व प्राप्त गरी प्रतिष्ठित बन्दछन्[५४]। यो विलक्षण उपलब्धी त्यही दाताले मात्र प्राप्त गर्दछ, दिव्य लोकमा पनि सूर्यदेवले स्वास्थ्य प्रदान गर्दछन्, दाताले नै अमर पद प्राप्त गर्दछ, दान ग्रहीताको प्रसन्नताले दानीप्रति व्यक्त शुभकामानादिले गर्दा दानी व्यक्तिको आयु बढ्दछ[५५]। जुन व्यक्तिले दान दिएर आफ्नो धनको सदुपयोग गर्दैन त्यो व्यक्ति सधै मानसिक चिन्ता एवम् शोकले पीडित रहन्छ[५६]। दानको प्रशंसा गरिएका सूक्त एवम् मन्त्रहरू ऋग्वेदका अनेकौं स्थानमा पाइन्छन्। आफूले गरेको पाप व्यक्त गर्नाले, पश्चाताप गर्नाले, तप एवम् वेदाध्ययनादिबाट मुक्त भइन्छ। तपादिमा असमर्थ भएको अवस्थामा आपत्तकालमा दान दिदा पनि पापबाट मुक्त भइन्छ।[५७] यसरी दानलाई पनि प्रायश्चित्तको प्रमुख साधन मानिएको देखिन्छ।

व्रत

व्रतको सामान्य अर्थ 'नियम' हो। जसअनुसार संयमपूर्ण जीवन यापन गर्नु नै वास्तवमा व्रत हो। धर्मसूत्र एवम् स्मृतिहरूमा व्रतलाई प्रायश्चित्तको साधन मानिएको छ। आपस्तम्बधर्मसूत्रका अनुसार पति-पत्नीका लागि पर्वका दिन व्रतको व्यवस्था गरिएको छ जसअनुसार कुनै पनि वस्तु नखाइकन बस्न नसकेको अवस्थामा दिनमा एक पटक

---

५१. दानेनाऽकार्यकारिणः। मनुस्मृति, ४.७।

५२. यजनं याजनं विप्रे तथा दानप्रतिग्रहौ। अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा।
प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा। यजनाऽध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनम्॥
यजनाऽध्ययने दानं पाशुपाल्यं तथा विशि। वाणिज्यं च कुसीदं च षट्कर्मकं प्रकीर्तितम्॥ बृहत्पराशरस्मृति, ४.२१३-२१५।

५३. इष्टापूर्ते द्विजातिनां सामान्ये धर्मसाधने। अधिकारी भवेद् शूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके॥ लघुशङ्खस्मृति, १.६।

५४. नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति। ऋग्वेद, १.२५.५।

५५. दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः। दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः॥ ऋग्वेद, १.२५.६।

५६. मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः। अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः॥ ऋग्वेद, १.२५.७।

५७. ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥ मनुस्मृति, ११.२२७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रतका लागि योग्य पदार्थ खान सक्ने कुराको उल्लेख पनि उनले गरेका छन् ।[५८] गौतमधर्मसूत्रका अनुसार व्रतको वास्तविक अर्थ उपवास हो उनले जप, तप, होम, उपवास र दानलाई व्रतको साधन मानेका छन् ।[५९] मनुले वेदमा बताइएको नित्यकर्मलाई अतिक्रमण गरेको अवस्थामा तथा स्नातक व्रत उल्लंघन भएको अवस्थामा एक दिन निराहार रहनु नै प्रायश्चित्त हो भनेका छन् ।[६०] ब्राह्मणलाई मार्ने इच्छाले दण्ड मात्र उठाउनेले प्रायश्चित्तस्वरूप कृच्छ्र व्रत र ब्राह्मणलाई दण्ड प्रहार गरेको अवस्थामा अतिकृच्छ्र व्रत गर्नुपर्दछ । यस्तै शरीरबाट रगत निस्केको अवस्थामा प्रायश्चित्त स्वरूप कृच्छ्र एवम् अतिकृच्छ्र दुबै व्रत गर्नुपर्दछ ।[६१] धर्मसूत्र एवम् स्मृतिग्रन्थहरूमा प्रायश्चित्त विधानको सन्दर्भमा विहित व्रतहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको पाइन्छ । जसमध्ये चान्द्रायण, कृच्छ्र, देवकृच्छ्र, तप्तकृच्छ्र, तुलापुरूषकृच्छ्र, अतिकृच्छ्र, कृच्छ्रातिकृच्छ्र, सान्तपन, पराक, तुलापुमान, अघमर्षण आदि अनेक व्रतहरूको वर्णन धर्मसूत्र एवम् स्मृतिशास्त्रमा गरिएको छ ।

तीर्थयात्रा

धर्मसूत्र एवम् स्मृतिग्रन्थहरूमा तीर्थयात्रालाई पनि प्रायश्चित्तको साधन मानिएको छ । तीर्थयात्रामा निस्कनु भनेको मानिसले आफ्नो जीवनमा गरेका पापकर्मलाई त्याग गरेर सन्मार्गगामी हुनु हो अर्थात् मानिसले जीवनमा गरेका पापकर्मरूपी सागर तर्नु नै तीर्थयात्रा हो । बौधायनले सम्पूर्ण पर्वत, बग्ने नदी, पवित्र जलाशय, तीर्थ (स्नान घाट) ऋषिहरूको आश्रम, गोठ, देवमन्दिर, गुफाहरू आदि सबै दुष्कर्मजन्य पापलाई नाश गर्ने स्थान हुन् भनेका छन् ।[६२] महर्षि पराशरले दुई योजन तीर्थयात्रा बराबर एक कृच्छ्रव्रत भएको उल्लेख गरेका छन् ।[६३] पराशरले कृच्छ्रव्रत, दुईसयपटक प्राणायाम र पुण्यतीर्थमा बाह्रपटक डुबुल्की लगाउनुलाई समान मानेका छन् ।[६४] महर्षि पराशरले चारै वेदको विद्वान् भए पनि यदि ब्रह्मघाती छ भने रामेश्वर स्थित सेतुबन्ध दर्शनबाट मुक्त हुने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।[६५] यसै प्रसङ्गमा त्यहाँ भनिएको छ-तपोवन, तीर्थ, नदीहरूको प्रवाह आदि स्थानमा आफूले गरेको पापलाई व्यक्त गर्दै समुद्रमा पुगेर दशयोजन चौडा र सय योजन लामो छ जसको निर्माण रामचन्द्रको आज्ञाले नलले गरेका थिए । उक्त समुद्र सेतुलाई देखेको अवस्थामा ब्रह्महत्या जनित पापबाट पापी मुक्त हुन्छ । यसरी सेतु देखिसकेपछि समुद्रमा स्नान गर्न निर्देश पनि पराशरले गरेका छन् ।[६६] बिन्ध्याचल पर्वतभन्दा उत्तरमा बस्नेहरूका लागि यो व्यवस्था रहेको कुरा पनि महर्षि पराशरले उल्लेख गरेका छन् ।[६७] यसै सन्दर्भमा महर्षि पराशरले मद्यप द्विजातिले प्रायश्चित्त गर्न चाहेको अवस्थामा समुद्रगा नदीमा गएर चान्द्रायण व्रत गर्न र ब्राह्मण भोजनका साथ दक्षिणाको रूपमा साँडे सहित गाई दान गर्न निर्देश पनि गरेका छन् ।[६८]

---

५८. पर्वसु योभयोरूपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, २.१.४-५ ।
५९. तस्य निष्क्रयाणि जपस्तपो होम उपवास दानम् । गौतमधर्मसूत्रम्, ३.१.११ ।
६०. वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ मनुस्मृति, ११.२०३ ।
६१. अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकेच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ मनुस्मृति, ११.२०८ ।
६२. सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवत्यः सरितः पुण्याह्रदतीर्थण्यृषिनिकेतनानि गोष्ठक्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः ॥ बौधायनधमसूत्रम्, ३.१०.१३ ।
६३. द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् । पराशरस्मृति, १२.६३ ।
६४. कृच्छ्रं देवयुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसङ्खया ॥ पराशरस्मृति, १२.६२ ।
६५. चतुर्विद्योपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ पराशरस्मृति, १२.६४-६५ ।
६६. तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च । एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ पराशरस्मृति, १२.६८-७० ।
६७. बिन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः । पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनात् ॥ पराशरस्मृति,१२। ७३-७४।
६८. मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् । चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी तीर्थयात्राबाट पापी तथा महापापी पनि शुद्ध हुने कुराको उल्लेख शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा गरिएको छ। तीर्थमा गएर तीर्थ स्नान गरेको अवस्थामा पापीको मनमा रहेको पापसम्बन्धी धारणाबाट उसको मलिन चित्तमा शान्ति मिल्दछ। वातावरण एवम् आचरणको पवित्रताका कारण उसको अन्तःकरण पनि शुद्ध हुन्छ। यति मात्र होइन तीर्थ यात्राका लागि निश्चित नियम र विधान पनि रहेको छ त्यो नियम र विधानअनुसार तीर्थयात्रा गरेको अवस्थामा मानिस निश्चय उसले जीवनमा जानेर या नजानेर गरेका विभिन्न पापबाट ऊ मुक्त हुन्छ।

भिक्षाटन

भिक्षाटनलाई पनि धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा प्रायश्चित्तको साधन मानिएको छ। बौधायनले पवित्र व्यक्तिका घरको भिक्षाबाट मानिस पापबाट मुक्त हुने कुराको उल्लेख गरेका छन्। उनका अनुसार अग्निहोत्रीको घरबाट प्राप्त भिक्षाबाट व्यक्ति एक महिनामा, यायावर गृहस्थको घरबाट प्राप्त भिक्षाबाट दश दिनमा, वानप्रस्थको घरबाट प्राप्त भिक्षाबाट पाँच दिनमा र जसको घरमा एक दिनका लागि मात्र अन्न छ त्यस्तो घरबाट प्राप्त भिक्षाबाट एक दिनमै शुद्ध हुन्छ। यस्तै कपोतवृत्तिबाट अन्न प्राप्त गरेर जीवन यापन गर्ने व्यक्तिबाट जल मात्र भए पनि पीयो भने मानिस तत्काल शुद्ध हुने कुराको उल्लेख बौधायनले गरेका छन्।[६९] भिक्षाले मानिसको अहंकारलाई नष्ट गरिदिनुको साथै विश्वबन्धुत्वसँग जोडिदिन्छ। जसको कारण मानि सत्त्वप्रधान बन्न पुग्दछ। त्यसैले पनि भिक्षालाई प्रायश्चित्तको साधन मानिएको हो।

स्वाध्याय

स्वाध्यायलाई पनि प्रायश्चित्तको साधन मानिएको छ। बौधायनका अनुसार विना भोजन ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेदको पारायण गर्ने व्यक्ति अत्यन्त पवित्र बन्दछ।[७०] मनुले वेदहरूको अभ्यास नगर्नाले, आचरणको परित्याग गर्नाले, आलस्यका कारण तथा अन्नदोषले गर्दा मृत्युले ब्राह्मणलाई मार्ने इच्छा गर्दछ भनेका छन्।[७१] यसर्थ वेदाभ्यास ब्राह्मणका लागि अत्यन्त आवश्यक तत्त्व भएको स्पष्ट हुन्छ। यस्तै मनुले अज्ञानपूर्वक गरिएको पाप वेदको अध्ययनबाट नष्ट हुने बताएका छन्।[७२] द्विजातिले वेदको अध्ययन नगरेर अन्य शास्त्रमा परिश्रम गर्दछ भने त्यो जीवित हुँदा हुँदै पनि उसले आफ्नो वंशसहित शीघ्र नै शूद्रत्व प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा पनि मनुले बताएका छन्।[७३] वेदज्ञ तथा वैदिक पण्डितहरूको शुद्धि वेदाभ्यासबाट नै हुन्छ। मनुले तपस्या गर्ने इच्छुक ब्राह्मणले सदा वेदाभ्यास गर्न निर्देश गर्दै ब्राह्मणका लागि वेदाभ्यासभन्दा ठुलो तपस्या नभएको बताएका छन्।[७४] यस्तै विद्वान्को पवित्रता क्षमाबाट हुन्छ भन्ने कुरा मनुले बताएका छन्।[७५] यसरी द्विजातिका लागि वेदाभ्यास तथा स्वाध्याय अति आवश्यक रहेकोले स्वाध्यायलाई पनि प्रायश्चित्तको साधन मानेर स्वाध्यायतर्फ प्रवृत्त हुन स्मृतिकारहरूले अभिप्रेरित गरेको देखिन्छ।

अनडुत्सहितां गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ पराशरस्मृति, १२.७४-७६।

६९. भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति। यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति। कापोतवृत्तितिष्ठस्य पीत्वाऽपशुद्ध्यते द्विजः ॥ बौधायनधर्मसूत्रम् ४.५.२७-२८

७०. ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्याऽन्यतमस्य वा। पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्नन् सोऽतिपावनः ॥ बौधायनधर्मसूत्रम्, ४.५.२९।

७१. अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्। आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ मनुस्मृति, ५.४।

७२. अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति। मनुस्मृति, ११.४६।

७३. योनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥मनुस्मृति, २.१६८।

७४. वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्तन् द्विजोत्तमः। वेदाऽभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ मनुस्मृति, २.११६।

७५. क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वान्सो। मनुस्मृति, ५.१०७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्ष

वैदिक संहितादेखि लिएर स्मृतिग्रन्थहरूका साथ पछिल्ला निबन्ध ग्रन्थहरूमा पनि मानव जीवनका कर्तव्याकर्तव्यका विभिन्न पक्षको विवेचना गरिएको पाइन्छ। मानवको सहज प्रवृत्ति सांसारिक विषयमा हुन्छ नै जसले गर्दा समय-समयमा काम क्रोधादि भावनाबाट ग्रसित भएर अनेन निषिद्ध कर्म गर्न पुग्दछ। यसरी बेला बेलामा मानिसबाट हुने पापकर्मबाट मनोवृत्ति हटाउनका लागि तथा मानिसलाई सन्मार्गतर्फ अभिप्रेरित गर्नका लागि स्मृतिशास्त्रमा प्रायश्चित्तको विधान गरिएको हो। श्रुतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्थाको विस्तृत रूप नै स्मृतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्था हो। प्रायश्चित्तको अर्थ आफूले गरेको पापको संशोधन तथा भविश्यमा त्यस्तो प्रकारको पाप न गर्ने प्रण हो। शास्त्रमा नगर्नका लागि निर्देश गरिएका कुरा गर्नु नै पाप हो जसको निर्णय स्मृतिशास्त्रमा नै गरिएको छ। यदि कसैले पाप गरेर त्यसको संशोधन तथा प्रायश्चित्त गरेन भने उसले दारुण नरकको यातना भोग गर्नै पर्दछ। अतः शास्त्रकारले मानवलाई त्यो कठोर नरकभोगबाट बचाउनका लागि तथा कठिन यातनालाई सरल बनाउनका लागि विहिताकरणजन्य तथा निषिद्धाचरणजन्य प्रत्यवाय रूप प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरेका हुन्।

सन्दर्भसूची

अथर्ववेद. (सन् १९८५). जयदेव शर्म्मा (भाष्यकार). अजमेर : आर्य साहित्य मण्डल।

अष्टादशस्मृति .(वि.सं. १९६९). श्यामसुन्दरलाल त्रिपाठी (अनु.). बम्बै : खेमराज श्रीकृष्णदास।

आचार्य, गोविन्दप्रसाद (वि.सं.२०६९). **शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा**. वासुदेव खनाल (सम्पा.). काठमाडौं : श्रीमती ईश्वरी आचार्य।

कणाद, **वैशेषिकसूत्रम्**. (वि.सं.२०४१).षडदर्शनसूत्रसंग्रह. द्वारिकादास शास्त्री (सम्पा.). वाराणसी : सुधीप्रकाशनम्।

काणे, पाण्डुरंग वामन (सन् १९९२). चतुर्थ संस्करण, **धर्मशास्त्र का इतिहास**. अनुवादक, अर्जुन चौवे काश्यप, उत्तप्रदेश : हिन्दी संस्थान ।

कात्यायन, (वि.सं.२०२९). द्वितीयसंस्करणम् **कात्यायनश्रौतसूत्रम्**.चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी ।

कौटिल्य, **अर्थशास्त्रम्**. (सन् १९२४). (गणपतिशास्त्रिणा विरचितया श्रीमूलाख्यया व्याख्यया समुपेतम्) वाराणसी : राजकीय मुद्रणालय।

गैरोला, वाचस्पति (वि.सं.२०१७). **संस्कृत साहित्य का इतिहास**. वाराणसी- १ : चौखम्बा विद्याभवन ।

गौतम, (वि.सं.२०४३). **गौतमधर्मसूत्रम्**. टीकाकार हरदत्त, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

चतुर्वेदी, गिरिधर शर्मा (वि.सं. २०५५)., **पुराण-परिशीलन**. द्वितीय संस्करण, पटना-४ : विहार-राष्ट्रभाषा-परिषद ।

नारद, (सन् १८८५-१८८६). **नारदस्मृति**. कलकत्ता : एशियाटिक् सोसाइटी ।

पराशर, (वि.सं. २०६७). **पराशरस्मृति**. टीकाकार माधवाचार्य, हिन्दी टीकाकार जयकृष्णमिश्र, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आपिस।

पारस्कर, (सन् १९८०). **पारस्करगृहसूत्रम्**. टीकाकार हरिहर, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

पाणिनि, (वि.सं. १९३२). **अष्टाध्यायीसूत्रपाठ**. सप्तमसंस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अपिस ।

बाहादुर, राधाकान्तदेव (वि.सं.२०२४). **शब्दकल्पद्रुम**. तृतीय संस्करण, (श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहायूयेन च संपरिवर्द्धित) वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सिरिज।

बौधायन, (वि.सं.२०५१). **बौधायनधर्मसूत्रम्**. टीकाकार गोविन्दस्वामी, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

बृहस्पति, (सन् १९२१). **बार्हस्पत्यसूत्रम्**. अर्थात् **बार्हस्पत्य अर्थशास्त्रम्**. लाहोर : पञ्जाव संस्कृत बुक डिपो।

भगवद्दत्त, (सन् १९३१).**वैदिक वाङ्मय का इतिहास**. लाहोर : रिसर्च डिपार्टमेण्ट डीएभी कलेज।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भट्ट, कमलाकर (वि.सं.१९६५). **निर्णयसिन्धु.** (शिवदत्तेन संशोधित टिप्पण्यालंकृतश्च) मुम्बय्याम् : क्षेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना ।

मनु, (सन् १९८३).**मनुस्मृति.** (श्रीकुल्लुकभट्टविरचितया मन्वर्थ मुत्तावल्या व्याख्यया समुपेता), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स प्रा.लि. ।

मिश्रमित्र, (सन् १९१३).**वीरमित्रोद. आन्हिकप्रकाश.** (पर्वतीयनित्यानंदशर्मणा संशोधित) बनारस : चौखम्बा संस्कृत बुक डिपो ।

यास्क, (सन् १९९३). **निरुक्तम्.** तृतीय संस्करण, (दुर्गाचार्य संस्कृत टीका, भगीरथ शास्त्रीकृत् सुबोधिनी हिन्दी व्याख्या) नयाँ दिल्ली : मेहरचन्द लक्षमनदास पब्लिकेशन्स ।

याज्ञवल्क्य, (सन् १९०३). **याज्ञवल्क्यस्मृति.** (अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता), भाग १, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

याज्ञवल्क्य, (सन् १९०४). **याज्ञवल्क्यस्मृति.** (अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता), भाग १-२, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

याज्ञवल्क्यादि शिक्षासंग्रह. (वि.सं.२०४६). संकलक एवम् सम्पा. रामप्रसाद त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालय ।

वल्लालसेनदेव, (सन् १९५३). **दानसागर.** कलकत्ता : ओरीएन्टल प्रेस ।

वात्स्यायन, (सन् १९९९). **कामसूत्र,** यशोधररचित जयमङ्गला व्याख्यासहित, हिन्दी व्याख्याकार पारसनाथ द्विवेदी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

विष्णु, (वि.सं.२०१८). **विष्णुस्मृति.** (नन्दपण्डितविरचितसंक्षिप्त वैजयन्ती व्याख्योपेता) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आपिस ।

विद्यालंकार, अत्रिदेव (सन् १९६०). **आयुर्वेदका बृहत् इतिहास.** उत्तर-प्रदेश : प्रकाशन शाखा सूचना विभाग ।

विष्णुगुप्त, (वि.सं.२०४८). **कौटलीयार्थशास्त्रम्.** वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

वेदालंकार, हरिदत्त (वि.सं.२०११). **हिन्दु-परिवार-मीमांसा.** (वैदिक युग से वर्तमानकाल तक के हिन्दु-परिवार का ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय और तुलनात्मक अध्ययन), प्रस्तावना लेखक वासेदव शरण अग्रवाल, बंगाल : बंगाल हिन्दी मण्डल ।

वेदार्थ मञ्जरी. (सन् १९९५). (पं. चन्द्रबली त्रिपाठी स्मृति ग्रन्थ) सम्पादक विद्यानिवास मिश्र, दिल्ली : ऋत्विज प्रकाशन ।

व्यास, (सन् १९००). **ब्रह्मसूत्र.** द्वितीय संस्करण, (आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि) पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

शतपथब्राह्मणम् (शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्). (सन् १९०८)(श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण सहितम्, सामश्रमीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा यथामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम्) बंगाल : एसियाटिक सोसाइटी ।

ईशावास्योपनिषद्. (शकाब्दि १८२७). शाङ्गरभाष्य, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

शिक्षासंग्रह. (वि.सं.२०४६). (सङ्कलयिता सम्पादकश्च आचार्य रामप्रसादत्रिपाठी) वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता. (सन् १९२९). द्वितीयावृत्ति, (उवटाचार्यविरचित मन्त्रभाष्य, महीधरविरचित वेददीपाख्य भाष्य) पाण्डुरङ्ग जावजी, निर्णय बम्बै : सागर प्रेस ।

स्मृतीनां समुच्चय. (सन् १९२९) द्वितीय संस्करण, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

त्रिपाठी, कृष्णमणि (सन् १९८०).**अष्टादशपुराणपरिचय.** सम्पादक श्रीपति अवस्थी, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिड्नी सपनामा डायस्पोरिकता

डा. लेखप्रसाद निरौला
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

सार

सिड्नी सपना नेपाली डायस्पोरिक उपन्यास हो । यसमा डायस्पोरिक उपन्यासमा पाइने आप्रवासन र अस्तित्वको खोजी, अतीतमोह वा गृहस्मृति, सङ्घर्ष, उत्पीडन र एकान्तिकता आदि वैशिष्ट्य पाइन्छन् । त्यसैगरी पात्रहरूसँग गाँसिएका द्वैध मानसिकता, द्वैध सांस्कृतिक चेतना, रोमाञ्चकता, यौनिकता आदि सन्दर्भहरूले पनि यसलाई डायस्पोरिक उपन्यासका रूपमा स्थापित गराएको पाइन्छ । यहाँ स्वप्नविम्बको प्रयोग पाइन्छ भने परदेशीय परिवेशको व्यापक उल्लेख भएको छ । गृहस्मृतिसँगै नेपालका विभिन्न परिवेश, सन्दर्भ र परिघटनाहरू समेटिएका छन् । यसकारण पनि यो सिड्नी सपना डायस्पोरिक रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी – अतीतमोह, आप्रवासन, एकान्तिकता, डायस्पोरिकता, द्वैध मानसिकता ।

विषयपरिचय

सानु घिमिरे ज्योत्स्ना (२०४० झुम्का, हाल सिड्नी) बहुमुखी प्रतिभाकी धनी एवम् डायस्पोरिक साहित्यकार हुन् । पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयबाट आमसञ्चार तथा पत्रकारिता विषयमा स्नातकोत्तर गरेपश्चात् ओसेनियाली नेपाली डायस्पोराको प्रतिनिधित्व गर्दै आएकी घिमिरेका उपन्यास, कथा, कविता, गीत, गजल आदिका साथै अनेकौं मुक्तकहरूसमेत प्रकाशित हुँदै आएका छन् । उनको *मुसलमानप्रेमी* शीर्षकको पहिलो कथा सन् २००९ मा इ-पत्रिकामार्फत प्रकाशित भएको थियो । त्यसपछि उनका सिर्जनाहरू निरन्तर रूपमा देखापर्दै आएका छन् र त्यसै क्रममा २०७५ सालमा यो *सिडनी सपना* शीर्षकको उपन्यास प्रकाशित भएको हो ।

पहिलो संस्करणमा सोह्र विश्रामसहित १६० पृष्ठको सानो आकारमा संरचित यस उपन्यासले नेपाली डायस्पोरिक उपन्यास परम्परामा महत्त्वपूर्ण कडीको काम गरेको छ । विषयवस्तुको चयन, चरित्रचित्रण, परिवेशविधान र भाषाशैली आदिका क्षेत्रमा गरिएका नवीनतम प्रस्तुतिका कारण पनि यसले डायस्पोरिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा विशेष उपस्थिति जनाएको मानिन्छ । अर्थात्, नेपाली उपन्यास परम्परामा भित्रिँदै गएका नवप्रवृत्तिहरूकै क्रममा डायस्पोरिकताले जुन किसिमको एउटा स्वतन्त्र अस्तित्व वा पहिचान बनाएको छ, त्यसैलाई नै यस उपन्यासले आत्मसात् गरेको छ । यसलाई नेपाली औपन्यासिक परम्परा, प्रयोग र प्रवृत्तिहरूमा भित्रिँदै गएको एउटा पृथक् वा नौलो सन्देशका रूपमा लिन सकिन्छ । यो आफैमा नेपाली डायस्पोरिक औपन्यासिक प्रवृत्तिको सुन्दर उदाहरण पनि हो । आप्रवासन, अस्तित्वको खोजी, अतीतमोह, घरदेशको स्मृति, सङ्घर्ष आदि अनेकौं नवप्रवृत्तिहरूकै कारणले पनि यसलाई डायस्पोरिकताको नौलौ पहिचान मानिएको हो । त्यसैले यसभित्रको डायस्पोरिक समालोचनाका क्रममा आप्रवासन अवस्थाको आत्मपहिचान र स्वत्वको खोजीमा अन्वेषण, आप्रवासी पीडा, सांस्कृतिक विचलन, बिरानोपन र स्वदेशप्रतिको अनुराग आदिबारे विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ (गौतम, २०७०) । प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा *सिड्नी सपना*भित्रका त्यस्ता डायस्पोरिक प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अध्ययनका समस्या र उद्देश्य

*सिड्नी सपना*ले नेपाली डायस्पोरिक उपन्यास परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । यसभित्र पाइने डायस्पोरिक प्रवृत्तिहरू आफैमा उदाहरणीय मानिन्छन् । यसकारण प्रस्तुत उपन्यासको अध्ययन अनुसन्धानका लागि देहायबमोजिका समस्याहरू निर्धारण गरिएका छन् :

(क) सिड्नी सपनाको आख्यानीकरणमा केकस्ता डायस्पोरिक प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् ?

(ख) सिड्नी सपनाको शिल्पसंयोजनमा पाइने डायस्पोरिक प्रवृत्तिहरू केकस्ता छन् ?

उपर्युक्त समस्याहरुको निराकरण गर्नु नै यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनविधि

यो नेपाली डास्पोरिक उपन्यास *सिड्नी सपना*को अनुसन्धानका लागि पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । त्यसक्रममा यो विवेच्य उपन्यास *सिड्नी सपना* र विश्लेषणको आधारका रूपमा रहेका डायस्पोरिक सिद्धान्तकेन्द्री कृतिहरूलाई प्राथमिक सामग्री र अनुसन्धानका लागि उपयोगी हुने अन्य समालोचनात्मक सन्दर्भहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । साथै डायस्पोरिकताका सन्दर्भमा स्थापित मान्यताहरूलाई आधार मानी डायस्पोरिकताको मर्मअनुरूपकै सिद्धान्तका आलोकमा औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको निरूपण गरिएको छ । यसर्थ यो अनुसन्धानात्मक लेख गुणात्मक विधिका माध्यमबाट विश्लेषणपश्चात् तयार पारिएको छ ।

नेपाली डायस्पोरा साहित्य सिद्धान्त

डायस्पोरा शब्दको मूल स्रोत ग्रिस हो। ग्रिसेली भाषामा करिब तीन हजार वर्षपहिले प्रयोग भएको डायस्पोरा शब्दले समयअनुसार आफ्नो अर्थलाई विस्तार गर्दै आएको छ । सुरुमा बाइबलको प्रसङ्गसँग गाँसिएको यस शब्दले अफ्रिकी, आर्मेनियाली र आइरिसजस्ता यहुदीहरूको आम निस्कासनलाई बुझाउने गरेको पाइन्छ । त्यसपछि जहाँसुकैबाट पनि निष्कासित वा निर्वासित शरणार्थी अथवा बसाइँ सरेका अल्पसङ्ख्यक विदेशीसँग यसको अर्थ गाँसिदै जान्छ (भट्टराई, २०६८) । पछिल्लो चरणमा डायस्पोराबारे विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुन थालेको छ र विभिन्न सन्दर्भसँग यसको अर्थ पनि गाँसिँदै आएको छ। साहित्य, भूगोल, इतिहास, भाषाविज्ञान, समाजशास्त्र आदि हरेक पक्षसँग डायस्पोराको अर्थगत सम्बन्ध खोजिँदै छ । ब्रुबेकर (सन् २००५) का विचारमा यो विभिन्न पैंतालिसओटा विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित छ। तिनमा समाजशास्त्र, इतिहास, साहित्य, धर्म, दर्शन, सञ्चार, लोकविद्या, सिनेमा, नृत्य, सङ्गीत, रङ्गमञ्च, नारीअध्ययन, शिक्षा आदि पर्दछन् । तर पनि डायस्पोराको अर्थविस्तार र सङ्कुचनका प्रक्रियाहरू निरन्तर चलायमान हुने हुँदा डायस्पोरा प्यानलमा प्रस्तुत विज्ञहरूको अवधारणा लिनुपर्ने सुझावसमेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ (एटम, २०७०) । वर्तमान विश्वले दक्षिण एसियाली डायास्पोराजको अनेक पक्षले अध्ययन गर्दै छ। साउथ एसिएन डायास्पोराजबाट सिख, तामिल, बङ्गाली आदिका अलग अलग समूह बन्दै छन् । तिनीहरूको विभिन्न पक्षबाट अध्ययन हुँदै छ। विश्वका अनेक मूलुकबाट नेपाली डायास्पोरा छरिएको चार दशक भन्दा बढी हुन लागेको छ। तर तिनीहरूको आरम्भचाहिँ जीविकाको खाँजमा एसियाली छिमेकितिर छरिने नेपाली र त्यसपछि गोर्खाभर्तीले स्थापना गराएका क्यान्टोन्मेन्ट हुन् । यद्यपि आज यसका व्यापारिक, श्रमिक, आप्रवासी, विद्यार्थी, शरणार्थी आदि अनेक स्वरूप भइसकेका छन् (भट्टराई, २०६८) । नेपाली डास्पोराको सन्दर्भगत अर्थका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा उपस्थिति जनाउँदै आएका नेपालीहरूको सङ्घर्षमय जीवन प्रस्तुतिलाई लिन थालिएको छ । त्यसमा पनि दक्षिण एसियाली मुलुकभन्दा बाहिर रहेका र खासगरी राहदानी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाहकका रूपमा अन्य देशमा पुगी पिआर, ग्रिनकार्ड, हङकङ आइडी आदि स्थायी बसोबासको प्रमाणपत्र लिएका वा लिने तरखरमा रहेका नेपालीहरूको जीवनयात्रामा केन्द्रित गर्न थालिएको छ।

नेपाली डायस्पोरा साहित्यले मूलतः परदेशमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको कथाव्यथालाई समेट्ने गरेको छ। पुर्ख्यौली थलो अर्थात् नेपालजस्तो गृहनगर (घरदेश) लाई विभिन्न कारणले छोड्दै टाढा टाढा अपरिचित मुलुकमा बसोबास गर्नुपर्दा बेहोरेका समस्या र उपलब्धिहरूलाई दर्साउने गरेको छ। विचरणशीलता हरेक मानव जातिको प्रवृत्ति हुने गरेझैँ नेपालीहरूले पनि सुदूर देशहरूमा विचरण गरिरहँदा अथवा त्यहाँको बसोबासलाई स्थायित्व प्रदान गरिरहँदा भोग्नुपरेका यावत् परिघटनाहरूलाई उजिल्याउने कार्य गरेको छ। कतिपय डायस्पोरिक साहित्यलाई औपनिवेशिक आदि सन्दर्भले पनि प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पार्छ। यताबाट छुटेका र उतापटि नजोडिएका वा राम्ररी जोडिन नसकेका वा तन उता र मन यता भएकाहरूबाट त्यस्तैत्यस्ता सन्दर्भहरूलाई लिएर आत्मपहिचानको सङ्कट, गृहस्मृति/गृहविरह (लयकतबनिष्ब), भय, पीडा, त्रास, असुरक्षा, अनिश्चितता, अपरिचय, बिरानोपन, आफू र आफ्नो सत्व हराएको औपनिवेशिक अनुभूति र त्यसको खोजी, द्वैध मनस्थिति आदिको अभिव्यक्ति गरिएका साहित्यलाई डायस्पोरिक साहित्यमा मानिन्छ र डायस्पोरिक साहित्यका विशेषता भनेका पनि यिनै हुन् (लुइटेल, २०६८)। त्यसैले कसरी नेपालीहरूले आप्रवानसलाई निरन्तरता दिइरहेका छन् ? कसरी तिनीहरूले अस्तित्वको खोजीका लागि विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरिरहेका छन् ? तिनको सङ्घर्ष, उत्पीडन र एकान्तिकताको अवस्था के कस्तो छ ? तिनलाई द्वैध मानसिकता अथवा द्वैध सांस्कृतिक चेतनाको पीडाले कसरी प्रभावित तुल्याउँदै छ ? के तिनीहरूले परदेशमा रोमाञ्च र यौनिकताका प्रसङ्गहरूलाई आत्मसात् गरेका छन् ? यदि छन् भने तिनीहरूको अवस्था के कस्तो छ ? इत्यादि सन्दर्भहरूको खोजी एवम् चित्रणमा आधारित नेपाली साहित्य नै नेपाली डायस्पोरिक साहित्यका रूपमा स्थापित हुन थालेको छ। त्यस्तो साहित्यमा पाइने स्वप्नविम्ब, परदेशीय परिवेश र भाषाशैलीको नवीनता केकस्तो छ आदि प्रवृत्तिहरूको पहिचान गर्ने दिशामा पनि नेपाली डायस्पोरिक साहित्यले सैद्धान्तिक पहिचान बनाउँदै आएको छ। यसर्थ प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा यिनै उल्लेखित डायस्पोरिक मान्यताका आलोकमा *सिड्नी सपना* उपन्यासको चिरफार गरिन्छ।

सिड्नी सपनामा डायस्पोरिकता

सिड्नी सपना अस्ट्रेलियाली परिवेशमा आधारित नेपाली डायस्पोरिक उपन्यास हो। यसमा नेपाल मूलघर घएका पात्रहरूका माध्यमबाट अस्ट्रेलियामा गरिएका सङ्घर्ष र उपलब्धिहरूलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ। उपन्यासकार स्वयम् पनि पूर्वी नेपालको सुनसरी झुम्काबाट हाल अस्ट्रेलियामा बसोबास गर्दै आएकी डायस्पोरिक नागरिक हुन् भने औपन्यासिक विषय पनि यस्तै चरित्रहरूको जीवनयात्रामा केन्द्रित रहेको छ।

औपन्यासिक केन्द्रीय चरित्र सृष्टि विराटनगरकी हुन्। उनका साथीहरू निकिता र विवेक काठमाडौँका हुन्। पृथाको पारिवारिक पृष्ठभूमि पनि विराटनगरकै रहेको छ। यस्तै नेपालका विभिन्न क्षेत्रका चरित्रहरूले अस्ट्रेलियाको परिवेशसँग आफूलाई समाहित गर्दै औपन्यासिक विषय तयार गरेका छन्। जसअन्तर्गत पहिलो कुरा अस्ट्रेलिया गएका नेपालीहरूले त्यहाँको पिआरका लागि बेहोर्नुपरेका परिघटनाहरू नै मुख्य मानिन्छन्। त्यसैसँग गाँसिएर पढाइ, काम, मनोरञ्जन, गृहस्मृति, यौनिकता आदि विषयहरू समेटिँदै गएका छन्। यस्ता डायस्पोरिक जीवन चरित्रसँग गाँसिएका तमाम अभिव्यक्तिहरू नै यस उपन्यासको पहिचान बनेको छ। यसरी डायस्पोरिकतालाई झल्काउने मुख्य मुख्य औपन्यासिक सन्दर्भहरू यसप्रकार रहेको छन् :

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(क) **आप्रवासन र अस्तित्वको खोजी (पिआर, ग्रिनकार्ड) :** मानिसको यायावरीय जीवनशैलीले स्थानान्तरणलाई प्राथमिकता दिइरहन्छ । कुनै निश्चित पृष्ठभूमिको मानिस अर्को परिवेशमा क्रियाशील हुन थाल्छ । पुर्ख्यौली थलो एकातिर र कर्मथलो अर्कातिर बनाउनमा मानिसलाई कुनै हिचकिचाहट हुँदैन । बाध्यता, आवश्यकता, अभिरुचि, सम्भाव्यता र सुखमय जीवनको अपेक्षामा मानिसले आप्रवासनको प्रवृत्तिलाई निरन्तरता दिइरहन पुग्छ । त्यस्तै नेपालीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा आफूलाई उभ्याउँदै जानेक्रममा आप्रवासन प्रवृत्तिले निरन्तरता पाउँदै आएको छ । अस्ट्रेलिया, युरोप, अमेरिका आदि विभिन्न देशहरू नेपालीका गन्तव्य बनेका छन् । जुनसुकै हालतमा पनि परदेशमा पुग्नु र त्यहाँको स्थायित्वका लागि विभिन्न प्रयासहरू जारी राख्नुलाई नेपालीहरूको आप्रवासन र अस्तित्वको खोजीतर्फको यात्रा मानिन्छ । डायस्पोराको सानो समुदाय वा व्यक्ति हुनाले त्यस देशको समुदायअगाडि किनाराकृत अल्पसङ्ख्यक हुन्छ । यस्तो स्थितिमा सुरुमा अस्तित्व, पहिचानको खोजी, तथा बिस्तारै जोगाएको पहिचान विलय हुने चिन्ता हुन्छ (राई, २०६९) । नेपाली डायस्पोरिक उपन्यासमा यस्ता प्रसङ्गहरूले निकै प्राथमिकता पाएका छन् र सिड्नी सपनामा पनि यस्ता प्रसङ्गहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् ।

ब्राह्मण परिवारकी सृष्टिलाई विराटनगरको पढाइ सकिएदेखि नै विदेश पढ्न जाने अभिरुचिले छोड्दैन । उनी काठमाडौँ बस्दा पनि यही कुरालाई प्राथमिकतामा राखिरहन्छिन् । उनको आप्रवासनको चाहनाजस्तै पृथा, निकिता, सुनीता, विवेक, अद्वितीय आदि अनेक नेपालीहरूले आत्मसात् गरेका छन् । र, जो जो नेपाली अस्ट्रेलियाको भूमिमा जुनसुकै प्रक्रियाबाट पुगे पनि तिनले त्यहाँको स्थायित्व वा आफ्नो अस्तित्वको खोजीलाई निरन्तरता दिएका छन् । हप्ताको दुई दिन पढाइ, चार दिन ददस घण्टा काम र बाँकी दुई दिन विश्रामको अस्ट्रेलियन जीवनशैलीभित्र सृष्टि र निकिताजस्ता तमाम नेपालीहरूले आफूलाई समाहित गर्दै लगेका छन् । पढाइ, खर्च व्यवस्थापन र घरपरिवारका आवश्यकता पूरा गर्नका लागि अन्तिम विकल्प भनेको त्यहाँको पिआर नै उपयुक्त रहेको निष्कर्षका निकालेका छन् । अझ स्वअस्तित्वको खोजीका लागि पनि पिआर नै उपयुक्त माध्यम भएको पाएका छन् । त्यसैले उपन्यसाभित्रका आप्रवासित नेपाली चरित्रहरूले विभिन्न परिघटनाहरू बेहोर्दै पिआरको आशामा अथवा प्राप्तिमा आफूलाई रूपान्तरित गरेका छन् । यस्ता विषयहरूको प्रतिपादनका दृष्टिले सिड्नी सपना उपन्यासको कथावस्तु प्रारम्भदेखि अन्तिमसम्म पनि उस्तै ढङ्गबाट विकसित भएको पाइन्छ ।

(ख) **अतीतमोह (नोस्टाल्जिया) वा गृहस्मृति :** पुर्खा, आफन्त, आमाबाबु घरपरिवार आदि पक्षहरूलाई एकातिर राखेर अथवा आफ्नो अतीतलाई पन्साएर नयाँ परिवेशमा रूपान्तरित भइरहँदा निश्चय पनि हरेक डायस्पोरिकलाई अतीतमोह वा गृहदेशको संस्मृतिले सताउँछ नै । परदेशका प्रत्येक गतिविधिहरूसँगै घरदेशका संस्मृतिहरू ताजा हुन थाल्छन् । सङ्घर्ष, अभाव, पीडा, चिन्ता, एकान्तिकता, खुसीयाली, मनोरञ्जन आदि जुनसुकै परिस्थितिमा पनि अतीतमोह वा घरदेशको संस्मृतिबाट अलगिन सकिँदैन । डायस्पोरा साहित्यमा भोगिरहेको जीवन डायस्पोरामा भए पनि स्मृति, कल्पना, आदि घरदेशप्रति रहिरहेको हुन्छ । यही घरदेशको काल्पनिक विम्बलाई व्यक्त गरेको साहित्यलाई डायस्पोरा साहित्य भनिन्छ (राई, २०६९) । डायस्पोरिक उपन्यासभित्रका चरित्रहरूमा पाइने यस्ता प्रवृत्तिहरू पर्याप्त मात्रामा उल्लेख हुने गरेका छन् ।

सिड्नी सपनामा सृष्टिलाई कहिले आमाको यादले सताएको छ । कहिले बाल्यकालीन सहपाठीको संस्मरण भएको छ । कहिले आफूसँग सम्भोग गर्ने विनोद सरसँगको घटनाले तर्साएको छ । कहिले नयाँ प्राकृतिक परिवेशमा पुग्दा नेपाली रमणीयताको झझल्को आएको छ । कहिले प्रेमिल परिवेशलाई देख्दा अचानक नेपाली समाजको परम्पराप्रति आक्रोश जागेको छ । त्यस्तै पृथालाई पनि आफ्ना सन्तान र घरका अन्य सदस्यहरूको संस्मृतिले कहिल्यै छोडेको छैन । निकितालाई बुबाआमाले अन्तरजातीय विवाह नगर्न दिएको सल्लाहले अझै छुटकारा दिएको छैन । किनी र बिनीको पारिवारिक पृष्ठभूमि र उनीहरूको वर्तमान जीवन-सङ्घर्षभित्र पनि गृहस्मृतिका तमाम सन्दर्भहरू गाँसिएका छन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यासभित्र अतीतमोह वा गृहस्मृतिको चित्रण पाइन्छ, जुन डायस्पोरिक उपन्यासको एउटा प्रवृत्ति पनि हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(ग) **सङ्घर्ष, उत्पीडन र ऐकान्तिकता :** मानवीय जीवनमा जहिलेसुकै सङ्घर्षको क्रम चलिरहन्छ । तर, डायस्पोरिक जीवनका प्रारम्भिक सङ्घर्षहरूले निश्चय नै फरक अनुभूति प्रदान गरिरहेका छन् । नौलो ठाउँ, नौलो भाषासंस्कृति, नौलौ नियमकानुन र नौला मानिसहरूसँग घुलमिल हुन र आफूलाई स्थापित तुल्याउन गरिने सङ्घर्षको चरण अविस्मरणीय नै बन्दछ । कहिले उत्पीडनको सिकार हुनुपर्छ त कहिले एकान्तिकताभित्र रुमलिनुपर्ने हुन्छ । यस्ता तमाम भोगाइहरू डायस्पोरिक जीवनका अनिवार्य सर्तझैँ हुने गर्छन् । डायस्पोरिक उपन्यासभित्र सङ्घर्ष, उत्पीडन र एकान्तिकताको मार्मिक एवम् हृदयस्पशी चित्रण पाउन सकिन्छ ।

सिड्नी सपना उपन्यास एक किसिमबाट सङ्घर्षैसङ्घर्षको दस्तावेजका रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ । यसका हरेक चरित्रलाई नजिकबाट नियालेर हेर्दा सङ्घर्षविहीन कोही पनि देखिँदैनन् । परदेशमा आवश्यकता परिपूर्तिका लागि खर्चबर्चको खोजी गर्नु एउटा सङ्घर्षको चरण मानिन्छ । यहाँ सृष्टि, निकिता, विवेक, अद्वितीय, पृथाको श्रीमान्, संयोग, अमित, किनी बिनी, दिपा, दीपक र शशी आदि सबै सङ्घर्षकै चरणमा छन् । कोही उत्पीडित नै छन् त कोही उत्पीडनलाई बेवास्ता गरिरहेका छन् । कसैलाई एकान्तिकताको परिवेश र पीडाका सुसेलीहरूले पिरोलेको छ भने कसैलाई त्यस्तो अवसर प्राप्त भएको छैन । सृष्टि, पृथा, निकिता र सुनीता आदिलाई एकान्तिकताको नमिठो अनुभूति भएको देखिन्छ ।

(घ) **द्वैध मानसिकता र सांस्कृतिक चेतना :** गृहदेशको समस्या, अभाव, गरिबी र अशिक्षा आदिबाट मुक्त हुने प्रयोजनका लागि परदेशको चयन गर्ने मानवीय प्रवृत्ति बढिरहेकै छ । मानिसको एउटा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिले अर्को सांस्कृतिक परिवेशलाई आत्मसात् गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुँदै गएको छ । तर, जुन उद्देश्य, परिकल्पना, सोच र अठोटका साथ परदेशमा पाइला टेटिएको हुन्छ त्यो सोचेजस्तो परिस्थिति तयार हुन नसक्नुले डायस्पोरिक जीवनमा द्वैध मानसिकताको अवस्था बढिरहेको पाइन्छ । बरु परदेशको पीडा, अभाव, सङ्घर्ष र अस्तित्वहीनता भन्दा गृहदेशकै समस्या ठिक हो कि भन्ने अनुभूतिले सताउन थाल्छ । त्यस्तो द्वैध मानसिकताको अवस्थामा डायस्पोरिक जीवन गुज्रिरहेको पाइन्छ । त्यस्तै गृहदेश र परदेशका बिच सांस्कृतिक अन्तरघुलनका क्रममा पनि द्वैध सांस्कृतिक चेतनाले प्रभाव पारिरहेको देखिन्छ । डायस्पोराको मन पैतृक भूमितिर हुन्छ तर बुद्धि नवभूमिमा प्राप्त हुने अवसर र लाभतिर हुन्छ । तसर्थ, यी जातिलाई मन र मस्तिष्कको मनोवैज्ञानिक विभाजनले सधैँ दोधारमा पारिरहन्छ (राई र तेम्बे, २०७२) । यस्ता परिस्थिति वा अवस्थाहरूको चित्रणका दृष्टिले डायस्पोरिक उपन्यासहरू प्रभावित हुने गर्छन् ।

*सिड्नी सपना*की सृष्टिलाई सुरु सुरुमा परदेशको पीडा, अभाव र सङ्घर्षका कारण कत्तिपटक बरु गृहदेशकै परिस्थिति अनुकूल हुने द्वैध मानकसिकता जागेको पाइन्छ । त्यस्तै पृथालाई पनि सन्तान छोडेर सिड्नीको बसाइका क्रममा बरु घरदेशकै समस्या सामान्यजस्तो लागेको देखिन्छ । कहिलेकाही सुनीता, निकिता र दीपाहरू पनि द्वेध मानसिकताको अवस्थामा देखापर्छन् । त्यसरी नै परदेशमा देखिएका वैयक्तिक प्रेमका सम्बन्ध र यौनिक जीवनका सन्दर्भहरूले परदेशीय सांस्कृतिक आकर्षण र गृहदेशीय सांस्कृतिक अनुसरणका बिच द्वैध मानसिकता सिर्जना गरको देखिन्छ ।

(ङ) **रोमाञ्च, यौनिकता र स्वप्नविम्ब :** एउटा देशबाट अर्को देशमा पुगेपछि जति सङ्घर्ष र सक्रियता बढ्दै जान्छ त्यति त्यति नै नौला अनुभूतिहरू पनि थपिँदै जान्छन् । जहिलेसुकै उत्पीडन, चिन्ता र हीनताबोधको अवस्था मात्र रहँदैन त्यसैबिच पनि रोमाञ्चका क्षणहरू तथा यौनिक जीवनसँगका सम्बन्धहरू पनि फस्टाउँदै जान्छन् । त्यस्ता कतिपय सन्दर्भहरूलाई स्वप्नविम्बका रूपमा समेत अनुभूति गरिन्छ । डायस्पोरिक जीवनशैलीमा यस्ता क्षण, अवसर, अनुभूति र भोगाहरूले निकै प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । डायस्पोरिक साहित्यमा चेतनका वाष्पचालित प्रकृतिका प्रवाहहरू, समाज मनोवैज्ञानिक संवेगका आधारमा प्रस्तुत हुने भावशृँखलाहरू, मानसिक सङ्घातका कारण जन्मिने पीडाका सन्तापहरू, यौनमनोविज्ञानका अतृप्त र बुभुक्षाका तृष्णा र वितृष्णाहरू, अतृप्त सांसारिक जीवनभोगको अपेक्षाका संवेगहरू पनि मनोविज्ञानका सहमा प्रस्तुत हुन्छन् (सुवेदी, २०७२) । यसर्थ नेपाली डायस्पोरिक उपन्यासमा पनि रोमाञ्च, यौनिकता र स्वप्नविम्बका प्रसङ्गहरू समेटिन्छन् नै ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिड्नी सपनाका कैयौँ पात्रहरूले फरक फरक परिवेशमा फरक फरक किसिमबाट उल्लेखित सन्दर्भहरूसँग आफूलाई गाँस्दै आएको पाइन्छ। निकिताले विवेकसँगको सान्निध्यमा पाएको अनुभूति, सृष्टिले विवेकको जन्मदिनका क्रममा अद्वितीयसँग पाएको अनुभूति, पृथाले रोहितसँग पाएको अनुभूति निश्चय नै रोमाञ्चका द्योतक मानिन्छन्। यौनलाई जैविक आवश्यकताका रूपमा लिइए पनि यसैसँग गाँसिएर मानव जीवनका सुमधुर सम्बन्ध र कटुताहरू सिर्जना भएका छन्। निकिताले विवकसँग गाँसेको सम्बन्धमा यौनिक जीवनले जति आनन्द प्रदान गरेको छ त्यति नै सृष्टिले अद्वितीय र विनोदसँग गाँसेको यौनिक सम्बन्धले घृणा, तिरस्कार, पीडा र प्रतिशोधको भावना सिर्जना गरको छ। यौनकै कारण परदेशीय नेपाली युवायुवतीहरूको जीवन प्रभावित बनेको देखिएको छ। पृथाको श्रीमान् र सुनीताको श्रीमानूले यौनसन्तुष्टि दिन नसकेको तथा यौनका क्षेत्रमा अप्राकृतिक सम्बन्ध कायम गर्न खोज्ने अद्वितीयको जीवन पनि प्रभावित बनेको छ।

(च) **परदेशीय परिवेश :** भौगोलिक दुरी, प्राकृतिक भिन्नता र सामाजिक-सांस्कृतिक अन्तरजस्ता कुराहरूबाट डायास्पोरिक जीवनको अवस्थालाई मूल्याङ्कन गरिन्छ (निरौला, २०७३)। त्यसैले डायस्पोरिक उपन्यासभित्र परदेशीय परिवेश नै बढी मात्रामा समेटिन्छन्। प्रत्यक्ष रूपमा समेटिने परदेशीय परिवेशभित्रै चारित्रिक रहस्यहरू तथा घटनासन्दर्भहरू देखापर्दै जान्छन्। केवल संस्मृतिका रूपमा मात्र गृहदेशका परिवेशहरू उद्घाटिन हुन्छन्। गृहदेशका भन्दा फरक अनुभूति गराउने परदेशका स्थानीय परिसन्दर्भहरू औपान्यासिक पात्रका लागि कतै रोमाञ्चकारी तुल्याउने किसिमका हुन्छन् भने कतै फरक सांस्कृतिक, प्राकृतिक र सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूको बोध गराउने प्रकृतिका हुन्छन्। परदेशीय वातावरणले डायस्पोरिक व्यक्तिहरूलाई कतै अन्योलता र कतै उत्कण्ठाको भुँवरीमा डुबाउने गरेको पाइन्छ।

सिड्नी अस्ट्रेलियको सुन्दर सहर हो। यसलाई पर्यटकीय नगरीका रूपमा पनि लिने गरिन्छ। यहाँका हार्बरब्रिज र ओपेरा हाउसले पर्यटकको मनलाई लोभ्याउँछ नै। अस्ट्रेलियमा रहेका डायस्पोरिक नेपालीहरू पनि यस्ता दृश्यहरूबाट प्रभावित हुने गरेका छन्। सिड्नी सपनाका सृष्टि, निकिता, अद्विचीय, विवेक आदि पात्रहरू तथा अमित, दिपालगायतका पात्रहरू अस्ट्रेलियाका विभिन्न ठाउँहरूमा रहेका वा पुगेका पाइन्छन्। त्यस्ता ठाउँ वा सहरअन्तर्गत अर्बन प्लेटफार्म, हिमालयन ग्रोसरी, स्टेसन रोड, अर्बन पार्करोड, द रक्स क्याफे, विन्यार्ड, क्रिज गेट, टाउन हल, वेस्टफिल्ड सपिङ, सिड्नी टावर, रिभोल्डिङ रेस्टुरेन्ट, व्रिसबेन, बन्डाबर्ग, मेलवर्न, यारा नदी आदि रहेका छन्। कालिक दृष्टिले हेर्दा सन् २००९ तिरका घटनाहरू उल्लेख भएको पाइन्छ किनभने सृष्टिले अस्ट्रेलिया आएपछि सन् २००९ फेब्रुअरी १२ मा विनोदले पठाएको इमेल हेरेकी छन्। त्यस्तै गहृदेशीय संस्मृतिमा आधारित स्थानीय परिवेशअन्तर्गत नेपालका विराटनगर, काठमाडौँ तथा पश्चिमी क्षेत्रका केही ठाउँहरूको सोत उल्लेख भएको पाइन्छ।

(छ) **प्रयोगधर्मिता र चेतनप्रवाह शैली :** नेपाली डायस्पोरिक साहित्य आफैमा एउटा प्रयोगधर्मी लेखन हो। यसमा पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यता, गृहदेश र परदेशको सहभागिता, परम्परित अवधारणा र आधुनिकताको दोसाँध, अग्रगमन र पश्चसंस्मृतिको द्वन्द्व, विरह र हर्षको प्रभाव, आशा र निराशाको भुँवरी आदि अनेक पक्षहरू एकै ठाउँ प्रयोग गरिन्छ। त्यसैले विषय, प्रस्तुति र शैली आदि विभिन्न पक्षहरूका कारण डायस्पोरिक साहित्य प्रयोगधर्मी बन्दै जान्छ। नव प्रयोग वा उत्तरआधुनिक चिन्तनको प्रभावसमेत प्रस्ट हुँदै जान्छ। त्यस्तै प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु होस् कि तृतीय पुरुष, दुवै समाख्यातामा पाइने मनोवैज्ञानिक संवेगले कतै चेतनप्रवाहात्मक शैली त कतै आत्मसंस्मरण, यथार्थ, अतियथार्थ, अस्तित्व र विसङ्गतिजस्ता पक्षहरू प्रतिविम्बित हुने गर्छ। मनोविज्ञानका विभिन्न आयामहरूको एक प्रकार्य नै चेतनप्रवाहको संवेदना भएकाले (सुवेदी, २०७२) पनि डायस्पोरिक साहित्य प्रयोगधर्मीका साथै चेतनप्रवाह शैलीको प्रभावमा रहेको पाइन्छ।

सिड्नी सपनाभित्र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु भए पनि यहाँ वस्तुविन्यास, चारित्रिक विनियोजन तथा परिघटनात्मकता र परिवेशीय प्रस्तुति आदि पक्षहरू नितान्त प्रयोगधर्मी किसिमबाट देखापर्छन्। अद्वितीय र सृष्टिमा पाइने यौनिक जीवनप्रतिका दृष्टिकोण, पृथा र सुनीतामा पाइने यौनिक चाहना र तिनका श्रीमानूहरूको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यस्तता, किनी र बिनीका पारिवारिक पृष्ठिभूमि र वर्तमान परिवेश आदिको चित्रण आफैमा प्रयोगधर्मी किसिमबाट भएका छन् । कहिले आशा त कहिले निराशाका सांवेगिक सन्दर्भहरू तथा औपन्यासिक भाषाशैली र संरचनामा देखापर्ने प्रयोशीलताजस्ता विषयले यस उपन्यासमा प्रयोगधर्मिता र चेतनप्रवाह शैलीको सशक्त उपस्थिति पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

सानु घिमिरे ज्योत्स्नाको पहिलो उपन्यास सिड्नी सपनामा डायस्पोरिक प्रवृत्ति पाइन्छ । यसले नेपालबाट अस्ट्रेलिया पुगेका नेपालीहरूको सङ्घर्ष, पीडा, चुनौती, अस्तित्वको खोजी, रोमाञ्चकता, गृहस्मृति आदि अनेक पक्षहरूलाई समेटेको छ । यहाँ केन्द्रीय चरित्रका रूपमा सृष्टिलाई उल्लेख गरिएको छ तापनि अन्य सहयोगी चरित्रका रूपमा अद्वितीय, निकिता र अमित आदि अनेकौं चरित्रहरू रहेका छन् । त्यस्तै विभिन्न डायस्पोरिक नेपाली चरित्रहरूद्वारा स्थायित्व वा अस्तित्वको खोजीका लागि गरिएका प्रयासहरू अथवा आय आर्जनका लागि गरिएका कामहरूले यहाँ प्राथमिता पाएका छन् । परदेशमा शिक्षा तथा धन आर्जनका लागि गर्नुपरेका कामहरू, पिआरका लागि गरिएका प्रयास र सम्झौताहरू, खुसीयाली साटासाटका क्रममा भएका समारोह र भ्रमणहरू, यौनिक स्वतन्त्रताका लागि अपनाइएका पद्धतिहरू आदि यस डायस्पोरिक उपन्यासका वैशिष्ट्य बनेका छन् । हरेक पात्रहरूले गृहदेशको संस्मरण गर्नु, गृहनगरका अविस्मरणीय क्षणहरूलाई विभिन्न परिस्थितिहरूसँगै एकाएक मानस पटलमा सजाउन पुग्नु तथा कहिले विगत र कहिले वर्तमानको द्वैध मानसिकतालाई आत्मसात् गर्नु आदि पनि यस उपन्यासका डायस्पोरिक प्रवृत्ति बनेका छन् । ऐकान्तिकता, यौनिक संवेग र प्रेमिल स्वतन्त्रता, कार्यगत अस्थिरता र परदेशभित्रै पनि निरन्तर स्थानान्तरता तथा द्वैध संस्कृति आदिलाई समेत यहाँ डायस्पोरिक प्रवृत्तिकै रूपमा लिन सकिन्छ । अतः सिड्नी सपना नेपाली डायस्पोरिक उपन्यासका क्षेत्रमा उल्लेखनीय कृतिका रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ । यसले समेटेको विषयवस्तु, यसभित्रका पात्रचयन, यसबाट पाइने सन्देश तथा यसको परिवेश र भाषाशैली निश्चय नै डायस्पोरिक औपन्यासिक प्रवृत्तिका दृष्टिले उच्चकोटिका देखिन्छन् ।

सन्दर्भसूची

एटम, नेत्र (२०६७), *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना,* काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि ।

एटम, नेत्र(सम्पा) (२०७०), *नेपाली डायास्पोराका नारी कथाकार र कथा,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

गौतम, लक्ष्मण (२०७०) *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना,* (दो.सं.) काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेन हाउस प्रा.लि.।

निरौला, लेखप्रसाद (२०७३) *दृष्टिकोण,* काठमाडौँ :काष्ठमण्डप पुस्तक घर ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६२), *उत्तरआधुनिक ऐना,* काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४), *उत्तरआधुनिक विमर्श,* काठमाडौँ : मोडर्न बुक्स ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६) "साहित्यमा डायास्पोरा : सिद्धान्त र समालोचनाको स्वरूप", *रश्मि,* २५ : १.पृ.११-३० ।

राई, पुरण (२०६९), *डायस्पोरा : लाहुरे स्रष्टा र कविता,* काठमाडौँ : डायस्पोरा अध्ययन प्रतिष्ठान ।

राई, रक्ष र तेम्बे मिजास (२०७२) *डायस्पोरा सिद्धान्त रचना र समालोचना,* ? : गोर्खा बुक्स पब्लिकेसन प्रा.लि ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६६) "नेपाली साहित्यमा डायस्पोराको योगदान", *हाम्रो ध्वनि,* (४०/९, २०६६ जेठ-असार), पृ. १३-२१ ।

लुइटेल खगेन्द्र (२०६७) '*डायस्पोराको सैद्धान्तिक स्वरूप*', समकालीन साहित्य डट कम, (२०६७ जेठ ४)

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७२), *स्रष्टा होम : द्रष्टा अनेक,* (सम्पा), काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल ।

सुवेदी, होमनाथ (२०६५), *समुद्रपारका समालोचना,* अमेरिका : अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाल्मीकिरामायणमा गणितको प्रयोग

डा. जयन्त आचार्य
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

हाम्रो जीवनमा गणित एउटा अपरिहार्य तथा सर्वदैव प्रयोग हुने विषय हो। गणितको प्रयोग यत्रतत्र सर्वत्र भएको देख्न सकिन्छ। हाम्रा वेद, पुराण, व्याकरण, साहित्य, कला, न्याय, दर्शन, ज्यौतिष, आदि शास्त्रहरूमा त झन् गणितको प्रयोग स्पष्टरुपमा देख्न सकिन्छ । यस लेखमा हिन्दूसमाजमा अत्यन्त पूज्यस्थानमा वस्न सफलरहेको वाल्मीकिरामायणमा गणितको प्रयोग कहा कहा कसरी गरिएको रहेछ भन्नेकुरा प्रमाण सहित देखाउने प्रयास गरिएको छ । यसबाट समाजमा रहेको वाल्मीकिरामायण प्रतिको विश्वासलाइ प्रमाणका आधारमा अझपुष्टि हुने कुरामा विश्वास गरिएको छ।

मुख्य शब्दावली – अयुत, नियुत, सैनिक, कोटि

विषयपरिचय

संस्कृत साहित्यमा रामायणको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । हाम्रा साहित्यिक ग्रन्थहरूमा गणितको प्रयोग प्रशस्तमात्राम हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा यसलेख तयार पारिएको छ । अध्यात्ममार्फत गणितको प्रचुरमात्रामा प्रयोगहुनु आफैमा एउटा आश्चर्यको कुरा हो. भने भगवानको कथामाथि प्रकाशपार्दै गणितजस्तो जटिल बिषयमा चिन्तकलाई शिक्षित तुल्याउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु हाम्रा शास्त्रको विशेषता नै हो भन्नु पर्दछ। रामायणमा आधार रहेर उक्तग्रन्थको गणितीय तवरबाट विश्लेषण तथा चर्चा परिचर्चा गर्दै यसलेखलमा पाठकको ध्यान तथा चिन्तनलाई अझ स्पष्टपार्ने काम गरिएको छ।

समस्या, उद्देश्य र विधि

हिन्दुसमाजमा रहेको हाम्रा हिन्दूग्रन्थहरू के अध्यात्ममा मात्रै सिमित छन् ? गणितजस्तो विज्ञानसग सम्बन्तित शास्त्र हाम्रा ऋषि मुनीहरू जान्दैनथे ? यस्ता प्राज्ञिक प्रश्नहरू यसलेखको मूलसमस्या हो भने विभिन्न समयमा आक्रामक रुमपमा आइरहने यस्ता प्रश्नहरूको रामायणबाट नै समाधान र उदाहरण समेत प्रस्तुत गर्नु यसलेखको उद्देश्य हो । हाम्रा शास्त्र केलन भगवानको स्तुतीगानका लागिमात्रै लेखिएका होइनन् यीनमा त वैज्ञानिकता देख्न सकिन्छ भनी हाम्राशास्त्रमा भएको आक्रमणलाई निश्तेज पार्नमा मद्दत पुर्याउनु पनि यसलेखको उद्देश्य हो । यस लेखमा निगमन तथा आगमन दुवै विधिहरूको यथा सक्य प्रयोग गरिएको छ। यस लेखको लेखनका सन्दर्भमा पुस्तकालयीय विधिमा समेत प्रयोग गरिएको छ।

विश्लेषण

हाम्रा प्राचीन ग्रन्थहरूलाई केवल धर्मशास्त्रीय तथा अन्धविश्वास पूर्ण ग्रन्थहरूको रुपमा हेर्नै गरिएको छ। हाम्रा वेद पुराण, महाभारत, रघुवंश, वाल्मीकिरामायण, उत्तररामचरित, नैषध आदि ग्रन्थहरूमा गणितीयशब्दहरूको उपयोग, प्रयोग तथा व्याख्या समेत गरिएको सजिलै पाउन सकिन्छ। साहित्यको छन्दशास्त्रमा त छन् गणितको अति विशिष्ट तथा चातुर्यताको उपयोग हुने प्रस्तार ९ एभचकगतबतष्यलक बलम अयदष्लबतष्यलक० को प्रयोग गरेको देख्न सकिन्छ । यस बाट के भन्न करै लाग्दछ भने प्रचीन कालका ऋषिमुनि प्रणीत ग्रन्थहरू गणितीय रूपमा भरिपूर्ण

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रहेछन् र उनीहरूले आफ्नो शास्त्रलाई वैज्ञानिकता पुष्टिगर्न गणितको समेत प्रयोग गर्ने गरेका रहेछन् । वाल्मीकिरामायणमा कति श्लोक छन् ? कति सर्ग छन् ? कति काण्ड छन् भन्ने कुरा वाल्मीकिरामायणमा यसरी वर्णन गरिएको छ ।

चतुर्विंशत् सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च, षट्काण्डानि तथोत्तरम् ।

रामायणमा यस्ता उदाहरणहरू प्रसस्त भेट्न सकिन्छ खाली हेर्ने दृष्टिकोण को आवश्यकता मात्र पर्दछ । सम्पूर्ण उदाहरणहरू एउटै लेखमा समावेश गर्न असम्भव भएकाले केहि महत्त्वपूर्ण सामग्रीको मात्र यहा उल्लेख गरिएको छ । दशरथले राज्यगरेको अयोध्या नगरी कत्रो छ त यसको लम्बाई चौडाई कत्रो छ भन्ने कुरा पनि रामायणमा नै भेट्न सकिन्छ,

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

आयतकार अयोध्या नगरी द्वादश योजन अर्थात् १२ × ४ = ४८ कोश लम्बाइ र त्रियोजन अर्थात् ३ × ४ = १२ कोश चौडाइ को छ भन्ने कुरा को वर्णन बाट रामायणकालमा समेत आफ्नो देशको क्षेत्रफल कति हो कहा सम्म आफ्नो सीमाना हो भन्ने कुरो नापेर गणना गरेर राख्दथे र यस समयमा गणितको प्रयोग प्रचुर मात्रामा हुने रहेछ भन्ने कुरा थहापाउन सकिन्छ।

जव राजा दशरथले अश्वमेध यज्ञ गर्ने इच्छा प्रकट गरे त्यसवखतमा विभिन्न सामानहरूको आवश्यकता भयो ती सामानको संकलनको प्रसङ्गमा कामदारको संख्या, विद्वानूहरूको संख्या, प्रहरीको संख्या स्पष्ट बाताइएको देखिन्छ।

निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्या ये च धार्मिकाः ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्राश्चैव सहस्रशः ॥
एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ।
वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः ॥

युद्धकाण्डमा त विशेषगरेर सैन्यशक्ति प्रदर्शनकालागि तथा राज्यसुरक्षाका लागि सैन्य संख्या गनेर अयुत, नियुत, प्रयुत, न्यर्बुद तथा कोटि संख्याको प्रयोग भएको देखिन्छ।

अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम्
शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥

जव हनुमान लंका गएर फर्किए त्यस वेलामा उनले लंकाको वर्णन गर्ने क्रममा विभिन्न अंकको उल्लेख गरेको प्रसङ्गले पनि रामायणमा गणितको प्रयोग रहेको कुरा हामीहरूले भन्न सक्दछौ चारवटा ढोकाको उल्लेख गर्नु प्रत्येक ढोकामा कति कति संख्यामा सैन्य रहेछन् भनेर यसरी उल्लेख पाइन्छ।

दक्षिण ढोकामा एकलाख सेनारहेका घोडाहात्तिरथ आदिले सुसज्जित सैन्य संख्या यसरी वताएको पाइन्छ।

नियुतं रक्षसाम् अत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम्
चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥

त्यसैगरि पश्चिम ढोकाको सैंन्यसंख्या

प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥

त्यसरी नै उत्तरढोकामा रहेका राक्षस तथा हात्ति घोडाका संख्या यसरी बताईएको छ

न्यर्बुदं (१०००००००००) रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ।
रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥

हनुमान लंकाको मध्यभागमा कोटिभन्दा बढि सैनिक रहेको वर्णन यसरी गर्दछन्

शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः ।
यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥

यसरी विभिन्न स्थानमा वाल्मीकिरामायणमा संख्याको उल्लेख भएको पाइन्छ

शतं शतसहस्राणां पृतनर्क्षवनौकसाम् ।
लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥

त्रिकूटपर्वतको शिखरमा लंकापुरी रहेको सो पर्वतको वरिपरि वानर सैन्य १००००×१००० = १०००००० वानर सेनाले घेरेर वसेका छन् भनी स्पष्टरुपमा संख्याको उल्लेख गरेबाट गणना कति परसम्म गरिएको रहेछ भनेर ज्ञान गर्न सजिलै सकिन्छ ।

आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्प्लवङ्गमैः ।
अयुतानां सहस्रं च पुरीं ताभ्यवर्तत ॥

यसरी कैयौ ठाउमा अंक र संख्याको प्रयोग तथा उल्लेख यत्र तत्र पाइन्छ।

निष्कर्ष

यसरी रामयणमा आफ्नो राज्य कहासम्म हो भन्नका लागि, कति संख्याका सेना कहिले कहा छन् दर्शाउनकालागि या सेतु निर्माणगर्दा कति लामो सेतु वनाउने कति संख्याका कामदार प्रयोग भए कति दिनमा काम सम्पन्न भयो, घोडा हात्ति रथ आदि कतिकति रहेका छन्, रावणको चारै ढोकामा कति सैनिकले गस्ती गरिरहेका छन् आदि कुराको ज्ञानमा गणितको उपयोग संख्याको प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । रामायण एउटा धार्मिक तथा पौराणिक कथा वर्णित ग्रन्थ नभई त्यसवेलामा गणितको उच्चतम प्रयोग भएको एउटा वैज्ञानिक ग्रन्थ हो भन्दा फरक पर्दैन । जैन गणितज्ञ महावीराचार्यले

बहुभिर्विप्रलापैः किं त्रैलोक्ये सचराचरे
यत्किञ्चिद्वस्तु तत्सर्वं गणितेन विना न हि ॥

भनेर गणितको महत्त्व दर्शाए झै रामायणजस्तो ग्रन्थमा पनि गणितको सर्वव्यापकता रहेको कुरामा दुइमत हुनै सक्दैन ।

सन्दर्भसूची

महर्षि वाल्मीकि (२०४०) श्रीमद्वाल्मीकि रामायण, गीताप्रेस गोरखपुर ।
.... (२०४२) श्रीमद् वाल्मीकि रामायण, गीताप्रेस गोरखपुर ।
माघः,(१९९३) शिशुपालवधम् , चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी ।
महावीराचार्य, श्रीगुलावनन्द हिराचन्द जोशी, (१९६३) गणितसारसंग्रह, जैनसंस्कृति संरक्षक संघ सोलापुर ।
श्रीहर्ष,(१९९८) नैषधीयचरितम्, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिटक पर्यालोचन

शालिग्राम ढकाल
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

सृष्टि आफैंमा रहस्यमय छ। यसभित्र अनेक तत्त्व छन्। ती रहस्यात्मक तत्त्वको बोध गर्नु गौरवको विषय हो। परमात्माको श्वासस्वरूप वेदपुरुषको षडङ्गमध्ये आँखाको रूपमा ज्योतिष रहेको छ। ज्योतिषको संहिता भागले शारीरिक मीमांसा गर्दछ। जसलाई अङ्गविद्या वा सामुद्रिक शास्त्र भनिन्छ। अङ्गविद्यामा शारीरिक अवयवका समस्त दृश्य ऊहापोहलाई वर्णन गरिएको पाइन्छ। मानव शरीरमा अनेक पिटक अर्थात् कोठी हुन्छन्। ती पिटकले विभिन्न रहस्योद्घाटन गर्दछन्। त्यसैले अङ्गविद्यामा पिटकको स्थान विशेष रहेको हुन्छ। काला, रातालगायतका पिटकले थरिथरि अर्थ बुझाउँछन्। मनोदशाको सूक्ष्मफल स्पष्ट पार्ने पिटक सूर्यादि नवग्रहजन्य शुभाशुभ फलको द्योतक हो। पिटक शिरदेखि पाउसम्म हुन्छ। पुरुषको दायाँ र महिलाको बायाँ भागमा भएका कोठी विशेष शुभकारक हुन्छन्। पूर्वजन्मको शुभाशुभ कर्मको फल भोग्न जन्मिएको शरीर र त्यस शरीरमा भएका अनेक पिटक भूत, भविष्य र वर्तमान अवस्थाको सङ्केतक हो।

शब्दकुञ्जी – कर्मफल, शारीरिक, अङ्गविद्या, शुभाशुभ, रहस्य, कोठी।

विषयपरिचय

परब्रह्म परमात्माबाट सृष्टि भएको यो चराचर जगत् उनै परमात्मामा अवस्थित छ र अन्तिममा उही ब्रह्मतत्त्वमा विलीन हुन्छ। **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति**(तैत्तिरीयोपतिषद् ।३।१।१)। त्यसैले त यो सारा सृष्टि आफैंमा रहस्यमय छ। त्यसो त यो समस्त सृष्टिसञ्चालकलाई आश्चर्यजनक नै मानिएको छ। **आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः। आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्** (श्रीमद्भगवद्गीता,२।२९)। रहस्य खोलेर रहस्य बाँकी भनेजस्तै रहस्य रहस्य नै हुन्छ। उनै परब्रह्मको श्वासको रूपमा वेदहरू प्रकट भए, दृष्टिबाट पञ्चमहाभूत पैदा भए। जस्को मुस्कान नै चराचर जगत् हो र जस्को निद्रा नै संसारको प्रलय हो। भनिएको छ -**निःश्वसितमस्य वेदाः वीक्षितमस्य पञ्च भूतानि। स्मितमेतस्य चराचरं यस्य च सुप्तं जगत्प्रलयः** (ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य भामतीटीका मङ्गल २)। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने परमात्माको सास नै वेद हो। तिनै वेदको माध्यमले जगत्को सृष्टि भएको छ। बताइएको छ - **यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्** (जीवन्मुक्तिविवेक,पृ.१)।

यसप्रकारको भगवान्को श्वासको रूपमा रहेको वेदलाई छ भागमा बाँडिएको छ। शिक्षा, कल्प, निरुक्त, व्याकरण, छन्द र ज्योतिषलाई वेदका षडङ्ग भनिन्छ। ती षडङ्गमध्ये वेदपुरुषको नेत्रको रूपमा ज्योतिष शास्त्र विराजित छ। ज्योतिष शास्त्रका सिद्धान्त, संहिता र होरा गरी तीन प्रमुख शाखा छन्। ती शाखामध्ये संहिता शाखा अन्तर्गत अङ्गविद्या अर्थात् सामुद्रिक शास्त्र पर्दछ। आपादमस्तकको वर्णनमा सामुद्रिक शास्त्रले वैशिष्ट्यवहन गरेको छ। त्यही वर्णनको क्रममा रहस्यात्मक रूपमा रहेको पिटकको पर्यालोचन पाउन सकिन्छ। यत्पिण्डाण्डे तद् ब्रह्माण्डे वा यद् ब्रह्माण्डे तद् पिण्डाण्डे अर्थात् जुन शारीरिक पिण्डमा छ त्यो सारा ब्रह्माण्डमा छ अथवा जुन ब्रह्माण्डमा छ त्यो शरीराकृति पिण्डमा छ। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने परमात्माको यो सृष्टि नै ब्रह्माण्ड हो र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यही भित्रको एक अंश नै हो पिण्डाण्ड अर्थात् यो मानव शरीर । पूर्वपूर्व जन्ममा गरिएको शुभाशुभ कर्मको फल भोग्नको लागि नै शरीरको उत्पत्ति भएको हो । पूर्व जन्ममा शुभ कर्मको आधिक्य भएमा जीवले स्वर्ग प्राप्त गर्दछ भने दुष्कर्मको आधिक्यले नरक प्राप्त गर्दछ । पुण्य र पाप बराबर भएमा जीव मानव योनिमा जन्म लिन्छ । **शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम् । उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः** (नैष्कर्म्य सिद्धि,१।४१) । त्यत्तिकै कहाँ भनिएको हो र **भोगायतनं शरीरम्** (तर्कसङ्ग्रहपदकृत्य, किरणावलीव्याख्या,पृ.२१) । **शीर्यते रोगादिना इति** विग्रहबाट तथा विकृत हुँदै जानु अर्थको शृधातु (सिद्धान्तकौमुदी, पृ ५०७) मा उणादि सूत्रले ईरन् प्रत्यय लागेपछि शरीर शब्द बन्दछ । जसको अर्थ हुन्छ निरन्तर अपक्षय हुनु, परिवर्तन भइरहनु । त्यसैले शरीरको धर्म हो छ वटा विकारले विकृत हुनु । ती विकारलाई शङ्कराचार्यले यसरी उल्लेख गरेका छन् । जस्तै - **अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारं शरीरम्** (तत्त्वबोध,पृ.१७) । अर्थात् जो छ वटा विकारले विकृत हुन्छ त्यो नै शरीर हो । यस्तो शारीरिक पिण्डाण्डको समस्त ज्ञान हुन्छ पिटक अर्थात् कोठीबाट । शरीरका बाह्य विभिन्न भागमा भएका कोठीबाट व्यक्तिको बारेमा अनेक आन्तरिक रहस्य पत्ता लगाउन सकिन्छ । वास्तवमा कोठीले मानसिक अवस्थालाई बुझाउँछ अनि चरित्रलाई राम्ररी चित्रण गरिदिन्छ । साथै भूत, भविष्य र वर्तमानको सही पहिचान दिने गर्दछ । कुनै कोठी जन्मजात हुन्छ भने कुनै कोठी पछि आउने गर्दछ । सूर्यादि नवग्रहको शुभ प्रभाव परेको बेलामा शुभफलदायक कोठी निस्कन्छन् भने अशुभ ग्रहको संकेतको रूपमा खराब फलदायक कोठी निस्कने कुरा अनुभवसिद्ध छ । यस लेखले पिटकको सर्वाङ्गीण पक्षलाई समेटेको छ ।

समस्याकथन

मानव शरीरका विभिन्न भागमा हुने अनेक पिटकले केकस्ता खालका हुन्छन् र केके फल प्रदान गर्दछन् भन्ने जिज्ञासको आधारमा तयार पारिएको यस अनुसन्धानात्मक लेखमा निम्नानुसारका समस्याहरू तय गरिएका छन्ः

(क) शुभशुभफल सङ्केतक पिटक केकस्ता हुन्छन् ?

(ख) शरीरका कुन-कुन भागमा रहेका पिटकले केके कुरा बुझाउँछन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

समस्याकथनमा तय गरिएका जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको हो र यसका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्ः

(क) शुभाशुभफल सङ्केतक पिटकको अनुशीलन गर्नु,

(ख) शरीरका विभिन्न भागमा रहेका पिटकका शुभाशुभ फलको निर्क्योल गर्नु ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धान ज्योतिष शास्त्रको संहिता खण्ड अन्तर्गत अङ्गविद्या तथा सामुद्रिक शास्त्रको आधारमा तयार पारिएको हो । यस अनुसन्धानको विश्लेषण गर्नको लागि सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणात्मक विधिको निश्चित परिसीमा अवलम्बन गरिएको छ । यसका लागि अङ्गविद्या तथा सामुद्रिक शास्त्रहरूका साथै विभिन्न संहिता शास्त्रहरू सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । तिनै मूल स्रोतका आधारमा व्याख्या, वर्णन एवम् तुलनात्मक विधिलाई समेत अङ्गीकार गरी निष्कर्ष दिइएको छ र सत्यतथ्यको सत्यापन गरिएको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिटकका प्रकार

मानवको शरीरमा विभिन्न कोठी हुने गर्दछन् । महर्षि पराशर, आचार्य वराहमिहिर आदि महान् दैवज्ञहरूले शरीरमा हुने पिटक अर्थात् कोठीहरूको गहन चर्चा गरेका छन् । अङ्गविद्या तथा सामुद्रिक शास्त्रमा शरीरका विभिन्न भागमा रहेका अनेक कोठीको शुभाशुभ फलको वर्णन प्रशस्त पाइन्छ । कोठीहरू सेता, राता, पहेंला, काला, हरिया गरी विभिन्न रङ्गका हुन्छन् । अझ आचार्य वराहमिहिरले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रलाई रङ्गअनुसारको कोठीको फल मिल्ने कुरा बताएका छन् । अर्थात् ब्राह्मणलाई सेतो कोठी, क्षत्रियलाई सेतो र रातो, वैश्यलाई सेतो,रातो र पहेंलो तथा शूद्रलाई सेतो, रातो, पहेंलो र कालो कोठी फलदायक हुन्छ । भनिएको छ -

सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णनां नाग्रजातानाम् (बृहत्संहिता,५२।१) ।

वराह मिहिरले यस्तो भने तापनि शास्त्रमा विशेष गरी काला र राता कोठीको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । मानिसलाई आफ्नो शरीरको विभिन्न ठाउँमा भएका कोठीको बारेमा जिज्ञासा हुने गर्दछ कि यी र यस्ता कोठीको शुभाशुभ फल केकस्तो होला ? वास्तवमा शरीरका कोठीले अनेक प्रकारका रहस्यको उद्घाटन गर्दछ । त्यस्तो कोठी पुरुषहरूको शरीरको दाहिनेतिर र महिलाको देब्रेतिर भएमा शुभ हुने कुरा महर्षि पराशरले उद्घोष गरेका छन् । कोठी मात्र हैन रोमावली पनि सोही भागमा हुनु शुभ हो । जस्तै-

अङ्गनानां च वामाङ्गे दक्षिणाङ्गे नृणां शुभम् ।

रक्ताभं तिनकाभं वा लोम्नां चक्रमथापि वा (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।२) ।

आचार्य वराहमिहिरले पनि पुरुषको दाहिने भागतर्फ नै कोठी हुनु, अङ्ग फर्फराउनुलाई शुभ मानेका छन् भने त्यसको विपरीत अर्थात् देब्रे भागमा स्त्रीलाई शुभ हुन्छ । भनिएको छ-

उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः ।

धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीताश्च नारीणाम् (बृहत्संहिता,५२।९) ।

दाहिने अङ्गमा कोठी हुनु, दाहिने भाग स्फुरण हुनु शुभ तथा पिठ्युँ र हृदयस्फुरण हुनु अशुभ भन्ने कुराको सङ्केत महर्षि व्यासले यसरी गरेका छन्-

अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् । न शस्तं तु तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।

लाञ्छनं पिटकं चैव विज्ञेयं स्फुरणं तथा । विपर्ययेणाभिहितं सव्ये स्त्रीणां शुभं भवेत् (अग्निपुराण,२२८।७-८) ।

यी कुराको प्रमाणको रूपमा श्रीमद्भागवतमहापुराणको प्रसङ्गस्मरण गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ जुन रुक्मिणीविवाहमा आएको छ । सन्देश लिएर गएका ब्राह्मण नआएकाले चिन्तित बनेकी नववधू रुक्मिणीको बायाँ जाँघ, हात र आँखा फर्फरायो, जसले प्रियतम श्रीकृष्णको आगमनको सङ्केत गरिरहेको थियो । भनिएको छ -

एवम् वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ।

वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरत् प्रियभाषिणः (श्रीमद्भागवतमहापुराण,१०।५३।२७)

यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने स्त्रीको बायाँ अङ्ग र पुरुषको दायाँ अङ्ग फर्फराउनु, कोठी हुनुलाई शुभ मानिन्छ । अझै रामायणको प्रसङ्ग पनि यहाँ विशेष स्मरणीय र सान्दर्भिक रहेको छ । मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुग्रीवको मित्रताको बेलामा जगज्जननी माता सीता, बाली र लङ्काका राक्षसहरूको देब्रे आँखा फर्फरायो । जुन सीताको लागि राममिलनको शुभ सङ्केत तथा राक्षसहरूको विनाशको सूचक थियो । जसलाई महर्षि वाल्मीकिले यसरी उल्लेख गरेका छन् -

सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।

सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति (वाल्मीकिरामायण,४।५।३१) ।

यही शास्त्रीय मान्यता हाम्रो लोकव्यवहारमा रूढ भइसकेको स्पष्ट नै छ।

शरीरका विभिन्न स्थानमा भएका पिटक र तिनका फल

कुनै व्यक्तिको शिरमा चम्किलो कोठी शिरमा छ भने धनसंग्रहको योग बनाउँछ। निधारमा छ भने सौभाग्यको संकेत गर्दछ । यदि दुईवटै आँखीभौंमा छ भने त्यो कोठी दुर्भाग्यको सूचक हो । आँखीभौंको ठिक बिचमा छ भने चाँडै नै स्वजनसित भेट हुन्छ साथै दुराचारी पनि हुने संकेत गर्दछ। आँखाको कुना कुनामा कोठी भए पिर,चिन्ता पर्ने संकेत गर्दछ भने आँखाको नानीमा कोठी छ भने आफूले चाहेको इष्ट दर्शन गर्न सकिने संकेत हो । दुवै आँखाको नानीभन्दा बाहिर कोठी भए प्रव्रज्या योगको संकेत हो। अश्रुस्थानमा भएको कोठीले शोकको संकेत गर्दछ।

वराहमिहिर आफ्नो शास्त्रमा उल्लेख गर्दछन् -

सुस्निग्धव्यक्तशोभाः शिरसि धनचयं मूर्ध्नि सौभाग्यमारा-

द्दौर्भाग्यं भ्रूयुगोत्थाः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां च ।

तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं

प्रव्रज्यां शङ्कदेशेऽश्रुजलनिपतनस्थानगा रान्ति चिन्ताम् (बृहत्संहिता,५२।२) ।

कुनै स्त्रीको निधार अथवा दुई आँखीभौंको बिचमा कोठी छ भने सुखी, प्रशस्त सम्पत्ति भोग गर्ने र पतिपुत्रले सम्पन्न हुने कुरा दैवज्ञ जीवनाथले आफ्नो शास्त्रमा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

मशकोऽपि ललाटपट्टवर्ती यदि जागर्ति स मध्यगो भ्रुवोर्वा ।

तनुते सुखमर्थराशिभोगं सततं पत्युरपत्यभृत्ययोश्च (भावकुतूहल,१०।१०६)

कुनै व्यक्तिको शिरको देब्रेतिर मात्रै कोठी छ हीनताबोधको कारक हुन्छ,त्यस्तै दाहिनेतिर मात्रै कोठी हुँदा धनवृद्धिकारक हुन्छ । निधारको बिचमा कोठी छ भने निःस्वार्थ प्रेम गर्ने हुन्छ । पतिपत्नीको प्रेमवर्द्धक हुन्छ । शान्तिप्रिय, समझदार, विषम परिस्थितिबाट सहजै पार पाउने हुन्छ भने निधारको दाहिनेतिरको कोठी कुनै विषयमा निपुणता हासिल गर्ने संकेत हो भने देब्रेतर्फको कोठीले अनावश्यक खर्च गराउने हुन्छ। कुनै पुरुषको दाहिने निधारमा कोठी छ भने त्यो धनसम्पन्न हुन्छ। आँखीभौंमा कोठी हुने पुरुषले गुणवती पत्नी प्राप्त गर्दछ। आँखाको कोणमा कोठी हुने पुरुष शान्त स्वभावको,नम्र बानी भएको र व्यवसायी हुन्छ।

दुवै आँखीभौंमा भएको कोठी यात्राकारक हुन्छ। दाहिने आँखीभौंमा मात्रै कोठी हुँदा जीवन सुखी हुने संकेत हो भने देब्रेतिर मात्र भएको कोठीले कष्टपूर्ण दाम्पत्य जीवनको संकेत हो । साथै आँखाभित्रको कोठी चाँडै नै भावुकता र संवेदनशीलताको द्योतक हुनुका साथै विपरीतलिङ्गीप्रति बढी झुकाव राख्ने हुन्छ। कसैकसैको मतमा कुनै व्यक्तिको देब्रे वा दाहिने आँखाभित्रै कोठी छ भने त्यस्तो व्यक्ति प्रख्यात हुन्छ। महर्षि पराशरको मतमा निधार

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा दुवै आँखीभौंको बिचमा रातो कोठी छ भने विशेष राजयोग हुन्छ भने गालामा रातो कोठी भए सधैं मिष्टान्न भोजन प्राप्तिको योग बन्दछ । भनिएको छ -

भ्रुवोर्मध्ये ललाटे वा लाञ्छनं राजसूचकम् ।

कपोले मशको रक्तो नित्यं मिष्टान्नदायकः (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।६) ।

त्यस्तै कुनै व्यक्तिको नाकमा कोठी छ भने खुलस्त दिलको हुनुका साथै ईर्ष्याको भावना नराख्ने, साथीभाइसित राम्रो मित्रता कायम गर्ने हुनुका साथै स्वाभिमानी पनि बनाउँछ भने स्वभावमा अलि दुष्ट बनाउँछ त्यस्तै घमण्डी पनि बनाउँछ तर पनि अनुशासित बनाउँछ । साथसाथै नाकको कोठीलाई अल्पायु जीवनको सूचकको रूपमा पनि लिइन्छ । कुनै व्यक्तिको नाकको दायाँ र बायाँ कोठी छ अनि दाँतको बिचमा छिद्र छ भने त्यो अत्यन्त राम्रो हो । ३०,३२ वर्षको उमेरमा सहजै लक्ष्मीप्राप्ति हुन्छ ।

होराशास्त्रअनुसार कुनै महिलाको नाकको टुप्पामा रातो कोठी छ भने त्यसलाई महत्त्वपूर्ण राजकारक मानिन्छ भने कालो कोठी छ भने पुंश्चली र वैधव्यकारकको संकेत गर्दछ।

भनिएको छ -

नासाग्रे लाञ्छनं रक्तं राजपत्न्याः प्रजायते ।

कृष्णवर्णं तु यस्याः सा पुँश्चली विधवाऽथ वा (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।८) ।

नासाग्र भागको मुगाजस्तै चम्किलो रातो कोठी र भ्रमरपंखजस्तै कालो कोठीको बारेमा दैवज्ञ जीवनाथले पराशरको मतलाई हुबहु स्विकारेका छन् । जस्तै -

मशकोऽपि च नासिकाग्रगामी सदृशी विद्रुमकान्तिरर्थदायिनी ।

अलिपक्षनवाभ्ररूपधारी पतिहन्त्री किल पुँश्चली विशेषात् (भावकुतूहल,१०।१११) ।

आचार्य वराह मिहिरको मतमा नाकको कोठीले लत्ताकपडा उपलब्ध गराउँछ । गालाको कोठीले पुत्रप्राप्ति, दुवै ओठमा भएको कोठीले भोजनप्राप्ति, अन्नलाभ, निधार र चिउँडामा भएको कोठीले प्रशस्त धनलाभ गराउँछ । घाँटीमा भएको कोठीले आभूषण तथा मिष्टान्न भोजनको मिल्दछ भने कानमा भएको कोठीले कर्णाभूषण मिल्नुका साथै अनेक ज्ञानविज्ञानले युक्त हुन्छ । भनिएको छ -

घ्राणागण्डे वसनसुतदाश्चेष्ठयोरन्नलाभं

कुर्युस्तद्वच्चिबुकतलगा भूरि वित्तं ललाटे ।

हन्वोरेवं गलकृतपदा भूषणान्यन्नपाने

श्रोत्रे सद्भूषणगणमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् (बृहत्संहिता,५२।३) ।

त्यस्तै अन्य मतमा कुनै व्यक्तिको कानको बिच भागमा र बुढी औंलाको फेदमा तिलकोठी छ भने दीर्घायु हुने संकेत हो । कसैको तिलकोठी तल्लो ओठमा छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई चिल्लो, अमिलो, पिरो असाध्यै मन पर्दछ । साथै त्यो कोठी कामुकताको द्योतक पनि हो । त्यस्तै कुनै व्यक्तिको माथिल्लो ओठ वा नाक र ओठको बिच तथा आसपासमा कोठी छ भने त्यस्तो व्यक्ति मनोरञ्जनमा रमाउने हुन्छ । माथिल्लो ओठमाथि कोठी भएकी स्त्री धनी र सफल भविष्य भएकी हुन्छिन् । त्यस्तै तल्लो ओठमा कोठी हुने स्त्री पतिलाई अति नै प्रेम गर्ने खालकी हुन्छिन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हत्केलामा, गालाको तल्लो भागमा, घाँटीको तल्लो भागमा अथवा कानको तल्लो भागमा कोठी भएकी महिला पतिप्रिया हुने कुराको संकेत जीवनाथ दैवज्ञले गरेका छन् । भनिएको छ -

यदि करे च कपोलतलेऽथवा भवति कण्ठगतं तिलकं तदा ।

श्रुतितलेऽपि च सा पतिवल्लभा वरदृशी मशकामललाञ्छनैः (भावकुतूहल,१०।११३) ।

व्यक्तिलाई लोभी र वाचाल पनि बनाउँछ । तर ओठमुनि भएको कोठीले गरिबीको संकेत गर्दछ । देब्रे वा दाहिने गालाको कोठी अत्यधिक भावुकताको सूचक हो । जिब्रो माथि रातो कोठी कुनै व्यक्तिको छ भने त्यो अल्पभोजी हुन्छ तर कालो कोठी छ भने बोलेको कुरा पुग्ने खालको हुन्छ । गर्दनको कोठीले सुखी, सम्पन्न र आरामदायी तथा सन्मित्रको समागम गराउनुका साथै वचनको पक्का र सबैको भरपर्दो हुन्छ । पूरै शरीर मध्ये कानमा मात्रै कोठी छ भने अल्पायुको संकेत हो । चिउडोमा कोठी हुने व्यक्ति अरुलाई केही नगर्ने तर अरुबाट धेरै आश गर्ने खालको हुन्छ । कुनै पुरुष वा स्त्रीको देब्रे आँखाको मुनि गालामा र छातीमा रातो कोठी छ भने शङ्कास्पद चरित्रको बनाउँछ ।

शिरःसन्धिग्रीवाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता

अयोघातं धातं सुततनयलाभं शुभमपि ।

प्रियप्राप्तिं स्कन्धेऽप्यटनमथ भिक्षार्थमसकृद्

विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां बहुमुखम् (बृहत्संहिता,५२।४) ।

अर्थात् शिर र गर्दनको बिचमा कोठी भएमा शस्त्रास्त्रबाट पीडा हुने संकेत हो भने गर्दनमा भएको कोठीले जातकलाई आघात पुग्ने संकेत हो । त्यस्तै हृदयमा कोठी छ भने पुत्रप्राप्तिको योग हुन्छ । स्तनमा कोठी छ भने शोक तथा चिन्ताको संकेत गर्दछ । छाती र काखीमुनि कोठी भएमा प्रियवस्तुको प्राप्ति हुने संकेत हो । काँधमा कोठी भए भिक्षाको लागि भौंतारिनु पर्ने संकेत हो । कोखमा कोठी भए अनेक कारणले धनहानि हुने संकेत गर्दछ । छातीको बिच भागमा कोठी छ भने त्यो व्यक्ति लामो यात्रा गर्ने हुन्छ । कुनै पुरुषको दाहिने छातीमा कोठी छ भने पुत्रीरत्न प्राप्त हुनुका साथै भाग्यवृद्धिको संकेत गर्दछ साथै धेरै माया गर्ने र धेरै माया पाउँने हुन्छ । छातीको देब्रेतिर मात्रै कोठी छ भने ससुराली पक्षबाट सहयोगमा कमी हुने संकेत गर्दछ । गालाको बिचमा रातो कोठी भएकी महिलाका हरेक चाहना पूरा हुन्छन् भने हृदयको कोठीले राज्यसुखोपभोग गराउँछ । भनिएको छ -

मशकोऽपि कपोलमध्यगामी सुदृशो लोहित एवमिष्टदः स्यात् ।

हृदयं तिलकेन शोभितं लसनेनापि च राज्यकारणम् (भावकुतूहल,१०।१०७) ।

कुनै महिलाको देब्रे कान, देब्रे गाला, देब्रे गला र देब्रे हातमा मात्र एक-एक कोठी छ भने पहिलो सन्तानको रूपमा पुत्ररत्न मिल्दछ । त्यस्तै कुनै स्त्रीको काखीमा कुनै ठुलो कोठी छ भने त्यस्ती स्त्री पतिप्रिया र पुत्रवती हुने कुराको संकेत गर्दछ । साथै देब्रे स्तनमा कालो कोठी छ भने स्त्री अति नै सौभाग्यवती हुन्छन्, अनेक ऐश्वर्यले परिपूर्ण भई राजकीय सुखोपभोग गर्ने हुन्छन् । स्तनमा रातो कोठी हुने स्त्रीलाई अनेक पुत्रपुत्रीको माता हुनुको गौरव मिल्दछ भन्ने तथ्य दैवज्ञ जीवनाथको रहेको छ । जस्तै -

लोहितेन तिलकेन मण्डितं सुभ्रुवो हि कुचमण्डलं यदा ।

जायते किल सुताचतुष्टयं बालकत्रयमुदीरितं तदा (भावकुतूहल,१०।१०८) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हृदयको कालो कोठी स्त्रीको सौभाग्यको सूचक हो । महिलाको दाहिनेतर्फ छातीमा रातो कोठी छ भने पारिवारिक सुख र सौभाग्यले सम्पन्न हुने संकेत हो । देब्रे स्तनमा रातो कोठी हुने स्त्रीको सर्वगुणसम्पन्न एउटा मात्र पुत्र हुने कुराको बोध गराउँछ भने दाहिने स्तनको रातो कोठीले पुत्रपुत्री दुवैबाट सुख हुने कुराको ज्ञान हुन्छ । भनिएको छ -

तिलादिलाञ्छनं स्त्रीणां हृदि सौभाग्यसूचकम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोजे रक्ते तिलकलाञ्छने ॥
सा सन्ततितितिं सूते सुखसौभाग्यसंयुताम् ।
रक्ताभं तिलकं यस्याः स्त्रिया वामे स्तने भवेत् ॥
एक एव सुतस्तस्या भवतीति विदो विदुः ।
पुत्रीपुत्रयुता ज्ञेया तिलके दक्षिणे स्तने (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।३-५) ।

देब्रे स्तनमा रातो कोठी हुने स्त्रीले यौवनावस्थामा विद्वान् पुत्र जन्मिए पछि वैधव्यको दुःख भेल्नुपर्ने मत दैवज्ञ जीवनाथको रहेको छ । भनिएको छ -

भवति वामकुचेऽरुणलाञ्छनं शुभदृशास्तिलकं कमलप्रभम् ।
प्रथमतस्तनयं परिसूय सा कृतिवरं विधवा तदनन्तरम् (भावकुतूहल,१०।१०९) ।

पृष्ठभागमा कोठी छ भने अनेक दुःखकष्ट नाश गर्दै सुख प्राप्त गर्ने हुन्छ । पाखुरामा भएको कोठी शत्रुगणसंहारको सूचक हो । मणिबन्धमा भएको कोठीले बन्धनमा पर्ने संकेत गर्दछ । हातमा भएको कोठी आभूषण दिलाउने हुन्छ । भनिएको छ-

दुःखशत्रुनिचयस्य विनाशं पृष्ठबाहुयुगजा रचयन्ति ।
संयमं च मणिबन्धनजाता भूषणाद्यमुपबाहुयुगोत्थाः (बृहत्संहिता,५२।५) ।

कुनै व्यक्तिको हत्केलामा कोठी छ र मुठ्ठी पार्दा भित्र पर्दछ भने त्यो अत्यन्त शुभ हुन्छ अर्थात् धनसम्पत्ति आयआर्जन प्रशस्त हुने संकेत हो । तर त्यो कोठी पुरुषको दाहिने हातमा र स्त्रीको देब्रे हातमा हुनुपर्दछ । हातको औंलाको बिच-बिचमा कोठी छ भने त्यो व्यक्ति खानपानको रुचि राख्ने हुन्छ । जता गए पनि उसलाई सानै प्रयासले चाहेजस्तै सामग्री जुट्छन् । कुनै जातकको बृहस्पति पर्वतमा र हत्केलाको ठिक बिचमा पनि कोठी छ भने त्यो विशेष धनयोग हुन्छ, सदैव धनधान्यको वर्षा भइरहन्छ । पुरुषको दाहिने हातमा भएको कोठी भाग्यवृद्धिको सूचक हो । दाहिने पाखुरामा भएको कोठी धैर्यको सूचक हो । कुनै स्त्रीको दाहिने हातमा कोठी छ भने त्यो पतिको लागि अत्यन्त सौभाग्यवृद्धिकारक हुन्छ । अर्थात् त्यस्ती महिलासित विवाह भएपछि पतिको हरेक कार्य पूर्ण रूपले सफल हुन्छ, भाग्य चम्कन्छ । सामान्य हिसाबले कुनै पुरुषको दाहिने हातमा भएको कोठी प्रतिष्ठावृद्धिकारक र देब्रे हातमा भएको कोठी विमति र कुविचारकारक मानिनुका साथै धूर्तताको सूचक पनि हो । त्यस्तै हत्केला पछाडिको कोठी कृपणताको द्योतक हो । कुइनोको कोठी विद्वत्ताको सूचक हो । बुढी औंलाको कोठी कार्यकुशलता, न्यायप्रिय, निडर र स्पष्टवादिताको द्योतक हो भने चोरी औंलाको कोठी विद्वत्ता, सम्पन्नताको सूचक तथा शत्रुपीडाको संकेत पनि हो । त्यस्तै माझी औंलाको कोठीले जीवन सुखमय र शान्तिपूर्ण हुने संकेत गर्दछ । साहिली औंलाको कोठीले व्यक्तिलाई ज्ञानी, यशस्वी, धनी र पराक्रमी बनाउँछ भने कान्छी औंलाको कोठीले व्यक्तिलाई धनी त बनाउँछ तर जीवन दुःखमय बनाउँछ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संहिता शास्त्रमा बताइएको छ-

धनाप्तिं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुल्युदरगाः
सुपानान्नं नाभौ तदध इह चौरैर्धनहृतिम् ।
धनं धान्यं बस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान्
धनं सौभाग्यं वा गुदवृषणजाता विदधति (बृहत्संहिता,५२।६) ।

अर्थात् हातको कोठीले धनप्राप्ति र औलाको कोठीले सौभाग्यप्राप्ति गराउँछ । पेटको कोठीले सन्ताप बढाउँछ भने नाभिमा भएको कोठीले मिष्टान्न भोजन मिलाउँछ । नाभिभन्दा ठिक तल भएको कोठीले चोरद्वारा धनसम्पत्तिहरणको संकेत गर्दछ । बस्ति भाग(नाभि र जननाङ्गको बिच)मा भएको कोठीले धनधान्यप्राप्तिको संकेत गर्दछ । कमरमा कोठी हुने स्त्री निःस्वार्थप्रेमी हुन्छन् ।

युवतिको नाभिभन्दा तल कोठी हुनु सौभाग्यको संकेत हो । भनिएको छ-

यदि नाभेरधोभागे तिलकं लाञ्छनं स्फुटम् ।
सौभाग्यसूचकं ज्ञेयं मशको वा तनभ्रुवाम् (भावकुतूहल, १०।११२) ।

पराशरका अनुसार बस्ति क्षेत्रमा कोठी हुनु स्त्री र पुरुषका लागि शुभकारक मानिन्छ । कान, गाला, घाँटी अथवा हातमा कोठी भएकी स्त्रीको प्रथम सन्तान पुत्र हुनुका साथै सुख र सौभाग्य यथेष्ट मिल्दछ । जंघामा भएको कोठी कष्टकारक मानिन्छ । होराशास्त्रमा भनिएको छ-

नाभेरधो नृणां स्त्रीणां लाञ्छनं च शुभप्रदम् ।
कर्णे गण्डे करे वाऽपि कण्ठे वाऽप्यथ लाञ्छनम् ॥
प्राग्गर्भे पुत्रदं ज्ञेयं सुख-सौभाग्यदं तथा ।
तिलादिलाञ्छनं विप्र गुल्फदेशे च दुःखदम् (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।९-१०) ।

गुह्याङ्गमा भएको कोठीले स्त्री र सुन्दर सन्ततिको संकेत गर्दछ । गुदामा भएको कोठीले धनलाभ तथा अण्डकोषमा भएको कोठीले सौभाग्यप्राप्तिको संकेत गर्दछ तर कुनै व्यक्तिको शरीरमा अन्त कतै पनि कुनै कोठी छैन मात्र अण्डकोषमा छ भने परस्त्रीप्रति अत्यधिक लोलुपताका कारण पत्नीसँग राम्रो सम्बन्ध हुँदैन, पत्नीलाई दुःखी बनाउँछ । केवल जननेन्द्रियमा मात्र कोठी हुने स्त्री र पुरुषको सोच वासना परिपूर्तिभन्दा अरु हुँदैन । गुप्ताङ्गमा धेरै कोठी हुनु दीर्घ रोग वा डरलाग्दो रोगको संकेत हो ।

कुनै महिलाको गुदाको दाहिनेतिर कालो कोठी छ भने धनधान्यले परिपूर्ण राजरानी हुनुका साथै राजमाता हुने संकेत हो । अर्थात् यस्ती स्त्रीको पुत्र महान् हुनेमा कुनै शङ्का रहदैन । भनिएको छ -

लसति बालमधुव्रतसन्निभं शुभदृशास्तिलकं गुददक्षिणे ।
नरपतेरबला कमलालया नृपमपत्यमरं जनयेदलम् (भावकुतूहल,१०।११०) ।

कुनै स्त्रीको गुप्ताङ्गको देब्रे भागमा कोठी हुनु कन्या सन्तति र दाहिने भागमा हुनु पुत्र सन्ततिको सूचक हो । पाराशरी मतअनुसार जननाङ्गको दाहिने भागमा कोठी हुनु विशेष राजयोगकारक मानिन्छ । भनिएको छ -

भगस्य दक्षिणे भागे लाञ्छनं यदि योषितः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सा हि पृथ्वीपतेः पत्नी सूते वा भूपतिं सुतम् (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,८३।७)।

त्यस्तै रातो कोठी पेटमा छ भने साहसिक कार्यमा सफलता मिन्दछ, सैन्य क्षेत्रमा सम्मान मिल्दछ।

त्यस्तै तिघ्रामा कोठी छ भने वाहनसुख र स्त्रीसुखको कारक हुन्छ। घुँडामा भएको कोठीले शत्रुबाट हानिको संकेत गर्दछ। जंघाको कोठीले शस्त्रास्त्रबाट हुने कष्टको संकेत गर्दछ भने गोली गाँठामा भएको कोठीले यात्राबाट कष्ट तथा बन्धनबाट हुने पीडाको संकेत गर्दछ। भनिएको छ -

ऊर्वोर्यानाङ्गनालाभं जान्वोः शत्रुजनात् क्षतिम्।

शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फेऽध्वबन्धक्लेशदायिनः (बृहत्संहिता,५२।७)।

अन्य मतमा घुँडाको कोठीले गृहस्थजीवन अर्थात् दाम्पत्यजीवनको सफलताको द्योतन गर्दछ। कुनै स्त्रीको दाहिने घुँडामा कोठी छ भने अत्यन्त गुणवान् पति मिल्ने कुरातर्फ इङ्गित गर्दछ। अर्थात् उसले सोचेजस्तै घरपरिवार र पति प्राप्त हुने संकेत हो।

त्यस्तै फिलामा कोठी भए धनहानि हुने कुराको संकेत मिल्दछ भने कुर्कुच्चामा हुने कोठीले अगम्यगमनको बोध गराउँछ। पैतालामा कोठी भए यात्रा सफल हुने कुरा बुझ्नुपर्दछ। अर्थात् जैवनिक यात्रा सफल हुन्छ। यसो भन्नुको तात्पर्य उच्चपदको भागी हुन्छ, जग्गाजमिन,घर, गाडीलगायत समस्त भौतिक सुखसुविधाले सम्पन्न हुन्छ। बुढी औंलामा कोठी भए कुलश्रेष्ठ हुनुका साथै मानसम्मानको योग बन्दछ भने अरु औंलामा कोठी हुनु बन्धनबाधाको संकेत हो। प्रमाणको रूपमा आचार्य वराहमिहिर यसरी उद्घोष गर्दछन्-

स्फिक्पार्ष्णिपादजाता धननाशागम्यागमनमध्वानम्।

बन्धनमङ्गुलिनिचयेऽङ्गुष्ठे च ज्ञातिलोकतः पूजाम् (बृहत्संहिता,५२।८)।

उपसंहार

यसप्रकार परमात्माको सृष्टि मानव अनि मानव शरीरमा निस्कने विभिन्न स्थानका कोठीको रहस्य रहस्यपूर्ण हुन्छ। एकै ठाउँमा धेरै कोठी हुनुको फल केही मिल्दैन अर्थात् निष्फल हुन्छ। **वामाङ्गे च शुभः स्त्रीणां प्रायः पुंसाञ्च दक्षिणे** अर्थात् स्त्रीको देब्रे अङ्गको र पुरुषको दाहिने अङ्गको कोठी शुभफलदायक हुने शास्त्रको डिण्डिमघोष छ। पूर्व जन्मको शुभाशुभ कर्मको साम्यावस्था नै मानव चोला हो। पूर्व जन्मको कर्मको फल भोग्न र आगामि जन्म तय गर्न मानवले अनेक कर्म गर्दछ। अनि गरेको कर्ममा सफल हुन्छ कि असफल हुन्छ भन्ने ज्ञान मानवकै शरीरको कोठीले बताउँछ। शिरदेखि पैतालासम्मका काला तथा राता कोठीले आयु, विद्या, वित्तलगायत समस्त शुभाशुभ फल बताउँछ। हुनत हिजोआज शारीरिक सौन्दर्यको नाममा कोठीलाई निकाल्ने चलन पनि आएको छ। सूर्यादि ग्रहको सङ्केतको रूपमा निस्किएका ती कोठी घाउखटिराबाट हुने दागबाट जोगाउने हुन्छन्। जन्मजात कोठीले पूर्वजन्मको सञ्चित कर्मको बोध गराउँछ भने पछि आउने कोठीले शुभाशुभ ग्रहजन्य फलको सूचना दिन्छ। कालो कोठीभन्दा रातो कोठीलाई अति नै शुभफलदायक मानिन्छ। यसरी शरीरमा हुने कोठीको वास्तविक ज्ञान हुनु अति नै आवश्यक छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भसूची

अन्नम्भट्ट, (वि.सं. २०३२),तर्कसंङ्ग्रह, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान। आचार्य,वराहमिहिर, (सन् १९९७), बृहत्संहिता, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन।

गिरि,रामानन्द, (वि.सं. २०७२), श्रीमद्भागवतमहापुराण-रामानन्दी टीका, (पञ्चम-खण्ड), देवघाटधाम महेश-संस्कृत-गुरुकुलम्।

गिरि, रामानन्द, (वि.सं. २०७३), ईशादि दश उपनिषद्, देवघाटधाम : महेश संस्कृत गुरुकुल।

दीक्षित,भट्टोजि, (सन् १९८५),सिद्धान्तकौमुदी, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

पराशर, (सन् २०१७), बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

वाल्मीकि, (वि.सं. २०६१), वाल्मीकिरामायण, गोरखपुर : गीताप्रेस।

विद्यारण्यमुनि, (सन् १९७८), जीवन्मुक्ति-विवेक, पुणे : आनन्दाश्रममुद्रणालय।

वेदव्यास, (सन् १९५७), अग्निपुराण , कलकत्ता : गुरुमण्डलग्रन्थमालाप्रकाशन, ।

शङ्कराचार्य, (वि.सं. २०५८), तत्त्वबोध, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास।

शङ्कराचार्य, (वि.सं.२०६०), ईशादि नौ उपनिषद्, शाङ्करभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस।

शर्मा, जीवनाथ, (सन् २०१३), भावकुतूहल, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

शास्त्री, अनन्तकृष्ण, (सन् २००२),ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य, दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

श्रीमद्भगवद्गीता, (वि.सं.२०५७), देवघाटधाम : महेश-संस्कृत-गुरुकुलम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जल तथा मौसम पूर्वानुमानसम्बन्धी ज्योतिषीय विवेचन

हरिप्रसाद पौडेल
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

मूलतः मौसम भनेकै ज्योतिषीय ग्रहहरूको सकारात्मक या नकारात्मक प्रभाव हो। आकशीय ग्रहहरूको प्रभाव यो भूमण्डलीय वातावरणमा प्रत्यक्षरूपले परेको हुन्छ। ज्योतिषशास्त्रका तीन शाखाहरू सिद्धान्त,संहिता र होरामध्ये जल तथा मौसम पूर्वानुमान सम्बन्धी विषयको विस्तृत एवम् गम्भीर विवेचना संहिताशाखाले गरेको पाइन्छ। आदिदैविक,आदिभौतिक र आध्यात्मिक गरी तीनप्रकारका दुःखले मानवजातीलाई सताईरहेको हुन्छ। यी तीन प्रकारका तापबाट सम्पूर्ण मानवजातिले दुःख पाईरहेको देखिन्छ। यी मध्ये मौसम आदिदैविक सन्ताप अन्तर्गत पर्दछ। मान्छेले सबैकुरालाई वशमा पार्न सक्दछ तर मौसमलाई आफ्नो वशमा पार्न सक्दैन किन कि यो दैवाधीन विषय हो, त्यसैले त "दैवाधीनं जगत् सर्वम्" यस्तो उक्ति प्रख्यात छ। यसकारण ग्रहनक्षत्रहरूको अधीनमा मौसम निर्भर गर्दछ। पृथ्वी,जल,तेज,वायु, आकाश यी पाँच विषयलाई पञ्चतत्व भनेर जानिन्छ। मौसम अर्थात वातावरण यिनै पञ्चतत्वमा निर्भर रहेकोछ। सारा विश्वब्रह्माण्ड नै त्यही पञ्चतत्वको स्वरूप हो भने हाम्रो शरीर समेत यही पञ्चतत्वले बनेको छ। सूर्य र मंगल तेज तत्वका देवता हुन्, चन्द्रमा र शुक्र जल तत्वका,बुध पृथ्वीतत्वको, गुरु आकाशतत्वका अधिपति देवता हुन् भने शनि वायुतत्वको अधिपति देवता हुन। यिनै नवग्रहहरूको अधीनमा सारा विश्वब्रह्माण्डको मौसम निर्भर रहेको हुन्छ। यसर्थ पनि ज्योतिषशास्त्रले जे जस्तो जल तथा मौसमपूर्वानुमान सम्बन्धी विषयहरूको वर्णन गरेकोछ त्यो यथार्थ सत्य देखिन्छ। अतः यस सम्बन्धी ज्ञानको प्रचार प्रसार गरी व्यवहारमा उतार्न सकेमा ज्योतिषशास्त्रको महत्त्व अझै बढेर जानेछ। सरकारको तर्फबाट जल तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानको लागि प्राचीनकालदेखि नै विद्वानज्योतिषीहरू राख्ने प्रचलन रहीआएकोले हाल सरकारी अंगको रूपमा रहेको निकाय जल तथा मौसम विज्ञान पूर्वानुमान महाशाखामा एकैजना भएपनि दैवज्ञ ज्योतिर्विद् अनिवार्य राखिनुपर्दछ भन्ने पनि यस लेखको अशय रहेको छ।

शब्दकुञ्जी – तामसकीलक, प्रवर्षण, रोहिणीशकटभेद, सद्योवर्षण, होरा

विषयप्रवेश

परापूर्वकालदेखि ऋषिमहर्षिहरूले अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भूकम्प,उल्का,उत्पात आदि प्राकृतिक प्रकोपहरूको भलीभाँती अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यसबाट हुने हानीनोक्सानी सम्बन्धी क्षति न्यूनीकरण र निराकरणका उपायहरूको बारेमा जानकारी दिने उद्देश्यले ज्योतिषशास्त्रमा यस सम्बन्धी विषयको विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइन्छ। आधुनिक पाश्चात्यपद्धति प्रयोगमा आउनु भन्दा अगाडि जल तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी अध्ययन गर्ने एकमात्र आधार ज्योतिषशास्त्र थियो। ज्योतिषीहरूले नै पञ्चाङ्ग अर्थात् पात्रो मार्फत यससम्बन्धी विषयको बारेमा जानकारी गराउने गर्दथे। जसमा वृष्टियोगसम्बन्धी तिथिमिति तोक्नुका साथै अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उल्का, उत्पात, भूकम्प आदि प्राकृतिक प्रकोप सम्बन्धी जानकारी दिने प्रचलन रही आएकोमा यथामति अहिलेसम्म कुनै न कुनै रूपमा कायम भएको छ। प्राचीनकालदेखि नै राज्यले प्राकृतिकप्रकोप सम्बन्धी अध्ययन गरी त्यसबाट हुने हानीनोक्सानी सम्बन्धि क्षति न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले ज्योतिषीहरू नियुक्त गरेको हुन्थ्यो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृषिकार्यको लागि त ज्योतिषशास्त्र अति उपयोगी र लाभदायक रहेकोछ । कृषिविज्ञानको निकटतम सहयोगीको रूपमा ज्योतिषशास्त्रलाई लिने प्रचलन परापूर्वकालदेखि नै रहीआएको थियो । ज्योतिषशास्त्रको संहिताशाखाले कृषिसम्बन्धी विषयको विस्तृत विवेचना गरेको पाइन्छ। पूर्वकालमा ज्योतिषीय आधारमा खेतीपाती गर्ने प्रचलन रहेको थियो भने आजकल पनि ज्योतिषीय वृष्टियोगहरू हेरेर बिउ राख्ने परम्परा ग्रामीण क्षेत्रमा रहीआएको पाइन्छ। कुनै पनि काम गर्दा सबैतर्फबाट राम्रोसंग सोचविचार गरेर गर्नुपर्छ। कुनै सोचविचार नै नगरीकन गरेको कामको परिणाम दुःखदायक हुनसक्दछ। ठिक अन्नबाली पाक्ने बेलामा उपद्रवहरू आइपरेमा गरेको सम्पूर्ण दुःख त्यसै खेर जान्छ। अतः समयलाई विचार गरेर काम गर्नु राम्रो हुन्छ। ज्योतिषशास्त्रमा कृषिको लागि आवश्यक पर्ने भूमि जल सम्बन्धी ज्ञान, वृक्षरोपण प्रविधि, वगैंचा वाटिका निर्माण विधि , अन्नबालीमा लाग्ने रोगहरूको उपचारविधि वृष्टियोगहरू, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उल्का, उत्पात आदिहरूको बारेमा राम्रोसंग वर्णन गरेको पाइन्छ। जसको पूर्वविचार गर्नाले ठुलो हानिनोक्सानी हुनबाट जोगिन सकिन्छ र राम्रो प्रतिफल समेत लिन सकिन्छ। यी सबै विषयहरूको वर्णन यहाँ अहिले गरेर सम्भव छैन तसर्थ केही उपयोगी वृष्टिविचार गर्ने केही प्रमुख आधारहरू र मौसम पूर्वानुमान सम्बन्धी ज्योतिषीय विधिको बारेमा जानकारी यहाँ दिन गईरहेकोछु।

समस्या र उद्देश्य

यहाँ मुख्य व्याख्येय विषय जल तथा मौसम विज्ञान रहेको छ र यस विषयसंग सम्बन्धित समस्याहरू यसप्रकार रहेकाछन्

क) जल तथा मौसम पूर्वानुमान गर्ने ज्योतिषीय आधारहरू के के हुनसक्दछन् ?

ख) जल तथा मौसम सम्बन्धी कारणले हुने क्षतिको न्यूनीकरण गर्ने उपायहरू के के हुन् ?

ग) यस सम्बन्धी विषयलाई व्यावहारिक प्रयोगमा कसरी ल्याउन सकिन्छ ?

घ) यस विषयको अध्ययनले सामाजिक कल्याण कसरी गर्नसक्दछ ?

यस विषयसंग सम्बन्धित प्रस्तुत समस्याहरूको समाधानको उपायहरूको बारेमा प्रकाश पार्न खोज्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेकोछ । सरकारको जल तथा मौसम विज्ञान पूर्वानुमान महाशाखामा ज्योतिषशास्त्रज्ञ विद्वानलाई समेत समावेश गरिनुपर्दछ भन्ने आशयको बारेमा प्रकाश पार्नु पनि यसको मुख्य उद्देश्य रहेकोछ।

अनुसन्धान विधि

यस आलेखमा प्रस्तुत समस्याहरूको समाधान हेतु मुख्य रूपले विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएकोछ।

मूल विषय – जल तथा मौसम विज्ञान पूर्वानुमान सम्बन्धी ज्योतिषीय विवेचना

जल तथा मौसम विज्ञानका साथसाथै अतिवृष्टि, अनावृष्टि,भूकम्प, उल्का उत्पात आदि प्राकृतिक प्रकोप सम्बन्धी गहिरो अध्ययन अनुसन्धान ज्योतिषशास्त्रको वराहमिहिराचार्यद्वारा विरचित बृहत्संहितामा गरेको पाइन्छ । प्राचीन कालमा आकाशमण्डलमा हुने उल्का उत्पातहरूको निरीक्षण गरी त्यसबाट हुने शुभाशुभ फलसम्बन्धी सूचना प्रवाहित गर्नको लागि आकाशनिरीक्षण गर्न भनी चारजना ज्योतर्विदहरू अहोरात्र खटिएर बसेका हुन्थे । जसमध्ये एकजनाले पूर्वदिशातर्फ दोस्रोले दक्षिण, तेस्रोले पश्चिम र चौथोले उत्तरदिशाको निरीक्षण अहोरात्र गर्नुपर्दथ्यो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुनदिशामा उल्का उत्पात आदि देखिन्थ्यो त्यसले मौसममा पार्ने प्रभाव र असर सम्बन्धी सूचना र सावधानी सरकारलाई अवगत गराउनुपर्दथ्यो[1] र सरकारले जनतालाई सुसूचित गराउने नियम रहेको थियो ।

अन्नं जगतः प्राणाः प्रावृट् कालस्य चान्नमायात्तम् ।
यस्मादतः परीक्ष्य प्रावृट्कालः प्रयत्नेन[2] ॥

कलौ अन्नगताः प्राणाः अर्थात् कलियुगमा प्राण अन्नमा अडिएकोछ । अन्नपानीको अभावमा हाम्रो जीवन छैन । अन्नको उत्पादन वर्षामा निर्भर गर्दछ र ज्योतिषशास्त्रको संहिताग्रन्थमा वर्षा सम्बन्धी विषयको अध्ययन अनुसन्धान व्यापकरूपले गरेको पाइन्छ । आकाशमा मेघको गर्भधारणका साथै गर्भलक्षण, गर्भवृद्धि, प्रवर्षणयोग, रोहिणी-स्वाती-आषाढीयोग, वातचक्रयोग र सद्योवर्षणयोग गरी ९ अध्यायमा वृष्टिसम्बन्धी विषयको वर्णन गरेकोछ । जसको अध्ययन गरी त्यसलाई व्यावहारिक प्रयोगमा ल्याउनसकेमा हाम्रो समाज र देशको मात्र नभई सम्पूर्ण जगतको भलाई हुनेमा शङ्का छैन । ज्योतिषशास्त्रमा वर्षाविचार गर्ने धेरै विधिहरू भएपनि प्रमुखरूपमा भने चार अवस्थाको वर्णन मुख्यरूपले गरेको देखिन्छ । ती हुन् १. गर्भधारणयोग २. गर्भवृद्धियोग ३. प्रवर्षणयोग र ४. सद्योवर्षण अर्थात मनसुनयोग ।

मेघको गर्भधारण र मनसुन समय विचार

वर्षाको लागि मेघको (बादलको) आवश्यकता पर्दछ । आकाशमा बादल नलागीकन पानी पर्दैन । बादलको बीजारोपण नै मेघको गर्भधारण हो । जसरी प्राणीहरूको गर्भधारण भएपछि त्यो गर्भ बढ्दै गएर दशौं महिनामा गर्भ पूर्ण भएपछि जन्म हुन्छ ठिक मेघको पनि त्यही प्रक्रिया हुन्छ । शरद ऋतुमा आकाश सफा हुन्छ । जब हेमन्त ऋतु(मंसीर) लाग्दछ त्यसपछि मेघको गर्भधारण हुन्छ । मंसीर या पुस महिनामा पहिलोपल्ट जुन दिन आकाशमा बादल देखिन्छ,आकाशमा गड्याङ्गुडुङ्को आवाज सुनिन्छ या पूर्वी शीतलवायुका साथ मन्द मन्द पानी पर्छ , या त सन्ध्याकालमा इन्द्रधनु, प्रतिसूर्य देखिन्छ भने त्यही दिन बादलको गर्भधारण भएको मानिन्छ । त्यो मेघ प्रतिदिन बढ्दै जान्छ र असार साउनमा पूर्ण भएपछि वर्षाको रूपमा झर्नथाल्दछ यसैलाई नै मनसुन प्रारम्भ भएको मानिन्छ । मंसीर या पुस महिनामा जुनदिन आकाशमा बादलको गर्भधारण हुन्छ त्यस दिनदेखि ठिक १९५ दिन पश्चात् मनसुन प्रारम्भ हुन्छ ।[3]

प्रायशः वर्षा कहिले कहिले हुन्छ ?

प्रायः गरेर ग्रहहरूको उदयास्त समयमा,ग्रहयुद्ध र ग्रहयुतिको समयमा,ग्रहसमागमको अवस्थामा, संक्रान्ति, औंशि पूर्णिमा, अयनपरिवर्तन अर्थात् माघे संक्रान्ति र साउने संक्रान्तिमा अनि सूर्य आर्द्रा नक्षत्रमा गएको दिनमा प्रायशःपानी पर्ने गर्दछ[4] ।

---

१. न चैकाकिना शक्यन्तेऽहर्निशमवधारयितुं निमित्तानि । तस्मात् सुभृतेनैव दैवज्ञेनान्येऽपि तद्विदश्चत्वारः कर्तव्याः । तत्रैकेनैन्द्री चाग्नेयी च दिगमवलोकयितव्या । याम्या नैर्ऋती चान्येनैवं वारुणी वायव्या चोत्तरा चैशानी चेति । यस्मादुल्कापातादीनि शीघ्रमपगच्छन्तीति तस्याश्चाकारवर्णस्नेहप्रमाणदिग्रहर्क्षोपघातादिभिः फलानि भवन्ति । – बृहत्संहिता, सांवत्सरसूत्राध्यायः

२. बृहत्संहिता, गर्भलक्षणाध्यायःश्लोक १

३. यन्नक्षत्रमुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् ।
पञ्चनवते दिनशते तत्रैव प्रशवमायाति ॥
सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्ले कृष्णा द्युसम्भवा रात्रौ ।
नक्तंप्रभवाश्चाहनि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम् ॥ बृहत्संहिता,गर्भलक्षणाध्यायः,श्लोक ७-८

४. प्रायो ग्रहाणां उदयास्तकाले समागमे मण्डलसंक्रमे च ।
पक्षक्षये तीक्ष्णकरायनान्ते वृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्राम् ॥ बृहत्संहिता,सद्योवर्षणाध्यायः,श्लो. २०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्काल वृष्टिको लागि केही अन्य लक्षणहरू यसप्रकार छन्- रातिमा भ्यागुता खूबसित कराउनु, बिरालोले बारम्बार भूमि खोस्रनु, फलाम या काँशमा कालोपन या गन्ध आउनु, चन्द्रमाको वरिवपरि परिवेष देखिनु तत्काल पानी पर्ने संकेत हो। सूर्योदयको बेलामा या सूर्यास्त समयमा इन्द्रधनु देखिनु,प्रतिसूर्य देखिनु, गाई भैसी,कुकुर आदि घरपालुवा जनावरहरू आकाशतिर फर्केर कराउनु, छेपाराहरू रुखमाथि चढेर आकाशतिर हेरेर बस्नु, सर्पहरू रुखमाथि चढ्नु, एक्कासी अत्यन्त गर्मी बढ्नु, सूर्यको किरण अत्यन्त कडा हुनु, रातीमा जुनकिरीहरू पानीको नजीक जानु, आदि प्राकृतिक लक्षणहरू देखिएमा तत्कालै पानी पर्दछ[५]। त्यस्तै प्रकारले रातमा बादल गर्जन्छ र दिनमा बिजुली चम्कन्छ यदि भने पनि त्यसदिन पानी पर्दछ। त्यस्तै पूर्वी चिसो हावा चल्नु, कमिलाहरूले बिनाकारण अण्डाहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा ओसार्नु, पशुपंक्षीहरू सूर्यतिर मुख गरेर कराउनु,एक्कासी अत्यन्त गर्मीको अनुभव हुनु, नुनमा या पानीमा विकार उत्पन्न हुनु तत्काल पानी पर्ने संकेतहरू हुन्।

त्यस्तै प्रकारले बुध र शुक्रको युतिकालमा अथवा बुध र गुरुको या त गुरुशुक्रको समागमको समयमा पानी पर्दछ भने मंगल र शनिको युतिसमयमा आँधीबेरीको भय हुन्छ[६]। यदि मेघको गर्भधारणकालमा मन्द वायुका साथ हल्का मेघगर्जन र बिजुली चम्किदै यदि मन्द मन्द वर्षा हुन्छ भने त्यसकिसिमको गर्भधारण धैरै राम्रो मानिन्छ। यस्तो गर्भधारण भएमा त्यस वर्ष मनसुन राम्रो हुन्छ।

जलमापन गर्ने प्राचीन प्रविधि

आकाशे पानी कति पऱ्यो भन्ने जान्नको लागि एक हात गहिरो र चौडा भाँडो बनाउने यदि सम्भव नभएमा खाडल बनाई त्यसमा खसेको पानीको परिमाणको आधारमा वर्षातको जलप्रमाण मापन गर्ने प्रविधि प्राचीनकालमा थियो। पुरानो परम्परामा लिटरको प्रयोग नभएकाले पल, आढक र द्रोणको आधारमा नाप्ने प्रचलन थियो। पचासपलाको एक आढक र चार आढक बरावर एव द्रोण हुन्छ।

वर्षा विचारको लागि रोहिणी,स्वाती र आषाढीयोगसम्बन्धी फल

आषाढ महिनाको कृष्णपक्षमा रोहिणीचन्द्रयोगको विचार गर्नुपर्दछ भने आशाढशुक्लपक्षमा स्वाती र आषाढीयोगको विचार गर्नुपर्दछ। जुनदिन चन्द्रमा यी नक्षत्रहरूमा जान्छ त्यस दिनको रात्रिमा यदि वर्षा भयो भने त्यो वर्ष मनसुन राम्रो हुनुका साथै अन्नबालीहरूको उत्पादन राम्रो हुनाले लोकमा सुभिक्ष हुन्छ। यसको विपरीत उक्त योगको दिनमा पानी नपर्नु, हावा बेस्सरी चल्नुका साथै आकाशमा उल्का उत्पात आदि यदि देखियो भने त्यस वर्ष ठुलो अनिकाल, माहामारी, दुर्भिक्ष हुन्छ।

रोहिणीशकटभेदन सम्बन्धी अनिष्टफल

आषाढकृष्णपक्षको रात्रीमा दुई विक्षेपांशले युक्त रोहिणीनक्षत्रको दक्षिणतर्फबाट यदि चन्द्रमा जान्छ भने त्यसलाई रोहिणीशकटभेद भनिन्छ। यस्तो भएमा त्यस वर्ष ठुलो महामारी,अतिवृष्टि,अनावृष्टि,अनिकाल र ठुला प्राकृतिक दुर्घटनाहरू आइपर्दछन्। यसप्रकार रोहिणीनक्षत्रलाई स्पर्श गर्दै यदि दक्षिणतर्फबाट चन्द्रमा जान्छ भने त्यस वर्ष सर्वथा नराम्रो हुन्छ। यदि रोहिणीनक्षत्रलाई स्पर्श गर्दै या त स्पर्श नगरीकनै पनि उत्तरतर्फबाट चन्द्रमा जान्छ भने

---

५ मार्जारा भृशमवनिं नखैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविस्रगन्धः।
रथ्यानां शिशुरचिताश्च सेतुबन्धाः सम्प्राप्तं जलमचिरान्निवेदयन्ति॥ बृहत्संहिता,सद्योवर्षणाध्यायः,श्लो.५

६. पवनसलिलविद्युद्गर्जिताऽभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पञ्चरूपान्वितो यः।
विसृजति यदि तोयं गर्भकालेऽति भूरि प्रसवसमयमित्वा शीकराम्भः करोति॥ बृहत्संहिता,गर्भलक्षणाध्यायः,श्लोक ३७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसवर्ष सुवृष्टि हुनाले अन्नबालीको उत्पादन राम्रो हुन्छ ।[७] ज्योतिषशास्त्र मौसमपूर्वानुमान सम्बन्धी शास्त्र पनि हो । मौसम समयमा निर्भर गर्दछ भने समयको अध्ययन गर्ने शास्त्र नै ज्योतिषशास्त्र हो । समयरूपी कालपुरुषको आत्मा सूर्य,मन चन्द्रमा,बल मंगल,वाणी बुध,ज्ञान बृहस्पति,सुख भोग शुक्र हो भने शनि दुख हो । त्यस्तै प्रकारले सूर्यचन्द्र राजा, मंगल नेता, बुध राजकुमार,बृहस्पति र शुक्र मन्त्री हुन् भने शनि भृत्यग्रह हो । यिनै नवग्रहको आधारमा दिनरात, हप्ता, महिना, अयन, ऋतु, वर्ष आदि परिवर्तन भईरहन्छन् । जगतमा सुभिक्ष, दुर्भिक्ष, उल्का, उत्पात, महामारी, भूकम्प आदि कारणहरूले गर्दा मौसम परिवर्तन भईरहन्छ । ज्योतिषशास्त्रको अध्ययनबाट मौसमको पूर्वानुमान गर्न सजिलो हुन्छ

ग्रहविकृतिको आधारमा मौसममा अनिष्टता – नवग्रहरूमा अनेकप्रकारका विकारहरू यदाकदा देखिन्छन्,जसले जगतमा सर्वथा अनिष्टफल मात्र आइपर्दछ । यस विषयको वर्णन वराहमिहिराचार्यले बृहत्संहितामा ग्रहचारमा भलिभाँती वर्णन गरेकाछन् । ती मध्ये केही संक्षिप्तरूपमा यहाँ उल्लेख गर्दछु ।

तामसकीलक – यी सूर्यमण्डलमा देखिने कालो धब्बाहरू हुन् । यी तेत्तीसप्रकारका हुन्छन् जसलाई राहुपुत्र केतुका नामले चिनिन्छ । सूर्यमण्डलमा यस्ता काला दाग या धब्बाहरू देखिएमा ठुलो आधीबेरी आउने,आगलागी एवम् भूकम्पको भय, ऋतुविपरीत मौसम परिवर्तन हुने, दिग्दाह, निर्घात आदि उत्पातहरू आइपर्दछन् ।[८]

उल्का,उत्पात आदिबाट हुने मौसम सम्बन्धी पूर्वानुमान – आकाशमण्डलमा उल्कापातहरू भएमा त्यसको वर्ण,स्थान,आकार आदि लक्षणको आधारमा शुभाशुभफलको पूर्वानुमान गर्न सकिन्छ । आकाशमण्डलमा कुनै तारा जस्तो चम्कीलो आकारको कुनै नयाँ कुरा देखिनु, ठुलो चट्याङ पर्नु, आगाको ज्वाला खस्नु, तारा खसेको देखिनु आदि उल्काहरू हुन् । यी जुन ग्रह या नक्षत्रको नजीक देखिन्छन् भने त्यसग्रहनक्षत्रसंग सम्बन्धित स्थान र देशमा ठुलो प्राकृतिक अनिष्टको संकेत जनाउँछ ।[९] जे कुराहरू प्रकृतिको विपरीतरूपमा देखिन्छन् ती सबै उत्पातहरू हुन् । दिव्य,अन्तरिक्ष र भौम गरी तीनप्रकारका उत्पातहरू हुन्छन् । केराको बोटमा दुईवटा घरी पसाउनु, गाईबाखाहरूको पाँचवटा खुट्टा हुनु, अधिक अंग या हीनाङ्गले जन्मनु, देवताको मूर्तिमा पसिना आउनु, ज्वालामुखी विस्फोट हुनु, भूकम्प, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भूक्षय आदि प्राकृतिक उपद्रवहरू सबै उत्पातहरू हुन् । मान्छेले गरेका दुष्कर्मबाट पापको घैंटो भरिएपछि यसप्रकारका उत्पातहरू आउने गर्दछन् भनेर शास्त्रहरूमा बताएको छ ।[१०]

यस्तै प्रकारले पानीमा आगो देखिनु र हतियारमा ज्वाला आएको देखिएमा अग्निभय र राजाको मरण हुन्छ । जंगलमा आफै आगो लाग्नु र ज्वालामुखी न आउने ठाउँमा ज्वालामुखी आयो भने ठुलो आँधीबेरी र अग्निभयका साथै महामारीरोगको पूर्वानुमान हून्छ । घर अगाडिको रुखको ठुलो हाँगो बिनाकारण भाँच्चियो भने घरमूलिको विनाश हुन्छ । केरा,धान,गहुँ आदि बालिहरूमा दुई तीनबटा फल लागेमा पनि मालिकको मरण हुन्छ । वर्षा ऋतुबाहेक अन्य समयमा एक हप्तासम्म वर्षा भएमा रोगव्याधिको साथै अन्नबालीको नाश हुने पूर्वानुमान शास्त्रकारहरूले

७. कालात्मा दिनकृन्मनश्च हिमगुः सत्वं कुजो ज्ञो वचो जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः ।
राजानौ रविशीतगू क्षितिसुतो नेता कुमारो बुधः सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहश्रांशुजः ॥ बृहज्जातकम्,ग्रहयोनिभेदाध्यायः श्लो.१

८. तामसकीलकसंज्ञा राहुताः केतवस्त्रयोत्रिंशत् ।
वर्णास्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात् ॥ बृहत्संहिता,आदित्यचाराध्यायः,श्लो.७

९. नक्षत्रग्रहघातैस्तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये घ्नन्ति रवीन्दू पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ बृहत्संहिता,उल्कालक्षणाध्यायः,श्लो.१७.

१०. अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसंचयाद् भवति ।
संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्त उत्पाताः ॥ बृहत्संहिता,उत्पाताध्यायः,श्लो.२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बताएकाछन् । यसप्रकारका उत्पातहरू देखिएमा त्यसको शान्ति राज्यले गर्नुपर्दछ अन्यथा ठुलो जनधनको क्षति हुन्छ।[११]

भूकम्पसम्बन्धी पूर्वानुमान र यसले मौसममा पार्ने असर

भूकम्प कहिले र कुन समयमा जान्छ भनेर अहिले सम्म कुनैपनि शास्त्रले ठोकुवा गरेर स्पष्टरूपमा तिथिमिति तोकेर बताएको छैन तर पनि ज्योतिषशास्त्रले भूकम्पसम्बन्धी पूर्वानुमानका लक्षणहरू व्यापकरूपले बताएको छ । गएका ठुला भूकम्प हुनुभन्दा अगाडि त्यस सम्बन्धी लक्षणहरू स्पष्टरूपमा देखिएका पनि थिए। भूकम्प सम्बन्धी जुन लक्षणहरू ज्योतिषशास्त्रको बृहत्संहितामा बताएको छ ती लक्षणहरूलाई यदि राम्रोसंग बुझेर ठम्याउन सकेमा भूकम्प आउने पत्ता लगाउन सकिन्छ। आग्नेयी भूकम्प, वायव्य भूकम्प, वारणीभूकम्प र ऐन्द्रीभूकम्प गरी चारप्रकारका भूकम्पको बारेमा बृहत्संहितामा बताएको छ। ज्योतिषशास्त्रका तीनवटा शाखाहरू मध्ये प्राकृतिक प्रकोपहरू जस्तै भूकम्प, उल्का, उत्पात आदि विषयहरूको अध्ययन संहिताको मुख्य विषय हो। यसले ग्रहनक्षत्रहरूको गति, चार, उदयास्त, वक्रमार्ग, ग्रहयुति, ग्रहयुद्ध ग्रहसमागम, ग्रहवर्षफल, वर्षाविचार, परिवेश, उल्का दिग्दाह, भूकम्प जस्ता विषयहरूको अध्ययन राम्रोसंग गर्दछ ।

जुन वर्ष राजा शनि र मन्त्री मंगल हुन्छन् त्यस वर्ष भूकम्प जस्ता प्रकृतिक उत्पातहरू आइपर्ने, अतिवृष्टि अनावृष्टि हुने, रोगव्याधीको भय, महामारी फैलने,प्राकृतिक उत्पातहरूद्वारा धेरै ठुलो जनधनको क्षति हुने, भोकमरी,राजनैतिक संकटहरू उत्पन्न हुन्छ भनेर ज्योतिषशास्त्रमा बताएकोछ। ७२सालमा राजा शनि र मन्त्री मंगल पर्नगएका थिए । ज्योतिषशास्त्रको बृहत्संहितामा भूकम्पका ४ कारणहरू बताएकोछ जसमध्ये १.अग्नि सम्बन्धी कारणले हुने आग्नेय भूकम्प, २.वायु ग्यास सम्बन्धी कारणले हुने वायव्य भूकम्प ३.जलसम्बन्धी कारणले हुने वारुणी भूकम्प र ४.पर्वत सम्बन्धी कारणले हुने ऐन्द्री भूकम्प । यी मध्ये प्लेटपरिवर्तनको कारणले हुने ऐन्द्रीभूकम्प हो।

भूकम्पको विस्तार र प्रभाव - वायव्यभूकम्पको विस्तार केन्द्रविन्दुबाट दुईसय योजन सम्म, आग्नेयभूकम्प एकसय दशयोजन सम्म, वारुणीभूकम्पको विस्तार एकसय असी योजन र ऐन्द्रीभूकम्पको विस्तार केन्द्रस्थानबाट एकसय साठी योजनसम्म पुग्दछ ।[१२] भूकम्पले मौसममा धेरै ठुलो प्रभाव पार्दछ। ठुला भूकम्प गएपछि पानीका मुहानहरूसुक्ने, महामारी, रोगव्याधीको प्रकोप बढेर जाने, कीराफट्याङ्ग्राहरू बढ्नाले अन्नबालीको उत्पादकत्वमा कमी आउने जस्ता असरहरूको बारेमा ज्योतिषशास्त्रमा बताएकोछ। भूकम्प एक किसिमको प्राकृतिक उत्पात भएकाले यसले मौसम परिवर्तनमा ठुलो प्रभावन पार्दछ ।

भूकम्पपूर्वानुमानका लक्षणहरू - यी भूकम्प जानुभन्दा १ हप्ता १५ दिन या १ महिना पहिले देखिबाट नै आकाश धमिलो भईरहने,दिशाहरू नखुल्ने, ग्रहनक्षत्रको किरणहरू मलीन हुने , बेमौसमी वर्षा भईरहने, आधीबेरीका साथै वायुसम्बन्धी प्रकोप भईरहने, अग्निसम्बन्धी प्रकोपहरू बारम्बार भइरहने , तारा खस्ने, आकाशमा उल्का उत्पातहरू देखिने, घरपालुवा जनावर कुकुर,गाईभैसीहरू रुने, जस्ता संकेतहरू लाक्षणिक रूपमा देखिन्छन् जसको आधारमा यी भूकम्प जानसक्ने पूर्वानुमान गर्न सकिन्छ।

---

११. मन्त्रैराग्नेयैः क्षीरवृक्षात् समिद्भिर्होतव्योऽग्निः सर्षपैः सर्पिषा च ।
अग्न्यादीनां वैकृते शान्तिरेवं देयं चास्मिन् काञ्चनं ब्राह्मणेभ्यः ॥ बृहत्संहिता,उत्पाताध्यायः,श्लो.२४

१२. चलयति पवनः शतद्वयं शतमनलो दशयोजनान्वितम् ।
सलिलपतिरशीति संयुतं कुलिशधरोऽभ्यधिकं च षष्टितः ॥ बृहत्संहिता,भूकम्पलक्षणाध्यायः,श्लो.२८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यी लक्षणहरू ७२ सालको भूकम्प जानुभन्दा १ महिना पहिले देखिबाट नै देखिएका थिए । बेमौसमी वर्षा वारम्बार भईरहेको थियो, आकाश सधैं जसो मलीन हुन्थ्यो, ग्रहनक्षत्रका किरणहरू पनि मलीन थिए, सफा दिन प्रायशः कहिल्यै जसो देखिन्नथ्यो । कुनैपनि अनिष्टकारक घटनाहरूका संकेतहरू पूर्वसूचनाका रूपमा आईरहेका हुन्छन् त्यस कुरालाई ज्योतिषीहरूले ठम्याउनुपर्दछ, ठम्याउन नसक्नु भनेको हाम्रो कमीकमजोरी हो ।

ज्योतिषशास्त्र मानवजीवनका साथै प्रकृतिक आपतविपत सम्बन्धी विषयहरूको पूर्वानुमान गर्ने शास्त्र हो । काल सर्वद्रष्टा, सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान र सर्वज्ञ पनि छ त्यसकारण कालले नेदेखेको नजानेको कुनैपनि विषय यस संसारमा छैन । कालले हाम्रा बाजे बराजुहरूलाई पनि देखेको थियो र आगामी सन्ततिहरूलाई पनि देख्नेछ । समयको अगाडि कुनैपनि कुरा लुकेको हुँदैन त्यसकारण पनि काललाई जान्न र बुझ्न सकेमा सबैकुराहरूको जानकारी पाइन्छ । कुनैपनि आइपर्ने घटनाको पूर्व जानकारी समयले दिईरहेको हुन्छ र त्यही समयको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई नै ज्योतिषशास्त्र भनिन्छ । अतः यस शास्त्रले समयलाई चिन्न र जान्न सिकाउँछ । समयलाई विचार गरी त्यसअनुसार हुनसक्ने भावी घटनाहरूको बारेमा जानकारी जसले गराउन सक्दछ त्यो नै वास्तविक ज्योतिषी कहिन्छ ।[१३]

उपसंहार

हाम्रो पूर्वीय सभ्यता, ज्ञान र विज्ञान धेरै समृद्ध भएर पनि त्यसलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्न नसक्नु नै हाम्रो कमी कमजोरी हो । आफ्नो समृद्ध ज्ञानको भण्डारलाई थप नयाँ खोज अनुसन्धानका साथ अगाडि बढाउँदै लगेमा मात्र हामी समृद्धिको शिखरमा पुग्न सक्दछौं । ज्यातिषशास्त्र गणितको साथै विज्ञानको समेत जननी हो । पाश्चात्य गणितपरम्परामा ज्यामिती र बीजगणितका सबै विषयहरू पूर्वीय ज्योतिषशास्त्रबाट लिइएको देखिन्छ । ज्योतिषशास्त्र एक प्रत्यक्ष प्रमाणको आधारमा स्थापित शास्त्र भएकाले यसलाई नकार्न सकिदैन । ज्योतिषशास्त्रका पनि तीन शाखाहरू सिद्धान्त, संहिता र होरा रहेका छन् । सिद्धान्तले ग्रहगणितका साथै सम्पूर्ण खगोल सम्बन्धी विषयको व्यापक अध्ययन गर्दछ भने संहिताशाखाले विशेषगरी प्राकृतिक प्रकोप, उल्का, उत्पात, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भूकम्प जस्ता प्राकृतिक विषयहरूको विस्तृत अध्ययन गर्दछ । ज्योतिषशास्त्रको अर्को शाखालाई होरा भनिन्छ । यसले मानवजीवनको रहस्यको उद्घाटन गर्दछ । मान्छेको आयु,कर्म,विद्या,भाग्य,मृत्यु आदि विषयहरूलाई यसले बताउँछ । त्यसैले त अहिलेको वैज्ञानिकयुगमा समेत यसको महत्त्व उत्तिकै देखिन्छ ।

जल तथा मौसम पूर्वानुमानसम्बन्धी अध्ययन गर्ने हाम्रो ज्योतिषीय परम्परा अहिले आएर पाश्चात्यविज्ञानको प्रभावमा ओझेलमा परेको देखिन्छ । आज भन्दा करीब १५०० वर्ष अघिदेखि चलीआएको परम्परा र ज्ञानलाई विर्सदै जानु भनेको बाँदरको हातमा नरिवल जस्तै हो । आफ्नो भाग्य सपार्ने या विगार्ने आफ्नै हातमा रहेको हुन्छ । नेपालको कृषिपरम्परा प्रायशःआकाशे वर्षामा निर्भर रहेकोछ । ज्योतिषशास्त्रको संहिताशाखामा विवेचना गरेको वृष्टिविज्ञानलाई प्रचार प्रसार गर्नसकेमा जगको भलो हुने कुरामा शङ्का छैन । ज्योतिषशास्त्रका आधारमा वर्षाका साथसाथै मौसम सम्बन्धी पूर्वानुमान गरी त्यसबाट हुने जनधनको क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले परापूर्वकालदेखि नै राज्यले ज्योतिषीहरू नियुक्त गरेर राख्दथ्यो भने त्यो परम्परा अहिले आएर टुटेकोछ । हाल यस सम्बन्धी विषयको अध्ययन अनुसन्धान गरी पूर्वानुमान फलादेश गर्ने सरकारी निकाय जल तथा मौसमविज्ञान पूर्वानुमान महाशाखा

---

१३. चत्वार्यम्णाद्यान्यादित्यं मृगशिरोऽश्वयुक् चेति । मण्डलमेतद्वायव्यमस्य रूपाणि सप्ताहात् ॥
धूमाकुलीकृताशे नभसि नभस्वान् रजः क्षिपन् भौमम् । विरुजन् द्रुमाश्च विचरति रविपटुकरावभासी च ॥बृ.सं.भूकम्पाध्यायः,श्लो.८-९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रहेकोछ तर यस शाखामा यस सम्बन्धी ज्ञाता ज्योतिर्विद भने राखेको छैन। यसले के पुष्टि हुन्छ भने हामीले आफ्नो ज्ञानविज्ञानलाई उपेक्षा गरेर पाश्चात्यविज्ञानको दास बनेका छौं । अतः यस शाखामा मौसम विज्ञानसम्बन्धी हाम्रो ज्योतिषविषयको प्रतिनित्व गराउनुपर्ने आवश्यकता टट्कारो रूपमा रहेको छ।[१४]

सन्दर्भसूची

आचार्य वराहमिहिर, *बृहत्संहिता* भाग१ ,सम्पूर्णानन्द विश्व वि, वाराणसी, सन् १९९६

आचार्य वराहमिहिर, *बृहत्संहिता भाग २, स*म्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, वाराणसी,सन् १९९६

.आचार्य वराहमिहिर, *बृहज्जातकम्,* चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, सन् १९८१

आचार्य लोकमणि दाहाल, *भारतीय ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः*, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,सन् २००३

.वैद्यनाथ, *जातकपारिजात,* चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,वि.सं.२०५५

.महर्षि वेदव्यास, *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्,* गीताप्रेश, गोरखपुर, वि.सं.२०६७७६.मन्त्रेश्वर, फलदीपिका,मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी,वि.सं.२०२६

माधवप्रसाद पुरोहित सम्पादक, मय विरचित *सूर्यसिद्धान्त,* चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, सन् २०००

गणेशदैवज्ञ, *जातकालङ्कार,* ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स,वाराणसी, सन् २००१

[१४] यस्तु सम्यग् विजानाति होरागणितसंहिता। अभ्यर्च्यः स नरेन्द्रेण स्वीकर्तव्यो जयैषिणा ॥

बृ.सं, सांवत्सरसूत्राध्यायः, श्लो.१९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैदिक संस्कारहरूमा उपनयन

लोकनाथ लम्साल
सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

संस्कारमा उपनयन संस्कार महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । ब्राह्मणादि वर्णका उपनयनका कालहरू मुख्य र गौण गरी निर्धारण गरिएका छन् । तिनीहरूको अनुसरण गरी उपनयन नगर्दा व्रात्यता दोष आउछ र त्यसको परिहार गरेर मात्र उपनयन संस्कार गर्नु पर्दछ । उपनयन सँस्कार गरे पछि मात्र वेदाध्ययन गर्ने योग्यताको प्राप्ति हुन्छ । अध्ययनले मानिसमा रहेका दुर्गण, अपयश, दुर्बुद्धि आदि नकारात्मक सोच हदाउदै सद्गुणहरूको विकास हुन्छ । आफूमा अव्यक्त अवस्थामा रहेका सद्गुणहरूको विकास एवम् परलोक सुधार्ने काममा समेत उपनयन संस्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

शब्दकुञ्जी – अन्त्येष्टि, उपनयन, ब्रह्मग्रन्थी, ब्रह्मचर्याश्रम, यज्ञोपवीत ।

विषयप्रवेश

संसारमा भएका पदार्थहरू दुई स्वरूपमा पाइन्छन् १.प्राकृत २.संस्कृत । प्रकृतिजन्य जस्ताको तस्तो रूप प्राकृत मानिन्छ र त्यसलाई काटछाँट गरी उपयुक्त रूपमा राम्रो, सुन्दर र शुद्ध बनाइएको संस्कृत मानिन्छ । संस्कृत भनेको संस्कार गरिएको हो । संस्कारले प्राकृतिक वस्तुलाई समय साध्य, शुद्ध, योग्य र सुन्दर बनाउने काम गर्छ । संस्कार शब्दको व्याकरणगत व्युत्पत्ति गर्दा "**संस्कियते इति संस्कारः**" सम्पूर्वक कृञ् धातुदेखि भावमा घञ् प्रत्यय गरी सुट्आगम गर्दा यो रूप सिद्ध हुन्छ । संस्कार शब्दले कार्यको भावार्थलाई दर्शाउँछ । प्रतियत्न, एक रूपबाट अर्को रूपमा परिणत गर्नु, शुद्धि गर्नु आदि संस्कारका पर्यायवाची रूप मानिन्छन् । वैशेषिक दर्शनमा संस्कारलाई चौबीस गुण अन्तर्गतको एक गुण मानिन्छ । मीमांसकहरूले संस्कारको अर्थ आहुति दिनु भन्दा पहिले गरिने यज्ञभूमि, अग्नि, यज्ञपात्र, पुरोडास आदि यज्ञिय सामाग्रीको विधिपूर्वक परिस्कार अर्थात प्रोक्षणादि शुद्धिको अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ "**प्रोक्षणादिजन्य संस्कारो यज्ञाङ्गपुरोडाशेष्विति द्रव्यधर्मः ब्रीह्यादेश्च यज्ञाङ्गता प्रदानाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादि ।**" संस्कृत साहित्यमा पनि संस्कारलाई विभिन्न अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ -

शिक्षा अर्थमा - निसर्गसंस्कार विनीत इत्यसौ । (रघुवंश ३/३५)

कार्यको परिणाम वा विशेषता अर्थमा - **फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव** । (रघुवंश १/२०)

शब्दशुद्धिका अर्थमा - **संस्कारवत्येव गिरामनीषि तया स पूतश्च विभूषितश्च** । (कुमार सम्भव १/२८)

प्रभाव वा छाप पार्ने अर्थमा - **यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्** । (हितोपदेश प्रस्ताविका ८)

श्रृङ्गार वा गहना अर्थमा - **स्वभाव सुन्दरम् वस्तु न संस्कारमुपेक्षते** । (अभिज्ञान शाकुन्तलम्)

उपर्युक्त उदाहरणअनुसार संस्कार शब्दको व्यापक अर्थमा प्रयोग हुन्छ तापनि यहाँ उल्लेख गर्न खोजिएको संस्कार चाहिँ श्रुति-स्मृतिका वचनअनुसार वैदिक परम्परा प्राप्त द्विजातिका गर्भाधानादि संस्कार हुन् । यी संस्कारद्वारा संस्कार्य व्यक्तिको बाह्याभ्यान्तर शुद्धि हुने हुनाले यिनलाई शुद्धि संस्कार पनि भनिन्छ । यी सबै संस्कारका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियासमुदायको मूल आधार वेद हो । यी संस्कारहरू वेदमन्त्रोच्चारण सहित गरिन्छन् । **"ब्रम्हक्षत्रियविटशूद्राः वर्णास्त्वाद्यात्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः स्मशानान्ता तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः"** (याज्ञवल्क्यस्मृति) । यी संस्कारको उद्देश्य शारीरिक शुद्धता मात्र नभएर संस्कार्य व्यक्तिको सम्पूर्ण व्यक्तित्व नै परिस्कृत र शुद्ध पार्नु हो । विधिपूर्वक गरिएको संस्कारले ब्राह्मण्य पैदा हुने कुरो शास्त्रमा पाइन्छ **"चित्र कर्म यथानैके रङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"** (अङ्गिरस्मृति) । अर्थात् जसरी अनेक रङ्ग प्रयोग गरी कुचिद्वारा राम्रो चित्र बनाइन्छ त्यस्तै विधिपूर्वक गरिएको गर्भाधानादि संस्कारद्वारा मानव शरीर पनि ब्रम्हज्ञान प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ ।

अध्ययनविधि

यस अध्ययनमा सामग्री संकलनको लागि पुस्तकालयहरूको प्रयोग गरी पुस्तकालयविधि र संकलित सामग्रीको प्रयोगका लागि विश्लेषण विधिको प्रयोग भएको छ ।

अध्ययनको औचित्य र सीमाङ्कन

वेदाध्ययनको लागि उपनयन संस्कार अनिवार्य सर्त के कसले अध्ययन गर्न पाउँछन् र उपनयन भनेको के हो भन्ने सन्दर्भलाई यस अध्ययनले देखाउन खोजेको छ । खास गरी वेदको व्याख्या एवम् विधि वताउने श्रुतिग्रन्थ र स्मृतिग्रन्थहरू वेदको अध्ययनलाई सघाउ पुर्‍याउने सनातन धर्मलाई आधार मानेर लेखिएका ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्ने यसको सीमा निर्धारण गरिएको छ ।

विषयविश्लेषण

प्रकृतिअनुसार जुन वस्तु जुन तत्त्वबाट बनेको हुन्छ त्यो वस्तु वा पदार्थ नै उसलाई समृद्ध वा दृढ गर्न सबभन्दा सहयोगी हुन्छ । मानवलाई प्रकृतिगत कुराहरू (पञ्चतत्त्व) जसरी सहयोगी मानिन्छन् त्यस्तै द्विजातिलाई वैदिक तत्त्व सहयोगी हुन्छन् । द्विजातिलाई वैदिक तत्त्वको योगबाट बनेको मानिन्छ । **"ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्"** (शु.यजु. ३१/११) **"गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणामसृजत् । त्रिष्टुभाराजन्याम् । जगत्या वैश्यम्"** (वशिष्ठस्मृति) । त्यसैले द्विजातिलाई वेदमन्त्रोच्चारपूर्वक संस्कार गर्नुपर्छ किनकि द्विजाति वैदिक प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको हो । संस्कारको उद्देश्य दोष परिमार्जन, गुणको आधान र हीनाङ्गपूर्ति हो । जसरी खानीबाट प्राप्त स्वर्णलाई निश्चित तापमा पकाइन्छ यो यसको दोष परिमार्जन हो । स्वर्णकारले जब त्यसलाई आभूषणको आकार दिन्छ त्यो गुणाधान भयो । ती आभूषणमा विभिन्न रत्नहरू जडान गरी जब पूर्णता दिइन्छ त्यो हीनाङ्गपूर्ति मानिन्छ । त्यसरी नै मनुष्यमा पनि जन्मजात भएका दोषलाई परिमार्जन गरी सभ्य समाजोपयोगी गुण सम्पन्न बनाउनलाई यी विभिन्न संस्कारले सहयोग गरिरहेका हुन्छन् ।

यद्यपि ऋषिमुनिहरूले चालीस संस्कार र आठ आत्मगुण समेत जम्मा ४८ संस्कार मानेका छन् तापनि जसरी षोडशकलाले संयुक्तहुँदा चन्द्रमा परिपूर्ण हुन्छन् त्यसरी नै गर्भाधान देखिका षोडश संस्कारले मनुष्य जीवन पनि सर्वगुणादिले सम्पन्न हुने कुरो पनि बताएका छन् । जसरी साधारण मानिस सिँढिको आधार लिएर उच्च स्थानमा पुग्न सक्दछ त्यसैगरी षोडश संस्कारका आधारमा द्विजाति पनि जीवनको उच्च शिखरमा पुग्न सक्दछ ।

संस्कार सम्बन्धी स्मृतिकारका मतहरू

विभिन्न स्मृतिकारहरूले आ-आफ्नै तरिकाले विभिन्न संस्कारका सम्बन्धी मत उल्लेख गरेका छन् ।

"गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं ततः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जातकर्माभिधेयं च निष्क्रममाशने क्रमात् ।

चूडोपनयनं वेदब्रतानाञ्च चतुष्टयम् ।

गोदानं मेखलामोको विवाह षोडश क्रिया ।" (कात्यायन)

पारस्करले मुख्यतः विवाह, गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, उपनयन, केशान्त, समावर्तन, अन्त्येष्टि संस्कार उल्लेख गरेका छन् । मनुस्मृतिमा निम्नअनुसारका संस्कारको उल्लेख पाइन्छ - गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, उपनयन, विवाह, वानप्रस्थ, सन्यास, अन्त्येष्टि । आश्वलायनगृह सूत्रमा निम्नअनुसारका संस्कारको उल्लेख पाइन्छ - विवाह, गर्भालम्भ, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, उपनयन, समावर्तन, अन्त्येष्टि । षोडश संस्कारलाई वेदव्यासले यसरी उल्लेख गरेका छन् -

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।

नामक्रिया निष्क्रमणोन्नाशनं वपनक्रिया ।

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भ क्रियाविधिः ।

केशान्तं स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ।

त्रेताग्नि संग्रहश्चेति संस्काराः षोडशस्मृताः ।

गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, कर्णवेध, उपनयन, वेदारम्भ, केशान्त, समावर्तन, विवाह, आवसथ्याधान, अन्त्येष्टिलाई मुख्य रूपमा सबै विद्वानहरूले स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

संस्कार किन गर्ने भन्ने सन्दर्भमा मनुस्मृतिले संस्कारको महत्त्व यसरी बताएको छ -

"निषेकाद जैविकं चैनो गार्भिकञ्चापमृज्यते । क्षेत्र संस्कार सिद्धिश्च गर्भाधानं फलम् स्मृतम् ।

गर्भाद्भवेच्च पुंसुतेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् । निषेकफलवज्ज्ञेयं फलम् सीमन्तकर्मणः ।

गर्भाम्बुपानजोदोषो जातात् सर्वोऽपि नस्यति । आयुर्वर्चोऽभिवृद्धिश्च सिद्धिव्यबहृतेस्तथा ।

नामकर्मफलं त्वेतत् समुद्दिष्टं मनीषिभिः । सूर्यावलोकनादायुरभिवृद्धिर्भवेद् ध्रुवा ।

निष्क्रमादायुः श्रीवृद्धिरित्युद्दिष्टा मनीषिभिः । अन्नासनात्मातृगर्भमलाशादपि शुध्यति ।

बलायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्म फलं स्मृतम् । उपनीते फलं त्वेतत् द्विजतासिद्धिपूर्विका ।

वेदाधीत्यदिकारस्य सिद्धिः ऋषिभिरीरिताः । पत्न्या सहाग्निहोत्रादि तस्य स्वर्गः फलं स्फुटम् ।

ब्रात्माद्युद्वाहसम्भूतः पितृणां तारकः सुतः । विवाहस्य फलं त्वेतत् व्याख्यातं परमर्षिभिः ।"

अर्थात् - गर्भाधानले बीज तथा गर्भसम्बन्धी सम्पूर्ण दोष नष्ट हुन्छन् र क्षेत्ररूपी स्त्री संस्कार पनि हुन्छ । यस गर्भले पुत्र नै उत्पन्न होस् भन्ने अभिप्रायले पुंसवन संस्कार गरिन्छ । सीमन्तोन्नयनको फल पनि गर्भस्त शिशुको रक्षा गर्नु नै हो । जातकर्म संस्कारद्वारा माताको गर्भमा रहँदा खानपान सम्बन्धी सम्पूर्ण दोष शुद्ध हुन्छ । नामकरण संस्कार गर्नाले आयु तथा तेजको अभिवृद्धिका साथै लोक प्रसिद्धि प्राप्त हुन्छ । निष्क्रमण संस्कारमा आयु र धनधान्यको वृद्धि हुन्छ । अन्नप्राशनद्वारा माताका गर्भाशयमा गरिएका भक्षाभक्ष सम्बन्धी दोष नाश हुन्छ । बल आयु र तेज वृद्धि चूडाकरण संस्कारको फल मानिन्छ । उपनयन संस्कारद्वारा बालकमा द्विजत्व सिद्धि हुन्छ र वेदाध्ययनमा समर्थ हुन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विवाह संस्कारद्वारा सन्तानलाभ हुनुका साथै अग्न्याधान, अग्निहोत्रादि सम्पूर्ण श्रुतिस्मृतिले बताएका यज्ञको अनुष्ठान गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ र अन्त्यमा ऋणत्रयबाट मुक्त भई पुरुषार्थ चतुष्टय सिद्धि प्राप्त गर्ने सामर्थ्य प्राप्त हुन्छ।

उपनयन संस्कार

मनुष्यलाई वैदिक लौकिककर्महरूको समग्रबोध गराउन महत्त्वपूर्ण संस्कारविशेषलाई व्रतबन्ध वा उपनयन संस्कार भनिन्छ । अबोध बालकलाई निश्चित नियम परिपालन गराउँदै सम्पूर्ण चराचर जगतको बोध गराई कर्तव्याकर्तव्य सिकाउने यो संस्कार अन्य वैदिक संस्कारहरूमा महनीय र गरिमामय देखिन्छ । अज्ञानरूपी अन्धकारलाई हटाई ज्ञानको ज्योति प्रदान गर्नु यसको विशेषता हो । यो संस्कारद्वारा मानिस भौतिक-व्यावहारिक विज्ञानका साथै पारलौकिक ज्ञान प्राप्त गरी आफ्नो जीवन सफल बनाउन सक्षम हुन्छ । यो ज्ञानार्जन संस्कार भएकोले यसले बालकलाई गुरुकुलमा लगेर राखी ब्रह्मचर्यको पालना गराउँदै सम्पूर्ण शास्त्रको अध्ययन, मनन, चिन्तनका साथै अन्य गृहस्थादि आश्रम सम्बन्धी ज्ञान गराउँदै जीवनलाई समुन्नत बनाउन मार्गदर्शन गर्छ।

उपनयन संस्कारलाई विभिन्न नामले परिभाषित गरेको पाइन्छ –

१. **उपनयन** - वेदाध्ययनकालागि गुरुको नजिक पुऱ्याउने हुनाले यसलाई उपनयन भनिन्छ।

२. **व्रतबन्ध** - व्रतबन्ध शब्दको अर्थ कुनै व्रत अथवा नियमले बाँधिनु हुन्छ । "**व्रतैःस्वशाखोदितैर्नियमैः (यथा - शुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिशाखाध्यायिनां सावित्रिव्रतागनेयव्रतशुक्रीयव्रतौपनिषदव्रत शौलभव्रत गोदानव्रत षड्भिर्व्रतैः) बध्यते बन्धनं प्राप्यते नियम्यते येन कार्य विशेषेण स कार्यविशेषो व्रतबन्धः संस्कार विशेषः**" । अर्थात आफ्नो सनातन परम्पराअनुसार अध्ययन गर्नुपर्ने वेदको शाखामा तोकिए बमोजिमका व्रतहरूको पालना गर्दै नियममा रहनका लागि गर्नुपर्ने संस्कार व्रतबन्ध हो । आफ्ना वेदका शाखासूत्रले विधान गरेका विधि-निषेधलाई यथोचित पालना गर्दै वेदाध्ययन गर्नुपर्ने भएकाले सोको अधिकारी हुनका निमित्त गरिने कर्म वा संस्कार व्रतबन्ध संस्कार हो ।

३. **मौञ्जीबन्धन वा मेखलाबन्धन** - यो संस्कारमा शास्त्रमा विहित नियमअनुसारको कन्धनी कम्मरमा बाँध्नुपर्ने भएकाले यसलाई मौञ्जीबन्धन संस्कार पनि भनिन्छ।

४. **यज्ञोपवीत संस्कार** - यज्ञद्वारा पवित्र बनाइएको धागो (जनै) धारण गराइने संस्कार भएकाले यसलाई यज्ञोपवीत संस्कार पनि भनिन्छ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदाबद्धशिखेन च विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत् कृतम् । (कात्यायन)

कात्यायनको उपर्युक्त कथनले उपनयन वा यज्ञोपवीत संस्कारको महत्त्व अन्य गर्भाधानादि संस्कार भन्दा गहन देखिन्छ। उपनयन संस्कारलाई महर्षिहरूले द्विजत्व साध्य संस्कार मानेर यसका गरिमाको वर्णन गरेका छन् । द्विजको घरमा जन्मलिएर मात्र कोही द्विज हुँदैन । "**संस्कारात् द्विज उच्यते**" उपनयन संस्कार विधिपूर्वक गरेपछि मात्र त्यो द्विज कहलाउँछ । "**न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चदामौञ्जीबन्धनात्**" (मनु. २/१७१) उपनयन कर्मद्वारा आचार्यका रूपमा पिता र गायत्रीका रूपमा माताको प्राप्ति हुनाले बालकको अर्को जन्म (द्विज) हुन्छ । "**तत्र यद् ब्रम्हजन्मास्य मौञ्जीवन्धन चिह्नितम् । तत्रास्यमाता सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते**" (मनु २/१७०) उप समिप नयन लानु । कसका समिपमा लानु भन्ने प्रसङ्गमा पारस्करको आशय छ - विधिना आचार्य समीप गमनं उपनयनम् । वीरमित्रोदयमा पनि उपनयन संस्कारलाई यसप्रकार व्याख्या गरिएको छ - **तत्रोपनयन शब्दः कर्मनामधेयम् । ... स यथा उप समीपे आचार्यादीनां बटोंनयनं प्रापणम् उपनयनं । समीपे आचार्यादीनां नीयते वटुर्येन तदुपनयनमिति वा...** (वीरमित्रोदय सस्कार प्रकाश पृष्ठ ३३४) । वेदमा भनिएको छ - "**आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः । तं रात्रिस्तिस्र उदरे विभर्ति तं जातं द्रष्टुमभियन्ति देवा ।**" (अथर्ववेद ११/५/७) अर्थात् आचार्य बालकको उपनयन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कार पूर्वक व्रतादेश गरी आफ्नो गर्भ (गृह)मा राख्दछ यही ब्रम्हचारी तीन रात्री गुरुसँगै रहेर पुनः द्विजरूपमा दोस्रो जन्म ग्रहण गर्छ उसलाई हेर्न (आशीर्वाद दिन) सबै देवता एकत्रित हुन्छन् । यस कर्मद्वारा आचार्यका रूपमा पिता र गायत्रीका रूपमा माता प्राप्त भएपछि अर्को जन्म भएको मानिन्छ।

आचार्यका समीपमा जानुभनेको विद्याध्ययन गर्न जानु हो । यसर्थमा ब्रम्हचर्याश्रम प्रवेश अर्थात् विद्यार्थी जीवनमा प्रवेश हो । विद्या स्वयंमा एउटा संस्कार नै हो । विद्याले मानिसमा रहेका अनेकौं दुर्गुणहरूलाई हटाएर आत्मामा अन्तर्निहित कौशललाई उजागर गराउँछ । विद्याले नै साँचो अर्थमा जीवनलाई कलात्मक अविव्यक्ति दिन्छ । विद्याको अर्थ मात्र आजीविका होइन । विद्याको सार्थकता भनेको जीवनलाई सर्वसम्पन्नता दिलाई आत्मकल्याण गराउनु हो । अज्ञानमा सम्पूर्ण संसारै अँध्यारो हुने र त्यो अन्धकारलाई हटाएर जीवनको अर्थलाई प्रकाशित गरिदिने संस्कार नै उपनयन हो । यस संस्कारको सामाजिक, सास्कृतिक एवम् शैक्षिक पृष्ठभूमिलाई लिएर हिन्दू संस्कार नामक ग्रन्थमा डा. राजबली पाण्डेयले लेखेका छन् -

"प्रकृत संस्कार का उदय समुदाय को नागरिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए हुआ है । जनसाधारण जातिके महत्त्वपूर्णको समझकर सामुदायिक जीवन को किसि भी मूल्यपर सुरक्षित रखना चाहता है । इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए मानव के नवविकसित सुमनों को अनुशासित किया जाता है । जिस से वे सभ्यता तथा संस्कृति की रक्षा का भार बहन करने योग्य हो सके । सांस्कृतिक क्षमता के आधारपर ही कोई भी व्यक्ति समाजकी सदस्यता प्राप्त कर सकता है और पूर्ण अधिकारों तथा विशेष सुविधावों का दावा कर सकता था । उपनयन संस्कार एक प्रकार से हिन्दूऔं के विशाल साहित्य भण्डार के ज्ञानका प्रवेश पत्र था । समाज मे भी प्रवेश का यही साधन था, क्यों कि इसके बिना कोइ भी व्यक्ति आर्यकन्या से विवाह नही कर सकता था । इस प्रकार हिन्दूओं की आदर्श जीवन योजना एवम् व्यापक शिक्षा समाजका अनिवार्य लक्ष्यण और चिह्न मानी जाती थी ।" (हिन्दूसंस्कार पृष्ठ १५३)

उपनयन समय

सूत्रकार पारस्करले उपनयन संस्कारका लागि उमेरको सीमा पनि बताएका छन् "**अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयेद् गर्भाष्टमेवा । एकादश वर्ष राजन्यम् । द्वादश वर्ष वैश्यम् । (पारस्कर गृ.सू. २/२/१-३)**" मनुले पनि यसैको समर्थन गरेका छन् । "**गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भदिकादशेराज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः (मनुस्मृति २/३६)**" मनुस्मृतिको यही वचनको मेधातिथि भाष्यमा उल्लेख छ "**ब्राह्मणादिवर्णसम्बन्धिनां छन्दसां पाद्याक्षर संख्यैरूपनयनस्य विधिः**" । अर्थात् यो भेद गायत्र्यादि मन्त्रका पादमा भएका अक्षरको आधारमा गरिएको छ । "**सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायाऽनुब्रुयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः इति श्रुतेः । त्रिष्टुभं राजन्यस्य । जगतीं वैश्यस्य (पारस्कर गृ.सू. २/३/७-९)**" ब्राहमणलाई आठ अक्षर पाद भएको गायत्री, क्षत्रियलाई त्रिष्टुब छन्दले युक्त ११ अक्षरका पाद भएको र वैश्यलाई जगती छन्दयुक्त १२ अक्षरका पाद भएको गायत्री मन्त्र दान गर्नुपर्छ । यसै प्रसङ्गलाई लिएर डा. राजबली पाण्डेयको आशय छ - प्राचीन कालमा ब्राह्मण पिता नै ब्राह्मण ब्रम्हचारीहरूका गुरु हुन्थे । त्यसैले अल्पावस्था भए पनि ब्राह्मण बटुको उपनयन संस्कार असुविधाजनक थिएन किनकि शिक्षा प्राप्तिका लागि उनीहरूले गृह त्याग गर्नुपर्ने आवश्यकता थिएन । क्षत्रिय र वैश्यको स्थिति अलिक भिन्न थियो । उनीहरूलाई आफ्ना माता पिता छोडेर गुरुका समीप जानु पर्थ्यो । त्यसकारण सानै उमेरमा आफ्ना माता पिता छोडि अन्यत्र वस्नु बालकलाई सहज थिएन । तसर्थ क्षत्रिय र वैश्यबटुको उपनयन आयु उच्च हुनुमा वात्सल्यका अनुभूतिको परिणाम भन्न सकिन्छ । (हिन्दू संस्कार पृ. १५३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुहूर्तचिन्तामणिमा व्रतबन्ध मुहूर्त र व्रतबन्धकालिक भेद (१. नित्य २. काम्य ३. गौण) समय यसरी उल्लेख गरिएको छ :

विप्राणां व्रतबन्धनं निगदितंगर्भाज्जनेर्वाष्टमे
वर्षेवाप्यथपञ्चमेक्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे
वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद्द्वादशे वत्सरे
काले ऽथ द्विगुणे गते निगदितं गौणं तदाहुर्बुधाः ।
क्षिप्रध्रुवाहि चरमूलमृदुत्रिपूर्वा रौद्रेऽ र्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्
द्वित्रीषुरुद्ररविदिक् प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽ पि न चापराह्णे(मु. चि. संस्कार प्र. ३९-४०)

पारस्करले उपनयन संस्कारको अन्तिम सीमा निर्धारण गरी त्यसलाई गौण उपनयन काल मानेका छन् । त्यसको पुष्टि गर्दै मनुले भनेका छन् **"आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः । (मनु. २/३७)"** ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यको अलग ऋतुमा संस्कार गर्ने कुरा पनि शास्त्रकारले बताएका छन् **"वसन्ते ब्राह्मणम्, ग्रीष्मे राजन्यम्, शरदि वैश्यम् ।"** ब्राह्मणलाई वसन्त ऋतुमा, क्षत्रियलाई ग्रीष्म ऋतुमा वैश्यलाई शरद ऋतुमा संस्कार गर्दा उत्तम हुन्छ। यो ऋतु विभाजन पनि प्रकृतिगत देखिन्छ। धार्मिक विधिविधानमा समयलाई धेरै महत्त्व दिएको सबै सम्प्रदायमा पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा पारस्करले **"यदहः पुंसानक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत (पा.गृ.सू. १/१४/३)"** पुंसवन संस्कारको समय बताएका छन् । सबै संस्कारमा त्यही नक्षत्र ग्राह्य नहुन पनि सक्छ । समयको अत्यन्त महत्त्व भएकाले नै महर्षिहरूले विभिन्न वर्णका संस्कारको समय निर्धारण गरेका छन् । यसै प्रसङ्गमा याज्ञवल्क्यले शाकल्यलाई उपदेश गर्दै ३३ देवताको प्रसङ्ग उठाएर उपनयनकालको महत्त्व दर्शाएका छन् **"सहोवाच महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशावित ।** (बृहदारण्य. ९-२)" अर्थात् ३३ देवतामा अष्टवसु एकादश रुद्र द्वादशादित्य इन्द्र र प्रजापति । देवताहरूमा वसु ब्राह्मण स्वरूप मानिन्छन् रुद्र क्षत्रिय स्वरूप र आदित्य वैश्यस्वरूप मानिन्छन् । वसुहरूमा सर्वप्रथम अग्निको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । **"अग्निः प्रथमो वसुभिर्नोव्यात्"** (क्यो?माधवाचार्य) अग्निको ब्राह्मणवर्णसँग धेरै प्रकारको सम्बन्ध छ । **"ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद् तथा मुखादग्निरजायत** (शु.यजु. ३१/११-१२) यी दुबै श्रुतिका वचनले विराटको मुखबाट ब्राह्मण र अग्नि दुबैको उत्पत्ति वर्णन गरेको छ। त्यसैले ब्राह्मण र अग्निको सहोदर सम्बन्ध देखिन्छ। स्मृतिहरूमा पनि **"गुरुरग्निर्द्विजातिनाम्"** ब्राह्मणका गुरु अग्नि मानेका छन् । अष्टवसुको ब्राह्मणसँग सजातीय सम्बन्ध भएकाले ब्राह्मणले अष्टवसुसँग नै शक्ति आर्जन गर्न सक्ने हुँदा ब्राह्मण वटुको आठ वर्षमै (यज्ञोपवीत) उपनयन संस्कार उचित देखिन्छ। रुद्र एकादश छन्। क्षत्रिय जस्तै रजोगुण प्रधान उग्र प्रकृतियुक्त देवता मानिन्छन्। उपनिषदहरूले पनि यिनलाई क्षत्रिय जातिका उपास्य देवता मानेको पाइन्छ। त्यसैले शक्ति सञ्चयार्थ गरिने यो संस्कार क्षत्रिय बालकका लागि ११ वर्षमा नै गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

आदित्य द्वादश छन् । आदित्यको काम आफ्नो सञ्चित समृद्धिले संसारको पोषण गर्नु नै हो । संसारको सम्पूर्ण धन धान्य यिनकै कृपाले फुल्छन् फल्छन्। यी वैश्यहरूका उपास्य देवता मानिन्छन्। त्यसैले आफ्ना उपास्य देवता अनुकूल नै १२ वर्षमा वैश्य बालकको समृद्धियुक्त संस्कार सम्पन्न हुनु हितकर नै देखिन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपनयन संस्कारको विधि अन्तर्गत कौपिन धारण, मेखला बन्धन, यज्ञोपवीतधारण, मृगचर्मधारण, दण्डग्रहण, समिधादान, ब्रह्मचर्यव्रत, गायत्रीमन्त्रदान, वेदारम्भ, भिक्षाग्रहण आदि कृत्य समावेश गरिएका हुन्छन् । यी सम्पूर्ण कृत्य मध्ये गायत्री मन्त्र दान, यज्ञोपवित धारण र वेदाभ्यास चाहिँ प्रमुख मानिन्छ । ब्रह्मचर्य व्रत, गुरुकुलमा वास, मृगचर्म, दण्ड धारण र भिक्षाग्रहणादि ब्रह्मचर्याश्रम छोडेर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने वेलामा समावर्तन संस्कार गरी छोड्न पाइन्छ तर गायत्री जप वेदाभ्यास र यज्ञोपवीत धारण चाहिँ आजीवन गर्नुपर्छ । त्यसैले लोक व्यवहारमा उपनयन संस्कार र यज्ञोपवीत संस्कारलाई एकै अर्थमा लिइन्छ।

यज्ञोपवीत सामान्य सूत्रमात्र नभएर विधिपूर्वक बनाइएको ब्रम्हग्रन्थी युक्त हुन्छ । त्यसको निर्माण विधि कात्यायन परिशिष्टमा यसरी बताइएको छ। -

"यज्ञोपवीत निर्माणं वक्षामः । ग्रामाद्बहिस्तीर्थे गोष्ठे वा गत्वाऽनध्यायवर्जित पूर्वाह्नेकृतसन्ध्योऽ ष्टोत्तरशतं सहस्रं वा यथाशक्ति गायत्रीं जपित्वा ब्राह्मणेन तत्कन्यया सुभयया धर्मचारिण्या वा कृतं सूत्रमादाय भूरिति प्रथमां षण्णवतीं मिनोति, भुवरिति द्वितीयां, स्वरिति तृतीयां मीत्वा पृथक पलाशपत्रे संस्थाप्य, आपोहिष्ठेति तिसृभि, शन्नो देवीत्यनेन साबित्र्याचा भिषिच्य वामहस्ते कृत्वा त्रिः संताड्य, व्याहृतिभिस्त्रिवलितं कृत्वा पुनस्ताभि स्त्रिगुणितं कृत्वा, पुनस्त्रिवृतं कृत्वा प्रणवेन ग्रन्थिं कृत्वोङ्कारमग्निं, नागान्, यमपितृन्, प्रजापतिं, वायुं, सूर्यं, विश्वान् देवान् नवतन्तु षु क्रमेण विन्यस्य संम्पूजयेत् । देवस्येत्युपवीतमादाय, उद्वयं तमसस्परीत्यादित्याय दर्शयित्वा "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः" इत्यनेन धारयेदित्याह भगवान् कात्यायनः"

यज्ञोपवीत निर्माण गर्दा ९६ पटक डोरोलाई बेरी बनाउनु पर्ने सम्बन्धमा शास्त्रहरूमा यस्तो वचन पाइन्छ **"चतुर्वेदेषु गायत्री चतुर्विंशतिकाक्षरी । तस्माच्चतुर्गुणं कृत्वा ब्रह्मतन्तु मुदीरयेत्" (शिष्टस्मृति)** चारैवेदमा व्याप्त गायत्री छन्दका चौबीस चौबीस अक्षर (२४×४=९६) जोड्दा ९६ पुग्छ । त्यसैलाई पुष्टिगर्दै सामवेदको छान्दोग्य परिशिष्टमा **"तिथि वारं च नक्षत्रं तत्व वेद गुणान्वितम् । कालत्रयं च मासश्च ब्रह्मसूत्रं हि षण्णवम्"** । (तिथि १५ बार ७ नक्षत्र २७ तत्त्व २५ वेद ४ काल ३ मास १२ गरी जम्मा ९६को सङ्ख्या उल्लेख गरेको छ । पतञ्जलिले माहाभाष्यमा **"लक्षं तु चतुर्रोवेदा लक्षमेकं तु भारतम्"** वेदका मन्त्र सङ्ख्या १ लाख बताएका छन् । यिनमा ८० हजार मन्त्र कर्मकाण्ड सम्बन्धी छन् । १६ हजार उपासना सम्बन्धी छन् भने ४ हजार ज्ञानसँग सम्बन्धी छन् । उपनयन संस्कार पछि ब्रह्मचर्यावस्थादेखि वानप्रस्थआश्रमसम्म प्रत्येक द्विजाति कर्म र उपासनाका अधिकारी मानिन्छन् । वेदको उपर्युक्त मर्यादालाई विचार गर्दा उपनीत व्यक्तिको ९६ हजार मन्त्रहरूमा मात्र अधिकार शिद्ध देखिन्छ । त्यसैले यिनै ९६ हजार मन्त्रहरूको प्रतिक स्वरूप ९६ डोरायुक्त यज्ञोपवीत बनाइनु युक्ति सङ्गत नै देखिन्छ । शेष ४००० ऋचामा स्वाध्यायको अधिकार सन्यासीलाई मात्र हुने भएकाले ती ९६००० ऋचाको वा ९६ डोरायुक्त यज्ञोपवीतको उनीहरूलाई आवश्यकता हुँदैन र उनीहरू शिखा सूत्र समेत त्यागी तत्त्व ज्ञानार्जनमा लाग्छन् ।

यज्ञोपवीत धारण कहिले देखि प्रचलनमा आयो भन्ने सम्बन्धमा चिन्तन गर्दा सृष्टिको आदिकाल देखि नै वैदिक ज्ञानसँगै प्रचलनमा रहेको भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । शुक्लयजुर्वेदीय रुद्रसूक्तमा यज्ञोपवीतको उल्लेख यस्तो पाइन्छ **"हरिकेशायोपवीतिने (शु.य. १६/१७)"** । यज्ञोपवीत धारण गर्ने परम्परादेखि पढिँदै आएको यो मन्त्र - **"यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः"** यस मन्त्रले यज्ञोपवीतको उत्पत्ति आदिप्रजापति सँगै भएको बताएको छ । यज्ञोपवीत यज्ञ र उपवीत दुई शब्दले बनेको छ । **"यज्ञो वै विष्णुः" (शतपथ. १/१/१/२)** यस मन्त्रका आधारमा भन्दा चराचरमा व्याप्त परमात्मालाई यज्ञ शब्दले स्मरण

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गराउँछ। उपवीत शब्दको अर्थ धारण गर्नु भन्ने देखिन्छ। "**यज्ञाख्यः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः। उपवीतं ततोऽस्येदं तस्मात् यज्ञोपवीतकम्।**" (**स्मृतिसार संग्रहः**)। यज्ञद्वारा संस्कार गरिएको परिधान वा सूत्रलाई यज्ञोपवीत भनिन्छ। स्मृति प्रकाशमा यज्ञोपवीतको निर्वचन यसरी गरिएको छ "**सूचनाद् ब्रह्मतत्वस्य वेदतत्वस्य सूचनात्। यत्सूत्रं उपवीतत्वाद् ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम्।**"

उपनयन संस्कार गरेपछि यज्ञोपवीत सदासर्वदा धारण गर्नुपर्ने सन्दर्भमा शुद्ध यज्ञोपवीत धारण गरियो भने मात्र त्यसको फल हुनेभएकाले त्यसलाई शुद्ध बनाइराख्ने सम्बन्धमा भनिएको छ "**सूतके मृतके क्षौरे चाण्डालस्पर्शने तथा। रजस्वलाशवस्पर्शे धार्यमन्यन्नवं सदा। .... गतेमासचतुष्टये**" (**नारा.संग्रह**) जननाशौच, मृताशौच, क्षौरकर्म, चाण्डालादि स्पर्श भएमा, रजस्वला स्पर्श भएमा, शव (लाश) स्पर्श भएमा र धारण गरेको चार महिना पुरानो भएमा नयाँ यज्ञोपवीत फेर्नु पर्छ। दिशा पिसाब गर्दा बिर्सिएर यज्ञोपवीतिनै भई कानमा वा शीरमा राखिएन भने त्यसलाई पनि त्यागी अर्को धारण गर्नु पर्छ। "**मलमूत्रं त्यजेद्विप्रे विस्मृत्यैवोपवीत धृक। उपवीतं तदुत्सृज्य धार्यमन्यन्नवं तदा**" (**सायणाचार्य**) गृहसूत्रहरूमा मलमूत्र त्याग गर्दा यज्ञोपवीत कानमा वा शीरमा राख्नुपर्छ भनी बताइएको छ। "**दिवसन्ध्यासुकर्णस्थो ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः**" (**क्यों ? ४०२**)

हुन त मानिसको शरीरको ऊर्ध्वभाग ज्ञानको केन्द्र भएकाले पवित्रै मानिन्छ तापनि दाहिने कानमा विभिन्न देवताहरूको वास हुने हुँदा यसलाई शास्त्रकारहरूले बढी महत्त्व दिएका छन् "**आदित्यावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट्। विप्रस्य दक्षिणेकर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः**" (**क्यों ? ४०२**)

स्वास्थ्यका दृष्टिकोणले शास्त्रमा बिहित नियमहरू धेरै महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। आयुर्वेदमा बताइएअनुसार मनुष्य शरीरको मध्य भागमा वीर्यकोष हुन्छ। यहीँ बाट लोहितिका वा रक्तवाहिनी नाडी शुरु हुन्छ र दाहिने कान हुँदै मलमूत्रद्वारसम्म पुगेको हुन्छ। शरीर रक्ष महत्त्वपूर्ण वीर्य मलमूत्रमार्गद्वारा नै क्षरित हुने गर्छ। प्रायः मलमूत्र त्याग गर्दा अज्ञात रूपमा नै वीर्य स्खलित भइरहेको हुन्छ। यसलाई ध्यान दिइएन भने स्वास्थ्यको सन्तुलन बिग्रनेखतरा हुन्छ। यदी यो प्रक्रियालाई मलमूत्र त्याग गर्दा नियन्त्रण गर्न सकियो भने वीर्य स्खलित हुने डर हुँदैन। क्रान्तदर्शी महर्षिहरूले यी कुराको प्रत्यक्ष अनुभव गरी उपरोक्त प्रकृयालाई नियन्त्रण गर्ने उपाय खोज्ने क्रममा मलमूत्र त्याग गर्दा यज्ञोपवीतलाई दाहिने कानमा बेरेर वीर्य निकास नियन्त्रण गर्ने उपाय पत्ता लगाएका छन्। यसो गर्दा स्वास्थ्य रक्षाका साथै यज्ञोपवीतको पवित्रतालाई पनि ध्यान दिइएको देखिन्छ भन्ने विषय माधवाचार्यले आफ्नो ग्रन्थ (क्यौं) मा उल्लेख गरेका छन्।

यज्ञोपवीत कति धारण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न धर्मशास्त्रहरूमा नियम बताइएको छ "**ब्रह्मचारिण एकं स्यात् स्नातकस्य द्वे बहुनि वा**" (**आश्वलायन गृ.सू.**) ब्रह्मचारीले एक यज्ञोपवीत लगाउने र स्नातक वा गृहस्थले दुई वा त्यो भन्दा बढि। "**यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरार्थे च वस्त्राभावे तदिस्यते (हेमाद्रि)**" श्रौतस्मार्त कर्ममा दुई यज्ञोपवीत धारण गर्नुपर्छ। उत्तरीयवस्त्र छैन भने तेस्रो यज्ञोपवीत धारण गर्नाले वस्त्राभावलाई पूरा गर्छ भनिएको छ।

निष्कर्ष

उपर्युक्त तथ्यलाई विचार गर्दा शास्त्रहरूमा संस्कारको व्यवस्था मानवलाई गुणवान्, आचारवान्, कर्मनिष्ठ र योग्यतम बनाउनु नै रहेको देखिन्छ। यी संस्कृत मर्यादा भित्र रहेर व्यवहार गर्दा मानिसलाई धेरै लाभ हुन्छ। संसारमा सफलताको रहस्य नियम पालनमा नै निर्भर हुन्छ। यदि नियम विपरीत काम गरियो भने लाभ नहुनु त छँदै छ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कहिलेकाहीँ विपरीत फलदायक पनि हुन जान्छ। त्यसैले सारा वैदिक संस्कारहरूको क्रियापद्धति बुझेर त्यसलाई अपनाउनु पर्छ किनकि यो सर्वाङ्गपूर्ण र दिव्यशक्तिले परिपूर्ण छ। विशुद्ध संस्कारद्वारा संस्कृत व्यक्तिमा मात्र विलक्षण अलौकिक दिव्यशक्तिको प्रादुर्भाव हुने भएकाले त्यसले मात्र अभ्युदय र निःश्रेयस सिद्धि प्राप्त गर्न सक्दछ।

सन्दर्भसूची

शुक्लयजुर्वेदसंहिता-उब्बट महीधरभाष्य- मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, १९७१ ई.
पारस्करगृह्यसूत्र- हिन्दी व्याख्याकार जगदीशचन्द्र मिश्र- चौखम्बा, सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, २०१२ ई.
याज्ञवल्क्यस्मृति - निर्णयसागर प्रेस मुम्बई, १९४९ ई.
मनुस्मृति - मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, १९८३ ई.
मुहूर्त चिन्तामणि - श्रीरामदैवज्ञ - मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, १९७२ ई.
आश्वलायन गृह्यसूत्रम् - चौखम्बा संस्कृत सीरिज, २०२८ वि.
चतुर्वर्ग चिन्तामणि - हेमाद्रिचौखम्बा संस्कृत संस्थान, १९८५ ई.
रघुवंश महाकाव्य- कालिदास - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, १९७९ ई.
कुमारसम्भव - कालिदास - चौखम्बा विद्याभवन, १९८१ ई.
हितोपदेश - नारायण पण्डित संगृहीत - चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०११ ई.
मर्यादा - शास्त्रानुसंधान परिषद, वर्ष १ अङ्क १, २०२५ वि.
हिन्दू संस्कार परिचय र विमर्श - डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी - रत्नपुस्तक भण्डार, २०७३ वि.
क्यों भाग २ माधवाचार्य शास्त्री संस्करण ८, माधव विद्याभवन दिल्ली २०५३ वि.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अंग्रेजी खण्ड

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Axiomatic Systems and their Properties

Anilchandra Jha
Balmiki Campus, Kathmandu
e-mail: jha.anilchandra3@gmail.com

Abstract

An axiomatic system is a set of axioms that is used to derive theorems. It means that for every theorem in mathematics, there exists an axiomatic system that contains all the axioms needed to prove that theorem. An axiom is a statement that is considered to be true without any proof. The main aim of this paper is to establish that the proof of a specific result is simply a sequence of statement each of which follows logically from the ones before and leads from a statement that is known to be true, to the statement that is to be proved. This paper discusses the relationships among undefined terms, definitions, axioms and theorems of an axiomatic system and properties that can be exhibited by axiomatic systems. For this, we use the analytical method and axiomatic models. This paper helps in understanding axiomatic systems and building logical arguments.

Keywords: Axiomatic system, axiomatic model, consistency, independence, completeness

Introduction

The axiomatic system is any set of axioms from which some or all axioms can be used in conjunction to logically derive theorems (Gemignani, 1971). Euclid or Alexandria has authored the earliest extant axiomatic presentation of Euclidean geometry and number theory (Eves, 1969). Many axiomatic system has been studied intensively only since the end of the nineteenth century, including non-Euclidean geometry, the foundations of real analysis, Cantor's set theory, Frege's work on foundations, and Hilbert's new use of axiomatic method as a research tool (Wylie, 1964). In its earlier sense an axiomatic system was considered as having a meaning content, whereas more recently it has been understood in a purely formal sense - as practically synonymous, in fact, with the formal system. A formal axiomatic system must be considered as a pure system of deduction. Such a system, however, has interest only to the extent that it can be used to investigate the properties of theories having a factual content, i.e., to the extent that there are relationships between this system and contensive statements.

In an axiomatic system there is a set of axioms which are used to derive theorems (Wallace, &West, 1982). What this means is that for every theorem in math, there exists an axiomatic system that contains all the axioms needed to prove that theorem. First of all, for a proof to be convincing, it is necessary to establish ground rules for determining when one statement follows logically from another. For the purposes of this

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

development, the rules of logic are needed. Secondly, it is important that there must be a clear understanding of the terms and statements used in the proof. To ensure this clarity, one might try to define each term in the discussion. If, however, definitions contains an unfamiliar term, then on has a right to expect a definition of this term. Thus a chain of definitions is created. This chain must be either circular or linear. Since circularity is unacceptable in any logical development, it is assumed that the chain of definitions is linear. An unending sequence of definitions is at best unsatisfying, so the collection of definitions must end at some point, and one or more of the terms will remain undefined. These terms are known as the undefined or primitives terms of axiomatic system. The primitive term and definitions can now be combined into the statements or theorems of axiomatic system. For these theorems to be of mathematical values, one must supply logically deduced proofs. One need additional statements to prove these theorems. Once again to avoid circulatory, one or more of these statements must remain unproved. These statements, called axioms or postulates, must be assumed and form the fundamental truths of axiomatic system.

Thus any logical development (Wallace, &West, 1982) of an axiomatic system must, therefore, conform to the pattern represented below :

- Any axiomatic system must contain a set of technical terms that are deliberately chosen as undefined terms.
- All other technical terms of the system are ultimately defined by means of the undefined terms. These terms are the definition of the system.
- The axiomatic system contains a set of statements, dealing with undefined terms and definitions that are chosen to remain unproved. These are the axioms of the system.
- All other statements of the system must be logical consequences of the axioms. These derived statements are called the theorems of the axiomatic system.

An axiomatic system and the relationships among its undefined terms, axioms, and theorems can be shown by the following example.

Example: Axiomatic system for four-point geometry:

Undefined terms: point, line and on

Definition 1: Intersecting lines: Two lines on the same point are said to intersect and are called intersecting lines.

Definition 2: Two lines that do not intersect are called parallel lines.

Axiom 1: There exist exactly four points.

Axiom 2: Any two distinct points have exactly one line on both of them.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Axiom 3: Each line is on exactly two points.

Four-point theorem 1: In the four-point geometry, if two distinct lines intersect, then they have exactly one point in common.

Proof: By definition 1, two distinct intersecting lines have at least one point in common, and axiom 2 prohibits them from having more than one in common. So, if two distinct lines intersect, then they have exactly one point in common.

In the same manner, we can prove the following theorems:

Four-point Theorem 2: The four-point geometry has exactly six lines.

Four-point Theorem 3: Each point of the four-point geometry has exactly three lines on it.

Four-Point Theorem 4: In the four-point geometry, each distinct line has exactly one line parallel to it.

From the above discussion, the importance of relying on axioms and on the underlying logical structure in determining the truth of the theorems has been recognized.

Properties of axiomatic systems:

Axiomatic system mainly exhibit three important properties. They are as follows:

i. consistency
ii. independence
iii. completeness

(i) Consistency

The most important and most fundamental property of an axiomatic system is consistency. A set of axioms is said to be consistent if it is impossible to deduce from these axiom a theorem that contradicts any axiom or previously proved theorem (Wallace, & West, 1982). Without this property, an axiomatic system has no mathematical value, and further study of its properties is useless.

The consistency of an axiomatic system can be established by the following models:

Consider the following axiomatic system:

Undefined terms: Fe's, Fo's and the relation "belongs to".

Axiom 1: There exist exactly three distinct Fe's in this system.

Axiom 2: Two distinct Fe's belong to exactly one Fo.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Axiom 3: Not all Fe's belong to the same Fo.

Axiom 4: Any two Fo's contain at least one Fe that belongs to both.

Let us designate the Fe's as people and the Fo's as committees, and the axioms become the following:

Axiom 1: There are exactly three people.

Axiom 2: Two distinct people belong to exactly one committee.

Axiom 3: Not all people belong to the same committee.

Axiom 4: Any two committees contain one person who belongs to both.

Let the people be Ram, Shyam, Mohan, and the committees be Entertainment (Ram and Shyam), Finance (Shyam and Mohan), and Refreshments (Ram and Mohan) as shown below.

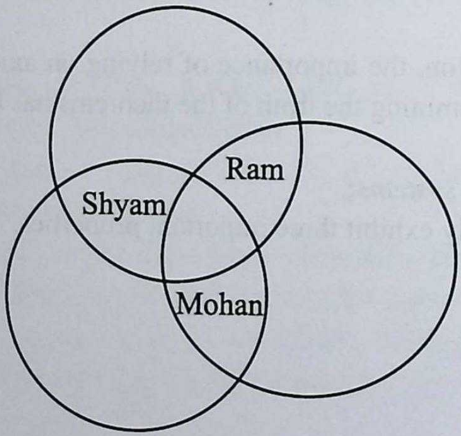

We see that as a collection these axioms are 'correct' statements and, therefore, this interpretation is an example of a concrete model as interpretations of the undefined terms are objects or relations adapted from the real world.

Again, let us designate Fe's as the letters in the set S = {P, Q, R}, and let Fo's be interpreted as all the two element subsets of S as shown below:

P ↔ Ram	{P, Q} ↔ Entertainment Committee
Q ↔ Shyam	{P, R} ↔ Refreshment Committee
R ↔ Mohan	{Q, R} ↔ Finance Committee

This is an example of abstract model. Both models have established the consistency of an axiomatic system. Concrete model has established the absolute consistency of axiomatic system while abstract model has established relative consistency of the axiomatic system.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(ii) Independence

An individual axiom is said to be independent if it cannot be logically deduced from the other axioms in the system. The entire set of axioms is said to be independent if each of its axioms is independent (Wallace, & West, 1982). An axiomatic system should not be invalidated simply because its axioms are not independent. Any non-independent system has some redundancies, since one or more of its axioms could also appear as theorems. In general, a mathematician would prefer an independent axiom set, since any axiomatic system is best built on a minimum number of assumptions. It is often advantageous, however, to use a set of axioms that is not independent. For example, the axiomatic development studied in high level school geometry classes is based on a set of axioms that is not independent. The reasoning behind this, which is primarily pedagogical, is that often a very important and useful theorem occur easily in the development, and the difficulty of its proof, using an independent axiom set, may preclude its use for all but an experienced mathematician.

The independence of an axiomatic system can be demonstrated by the use of the following model.

Let the Fe's in the axiomatic system stated in the consistency be the elements in the set {A, B, C, D} and Fo's be the subsets{A , B},{A , C},{A , D}, and {B , C , D}. Then it is clear that Axiom1 is incorrect in this model since it contains four Fe's, but Axiom2 through 4 are all correct. Therefore, Axiom1 is independent of the remaining three.

(iii) Completeness

The property of completeness is concerned with the size of the axiom set (Wallace, & West,1982).It is said that an axiom set is of sufficient size or complete if it is impossible to add an additional consistent and independent axiom without adding additional undefined terms. Whereas independence guaranteed that the set of axioms is not too large, completeness guarantees that the chosen axioms are sufficient in number to prove or disprove any statement that arises concerning the collection of undefined terms.

Testing for the completeness directly is a great task. As with the consistency, the failure to find a new consistent, independent axioms does not eliminate the possibility of its existence and, therefore, is an insufficient procedure by which to completeness. So, one can, however, use the isomorphism of models to

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

demonstrate a form of completeness. If all models of a given axiomatic system are isomorphic, then the set of axioms is said to be categorical. The property of categoricalness can be shown to imply completeness.

Lastly, let us consider an axiomatic system for a collection of committees selected from a set of people to determine whether the axiomatic system is consistent, independent and complete or not (Lee, 1997).

Axiom (a): Each committee consists of exactly two people.

Axiom (b). There are exactly six committees

Axiom (c). Each person serves on exactly three committees.

We can find a model for this axiomatic system: in which each dot represents a person and line segment connecting the two dots indicates the committee.

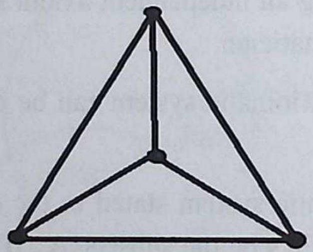

Therefore, this axiomatic system is consistent.

Consider another model:

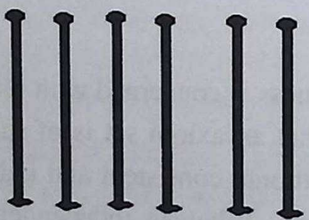

This shows that the first two axioms hold but the third does not. So, the third axiom is independent of the other two.

Again, we can show that second axiom is independent of the other two axioms by looking at the following model, in which Axiom (a) and Axiom (c) hold but Axiom (b) does not. Again, we are representing individuals by dots and committees by the line segments.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

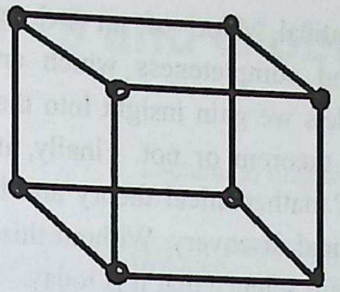

If we use the six squares of the cube to represent six committees of four people each, then we have a model in which Axioms (b) and (c) hold, but Axiom (a) does not.

For completeness, let us start by proving that there can only be four people: If we multiply the number committees by the number of people in each committee we get the number 12. But since each person serves on exactly three committees, this counts each person three times. So, the total number of people must be 12/3 = 4.

However, even with this limitation, there are still essentially different model for this axiomatic system:

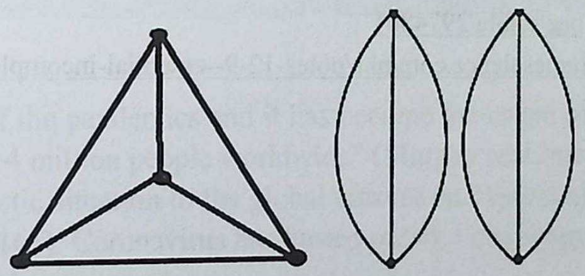

We can eliminate all but the first model above, and thereby make our axiomatic system complete, by adding one more axiom that is independent of the other three. For example, we could include as a fourth axiom that there do not exist two committees with exactly the same set of members.

Conclusion

An axiomatic system consists of some defined terms (primitive terms) and a list of statements, called axioms or postulate, concerning the undefined terms. A mathematical theory is obtained by proving new statements, called theorems, using only the axioms, logic system, and previous theorems. Definitions are made in the process in order to be

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

more concise. The mathematical value of an axiomatic system depends on its consistency, independence and completeness which are established by the use of models. By investigating models we gain insight into the correctness of the statement, i.e. whether the statement is theorem or not. Finally, it is concluded that axiomatic systems are the foundation of mathematical theory and have remained meaningful for over 2,000 years of mathematical discovery. Without this, mathematics would not have been developed into the beautiful science that it is today.

References

- Adler, C. (1967). *Modern Geometry*. New York: Mc Graw-Hill Book Co.
- Eves, H. (1969). *An Introduction to the History of Mathematics*. 3rd edition. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gemignani, M. C. (1971). *Axiomatic Geometry.* Reading, Mass: Addison-Wesley Publishing Co., Inc.
- Wallace, E. C. & West, S.F. (1982). *Roads to Geometry*. 2nd edition. Pranctice-Hall.
- Wylie, C.R. (1964). *Foundations of Geometry*. New York: Mc Graw Hill Book Co.
- Lee, C.W. (1997). *Axiomatic systems*. Department of Mathematics, University of Kentucky.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Axiomatic_system
- https://study.com/academy/lesson/the-axiomatic-system.html
- https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/axiomatic-system
- https://www.jstor.org/stable/2974861
- https://www.wolframscience.com/nks/notes-12-9--essential-incompleteness-in-axiom-systems/

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

COVID-19 and Global Fear

Bhawani Shankar Adhikari
Nepal Sanskrit University, Nepal
Lecturer in English, Balmeeki Campus, Kathmandu

Abstract

This paper draws the entire ideas of COVID-19 and its global fear. It has covered where it originated and how it got spread in most of the countries in the world. It has provided the principle of physical and psychological fear. It has given the detail role of coronavirus and its fear even in the form of the prose poem. It mirrors how the future fear management is to be done. It has focused on the positive perspective of the news stories to be presented to the public to prevent the healthy minds of the people from going to the depression and in traumatic condition during and after the corona virus period. It has even displayed how the corona virus infected patients have to build up the confidence to combat against the corona virus and how the fear is to be managed even by the medical staffs who are working in the front line with the patients in the hospitals. It has given the method of minimizing fear even to the future medical doctors not to get discouraged to dedicate to develop the skills and even other people of the society to make positive environment to get rid of the fear.

Keywords: fearlessness, paranoia, schizophrenia, depression, pandemic.

Introduction

COVID-19 is one of the pandemics and it has become the cause of global fear with the death of "more than 4 million people worldwide" (Murphy and Jiachuan, 2021 July six). It has created traumatic situation to the global citizens as expressed in Exotic Fearology (Ahikari 2020, 160-161). Coronavirus has turned out as a challenge to the humanity and the statement of problems are:

a. where has coronavirus originated and transmitted?

b. how coronavirus has affected to the global citizens?

c. how to manage fear of coronavirus and other viruses for the medical students for the future?

The objectives of the research are to investigate the effect of coronavirus to the global citizens,

to trace the origin and transmit ion of it to the people and the psychological fear in to the people and to find the technique of managing fear for the future medical students from the coronavirus and other possible viruses.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The methodology of research is based on the analysis and interpretation of the facts found in the news and articles as well as creative views with the facts.

COVID-19

COVID 19 is often known as Coronavirus disease of 2019th because it originated in 2019th in December in China. It is also known as China virus since it originated in Wuhan province of China. Its origin is reported:

The 2019-20 Coronavirus pandemic is an ongoing pandemic of Coronavirus disease 2019 (COVID-19) caused by severe acute respiratory syndrome Coronavirus 2 (SARS-COV-2). The outbreak was identified in Wuhan, China, in December 2019. The World Health Organization declared the outbreak to be a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020, and recognized it as a pandemic on 11 March 2020. As of 20 April, more than 2.9 million cases of COVID-19 have been reported in 185 countries and territories, resulting in more than 203,000 deaths. (www.com https://en.m.wikipedia.org>wikipedia)

This extract clearly shows the origin of Corona virus in 2019 in December in Wuhan, China. The outbreak of Corona virus brought international awareness and alertness with the call of emergency by world health organization as a pandemic on 30 January 2020. The fear of Coronavirus was confined within Wuhan province of China. People did not take it seriously in its early days. The world did not realize as fearful as it was to be. "The Fearlessness would bring disaster" was not felt on time. Low fear indicates the risk in the later days as:

Time has only been changed into morning, afternoon, evening and night. The fear of a man differs in the morning, afternoon, evening and might. Low fear occurs in the morning, mid fear in the afternoon, high fear in the evening, and extremely high fear at night. The possibility of an event is always concerned with it, so fear is different from others. (Subba 2014, 178)

The fear of Coronavirus was taken in a low form in its origin in Wuhan, China in December in 2019. The fear of Coronavirus was regarded as the fear of the morning time but not the fear of afternoon and the evening. The fear of Coronavirus must have taken as the fear of afternoon or the fear of evening at the time of its origin in China but the less fear of it has brought the disaster in the entire globe. It was a kind of carelessness of the entire world in its outset. It was a mistake of the world leaders to take the right action on the right time to address it. The low fear of Coronavirus in the beginning has created the extreme fear to the world leaders, scientists, medical doctors,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

scholars, lawyers, journalists, heads of the states, heads of the governments, heads of the institutions, heads of the organizations, heads of the community, heads of the family members and to all those people who are conscious about the risk of the Coronavirus all over the world.

How and where Corona virus started from

It is a debatable question throughout the world. Everyone knows where the Coronavirus started but nobody knows how it started. There are multiple views and myths how it started. The fact is hidden and may be only God knows how it started. The Coronavirus started in Wuhan, China but how is mysterious in the world. All the media of the world have narrated the myth making of how the Coronavirus started in Wuhan, China. The Guardian news has narrated it in detail and still it does not have any evidence. Graham Readfearn in How did coronavirus start and where did it come from? Was it really Wuhan's animal market? in theguardian.com in 7th April 2020(6:39) writes:

In the public mind, the origin story of Coronavirus seems well fixed: in late 2019 someone at the now world-famous Huanan Seafood market in Wuhan was infected with a virus from an animal. The rest is a part of an awful history still in the making with COVID-19 spreading from that first cluster in the capital of China's Hubei province to a pandemic that has killed about 80,000 people so far. But there is uncertainty about several aspects of the COVID-19 origin story that scientists are trying hard to unravel including which species passed it to human. They are trying hard because knowing how a pandemic -starts is a key to stopping the next one. (Readfearn, https://www.theguardian.com/world)

The whole extract reveals that the COVID-19 is a mysterious one in regard how it is originated in Wuhan province, in China. The story is about the bats that caused its origin but the scientists and other researchers are stupefied in it. The scientists are trying to unravel how the Coronavirus really originated. If the scientists become able to find the truth of how it originated and how it is transmitting to humans, then it becomes easy to control the spread of Coronavirus to the humans throughout the world. Until and unless how the Coronavirus originated is not found out, it is too complicated to get the right type of vaccine to control more effectively without masks and social distancing for the prevention of it since new variants are being gone on emerging.

How Corona virus started

How exactly coronavirus started is mysterious and unanswerable question to the whole world but the Aljazeera news has reported how the new Coronavirus spread in the

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

world. It has given the updates of the worldwide confirmed cases. In the Aljazeera news in 31 December, 2020, the spread of Coronavirus is narrated:

The World Health Organization (WHO) declared the coronavirus a global pandemic more than nine months ago and since then, the illness it causes, known as COVID-19, has spread to nearly every country in the world.

The disease has killed more than 1.8 million people and infected more than 82.8 million, according to data compiled by Johns Hopkins University. More than 46 million people have recovered. (www.aljazeera.com)

The Aljazeera news has covered the detail information about the spread and the deaths of Coronavirus infected people in the world the then. The major question is to find out how the Coronavirus originated in Wuhan and fear goes on and on until and unless its answer is found and its risk is addressed well via effective medications and vaccines.

Corona virus Fear

Coronavirus does not have its visible form but it is more powerful than any other existing power of the world. Coronavirus does not have any weapons as bombs, missiles, guns, bullets, chemicals weapons or anything else but it has got the strongest power to rule the world at present. The coronavirus is dancing on the roads, in the aircrafts, in the ships, in the objects of the irons and in the bodies of the patients who have been affected up to now and in other means of transportations. It has got victory over the human beings and the powerful heads of the states and the heads of the governments of the world. The coronavirus has compelled people to confine within the four walls of their houses. "The world is directed, conducted and controlled by the coronavirus rather than any other system of the world applied up to the date". How powerful the coronavirus is? Its strong and fast -growing nature is expressed in the poem entitled "corona virus":

As fearful as Ebola virus
More horrible than the atom bomb
Curable even to the poison takers with medicine
Cobra bites less dangerous since it cures
How terrible the coronavirus
Travelling all over the globe
Coronavirus raises its head as fast as the rays of the sun light
Coronavirus regards the humans as the greatest enemies in the world's creatures

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

It targets the world to be human free
Coronavirus tends to be cheerful to see the humans in flee
Proud of being the most powerful in the Earth
In the speed in slaughtering humans unimaginable
Fear of coronavirus has no place to hide
. . . . Let the humanity be away from corona
. . . . Let the positive fear function to address the corona fear
Let the humanity live long. (Adhikari-International Journal Fear Studies, 2020, 1)

In this poem, Mr. Adhikari has given how fast the coronavirus spreads and how it is to be addressed to save the humanity. It has no medicine and more dangerous than the cobra bites. So, it is essential to be more conscious to remain away from its attacks as far as possible. The only way to be safe is to have positive thought in the minds of the people to become psychologically cocksure and to fight against of the coronavirus. Positive fear is a must to address the fear of coronavirus and Adhikari has wished the long life of the humanity in the globe.

Fear of corona is not confined within its particular zone. It is becoming more and more fearful in all the continents and in the hearts of all the citizens of the world. The fear of corona is turning out in the extreme form. Coronavirus has already brought a change somehow in the world. It is expressed in Exotic Fearology in the following form of a prose poem:

Corona has entered in every country without its visa
It has made the Earth standstill
The sellers of the bombs and the weapons have stayed in the queue to buy the masks
The planners of the human settlement in the moon have been locked in the rooms of the houses
Poachers do not go in the forests to hunt the animals
Birds and the wild animals are enjoying their extreme liberty
But the man is busy to wash hands with soaps and to use sanitizer
People have avoided hand shaking and kissing in the greetings

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The world's multiple systems of greetings have turned into Nepali greeting system called "Namaste" (Adhikari 2020, 131).

The extract indicates that the coronavirus's fear is more powerful than the fear of missiles and the bombs since it is invisible enemy to the world.

Future Fear Management

The fear of coronavirus has covered the various areas. It has got the physical and the psychological fear. The first and the most dreadful fear is the fear of survival or the fear of saving the life of people known as physical fear. The main concern of all the heads of the states and the governments is to save the life of the citizens and then to think the other aspects and the issues of the nation. The coronavirus is invisible and the fear is too invisible. So, it is too complicated to navigate the unseen fear. The world's economics has been and being crashed day to day. People have lost their jobs and they are facing the fear of coronavirus and hunger simultaneously. The BBC News has rightly pointed out the changing psychology of the people in future by the cause of coronavirus. It states:

The fear of corona virus is changing our psychology. The threat of contagion can twist our psychological responses to ordering interactions, leading us to behave in unexpected ways. . .. For weeks, almost every newspaper has stories about the corona virus pandemic on its front page; radio and TV programs have back-to-back coverage on the latest death tolls; . . .. As others have already reported, this constant bombardment can result in heightened anxiety, ... But the constant feeling of threat may have other, more insidious, effects on our psychology. (www.https://www.bbc.com)

It is yet unexplained and unsought but it can have the greater risk in the psychology of the people in future. The entire media of the world display the deaths and danger of the coronavirus in the news events on TV, Radio and even in the front page of the newspaper. Such news stories might have negative effects in the minds of the people. They may go into trauma with the massive negative information regarding the coronavirus and its effects. This fear of coronavirus can spoil the minds of the people if it goes in the extreme form. It has the possibility to harm the society. So, it is to be thought on time how to deliver the news stories and the media must provide the positive tips to maintain the healthy minds of the people in harmonious ways even for future. The lockdown in almost all over the world is itself the source of creating the fear in the conscious minds of the people. So, the world is in a critical juncture at this period. It is not

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

first and the second wave but even the third and fourth waves are being spread. The uncertainty itself is the cause of psychological fear.

Future fear management is to start from now. Coronavirus is not the only one fear for future. Corona like viruses can come and go but there would be even more dangerous viruses in the days to come. To manage the fear for future, we need to save the eco-condition in a balanced form. All the living creatures are to be preserved and we should not over chemicalize the world in the name of advancement and civilization. "The earth is in pain . . . the ecological condition of the world indicates the darker future" (Adhikari et al 2020, 177). Back to nature in some extent is a must. We must be close to the nature and need to live with the principle of nature friendly life. Our life depends on the life of other creatures and the plants whatever types they may be. Trees have life and we chop them down unwisely but we forget that our life is linked with the trees.

To create the fearless condition for future is a kind of future fear management. "Fear is a privation. . . an unfulfilled luminal vacuum-void. Fearlessness is, rather a privation of fear, a state of eternal courage (love/ truth/trust/wonder/etc) that is fermented through healthy intimacy with the NIE (Fisher,2019, 1 PDF)."It is true that fearlessness can be formed with courage, love, truth and trust but to make such condition in the future is turning out to be more complicated one. Hence, healthy intimacy with the ecological condition, with the living and non- living creatures and the people is to start now.

For the future management of fear, it is essential to have the positive thoughts and self-confidence for the solution of the negative fear of the coronavirus. "Rational thoughts and corresponding action are required to effectively solve the fear associated with coronavirus (Kumar, 2020. 4-5) Kumar's idea of overcoming corona fear is true but more than this people must be informed about the devastating and the most fearful pandemic like Malaria and Small Pox were controlled in the past. " The history behind the malarial cure is a good example of how the debilitating fear could be converted into comforting fearlessness (Kumar www.com https://telanganatoday.com.edu.ampproject.org)." It is the quite effective way of addressing the burning issue of the coronavirus fear at present. In fact, the knowledge and education can play the significant role to reduce the fear of coronavirus even in the days to come until and unless its effective vaccine is found out than the present vaccines of UK, USA USSR and of China.

Coronavirus has brought fearful atmosphere even in the hospitals. The medical doctors and the nurses are too in the high- risk zone and it may discourage the medical students to become doctors by the cause of fear in the future. So, the medical doctors are to

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

provide better security and facilities in their professions to minimize the fear of the medical students. Nonye T Aghanya is a family nurse practice doer in Hospital Pace University New York, Alexandria, Virginia. She has worked there for more than thirty years in this field. She has experienced that fear felt by the patients. She has given the explanation of various case studies. She expresses her views:

> The healthcare atmosphere is in an emotionally charged one capable of inducing various levels of anxieties/ fear. It is important to note that patients and parents often experience high levels of apprehension during their clinical/ hospital visits. Sometimes, such high anxiety levels manifest as various attitudes that could become a deterrent to the development of productive clinician patient OR clinician-parent relationship. (Aghanya,2020, 4)

This extract reveals the problem of the medication to the patients because of the fear felt by the patients and even by the relatives mainly the parents. The anxieties manifested in the patients may not become good for the healthcare system. The less fear and the anxieties the patients feel, the better it becomes for the healthcare to the patients. So, the coronavirus infected patients need to have less anxieties and less fear during the time of their healthcare in the hospitals.

Coronavirus has given the warning to the human beings about the future condition of the life. The outcome of the coronavirus is mere human act and it has come to warn the global citizens to be wise enough to deal with the health of the earth. Vishnu Singh Rai has composed a poem entitled "Corona Says" in which he narrates that corona's commands to stop crying and cursing him. Corona did not come on the earth with its own will but invited. The coronavirus had no choice but to visit to human. People do not count how many lives have been died because of human wars (Rai, 2020, 241-242). It has further mentioned:

> *You call yourself*
> *'the crown of creation.'*
> *. . .. Those who fly in the sky,*
> *Those who live in the ocean,*
> *Those who crawl on the earth,*
> *. . . you think they are all your slaves,*
> *Who you can sell or kill*
> *At your will. (Rai, 2020, 242)*

It is the fault of the human beings to regard themselves as the master of creation and they do not care what happens to other livings in the sky, in the ocean and on the earth.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Other livings too have their role to play for the sound health of the earth as the human beings. The sky, earth and the ocean must look without smoke and dust.

I wanted you to realise
How caged animals feel
In a zoo.
. . . . Not to give you a test
. . . . So that mother Earth
Could have a little rest. (Rai, 2020, 242-243)

The coronavirus has come to make people realize human beings just like a caged animals in the zoo. The corona has come to give the little rest to the Mother Earth as "Earth is not yours property alone- It's as much ours as yours." (Rai, 2020, 243) indicates that the earth is not only the property of the human beings but even of other animals and creatures. So, humans have to remember that there will be others like corona if the earth is not kept healthy with the better care. If not, human beings will be back to their ancient cave time life.

There are many kinds of scaring situations via various kinds of viruses and even in the professions caused by the coronavirus. Future fear in becoming medical sectors workers is to be addressed to the medical students with the principle that no jobs are out of risk. Life itself is a challenge to face. The future doctor students are to impart the knowledge that risk exists in any field of professions and it is to be faced cautiously and with skill. They are to be encouraged with positive vigor to motivate in the field of medical sectors and the better safety to the present medical doctors working with the coronavirus infected patients must be provided to save their life.

COVID-19 Fear Management

Fear management is the only one tool to keep the society healthy, mentally fresh, active and confident to face any kinds of problems brought by the Coronavirus pandemic in the entire globe. Now the whole world is fighting being visited against the only one enemy, Coronavirus. To deliver the message to all the countries of the world standing in one place against of this invisible enemy itself is a kind of positive message and to encourage to the citizens of the world. To provide the earlier day's pandemic and how our ancestors faced and survived would be another positive message to manage the fear of Coronavirus to all. Joshua Gordon has written an article "Coping with Coronavirus: managing stress, Fear and Anxiety" in which he talks about the contemporary condition caused by Coronavirus in the society. It states:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

> There are confusing, stressful times for all of us. As the Coronavirus pandemic affects numerous facets of our society, it also impacts each parson in different ways. . .. We are all feeling uncertain about what could happen in the coming weeks, as we hope to slow the spread of this pandemic. . .. Now imagine you are facing this uncertainty and have a mental illness. How much more challenging must it be to navigate this uncertainty? . . . . For those with schizophrenia, the concern that people are infections may contribute to paranoia. And for those with depression, lack of social engagement and disruption in routine could increase symptoms. (Gordon, https://www.nimh.nih.gov)

This extract of the article shows the future problem in the mental sound health of the people. Lack of engagement and routine life of the people could invite schizophrenia, depression and paranoia. It is the time to gather all the family members and make jokes and perform musical activities like singing and dancing. Other people can read novels if they are interested in it. Positive aspects of information are quite essential to be imparted to the public as much as it is possible through the media to avoid the fear.

Conclusion

Coronavirus has created worldwide fear in the global community. It originated in China and has spread in almost all the globe. Corona infected countries have been locked down and the death tools are increasing day to day. Some vaccines have been discovered in China, UK, USSR and the USA but the fear has not vanished yet. The whole media of the world are providing the horrible news stories of the death in the front pages and it may have negative effects in the minds of the conscious people. Coronavirus is to be defeated with the confidence, fearlessness and as well as strong will power. The society might go to traumatic condition if the people are not provided positive information and if they do not know to use the media properly to connect with the friends and the relatives to share the feelings to one another. They have to make the fun, tell jokes, and do simple exercise and meditation like Yoga. People must know that coronavirus cannot kill all the people who are infected with it, but they are also being recovered. This kind of information must be given to the public more and more by the media. The Prime Minister of the UK, Boris Elson got infected with coronavirus and got recovered after he was hospitalized and he is performing the major role to fight against the single invisible enemy, the coronavirus. The ex-president Donald Trump too was infected and got recovered after short period of hospitalization. The major role of the media is to provide the principle of how to manage the future fear. Now is the time of the global citizens to keep all the living beings and the living things in a proper balance to avoid any disaster and fear in the future any more. The future medical students' fear is to be managed via encouraging them with better facilities and security in their profession and coronavirus

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

like other viruses may arise and the medical students are to made aware of it and ready to face them for humanity. The coronavirus variants as being emerged and spread on and on and it is creating greater fear globally. It has uncertainty how many variants after second and third would be occurring and when and how the humans can control it properly and effectively. Another crisis caused by coronavirus would be tremendous and more dreadful aftermath. But it has got no alternative except to be courageous, positive, optimistic and to face/ combat/ struggle/ fight and get victory against it sooner or later.

Works Cited

Adhikari, Bhawani Shankar. "Corona Virus". *International Journal of Fear Studies,* vol. 2, no. 1, 2020.

Adhikari, Bhawani Shankar et al. *Eco-Fearism*. Xlibris. 2020, p. 177.

Adhikari, Bhawani Shankar. *Exotic Fearlogy*. Xlibris. 2020, pp, 160-161.

Aghanya,Nonye T. "Acta Scientific Medical Sciences: A Parent's Fear.. And its Impact on Effective Healthcare Delivery". Vol.4 issue 4 April 2020.

Fisher, R Michael. "*Interdisciplinary &Trandisciplinary Approach*: Courage/ Couragelessness: Rethinking the fear/ fearlessness Dialectic" Vol. 1. University of British Columbia-Vancouver. *International Journal of Fear Studies,* vol.1, no. 1, 2019.

Gordon, Joshua. "Coping with coronavirus: managing stress, fear and anxiety".https://www.nimh.nih.gov/about/director/messages/2020/coping-with-coronavirus-managing-stress-fear-and-anxiety

https://www.aljazeera.com/news/2020/12/31/timeline-how-the-new-coronavirus-spread. 31 December, 2020.

Kumar, B. Maria. https://telanganatoday.com.edu.ampproject.org/c/s/telanganatoday.com/curing the corona-fear/am. 9th march 2020.

Murphy, Joe and Jiachuan Wu. www.nbcnews.com. 12:40 PM, July 26, 2021.

Readfearn, Graham. "How did coronavirus start and where did it come from? Was it really Wuhan's animal market?". 7th April 2020(6:39). https://www.theguardian.com/world/live/2020/apr/08/coronavirus-live-news-us-trump-threatens-who-funding-uk-boris-johnson-global-cases-latest-updates?page=with:block-5e8d5efa8f08008f0919ef74

Ria, Vishnu S. *English (Grade 11).*Government of Nepal Ministry of Education, Science and Technlogy Carricurulum Development CentereSanothimi, Bhaktapur. Janak Education Materials Centre Ltd. 2020, pp. 241-143.

Subba, Desh. *Philosophy of Fearism: Life is Conducted, Directed and Controlled by Fear*. Xlibris. 2014.

www.https://en.m.wikipedia.org. 2019-20 "Coronavirus pandemic"- Wikipedia.

www.https://www.bbc.com. BBC Future.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Teaching Vocabulary: Aspects, Strategies and Challenges

Surendra Prasad Bhatta, Ph.D
Associate Prof. English Education, NSU

Abstract

This article is the exploration of ideas on vocabulary that it includes lexical items, compounds, phrases, idioms as well as other meaningful expressions and the challenges that the second or foreign languages learners are facing while they are learning them. The main aim of this article is to point out the importance of vocabulary learning, problems in teaching- learning and procedures and techniques that will help to solve the problems. In addition to this, it is the description of the phonological, grammatical and semantic aspects of a vocabulary that one has tofollow in teaching –learning. It follows qualitative research paradigm, based on secondary data, and are analyzed by descriptive, narrative and comparative way. It is found that vocabulary is the most essential aspect of language, unless a person learns it well, s/he cannot get mastery over language. Therefore, everyone should pay attention, not only dictionary meaning but also, phonological, grammatical and pragmatic aspects in teaching learning vocabulary.

Keywords: aspect, challenge, grammatical, phonological, semantic and vocabulary

Introduction

Vocabulary is the most essential and basic aspect of language. Learning vocabulary means learning to pronounce, spell and use the words or expressions appropriately that it encourages and helps one get success in every affair; politics or business or others. If a person is unable to find words that s/he needs in a situation that will cause the most frustrating experience. Therefore, it is said that vocabulary is the most powerful weapons that is more powerful than thousands of swords. Without it nothing can be conveyed and improper use invites miss message, causes harmful situation. It is the foundation of language acquisition that it stands for objects or places or actions or processes at the very beginning of human life. Crystal (1982, p.244) opines that learning vocabulary is the most noticeable features of a child's language acquisition process that the beginning of words are identified by the objects or action available around him or her.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The term 'vocabulary' is a broad term that includes all the lexical items, compound words, phrases, idioms and other expressions that convey a message. Richards, et. al (1985) define it as 'a set of words including individual words, compound words and idioms.' It includes; a. content or lexical words (root or base form) *-house, walk, photo*… b.derivative words - *development, photography, courageous*… c. compound words *-white board, marker pen, bookcase*…d. phrases-*father in law , in the post office, in the bottle…e.* idioms *-kick the bucket*(dead*), it rains cats and dogs* (heavy rainfall) are the multi-word expressions, that the meaning cannot be deduced form the analysis of individual words and understood by cultural practice... f collocating words into lexical phrases and chunks *–furniture- new furniture, costly furniture,…*g. slang or hypocoristic expressions or verbal taboos or jargon, or nick naming words or prays or sermons , which are known as familiarity markers is developed in close social groups such as families, schools or institutions that are often known as intimate or enemy expressions. All of these are known as vocabulary items.

Problems and Objectives

Vocabulary is the most important aspect of language. Unless a person learns it he / she cannot learn language well and there will be miscommunication or no communication. A child acquires vocabulary of the mother tongue in the natural context having repetition on pronunciation, stress grammatical forms , semantic and pragmatic uses and gets mastery over language but in the case of teaching English in Nepal, vocabulary is taught in artificial situation giving emphasis on dictionary meaning, ignoring its aspects; pronunciation, stress, use, etc. , and the main objective of this article is to point out the problems in teaching vocabulary, important aspects to be practised and the important classroom teaching strategies which will be useful guidance to English teachers and teacher trainers.

Methodology

This article is prepared on qualitative research paradigm, on the basis of secondary data. The data are collected from published books, journals, and the writer' experience and are analyzed using descriptive and narrative techniques under the headings; introduction, aspects of vocabulary, teachingstrategies, challenges for teaching vocabulary, summary and conclusion are in bold face, a diagram and sub-headings are used to clarify and systematize the arguments. For citations and references, APA guidelines are followed.

Aspects of Vocabulary

Teaching-learning vocabulary includes pronunciation, listening, speaking, reading, writing skills as well associating its reference to some objects or actions or processes and use appropriately in

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

a particular situation. For this, teachers and learners should have good knowledge on its aspects. Celce Murcia and Larsen Freeman (1999, p. 30) assert; a. spelling (orthography). b. phonetic representation (pronunciation, syllabification, and stress (if multi-syllabic). c. morphological irregularity. d.syntactic features and restrictions (including parts of speech) e. common derivations and collocations. f. semantic features and restrictions. g. pragmatic features and restrictions. Like this, Bhattacharya (2052 B.S, p.13) shows vocabulary aspects in diagram as:

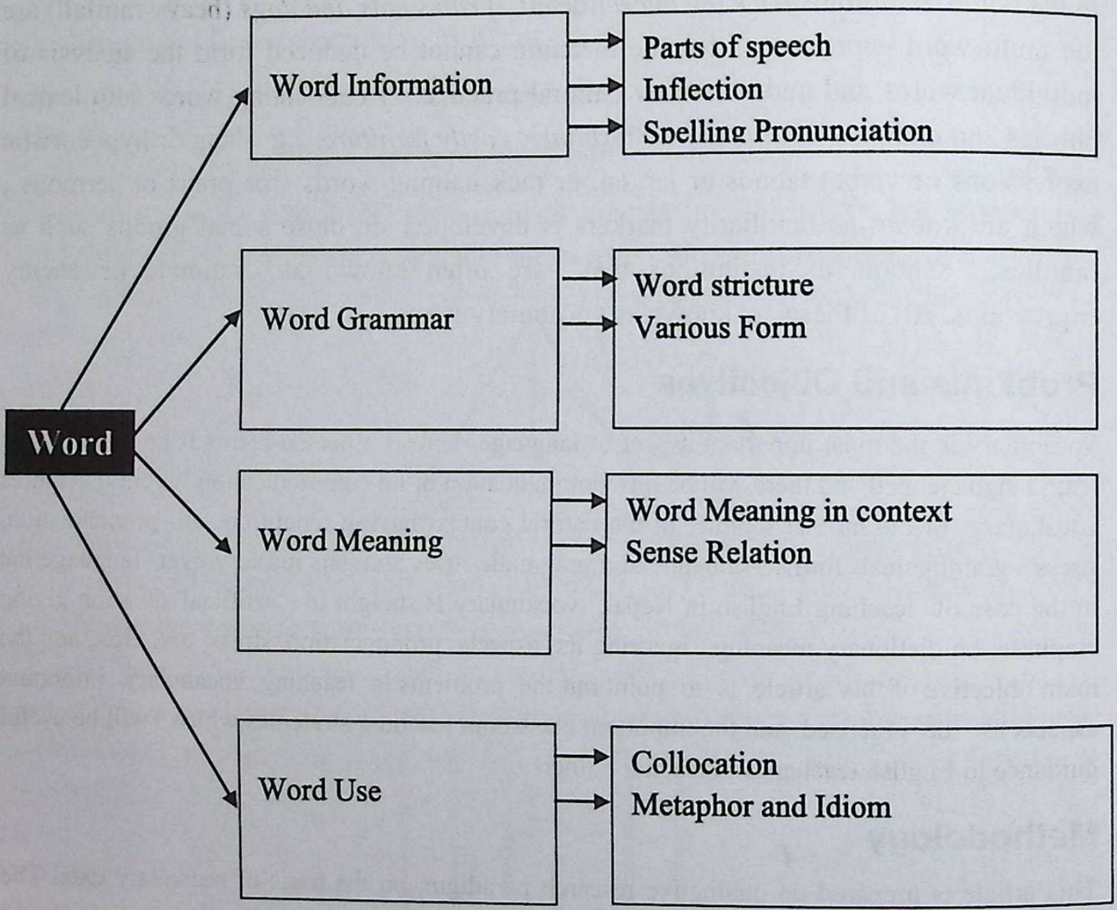

Likewise, Palmberg (1994, p.197)adds that the vocabulary learners need to learn the information about spelling, phonology, syntax and semantic entry that specifies its meaning.Emphasizing it, Wallace (1987, p. 23) opines that the use of a particular word, the learner will have risk being misunderstand, unless s/he uses it not only with the correct meaning but also with the correct pronunciation, spelling and stress and of with correct form, appropriate collection ,etc. Wallace (Ibid. p.27) explains that learning vocabulary is a rather more complex process than it might at first sight appear. To learn word meaning in target or native language, one should have the ability to;

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

a. recognize it in its spoken or written form and recall it at will.

b. relate it to an appropriate object or concept.

c. use it in the appropriate grammatical form.

d. in speech, pronounce it in a recognizable way and in writing, spell it correctly.

e. use it with the words it correctly goes with i.e. in the correct collocation.

f. use it at the appropriate level of formality, be aware of its connotations and associations.

Teaching learning vocabulary is not limited only o thematic or associative meaning but it should include phonological, grammatical, semantic as well as pragmatic features. The phonological features of a lexical item include pronunciation (phonemes), stress, strong and weak forms, aspiration, pronunciation of inflectional endings and derivations and others. Grammatical features include derivative and inflectional morphemes, change of word- class, parts of speech, compounding, grammatical functions and categories as well semantic area includes synonyms, antonyms, homonyms, use in sentences, find collocation, etc.

Strategies for teaching vocabulary

A child acquires vocabulary in a natural context with frequent repetitions, associating the prior word-meaning or expression into the new one, taking care on pronunciation, stress, grammatical functions and others, without causing any difficulty. Likewise, target language vocabulary should be taught in the same way. In this context, Wallace (ibid, pp.64-65) explains the best way of developing ones vocabulary in target language is to encounter it in an authentic situations and contexts. He further gives the word meaning exercise as-inference exercise, synonym/ antonym exercise, semantic field exercises, definition and dictionary exercise. Abdullah(1993, p.10-13)says that learner have good knowledge of prior vocabulary and teachers help them predict and anticipate the knowledge by relating network exercises. Decure (ibid,p.31-32) says that words should be manipulated in natural or practical context by using the exercise as; word square, word ladder, word pyramids, cross word puzzle, odd man out, etc.

Teachers can increase learners' word power by adopting the vocabulary exercises in natural context, practicing well pronunciation, using in sentences or making use in stories or events. Palmberg (ibid.) says that learners need high valence activities : associating words into field net-work, pronunciation, using words into sentences, story or event telling exercise, guessing games, vocabulary card exercises… are useful to develop vocabulary power. Likewise, Harmer (2008,p.22) opines the best way of teaching new words for students are as to read the text or listen to audio- tracks and see

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

or hear those words in action. Moreover, he(ibid. pp. 229-246) explains the important techniques for teaching vocabulary are;

a. showing or drawing pictures and matching actions.

b. explaining as; a type of …, a kind of … , physical description, word-picture , matching, giving definition and collocation, using dictionary *(i.e. listen / 'lisn/ v.(to sth/ sb) ecouter , he often listen to the radio)* as shows stress, pronunciation, grammar, meaning and example in sentence respectively.

From the discussion, it can be concluded that vocabulary item should be learnt and taught in anatural context, giving emphasis on its phonological, grammatical and semantic or pragmatic aspects, which are as follows;

a. It is related to pronunciation of individual lexical items, strong and weak forms of grammatical words, contracted form, inflection and derivations and others. It needs **modeling** activities as- a model pronunciation is provided either by the teacher or with a tape-recorder or a mobile and students are asked to imitate at first and tell secondly, minimal pair words practice *(-race-rays, lap-lass..)*, thirdly, pronunciation of inflectional endings in pair group words; *(hoped- /t/), loved- /d/, wanted- /id/, legs- /z/, lips- /s/, glasses- / iz/,* etc.

b. It is stood for word formality, parts of speech, collocation and it should be taught as; *she delegated the works speedily–her delegation of the work was speedy*. The first has –SVOA structures and second has –SVC. There is a change as- *she to her, delegated to delegation, speedy-speedily* (subject to object, verb to noun, adjective to adverb respectively.

c. It is concerned to meaning as taught; a. using relia b. pointing (things that are nearby) c. using pictures, photographs or drawing, d.by demonstration *(laugh, seep …)*, f. self-defining context, g. enumeration *(clothes-coat, paints..)* h. antonyms and synonyms, i. explanation and translation. For these activities, we can adopt-different types of games (i. e. hide and guess, pair or chorus drills ,story or event telling, title guessing and the likes.

Challenges for teaching vocabulary

For challenges, it's better to start from the saying 'Nothing is more tedious than learning vocabulary lists and nothing is less efficient than learning vocabulary lists' (Decure,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

1993, p.31). It means vocabulary learning is difficult and never becomes efficient and the essential aspect of language.

Traditionally, teaching learning vocabulary of the target language has been giving much more emphasis thinking that unless a learner learns vocabulary well, s/he cannot learn the language well' focusing only on reference point or thematic description using bilingual dictionaries and ignoring the aspects of vocabulary such as pronunciation, stress, denotative or metaphorical meanings and others and the processes of word formation (affixation, compounding) as well phrasal and idiomatic meanings. The oral based structural approach is being encouraged in classroom teaching activities not taking care the individual word meaning. Moreover, a dictionary gives only the synchronic meaning, excluding the diachronic analysis of the particular vocabulary item. There is constant evolution of new words because of the new technologies and scientific inventories but majority of the teachers are inaccessible to them. In this context, learners learn vocabulary item but they are unable to use appropriately and gets frustration. For this, Wallace (1987, pp.9-13) has pointed out the following symptoms of bad vocabulary teaching learning;

a. inability to retrieve taught vocabulary.

b. inappropriate use of vocabulary.

c. use of vocabulary at the wrong level of formality.

d. using vocabulary in an unidiomatic and a meaningless way.

e. use of incorrect grammatical form, spelling pronunciation or stress.

f. possessing the wrong kind of vocabulary for one's need. Teachers have no knowledge on phonemic symbols, stress rules, syllable system, pronunciation of inflection and derivation, strong and weak forms and the likes are the most notable challenges.

Summary and Conclusion

Vocabulary is the most essential and basic aspect of language, that one cannot learn language without learning it and ultimately one cannot grasp world opportunities and get success in life. The mastery over vocabulary items makes one feel strong inside and smile on outside. It is a broad term, that it includes all the lexical items (root or base form of words) and their derivations, compounds words, phrases, collocate items, idioms, and other expressions such as slangs, verbal taboos, sermons, prays, emotional

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

expressions such as sorrow, pain, excitement, etc. Learning vocabulary means getting mastery on phonological (pronunciation, stress, intonation…) , grammatical roles and functions as well semantic uses.

Learning vocabulary itself is a tedious and never be efficient work, that no one can get mastery on it; the more one learns, the more she/he encounters newness. In the context of class room teaching, the referential meaningis focused, using bilingual dictionaries and ignoring phonological and grammatical aspects, metaphorical and diachronic analysis. Including these, the other challenges are: inability to retrieve (causes frustration) , inappropriate use of learnt vocabulary, using at wrong level of formality, using vocabulary unidiomatic and meaningless way, use incorrect grammar form, spelling, pronunciation, stress, intonation, etc.

Learning vocabulary means learning correct pronunciation and use them appropriately. For this, one should have good knowledge on; a. phonological aspects-pronunciation of lexical items and their inflections and derivations, strong and weak forms in connected speech, contracted forms, aspiration, stressed etc.; b. grammatical aspects-word class, grammatical functions, grammatical roles, grammatical categories, word structures, spelling systems and others. Semantic aspects- use in context appropriately, associate to the related objects or process or actions, give synonyms, antonyms, definition, associating metaphorical or denotative or contextual meanings.

With referenceto teaching strategies, a vocabulary item of a target language should be taught and learnt in a natural context, relating its phonological, grammatical and semantic aspects. The important procedures and techniques are;

a For phonological aspects, there should be the activities of pronunciation, stress,intonation. The usual strategies are- model pronunciation by teachers or by records or by students, minimal pair words practice, inflectional endings, pair words exercises, etc.

b. For grammatical aspects, the applicable strategies are- showing forms of words (noun, verb, adjective…), affixes, grammatical roles (subject, verb, complement…) in sentences, word structures and their basic meaning and others.

c. For semantic and pragmatic aspects - showing (relia, pictures, drawing, actions …) and reacting, action demonstration, giving definition, enumeration, synonym, antonym, story or event making, dialogue, role play exercises and others as well using different types of games and drill activities.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

References

- Abdullah,k.(1993). Teaching reading vocabulary; from theory to practice. *English teaching forum a Journal for the teacher of English outside United States* Vol.31 No.3 (pp. 10-13).
- Bhattacharya, T. (2052 Bs).*First five month primary in-service teacher training course-Teaching English*. (Rev. Awasthi, J.R, Giri, R. A.) Kathmandu: Ministery of Education, cultural and social welfare, national center for education development.
- Clece Murcia & Larsen Freeman (1999). *The grammar book. (2nd ed.)* London; Heinle Heinle publishers.
- Crystal, D. (1992).*The Cambridge Encyclopedia of Language.*–New York:CUP.
- Decure, N.(1993). Designing vocabulary games: how to use words from a text; *English teaching forum a Journal for the teacher of English outside United States* Vol.31 No.3 (pp. 31-35).
- Harmer, J. (2008). *The practices of English language teaching*. (4th ed). London Pearson Longman.
- Palmberg, R. (1994). Using learner –initiated vocabulary to increase learner's word-power. *Teacher developments, making the right movies; selected articles from the English teaching forum*-1989-1993 (Ed. Thomas Kral) (pp.197-200).
- Richard,J. et..al (1985).*Longman dictionary of applied linguistic* London: Longman.
- Wallace,J.(1987). *Teaching Vocabulary*. London: Heinemann Educational Books.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Situation of Sanskrit Language in Republic Nepal

Dr. Rishiram Adhikari[1]

Lecturer in English

Abstract

Sanskrit language is one of the oldest languages of the universe. The language is known as source of Nepali language. Now, the condition of Sanskrit language in Nepal is very poor. The situation of Sanskrit language is poorer than other endangered languages although a separate university has been established for its preservation and promotion. This paper analyzes the issue why Sanskrit language is facing such a situation in Nepal, what are the circumstances of Sanskrit language and how is Nepal Sanskrit University working for the preservation of Sanskrit language. Qualitative research design was used and followed the interpretive paradigm of writing for this study. Conclusion of the study has been made on the basis of data interpretation.

Keywords: Sanskrit, language, Republic, Nepal

Introduction

Language refers to the expression of feelings, emotions, imagination among other in verbal form. It is not only a vehicle for the expression of thoughts, perceptions, sentiments, values and characteristic of a community; but also represents a fundamental expression of social identity. Sanskrit language is considered to be one of the oldest languages of the world. India and its surrounding area are known as the homeland of Sanskrit language. As Mauss (1964) says, "Sanskrit language is the language developed in India and its surrounding before many thousand years" (p., 231). It is notable that the area of India and Hindu Kush mountain area is the traditional homeland of Sanskrit language speakers.Turin (2005) notes, "The Hindu Kush-Himalayan region is thought of as a linguistic "mega center" which sustains over 150 million people and is home to great linguistic diversity and many of Asia's most endangered languages" (p. 4). Turin shows the situation of the languages of Hindu Kush Himalaya region from where Sanskrit spread all over the world especially in south Asia. At the early age people pay respect on Sanskrit language and introduced it as common language of god and human being.

1. Lecturer of NSU , Balmiki Vidhapeeth , Kathmandu, has completed PhD from TU in 2012, email : research339@gmail.com, ph. 9869199576

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Veda is the known as the direct instruction of the god that is documented in Sanskrit language. Sing (2005) clarifies the fact as, "Veda is the first instruction given by gods in Sanskrit language" (p., 23). Hence, Sanskrit is one of the oldest languages used by people in Indian subcontinent. It is claimed that Veda was written before 5000 B.C., but there is no exact date as such to prove when Sanskrit language had come into existence in Indian sub-continent, however, many books were written in Sanskrit language. After the expansion of Mogul empire in India, Sanskrit language was almost fallen into crisis because it was replaced by Urdu. With the migration of Hindus, Sanskrit language entered into Nepal and Nepal is being the secure home for Sanskrit language and literature. Nepal had been the center of Hinduism for centuries when Greek, Mogul and British people attacked the modern Indian continent., Kharel(2011) highlights, "Nepal has been "a peace and secure shelter for the studies ranging from astronomy to Vedic rituals" (p., 13).

The territory of Nepal and Himalaya is the main hub of Hindu Vedic culture and Sanskrit language. High philosophical influences of Sanskrit language and heritages are found in Nepal. It is the root language of Nepali and other Indo-Aryan languages. So, knowledge of Sanskrit language is inevitable for the students of Nepali language as well as other Indo-Aryan languages. In the same way, local Nepali culture and ritual practices including Buddhism is also influenced by Sanskrit philosophy (for example, most of the Newari beliefs and practices share the value of Sanskrit Vedic philosophy). Thus, Sanskrit and Vedic heritage is not the matter of pure Hindu people but also the source of human knowledge. For a long time, Sanskrit language has been fallen under crisis in the world. In some cases, it is also identified as a dead language.

In Nepal, Sanskrit language also was become an official language during medieval period when Lichhavi rulers officially followed Sanskrit language and gave equal position to local languages. Both languages shared Vedic value and developed mutual understanding. Long practices helped establish a unique place for Sanskrit language in Nepal and it became the medium of education and literature. Nepalese education system was depended on Sanskrit language for the last seventy years. With political changes, Sanskrit languages began weakening amidst many other linguistic communities. According to National Census (2011), 1521 are Sanskrit mother tong speakers and 2919 are second language speakers were recorded as speakers of Sanskrit. Sanskrit language, thus, could not grasp its secured position as it was utilized as the language of teaching, religion, religious script and medium of observance rather than the language of communication and everyday use. Inthe 2030s, after detecting the importance of

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Sanskrit language and heritage,it was felt to establish a separate institution for its preservation. Thus, the then Panchayat government under king Birendra gave permission to establish a separate university in Nepal. According to the suggestion of Sanskrit scholar Yogi Narahari Nath, the Central office of this university namely Mahendra Sanskrit University (now Nepal Sanskrit University)was established in Dang, Lumbini province of Nepal in 1986 (2043 BS).

Method

The study is based on qualitative research design. Only secondary Source of data is used for this study. Books, articles newspapers are the main sources of secondary data. Library research method was used to collect data from different books, articles and newspapers. Collected data were analyzed and interpreted by using paragraph description and highlights situation of Sanskrit language in Nepal.

Causes of being Sanskrit as an endangered language in Nepal

There are various causes to become Sanskrit as endangered language though there is separate university for preserving Sanskrit language and philosophy. Misinformation is one of the causes which helped create confusion among people about Sanskrit. People still think that Nepal Sanskrit University as university of Hindu people and Sanskrit practitioners. The language is the language of Hindu in various religious and ritual ceremonies. In fact, Sanskrit is the language of eastern philosophy and heritage that provide knowledge about art, literature, medicine, ancient political system and legal practice and so on. Political parties and civil society have confused about the value of Sanskrit philosophy on life and they take Sanskrit as unnecessary burden for nation. Such negative understating is the cause of decline of Sanskrit language in Nepal.

Another cause is the pressure of western philosophy and English language. Nepal is fertile land of the discussion of western philosophy though this land is the museum of eastern philosophy. History shows that after the Mogul attack in India, most of the Sanskrit philosophical textsgot sheltered in Nepal as Muslims and Greeks did not get access on it. So, Nepal became important location for preserving Sanskrit language and philosophy. Western people want to replace such historical values of Nepal by using so-called scholars and politicians. Common people are unable to understand the systematic hidden purpose of such so called scholars.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Apart from these causes, some of the rigid Hindu practitioners' wrongly practice Sanskrit language and tried to hold ownership of Sanskrit language in the name of Hindu religion. That creates problem in sharing the knowledge and philosophy among other. Sanskrit is not the language of single race and religious community; many ethnic communities living in Nepal also share the value of Sanskrit philosophy and use Sanskrit language to express their emotion and feeling. Rigidity and unnecessary assimilation with religious community have created problems of other community people and it invited the matter of criticism in Nepal after being republic.

Now, the situation of Sanskrit language is similar to one of the engendered languagesas the speakers of this language are very nominal. It is proved that Sanskrit is an endangered language. For the preservation of such endangered language many projects are run in Nepal though there are no single project runs by any institution for the preservation of Sanskrit language. In republic Nepal, civil society, linguistic society and government as well as Sanskrit university neglect Sanskrit language and it's important and give priority for other languages.

In some cases, scholars assume Sanskrit language and philosophy as a sign of backwardness and social discrimination. They project Sanskrit as unnecessary for Nepalese community. Except some endangered language other languages face the similar problems because Nepalese government has not been completed scientific linguistic survey in Nepal. International institutions take interest to carry out research on endangered languages though their attempt is nominal for preserving endangered languages. In this regard, Adhikari says, "language is disappearing rapidly in Nepal due socio-economic changes and domination of official language and large community languages" (3). Various research papers are annually presented in Nepal on endangered languages though Sanskrit language is given less priority as a subject of research, however, more than hundred PhD researches have completed from Nepal Sanskrit University on the theme of Sanskrit philosophy.More than that Nepal Sanskrit University has established constituent and affiliated Vidhtapeeths in various parts of Nation. These Vidhaya Pitheeths/ colleges run classes on Sanskrit, however, the number of students is nominal and these Vidhaya Pitheeth also want to run other courses.

Situation of Sanskrit language is deteriorating in republic Nepal because Sanskrit university, linguistic society, government political parties and civil society are not taking interest on preserving Sanskrit language. Some of the international researchers

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

and Lumbuni Buddha University feel importance of Sanskrit language and philosophy which brings some hope though Sanskrit language is not free from risk of declination. Sanskrit schools and colleges will soon be replaced by other schools or completely close due to internal and external causes and Nepal is losing the position of Sanskrit language and philosophy. In this regard, Khanal (2011) Says, "Nepalese scholars and government is unable to maintain ancient art language and philosophy"(1). Government policy and hegemonic domination of India and western philosophy are the external causes and negligence of scholars, disinterests of political parties and rapid Christianization are the internal causes that create problems in Nepal to preserve Sanskrit language.Turin picks out some points about the situation of Sanskrit language and says:

> Sanskrit, the liturgical and classical language of India, to which modern spoken languages such as Hindi and Nepali are related, is intimately associated with issues such as caste, Hinduism, and highly structured learning. It is also a language that has no mother tongue speakers in Nepal, and is perceived by almost all indigenous people as the linguistic embodiment of a hegemonic heritage that they do not share. (7)

Turin's arguments are wrong because latest CBS report shows more than fifteen hundred mother tongue Sanskrit speakers are in Nepal. It shows the necessary of studying situation of Sanskrit language in Nepal. Latest CBS report brings a crucial question before linguist about Sanskrit language, is it an extinct language or dead language of Nepal?

Role of Nepal Sanskrit University in Promoting Sanskrit language

Sanskrit scholars felt happy after establishing separate university for the preservation of Sanskrit language and heritage. The university was established with following purposes that mention in Nepal Sanskrit university act (2087) as:

> To fulfill the need for an autonomous institution for teaching/learning activities and research of Sanskrit field at various levels. To systematize Sanskrit education up to the highest level in the Kingdom. To preserve and promote Sanskrit education in different sectors of the Nepalese society. To develop the country (the then Kingdom) of Nepal into a centre for learning through Sanskrit education. (p., 2)

NSU also offers facilities for degree and non-degree research works based on Sanskrit language and philosophy. It also organizes training programs on Vedic and Buddhist teaching and Yoga training.Since the beginning, the university has fallen in crisis

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

because the university emphasized on religious aspect rather than philosophical stand point. King and his pundits replaced true scholar who have seen the dream of preserving Sanskrit heritage through separate university. In this regardAnonymous (1999) notes, "Sanskrit university is being the place of giving job of king's pundit rather than true scholar" (p.,34). The quotation indicates the early situation of Sanskrit university. During Panchayat system, the university has limited for Brahmin people. This mistake created a kind of hatred towards university as well as Sanskrit language. After 1991, the university opened for all but again hostel is limited for Brahmin only. The university could not work for preserving Sanskrit language and heritage. Democratic governments also continued the system established by the king and his people. The university again became the fertile land for party politics rather than the place of philosophical discussion. Many campuses (Vidhyapeeth) were established during the time but no single project successfully launched for the preservation of Sanskrit language and heritage. During the period, many Sanskrit scholars died and new scholars could not properly convince the government and international community about the important of Sanskrit language and heritage. Various misinformation spread about Sanskrit language and Sanskrit heritage among the people.During Maoist insurgency period, it became the main target of attack and many Sanskrit institutions have been forcefully closed. "From the start of their uprising they have used the threats of bloodshed in event of defiance as their prime weapon against traditional language. The example of Sunsari's Rādhākṛiṣṇa saṃskṛita veda vidyāśrama as reported in the paper one in many Sanskrit school that was forced to halt its Sanskrit education operation"(Kantipur, May 7, 2010). Prior to moist insurgency, Sanskrit was taught as compulsory subject from class four to eight after the time it omitted from compulsory and teaching as optional subject. It is proved that government gave less priority to Sanskrit language. Most of the time Sanskrit language is introduced as language of Brahmin people and symbol of religious dogma. The university never thought about to make awareness about secular existence of Sanskrit language and philosophy in Nepal.

Due to the law of Sanskrit university and legacy of Sanskrit scholars the university cannot run classes on modern subjects like Himalayan studies, Nepal studies which are also related to Sanskrit language and philosophy. This university had firstly started class on Buddhism/ Buddhist studies that have brought new hope but that could not go long after the establishment of separate Buddhist University in Nepal.

Annually Sanskrit university runs language classes in various constituent and affiliated Vidhaya Pithas. Only nominal students participate in the language classes. There is no

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

interest of students on Sanskrit course; however, government provides certain amount to the students who study Sanskrit language. Government provides budget for the university that spend in administrative cost rather than research. In this regard, university report mentions, "Government provides very low money for university which invests in administrative cost and there is no alternative resources for research activities" (p, 23). Respected authority of the university has not worked out to collect resources from international community and private sectors.

After the People's movement of 2062/63 B.S., Sanskrit language and Vedic philosophy faces the new problem in Nepal. Nepal becomes secular nation and Mahendra Sanskrit University was renamed into Nepal Sanskrit University. Apart from this, students of Sanskrit subjects show less interest in Sanskrit language. But, most of the students are attracted towards other modern subjects. As a result, number of Sanskrit institutions is decreasing and Sanskrit education is discouraged even if the university opened hostel for all and once to encourage all interested to study Sanskrit language and philosophy. However,this appeal could not work properly because Sanskrit education gives less priority to modern job market. In short, situation of Sanskrit language is reached in the edge of decline from Nepal.

Conclusion

It is estimated that at least half of the world's 6500 languages are expected to become extinct in the next century.The death of a language marks the loss of yet another piece of cultural uniqueness from the mosaic of our diverse planet, and is therefore a tragedy for the heritage of all humanity as the dead language is often compared to "species extinction"(p., 4 Turin). Although some measures are being taken for the upliftment of Sanskrit education and preservation of Sanskrit language, due to the limitation of classroom and religious activities the situation of Sanskrit language is going to be an endangered language of the world. Due to changing course of time Sanskrit language face various challenges for its existence, however, for the preservation of Sanskrit language Modi government increase investment that may bring positive effects on its preservation. The situation of Nepal is different where, secularization, Christination and westernization is are rapid growing in Nepal that are related to anti Sanskrit movement. Such movement brings doubt on the current situation of Sanskrit language.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Work Cited

- Adhikari. R (2013) . "Situation of endangered language in Nepal".*Garjan.* Self help Group*Chitwan. vol. no. 1*
- Anonymous. (1999). *Sankrit in Nepal*. Banaras: Rass publication
- CBS Report (2011). Kathmandu:Centre bureau of statistics.
- Kantipur, (May 7, 2010) "Maoist captured a Sanskrit School" (adopted : https://ekantipur.com)
- Khanal, K. (2011). "Losing heritage."*Adhayama. Pokhara: Ujal, vol.,no. 1, 1*
- Kharel, R. (2006) "Sanskrit Language Loses Favor in Nepal". *KST*, no. 18, vol. 38,pp. 8-16
- Mauss, M. (1964). On Language and Primitive Forms of Classification. In D. Hymes, ed., pp. 125-127. New York:Harper and Row.
- Munshi, Surendra and Tridib Kumar Chakrabarti. (1979). "National Languages Policy and the Case for Nepali".*Economic and Political Weekly*, vol. 14, No. 15. pp. 701-709
- Nepal Sanskrit University Report(2012) Beljhundi,Dang
- Sing A. (2001) *Sanskrit in universe*. Banaras: Chukhamba Publication.
- Turin, Mark. (2005) "Language Endangerment and Linguistic Rights in the Himalayas: A Case Study from Nepal".*Mountain Research and Development*, Vol. 25, No. 1 pp. 4-9

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Quest for Harmonious Co-existence between Humanity and Nature in Andrew Marvell's "The Garden"

Uttam Poudel
Lecturer, Nepal Sanskrit University,
Balmeeki Campus, Kathmandu, Nepal

Abstract

This article examines the idea of harmonious co-existence between humanity and nature in Andrew Marvell's "The Garden" by executing the perspective of ecocriticism. Ecocriticism basically brings the idea of the relationship between literature and environment into limelight. To put it more explicitly, it is primarily concerned with the projection of how the relationships between humans and their physical environment are manifested in literary texts. In this poem, by critiquing the indifferent attitude of humanity towards the nature, Marvell brings to the fore the idea that nature is capable of supplying emotional, intellectual and spiritual relief to the entire humanity from everyday hectic life. This idea, however, is forgotten by people, who are hankering after amassing so-called earthly greatness by forgetting the eternal pleasure and satisfaction which the garden (the nature) provides. By glorifying the nature as having power to release humanity from everyday drudgery of life, the poet appeals humanity not only to take shelter in the nature to make the life healthy, wholesome and holistic but also to assimilate the idea that there must be a harmonious co-existence between humanity and nature to make the life fertile, fruitful and fun-filled. It is because nature has a healing power to the wounds of humanity caused by civilization.

Keywords: Ecocriticism, Co-existence, Harmony, Humanity, Healing Power, Nature

The Context

The twenty-first century is distinctly marked by scientific and technological advancement. Being professional and workaholic, most of the people are hankering after their busy schedule in this century. They hardly manage time to enjoy the beauty of nature. People are indifferent to nature and its therapeutic effect. Holding anthropocentric world view, humans tend to regard them as superior to other creatures. Having also more scientific bent of mind, people even do not hesitate to think that nature is something to be conquered. The fact, however, is that nature can never be conquered as we are simply a part of nature but not apart from it. As Andrew Marvell gives the highest premium to nature in this poem, I have taken it as a primary text and analyzed it with ecocritical view point. In the poem, Marvell not only gives the vibrant

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

description of the nature but also unveils the fact that no civilization is possible without nature as it sustains the life of each and every organism. In the poem, the poet summons the entire humanity not only to enjoy the beauty of the nature but also to maintain harmonious co– existence with the nature to make the life fertile, fruitful and fun-filled. In the age of ecological crisis, the underlying ideas of this poem can be the conduit to bring about change in the mindset of humans, who are apathetic to the nature.

Objective

The objective of this paper is to bring the idea of ecological consciousness into limelight so that the humanity will be able to drive them to valorize the nature for healthy and happy life. It also aims to put emphasis on the power of literary creation to bring about environmental awareness among the readers/ people.

Introduction

This paper makes an effort to discuss the speaker's quest for harmonious co-existence between humanity and nature in Andrew Marvell's poem by applying ecocritical standpoint. This poem is about the exciting experiences of the poetic persona in the garden that represents the nature as a whole. In the poem, the speaker makes a comparison between the nature and the society and finally comes to the conclusion that the life in the nature is far more pleasing than that of so-called busy social life. By saying so, he is trying to direct the humanity to come to the lap of the nature to enjoy the life amidst extreme pleasure. Before analyzing the poem from ecocritical view point, it is pertinent to discuss ecocriticism.

Simply speaking, ecocriticism is the study of the affiliation between literature and environment. Cheryll Glotfelty asserts "ecocriticism studies the relationships between things, human culture and physical world"(xx). Ecocriticism is primarily concerned with the projection of how the relationships between humans and their physical environment are manifested in literary texts. Lawrence Buell, on the other hand, takes ecocriticism as "a multiform inquiry extending to a variety of environmentally focused perspectives more expressive of concern to explore environmental issues searchingly than of fixed dogmas about political solutions" (430). This definition brings ecocriticism and its multidimensionality in subject matters and perspectives to the fore. Ecocriticism, hence, can be discussed as the study of literature that represents not only nature but also culture and society as a whole. It is also a theoretical approach to discuss and debate regarding the interrelations of nature, culture and their representations in literary artifacts.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Since the environmental issues have become an integral part of our existence, environmental literature can be a potent medium so as to change the attitude of people towards the nature and to campaign for maintaining a harmonious co–existence between humanity and the natural world, in Glotfelty's words by putting "one foot in literature and the other on land" (230).In fact, literature is capable of giving new insights and inputs regarding the interconnection between physical world and human culture. Animesh Roy in his article "Green Poems: An Ecocritical Reading of Selected Indian Poems in English" also states that "literature might prove to be a useful and potent tool not only to have a historical understanding of the man/nature relationship but it might also influence the way men treat nature in the future" (93). This idea of Roy is the nub of this poem.

Literature Review

Literature review shows that the ecological dimension of this poem, more particularly, the idea of the harmony between nature and culture has received only sketchy and oblique attention from the critics. Shu-hua Chung, for example, observes this poem as "a projection of the internal human mind which aspires for a tranquil life" (151). She, however, does not discuss much on the relation between nature and culture. Similarly, interpreting this poem as an expression of neo-platonic ideas in metaphysical garb, Milton Klonsky asserts that "The Garden" is " a pastoral poem, yet a pastoral whose Nature is Ideas and whose image is words" (16). Here also nature-culture dimension of the poem goes missing. By the same token, George De F. Lord argues that this poem "lead us through a process by which the vanity of human wishes is exposed to the facts of mortal life" (132). The critic, here also does not give focus on the strong bond between nature and culture. Likewise, Rakib Rouson states that this poem "is trying to point out the superiority of the contemplative life to the active life, of solitude to society, of the beauty of garden to the beauty of women, of the inner world created by mind to the outer world perceived by the senses." (113). Here, the critics talks about the power of nature to release humanity from the burden of the exercise of mind but does not give much focus on one-to-one correspondence between nature and civilization as such. In the similar vein, Laura Seymour glorifies the nature in the poem as the "speaker devotes a lot of time to extolling the virtues of the solitude he experiences in the garden" (1). However, she does not connect the idea that humanity should maintain a perfect harmony with nature to maintain healthy civilization in her criticism. Another critic, Margaret Ann Carpenter argues that Marvell's "The Garden" is about his "most comprehensive attempt to reconcile sexuality with continence, the soul with the body, and active participation in the pleasures of this world with withdrawal into a mystical

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

state beyond time" (155). The critic, here too does not focus much on the strong relationship between humanity and nature as such. Her line of thought that nature is capable of supplying refreshment to humanity when they are under the pressure of active worldly activities goes missing herein. The above critical studies do not analyze the poem with the idea of harmonious co-existence between humanity and nature. This paper, hence, seeks to bridge this critical gap and add one more critical insight to the mentioned poem.

Textual Analysis

"The Garden" is a true reflection on the beauty of the nature which gives humanity a shelter and helps forget hectic life in the society entangled by politics, war, and civic service. However, people are indifferent to the value of nature as they are simply hankering after so-called worldly pleasure. This poem not only critiques the indifferent attitude of humanity towards nature but also unfolds the relevance of affective dimension of green zone when the entire world according to John Fowles is in the era of "plastic garden, the steel city, the chemical countryside" (qtd. in John Hanmigan 39). The following lines of the poem glorify the importance of nature thus:

How vainly men themselves amaze
To win the palm, the oak, or bays,
And their uncessant labours see
Crown'd from some single herb or tree,
Whose short and narrow verged shade
Does prudently their toils upbraid;
While all flow'rs and all trees do close
To weave the garlands of repose. (line 1 – 8)

These lines unfold the ignorance of humans, who use single herb as a crown claiming to achieve victory and reputation. The fact, however, is that the true victory and pleasure lie in the nature, which is capable of providing great sense of relaxation to human beings.Human beings tend to underestimate the power of nature assimilating the ancient Protagorian dictum, "Man is the measure of all things."(Gaarder 62).To put it more clearly, humans think themselves superior to nature but it is not so. Humans are simply a part of nature but not apart from it. It, therefore, is imperative to regard nature not only as a dwelling place to get pleasure but also as regenerative force. In the following lines, the speaker personifies fairness and quietness that are in the nature.

Fair Quiet, have I found thee here,
And Innocence, thy sister dear!
Mistaken long, I sought you then
In busy companies of men;

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Your sacred plants, if here below,
Only among the plants will grow.
Society is all but rude,
To this delicious solitude. (9–16)

The speaker critiques the indifferent attitude of humans towards nature through these lines. The speaker realizes his mistake that he spends time in seeking fairness and quietness in the society, that he finds nothing but rude. These lines also implicitly unravel the bitter reality that people being workaholic are simply forgetting the power of the nature that offers delicious solitude to humans.

When we have run our passion's heat,
Love hither makes his best retreat.
The gods, that immortal beauty chase,
Still in a tree did end their race;
Apollo hunted Daphne so,
Only that she might laurel grow;
And Pan did after Syrinx speed,
Not as a nymph, but for a reed. (25– 32)

These lines assert that when humans lose their youth and passion due to the process of aging, they tend to take recourse to the beauty of nature as nature has the power to revitalize passion. In other words, when people are old, they tend to be the lover of the nature. Here, the speaker gives reference of two mythical gods: Apollo and Pan. According to Greek myth, Apollo is god of music, poetry and art, who follows the beautiful nymph, Daphne out of passion up to the garden and finally, she is turned into plant before he catches her. In the same vein, Pan, the god of wood, according to Greek myth, follows the beautiful nymph, Syrinx but before he catches her, she too, is turned into plant. The implicit meaning of this allusion is that nature bears transformative power and it is also a dwelling place for both mortals and immortals. The following lines express and expose the wonderful life in the nature amidst juicy fruits and beautiful greeneries thus:

What wond'rous life in this I lead!
Ripe apples drop about my head;
The luscious clusters of the vine
Upon my mouth do crush their wine;
The nectarine and curious peach
Into my hands themselves do reach;
Stumbling on melons as I pass,
Ensnar'd with flow'rs, I fall on grass. (33–40)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The garden, which symbolizes the nature at large in the poem, not only gives mental, emotional and spiritual pleasure but also supplies delicious fruits of different kinds. It is also a great source of food. Humanity, therefore, cannot imagine life without nature as it always provides things for physical, mental, emotional and spiritual well– being of humanity. The following lines further bring the power of nature into limelight thus:

Meanwhile the mind, from pleasure less,
Withdraws into its happiness;
The mind, that ocean where each kind
Does straight its own resemblance find,
Yet it creates, transcending these,
Far other worlds, and other seas;
Annihilating all that's made
To a green thought in a green shade. (41–48)

The mind in the garden brackets all the worldly matters and thinks beyond them creating other seas and worlds. The mind is thus capable of going beyond the physical world while being in the garden. Here, the speaker is again giving the highest premium to the nature, which not only makes a person creative but also romantic. The sense of creativity and romanticism drives people to the heightened form of satisfaction. Green shade in the garden promotes to green thought. Here, "green thought" may refer to something pure and uncontaminated thoughts which come to the fore when one is in the beautiful garden.

My soul into the boughs does glide:
There like a bird it sits and sings,
Then whets and combs its silver wings;
And, till prepared for longer flight,
Waves in its plumes the various light. (52 – 56)

Here, the speaker compares his soul with a bird that keeps moving from one branches and another out of joy and excitement. The speaker even thinks about the release of his soul from the body happily in the garden. In this sense, the garden is a perfect place in which a person can pass away amidst extreme pleasure. To put it another way, nature has power to lead one into the height of salvation.Death can be pleasant in the nature while it may not be in the society which is infected by anthropocentric ideology.

Such was that happy garden-state,
While man there walked without a mate:
After a place so pure and sweet,
What other help could yet be meet!
But 'twas beyond a mortal's share
To wander solitary there:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Two paradises 'twere in one
To live in Paradise alone. (57– 64)

The speaker has further glorified the power of nature in these lines. Humans may not be happy in the company of fellow humans. However, when a person is in the garden amidst his or her solitariness or loneliness, s /he gets immense pleasure which is not less pleasant than the paradise itself.

How well the skillful gard'ner drew
Of flowers and herbs this dial new;
Where from above the milder sun
Does through a fragrant zodiac run;
And, as it works, th' industrious bee
Computes its time as well as we. (65– 70)
How could such sweet and wholesome hours
Be reckoned but with herbs and flowers! (65–

These lines are so captivating that they reflect the sweet and wholesome hours in the company of bees, herbs, flowers. In other words, when we (human beings) maintain good relationship with bees (creature), flowers and herbs (nature), the life becomes healthy and wholesome. In nature everything has its own value. As Barry Commoner says, "everything is connected to everything else" (qtd. in Rueckert 110).To put it more pointedly, it reflects the idea that in ecosphere, there is a sense of interconnectedness among diverse living organisms. One has specific contribution to maintain the existence of another. Each organism plays vital role to maintain ecosystem.

Conclusion

Andrew Marvell's poem, thus, is an ecopoetic creation that places spotlight on the persona's quest for harmonious co–existence between humanity and nature. The garden in the poem is a nature in a broader sense, which has so many things to offer to each and every living organism for healthy and wholesome life. It also bears capacity to activate vital forces to sustain the pleasant life. In the outset of the poem, the speaker reflects upon the futility of public life being detached from the beautifully fair and wonderfully quiet nature. For the speaker, the garden is a perfect place of sacred plants that supplies sweet and juicy fruits to humans. Living merely within society makes people rude while living in the garden makes them romantic. It is the nature that even revitalizes people when they lose their passion at the passage of time. In this sense, nature and civilization are interdependent; and this idea needs to be assimilated for the betterment of all life forms prevalent on this planet. In the length and the breadth of the mentioned poem, Andrew Marvell has brilliantly expressed and exposed this idea and ideal.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Works Cited

- Carpenter, Margaret Anna. "Marvell's "Garden." *Studies in English Literature, 1500-1900*, vol. 10, no. 1, Winter, 1970, pp. 155-169.
- Chung, Shu-hua. "The English Landscape Garden in Andrew Marvell's Five Poems." *NCUE Journal of Humanities*, vol. 5, Mar. 2012, pp. 147-162.
- Commoner, Barry. *The Closing Circle: Nature, Man and Technology,* Alfred A Knopf, 1972.
- Gaarder, Jostein. *Sophie's World.* Berkley Books, 1994.
- Glotfelty, Cheryll. "Introduction."*Ecocriticism: Landmark in Literary Ecology,* edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. The University of Georgia Press, 1996, pp. XV – XXXVIII.
- "Ecocriticism: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis." *Interconnections between Human and Ecosystem Health*, R.T.Di Giulio et al., editors, Chapman & Hall, 1996.
- F. Lord, George De. "Innocence and Experience in the Poetry of Andrew Marvell."https://www.bl.uk/eblj/1979articles/pdf/article13.pdf.
- Hannigan, John. "Environmental Discourse." *Environmental Sociology*. Reprint. Routledge, 2008.
- Klonsky, Milton. "A Guide through the Garden."*The Sewanee Review*, vol.58, no. 1, 1950, pp. 16-35.
- Marvell, Andrew. "The Garden." *Elements of Literature: Essay, Fiction, Poetry, Drama*, Comley, Nancy R. et al., editors, 4th ed., Oxford University Press, 1991. pp. 74–75.
- Rouson, Rakib. "An Ecocritical Approach to Andrew Marvell's Selected Poems." *International Journal of Research and Analytical Reviews*, vol.6, no.2, 2019, pp. 111-116.
- Roy, Animesh . "Green Poems: An Ecocritical Reading of Selected Indian Poems in English." *MIT International Journal of English Language & Literature*, vol.1, no. 2, 2014, pp. 92–99.
- Rueckert, William. "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism." *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromn. The University of Georgia Press, 1996.
- Seymou, Laura. "Loving Gardens, Loving the Gardener? 'Solitude' in Andrew Marvell's 'The Garden.'" *Marvell Studies*, vol.3, no.2, 2018, pp.1-21.https://doi.org/10.16995/ms.26

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अन्तर्गतका विद्यापीठहरूमा पढाइने विषय

'क' वर्गीय विषय - ऋग्वेद, शुक्लयजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, व्याकरण, प्राचीनन्याय, नव्यन्याय, सिद्धान्तज्यौतिष, फलितज्यौतिष, पूर्वमीमांसा, शाङ्करवेदान्त, साहित्य, धर्मशास्त्र, तन्त्र, इतिहासपुराण, सर्वदर्शन, बौद्धदर्शन, प्राच्यराजशास्त्र, नीतिशास्त्र

'ख' वर्गीय विषय - नेपाली, अंग्रेजी, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, गणित, हिन्दी, मैथिली, नेपाली, अङ्ग्रेजी आयुर्वेद स्नातक वि.ए.एम.एस (B.A.M.S.) - आयुर्वेद उत्तरमध्यमा सरहका विषय,

आयुर्वेद उत्तरमध्यमा

मूलक्षेत्र - मौलिकसिद्धान्त, रसशास्त्र तथा भैषज्यकल्पना, द्रव्यगुण, शरीररचना तथा क्रियाविज्ञान, विकृतिविज्ञान, निदानचिकित्सा, कौमारभृत्य तथा प्रसूतितन्त्र, शल्यशालाक्य, अनिवार्यक्षेत्र-संस्कृत, नेपाली, अङ्ग्रेजी, नेपालपरिचय सहायकक्षेत्र - भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवविज्ञान, वनस्पतिविज्ञान, गणित

प्रशिक्षण तथा अन्य कार्यक्रम

कर्मकाण्डप्रशिक्षण, संस्कृतभाषाप्रशिक्षण, विदेशीहरूलाई संस्कृतभाषा प्रशिक्षण, शिविरसञ्चालन (संस्कृतभाषा-योग-कम्प्युटर आदि), योगप्रशिक्षण, सोपाधिक-निरुपाधिक अनुसन्धान तथा वृत्तिविकासकार्यक्रम, शिक्षाशास्त्र (वि.एड.) कार्यक्रम, विभागीयकार्यक्रम, शिक्षक-कर्मचारीसेवा तथा प्रवेशपूर्व-प्रशिक्षण, विषयगतशिक्षण तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम, संस्कृतनाट्यप्रदर्शन, ग्रन्थप्रकाशन, पञ्चाङ्ग निर्माण प्रकाशन तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप आदि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ
वाल्मीकि विद्यापीठ एकाइ समिति, काठमाडौँ, नेपाल

ISSN 2795-1804
9 772795 180007

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal